

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

मराठ्यांच्या लढायांचा इतिहास.

१८०२ ते १८१८.

(सन १९३४)

लेखक:-शिवराम महादेव परांजपे.

किंमत २ रुपये.

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192076

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—881—5-8-74—15.000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 954

Accession No. PG M/684

P 22 M

Author

परंजपे, शिवराम महोदय.

Title

मराठ्यांच्या लढायांचा इतिहास.

This book should be returned on or before the date last marked below.

1802 - 1818.

मराठ्यांच्या लढायांचा इतिहास.

१८०२ ते १८१८.

लेखक:

शिवराम महादेव परांजपे.

आवृत्ति दुसरी.

मुद्रक व प्रकाशक:

रा. रा. शंकर नरहर जोशी, चित्रशाला प्रेस, १०२६ सदाशिव पैठ, पुणे.

१९३४

किंमत २ रु.

अनुक्रमणिका.

१ खडकीची लढाई	...	...	...	१
२ येरवड्याची लढाई.	...	...	...	२४
३ कोरेगांवची लढाई.	...	...	...	३१
४ अष्ट्याची लढाई.	...	...	...	४०
५ रायगड किल्ल्याची दोन स्थित्यन्तरे.	...	...	...	५८
६ महाराष्ट्रातील किल्ले.	...	...	...	७०
७ असईची लढाई.	...	...	...	१०८
८ अरगांवची लढाई.	...	...	...	१७५
९ कोईलची लढाई.	...	...	...	१८४
१० अलीगडची लढाई.	...	...	...	१९५
११ दिल्लीची लढाई.	...	...	...	२०६
१२ लासवारीची लढाई.	...	...	...	२१२
१३ होळकराशी युद्ध.	...	...	...	२२४
१४ दांगची लढाई.	...	...	...	२६२
१५ भरतपूरचा किल्ला आणि इंग्लिशांचे तेथील चार पराभव.	...	...	...	२७७

नकाशांची यादी.

१ खडकीच्या लढाईचा नकाशा.	...	पान १६ च्या पुढे.
२ येरवड्याच्या लढाईचा नकाशा.	...	पान २४ च्या पुढे.
३ बाजीरावाने ज्या मार्गाने कूच केले तो मार्ग.	...	...
४ कोरेगांवच्या लढाईचा नकाशा.	...	पान ४० च्या पुढे.
५ अष्ट्याच्या लढाईचा नकाशा.	...	पान ४८ च्या पुढे.
६ रायगडच्या आसपासच्या प्रदेशाचा नकाशा.	...	पान ६० च्या पुढे.
७ असईच्या लढाईच्या वेळचा हिंदुस्थानचा नकाशा.	...	...
८ शिंद्यांच्या छावणीतिल एक देखावा.	...	...
९ अहमदनगर ते असईच्या मार्गाचा नकाशा.	...	...
१० असईच्या लढाईचा नकाशा.	...	...
११ अरगांवच्या लढाईचा नकाशा.	...	...
१२ अंतर्वेदीच्या मुलुखाचा नकाशा.	...	...
१३ कोईलच्या लढाईचा नकाशा.	...	...
१४ अलीगडच्या लढाईचा नकाशा.	...	...
१५ दिल्लीच्या लढाईचा नकाशा.	...	...
१६ लासवारीच्या लढाईचा नकाशा.	...	...
१७ क. मॉन्सनची पांछेहाट	...	...
१८ दांगच्या किल्ल्याचा वेडा.	...	...
१९ भरतपूरचा वेडा.	...	...
२० भरतपूरचा किल्ला.	...	...

महाराष्ट्रांतील किल्यांचे नकाशे.

१ सिहगड.	...	...	...	८०
२ सातारा.	...	...	...	८३
३ वासोटा.	...	...	...	८६
४ बेळगांव.	...	...	...	८९
५ सोलापूर.	...	...	...	९२
६ राजदीर.	....	...	...	९५
७ मालेगांव.	...	...	...	९८
८ तालनेरचा समोरून दिसणारा देखावा.	...	...	...	१०३
९ तालनेर.	...	...	...	१०४

इतिहासप्रसिद्ध पुरुषांचीं चित्रे.

१ यशवंतराव होळकर	...	...	प्रस्तावनेच्या आधी.	
२ बापू गोखले	...	...	प्रस्तावनेच्या पुढे.	
३ दुसरे बाजीराव	...	...		८
४ राजा प्रतापसिंह महाराज	...	...	...	५३
५ आप्पासाहेब महाराज	...	...	...	५६
६ हत्यारबंद अरब शिपाई	...	...	...	१००
७ नेपोलियन बोनपार्ट	...	...	...	१०९
८ टिपू सुलतान	...	...	...	१११
९ दौलतराव शिंदे	...	...	...	११६
१० रघोजीराव भोसले	...	...	...	१२१
११ शहाआलम	...	...	...	१२७
१२ बेगम समरू	...	...	...	१३१

यशवंतराव होळकर.

प्रस्तावना.

या पुस्तकामध्ये मराठ्यांच्या कित्येक लढायांचीं वर्णनें देण्यांत आलेलीं आहेत. हीं वर्णनें पूर्वीं चित्रमयजगत्च्या निरनिराळ्या अंकांतून निरनिराळ्या वेळीं प्रसिद्ध झालेलीं असून हल्लीं तीं सर्व वर्णनें एकत्र करून या पुस्तकाच्या रूपानें महाराष्ट्र वाचकांच्या पुढें ठेवण्यांत येत आहेत. या युद्धविषयक वर्णनांच्या लेखमालेला प्रथमतः इ० स० १९२५ सालाच्या ऑगस्ट महिन्यापासून सुरुवात करण्यांत येऊन तीं लेखमाला इ० स० १९२८ च्या मे महिन्यापर्यंत चाललेली होती. ही लेखमाला चित्रमयजगत्च्या प्रत्येक महिन्याच्या अंकामध्ये नियमितपणें प्रसिद्ध होत असे, असें नाहीं. अनेक कारणांमुळे मध्यंतरीं कित्येक वेळां प्रत्येक महिन्याला हीं वर्णनें छापण्याकरितां देणें शक्य झालेलें नाहीं. तेव्हां अशा प्रकारचे हे कांहीं अपरिहार्य अपवाद सोडून बोलावयाचें झाल्यास ही लेखमाला चित्रमयजगत्मध्ये सुमारे तीन वर्षेपर्यंत चालू होती, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या लेखमालेंत ज्या लढायांचीं वर्णनें देण्यांत आलेलीं आहेत, त्या लढायांच्या दृष्टीनें या लेखमालेचे एकंदर अदमासें पंधरा भाग कल्पिलेले आहेत. त्यांपैकीं चवदा भागांत चवदा स्वतंत्र आणि मोठमोठ्या अशा लढायांचीं वर्णनें असून “ महाराष्ट्रातील किळे ” या मध्यज्याच्या एकाच भागामध्ये कुलाबा, सातारा, बेळगांव, सोलापूर, नाशिक, खानदेश, वगैरे जिल्ह्यांतील निरनिराळ्या किळ्यांवर ज्या लढाया झाल्या, त्यांचा समावेश करण्यांत आलेला आहे.

या लढायांकडे कालाच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां इ० स० १८०२ पासून इ० स० १८१८ पर्यंतच्या सोळा वर्षांच्या कालावधीमध्ये या लढाया झालेल्या आहेत. परंतु ही कालमर्यादा जरी सोळा वर्षांची असली, तरी या सोळा वर्षांपैकीं दरवर्षी या लढाया एकसारख्या एका पाठीमागून एक चाललेल्या होत्या, असा मात्र याचा अर्थ नाहीं. इ० स० १८०२ मध्ये जी या लढायांची एक मोठी लाट उसळली, ती इ० स० १८०५ पर्यंत कायम टिकली होती. पुढें त्यानंतर बरीच वर्षेपर्यंत मध्यंतरीं जरी आंतून लढाईचा त्वेष घुमसत होता, तरी त्या लढाईच्या प्रत्यक्ष ज्वाला फिरून इ० स० १८१७ मध्ये बाहेर भडकून त्या सुमारे एक वर्षभर जळत राहिल्या होत्या. अशा दोन विभागामध्ये ही सोळा वर्षांची कालमर्यादा विभागली गेलेली आहे. या सगळ्या लढाया एकट्या इंग्रजांच्याच विरुद्ध लढल्या गेलेल्या आहेत. परंतु इंग्रजांच्या विरुद्ध या लढाया लढणारे मराठे मात्र निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळे होते. इ० स० १८०२-३ या सालांत प्रथमतः ग्वालेरचे दौलतराव शिंदे आणि नागपूरचे रघोजीराव भोंसले या दोघांनीं मिळून इंग्रजांशीं लढाई सुरू केली. यांच्या या लढायांपैकीं असई आणि आरगांव या दोन लढाया निजामच्या सरहद्दीवर महाराष्ट्रांत झाल्या. परंतु यानंतर दौलतराव शिंद्याच्या हाताखालील फ्रेंच सेनापतींनीं आणि मराठे सरदारांनीं कोइल, अलीगड, दिल्ली, लासवारी, वगैरे ज्या लढाया केल्या, त्यांचें रणक्षेत्र उत्तर हिंदुस्थानांत दिल्लीच्या आसपास होतें. त्यांच्या पाठीमागून इ० स० १८०४-५ या सालीं

इंदूरचे यशवंतराव होळकर यांनी मथुरा, दिल्ली, भरतपूर, वगैरे उत्तर हिंदुस्थानांतील रणश्रे-
त्रांमधून इंग्लिशांशी लढाया करून त्यांना नामोहरम करून टाकलें. पुढें अखेरीस शिंदे,
होळकर, भोसले, यांच्याशी तह होऊन या लढाया ज्या संपल्या होत्या, त्यांची फिल्म
सुरुवात महाराष्ट्रांत इ.स. १८१७-१८ सालीं पुण्यांतील दुसऱ्या बाजीरावसाहेबांनीं केली.
या दुसऱ्या बाजीरावसाहेबांच्या धामधुमीमध्ये खडकी, कोरगांव, अष्टें, वगैरे ठिकाणच्या
लढाया या मुख्य आणि महत्त्वाच्या लढाया होत. व या लढायांच्या पाठीमागून महारा-
ष्ट्रांतील निरनिराळे किल्ले सर करून घेण्याकरितां त्या त्या किल्ल्यांवर कित्येक लहानमोठ्या
लढाया झालेल्या आहेत.

ऐतिहासिक कालक्रमाच्या दृष्टीनें वर दिलेल्या लढायांचा असा हा या प्रकारचा
क्रम आहे. व हा जो या लढायांचा वास्तविक क्रम आहे, त्याच क्रमानें या लढायांचीं
वर्णनें एकामागून एक येणें अवश्य आहे. पण ज्या क्रमानें हीं वर्णनें यावयाला पाहिजेत,
त्या क्रमानें तीं या पुस्तकांत आलेलीं नाहींत, ही गोष्ट कोणाहि वाचकाच्या सहज लक्षांत
येण्यासारखी आहे. तेव्हां हा क्रमभंगाचा दोष कसा घडून आलेला आहे, याच्याबद्दल
दोन शब्द लिहिणें अवश्य आहे.

हिंदुस्थानच्या सांप्रतच्या राजकीय परिस्थितीचें पर्यालोचन करणारांना हिंदुस्था-
नच्या अर्वाचीन इतिहासांतील कोणत्याहि लढायांचें अध्ययन हें नेहमीं शिक्षणप्रदच आहे.
व अशा दृष्टीनें पढातां या सर्वच लढायांचा अभ्यास करणें अत्यंत आवश्यक आहे. परंतु
स्यांतल्या त्यांत महाराष्ट्रीय. मनुष्याची पहिली जिज्ञासा स्वाभाविकपणें कोणत्या लढाईबद्दल
बरे असणार ? आपण महाराष्ट्रीय. आपण महाराष्ट्रांत रहातो. पुणें हें त्या महाराष्ट्रांतील मुख्य
शहर. त्या पुणें शहरांत थोड्या वर्षांच्या पूर्वीपर्यंत पेशव्यांचें राज्य होतें. तें राज्य आज कोठें
आहे ? त्या राज्याची अवशिष्ट चिन्हे येथें सर्व जागच्या जागीं कायम असतांना त्यांच्या-
मधील तें राजवैभव आज कोठें गेलें आहे ? पूर्वी आपल्या राज्यांत आपण स्वतंत्र होतो.
पण ती आपली स्वतंत्रता नष्ट होऊन आज कोणीकडे गेली आहे ? पूर्वीचे राजवाडे आहेत,
पण त्यांत राजे मात्र नाहींत ! पूर्वीचे किल्ले आहेत, पण त्या किल्ल्यांवर किल्लेदार कोणी
नाहींत ! पूर्वीचे सेनापति आहेत, पण त्यांच्या हाताखाला त्यांच्या सेना मात्र हल्लीं नाहींत !
अशी ही आपली स्थिति कशांनें झाली ? अशा प्रकारचे अनेक प्रश्न महाराष्ट्रांतील आणि
विशेषतः पुण्यांतील प्रत्येक मनुष्याच्या मनामध्ये पदोपदीं प्रादुर्भूत होतात आणि या सगळ्या
प्रश्नांना आपला इतिहास असें उत्तर देतो कीं, पुण्यांतील आपल्या या राजसत्तेचें वैभव
खडकीच्या लढाईनें शेवटाला गेलें ! हे त्या वृद्ध इतिहासाच्या तोंडचे शब्द ऐकल्याबरोबर
हल्लींच्या नवीन पिढींतील तरुण अंतःकरणांची काय स्थिति होते, याचें पूर्णतेनें वर्णन
करणें केव्हांहि शक्य नाहीं. हे शब्द ऐकल्याबरोबर छातींत धस्स होतें, हातपाय मोडून
जातात, डोळ्यांत अश्रु उत्पन्न होतात, उमेदीचे उंच उभारलेले सर्व किल्ले कोसळून पडूं लागतात,
आणि मनांतील महत्त्वाकांक्षा मावळून जाण्याच्या मार्गाला लागतात ! खडकीच्या एका
लढाईनें पुण्यांतील हिंदुपदपातशाहीचें सगळें राज्यवैभव एकदम लयाला गेलें असेल तरी
कसें, त्या वेळीं झालें असेल तरी काय, त्या वेळच्या स्वदेशाभिमानी आणि स्वराज्यप्रेमी

लोकांनी आपल्या स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी कांहीच प्रयत्न केले नसतील काय, आणि त्यांनी अनेक प्रयत्न केले असतांही त्यांच्या त्या प्रयत्नांना यश येऊं नये इतका आपल्यावर दैवाचा कोप झाला तरी कसा, असे अनेक प्रश्न मनामध्ये उद्भूतात. व त्यांच्या विवेचनाकरितां स्वाभाविक रीतीनेच आपलें मन त्या खडकीच्या युद्धसंग्रामाच्या इतिहासाच्या निरीक्षणाकडे वळतें. आपण त्या वेळचीं इतिहासाचीं निरनिराळीं पुस्तकें वाचूं लागतो, त्यांतील हकीकती आपण एकमेकांशीं ताडून पाहूं लागतो, आपल्या लोकांनीं केलेलीं वर्णनें आणि परकीयांनीं लिहिलेले लेख यांच्यामधील सत्यासत्यतेचा आपण विचार करूं लागतो, कोणतीं सैन्य कोठें उभी राहिलीं असतील आणि कोणी कोणावर कसे हल्ले केले असतील याचीं चित्रें आपण आपल्या डोळ्यांपुढें उभीं करितों, आणि आपली इतकी तयारी असतांना आपला पराजय कां व्हावा असे प्रश्न आपण जी जी तत्कालीन वस्तु आढळेल तिला विचारूं लागतो ! आपण खडकीचें रणक्षेत्र न्याहाळून पाहतों; तेथील मैदानें, टेकड्या, ओढे, नाले आणि नद्या यांचें परीक्षण करितों; संगमावरील एल्फिन्स्टन साहेबांच्या बंगल्यामधून खडकीला पळून जाण्याच्या मार्गाचे नकाशे आपण तपासून पाहतों; आणि बाजीरावसाहेब ज्या पर्वताच्या गच्चीवरून ही खडकीची लढाई पहात होते, तेथून पाहिलें असतां या खडकीच्या रणक्षेत्राचें स्वरूप कसे दिसतें, याचाही आपण पडताळा घेतों. अशा प्रकारचें हें त्या वेळच्या लढाईचें वातावरण आपल्या समोवती निर्माण झालें असतां आपण त्या योगानें इतके तडूप होऊन जातो कीं, त्या वेळच्या शत्रूवर चालून जाण्याच्या आपल्या घोड्यांच्या टापा आणि आपल्या सैन्यांतील शिपायांच्या रणगर्जना आपण ऐकत आहों आणि आपल्या गोलंदाजींनीं उडविलेल्या तोफांचे लाल गोळे आकाशांतून धांवत असतांना आपण प्रत्यक्ष पहात आहों, असा भास उत्पन्न होतो. अशा प्रकारची स्थिति कोणाही महाराष्ट्रीयीयाच्या मनामध्ये मूर्तिमंत उत्पन्न होणें अगदीं साहजिक आहे. आणि अशाच भावना प्रस्तुत लेखकाच्या मनांत उत्पन्न होऊन त्याचें लक्ष ऐतिहासिक कालक्रमाला न जुमानतां इतर सर्व लढायांच्या आधीं खडकीच्या लढाईकडेच प्रथमतः वेधलें गेलें, तर ही चूक जरी योग्य नसली, तरी ती आत्मीयत्वाच्या भावनेनें क्षम्य आहे, असें कोणाही सहृदय वाचकाला वाटल्यावांचून राहणार नाही. अशा मनःस्थितीमध्ये खडकीच्या लढाईच्या वर्णनाला सुरुवात करण्यांत आल्यानंतर त्या लढाईचे कनिष्ठ परिणाम पुढें कसकसे होत गेले, याचें समग्र वर्णन करणें हें ओघानेंच प्राप्त होऊन त्या ओघामध्ये येरवडें, कोरेगांव, अष्टौ, वगैरे ठिकाणच्या लढायांचीं व सिंहगड, सातारा, वासोटा, बेळगांव, सोलापूर, राजदीर, मालेगांव, तालनेर, वगैरे किल्लांवरील लढायांचीं वर्णनें देणें जरूर झालें.

परंतु दुसऱ्या बाजीरावसाहेबांचे वेळीं आपल्या स्वातंत्र्याविनाशाचा हा जो हृदयद्रावक परिणाम घडून आला, त्याला पूर्वकालीन कारणें काय काय झालीं असलीं पाहिजेत, याचा विचार मनांत आला असतां तें विचार करणारें मन साहजिकपणेंच बाजीरावसाहेबांनीं १८०२ सालीं वसई सुकामाीं इंग्रजांशीं जो तह केला, त्या आद्य कारणकडे वळतें. तो वसईला इंग्रजांनीं केलेला तह म्हणजे आपल्या देशांत आपल्या स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाकरतां मराठ्यांनीं त्या वेळीं बनविलेल्या मराठा कॉन्फेडरसीच्या किल्ल्याला लाविलेला एक गुप्त सुसंगत होय.

तेव्हा त्या संकटाच्या निवारणासाठी शिंदे, भोंसले, होळकर, यांनी ईश्लिशांच्या विरुद्ध लढाई पुकारणे हे त्या वेळी त्यांना अगदी अपरिहार्यच होते आणि म्हणून अशा परिस्थितीमध्ये शिंदे, भोंसले, होळकर, यांनी ज्या लढाया केल्या, त्यांचीही वर्णने यापुढे क्रमाक्रमाने देण्यांत आलेली आहेत व अशा कारणांमुळे या लढायांचा क्रम येथे उलटा-सुलटा झालेला आहे.

या दृष्टीने पाहता हे प्रस्तुत बाबतीतील लेखकाच्या मनःस्थितीचे स्वरूप असून हे कांही या क्रमाचे समर्थन नव्हे, हे कोणाही वाचकाच्या लक्षांत येण्यासारखे आहे. शिवाय एखाद्या स्वतंत्र रीतीने लिहिलेल्या पुस्तकामध्ये जशी कमबद्धता स्वाभाविकपणेच असते, तशी ती एखाद्या मासिक पुस्तकांत निरनिराळ्या वेळी लिहिलेल्या निरनिराळ्या लेखांमध्ये असणे शक्य नाही. ते निरनिराळे स्फुट लेख असतात; व ज्या ज्या वेळी जे जे विचार प्रबळ असतात, त्यांच्या त्यांच्या अनुरोधाने ते लेख बहुधा लिहिले गेलेले असतात. यामुळेही या लढायांच्या क्रमामध्ये जी विसंगतता उत्पन्न झालेली आहे, तिच्याकडे वाचकाचे भावनामूलक सदयतेच्या दृष्टीने पाहिल, अशी आशा आहे. पण इतक्यानंतरही ज्यांच्या मनाला ऐतिहासिक कालक्रमाची आत्यंतिक अपेक्षा असेल, त्यांनाही ती येथे भागवून घेता येणार नाही, असे नाही. कारण, याच पुस्तकांत त्यांच्या पुस्तकाचा प्रारंभ असईच्या लढाईपासून होऊन महाराष्ट्रातील किल्लांच्या स्वातंत्र्याच्या अंतावरोवर त्यांच्या पुस्तकाचा अंत होतो, असे त्यांनी मानले म्हणे जाले.

पण हल्लींच्या या पुस्तकांतील लढायांच्या वर्णनामध्ये कालक्रमाच्या भंगाचा जरी दोष असला, तरी त्या दोषापासूनही येथे एक अकरपित रीतीने मोठा गुण उत्पन्न झालेला आहे. एखादा भ्रमर एखादे लांकूड कोरीत असतो. त्या लांकडावर एखादे वर्णाक्षर खोदून काढावे, असा कांही त्याचा संकल्प नसतो. तरी पण एखादे वेळी तो लांकूड कोरीत असता त्यापासून “ श्री ” “ ग ” वगैरेंसारख्या कांही तरी अक्षरांच्या आकृति कोरल्या जातात. यालाच घुणाक्षरन्याय असे म्हणतात. या घुणाक्षरन्यायाप्रमाणे या हल्लींच्या पुस्तकाच्या उलट्या क्रमामध्येहि यद्दच्छेने एक अनुकूल गुण उत्पन्न झाला आहे आणि तो असा की, या सगळ्या पंधरा वीस लढायांच्या वर्णनांमध्ये आपल्याला दुर्दैवाने असे आढळून येते की, जेथे तेथे अखेरीस मराठ्यांचाच पराजय झालेला आहे ! ही स्थिति जरी इतिहासाला कांही अंशी धरून असली, तरी एकंदर पुस्तकाच्या वाचनाने महाराष्ट्रीय वाचकांच्या मनांवर जो परिणाम घडवून आणावयाचा, त्याच्या दृष्टीने ही स्थिति फारशी स्पृहणीय नाही. मागील इतिहासाची पुस्तके वाचावयाची कशाला ? तर त्यांच्यापासून आपल्या देशाच्या भावी इतिहासाच्या बाबतीत आपल्या मनाला कांही तरी उत्साह उत्पन्न व्हावा म्हणून. पण आपल्या पूर्वजांनी पूर्वी केलेल्या अनेक प्रयत्नांतून त्यांना लागोपाठ सदोदित अपयशच येत गेलेले पाहिले असता त्यांच्या योगाने मनांत उत्साह उत्पन्न होण्याच्या ऐवजी, आपल्या प्रयत्नांची कंबरच मोडून जावयाची. खरा उत्साह विजयानेच उत्पन्न होतो, आणि एका विजयाच्या उदरांतून दुसरे विजय उत्पन्न होत असतात, अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे आपल्या विजयांच्या वर्णनांची वाचकांच्या मनांना असल्या

म्हणतात किती आवश्यकता असते, याची कोणालाही कल्पना घेण्यासारखी आहे. शिवाय अनेक काळोखांमधून जात असतां अखेरीस जर एखादा उजेड आढळला, तर मनाला आनंद होतो. अनेक दिवसांपर्यंत दगांनीं आच्छादित झालेल्या पावसाळ्यांतील आकाशामध्ये अखेरीस एखादे वेळीं सूर्यप्रकाश दिसला तर चित्तवृत्ति उल्लसित होते आणि एखाद्या कठणरसात्मक कथा-जकाच्या संकटपरंपरांमधून जातां जातां अखेरीस जर त्या कथानकाचा शेवट कात्पनिक रीतीनेच कां होईना गोड झाला, तर वाचकाच्या मनाला त्यापासून प्रसन्नता प्राप्त होते. अशा दृष्टीने पाहतां या लढायांच्या कथानकाचा यद्दृष्टेनें कां होईना जो शेवट झालेला आहे, त्यामध्ये एक प्रकारचें औचित्य आणि आनंददायकत्व आकस्मिक रीत्या उत्पन्न झालेलें आहे, हें मार्मिक आणि सहृदय वाचकांच्या लक्षांत आल्यावाचून राहणार नाही. कारण, मराठ्यांच्या अनेक लढायांतून जरी त्यांचे पराजयच झालेले आहेत, तरी निदान यशवंतराव होळकरांची मोहिम तरी यशस्वी होऊन कर्नल मॉन्सन या इंग्लिश सेनापतीला मराठ्यांच्या सैन्यासमोर हार खाऊन माघारें पळत जावें लागलें, ही या पुस्तकांतील शेवटीं दिलेली हकीकत वाचून महाराष्ट्रीय वाचकांच्या मनाला थोडें तरी समाधान वाटे, यांत शंका नाही. त्याचप्रमाणें आपल्या देशांतील अनेक किड्यांना जरी या वेळच्या युद्धांत शत्रूच्या हस्तगत होणें भाग पडलें असलें, तरी आपल्या देशाच्या इतिहासामध्ये भरत-पूरच्या किड्यासारखा असा एक तरी यशस्वी आणि भाग्यवान् किड्या निघाला कीं, ज्यानें शत्रूचे चार पांच हल्ले माघारे परतवून त्यांचा तितके वेळां पराभव केला, आणि अशा रीतीनें शेवटपर्यंत आपलें स्वातंत्र्य कायम टिकविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. ही या पुस्तकाच्या शेवटीं आलेली हृदयस्पर्शी हकीकत वाचून कोणाचें मन उल्लसित होऊन जाणार नाही ?

असा या पुस्तकाच्या रचनेमध्ये अस्सकल्पितपणानें एक गुण साधलेला आहे. पण हा गुण अगदीं गौण आहे. आणि या लढायांपैकीं बहुतेक प्रत्येक ठिकाणीं शेवटीं आपला पराजय होतो, ही गोष्ट मनाला लागल्यावाचून रहात नाही. व असें कां होतें, या प्रश्नाच्या विचाराकडे आपलें मन साहजिकपणेंच वळतें. असे आपले पराभव कां होतात ? आपल्या-मध्ये काय वैगुण्य आहे ? लढायांतून विजय मिळविण्याइतकी शौर्याच्या बाबतींत आपली कधींच लायकी नव्हती काय ? आणि असें असेल, तर या शंभर दीडशें वर्षांच्या पूर्वीच्या अनेक लढायांतून आपल्याला जे जय मिळालेले आहेत, ते कसे मिळालेले असावेत ? आणि पूर्वी जर आपल्याला विजय मिळत होते, तर ते गेल्या दीडशें वर्षांतच आपल्याला कां मिळनासे झाले आहेत ? अशा अनेक जिज्ञासा इतिहासाच्या विद्यार्थ्यांच्या मनामध्ये प्रादुर्भूत होतात व त्या जिज्ञासा त्यांच्या मनांना आत्मपरीक्षणाकडे जोरानें वळवून नेतात. या पुस्तकांतील लढायांच्या वर्णनांतूनही मधून मधून हे प्रश्न विशेष प्रसंगां उत्थापित करून त्यांचें त्या त्या ठिकाणीं अनेक वेळां विवेचन केलेलें आहे. व आपला मराठे लोकांचा ठिकांठाकाणीं पराभव कां होतो, याबद्दलची इंग्लिश सेनापतींनीं दिलेली कारणे ही या पुस्तकांत उद्धृत केलेली आहेत. त्या सगळ्यांवरून असें दिसून येतें कीं, हे आपले पराभव शत्रूच्या अंगच्या अधिक शौर्यापेक्षां आपल्या अंगच्या अधिक दुर्गुणांमुळेच झालेले

आहेत. आपल्या लोकांमध्ये शौर्य नाही असे नाही. पण शौर्याचा कसा उपयोग करावयाचा, या विषयाचे योग्य ज्ञान मात्र आपल्यामध्ये नाही, हें खास. लोकांच्या अंगांत शौर्य असले, तरी ते सुसंघटित केलेले असले, तरच त्याचा योग्य उपयोग होतो. शिवाजी महाराजांचे वेळी आपल्या सर्व महाराष्ट्रामध्ये श्रीसमर्थ रामदास वंगरे सारख्यांच्या प्रयत्नांमुळे असा सुसंघटितपणा उत्पन्न झाला होता व त्याचा फायदा आपल्याला कित्येक वर्षेपर्यंत मिळाला. रामदास स्वामींची संघटना ही धर्माच्या पायावर रचलेली होती. कित्येक मुसलमान राजे त्या वेळी धर्मच्छल करण्याला प्रवृत्त झालेले होते. या गोष्टीचा फायदा घेऊन त्या वेळच्या राजकारणी पुरुषांनी धर्माच्या नांवाखाली लोकांमधील जागृतीचे आणि संघटनेचे कार्य घडवून आणलेले होते. धर्मासारखी जलद पेट घेणारी आणि एकदम घडाका उडवून देणारी दुसरी दारू कोणतीच नाही. त्यामुळे त्या वेळचा बार चांगला उडाला. पण इ. स. १८०० पासून इ. स. १८१८ पर्यंतच्या प्रस्तुत पुस्तकांतिल ज्या लढायांच्या काळासंबंधाने आपण हल्ली विवेचन करीत आहो, त्या काळामध्ये लोकांची मने उद्दीपित करण्याला रामदासांच्या धर्मकारणासारखे कारण उरलेले नव्हते. शिवाजीमहाराजांच्या सुरवातीपासून तो नानाफडणिसांच्या समाप्तीपर्यंतच्या काळामध्ये मुसलमानांच्या धर्मच्छलाची तीव्रता पुष्कळच कमी होऊन त्यांचा राज्यविस्तारही या वेळी बहुतेक संपुष्टांत आलेला होता. परंतु मुसलमानांचा राज्यविस्तार जरी अशा रीतीने संपुष्टांत आलेला होता, तरी त्याच्या जागी दुसरे एक राज्य त्या वेळी जे हळूहळू विस्तार पावत होते, त्याच्या विस्ताराच्या भावी संकटाकडे त्या वेळच्या लोकांचे जितके लक्ष जावयाला पाहिजे होते, तितके ते गेले नाही. हा राज्याचा विस्तार म्हणजे अर्थातच ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राज्याचाच होय. मुसलमानांचे धर्मच्छल उघड उघड होत असल्यामुळे त्यांच्याकडे पूर्वीच्या लोकांचे लक्ष गेले. पण ईस्ट इंडिया कंपनीच्या मिशनरी आणि मुत्सद्दी लोकांच्याकडून जी मर्यादातिक्रमणे चाललेली होती, ती अगदी गोगलगाईच्या पावलांनी चाललेली असल्यामुळे व ती बाह्यत्कारी गोगलगाईच्या इतकीच निरुपद्रवी दिसत असल्यामुळे त्यांच्याकडे कोणाचेही लक्ष गेले नाही. प्रचलित परिस्थितीचे यथायोग्य पर्यालोचन करणारे रामदास जसे शिवाजीच्या वेळी निर्माण झाले, तसे या अठराव्या शतकाच्या शेवटची आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरवातीची राजकीय परिस्थिति पाहून तिच्यावर उपाय योजणारे कोणीही रामदास त्या वेळी उत्पन्न झाले नाहीत. नाना फडणिस हे मुत्सद्दी होते आणि महादजी शिंदे हे योद्धे होते, पण ते काही रामदास नव्हते. त्यांच्या दृष्टीला पुढचे थोडे-बहुत दिसू लागले होते; पण एखाद्या भगवत्कृपापात्र रामदासाला भविष्य काळातील जितक्या दूरचे दिसले असते, तितके काही नाना आणि महादजी यांना दिसू शकले नाही. पण त्यांना जे थोडेबहुत दिसू लागले होते, त्याचा आपल्या राष्ट्राला फायदा करून देण्याला ते पुढे जिवंत राहिले नाहीत आणि जिवंत असते, तरी त्यांनी या पुढल्या पडत्या काळांत काय केले असते ? नाना फडणिसांनी आपल्या फडांत बसून कागदी कारस्थानाचीं सूत्रे हलावेलीं असतीं आणि महादजी शिंद्यांनी एखाद्या रणांगणावर आपले शौर्य गाजविले असते. पण आपल्या देशांतिल लोकांची जी आंतून नैतिक अवनति होत चाललेली होती

तिच्याविरुद्ध यांना कांही उपाय योजितां आले नसते. सगळें राष्ट्र जागृत करून त्यांतील सर्व लोकांना हालवून सोडण्याचें कार्य ईश्वरी प्रसादाच्या आणि प्रेरणेच्या लोकांकडूनच होत असतें; व यासाठींच आध्यात्मिक स्फूर्तीचे शिवाजी आणि रामदास हे राष्ट्रांना मधून-मधून लागत असतात. पण तसे ते या वेळीं आपल्या हिंदुस्थानाला दुर्दैवानें कोणीही लाभलेले नव्हते. ब्रह्मद्वस्वामींच्या सारखे कित्येक स्वामी पेशव्यांच्या कारकीर्दीत उत्पन्न झालेले होते. पण ज्यांनीं आपल्याला मिळालेल्या सनदा शिवाजीच्या पदरांत परत टाकल्या, अशा रामदास स्वामींच्या सारख्या निरपेक्ष स्वामींची योग्यता इतर स्वामींना कोटून येणार ? “ इदं ब्राह्ममिदं क्षात्रं शापादपि शरादपि ” या श्लोकांत वार्णिलेंलें जें ब्रह्मवर्चस आणि जें क्षात्रतेज पूर्वकार्त्ता एकदां परशुरामाच्या ठिकाणीं एकत्र झालेलें होतें, तेंच पुढें महाराष्ट्राच्या उदात्ताकरितां रामदास आणि शिवाजी या दोघांच्यामध्ये द्विधा विभक्त होऊन आपल्यामध्ये अवतीर्ण झालें होतें. तसल्या ब्रह्मवर्चसानें आणि तसल्या क्षात्रतेजांनंच पतनशाली राष्ट्रे फिरून अभ्युदयाला येतात. त्यांच्या संसारांनें सर्व राष्ट्रामध्ये प्रेरणा उत्पन्न होते. आपण सर्व एक होऊं आपण मोठमोठी कामें करूं, आपण परोपकार करूं, आपण नीच कृत्यें कधीहि करणार नाहीं, आपण आपल्या देशाला गुलामगिरीतून सोडवूं, आपण आपलें स्वातंत्र्य मिळवूं. अशा प्रकारच्या उदात्त आणि राष्ट्रीय भावना सर्व लोकांमध्ये उत्पन्न होण्याला उदार वृत्तीचे सत्पुरुषच कारणीभूत होत असतात. या भावना लोकांत उत्पन्न होतात तेव्हांच ते लोक आपलें स्वराज्य संस्थापित करण्याला आणि सुक्षित ठेवण्याला समर्थ होतात. मुसलमानी धर्माच्या अनुयायांची जी उन्नति झाली, तिलाही मूळ कारण त्यांचें धार्मिक ऐक्य हेंच होतें; त्यांचा धर्मसंस्थापक जो महंमद पैगंबर, त्याच्याहि मनांत धर्माची प्रेरणा होती आणि हातांत शौर्याची तरवार होती; आणि त्यामुळें धार्मिक प्रेरणांनीं उज्ज्वलित झालेल्या अशा तरवारीच्या जोरावर मुसलमान लोक आपला राज्यविस्तार युरोपखंडाच्या एका टोंकापासून तों आशियखंडाच्या दुसऱ्या टोंकापर्यंत पसरवूं शकले. पंजाबांतील शिख लोकांचा इतिहासही हेंच तत्त्व प्रस्थापित करित आहे. शिख धर्माचे आद्यसंस्थापक गुरु नानक, गुरु गोविंदसिंग, वेगरे पुढाऱ्यांनीं धर्माच्या नांवाखालीं आपल्या ज्ञातिबांधवांना एकत्रित केलें. आणि त्या धार्मिक प्रेरणांनीं शिख लोकांचें शौर्य इतक्या प्रखरतेला जाऊन पोचलें कीं, त्यापुढें दिल्लीच्या मोठमोठ्या मोगल बादशहांचेही कांहीं चाळें शकलें नाहीं. राजस्थानांतील रजपूत लोकांच्या मध्येही त्यांची क्षात्रवृत्ति हा त्यांचा एक धर्मच बनून गेलेला होता व त्या क्षात्रधर्मांमुळें त्यांच्या अंगांत इतकें शौर्य उसळून येत असें कीं, प्रसंग पडला तर ते मरून जात असत किंवा आपल्याला प्रत्यक्ष जाळून घेत असत, परंतु ते शत्रूच्या हातांत सांपडून पराजय पतकरण्याला कधीहि तयार होत नसत. ग्रीसच्या इतिहासामध्ये स्पार्टन लोकांची उदाहरणें जशीं आढळतात, किंवा रोमन लोकांच्या तत्त्वज्ञानामध्ये जीं स्टोइक पंथाचीं मतें आहेत, त्यांच्याशीं या रजपूत लोकांच्या इतिहासाचें पुष्कळ साम्य असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें. पूर्वीं फ्रान्समध्ये राज्यक्रांति झाली, किंवा हर्श्लीं रशियांतील झारशाहीच्या विरुद्ध सगळ्या लोकांनीं उठून आपली सत्ता प्रस्थापित केली, या बाबतींत किंवा अशाच प्रकारच्या युरोपखंडांतील इतर उलाढालींत जरी.

अत्यक्ष धर्म हें मूळ कारण नव्हतें, तरी तिकडच्या लोकांच्या मनःस्थितीप्रमाणें त्यांच्या मनांमध्ये अशी कांहीं तरी एखादी प्रेरणा उत्पन्न होते कीं, तिच्यामुळे ' मरूं किंवा मारूं ' अशा निर्वाणाच्या शौर्यानें ते लोक लढण्याला उद्युक्त होतात आणि विजयश्रीची माळ बळ-जबरीनें आपल्या गळ्यांत घालून घेतात. सारांश, कांहीं तरी एखादी उच्च भावना देशांमध्ये उत्पन्न झालेली असली पाहिजे, म्हणजे तिच्यामोवतीं सर्व लोक सहजच एकत्र गोळा होतात. आणि त्या भावनेच्या प्रेरणेनें एकदां डोक्यांत पेट घेतला, म्हणजे हातांत शौर्य येणें हा त्याचा स्वाभाविकच परिणाम होतो. एखादे उच्च ध्येय अंतःकरणांमध्ये प्रदीप्त झालें, म्हणजे त्याच्या योगानें लहान मुलेंही पराक्रमी होतात आणि स्त्रियांनाही वीरश्री चढते. उच्च भावनांना पराजय हा शब्द माहीतच नाही. जीं पावले उच्च ध्येयाच्या मार्गावर पडूं लागलीं, त्यांना कोणता शत्रु मागे हटवूं शकणार आहे ?

पण एकोणिसाव्या शतकांतील प्रारंभीच्या ज्या पाव शतकाशीं आपला प्रस्तुत संबंध आहे, त्या काळच्या परिस्थितीकडे आपण पाहिलें, तर त्या काळांत धार्मिक अगर इतर प्रकारच्या अशा कोणत्या उच्च भावना लोकांमध्ये प्रज्वलित झालेल्या होत्या ? रामदासांचे उपदेश आणि शिवाजीचीं शौर्ये यांच्यातील सामर्थ्य या वेळपर्यंत क्षीण होऊन जाऊन त्याची जागा घेण्याकरितां त्या वेळीं दुसरें कोणतेंहि नवीन सामर्थ्य उत्पन्न झालेलें नव्हतें. सगळ्या देशांतील लोकांना एकत्र आणि एकदम मारून टाकील अशी कोणतीहि सर्वसाधारण भावना त्या वेळीं आपल्या देशांत कोणी तत्त्ववेत्त्यांनीं किंवा राजकारणी पुरुषांनीं उत्पादित केलेली नव्हती. धर्माचा छळ विशेष होत नव्हता, म्हणून धार्मिक भावना झोपी गेल्या होत्या; आणि हें आपलेंच राज्य आहे आणि तें राज्य जात नाही तोपर्यंत आपलें स्वातंत्र्यहि कोठें जात नाही, अशा चुकीच्या विचारपद्धतीमुळे स्वातंत्र्याच्या भावनेचे निखारेहि राखेखाली झांकून जाऊन थंड पडले होते. कोणत्याहि देशाच्या इतिहासामध्ये जीं महत्कृत्ये घडतात किंवा जे विजय संपादिले जातात, त्यांच्या मुळाशीं धार्मिक भावना आणि स्वातंत्र्यप्रीति या गोष्टी बहुधा असतात, असें आढळून येते. परंतु या वेळीं वर निर्दिष्ट केलेल्या परिस्थितीमुळे हीं दोन्हीहि कारणे गैरहजर होती. त्यामुळे सर्वांना योग्य अशी एकच वाट दाखविणारा कोणत्याहि उच्च भावनेचा सूर्य आपल्या क्षितिजावर तळत नसल्याकारणानें रात्रीच्या काळाखांत ज्याला जिकडे वाट संपडेल तिकडे तो जातो, तशी आपली या वेळीं स्थिति झाली होती. आपल्या देशांतलिया वेळच्या लोकांच्या अंगामध्ये शौर्य नव्हतें असें नाही; परंतु त्या शौर्याचा योग्य उपयोग कसा करावयाचा, हेंच त्या वेळीं कोणाला समजत नाहीं झालें होतें. एखाद्या घोड्याच्या पायांत धांवण्याची पुष्कळ शक्ति असते. पण नुसत्या त्या शक्तीचा काय उपयोग ? त्या घोड्याच्या तोंडांत लगाम घालून त्या घोड्याला इष्ट मार्गानें चालवून नेणारा जर कोणी असेल, तर त्या घोड्याच्या गतीचा चांगला उपयोग होईल. नाही तर तो घोडा सैरावैरां धावून आपल्या उपजीवितेचें जें धान्य, तेंच तो तुडवून टाकण्याला प्रवृत्त होईल. आपल्या अंगांतलिया शौर्य असेल तें आपण आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यसंरक्षणाच्या पार्थीव समर्पण केलें पाहिजे. आपल्या शौर्यावर आपल्या देशाचा ताबा आहे, तें शौर्य आपण दुसऱ्या

कोणालाहि विकतां कामा नये, हीं राजकारणांतील अगदीं सामान्य तत्त्वे आहेत. पण हीं सामान्य तत्त्वे सुद्धा त्या वेळीं आपल्या लोकांना समजेनाशीं झालीं होती. आपले सौंदर्य हें आपल्या पतीच्या मालकीचें आहे, तें आपण पाहिजे त्याला विकतां कामा नये, हा जसा पतिव्रतेचा पातिव्रत्यधर्म, त्याचप्रमाणें आपल्या शौर्यावर आपल्या देशाची सत्ता आहे, त्या शौर्याचा आपण बाजारांत पाहिजे त्याच्यापुढें विक्रय करितां कामा नये, हा स्वदेश-भक्तीचा पवित्र धर्म होय. पण हा धर्म त्या वेळीं पुष्कळ लोक विसरून गेले होते आणि जो भाकरी देईल त्याची चाकरी करावयाची, ही क्षुद्र वृत्ति त्या लोकांच्या डोळ्यांना भुरळ पाहू लागली होती. आणि त्यामुळें आपल्या देशांतील लोक इंग्लिशच्या नोकरीला राहून आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या विरुद्धहि लढण्याला तयार होऊं लागले होते. एक चूक झाली म्हणजे तिच्यापासून दुसऱ्या अनेक चुका उत्पन्न होतात, हा नेहमींचाच अनुभव आहे. आणि तीच गोष्ट या बाबतीत हिंदुस्थानच्या प्रत्ययाला आली. आपण इंग्लिशच्या चाकरीला राहून आपल्या देशी राजांच्या विरुद्ध लढतो, यातील नीचपणा, अधमपणा, गुन्हेगारपणा, आणि निमकहरामपणा कोणाच्याहि त्या वेळीं लक्षांत येऊं नये, ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे. हा लोकांच्या डोळ्यावरील मोतिबिंदु काढून टाकण्याला त्या वेळीं रामदासांच्या सारखा कोणी तरी राजकारणी धर्मवेद्य पाहिजे होता. इंग्लिश लोकांनी त्या वेळीं आपल्या राजांच्या पार्शी जे तह केले आहेत, त्यांत त्यांची ही एक मुख्य अट आहे की, तुम्ही कोणाहि युरोपियन लोकांना आपल्या चाकरीस ठेवितां कामा नये व पूर्वीं तुमच्या चाकरीला जे युरोपियन असतील त्यांना तुम्ही काढून टाकलें पाहिजे. ही इंग्लिशांची अट पाहून तरी आपल्या इंडियन लोकांना सुचावयाला पाहिजे हांतें की, ते ज्याप्रमाणें युरोपियन लोकांना आपल्या चाकरीला राहू देत नाहींत, त्याचप्रमाणें आपणहि त्यांच्या चाकरीला राहतां कामा नये. पण इतका साधा त्वेषहि कोणाच्या मनाला शिवला नाहीं. आणि आपले लोक राजरोसपणानें आणि शिष्टपणानें इंग्लिशांच्या चाकरीला राहून स्वदेशाशीं मात्रागमनीपणा करूं लागले. त्या वेळीं आपल्या लोकांनीं इंग्लिशांच्या पलटणीतील व इतर नोकऱ्या पतकरण्याचा कम सुरू केला, हे तर वाईटच. पण याच्या-होपेक्षां दुसरी जास्त वाईट अशीहि एक गोष्ट आपले लोक त्या वेळीं करूं लागले होते. ती अशी की, नोकरी पतकरावयाची आपल्या राजांची, पण आंतून फितूर असावयाचें इंग्रजांना. असल्या या नीचपणाच्या मानवी स्वभावाला काय म्हणावें ? या पुस्तकामध्ये ज्या लढायांचीं वर्णने दिलेली आहेत त्यांपैकी किती तरी लढायांतून केवळ आपल्या लोकांच्या फितुरीमुळें आपल्या राजाचे पराभव झालेले आहेत. इंग्लिश लोक गुप्तपणें लांच देण्यांत निष्णात ! आणि आपल्यापैकी कित्येक लोक ते लांचाचे पैसे घेऊन गुप्तपणें फितूर होण्याच्या कामांत निष्णात ! अशी जोडी जमल्यानंतर आपल्या लढायांतून आपले पराजय होण्याला आणि आपल्या देशांतून आपले स्वातंत्र्य नष्ट होण्याला किती अवकाश लागणार ?

मराठ्यांच्या या लढायांमधून त्यांचे हे पराभव कां झाले, या गोष्टीच्या कारणांची निरनिराळ्या लोकांनीं निरनिराळ्या प्रकारानें उपपत्ति लाविलेली आहे. त्यापैकीं कित्येकांचें असें मत आहे की, इंग्लिशांच्या बाजूकडील शिपायांच्या हातांत मराठी

सैन्याच्या पेशां जास्त चांगल्या प्रकारच्या बंदुका होत्या, आणि त्यामुळे त्यांना ठिक-ठिकाणी यश येत गेले. परंतु या उपपत्तीमध्ये फारसा तथ्यांश नाही. हल्ली पाश्चिमात्य लोकांनी कित्येक आधिभौतिक शास्त्रांमध्ये पुष्कळ प्रगति केलेली आहे; त्यावरून गेल्या एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरवातीच्या वेळींहि इंग्लिशांच्या बाजूकडील शिपायांच्या हातांत सुधारलेलीं शस्त्रां असलीं पाहिजेत, असा एक सामान्य आणि सार्वत्रिक समज होण्याचा संभव आहे. परंतु हा समज चुकीचा आहे. शंभर सव्वाशे वर्षांच्या पूर्वीच्या इंग्लिशांकडील शिपायांच्या हातांतील हत्यारें फारशीं सुधारलेलीं नव्हतीं. जुन्या काळांतील आपल्या इकडील तोड्याच्या बंदुका घेऊन कोणी इंग्लिशांशी लढत असले, तर त्यांच्यापेक्षां इंग्लिशांच्या हातांतील काडतुसाच्या बंदुका सरस होत्या, हें उघड आहे. पण असईच्या लढाईपासून अष्टाद्याच्या लढाईपर्यंत जे मराठे शिपाई इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढत होते, त्यांच्या हातांत यावेळीं तोड्याच्या बंदुका राहिलेल्या नव्हत्या; इतकेंच नव्हे, तर दौलतराव शिंदे यांनीं आपल्या पदरीं जे फ्रेंच लष्करी अंमलदार नोकरीला ठेविले होते, त्यांच्याकडून युरोपियन हत्यारें मिळविण्याचीहि तजवीज करण्यांत आलेली होती. असईच्या लढाईपासून अष्टाद्याच्या लढाईपर्यंतचा आपल्या इकडील जो काळ आहे तो काळ युरोपेखंडाच्या इतिहासांतहि एक अतिशय महत्त्वाचा काळ आहे. त्या काळांत इंग्लिश आणि फ्रेंच यांचें हाडवैर माजलेलें असून तिकडे त्या वेळीं नेपोलियनचें महायुद्ध चाललेलें होतें. त्या महायुद्धांतील इंग्लिशाचा कट्टा बैरी जो महापराक्रमी नेपोलियन, त्यालाच खुद्द हिंदुस्थानांत इंग्लिशाच्या विरुद्ध लढण्याकरितां ज्या इंडियन राजांनीं बोलाविलें होतें, त्या राजांना फ्रान्समधील शस्त्रास्त्रांचा पुरवठा होत नसेल, असें मानणें शक्य नाही. आणि खुद्द फ्रेंचांचा मुख्य नायक नेपोलियन हा जरी हिंदुस्थानांत येऊं शकला नाही, तरी दुसरे पुष्कळ फ्रेंच लोक इकडे येऊन ते देशी राजांच्या चाकरीला राहिलेले होते. ते युरोपांतील हत्यारें आणवीत असत, इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या देखरेखीखालीं येथें दारुगोळा तयार करण्याचे आणि तोफा ओतण्याचेहि कारखाने सुरू करण्यांत आलेले होते व शिवाय तिकडच्या धर्तीवर मराठ्यांचे कवायती कंपूहि इकडे शिस्तवार रीतीनें तयार करण्यांत आलेले होते. या सर्व गोष्टी इतिहासांत नमूद आहेत. तेव्हां अशा स्थितीत इंग्लिशांच्या बंदुका हें आपल्या पराजयाचें कारण, ही कारणमीमांसा बरोबर जमत नाही.

शिवाय, इंग्लिशांच्या बंदुका हें जर इंग्लिशांच्या विजयाचें कारण असेल, तर यशवंतराव होळकराच्या लांडगेतोडीच्या पाठलागापासून परावृत्त होऊन भोन्सलसाहेब जेव्हां पाठीमागे पाठीमागे पळ काढीत सुटला होता, तेव्हां त्यानें काय आपल्या शिपायांच्या हातांतल्या लांब पल्ल्याच्या बंदुका यशवंतराव होळकराच्या शिपायांच्या हातांत देऊन त्यांच्या आखुड पल्ल्याच्या बंदुका आपल्याजवळ घेतल्या होत्या ? त्याचप्रमाणें इंग्लिशांच्या बंदुका हें जर इंग्लिशांच्या विजयाचें कारण असेल, तर भरतपूरच्या तटाच्या भिंतीपुढून इंग्लिश सैन्य लागोपाठ चार वेळां पराभव पावून मागे हटलें, त्या वेळेला त्यांच्या त्या सुधारलेल्या बंदुका कोठें गेल्या होत्या ? सारांश, इ. स. १८०४-५ सालीं यशवंतराव होळकरानें आणि भरतपूरच्या राजानें इंग्लिशांच्या विरुद्ध जें यशस्वी युद्ध केलें.

त्यावरूनही सुधारलेल्या बंदुकांची कल्पना अगदी कमकुवत ठरते आणि ईस्ट इंडिया कंपनीचे लोक आपल्याकरिता नव्या बंदुका ठेवून आपल्या जुन्या बंदुका मराठ्यांना विकत देऊन त्यांना फसवीत असत, ही गोष्ट काचित् प्रसंगी खरी असली, तरी मराठ्यांच्या सर्व पराजयांचा भार या असल्या एकाच छुळक कारणावर ठेवणें हें केव्हांहि योग्य होणार नाहीं.

मराठ्यांच्या पराजयाचे दुसरे एक कारण सांगण्यांत येतें, तें असें की, मराठ्यांनीं आपली गमिनी काव्यानें लढण्याची जुनी पद्धत सोडली, आणि ते पाश्चिमात्य लोकांच्या धर्तीवर आपल्या शिपायांच्या लष्करी पलटणी बनवूं लागले. या नव्या पद्धतीमुळे त्यांचे पराजय झाले. हें मत कित्येक तज्ज्ञ अशा इंग्लिश लोकांकडून व्यक्त करण्यांत आलेलें आहे. व खुद्द जनरल वेलिंग्टन यानेंही अशाच अर्थाचे जे उद्गार काढलेले आहेत, ते पुढील पुस्तकांत नमूद करण्यांत आलेले आहेत. इंग्लिश लोक आपल्याबद्दल जी विधानें करतात, त्यांचा स्वीकार आपण फार सावधपणानें केला पाहिजे हें तत्त्व आतांच्याप्रमाणें जुन्या काळाच्या बाबतींतही आपण पूर्णपणें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. भोळसर मनुष्य एकाच सरळ मार्गानें चाललेला असतो; पण धूर्त माणसाचे त्याला फसवण्याचे मार्ग अनेक असतात, हें आपण विसरतां कामा नये. शिस्तवार पद्धतीनें आपल्या सैन्याच्या पलटणी बनवून त्यांच्या द्वारानें आपली लढाई इंडियन राजे शिस्तीनें लढूं लागले, तर त्यामुळे त्यांचा पराभव व्हावा, असें त्यांत काय बरें दोषार्ह आहे ? इंग्लिश लोकांनीं म्हणावें आणि आपण त्यांना माना डोलवाव्या, हें ठीक आहे. पण ज्या शिस्तीमुळे इंग्लिशांची सैन्यें विजय मिळवूं शकतात, त्याच शिस्तीमुळे आमच्या सैन्याचे पराभव व्हावे, हें न्याय कोठला ? बाकीचे लोक अन्न खाऊन धष्टपुष्ट होत असले, तरी हे इंडियन राजांनो, धष्टपुष्ट होण्यासाठीं तुम्हीं तें अन्न खाळें, तर तुम्ही खात्रीनें मरून जाल, अशी सृष्टिविरुद्ध एकादी गोष्ट खुद्द एखाद्या वेलिंग्टन साहेबानें सांगितली, म्हणून ती आपण खरी मानावयाची की काय ? आणि गनिमी काव्याची पद्धत ही आपली मराठ्यांची मूळची लढाईची पद्धत, ह्या म्हणण्यांत तरी अर्थ काय आहे ? “ गनिमी कावा ” हा शब्दही आपला नव्हे. तर त्या शब्दानें व्यक्त होणारी लढाईची पद्धत तरी आपली कोठून होऊं शकणार ? शिवाजीनें कित्येक प्रसंगी गनिमी काव्याच्या लढाईच्या पद्धतीचा अंगीकार केला, हें खरें; पण शिवाजीचें सैन्य प्रथमतः थोडें आणि मोगलांचें सैन्य फार मोठें, अशा स्थितींत त्यांच्यावर आडून छापे घालावेत आणि घोड्यावर बसून दुसरीकडे निघून जावें, अशी पद्धत शिवाजी महाराजांना पहिल्या पहिल्यानें स्वीकारणें जरूरच होतें व याच पद्धतीचा पुढें धनाजी जाधव आणि संताजी घोरपडे यांनींही याच कारणासाठीं अवलंब केला होता. आणि तशी वेळ पडेल तेव्हां कोणीहि सेनापतींनीं या पद्धतीनें लढाई करण्याला कांहीं हरकत आहे असें नाहीं. यशवंतराव होळकरांनीं कर्नल मॅन्सन यांच्या विरुद्ध जी पाठलागाची लढाई चालविली होती, तीहि कांहीं अशी याच पद्धतीची होती. पण म्हणून याचा अर्थ असा नव्हे की, दौलतराव शिंद्यांनीं युरोपियन राष्ट्रांच्या पद्धतीवर आपले कवयिती कंपू बनविण्याला सुरुवात केली, म्हणून त्यांचे लढाईत पराभव झाले. शिस्तीपासून लढाईत केव्हांहि फायदाच झाला पाहिजे. आणि आपलें इंडियन लोकांचें जर कांहीं नुकसान झालें असेल, तर तें शिस्तीमुळे नसून शिस्तीच्या

अभावामुळे झालेले आहे. आपला युद्धविषयक प्राचीन इतिहास आपण पाहिला, तर आपल्या सैन्याची सगळा रचना शिस्तविरच केलेली असल्याचें आपल्याला आढळून येईल. अशा स्थितीत आपण आपले भलतेच ग्रह करून घेऊन आपल्या विजयाच्या कारणामध्ये आपण आपल्या पराजयाची कारणे पाहू लागलों, तर तें बेव्हाहि योग्य होणार नाहीं.

सारांश, आपल्यापाशी चांगलीं हत्यारें नव्हतीं, किंवा आपण कवायती कंपू तयार करून लढू लागलों म्हणून आपले हे पराजय झाले, ही कारणमीमांसा बिल्कुल चुकीची आहे. हे आपले पराभव आपल्या नैतिक अधःपातानें घडवून आणलेले आहेत. या पुस्तकांत पुढें ज्या लढाया दिलेल्या आहेत, त्यांपैकी किती तरी ठिकाणीं निव्वळ फितुरीमुळे आपले पराजय झाले असल्याचें आपल्याला आढळून येतें. आणि ज्या लोकांच्या मनावर आपल्या धर्माच्या किंवा देशाच्या बंधनांचा मुळींच दाब उरलेला नसतो, आणि ज्यांना केवळ स्वार्थाशिवाय दुसरे कांहीं दिसतच नसतें, असेच नीच आणि निमकहराम लोक असलीं ही फितुरीचीं कामें करण्याला उद्युक्त होतात. असले लोक पेशवाईच्या शेवटच्या दिवसांत आपल्याइकडे फार झालेले होते. आपल्या देशाचें आणि आपल्या राजाचें कांहीं कां होईना, आपल्याला एखादें इनाम मिळालें म्हणजे झालें, अशा मनोवृत्तीच्या अधम आणि आपलपोट्या फितुरी लोकांनीं आपल्या स्वातंत्र्याच्या लढायांतून आपले पराभव करून घेतले आणि आपलीं राज्यें बुडविलीं. अशी वस्तुस्थिति या पुस्तकांतलिल लढायांच्या अध्ययनावरून स्पष्टपणें दिसून येते. आणि ही स्थिति जर आपल्याला यापुढें तरी बदलाव्याची असेल, तर आपली नैतिक उन्नतिच झाली पाहिजे. आपला धर्म, आपला देश, आपलें स्वातंत्र्य, आपलें राज्य, आपलें ऐक्य, आपलें बंधुत्व या गोष्टी ज्यांना आपल्या प्राणापेक्षांहि प्रिय होतात, त्या लोकांनाच लढायांतून विजय मिळतात, त्यांचीच राज्यें प्रस्थापित होतात आणि त्यांचीच स्वातंत्र्ये कायम टिकतात, आणि हेंच तत्त्व भगवान् श्रीकृष्णांनीं आपल्या भगवद्गीतेतील शेवटच्या श्लोकामध्ये सांगितलेलें आहे. तो श्लोक असा—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

पुणें
विजयादशमी शके १८५०. {

शि. म. परांजपे.

बापू गोखले.

खडकीची लढाई.

डकीची सुप्रसिद्ध लढाई दुसरे बाजीरावसाहेब पेशवे आणि इंग्लिश यांच्या दरम्यान ता. ५ नोव्हेंबर १८१७ रोजी झाली. व पुढे थोडक्याच दिवसांत पुण्यांतील पेशव्यांची सत्ता नाहीशी झाली. या लढाईला आधीचा कारणे काय झाली आणि ही लढाई झाल्यानंतर त्या लढाईचा इतका दुष्परिणाम इतक्या ताबडतोबीने का झाला, हे इतिहास-दृष्ट्या विचार करण्यासारखे आणि फार महत्वाचे प्रश्न आहेत. इ. स. १८१७ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत झालेल्या खडकीच्या लढाईची कारणे १८१७ सालांतील नोव्हेंबरच्या आधीच्या कांहीं महिन्यांमध्येच कोठे तरी पुष्कळांकडून शोधण्यांत येतात. पण ती कारणे तेथे नसून पहिल्याने राघोबादादा आणि मागाहून खुद्द बाजीराव

जेव्हा इंग्लिशांची मदत मागण्याकरिता त्यांच्याकडे गेले, तेव्हापासूनच घडून येऊ लागलेली होती, असे म्हणण्यास हरकत नाही. पेशवे, शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोंसले, वगैरे महाराष्ट्रांतील मोठमोठ्या राजांना आणि सरदारांना मिळून जी एक मराठा कॉन्फिडरसी स्थापन केली होती, तिच्यामध्येच मराठ्यांचे खरे सामर्थ्य होतं. ती कॉन्फिडरसी एकदां मोडली आणि पेशवे, शिंदे, होळकर, वगैरे राजे एकमेकांपासून वेगळे पडले, म्हणजे त्या एकएकत्या राजांचा राज्ये गिळंकृत करून टाकण्याला इंग्लिशांना फारसे कांही अवघड होतं, असे नाही. व हेच इंग्लिशांचे त्या वेळच्या राजकारणामधील मुख्य धोरण होते, आणि ते धोरण सिद्धास नेण्याला बाजीरावाने आपल्या वसईच्या तहाने (३१ डिसेंबर १८०२) इंग्लिशांना आयत्तीच संधि आणून दिली. पेशव्यांना शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोंसले, या राजांच्यापार्शा स्वतंत्र रीतीने कोणताही संबंध ठेवता कामा नये; त्यांच्याशी पेशव्यांना जे कांही बोलणे करावयाचे असेल, ते त्यांना इंग्लिशांच्या मार्फत केले पाहिजे; व पेशवे आणि शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोंसले, यांच्या दरम्यान कोणत्याही बाबतीत कांही तंटा उपस्थित झाला, तर त्याचा निकाल इंग्लिशांचे विद्यमाने व्हावा; हे तत्त्व इंग्लिशांना पेशव्यांशी केलेल्या तहामध्ये जेव्हा समाविष्ट करून घेतले, तेव्हाच मराठ्यांची मराठा कॉन्फिडरसी नष्ट झाली, आणि तेव्हाच पेशव्यांचे वर्चस्व नामशेष झाले.

पेशवे आणि इतर राजे यांच्यामधील भांडण इंग्लिशांच्या विद्यमाने तोडण्यांत आले पाहिजे, या वर सांगितलेल्या तहांतील घातुक अटीचा उपयोग करण्याचा प्रयत्न

बडोद्याच्या गायकवाडापाशी पेशवे सरकारचा कांहीं देण्याघेण्याच्या संबंधानें जो वाद होता, त्या बाबतींत उपस्थित झाला. त्या कामीं बोलणें चालणें करण्याकरितां गंगाधर-शास्त्री पटवर्धन हे गायकवाडचे वकील म्हणून इंग्लिशांच्या संरक्षणाखालीं पुण्यास पेशव्यांकडे आले. त्या गंगाधरशास्त्र्यांचा मराठी राज्याच्या दुर्दैवानें पंढरपुरास खून झाला. बाजीरावसाहेबांच्या मसलतीनें त्रिंबकजी डेंगळे यानें हा खून केला, असें गायकवाडच्या वतीनें इंग्लिशांचें म्हणणें पडलें. व त्रिंबकजी डेंगळ्याला तुम्हीं धरून आणून आमच्या स्वाधीन करावें, अशी इंग्लिशांनीं बाजीरावसाहेबांपाशीं मागणी सुरू केली. त्याप्रमाणें त्रिंबकजी एकदां पकडला जाऊन त्याला ठाण्याच्या तुहंगांत ठेवण्यांत आलेलें होतें. पण तेथून तो पळाला (१८१६), तेव्हां त्याला फिरून आमच्या स्वाधीन करून द्यावें, असा बाजीरावाच्या मार्गे इंग्लिशांचा तगादा लागला. परंतु त्रिंबकजी डेंगळ्याला आपल्या स्वाधीन करून देण्याच्या कामीं बाजीरावसाहेब मुद्दाम टाळाटाळ करीत आहेत, या सबबवर इंग्लिशांनीं अखेरीस इ. स. १८१७ च्या मे महिन्याच्या ८ व्या तारखेला पुणें शहराला आपल्या इंग्रजी फौजेचा एकाएकी वेढा दिला. त्या वेळीं निरुपाय होऊन इंग्लिशांनीं घातलेल्या अटी बाजीरावसाहेबांना कबूल करणें भाग पडलें. या अटी ज्या तहानें मान्य करण्यांत आल्या, त्या तहाला पुण्याचा तह असें नांव देण्यांत आलें आहे. व हा तह ता. १३ जून १८१७ रोजी करण्यांत आला. या तहानें पेशव्यांच्या राज्यांतील बराच मुख्य इंग्लिशांच्या ताब्यांत गेला; पेशव्यांच्या सैन्याची संख्या बरीच कमी करण्यांत आली; आणि इ. स. १८१३ मध्ये पेशव्यांनीं इंग्लिश अधिकाऱ्यांकडून क्वार्ंश्ट शिकवून आपल्या स्वतःकरितां जी एक पलटण तयार करविली होती, ती पलटण पेशव्यांच्या ताब्यांतून काढून इंग्लिशांनीं आपल्या ताब्यांत घेतली. अशा प्रकारच्या या तहाच्या योगानें इंग्लिशांची सत्ता जास्त वाढली आणि बाजीरावाची सत्ता जास्त संकुचित झाली. त्यामुळें ही गोष्ट बाजीरावाच्या मनाला फार लागून राहिली व इंग्लिशांच्या या वाढत्या संकटातून आपली कशी सुटका होईल, याचा तो विचार करूं लागला.

याच वेळीं हिंदुस्थानांतील पेंढारी लोकांचें बंड मोडून टाकण्यासाठीं इंग्लिशांनीं एक मोठें सैन्य जमा केलें होतें व या कामीं शिंदे, होळकर, वगैरे राजांनीं आपल्याला मदत करावी, अशीही इंग्लिशांनीं त्यांच्याकडे मागणी केली होती. व तशीच मागणी इंग्लिशांकडून बाजीरावाकडेही करण्यांत आलेली होती. म्हणून या सुमारास बाजीरावानें सैन्याची जमवाजमव करण्याला सुरवात केली होती. हें सैन्य पेंढाऱ्यांच्या विरुद्ध इंग्लिशांना मदत करण्याकरितां आपण जमवीत आहों, असेंच बाजीराव सांगत असे. पण बाजीरावाचें हें म्हणणें केवळ बाह्यात्कारी असून त्याचा आंतील खरा उद्देश आपल्या विरुद्ध लढाई करण्याचा आहे, असा इंग्लिशांच्या मनानें संशय घेतला. जून महिन्यांत पुण्याचा तह झाल्यानंतर जुलै महिन्यामध्ये आषाढी यात्रेच्या निमित्तानें बाजीरावसाहेब पंढरपुरास गेले आणि कांहीं दिवसांनीं तेथून येऊन ते साताऱ्या-जवळच्या माहुलीच्या वाड्यांत राहिले. तेथें असतांना हैद्राबादेहून सर जॉन मालकम हे

बाजीरावसाहेबांच्या भेटीला आले. त्यांच्या जवळ बाजीरावसाहेबांनी आपली सर्व गाऱ्यांनी प्रेमाने आणि खुल्या दिलाने सांगितली व इंग्लिशांनी पुण्याच्या तहाने आपल्याला कसे व्यापून टाकले आहे, याबद्दलची हकीकत त्यांनी मालकम साहेबापुढे ठेविली. तेव्हा मालकम साहेबांनी त्यांना अशी सल्ला दिली की, तुम्ही इंग्लिशांपाशी इमानेइतबार वागावे व इंग्लिशांना पेंढ्यांच्या विरुद्ध जी मोहीम सुरू केली आहे, त्या मोहिमेत तुम्ही आपले सैन्य पाठवून इंग्लिशांना मदत करावी. ही मालकमसाहेबांची सल्ला बाजीरावाला पटली व त्याप्रमाणे तो पेंढ्यांच्या विरुद्ध पाठविण्याकरिता सैन्य ठेवू लागला. मालकमसाहेब आणि बाजीरावसाहेब यांचा पूर्वापार सलोखा फार होता आणि त्यामुळे मालकमसाहेबांचा बाजीरावावर विश्वास होता. आणि म्हणूनच पेंढ्यांच्या विरुद्ध पाठविण्यासाठी सैन्य ठेवण्याविषयाची त्यांनी बाजीरावाला परवानगी दिली होती. परंतु पुण्याच्या दरबारांतील इंग्लिशांचे रोसिडेट, एल्फिन्स्टनसाहेब यांचा बाजीरावावर मालकमसाहेबांप्रमाणे विश्वास नव्हता आणि त्यामुळे बाजीराव नवीन सैन्य जमवीत आहे, या गोष्टीबद्दल त्यांना दिवसेंदिवस जास्तच संशय येऊ लागला. या वेळी बाजीरावाने सैन्य जमा केलें नसतें, तर तो पेंढ्यांच्या विरुद्ध इंग्लिशांना मदत करण्याच्या कामी काहींच खटपट करीत नाही, असा आरोप इंग्लिशांना बाजीरावावर आणतां आला असता; आणि तो सैन्य जमवू लागला, तर तो तें सैन्य खुद्द इंग्लिशांच्या विरुद्धच लढण्याकरितां जमवीत आहे, असा संशय इंग्लिशांना प्रत्यक्ष आलाच. या कामी बाजीरावाचा सैन्य ठेवण्यांतील खरा हेतु कोणता होता, याबद्दल पेशव्यांच्या दप्तरांतील असा प्रत्यक्ष उल्लेख कोठेही नाही. परंतु सैन्य जमा न केलें तर दूषण, आणि सैन्य जमा केलें तर संशय, अशा दुहेरी कात्रीमध्ये इंग्लिशांना आपल्या डावपेचांनी बाजीरावाला धरलेलें होतें, यांत संशय नाही. परंतु तें कसेही असलें, तरी बाजीराव या वेळेपासून आपल्या फौजा जमा करू लागला, ही गोष्ट निश्चित आहे. या वेळची पेशव्यांच्या बखरींतील जी हकीकत आहे, ती अशी कीः—“श्रीमंत फौज ठेवू लागले. अवघे बोलावून पुण्यास आणिले. नवे फौजेची कलमजारी केली. आला स्वार, पायदळ, याची हजिरी घेऊन चाकरीस ठेविलें. १०,००० आरब चाकरीस ठेविले व ३००० गोसावी नंगे असे चाकर ठेविले. तेव्हा ईंग्रजांचा नेट भारी होत चालला. त्यांनीही पलटणांची तयारी केली. श्रीमंतांची लाख फौजेची हजिरी झाली. तोफखाना पानशे यांजकडून करवीत चालले. नवे बाण करण्याचा आरंभ केला. दारूगोळा याचाही सरजाम चालविला.”

याच सुमाराला उत्तर हिंदुस्थानांतील पेंढ्यांच्या बंदोबस्ताकरितां म्हणून मार्क्स ऑफ् हेस्टिंग्ज यांच्या योजनेप्रमाणे इंग्लिशांचें जें एक मोठें थोरलें सैन्य ठिकठिकाणीं जमा होत होतें, त्यापैकीं ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ यांच्या ताब्यांतील फोर्थ (चवथ्या) डिव्हिजनमधील लष्कर खानदेशांतून कूच करीत हळूहळू अहमदनगरकडे येत चाललेलें होतें व मुंबईची एक युरोपियन पलटण, मद्रास नेटिव्ह घोडेस्वारांची दुसरी पलटण, आणि मद्रास नेटिव्ह इन्फंट्रीच्या पंधराव्या रेजिमेंटमधील दुसरी पलटण, अशा प्रकारचें सैन्य मुंबईहून

निघून पुण्याकडे चाल करून येत होतें. व हें सुबईकडून येणारें सैन्य आणि अहमदनगरकडे येणारें स्मिथसाहेबांच्या हाताखालचें सैन्य हीं एकत्र बहाबयाचीं होती. या सगळ्या वर सांगितलेल्या इंग्रजी लष्कराला 'आर्मी ऑफ दी डेक्कन' असें नांव देण्यांत आलेलें होतें. पेंढार्यांच्या विरुद्ध इंग्लिशांना मदत करण्याच्या नांवाखालीं बाजीरावांनीं पुण्यांत सैन्य गोळा करण्याला सुरुवात केली, हा जसा इंग्लिशांचा बाजीरावावर आक्षेप आहे, त्याच-प्रमाणें पेंढार्यांच्या लढाईच्या निमित्तानें इंग्लिशांनीं आपलें सैन्य पुण्याच्या आसपास गोळा करण्याला सुरुवात केली आहे, असा संशय बाजीरावाच्याही मनामध्ये या वेळीं उत्पन्न होणें अगदीं साहाजिक होतें. व त्याप्रमाणें तसा संशय बाजीरावाच्या मनामध्ये उत्पन्न झालाही. पेंढारी मुख्यत्वेकरून उत्तर हिंदुस्थानांत नर्मदेच्या पलीकडे विंध्याद्रीच्या डोंगरांत; आणि त्यांच्या पारिपत्याकरितां म्हणून उभारलेल्या सैन्यापैकीं ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ यांच्या हाताखालील फोर्थ डिव्हिजनमधील लष्कर पुण्याच्या रोखानें खानदेशांतून अहमदनगरकडे चाल करून येत असलेलें; अशा प्रकारच्या या सैन्याच्या हालचालीवरून कोणाच्या मनांत संशय उत्पन्न होणार नाही ? या वेळचें बाजीरावाचें वर्तन जर दुटप्पीपणाचें होतें, तर या इंग्लिश सैन्याच्या हालचालीवरून इंग्लिशांचे वर्तनही तितकेंच दुटप्पीपणाचें नव्हते काय ? पण इतकेंच नव्हे तर, कांहीं तरी निमित्तानें पेशव्यांचें राज्य लयाला न्यावें, असा इंग्लिशांचा स्पष्ट हेतु होता, असें लेफ्टेनंट कर्नल ब्लेकर यानें आपल्या इतिहासांत दिलेल्या पुढील उताऱ्यावरून स्पष्ट होत आहे:— It may be proper to mention, that these orders of The Supreme Government were dated on the 16th of May, 1817; at which period the affairs at Poona, previous to the treaty, were in that unsettled state which has been described. Accordingly, Sir Thomas Hislop's instructions embraced, in the first instance, *the object of reducing the Peishwah's Power.*

इंग्लिशांच्या अंतःस्थ हेतूंच्या संबंधानें तूर्त हा एकच पुरावा आहे. पण या संबंधाचे इंग्लिशांचे गुप्त कागदपत्र जर इंडियन लोकांना पहावयाला सांपडताल, तर बाजीरावसाहेब हे इंग्लिशांनीं बनवून दिलेल्या आपल्या हद्दींच्या कत्पनेपेशां निदान या लढाईच्या कारणाच्या बाबतींत तरी किती तरी जास्त चांगले ठरतील, यांत शंका नाही. इंग्लिशांनीं बाहेरच्या आपली सैन्ये पुण्याच्या आसपास आणण्याला सुरुवात केली, इतकेंच नव्हे, तर ते महाराष्ट्रांतील आणि पेशव्यांच्या ताब्यांतील मुलखातून नवान नोकरही आपल्या चाकरीस ठेवूं लागले आणि या कुत्याला बाजीरावाच्या रत्नागिरीकडील कोंकणांतील कित्येक अम्लदारांकडून प्रतिबंध करण्यांत आला असतां, हें बाजीरावाचें कृत्य इंग्लिशांच्या द्वेषाचें द्योतक आहे, असें इंग्लिशांकडून प्रतिपादन करण्यांत येऊं लागलें ! बाजीरावाच्या मुलखांतील शिपाई लोकांना बाजीरावाच्या विरुद्ध लढण्याकरितां इंग्लिशांनीं आपल्या नोकरांना ठेवावें, असें जर एका बाजूनें चाललेलें असलें, तर दुसऱ्या बाजूनें बाजीरावाच्या लोकांनीं त्याला हरकत घेतली तर त्यांत गैर तें काय झालें ? आणि अशा प्रसंगां इंग्लिशांनीं तरी काय केलें असतें ? जो न्याय इंग्लिशांनीं आपल्याला लाविला असता, तोच न्याय त्यांनीं बाजीरावालाही लावावयाला नको काय ?

दुसरी गोष्ट अशी की, पावसाळ्याचे दिवस हे सैन्यांच्या हालचालींना सोईचे नसल्यामुळे पेंढाऱ्यांच्या पारिपत्यासाठी बाजीरावाने जें सैन्य जमा केले होते तें दुसरा झाल्यानंतर आपल्याकडून पेंढाऱ्यांच्या मोहिमेवर रवाना करण्यांत येईल, असें बाजीरावाचें म्हणणें होतें. व त्याप्रमाणें त्यानें तें सैन्य कदाचित् पाठविलेंही असतें. परंतु इंग्लिशांचीं सैन्ये आपल्या मुलखाच्या आसपास गोळा होत आहेत, असें पाहिल्यानंतर त्यानें आपलें सैन्य आपल्या मुलखांतून बाहेर पाठविलें नसलें, तर त्यांत तरी त्याचा काय अपराध आहे ? दुसऱ्यांचीं सैन्ये आपल्या मुलखांत घुसत आहेत अशा वेळीं आपलें सैन्य आपल्या मुलखाच्या बाहेर पाठविण्याला कोण बरें तयार होणार आहे ? इंग्लिशांचें हें एकंदर धोरण पाहून बाजीरावाच्याही मनामध्ये इंग्लिशांच्या सद्धेतुवद्दल संशय उत्पन्न झाला असला पाहिजे, यांत शंका नाही. आणि म्हणून त्यानेंही आपल्या सैन्याची जमवाजमव जास्त जोरानें करण्याला सुरुवात केली. शिंदे, होळकर आणि भोंसले, यांच्याकडे मदतीकरितां निरोप पाठविण्यांत आले. सर्व किल्ल्यांची दुरुस्ती करून तेथें शिबंदीचे लोक आणि दाणा-गोटा यांची तयारी करण्यांत आली व आपल्या आरमाराचीही तयारी असावी, म्हणून पेशव्यांकडून हुकूम सुटले.

या वेळीं दोन्हीही पक्ष अशा रीतीनें आपआपल्या बाजूच्या सैन्यांची जमवाजमव करित असतांना बाजीरावसाहेब इंग्लिशांच्या बाजूकडील लष्करामध्ये फंदफितूर करण्याचे प्रयत्न करित होते, असा इंग्लिशांचा त्यांच्यावर एक आरोप आहे. पण हा आरोप खरा आहे, असें क्षणभर मानलें, तरी इंग्लिशांनीं पेशव्यांच्या लष्करांत आणि दरबारांत असे फंदफितुरीचे काहीच प्रयत्न केलेले नव्हते काय ? एका नेटिव्ह ऑफिसरला दहा हजार रुपये आणि दुसऱ्या एका एजंटला पन्नास हजार रुपये इंग्लिश सैन्यांत फितुरी करण्याकरितां बाजीरावाकडून देण्यांत आले होते, असें इंग्लिशांचें म्हणणें आहे. पण आपण या कामाकरितां कोणाला किती पैसे दिले होते, हें मात्र इंग्लिशांनीं सांगितलें नाही ! पण त्यांनीं जरी तें सांगितलेलें नसलें, तरी असल्या बाबतींतील त्यांचें गुप्त वर्तन जगजाहीर झालेलें आहे. सोहनीकृत पेशव्यांच्या वखरीमध्ये इंग्लिशांनीं चालविलेल्या फितुरीच्या संबंधानें पुढीलप्रमाणें स्पष्ट उल्लेख आहे:— 'श्रीमंतांनीं लढाईची तयारी केली. परंतु मसलतदार कोणी नाहीं. अवघें मंडळ नवेंच. त्यांत इंग्रजांचा फितूर सगळ्या सरदारांत जहालेला. कोणी इंग्रजांचा पैका खाळ्याशिवाय राहिला असें नाहीं. '... ' सारे सरदार फितुरलेले, इंग्रजांचा पैका खाळला तेव्हां ती फौज इंग्रज याशीं म्हणजे लढते असें घडत नाहीं. ' पण इंग्रजांनीं केलेल्या फितुरीचीं वर्णनें फक्त त्या वेळच्या वखरीतूनच नसून त्या वेळच्या कित्येक पोवाड्यांतूनही या गोष्टीचा उल्लेख आढळतो.

फितूर होता ठाव नवता चोर बातमी फिरंग्याची ॥

तयारी झाली लैनेची ॥

असें खडकीच्या लढाईवरील एका पोवाड्यामध्ये वर्णन असून शिवाय शेवटले बाजीराव पेशवे यांच्या संबंध कारकीर्दीवर प्रभाकर कवीनें जो एक प्रसिद्ध पोवाडा रचलेला आहे, त्यांत प्रभाकर एके ठिकाणीं म्हणतो कीं,

ईश्वरसत्ता विचित्र सारें दैवानें घडविलें ।

हरिश्चंद्र आणि रामचंद्र नळ पांडवास रडविलें ।

फितुर करुन सर्वांनीं अपलें राज्य मात्र बुडविलें ।

अशा रीतीनें पोवाडे रचणाऱ्या शाहीरांपर्यंत देखील ज्या इंग्रजांच्या फितुरीचीं बातमी जाऊन पोचलेली होती, ती फितुरी किती मोठ्या प्रमाणावर त्या वेळीं चोहोंकडे पसरलेली असली पाहिजे, याची कोणालाही कल्पना करतां येण्यासारखी आहे. शिवाय यशवंतराव घोरपडे आणि बाळाजीपंत नातू हे पेशव्यांच्या दरबारांतील सगळ्या बातम्या इंग्लिशांना सांगत असत, ही गोष्ट प्रॅट डफनेंही कबूल केलेली आहे. तेव्हां जी पद्धत इंग्लिश लोक इतक्या राजरोस आणि सर्रास रीतीनें अंगीकारीत होते, त्याबद्दल बाजीरावाला दोष देण्याला इंग्लिशांना मुळींच हक्क पोचत नाहीं. याशिवाय आणखीही एक गोष्ट या ठिकाणीं नमूद करण्यासारखी आहे ती अशी की, 'पूना ऑक्सिलिअरी फोर्स' या नांवाची पेशव्यांनीं १८१३ सालामध्ये इंग्लिश अंमलदारांकडून कवाईत शिकवून जी एक ब्रिगेड तयार करविली होती, तिच्याबद्दलची एक चमत्कारिक गोष्ट अशी आहे की, या पलटणीतील शिपायांनीं नोकरीला राहतेवेळीं पेशव्यांशीं इमानानें वागण्याची शपथ घेतली होती. पण ही शपथ घेतल्यावर त्यांनीं त्या शपथेला आणखी अशी एक पुरवणी जोडली की, पेशवेसरकार ब्रिटिश सरकारपाशीं जोंपर्यंत सलोख्यानें वागत आहेत, तोंपर्यंतच आमची ही इमानदारीची शपथ आमच्यावर बंधनकारक आहे. (On entering the battalion the men took an oath of faithfulness to the Peshwa. but, of their own accord, they added the proviso, so long as the Peshwa continues in alliance with the British Government.) वरील शपथेच्या संकल्पामधील " पेशवे सरकार ब्रिटिश सरकारपाशीं जोंपर्यंत सलोख्यानें वागत आहेत तोंपर्यंतच आमची ही इमानदारीची शपथ आमच्यावर बंधनकारक आहे, " ही जी पुरवणी जोडलेली आहे, ती शपथ घेणाऱ्या शिपायांनीं आपण होऊन आपल्या स्वयंस्फूर्तीनें जोडली आहे, असें वरील इंग्रजी वाक्यांतील of their own accord या शब्दांमध्ये सांगितलेलें आहे ! अशी ही शपथेतील अट इंडियन शिपाई लोक आपण होऊन घालतील किंवा ती इंग्लिशांनींच त्यांच्याकडून घालविली असून फिरून वर of their own accord अशी त्यांच्या स्वयंस्फूर्तीबद्दलची मखलाशी केली असेल, हें कोणी कोणाला सांगावयाला पाहिजे असें नाहीं ! अशा रीतीनें पेशव्यांनीं आपल्या पैशानें पोसलेली संबंध पलटणच्या पलटण थोड्याशा शब्दयोजनेच्या युक्तीनें ऐन प्रसंगीं पेशव्यांच्याच विरुद्ध उलटविण्याचीं कारस्थानें ज्यांनीं आधींपासून योजून ठेविलेलीं होती, त्यांनीं बाजीरावानें चालविलेल्या फितुरीबद्दल एवढा गवगवा करुन सोडावा, हें मोठें आश्चर्य आहे !

पण अशा रीतीनें उघडपणें आणि अन्य तऱ्हेनें जरी उभयपक्षांकडून सैन्याची जमवाजमव चाललेली होती, तरी या वेळीं पेशव्यांनीं इंग्लिशांपाशीं लढाई करावी किंवा न करावी, हा एक मोठा महत्त्वाचा प्रश्न होता. आपला मुख्य कमी करण्यांत आलेला आहे, आपलें सैन्य कमी करण्यांत आलें आहे, आणि आपल्याला पेंचांत आणून इंग्लिश लोक

मात्र आपलें सैन्य वाढवीत आहेत, याबद्दल बाजीरावाला मोठी दहशत वाटत होती. सर जॉन मालकम यांच्याशी माहुली येथें झालेल्या भेटीमध्ये बाजीरावाची हीच तक्रार होती. विश्राम वागेमध्ये एल्फिन्स्टन आणि बाजीरावसाहेब यांची जी अखेरची मुलाखत झाली, त्या मुलाखतीमध्येही इंग्लिशानीं आपलें सैन्य येथें जास्त जमा केलें आहे, तें कमी करावें, अशीच बाजीरावाची मागणी होती, आणि खडकीची लढाई खुद्द ज्या दिवशीं झाली, त्या दिवशींही लढाईच्या आधीं दुपारीं दोन वाजण्याच्या सुमारास विठोजी नाईक गायकवाड याजबरोबर बाजीरावानें एल्फिन्स्टनसाहेबांना जो निरोप पाठविला होता, त्यांतही बाजीरावाचें असेंच म्हणणें होतें कीं, इंग्लिशानीं पूर्वीं मे महिन्यामध्ये पुण्याला वेढा घातला होता, तसा हल्लीं आपलें लष्कर जमवून पुण्याला फिरून वेढा घालण्याचा तुमचा विचार असला पाहिजे, अशी मला भीति वाटत आहे. म्हणून तुम्हीं आपलें सैन्य पुण्याहून हालवून दुसरीकडे दूर कोठें तरी न्यावें. या दोन्ही तिन्ही वेळच्या मागणीवरून बाजीरावाच्या मनाला मुख्यत्वेकरून कशाची भीति वाटत होती, आणि तो कां लढाईला तयार झाला, हें लक्षांत येण्यासारखें आहे. इंग्लिशानें आपल्या सभोवतालचें सैन्य दिवसेंदिवस जास्त वाढत जाणार, तेव्हां तसें होण्याच्या आधींच आपण त्याचा बंदोबस्त केला पाहिजे, अशा इच्छेनं बहुतकरून बाजीराव लढाईला उद्युक्त झाला असावा. पण या कामीं ज्या वेळीं बाजीरावानें आपल्या सरदारांची सल्ला घेतली, त्या वेळीं लढाईला अनुकूल असे फारच थोडे सरदार होते. विठ्ठल शिवदेव बिंचुरकर हे आपल्या लष्करासह कांहीं दिवस त्रिगेडिअर जनरल स्मिथ यांच्या सैन्याबरोबर होते. त्या वेळीं त्यांना इंग्रजी सैन्यातील शिस्तीची, टापटिपांची आणि कर्तबगारीची चांगली माहिती झालेली होती. त्यांनीं सांगितलें कीं, इंग्रजांची फौज आपल्यापेक्षां सरस आहे, तेव्हां त्यांच्याशीं लढाई करून आपल्याला यश मिळावयाचें नाहीं, पण तीं मोठे बाजीरावाला पटली नाहीं. तेव्हां जरी बिंचुरकर स्वतः लढाई देण्याचे विरुद्ध होते, तरी पेशव्यांची आज्ञा मोडावयाची नाहीं, अशा पूर्ण स्वामिनिष्ठेच्या भावनेनं बिंचुरकर आपल्या फौजा घेऊन लढाईला आले. त्याचप्रमाणें बारामती येथील मुस्तही गोविंदराव काळे यांचेही मत लढाईच्या विरुद्ध होतें. त्यांनीं अशी मसलत सांगितली कीं, “ तूर्त इंग्रजांशी लढाईचा प्रसंग घालूं नये. तुमचा सरंजाम अवघा नवा. काल चाकर ठेवलेला आज लहून मरतो असें घडत नाहीं. वर्षे दोन वर्षे फौज अशी बाळगावी व इंग्रजांशीं सख्यत्व आहे तेंच चालवावें. दुसरे, लढाईचा प्रसंग शहरापाशीं करूं नये. एखादी मोहीम परराज्यांत सरकारची बाहेर काढावी आणि इंग्रजांस समागमें घेऊन जावें व तिकडे गेल्यानंतर लढाईचा प्रसंग करावयाचा [तो] करतां येईल. सध्यां लढाई उभी केली असतां इंग्रज म्हणजे हटला जातो असें घडत नाहीं. ”

गोविंदराव काळे यांची जशी ही मसलत होती, तशीच वाकीच्याही बऱ्याच सरदारांची मसलत होती. परंतु तिकडे लक्ष दिलें गेलें नाहीं, हें महाराष्ट्राचें दुदैव होय. वर दिलेल्या गोविंदराव काळे यांच्या मसलतीमध्ये एक मुद्दा तर लष्करी परिणामाच्या दृष्टीनें फारच महत्त्वाचा होता. पुणें शहरच्या जवळ लढाईचा प्रसंग आणूं नये, या गोविंदराव

काळे यांनीं सांगितलेल्या मसलतीमध्ये फारच दूरदृष्टीचा विचार भरलेला होता आणि एकाच लढाईमध्ये पुणे शहरचें राज्य आणि सगळी पेशवाई कशी बुडाली, असा जो एक प्रश्न साहजिकपणे कोणाच्याही मनामध्ये उद्भवतो, त्या प्रश्नाचें उत्तर गोविंदराव काळ्यांच्या या सल्ल्यामध्ये आहे. या लढाईचें रणांगण खडकांच्या इतकें जवळ नसून तें पुण्यापासून

दुसरे बाजीराव.

पुष्कळ दूरवर असतें, तर हल्लीं आपल्याला अनुभवावा लागत आहे, तसा त्या दूरच्या लढाईचा घातुक परिणाम आपल्याला भोगावा लागला नसता. पहिल्यानें खडकीचीं आणि नंतर दुसरी येरवळ्याच्या टेकडीजवळची अशा दोन लढाया झाल्याबरोबर एकदम पुण्यावर जो शत्रूचा घाला आला, तो हीच लढाई दूर अंतरावर झाली असती तर इतक्या लवकर कर्धाही येऊं शकला नसता. पुण्यापासून दूरच्या एकाद्या ठिकाणीं जरी पराभव झाला असता आणि तेथून बाजीराव आणि बापू गोखले हे हळूहळू पुण्याकडे मागे हटत आले असते, तरी पहिल्या पराभवापासून पुण्यावर इंग्लिशांचा हत्ता येऊन पोचेंपर्यंत मराठ्यांना मध्यंतरीं किती तरी अवकाश सांपडला असता, व त्या अवकाशांत त्यांना पुण्याच्या संरक्षणाची किती तरी योग्य तजवीज करतां आली असती. पण आपल्या दुर्दैवाने हा क्रम-उलटा झाला. बाजीरावसाहेब पुण्यातून ता. १७ नोव्हेंबर १८१७ रोजी निघून गेल्यापासून तो अशीरगडजवळ ता. १७ मे १८१८ च्या सुमाराला ते मालकमसाहेबाच्या स्वार्धाने झाले, तेथपर्यंतच्या मध्यंतरींच्या ६ महिन्यांमध्ये बाजीरावसाहेबांनी इंग्लिशांच्या पाठलया करणाऱ्या सैन्याला एकापाठमागून एक झुकांड्या देण्यामध्ये जे लष्करी आणि गानेमी कौशल्य दाखविलें आणि जी चिकाटी धरली, त्याबद्दल इंग्लिश ग्रंथकार देखील लष्करी हुलकावणीच्या दृष्टीने बाजीरावाची तारीफच करीत आहेत. पण बाजीरावसाहेबांनीं हें धोरण आधीं स्वीकारिलें असतें, तर कदाचित् अजला महाराष्ट्राचें स्वरूप आजच्यासारखें मुळीच झालें नसतें ! पण ईश्वराच्या घरची जी भवितव्यता ठरलेली असते, तिच्यापुढें मनुष्याचें कांहीं चालत नाहीं !

असो. गोविंदराव काळ्यांचा वर सांगितलेला सत्ता जरी चांगला होता, तरी तो बाजीरावसाहेबांना पटला नाहीं आणि त्यांनीं पुण्याचें लढाईचीं जोरानें तयारी सुरू केली. या प्रसंगासंबंधानें पेशव्यांच्या वखरींनींल जें वर्णन आहे, तें येणेंप्रमाणें आहे.—“ पुण्यांत तमाम सरदार जमा झाले. निपाणकर, अक्कलकोटवाले भोसले, निवाळकर, घोरपडे, जाधव, विंचूरकर, पटवर्धन, बापू गोखले, राजेबहादर, मोईटे, पुरंदरे, किरकोळ सरंजामा असे मिळून (व) नवीन ठेवलेली फौज मिळून लाख सव्वा लाख घोडे मिळाले. खेरीज पायदळ आरब, रोहिले, पठाण, शिंदी, गोंसावी, शिवाय रजपूत, रांगडे, मुसलमान असे, ५०,००० पायींचे लोक नवे चाकर ठेवलेले असा सरंजाम तयार जाहला. ” व या सगळ्या लष्कराचें आधिपत्य बापू गोखले यांकडे देण्यांत आलेलें होतें. बाजीरावाचें हें जें नवीन सैन्य आसपासच्या भागांतून तयार होऊन येत होतें, तें पुण्यास आल्यावर गारपिराच्या बाजूला त्या सैन्याची छावणी पडूं लागली. परंतु गारपिरावर कर्नल वर यांच्या हुकमतीखाली इंग्लिशांचीं कांहीं पलटणें आधीं पुष्कळ दिवसांपासून रहात होती. या इंग्रजी लष्करात नेटिव्ह इन्फन्ट्रीच्या सहाव्या आणि सातव्या रेजिमेंटमधील मिळून एकंदर १२०० शिपाई लोक होते. व शिवाय त्यांच्यापाशीं दोन तोफाही होत्या. हें इंग्रजी लष्कर मुठा नदीच्या उजव्या हातच्या किनाऱ्याच्या बाजूला हल्लीं जेंथें पुण्याच्या कलेक्टरचे ऑफिस आहे, त्याच्या आसपास गारपिरावर रहात असे आणि त्या लष्कराकरिता ड्यूक ऑफ बेलिंगटन यांच्याकडून इ. स. १८०३ सालापासून ही जागा मुकर करून देण्यांत आलेली होती.

गारपिरावरील इंग्लिश लष्कराच्या या छावणीच्या सभोवार पेशव्यांच्या लष्कराच्या छावण्या येऊन पडल्या आणि गोसावी लोकांची पलटणे वानवडीच्या मैदानावर येऊन उतरली. त्याचप्रमाणे संगमावरील रोसिडेंट, मि. एल्फिन्स्टन, यांचा बंगला आणि भांबुडे गांव यांच्या दरम्यानच्या मैदानामध्ये विचुरकरांचे घोडेस्वार, पायदळ आणि तोफखाना यांचा तळ येऊन पडला. अशा रीतीने गारपिरावरील इंग्लिशांची फौज ही पेशव्यांच्या लष्कराकडून चोहों बाजूनी हळुहळू वेढली जात होती. शिवाय गारपिरावरील इंग्लिशांच्या छावणीच्या बाजूने शहरांतील कित्येक बागाची मोठमोठी कुंपणे असल्यामुळे त्यांच्या आडून शहरांतील पेशव्यांच्या शिपायांना इंग्लिशांवर हल्ले करण्याला सोईचे पडत असे, व इंग्लिशांच्या छावणीतील फितुर झालेल्या लोकांना पेशव्यांच्या सैन्यांत जाऊन मिळण्यालाही फार सोपे पडत असे. ही इंग्लिशांची पेशव्यांच्या विरुद्ध एक तक्रार होतीच. परंतु तक्रारीचे आणखीही एक कारण उपस्थित झाले. ते असे की, रोसिडेंटच्या बंगल्यापासून दोन मैलांचे अंतर नसेल अशा ठिकाणी इंग्लिश लष्करांतील लेफ्टनंट शां याला पेशव्यांच्या तीन घोडस्वारांनी घोड्यावरून खाली ओढले, आणि आपल्या भात्याने त्याच्या मांडीला जखमा केल्या आणि शिवाय पेशव्यांचे लष्कर इंग्लिशांच्या छावणीच्या इतक्या जवळ येऊन मिडल्याच्या योगाने पेशव्यांच्या लोकांना इंग्रजी सैन्यांत येऊन फदाफितूर करण्याला फार सुलभ होऊ लागले. अशा रीतीने मराठ्यांच्या सैन्याची सगळी तयारी झाल्यानंतर इंग्लिशांच्या छावणीवर ताबडतोब हल्ला करावा, असे मराठ्यांच्या लष्करांतील लोकांचे मत होते. व त्याकरिता ता. २८ आक्टोबर रोजी रात्री तोफेच्या गाड्यांना बेल जुंपण्यांत आले; घोडेस्वारांनी आपल्या घोड्यावर खोपिरे चढविली; आणि पायदळाच्या पलटणी लढाईला निघण्याकरिता तयार झाल्या. अशा रीतीने त्या दिवशी रात्री शहरांत मोठी धामधूम चाललेली होती, व तोफांच्या गाड्यांचा आणि घोड्यांच्या टापाचा आवाज मोठ्याने ऐकू येत होता. त्या रात्री संगमावरील बंगल्यांत रोसिडेंट, मि. एल्फिन्स्टन, यांना झोप आली नाही. ते आपल्या बंगल्याच्या गच्चीवरून चिंताप्रस्त मुद्दे या सगळ्या प्रकाराचा कानोसा घेत होते. या वेळी सुप्रसिद्ध इतिहासकार, ग्रॅट डफ, हा मि. एल्फिन्स्टन यांच्या बरोबर होता. व त्या रात्री त्यावेळी पाऊस, विजा आणि मेघगर्जना यांचीही अगदी गर्दी उसळून गेली होती आणि त्या रात्रीच कदाचित् पेशव्यांच्या सैन्याने इंग्लिशांवर छपा घातला असता, पण पेशव्यांच्या सैन्यांत वापू गोखले हे जरी दृढनिश्चयी सेनापति होते, तरी बाजीरावांचे मन फार अस्थिर होते. त्यांनी त्या दिवशाचा छाप्याचा बेत रहित करून ती सारा रात्र फुकट मसळतीत घालविली. नंतर दुसरे दिवशी ता. २९ आक्टोबर रोजी मि. एल्फिन्स्टन यांनी पेशव्यांकडे असा निरोप पाठविला की, तुमचे लष्कर आमच्या सैन्याच्या अगदी हद्दीवर येऊन मिडले आहे. तेव्हा ते लष्कर तुम्ही तेथून दूर हलवावे. परंतु बाजीरावसाहेबांनी तसे काही एक केले नाही. तेव्हा बाजीराव साहेब आता लवकरच केव्हा तरी आपल्यावर हल्ला करणार, हा गोष्ट एल्फिन्स्टनसाहेबांच्या मनाने पक्का घेतला. याच्या पूर्वीच मुंबईच्या आणि अहमदनगरच्या युरोपियन पलटणींनी ताबडतोब निघून पुण्याच्या पलटणीच्या मदतीला यावे, अशाबद्दलचे हुकूम मि. एल्फिन्स्टन

यांनी पाठ विले होते. त्यांपैकी मुंबईचे गेरे लष्कर आपल्याने कूच करून ता. ३० ऑक्टोबर रोजी खडकीस येऊन पोचले. नंतर गारपिरावर असलेले आपले सैन्य यापुढे तेथे ठेवणे सुरक्षितपणाचे नाही असे लक्षात आणून तेथील कर्नल बर यांच्या हाताखालील सैन्य खडकीस नेण्याविषयी मि. एल्फिन्स्टन यांनी हुकूम केला. व त्याप्रमाणे गारपिराच्या छावणीचे रक्षण करण्याकरिता व रोसिडेन्सच्या रक्षणाकरिता कांही लोक ठेवून युरोपियन पायदळाचे ८०० लोक, नेटिव्ह इन्फनट्रीचे १२०० लोक आणि ६ तोफा, इतके सैन्य आपल्याबरोबर घेऊन मुठा नदी उतरून कर्नल बर यांनी ता. १ नोव्हेंबर रोजी खडकीस कूच केले. खडकीस जाऊन पोचल्यावर कर्नल बर यांनी तेथे आपल्या छावणीची ता. १ व २ नोव्हेंबर या दोन दिवसांत बहुतेक व्यवस्था लावली. त्यांनी या ठिकाणी आपल्या छावणीची जी योजना केली, त्या योजनेप्रमाणे त्याचे सैन्य डाव्या बाजूला हल्ली जो होळकरपूल म्हणून प्रसिद्ध आहे, त्या पुलाच्या जवळपर्यंत पसरलेले होते व त्या सैन्याच्या उजव्या बाजूचे टोक हल्ली जेथे खडकीचा गांव आहे, तेथपर्यंत जाऊन पोचलेले होते. ही जी इंग्रजी सैन्याची रांग लागलेली होती, त्याच्या पिछाडीकडून मुठा नदीचा प्रवाह वहात होता. ही जागा थोडीशी उंचवट्याची असून त्याच्या पाठीमागे मुठा नदीच्या पाण्याचा पुरवठा असल्यामुळे ही छावणीची जागा लष्कराच्या फार सोईची होती. त्याशिवाय येथे आणखीही एक सोय होती. ती अशी की, पेशव्यांनी कर्नल फोर्ड याच्या हुकूमतीखाली जी पलटण तयार करविली होती, ती पलटण मुठा नदीच्या परीकडे दापोडीला रहात होती. व प्रसंग पडेल त्याप्रमाणे ही कर्नल फोर्ड यांची पलटण खडकीच्या सैन्याच्या मदतीला बोलाविणे जरूर झाल्यास ती पलटण तेथून जवळच असलेल्या खडकीच्या पलटणात येऊन मिळणे फार सुलभ होते. त्या वेळी दापोडी आणि खडकी यांच्यामध्ये हल्लीच्याप्रमाणे पूल नव्हता. तेव्हा दापोडी आणि खडकी यांच्या दरम्यानच्या पश्चिमेच्या बाजूकडील मुठा नदीमधून दापोडीच्या सैन्याने कोणत्या पाणउताराच्या वाटेने नदी उतरून खडकीला यावे, हे सुद्धा मि. एल्फिन्स्टन यांनी ठरवून ठेविले होते.

इकडे ता. १ नोव्हेंबर रोजी कर्नल बर यांनी गारपिरावरील आपली छावणी सोडल्याबरोबर मराठ्यांचे लष्कर गारपिराच्या छावणीत शिरले व तेथे त्यांनी लुटालूट केली. आणि मराठ्यांचे लष्कर रोसिडेन्सच्याही जवळ जवळ सरकत चालले. हा प्रकार पाहून या संबंधीचा खुलासा काढून आणण्याकरिता मि. एल्फिन्स्टन यांनी कॅप्टन फोर्ड यांची त्या कामावर योजना केली. कॅप्टन फोर्ड हा पेशव्यांच्या पलटणीतील नोकर असल्यामुळे पेशव्यांपाशी त्याचे बरेच वळण होते व सदाशिव माणकेश्वर यांच्या पाठीमागून पेशव्यांचे प्रधान झालेले मोर दीक्षित वसईकर यांचा व कर्नल फोर्ड याचा विशेष स्नेहसंबंध होता. व त्यामुळे बाकीच्या कित्येक अधिकारी लोकांप्रमाणे मोर दीक्षित हेही इंग्लिशांना फितूर झाले आहेत, असा त्यांच्याबद्दल पुष्कळ लोकांचा समज झालेला होता. परंतु हा समज कितपत खरा होता, याच्याबद्दल खडकीच्या रणांगणावरील पुढे दिलेल्या कित्येक गोष्टीवरून व त्या वेळच्या मोर दीक्षितांच्या वर्तनावरून संशय येणे साहजिक आहे. परंतु मोर दीक्षित आणि

कर्नल फोर्ड यांचा स्नेहसंबंध मात्र बराच असावा, असें दिसतें. कर्नल फोर्ड हा जेव्हां मोर दीक्षित यांच्याकडे बातमी काढण्यासाठीं आला, त्या वेळचें मि. प्रिन्सेप या इतिहासकारानें दिलेले वर्णन वाचण्यासारखें आहे. मोर दीक्षित यांनीं कर्नल फोर्ड याला असें सांगितलें की, बाजीरावसाहेबांचा विचार पर्वतीवर जाण्याचा आहे व त्यासाठीं ही सगळी गडबड चाललेली आहे. परंतु यदाकदाचित् पेशवे आणि इंग्रज यांच्यामध्ये लढाई झाली, तर तुम्हीं आपलीं पलटणें घेऊन पेशव्यांच्या बाजूला येऊन मिळावें, अशी मोर दीक्षित यांनीं कॅप्टन फोर्ड यांजला विनंति केली. पण कर्नल फोर्ड यानें ती गोष्ट मान्य केली नाहीं. पेशव्यांच्या बाजूला मिळून आपले देशबांधव जे दुसरे इंग्लिश लोक त्यांच्यापार्शीं मी लढाई करावी, अशी गोष्ट माझ्या हातून कधीही घडणार नाहीं, असें कर्नल फोर्ड यानें उत्तर दिलें. हें उत्तर किती तरी बरोबर आहे ! पण हें उत्तर देताना कर्नल फोर्ड यांच्या मनांत स्वदेश-बांधवांच्या प्रेमाबद्दलची जी पवित्र भावना प्रचलित झालेली होती, त्या भावनेचा एक लेश तरी इंग्लिशच्या बाजूनें मराठ्यांच्या विरुद्ध लढणाऱ्या त्या हजारों मराठे शिपायांपैकीं एकाच्या तरी मनामध्ये कधी उत्पन्न झालेला होता काय ! कर्नल फोर्ड यानें आपल्या सैन्यासह निदान तटस्थ तरी रहावें, म्हणूनही मोर दीक्षितांनीं त्याचें मन वळविण्याबद्दल शिकस्त करून पाहिली. परंतु कर्नल फोर्ड हा आपल्या स्वदेशभक्तीच्या व्रतापासून यत्किंचित्ही च्युत झाला नाहीं. तेव्हां नंतर कर्नल फोर्ड आणि मोर दीक्षित या दोघांचेही मन लढाईतील भावी प्रसंगाकडे वळलें. त्या खडकीच्या लढाईत या दोन स्नेहापैकीं जो कोणी मरण पावेल, त्याच्या पाठीमागे राहिलेल्या बायकामुलांची आणि आसष्टांची जो कोणी जिवंत राहील त्यानें तरतूद करावी, असें उद्गार त्याच्या तोंडून निघाले. ही जी दुष्ट कल्पना अशा रीतीनें यावेळीं बोलून दाखविण्यांत आली होती, ती अखेरीस खडकीच्या लढाईत मोर दीक्षितांच्या बाबतींत दुर्दैवानें खरी ठरली ! मोर दीक्षित हे खडकीच्या रणांगणावर मरण पावले ! पण पुढे त्याच्या मुलावाळांची कर्नल फोर्ड यानें आपल्या अभिवचनाप्रमाणें काय तजवीज केली, हें मात्र इतिहासांत कोठें नमूद नाहीं !

मि. एल्फिन्स्टन यांनीं सुचविल्याप्रमाणें कॅप्टन फोर्ड आणि मोर दीक्षित यांची वर सांगितलेली मुलाखत ए. स. १८१७ च्या नोव्हेंबर महिन्याच्या ५ व्या तारखेच्या सकाळीं झाला. त्यानंतर त्याच दिवशीं दुपारी सुमारे २ वाजतां पेशव्यांकडून विठोजी नाईक गायकवाड या नांवाचा एक इसम संगमावर रेसिडेंटला भेटण्याकरितां आला व त्यानें बाजीरावाचा निरोप म्हणून मि. एल्फिन्स्टन यांना असें सांगितलें की, तुम्हीं आपल्या जवळ हल्लीं जें इंग्रजी सैन्य जमा केलें आहे, तें दूर कोठें तरी पाठवून द्यावें; आणि तुमच्या जवळ जें नेटिव्ह सैन्य आहे, तें सैन्य बाजीरावसाहेब सांगतील तेथें तुम्हीं नेऊन ठेवावें. परंतु हें म्हणणें मि. एल्फिन्स्टन यांनीं मान्य केलें नाहीं. तेव्हां तुम्ही जर ही गोष्ट मान्य करीत नसाल, तर याचे परिणाम तुम्हांला भोगावे लागतील, असें बजावून विठोजी नाईक रेसिडेंटसमधून निघून गेला. विठोजी नाईक हा बेटावरून परत आल्यानंतर इंग्रज आपलें म्हणणें मान्य करीत नाहीं, हे निश्चित झालें. व बापू गोखले वगैरे मंडळींनीं श्रीमंतांच्या

सलयानें ताबडतोब लढाई देण्याचा बेत सुकर केला. तेव्हां बाजीरावसाहेब आपल्या-बरोबर कांहीं थोडेसे स्वार घेऊन पर्वतीवर जाण्याकरितां निघाले. व बाकीचें सर्व लष्कर खडकीस इंग्रजांवर हल्ला करण्याकरितां पुण्याहून बाहेर पडलें. ही गोष्ट ता. ५ नोव्हेंबर रोजीं दुपारीं सुमारे तीन वाजतां झाली. या वेळीं लष्कर बाहेर निघालें, तेव्हां जरीपटक्याची काठी मोडली. व हा एक अपशकुन झाला, असें कित्येकांना वाटलें. परंतु सर्व सैनिकांच्या अंगामध्ये वीरश्रीचा इतका संचार झाला होता की, या गोष्टीकडे फारमें लक्ष न देतां सर्व लष्कर लढाईकरितां बाहेर पडलें.

इतकी स्थिति येऊन पोहोचली, तेव्हां आतां यापुढें आपण रेसिडेन्सीमध्ये रहाणें सुरक्षित नाहीं, असें मि. एल्फिन्स्टन यांस वाटून त्यानें रेसिडेन्सी सोडून खडकीस कर्नल बर यांच्या सैन्याचा जेथें तळ होता तेथें जाण्याचा निश्चय केला. त्यांनीं आपल्या येथील मडमा वगैरे मंडळींना आधीं पुढें पाठवून दिलें व पाठीमागून ते स्वतः जाण्याच्या तयारीला लागले. विठोजी नार्सिक बेटावरून पुण्यांत परत गेल्यानंतर पुढें पुण्याच्या बाजूनें काय काय हालचाली होतात हें पाहण्याकरितां मि. ब्रॅट डफ हे जे त्या वेळीं त्यांचे जवळ होते, त्यांना त्यांनीं पाठविलें. हल्लीं पांचाळेश्वराचें म्हणून जे एक लहानसें लेण्यासारखें भांबुर्बास देऊळ आहे, त्याच्या आसपास पूर्वीं त्या वेळां लहानशी टेकडी अनाबी आणि त्या टेकडीच्या खडकातच हें पांचाळेश्वराचें देऊळ खोदलेलें आहे. हल्लीं दगडाच्या खाणी खणून ही टेकडी बहुतेक नाहींशी करण्यात आलेली आहे. पण त्या वेळीं ती टेकडी बरीच विस्तृत असावी, असें दिसतें. या टेकडीच्या आड गुप्तपणानें जाऊन ब्रॅट डफनें गणेश-खिंडीच्या डोंगराच्या बाजूने पेशव्याचे लष्कर जिकडे तिकडे पसरत चाललेले पाहिले. व त्याबद्दलची हकीकत त्यानें एल्फिन्स्टन साहेबांना येऊन नागितली. ती बातमी कळल्यावर एल्फिन्स्टन साहेबांनीं संगमावरून खडकीला जाण्याची पुक्कळच त्वरा घेई. पेशव्यांचे स्वार रेसिडेन्सीकडे येऊ लागले होते व थोडक्याच वेळात रेसिडेन्सीला वेढा पडण्याचा संभव होता म्हणून आपल्या संगमावरील रेसिडेन्सीच्या बंगल्यामधून पळून जाण्याची एल्फिन्स्टन साहेबांनीं फारच घाई केली. त्यांना आपल्या बंगल्यातील काहीं थोडीबहुत आवराआवर करण्यालासुद्धा फुरसत सांपडली नाहीं. त्याच्यापार्शी गुप्त स्वरूपाच्या पत्रव्यवहाराचे असे जे काहीं कागदपत्र होते, तेवढे मात्र त्यांनी तेवज्याही घाईमध्ये आधीं जाळून टाकले आणि ते काम पुरें झाल्याबरोबर त्यांच्या अंगावर जे कपडे होते त्याच कपड्यांनिशीं ते तेथून पळून जाण्याकरितां निघाले. बाजीराव पळपुष्टा होता, असा आपल्याच लेखकांनीं आपल्याच एका राजाचा लौकिक वाढविला आहे, हें खरें; पण खडकीच्या लढाईनंतर बाजीरावाला जमें पळावें लागलें, त्याचप्रमाणे खडकीच्या लढाईच्या आधीं एल्फिन्स्टन साहेबालाही पळून जाणें भाग पडलें होतें, हेही आपण लक्षांत ठेवणें जरूर आहे. एल्फिन्स्टन साहेबांनीं पळून जाण्याची फार गर्दी केली. त्यांच्याजवळ जे थोडेबहुत शिपाई होते, ते त्यांनीं आपल्या समोवती जमा केले आणि रेसिडेन्सीच्या बंगल्यातून पळ काढण्याला त्यांनीं सुवार्त केली. या संगमावरील रेसिडेन्सीच्या बंगल्याच्या पाठीमागून खडकीकडून मुळा नदी वहात येऊन पुढें जवळच मुठेचा आणि तिचा संगम होतो. हल्लींच्या बंड-गार्डनपार्शी नदीला जें धरण

बांधलेलें आहे, तें त्या वेळीं नसल्यामुळें रोसिडेन्सीच्या पाठीमागील मुळा नदीमध्ये हल्लींच्या-सारखें पुष्कळ पाणी नसून क्लीलंड या नांवाच्या एका साहेबाच्या तेथील जवळच्याच एका बंगल्याच्या पाठीमागे नदीतून पलीकडे जाण्यास पाण्यांतून उतार होता. त्या उतारानें एल्फिन्स्टन साहेब मुळा नदी उतरून पलीकडच्या किनाऱ्याला आपल्या लोकांसह पळून गेला व मुळा नदीच्या त्या डाव्या बाजूच्या कांठाकांठानें जो रस्ता होता, त्या रस्त्यानें हल्लींच्या संगमवाडीच्या जवळून तो होळकर पुलाकडे पळत सुटला.

इकडे हा पळापळीचा प्रकार चालूचला होता, त्याच वेळीं दुसऱ्या बाजूला पुण्यांतून पेशव्यांच्या फौजा इंग्रजांशीं खडकीवर लढाई देण्याकरितां लकडीपुलाच्या बाजूनें बाहेर पडल्या होता. श्रीमंत पर्वतीवर गेले आणि बापू गोखले व भोर दीक्षित मराठे, चिंतामणराव आप्पा पटवर्धन व तासगांवकर व मिरजकर, पटवर्धन, आप्पाजी पाटणकर, घोरपडे, पुरंदरे, राजबहादूर, अक्कलकोटवाले, झाडून फौजेसुद्धां तयार होऊन गणेशखिंडीवर इंग्रज जेथें उतरला होता तेथें जाऊन इंग्रजास घेरा दिला. मराठ्यांचें पायदळ, घोडेस्वार, तोफा, वगैरे सर्व लष्कर चतुरशिगीच्या देवळानजीक गणेश खिंडीच्या डोंगरापासून तों जवळ जवळ संगमावरील रोसिडेन्सीच्या जागेपर्यंतच्या मधल्या मैदानामध्ये चोहोंकडे एखाद्या समुद्रासारखें पसरून राहिलेलें होतें. त्या वेळीं एल्फिन्स्टनसाहेब रोसिडेन्सीमधून पळून गेल्याबरोबर मराठ्यांचे लोक रोसिडेन्सीमध्ये शिरले व त्यांनीं तेथील बंगला आणि त्यांतील सामानसुमान सर्व जाळून टाकलें. एल्फिन्स्टनसाहेब हे मोठे विद्याव्यासंगी होते आणि त्यामुळें त्यांच्यापाशीं इंग्रजीतील चांगल्या चांगल्या पुस्तकांची एक मोठी लायब्ररी होती. ती सगळी लायब्ररी या वेळीं जळून गेली. आपल्या जळणाऱ्या बंगल्याच्या ज्वाळांकडे पहात पहात एल्फिन्स्टनसाहेब मुळा नदीच्या पलीकडच्या बाजूच्या कांठाकांठानें पळ काढीत असतां त्याच मुळा नदीच्या उजव्या कांठाच्या बाजूनें पेशव्यांचें जें सैन्य उभें होतें, त्यांतील काहीं लोकांनीं एल्फिन्स्टनसाहेबांवर गोळ्या झाडल्या. या प्रसंगाचें पेशव्यांच्या बखरींत जें वर्णन दिलें आहे, तें येणेंप्रमाणें आहे:—अलपिष्टनसाहेब मेण्यांत बसून निघाले. नंतर सरकारच्या फौजेनें बेट लुटिलें व जाळिलें. त्या वेळेस नदीच्या पलीकडून (म्हणजे एल्फिन्स्टन साहेब मुळा नदीच्या डाव्या कांठानें होळकरपुलाकडे चालला असतां मुळा नदीच्या उजव्या कांठाच्या बाजूला विंचुरकरांची फौज लढण्यासाठीं जेथें उभी होती तेथें) विंचुरकर यांचे फौजेचा फरा उभा होता. साहेब मेण्यांत बसून त्या (म्हणजे अर्थात् पलीकडच्या संगमवाडीच्या बाजूकडील) फऱ्यावरून चालला. एकटा असून त्यास कोणी अडविलें नाहीं. असा फितूर फौजेचा. एक बापू गोखले मात्र लढाईचे उद्योगांत. तेव्हां एकट्याचा निभाव कसा लागतो ? ” या बरील उताऱ्यावरून एल्फिन्स्टनसाहेब पळत असतांना त्याचा पाठलाग करणें किंवा नदीच्या पलीकडून त्याच्यावर जोराचा हल्ला करून गोळ्या झाडणें अशक्य होतें असें नाहीं. तरी पण पेशव्यांच्या फौजेतील फंदफितुरीमुळें तसें काहीं एक घडून न येतां एल्फिन्स्टनसाहेब आपल्या जवळच्या सुमारे ५०० लोकांसह बेटावरून निघाले ते होळकर पुलापर्यंत सुरक्षित जाऊन पोहोचले. मि. एल्फिन्स्टन हे बेटावरून निघून नदीच्या कांठानें

खडकीला येत आहेत, अशी आगाऊ सूचना समजलेली असल्यामुळे कर्नर बर यांनी खडकीहून आपल्या लष्करातील एक तुकडी एल्फिन्स्टनसाहेबांना सुरक्षितपणे घेऊन येण्याकरिता पुढे पाठविली होती. त्या तुकडीच्या साहाय्याने एल्फिन्स्टन साहेब खडकीच्या छावणीत ता. ५ नोव्हेंबर रोजी संध्याकाळी ३॥-४ च्या सुमारास येऊन पोहोचले व त्यांनी लढाईला ताबडतोब सुरवात करावयाची असे ठरविले. दापोडी येथे कर्नल फोर्ड याच्या हाताखाली जी पलटण होती, ती घेऊन कर्नल फोर्ड यांनी खडकीच्या सैन्याला येऊन मिळाले, म्हणून त्यांना आधीच निरोप पाठवून ठेवण्यात आलेला होता. या वेळी इंग्लिशांच्या बाजूला मराठ्यांच्या मानाने फारसे लष्कर होते असे नाही. इंग्लिशांकडे घोडेस्वार फारसे नव्हतेच, असे म्हटले तरी चालेल. पायदळीची संख्या सुमारे २८०० असून त्यांपैकी फक्त ८०० च काय ते युरोपियन शिपाई होते. आणि त्याशिवाय त्यांच्यापार्शी फक्त ८ च काय त्या ताफा होता. आणि त्या मानाने पाहिले असता पेशव्यांच्याकडील फौज फार मोठी होती. पेशव्यांच्या फौजेचे आंकडे पेशव्यांच्या बखरीतून वगैरे निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे दिलेले आहेत व पेशव्यांची लाख फौज त्या वेळी जमा झालेली होती, अशीही काही ठिकाणी अतिशयोक्तीची वर्णने आढळतात. पण या बाबतीत इंग्लिश इतिहासकारांनी दिलेले आंकडे तरी कितपत विश्वसनीय आहेत ? त्यांच्या लिहिण्याप्रमाणे पेशव्यांच्या फौजेत २०,००० घोडेस्वार, ८००० पायदळ आणि १४ तोफा होत्या, असे दिसते. इतके सैन्य खडकीच्या मैदानावर पसरलेले असून शिवाय पर्वतांच्या आसपास बाजीरावाजवळ ५,००० घोडेस्वार आणि २००० पायदळ इतके सैन्य होते, असा प्रॅट डफचा अदमास आहे. उभयतांच्या सैन्यांमध्ये इतका फरक होता, तरी एल्फिन्स्टनसाहेब कर्नल बर यांच्या छावणीत येऊन पोहोचल्याबरोबर एकदम लढाईला सुरुवात करण्याचे त्यांनी ठरविले. पेशव्यांच्या लोकांनी इंग्लिशांच्या नेटिव पलटणीतून फंदफितुर केलेला असल्याचा संशय असल्यामुळे ऐन लढाईच्या वेळी हे नेटिव पलटणीतील शिपाई आपल्या बाजूने इमानाने लढतील किंवा नाही, याबद्दल इंग्लिशांना मोठी भीति वाटत होती. म्हणून लवकर लढाई सुरू करणे त्यांना श्रेयस्कर होते. त्याचप्रमाणे इंग्लिश शिपायांचे दृढ निश्चयाचे धैर्य आणि धोरण पाहूनही डळमळणाऱ्या मनाच्या नेटिव शिपायांच्या अंगांत उत्साह उत्पन्न झाला व इंग्लिशांचे उदाहरण पाहून ते शौर्याने लढले व हा सगळा परिणाम एल्फिन्स्टनसाहेबांच्या ताबडतोब लढाई सुरू करण्याच्या मसलतीमुळे झाला, असे लष्करी तज्ज्ञ लोकांचे मत आहे. जो पक्ष लढाईला पहिल्याने सुरवात करतो, त्याला काही तरी जास्त फायदा मिळतोच, हा लढाईतील नेहमींच एक साधारणपणे नियम आहे. या वेळी ताबडतोब हल्ला न करता इंग्लिशांचे सैन्य आपल्या छावणीत स्वस्थ बसून रहाते, तर हे इंग्लिश लोक भिऊन स्तब्ध बसले आहेत, असा त्यांच्याबद्दल मराठ्यांच्या सैन्यात समज उत्पन्न होऊन त्यामुळे मराठ्यांचे धैर्य जास्त वाढले असते, आणि इंग्लिशांच्या सैन्यातील शिपायांचा दम खरोखरच सुटून गेला असता. आणि आपल्या सैन्याचा धीर कोणत्याही कारणाने खचून देता तो नेहमीं कायम राखणे आणि वाढविणे या गोष्टींकडेच लढाईत विशेष लक्ष सदादित द्यावे लागत असते. म्हणून या दृष्टीनेही

मि. एल्फिन्स्टन यांच्या या निश्चयाचें महत्त्व वर्णन करण्यांत येतें. अशा रीतीनें निश्चय करून इंग्लिशांच्या फौजा लढण्याकरितां खडकींच्या मैदानावर सज्ज होऊन उभ्या राहिल्या. ही इंग्लिश सैन्याची लाइन लढाईकरितां पहिल्यानें कोठें उभी राहिली होती हें नक्की ठरविणें कठिण आहे. पण खडकींस हल्लींही बर रोड आणि एल्फिन्स्टन रोड या नांवाचे दोन रस्ते आहेत. यांपैकीं कॅप्टन बर यांच्या नांवानें ओळखला जाणारा रस्ता होळकर ब्रिज वरून युरोपियन बोट क्लबकडे जाणाऱ्या रस्त्याशीं काटकोन करून खडकींच्या गांवाकडे वळलेला आपल्याला आढळतो. याच रस्त्यावर दोनतीन ठिकाणीं जुन्या मोठमोठाल्या तोफाही पुरून ठेवलेल्या आढळतात. त्याच्यापुढें इंग्लिश शिपायांच्या कांहीं बराकी लागतात व त्या बराकींच्या पाठीमागून जो एल्फिन्स्टन रोड आलेला आहे तो थेट हल्लींच्या खडकींच्या गांवापर्यंत जाऊन पोहोचलेला आहे. या बर आणि एल्फिन्स्टन रस्त्यांच्या जवळपासच कोठें तरी इंग्लिश सैन्याची लाइन प्रथमतः लढाईकरिता उभी राहिलेली असली पाहिजे असें दिसतें.

याच्या समोर दुसऱ्या बाजूला पेशव्यांचें सैन्य चतुर्दृग्च्या आणि गणेशखिंडीच्या ढोंगरापासून तों संगमावराल रेसिडेन्सीच्या बंगल्याच्या आसपासपर्यंत चोहोंकडे पसरलेंलें होतें. इंग्लिशांचें सैन्य आणि पेशव्यांचे सैन्य यांच्या दरम्यान सुमारे ११-२ मैलांचें अंतर होतें. पेशव्यांच्या फौजेची डावी बगल गणेशखिंडीच्या टेकडीला लागलेली असून उजवी बगल रेसिडेन्सीच्या जवळ जवळ येऊन पोहोचलेली होती. यांत विंचुरकरांच्या घोडेस्वारांचीं कांहीं पलटणे डाव्या बगलेच्या बाजूला उभी होती. व मोर दाक्षित मराठे हेही त्याच बाजूला होते. पेशव्यांचा चौदा तोफांचा तोफखाना आणि पायदळ ही मध्यभागी होती आणि उजव्या बगलेच्या बाजूला आणि पिछाडीला बापू गोखले व इतर सरदार यांचे घोडेस्वार होते. या युद्धाच्या वेळीं मराठ्यांचे मुख्य जरापटक्यांचें जे निशाण तें उजव्या बगलेच्या बाजूला बापू गोखल्याच्या लष्करामध्ये कोठे तरी फडकत असावें, असें दिसतें. पण तें मोर दाक्षित मराठे यांच्या बरोबर डाव्या बगलेकडे होतें, असेंही कित्येक ठिकाणीं वर्णन आढळतें. अशा रीतीनें डावी बाजू, मध्यभाग आणि उजवी बाजू यांनीं बनलेली ही पेशव्यांच्या लष्कराची लाइन प्रथमतः कोठे उभी राहिलेली असावी, हे इंग्लिशांच्या लाइनीच्या जागेप्रमाणेंच निश्चितपणें ठरविणे जरी कठिण असलें तरी सामान्यतः असें म्हणतां येईल की, हल्लीं बेटावरून डॉ. भांडारकरांच्या बंगल्याजवळून रेल्वे ओलांडून जो रस्ता गणेशखिंडीतून गव्हर्मेट हाऊसकडे जातो त्या रस्त्यापैकीं काही भागाच्या बहुतेक समांतर रेषेने पुढें खडकींच्या बाजूला कांहीं अंतरावर पेशव्यांच्या सैन्याची पहिली लाइन उभी असली पाहिजे. व त्याच्या पाठीमागे इतर सैन्याच्या रांगा बऱ्याच दूरवर पसरलेल्या असल्या पाहिजेत. त्याचप्रमाणें संगमावरून डॉ. भांडारकर यांच्या बंगल्याच्या पिछाडीकडून दगडा बंगल्यावरून आणि वाकल्याच्या आगेवरून एक रस्ता खडकींकडे जात असतां अग्रिकल्चरल कॅंटल फार्म जवळच्या पुलावर जेथें दोन रस्ते फुटून एक होळकर ब्रिजकडे जातो आणि दुसरा खडकींकडे वळतो, त्याच्या आसपास कॅंटलफार्म, श्रीधर विठ्ठल दाते यांचा बंगला, शेट हणमंतराम रामनाथ यांचा बंगला, वगैरे ठिकाणापर्यंत उजव्या बाजूच्या बगलेचें पुढील

खडकीच्या लढाईतील सैन्यांच्या हालचालींचे वर्णन.

- १ १ १ १ पेशव्यांची लाइन.
- २ २ पेशव्यांचे घोडेस्वार हल्ला करा-
वयाला पुढे जात आहेत.
- ३ पेशव्यांच्या पायदळाची एक
तुकडी ७ व्या नेटिव्ह इन्फ-
न્ટ्रीवर हल्ला करण्याकरिता पुढे
जात आहे.
- ४ सातव्या नेटिव्ह इन्फन્ટ्रीवर
हल्ला होत असताना जरीपट-
क्याच्या निशाणाची जागा.
- ५ ५ कॅप्टन फोर्ड यांच्या दापोडी-
च्या पलटणीला भडविण्या-
करिता जाणारे पेशव्यांचे घोडे-
स्वार मोर दाक्षित यांचा मृत्यु.
- ६ ६ खडकी येथे ठेवलेल्या दोन
तोफांनी मार्गे हटविलेले पेश-
व्यांचे घोडेस्वार.
- ७ ७ इंग्लिशांवर हल्ला करण्याकरिता
पुढे आलेले, परंतु लगेच मार्गे
फिरवून लावण्यांत आलेले,
पेशव्यांचे पायदळ.
- ८ खडकी गांव आणि इंग्लिशांची
छावणी येथे ६ व्या बॅटले नेटिव्ह
इन्फन્ટ्रीची एक तुकडी व दोन
तोफा होत्या.
- ९ ९ ९ ९ खडकीच्या सैन्याला आपल्या
हाताखालील लोकांसह जाऊन
मिळण्याकरिता एल्फिन्स्टन
ज्या रस्त्याने गेला तो रस्ता.
- १० १० इंग्लिश सैन्याच्या लायनीची
पहिली जागा.
- ११ ११ इंग्लिश सैन्याच्या लायनीची
दुसरी जागा.
- १२ १२ १२ या लायनीला येऊन मिळण्या-
करिता दापोडी येथून निघा-
लेल्या कॅप्टन फोर्ड यांच्या
हाताखालील पलटणी पुढे येत
आहेत.
- १२ दापोडीची पलटण आपल्या
उजव्या बाजूचे सैन्य माघारें
वळवून पेशव्यांच्या स्वारांना
मार्गे हटविते.
- १४ १४ पेशव्यांचे सैन्य पुण्याकडे परत
वळले त्या वेळी इंग्लिशांचे
सैन्य जेथे येऊन पोचले होते,
ती त्यांच्या लाइनीची तिसरी
आणि शेवटची जागा.

लॉड गेलेलें असणें अगदीं स्वाभाविक आहे. त्यानंतर हल्लींच्या अंग्रिकल्चरल कॉलेजच्या भव्य इमारतीनें व त्याच्या आसपासच्या टकल्याच्या बागेतील शेतांनीं जी जागा व्यापलेली आहे, त्याच्या सुमाराला कोठें तरी आसपास पेशव्यांच्या सैन्याच्या मध्यभागांतील लोक उभे राहिलेले असावेत. आणि चतुःशृंगीच्या डांगराच्या पुढून गव्हर्मेंट हाऊसकडे जो रस्ता जातो, त्याच्या पुढें उत्तरच्या अंगाला खडकीच्या बाजूकडे ज्या एका लहानशा टेकडीचें टोंक वळलेलें आहे, त्या टेकडीच्या पूर्वे बाजूला पेशव्यांच्या डाव्या बगलेचें सैन्य उभें राहिलेले असलें पाहिजे, असें दिसतें. अशा रीतीनें इंग्लिशांच्या आणि मराठ्यांच्या सैन्याच्या पहिल्या लाइनीच्या ज्या जागांचें वर्णन वर दिलें आहे, त्या दोन जागांच्या दरम्यान दोन तीन मैलांचें. विस्तीर्ण मैदान चोहोंकडे पसरलेलें हश्टांही दिसतें. हें मैदान फार मोठें आहे. व त्या मैदानांतील एखाद्या उंच ठिकाणीं उभें राहून “हें तें त्या खडकीच्या लढाईचें रणक्षेत्र !” अशा दृष्टीनें त्याच्याकडे पाहिलें, म्हणजे आपल्या मनामध्ये काय भावना उचंबळतात, याचें वर्णन करणें शक्य नाहीं. त्या भावनांचा ज्यांना अनुभव घ्यावयाचा असेल, त्यांना त्या मैदानावर समक्ष जाऊनच त्या स्थळाचें आपल्या अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं निरीक्षण केलें पाहिजे.

थेथील ही खडकीची लढाई आश्विन व ११ च्या दिवशीं संध्याकाळीं सुमारे ४ वाजल्यापासून संध्याकाळच्या सात वाजेपर्यंत चाललेली होती. त्या एकादशीच्या आदल्या दिवशीं त्या मैदानावर किती तरी शांतता नांदत असली पाहिजे ! आदल्या दिवशीं आश्विन शु. १० रोजी त्या मैदानावरील वारे स्वच्छपणानें आणि स्वतंत्रपणानें वहात असले पाहिजेत ! त्या मैदानावर आश्विन महिन्याच्या अखेरिली उगवून तयार झालेले हिरवेगार गवत तेथील वाऱ्याच्या लहरीबरोबर मोठ्या आनंदानें डुलत राहिलेले असलें पाहिजे ! तेथील गणेश खिंडीच्या टेकड्यांमधून निघून मुळा नदीला मिळण्याकरितां जाणाऱ्या लहानलहान ओढ्यांतील पाणी अगदीं पांढऱ्या शुभ्रवर्णामध्ये झुळझुळ वहात असलें पाहिजे ! त्या मैदानांतील आणि त्याच्या आसपासच्या शेतांतून आणि बागांतून गरीब शेतकरी तयार होत आलेल्या आपल्या पिकाकडे पाहून आता हें पोक आपल्या पदरांत पडलें म्हणजे आपली साऱ्या वर्षांची दधात जाईल, अशा प्रकारच्या सुबतेच्या मनोराज्याचा आपल्या मनामध्ये मोठ्या आशेनें आस्वाद घेत असले पाहिजेत ! आणि तेथील शेतांतून, कुरणांतून आणि मैदानांतून मुकाट्यानें मनसोफ चरणान्या गाईं उद्यां आपण याच ठिकाणीं पोटभर चरण्याकरितां फिरून येऊं अशा आशेनें संध्याकाळच्या वेळीं आपल्या घराकडे परत गेल्या असतील ! आणि त्याच संध्याकाळच्या वेळीं तेथील वृक्षांवर आणि झाडांझुडपांवर किती तरी पक्षी निर्भयपणानें किलबिल किलबिल करीत आपल्या घरच्यांतून येऊन आपल्या पिलांना बघेरून आणलेले अथ आपल्या चोंचीनें भरवीत बसलेले असतील !

पण त्याच ठिकाणामध्ये दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं किती तरी भयंकर स्थित्यंतर झालें ! त्या मैदानावरून वहाणारे ते स्वच्छ आणि स्वतंत्र वारे बंदुकांच्या आणि तोफांच्या दाह्या घाणीनें घाणेरडे आणि प्रतिरुद्ध होऊन गेले ! आपलें डोकें वर उचलून

आनंदानें डुलत असलेलें तेथील तें हिरवेंगार गवत माणसांच्या पावलांनीं, घोडयांच्या टापांनीं आणि तोफांच्या गाड्यांनीं सगळें चिरडून आणि जमीनदोस्त होऊन गेलें ! तेथील ओढ्यांतील जें पाणी दशमीच्या दिवशीं स्वच्छ आणि निर्मळ होतें, तें पाणी जखमी झालेल्या शिपायांच्या रक्तानें लालभडक होऊन मुळा नदीकडे तिच्या पाण्यांत बुडी मारून दोषरहित होण्याकरितां दुःखानें वहात चाललें होतें ! ज्या परिपक्व होत चाललेल्या आपल्या शेतांतील पिकाकडे पाहून आदल्या दिवशीं त्या शेतांचा मालक आपल्या मनांत मनोराज्य करीत होता, त्या सगळ्या शेतांतील कणसांची नःसधूस होऊन उभी असलेलीं शेंतें दुसऱ्या दिवशीं जमीनदोस्त होऊन गेलीं. ज्या मैदानावर मानवी प्राणी एकमेकांना कापून काढण्याकरितां हातांत तरवारी घेऊन कसायाचें काम करण्याला कंबर बांधून उभे राहिले होते, त्या ठिकाणीं गाई आणि त्यांचीं बासरें हीं कोटून येण्याला धजणार ? त्या ठिकाणीं गाई आणि बासरें यांच्या ऐवजीं कोल्हों आणि कुत्री हीं मात्र मेलेल्या माणसांच्या कुरणांवर चरण्याकरितां रात्रीं पुष्कळ जमा झालीं होती ! आणि ज्या झाडांवर आदल्या दिवशीं अनेक पक्षी आनंदानें येऊन राहिले होते, तेथें दुसऱ्या दिवशीं रात्रीं आपल्या बिऱ्हाडामध्ये रहाण्याकरितां बंदुकांच्या आवाजामुळें आणि तोफांच्या गडगडाटामुळें एकही पक्षी न येतां ते आश्रयासाठीं दुसरीकडे निघून गेले ! त्या रात्रीं तेथें दुसरे मात्र एका जातीचे पक्षी पुष्कळ गोळा झालेले होते; आणि ते पक्षी म्हणजे गिधाडे होत ! त्या मैदानावर मरून पडलेल्या माणसांचीं हाडें चोहोंकडे विखरून पडलीं असतील ! आणि आज जरी तीं जमिनीच्या पृष्ठभागावर वरतीं दिसत नसलीं, तरी तेथील जमिनीच्या पोटांत तीं अजूनही पडून राहिलेलीं असतील ! आणि पुण्यांतील हल्लींचे सरदार आणि स्वदेशभक्त लोक गव्हर्मेंट हाऊसमध्ये एकाद्या खान्याकरितां मोठ्या थाटामाटानें व स्वदेशकल्याण साधण्याच्या बहाण्यानें हल्लींच्या गणेश खिंडीच्या रस्त्यानें जात असतांना शंभर वर्षांच्या पूर्वीं आपलें हिंदी स्वराज्य राखण्याकरितां जे शौर्यानिं आणि स्वामिभक्तीन लढले, त्यांचीं हाडें आपण आपल्या पायांखालीं बिनदिकृतपणानें तुडवीत चाललों. आहोंत आणि आपल्या गाड्यांच्या आणि मोटारींच्या भाराखालीं तीं हाडें अजूनही कण्हत असतील, ही कल्पना त्यांच्या मनाला काचितच कधीं शिवत असेल ! पण आज दुर्दैवानें अशी वस्तुस्थिति आहे खरी !

चतुःश्रृंगीच्या मैदानावर पेशव्यांचें थोडें थोडें सैन्य सकाळपासूनच जमा होत चाललें होतें व पुढें दुपारच्या वेळीं तर तें सगळें विस्तीर्ण मैदान घोडयांनीं आणि माणसांनीं भरून गेलें. हें एवढें मोठें सैन्य पुण्यांतून निरनिराळ्या मार्गानें बाहेर पडून त्या मैदानावर लढाईकरितां सज्ज होत असतां पायदळ, घोडेस्वार, तोफा यांचा इतका मोठा आवाज होत होता कीं, एखादा समुद्रच फुटून त्याच्या लाटा मोठमोठ्या गर्जना करीत चोहोंकडे फैलावत आहेत कीं काय, असा भास होत होता, असें त्याचें वर्णन थेंड डफ यानें आपल्या इतिहासांत केलेलें आहे.

तिकडे खडकीच्या बाजूला कर्नल बर यानेंही आपलें सैन्य या पेशव्यांच्या सैन्याला तोंड देण्याकरितां लढाईच्या तयारीनें उभें केलें होतें. या सैन्याच्या मध्यभागीं मुंबईहून

आलेली युरोपियन लोकांची पलटण, रेसिडेंटने आपल्याबरोबर आणलेले शिपाई आणि सहा-
 व्या रेजिमेंटच्या दुसऱ्या बॅटेलियनपैकी एक तुकडी इतके लोक होते. त्या सैन्याच्या रांगे-
 मध्ये डाव्या बाजूला म्हणजे मुळा नदीच्या बाजूला सातव्या रेजिमेंटपैकी पहिली बॅटेलियन
 होती. व उजव्या बाजूला, म्हणजे खडकी गांवच्या अंगावर, पहिल्या रेजिमेंटपैकी दुसरी
 बॅटेलियन होती. आणि या एकंदर लाइनीच्या डाव्या आणि उजव्या अशा प्रत्येक टोंकाला
 एकेक तोफ होती. अशी ही लाईन तयार झाल्यानंतर हे सैन्य आपली पहिली जागा सोडून
 सुमारे एक मैलभर पुढे चालून गेले व तेथे त्यांना येऊन मिळण्याकरिता दापोडीहून कर्नल
 फोर्ड यांच्या हाताखालचे जे सैन्य कूच करून निघाले होते, तेही जवळ जवळ येत चालले
 होते. या वेळी संध्याकाळचे सुमारे ४ वाजून गेलेले होते. त्या सुमारास पेशव्यांचे घोडे-
 स्वार पुढे चाल करून निघाले. पेशव्यांच्या लाइनीमधील डाव्या आणि उजव्या अशा दोन्ही
 बगलेतील घोडेस्वार पुढे सरसावले व पेशव्यांच्या उजव्या बगलेने मुळा नदीच्या बाजूने आणि
 डाव्या बगलेने खडकीच्या बाजूने इंग्लिश लष्कराच्या पाठीमागे जाऊन त्यांना मध्ये कांडावे
 असा पेशव्यांच्या सेनापतीचा बेत होता. व पेशव्यांचा सैन्याच्या दोन्हीही बगला अशा रीतीने
 आपल्या हालचाली करीत असतांना पेशव्यांच्या लाइनीच्या मध्यभागी असलेल्या तोफांचीही
 सरबत्ती सुरू करण्यांत आली. या वेळी पेशव्यांच्या सैन्याच्या डाव्या बगलेमधीलच मोर दीक्षित
 वगैरे सरदारांच्या हाताखालील जे लष्कर खडकीच्या गांवच्या बाजूने चाललेले होते, त्याला
 असे आढळून आले की, दापोडीहून आपले लष्कर घेऊन खडकीच्या इंग्लिश लष्कराला येऊन
 मिळण्याकरिता निघालेला कर्नल फोर्ड हा सुमारे २००० कदमांवर येऊन पोहोचलेला आहे.
 तेव्हा हे दापोडीचे लष्कर आणि खडकीचे लष्कर यांचा मिलाफ होऊ देता कामा नये. या
 हेतूने मोर दीक्षित आणि रास्ते हे आपल्या हाताखालचे घोडेस्वार घेऊन कर्नल फोर्डला
 अडविण्याकरिता त्या दिशेला वळले. कर्नल फोर्ड आणि मोर दीक्षित यांचा विशेष स्नेह
 असल्यामुळे मोर दीक्षितांच्या स्वामिनिष्ठेबद्दल कित्येकांच्या मनांत संशय होता. व बापू
 गोखले हेही या वेळी त्यासंबंधाने मोर दीक्षितांना कांहीं टोंचून बोलले. तेव्हा तो संशय
 दूर करण्याला ही संधि चांगली आहे, असे लक्षांत आणून मोर दीक्षितांनी कर्नल फोर्डवर
 हल्ला करण्याचे ठरविले. मोर दीक्षितांचे घोडेस्वार कर्नल फोर्ड यांच्या उजव्या बाजूच्या
 शिपायांच्या जवळ येत चालले आहेत असे पाहून त्या लोकांना मागे हटण्याचा एकदम
 हुकूम करण्यांत आला. व पेशव्यांचे स्वार आपल्या माऱ्याच्या आटोक्यामध्ये येण्याइतके
 जवळ आल्यानंतर कर्नल फोर्ड यांनी आपल्या बॅटेलियनला आणि त्यांच्या जवळ असलेल्या
 तीन तोफांना गोळीबार सुरू करण्याविषयी हुकूम केला. तेव्हा कर्नल फोर्डच्या सैन्यावर
 हल्ला करण्याचे सोडून मोर दीक्षितांचे लोक खडकीच्या बाजूला वळले. पण तेथे खडकीच्या
 बाजूला इंग्लिशांच्या लाइनीतील दोन तोफा तयार होत्या. त्यांनी आपली गोलेदाजी या
 सैन्यावर एकदम सुरू केली. तेव्हा त्यापैकी एक गोळा मोर दीक्षित यांना लागून ते तेथल्या
 तेथे मरण पावले. आपले सरदार मोर दीक्षित हे अशा रीतीने मरण पावल्यामुळे त्यांच्या
 सैन्यांत धांदल उडाली. व ते सैन्य माघारें फिरले. खडकीच्या लढाईत इंग्लिशांच्या बाजूने
 जे कोणी लहानमोठे इंग्लिश लोक मारले गेले. त्यांच्यापैकी कांहींच एक कबरस्थान

हल्लींच्या डिस्ट्रिक्ट कोर्टाच्या समोर नदीच्या कांठीं पूर्वी जी एक बर्फाची गिरणी होती, त्या गिरणीच्या जवळ एका लहानशा कंपाउंडमध्ये संरक्षित करून ठेवण्यांत आलेलें आहे. पण मोर दीक्षित मराठे हे पेशव्यांचे एक मोठे प्रधान असूनही खडकीच्या लढाईत ते कोणत्या ठिकाणीं मारले गेले, ती जागाही आज कोणाला माहीत नाही. पेशवाई पुढें टिकली असती, तर कदाचित् त्या जागेच्या स्मरणार्थ पेशव्यांकडून कांहीं तजवीज करण्यांत आली असती; पण पेशवाई गेली आणि ज्या कर्नल फोर्डवर मोर दीक्षित आपल्या भावी व्यवस्थेसाठीं विसंबून राहिले होते, त्यांनींही त्यांच्यासाठीं कांहीं केलेलें दिसत नाही. एवंच, पूर्वकालीं आपल्यांतली कोणी कितीही मोठा असला, तरी त्याचें स्मरण रहाण्याला आज आपल्यापाशीं कांहीं साधन राहिलेलें नाही, हें आपलें दुर्दैव आहे.

अशा रीतीनें आपल्या मार्गांतिल या सैन्याचा अडथळा दूर झाल्यामुळें कर्नल फोर्ड हा आपल्या सैन्यानिशीं मग लौकरच कर्नल बर यांच्या सैन्याला येऊन मिळाला. या वेळीं इंग्लिश लाइनीच्या डाव्या बाजूवर पेशव्यांच्या लष्करानें हल्ला करून फारच गर्दी उडवून दिलेली होती. पेशव्यांच्याकडील तीन हजार अरब आणि गोसावी हे आपल्या लाइनीच्या मध्य-भागांतून निघून सातव्या रोजिमेंटची पहिली बॅटेलियन आणि सहाव्या रोजिमेंटची दुसरी बॅटेलियन यांच्यावर त्यांनीं हल्ला चढविला. पेशव्यांच्या सैन्यांत डी पिंटो या नांवाचा एक पोर्तुगीज सेनापति होता. त्यानें हा हल्ला चढविण्यांत पुढाकार घेतला होता. व तो या हल्ल्यांत तेथें मरण पावला, असा एक इतिहास आहे. आणि हल्लीं डॉक्टर भांडारकरांच्या बंगल्याच्या पिछाडीकडून खडकीच्या रस्त्यानें जात असतांना मुळा नदीच्या कांठच्या दगडी बंगल्याच्या पुढील एका लहानशा ओढ्याच्या कांठीं जें एक थडगें दिसतें, तें हा पोर्तुगीज सेनापति, डी पिंटो, याचें असावें, असाही कित्येकांचा तर्क आहे. वर सांगितलेलें अरबांचें आणि गोसाव्यांचें लष्कर आपल्यावर चाल करून येत आहे, असें पाहून इंग्लिश पलटणींतिल शिपाई आपली लाइन सोडून त्यांच्यावर हल्ला करण्याकरितां पुढें सरसावले व त्यामुळें इंग्लिशांची डावी बाजू आणि मध्यभाग यांच्यामध्ये अंतर पडलें. ही शत्रूची चूक लक्षांत आणून बापू गोखले यांनीं आपलें जरीपटक्याचें निशाण हातांत घेऊन आपल्या सहा हजार निवडक घोडेस्वारांसह शत्रूच्या सैन्याच्या त्या दोन भागांच्या मधून घुसण्याचा प्रयत्न केला. बापू गोखले यांचें हें कृत्य लष्करी हालचालींच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचें आणि कौशल्याचें होतें. परंतु बापू गोखल्यांच्या या युक्तीमुळें आपल्यावर केवढें संकट येणार आहे, हें लक्षांत आणून कर्नल बर हे त्या सातव्या रोजिमेंटच्या निशाणाजवळ येऊन उभे राहिले आणि त्या पलटणींतिल जे लोक आपली लाइन सोडून डी पिंटो याच्या लष्करावर हल्ला करण्याकरितां पुढें चालले होते, त्यांना त्यानें थांबविलें; व शत्रूच्या सैन्यावर गोळीबार सुरू करण्याविषयी त्यानें हुकूम केला. इंग्लिश सैन्याची फळी फुटून त्याच्या दोन भागांमध्ये जें अंतर पडलें होतें, त्यामधून बापू गोखले हा यशस्वी रीतीनें घुसला. परंतु इतक्यांत बापू गोखले यांच्या घोड्याला जखम लागून त्यांना माघारें परतावें लागलें. बापू गोखल्यांचे दोन आवडते घोडे होते; त्यांतील एकाचें नांव हनुमान आणि दुसऱ्याचें नांव राजाबाण असें होतें. त्यांपैकीं या वेळचा घोडा कोणता होता, हें निश्चित नाही. घोड्याला गोळी लागून बापू

गोखले जरी थोडे माघारे फिरले, तरी लगेच दुसरे सरदार त्यांच्या पाठीवर होतेंच. ते पुढें सरसावले आणि इंग्लिश सैन्यांत पडलेल्या त्या फळीच्या मधून त्यांनीं मराठ्यांच्या सैन्याची दौड तशीच पुढें चालविली. अशा रीतीनें ते दौड करीत चालले असतां त्यांच्या वाटेत पुढें एक खोल आणि दलदलीचा असा ओढा लागला. आणि त्या दलदलीच्या चिखलांत मराठ्यांचे घोडेस्वार एका पाठीमागून एक येऊन पडले. तेव्हां ही संधि पाहून इंग्लिशांनीं त्यांच्यावर गोळीबार सुरू केला. तरी पण अशा संकटांतूनही मराठ्यांचे सुमारे तीनशे घोडेस्वार त्या दलदलांतून बाहेर पडले, व त्यांनीं इंग्लिशांच्या बाजूवर हल्ला चढविला. परंतु इंग्लिशांच्या वेगळ्या. पडलेल्या सातव्या रोजिमेटच्या मदतीला कांहीं युरोपियन कंपन्यांचे शिपाई येऊन त्यांनीं तो हल्ला परतविला.

पेशव्यांच्या सैन्याची डावी बाजू आणि उजवी बाजू यांनीं वर सांगितल्याप्रमाणें दोन्ही टोंकांना मोठ्या जोरानें लढाई चालविली होती. व पेशव्यांचे कांहीं घोडेस्वार इंग्रजांच्या पिछाडीला जाऊन तिकडूनही ते त्यांच्यावर हल्ला करूं लागले होते. परंतु कॅप्टन फोर्ड याच्या सैन्यांतील लोक येऊन मिळाल्यामुळें इंग्लिशांना त्यांच्या मदतीचा फायदा झाला. दापोडीहून त्या सैन्यानें ज्या तोफा आणिल्या होत्या, त्या उजव्या बगलेवर ठेवून तेथें पूर्वी ज्या तोफा होत्या त्या इंग्लिश लाइनीच्या मध्यभागीं आणण्यांत आल्या, व त्या तोफांचा मारा सुरू करण्यांत आला. त्यामुळें मराठ्यांच्या लाइनींतील मध्यभागचें सैन्य मागे हटूं लागलें. तरी पण पेशव्यांच्या लाइनींतील उजव्या बाजूला जें पायदळ होतें, तें अजून टिकाव धरून राहिलेलें होतें. त्यांनीं एका ओढ्याचा आणि तेथील कांहीं बागांच्या कुंपणाचा आश्रय घेऊन इंग्लिशांच्या डाव्या बाजूवर खूप जोराचा मारा चालविला होता. व त्यांनीं तेथील इंग्लिश सैन्याला अगदीं जेरीस आणिलें होतें. परंतु कर्नल बर यानें आपल्या पलटणींतील कांहीं लोक आणवून तो हल्ला परतविला.

अशा रीतीनें खडकीच्या लढाईत मुख्य मुख्य ठिकाणीं लढाया झाल्या, व याप्रमाणें लढतां लढतां आणि पुढें सरतां सरतां पेशव्यांचें सैन्य जेथें उभें होतें, तेथपर्यंत इंग्लिश लष्कर येऊन पोचलें. इतक्या गोष्टी होत आहेत, तों संध्याकाळची सात वाजण्याची वेळ होऊन जिकडेतिकडे काळोख पडूं लागला. त्यामुळें पेशव्यांचें सैन्य पुणें शहराकडे माघारें वळलें. तरी पण इंग्लिशांच्या सैन्यानें त्यांचा पाठलाग मुळींच केला नाहीं, ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे. मराठ्यांचें लष्कर माघारें फिरलेलें पाहून कॅप्टन फोर्ड हा आपलें सैन्य घेऊन दापोडीला परत गेला, आणि कर्नल बर हा आपल्या ब्रिगेडसह कूच करून रात्रां आठ वाजण्याचे सुमारास खडकी येथील आपल्या छावणीमध्ये परत येऊन पोचला.

या लढाईमध्ये इंग्लिशांच्या कडील मेलेले आणि जखमी झालेले मिळून एकंदर ८६ लोक होते. व त्यांपैकी ५० नोटव्ह शिपाई आणि एक युरोपियन ऑफिसर इतके मरण पावले. व पेशव्यांकडील मोर दीक्षित हे मारले जाऊन एकंदर मेलेल्यांची आणि जखमी झालेल्यांची संख्या ५०० पर्यंत गेलेली होती. इंग्लिशांच्या बाजूचा सेनापति, कर्नल बर, याला अर्धांगवायूचा विकार झालेला होता; तरी पण त्या मानानें पाहतां त्यानें पुष्कळ टिकाव

धरला. लढाईत त्याचे दोन नोकर त्याचेजवळ उभे असतां गोळी लागून खाली पडले व त्याच्या घोड्याच्या डोक्याला एक गोळी चाटून गेली व दुसरी गोळी खुद्द त्याच्या टोपीला लागली.

अशा रीतीने खडकीची लढाई आश्विन वद्य एकादशी रोजी संध्याकाळी सात वाजतां संपली. या लढाईत पेशव्यांच्या सेनापतींनीं आपलें युद्धकलेंतील कौशल्य पूर्णपणें उपयोगांत आणिलें होतें. शत्रूच्या दोन्ही बगलेवरून हल्ले करून मराठ्यांच्या घोडेस्वारांनीं त्यांच्या दोन्हीही बगला फिरविल्या होत्या व त्यांच्या पिछाडीपर्यंतही कांहीं घोडेस्वार पोचून ते तिफडूनही इंग्लिश सैन्यावर हल्ले करीत होते. सारांश, मराठ्यांच्या फौजांनीं इंग्लिशांना चांहीं बाजूनीं वेढलें होतें, यांत संशय नाही. व बापू गोखले यांच्या घोडेस्वारांनीं इंग्लिश सैन्याची फळी फोडून त्यांमधून ते कसे घुसले, हेंही वर सांगितलेंच आहे. अशा प्रकारची लढाई करून रात्र पडली तेव्हां पेशव्यांच्या फौजा स्वाभाविकपणेंच पुण्याकडे माघाच्या वळल्या. या लढाईत मराठ्यांनीं जरी इतकें कौशल्य दाखविलें, तरी त्यांनीं इंग्लिश फौजेला पूर्णपणें उद्ध्वस्त करून टाकिलें नाहीं, हेंही खरें आहे. त्याचप्रमाणें इंग्लिशांनीं मराठ्यांचा त्या दिवशीं खडकीच्या रणांगणावर पूर्णपणें पराभव केला, असें इंग्लिशांनाही म्हणतां यावयाचें नाहीं. खडकीच्या रणांगणावरील विजयाच्या संबंधानें पहातां दोन्ही पक्षांची बरोबरी झाली, एवढें फार तर म्हणतां येईल. पण आम्ही खडकीच्या लढाईत मराठ्यांचा पराभव केला असें इंग्लिश लोक मागाहून जें प्रतिपादन करूं लागलेले आहेत, तें त्या दिवशींच्या लढाईच्या एकंदर परिस्थितीवरून योग्य आहे, असें कोणालाही पक्षपाताची बुद्धि धारण केल्या-वांचून म्हणतां यावयाचें नाहीं. इंग्लिशांचा जर एवढा जय त्या वेळीं झाला होता, तर त्यांनीं आपल्या समोरून पाठलाग केल्यावांचून पेशव्यांच्या सैन्याला स्वस्थपणानें परत कां जाऊं दिलें ? ज्याला आपल्या विजयाची आणि वर्चस्वाची खात्री आहे, त्यानें आपल्या आटोक्यांत आलेल्या शत्रूला आपल्या पुढून पाठलागावांचून कधीं तरी सुरक्षितपणें जाऊं दिलें असतें काय ? तेव्हां यावरून हें उघड होत आहे कीं, दोन्ही पक्षांची बरोबरी होऊन रात्र पडल्यामुळें दोन्हीही सैन्ये आपापल्या तळावर परत गेलीं. खडकीच्या लढाईत इंग्लिशांचा निश्चित रीतीनें जय झाला, असें तर नव्हतेंच; पण उलट आपल्या खडकीच्या छावणीवर रात्रीच्या वेळीं पेशव्यांच्या सैन्याचा छाप येईल कीं काय, अशीही इंग्लिशांना भीति वाटत होती, आणि हें विजय मिळाल्याचें खात्रीनें चिन्ह नव्हे. मराठ्यांच्या सैन्याची त्या दिवशींच्या युद्धांत निःसंशयपणें बरोबरी झाली होती. आतां तीन हजार सैन्याच्या विरुद्ध तीस हजार सैन्यानें लढून फक्त बरोबरीची लढाई केली, यांत कांहीं मोठेंसें शौर्य नाहीं, असें कदाचित् कोणी म्हणेल; पण एकमेकांच्या सैन्याची संख्या कितीही असली (आणि पेशव्यांच्या सैन्याची संख्या जास्त होती हा त्यांचा कांहीं दोष नव्हे) तरी त्या दिवशींच्या लढाईत दोघांची बरोबरी झालेली होती, ही गोष्ट अगदीं निर्विवाद आहे. आणि अशी वस्तुस्थिति असतां आपल्या पेशव्यांच्या सैन्याचा खडकीच्या लढाईत पराभव झाला, अशा इंग्लिश इतिहासकारांनीं तयार करून दिलेल्या कल्पना आपण आपल्या डोक्यामध्यें बाळगून ठेवाव्या, हें केव्हांही योग्य नाहीं. आश्विन वद्य एकादशी

चंतर दुसऱ्या दिवशीं आदल्या दिवशींच्या लढाईतील बरोबरीचा फायदा घेऊन मराठ्यांनी इंग्लिशावर खरोखर म्हुटलें असतां फिरून हल्ला करावयाला पाहिजे होता. पण मराठ्यांनीं तसें कांहीं एक केलें नाहीं. ते पुढें अगदीं स्वस्थ बसले. त्या दिवसापासून आठ दिवसपर्यंत लढाईची ढील झाली व त्या अवकाशांत इंग्रज यानें आपले पलटणांची तयारी केली असें अखेरकारांनींही लिहिलें आहे.

बाजीरावसाहेब पर्वतीच्या गच्चीवरून दुर्बिणीतून खडकीची लढाई पहात बसलेले होते. त्या लढाईचा रंग इंग्रजांना आशादायक वाटला नाहीं, त्यासंबंधानें पेशव्यांच्या बखरीत असें म्हटलें आहे की:-“ त्या समयीं इंग्रज यांचें बोलणें श्रीमंतांकडे आलें. एल्फिन्स्टनसाहेब फार घाबरले. त्या समयीं श्रीमंत यांचीं बोलावणीं बापू गोखले यांस गेलीं. परंतु बापू गोखले माघारे न फिरत. इंग्रज कोंडला (असता) व इंग्रज यांचे लोकांस खावयास कांहीं नाहीं अशी निकड बसली असती, म्हणजे इंग्रज कौलांत आले असते. परंतु बापू गोखले यांचा लढाईचा आग्रह मोठा. खावंद्यांचे मनांत इंग्रज मोडावयाचा नाहीं. तेव्हां बोलावण्यावर बोलावणीं बापू गोखले यांस श्रीमंतांचीं गेलीं. शेवटीं निदान श्रीमंतांनीं सांगून पाठविलें, तेव्हां बापू गोखले शह सोडून माघारे आले. ” या उताऱ्यामध्ये ज्या परिस्थितीचें वर्णन केलेलें आहे, त्यामुळें व पुढें जी डिलाई करण्यांत आली त्यामुळें एल्फिन्स्टनसाहेबांना घोडनदीहून ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ यांच्या पलटणांची मदत आणविण्याला अवकाश सांपडून येरवड्याच्या लढाईनंतर पुण्यांत प्रवेश करतां आला; व पेशवे पुणें सोडून गेले. यामुळें पुढें घडून आलेल्या या एकंदर गोष्टींवरून पेशव्यांचा खडकीच्या लढाईतही पराभव झाला असें इंग्लिशानीं म्हणावें आणि आपण त्याला माना डोलवाव्या अशी जरी एका दृष्टीनें वस्तुस्थिति असली, तरी ता. ५ नोव्हेंबर रोजीं खडकीच्या रणांगणावर दोन्ही सैन्यांचा जो मुकाबला झाला, त्याच्याकडेच फक्त पाहून जर कांहीं निकाल ठरवावयाचा असेल, तर खडकीच्या लढाईत दोन्हीही पक्षांची बरोबरी झाली, असाच निकाल निःपक्षपाती इतिहासकारांनीं देणें जरूर आहे.

येरवड्याची लढाई.

डर्काच्या लढाईला ता. ५ नोव्हेंबर १८१७ रोजी सुरवात होण्याच्या पूर्वीच ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ यांच्या हाताखाली फोर्थ डिव्हिजनचे जे लष्कर होते त्या लष्कराने जलदीजलदीने कूच करून खडकीच्या सैन्याच्या मदतीला येऊन मिळवें, असे हुकूम मि. एल्फिन्स्टन यांचेकडून ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ यांचेकडे पाठविण्यांत आलेले होते. परंतु ते सैन्य खडकीच्या लढाईत खडकीच्या लष्कराला मदत करण्याकरितां वेळेवर येऊन पोचू शकले नाही.

आणि ती मदत येऊन पोंचण्याच्या आधीच पेशव्यांनीं खडकीच्या लढाईला सुरवात केली. ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ यांच्या हाताखालचे सैन्य येऊन पोंचण्याच्यापूर्वी कर्नल बर्न याच्या खडकीच्या सैन्याला गांठून त्याचा पराभव करावा, हा बापू गोखले यांचा डाव होता; व ते सैन्य येऊन पोचेपर्यंत कसे तरी दिवस काढावेत, अशी मि. एल्फिन्स्टन यांची एकसारखी खटपट चाललेली होती. खुद्द खडकीची लढाई चाललेली असतानाही एल्फिन्स्टन साहेबांचे निरोप पर्वतीवर पेशव्यांकडे जात होते, असें बखरकारांनीं लिहिलेले आहे. हे निरोप साहेबाकडून पेशव्यांकडे कां जातें आहेत, यांतील लष्करी धोरण बापू गोखले यांना पूर्णपणे समजून चुकलेलें होतें. पण बाजीराव साहेबांच्या मनांत बापू गोखल्यांचा करारीपणा आणि दडनिश्चयीपणा दुर्दैवाने नव्हता ! इंग्रजांचे निरोप येऊं लागल्याबरोबर बाजीराव साहेबांचें मन डळमळें लागलें. खावंडांचे मनांत इंग्रज मोडावयाचा नव्हता, असें बखरकाराने लिहिलेले आहे, त्यामुळे खडकीच्या मैदानावर बापू गोखले शत्रूला नामोहरम करण्यामध्ये गुंतलेले असतां ती लढाई थांबवून तुम्हीं माघारें फिरावें, असे निरोप पर्वतीवरून बापू गोखल्याकडे जाऊं लागले. व या निरोपांचे स्वरूप जेव्हां अगदीं निकराचें दिसू लागलें, तेव्हां बापू गोखले शह सोडून माघारे आले, असेही बखरकारांनीं वर्णन केलेले आहे. हें वर्णन जर विश्वसनीय असेल, तर बापू गोखल्यांसारखा सेनापति असतांना आणि इंग्लिशांच्या तीन हजार सैन्याच्या विरुद्ध त्यांच्यापाशीं तसि हजार सैन्य असतांना शत्रूचा बीमोड केल्यावांचून बापू गोखले खडकीच्या रणमैदानावरून माघारे कां फिरले या असंभाव्य गोष्टीतील कोडे उकलण्यासारखें आहे. नाहींतर ता. ५ नोव्हेंबर रोजी संध्याकाळ झाली म्हणून परत फिरलेल्या पेशव्यांच्या सैन्यानें फिरून दुसऱ्या दिवशीं खडकीच्या इंग्लिश सैन्यावर घाला घालण्याला काय हरकत होती ? परंतु एल्फिन्स्टन साहेबांच्या निरोपावरून इंग्रज मोडावयाचा नाही अशा इराद्यानें बाजीराव साहेबांनींच पुढील लढाईचें काम तहकब कराविलें असलें पाहिजे, हें उघड दिसतें.

येरवड्याच्या लढाईतील सैन्याच्या हालचालींचे वर्णन.

- १ १ १ पेशव्यांच्या सैन्याची छावणी.
- २ २ ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ यांच्या सैन्याची येरवड्याच्या टेकडीच्या जवळची छावणी.
- ३ येरवड्याच्या जवळची, पाय-उताराची वाट.
- ४ संगमाजवळची पायउताराची वाट.
- ५ ५ ५ ५ ता. १६ नोव्हेंबर रोजी संध्या-काळी कर्नल मिलने यांचे सैन्य ज्या मार्गाने नदी उतरून घोर-पडीकडे चालले होते, तो मार्ग.
- ६ ता. १६ नोव्हेंबर रोजी रात्री कर्नल मिलने यांच्या सैन्या-तील लोकांनी जेथे मुकाम केला ती जागा.
- ७ ७ ७ ७ ता. १७ नोव्हेंबर रोजी पहा-टेस पेशव्यांच्या सैन्यावर हल्ला करण्याकरिता कर्नल मिलने हा ज्या मार्गाने गेला, तो मार्ग.
- ८ ८ ८ ८ ता. १७ नोव्हेंबर रोजी पहा-टेस पेशव्यांच्या सैन्यावर दुसऱ्या बाजूने हल्ला करण्याकरिता ज्या मार्गाने जनरल स्मिथ गेला तो मार्ग.

पण बाजीराव साहेबांनी लढाईचें काम अशा रीतीनें तहकूब कराविलें, म्हणून इंग्लिशांनींही आपली पुढील लढाईची तयारी थांबविली होती, असें मात्र नाहीं. तर वरतीं सांगितल्याप्रमाणें ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ याच्या हाताखालील फोर्थ डिव्हिजन मधील लष्कर अहमदनगरा-
हून खडकीच्या लष्कराच्या मदतीला येण्याकरितां दर कूब दर मजल जलदीन चाल करून येत होतें. हें सैन्य अहमदनगरहून ता. ८ नोव्हेंबर रोजीं निघून शिरूरला पोचल्यावर तेथून पुढें पेशव्यांचे कांहीं स्वार त्याच्या येण्याला प्रतिबंध करण्यासाठीं पाठविण्यांत आलेले होते. हे स्वार इंग्लिशांच्या सैन्याला ठिकठिकाणीं वाटेत अडवीत होते आणि त्रास देत होते. व शिरूर आणि पुणें यांच्या दरम्यान असलेल्या कोंढापूर मुक्कामी या दोन्ही सैन्यांची एक लहानशी चकमक होऊन पेशव्यांच्या स्वारांनीं इंग्लिशांचे सामानांनीं भरलेले दोन हजार बैल पकडून आणले. परंतु या किरकोळ अडथळ्याचा फारसा परिणाम न होतां, ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ याच्या हाताखालचें हें सैन्य ता. १३ नोव्हेंबर रोजीं पुण्याजवळ येऊन, येरवड्याच्या जवळची नदीच्या कांठची शादिलबुवाची म्हणून जी टेकडी प्रसिद्ध आहे, व जिला इंग्लिशांनीं “ पिकेट हिल ” (Piquet Hill) असें नांव दिलेलें आहे, त्या टेकडीच्या पश्चिमच्या अंगाला तळ देऊन राहिलें. हल्लीं खडकीच्या पुलावरून, म्हणजे होळकर पुलावरून, बंड गार्डनच्या पुलाकडे जाण्याचा जो रस्ता आहे, त्या रस्त्याच्या आसपास सायपर्स मायनर्सच्या छावणीची आणि डेक्कन कॉलेजची जी जागा आहे, त्या ठिकाणीं बहुतकरून हें सैन्य उतरलें असलें पाहिजे. हें सैन्य खडकीच्या पुलाच्या पूर्वे बाजूला उतरलेलें असतां त्या पुलाच्या पश्चिम बाजूला खडकीच्या गांवांत कर्नल बर यांच्या सैन्याची छावणी होती; व हीं दोन्ही सैन्ये आतां एकत्र होणार हें अगदीं उघड होतें. आणि वास्तविक पाहिलें असतां या दोन्ही सैन्यांना एकत्र होऊं द्यावयाचें नाहीं, अशी तजवीज करणें हें पेशव्यांच्या सैन्याचें त्या वेळीं मुख्य काम होतें. पण तें त्यांनीं केलें नाहीं, आणि अखेरीस कर्नल बर आणि ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ या दोघांच्या हाताखालचीं सैन्ये येरवड्याच्या टेकडीच्या पाठीमागें तारीख १३ नोव्हेंबर १८१७ या दिवशीं एकत्र झालीं. बंडगार्डनच्या जवळ मुळा-मुठा नदीला जें हल्लीं धरण बांधलेलें आहे, तें पूर्वीं नव्हतें. त्यामुळें बंडगार्डनच्या पुढें हल्लीं जेथें पूल आहे त्याच्या सुमाराला नदीमध्ये पाण्यांतून पलीकडे जाण्यासारखी पायउताराची एक वाट होती. व या पाण्यांतल उताराच्या वाटेनें पलीकडे जाऊन पुण्यांतल गारपिरावरील पेशव्यांच्या लष्करावर हल्ला करावयाचा, असा इंग्लिश सैन्याचा बेत होता; व त्यासाठीं ती नदीतील पाय उताराची वाट आपल्या तोफेच्या माऱ्यांत सुरक्षित रहावी, म्हणून इंग्लिश सैन्यानें ती पिकेट हिल ता. १४ नोव्हेंबर रोजीं आपल्या ताब्यांत घेतली व त्या टेकडीवर एक तोफ डागण्यांत आली. हल्लीं सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांनीं या येरवड्याच्या टेकडीवर जो एक सुंदर बंगला बांधलेला आहे व ज्याच्या जवळचे दगडी पायऱ्यांचें एक महादेवाचें जुनें देऊळ आहे, तेथेंच कोठें तरी आसपास ही तोफ बहुतकरून डागण्यांत आलेली असून येथून मुळा-मुठा नदीतील पायउतारानें कोणी पेशव्यांकडील शिपाई अडथळा करण्याकरितां येऊं लागतील तर त्यांच्या विरुद्ध हिचा बेराबर मारा होईल अशा रीतीनें ही तोफ ठेवण्यांत आलेली होती. व याच टेकडीवरून समोरच्या

गारपिरावरील पेशव्यांच्या छावणीवरही नेमके गोळे जाऊन पडतील, अशी आणखीही एक तोफ येथे डागण्यांत आलेली होती.

हल्लींच्या बंडगार्डनच्या पुलाजवळ मुळा-मुठा नदीला जो एक पायउतार होता, म्हणून सांगितले आहे, त्याच्याशिवाय त्याच्या वरच्या अंगाला संगमाजवळही आणखी एक त्या नदीला पायउतार होता. या दोन्ही पायउतारांच्या बाजूने सैन्याच्या दोन तुकड्यांनी नदी उतरून पुण्यांतील सैन्यावर हल्ला करावयाचा, असा विचार ठरला होता. व हा हल्ला ता. १४ नोव्हेंबर रोजी रात्री करण्याचे ठरले होते. परंतु येरवड्याच्या पायउतारावरून तोफा जाऊ शकत नाहींत, असे आढळून आल्यामुळे त्या रात्रीचा बेत राहित करण्यांत आला; व ता. १५ नोव्हेंबर रोजी त्या पायउताराची वाट दुरुस्त करण्याचे काम सुरू करण्यांत आले. परंतु त्या येरवड्याच्या पायउताराची वाट इंग्लिशांच्या पायोनियर पलटणीं-तील शिपायी दुरुस्त करित आहेत व त्या वाटेने पुण्याकडे येण्याचा शत्रूचा विचार आहे, असे समजून आल्यानंतर त्या नदीत काम करणाऱ्या शिपायांना अडथळा करण्याकरितां पेशव्यांच्या सैन्यांतील कांहीं लोक ता. १६ नोव्हेंबर रोजी तेथे आले; व अरबांचे घोडेस्वार त्यांना हरकत करू लागले; व तिसरे प्रहरी त्यांच्या मदतीला पेशव्यांच्या सैन्यांतील आणखीही बरेच लोक आले. पेशव्यांच्या या सैन्याने या वेळी चांगला जोर केला व कित्येक तासपर्यंत दोन्ही पक्षांच्या लोकांमध्ये बरीच चकमक झडली. पेशव्यांचे सैन्य नदीतून लढत लढत येरवड्याच्या बाजूच्या तीरापर्यंत येऊन पोहोचले व त्यांनी ही लढाई रात्री ११ वाजेपर्यंत चालविली होती. परंतु या सगळ्या पराक्रमाचा फारसा उपयोग न होता इंग्लिशांचे सैन्य अखेरीस येरवड्याच्या पायउताराने नदी उतरून अलीकडच्या तीराला येऊन पोचले. इंग्रजी सैन्याचा हा भाग लेफ्टनंट कर्नल निलने याच्या हाताखाली देण्यांत आला होता. या सैन्यांत मुंबईची युरोपियन पलटण, रेसिडेंटच्या तैनातीतील लोक, आणि पहिल्या, सहाव्या आणि सातव्या नेटिव्ह पायदळ पलटणींतील एक एक बॅटोलियन, याप्रमाणे निरनिराळ्या तुकड्या होत्या; व निरनिराळ्या जातींच्या मिळून त्यांच्यापाशी एकंदर दहा तोफा होत्या. हे सैन्य ता. १६ नोव्हेंबरच्या मध्यरात्रीच्या सुमाराला येरवड्याच्या पायउताराने नदी उतरून पलीकडे जाऊन पोचले. व त्यानंतर लगेच ३ वाजतां म्हणजे ता. १७ नोव्हेंबरच्या पहाटेस ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ यांच्या छावणीत जे सैन्य होते, ते संगमाजवळच्या पायउताराने दुसऱ्या बाजूने पुण्यावर हल्ला करण्याकरितां निघाले. या सैन्यामध्ये ६५ बी पायदळाची पलटण व दुसरी, तिसरी आणि नववी रेजिमेंट यांच्यापैकी प्रत्येकाची एक एक बॅटोलियन आणि घोड्यावरील तोफखाना, अशा तुकड्या होत्या.

अशा रीतीने ही दोन्ही सैन्ये दोन निरनिराळ्या बाजूंनी १७ तारखेच्या पहाटेच्या प्रहरी पेशव्यांच्या सैन्यावर हल्ला करण्याकरितां निघाली. ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ याच्या हाताखालील सैन्य संगमावरून गारपिराकडे वळले व लेफ्टनंट कर्नल निलने याच्या हाताखालचे सैन्य येरवडा येथे नदी उतरून घोरपडीकडे वळले व तेथून पुढे बानवडीच्या दिशेने कांहीं वळण घेऊन नंतर ते समोर पश्चिमेकडे गारपिराच्या बाजूला वळले. अशा

रीतीनें हीं दोन्हीं सैन्यें उजाडण्याच्या सुमारास गारपिराजवळ आलीं. पण तीं तेथें येऊन पहातात, तों त्यांच्या दृष्टीला काय पडलें ? पेशव्यांचें सगळें सैन्य तेथून आपला तळ उठवून रातोरात कूच करून निघून गेलेलें आहे, असें त्यांना आढळून आलें. गारपिराच्या छावणी-मध्ये जे काहीं थोडेसे अरब लोक शिल्लक राहिलेले होते, त्यांना ताब्यांत घेण्यांत आलें. व पुढें त्याच दिवशीं तिसरे प्रहरां पुण्यांतील शनिवारवाड्यावर इंग्लिशांचें निशाण उभारण्याचा दुःखकारक प्रकार घडून आला.

या येरवड्याच्या लढाईचें बखरकारांनींही अशाच प्रकारचें वर्णन केलेलें आहे. बखर-कार लिहितात कीं, “ खडकीच्या लढाईनंतर पेशव्यांच्या सैन्यानें काहीं एक न केल्यामुळें इंग्लिशांना जो अवकाश सांपडला, त्या अवकाशांत इंग्रज यानें आपल्या पलटणाची तयारी केली. घोडनदीहून जनरल स्मिथ हा सरदार मोठा लढवाई दोन चार पलटणें दारूगोळ्या-सुद्धां तयारी करून पुण्यावर आला. इंग्रजांची लढाईची तयारी झाली. इकडे श्रीमंत दिवाळी होऊन बाहेर पडले. ते डेच्यास येऊन दाखल झाले. तेथें अवघी फौज जमा जाहली. तोफखानाही तयार होऊन तेथें आला. अशी तयारी होऊन कार्तिक शु॥ ८ स तिसरे प्रहरां लढाईस प्रारंभ झाला. तेव्हां इंग्रज येऊन येरवड्यावर तयार होऊन उभा राहिला. इकडे बापू गोखले फौजेची तयारी करून लढाईच्या उद्देशानें निघाले. ते येरवड्यावर गेले. तेथें गेल्यानंतर टेकडी येरवड्यानजिक आहे ती श्रीमंतांचे फौजेने आटोपली. त्या टेकडीवर आरब, गोसावी चढले. असें होत असतां दिवेलावणीच्या संधीत लढाई सुरू झाली. काहीं लढाई होत आहे. महाकाळ तोफ पुरंदरास होती, ती अगोदर पुण्यास आणली होती. तीच तोफ तोफखान्यांतून ओढून लढाईस नेली.

आरब, गोसावी लढत होते. दारूगोळ्याचा व खाण्यापिण्याचा पुरवठा काहीं पाठी-मागून जाहला नाहीं. इंग्रजांचे तोफेची मारगिरी मोठी होऊं लागली. त्या समयीं रात्र दहाबारा घटका जाहली. त्या वेळेस श्रीमंत (यांनीं) स्वारी तयार करून, सगळा आपला अजबाब आटोपून, दिव्याचे घाटाचा रस्ता धरिला. घाटांत स्वारी गेली ते वेळेस हजारों मशाली लाविल्या. असे पळाले. हें बापू गोखले यांनीं पाहून तेही त्याच रस्त्यानें चालले. सारी फौज उधळली. तो उजेड इंग्रज यानें पाहिला. तेव्हां त्यानें लढाईचा लगट मारी केला. अरब गोसावी लढत होते, त्यांजवळ दारूगोळा नाहींसा झाला. त्यांत बहुतेक माणसें ठार झालीं. आरब गोसाव्यांनीं पळ काढिला. टेकडी इंग्रजांनीं सही केली आणि तेथून पुढें चाल केली.

श्रीमंत पळतात हें पाहून इंग्रजांचीं पलटणें पाठीमागे लागलीं. तों पहांटेचा समय व्हावयास आला. इंग्रज श्रीमंतांचे तळावर येऊन पोहोंचला. येऊन पहातो तों डेरे, राहुटघा रिकाम्या उभ्या आहेत.”

या येरवड्याच्या लढाईचें वर्णन कवि प्रभाकर यानें आपल्या पोवाड्यामध्ये पुढील-प्रमाणें केलेलें आहे:—

फसले शके सत्राशें एकुणचाळीसांत रणभूमीस ।

ईश्वर संवत्सरांत कार्तिक शुद्ध अष्टमीस ॥

प्रहर दिवसां रविवारीं सर्व आले आरब गुरमाईस ।

खुप मोर्चा बांधून विनविती श्रीमंत स्वामीस ॥

(चाल) दारुगोळी पुरवावी आम्ही आज हटकून त्याशीं लढूं ।

गदीस मिळवून देऊन पलटणें क्षणांत डोंगर चढूं ।

शिपाईगिरीची शर्थ करून समशेरी सोन्यानें मढूं ॥

(चाल) लाविलें बापुसाहेबांनीं तोंड जाऊनी ।

दीड प्रहर रात्र होतांच श्रीमंत दम खाउनी ।

गेली स्वारी मशाला हिलाल मग लावुनी ॥

(चाल प०) जलदी करून साहेबांनीं लाविलें निशाण पुण्याला ।

खेंचून वाडयाबाहेर काढिलें कदीम शिपायाला ॥

येथपर्यंत वर येरवड्याच्या लढाईच्या संबंधानें दोन्ही बाजूंच्या इतिहासकारांचीं वर्णनें देण्यांत आलेलीं आहेत. ह्यावरून असें दिसतें कीं, खडकीच्या लढाईतल्याप्रमाणें या येरवड्याच्या लढाईमध्येही पेशव्यांच्या सैन्याचें नेतृत्व बापू गोखले यांच्याकडेच होतें. व या लढाईमध्येही बापू गोखले यांनीं आपल्या शौर्याची आणि युद्धकौशल्याची शिकस्त करून सोडली. तरी पण त्यांच्या सभोवतालच्या परिस्थितीपुढें त्यांच्या पराक्रमाचें काहीं तेज पडूं शकलें नाहीं. खडकीची लढाई आश्विन वद्य ११ रोजीं झाली. आणि त्यानंतर येरवड्याची लढाई कार्तिक शुद्ध ८ रविवार रोजीं झाली. या दोन लढायांच्या दरम्यान जे बारा दिवस फुकट गेले, ते तसे गेले नसते, तर पुढील परिणाम खात्रीनें इतका अनिष्ट झाला नसता. घोडनदीहून येणारी पलटणें पुण्याच्या सैन्याला येऊन मिळण्याच्या पूर्वीच त्यांचा पराभव करून टाकावयाला पाहिजे होता. परंतु मध्यंतरीं कपटी एलफिन्स्टन साहेब यानें बाजीरावापाशीं जें बोलणें खडकीच्या लढाईच्या दिवसापासून सुरू केलेलें होतें, त्या बोलण्यावर बाजीराव साहेबांची जास्त भिस्त बसल्यामुळें त्यांच्या सैन्याकडून लढाईचा काहींच उद्योग झाला नाहीं. कोंडापूर येथें थोडेसे स्वार पाठवून इंग्लिशांच्या सैन्याला जो किरकोळ अडथळा करण्यांत आला, त्याच्या-पेक्षां जास्त सैन्य पाठवून तेथेंच एखादी मोठी लढाई दिली असती, तर त्याचा जास्त उपयोग झाला असता. पुण्यांत इतके घोडेस्वार, आरब आणि गोसावी नुसते रिकामे बसवून ठेवून करावयाचें होतें काय ? पण तसें काहीं एक झालें नाहीं. तरी पण येरवड्याच्या टेकडीवरून इंग्रजांच्या तोफेचे गोळे गारापिराच्या छावणीवर येऊन पडूं लागले, तेव्हां तरी निदान पेशव्यांचें सैन्य जगें झालें; व येरवड्याच्या बाजूनें येणारा हल्ला परतविण्याकरितां तें सैन्य तिकडे चाल करून निघालें. नंतर येरवड्याच्या नदीमध्ये जी लढाई झाली, त्या लढाईत पेशव्यांच्या कडील लोक लढत लढत पलीकडच्या कांठापर्यंत जाऊन पोहोचले होते, असें इंग्लिश इतिहासकारांनीं म्हटलें आहे. पण बखर आणि पोवाडा यांतील वर दिलेल्या वर्णनावरून असें दिसतें कीं, पेशव्यांचे शिपाई नुसते मुळा-मुठा नदीच्या पलीकडेच जाऊन

पोहोचलेले होते, एवढेंच नसून श्रीमंतांच्या फौजतील अरब आणि गोसावी हे येरवड्याच्या टेकडीवरही चढून गेलेले होते. पण त्या सगळ्या मर्दुमकीचा अखेरीस कांहीं उपयोग झाला नाही. पेशव्यांचे फौजतील कांहीं आरब आणि गोसावी टेकडी चढून वर गेले खरे; पण बाकीचे लोक काय करीत होते ? जे आरब आणि गोसावी लढत होते, त्यांच्या जवळचा दारुगोळा नाहीसा झाला असता त्यांना आपणखी दारुगोळ्याची कुमक पाठीमागून व्हावयाला पाहिजे होती. पण ती करतो कोण ? तिकडे टेकडीवर कांहीं लोक लढाई करून शत्रूला मारीत होते, तर इकडे पाठीमागे गारापिरच्या छावणीमधील बाकीचे लोक आपआपले बाजे बांधून पळून जाण्याची तयारी करीत होते ! महाकाळी तोफ पुरंदराहून पुण्यास आणली होती, ही गोष्ट खरी. पण ती नुसती तोफ काय करील ? तिच्यांत दारू आणि गोळे भरणारे दमदार गोळंदाज कोणी तरी पाहिजेत कीं नकोत ? मात्ता प्राण गेला तरी हरकत नाही, पण मी जिवंत आहे तोंपर्यंत मी या तोफेपासून न हलतां शत्रूचा निःपात होईपावेतो मा ही तोफ चालवीन, अशा दड निश्चयाचे गोळंदाज जेव्हां एखाद्या तोफेच्या पाठीमागे असतील, आणि एक मरण पावला तर त्याची जागा घेण्याला जेव्हां अशा प्रकारचे दुसरे अनेक गोळंदाज तयार असतील, तेव्हांच त्या तोफेच्या हातून कांहीं तरी काम होऊ शकते. एखाद्या निर्जीव तोफेचे नांव महाकाळ ठेवण्यांत कांहीं मुद्दा नाही. तोफ ही महाकाळ नव्हे, तर मनुष्याची छाती ही महाकाळ आहे ! ती महाकाळ छातीचीं माणसें मराठ्यांच्या मधून निघून गेलेलीं होती, आणि महाकाळ नावाची नुसती तोफ मात्र पाठीमागे राहिली होती. पण तीही महाकाळ तोफ कालवशात् आज कोणीकडे जाऊन पडलेली आहे, याचा कोणाला पत्ता नाही. पूर्वी ज्या तोफा ओढण्यांत येऊं लागल्या, म्हणजे धरणी थर थर कांपत असे, आणि ज्या तोफांच्या तोडांतून धुराच्या लोंठोमधून आगांसारखे गोळे बाहेर पडू लागले म्हणजे सगळें वातावरण हदरून जात असे, त्या तोफा छिन्न विच्छिन्न होऊन आपल्या समकालीन योद्ध्यांच्या बरोबर ठिकठिकाणीं जमिनींत पुरून टाकलेल्या पाहून मनाला अतिशय वाईट वाटते. ज्या आपल्या गर्जेनें दशदिशा दणाणून सोडीत होत्या, त्यांच्यावर असा प्रसंग यावा, हें पाहून कोणाला वाईट वाटणार नाही ?

असो; अशा रीतीनें खडकी आणि येरवडा या दोन ठिकाणच्या लढायांनीं पेशव्यांच्या सारख्या विस्तीर्ण राज्याचा शेवट झाला. आपलें राजधानीचें शहर न सोडतां शत्रूशीं आपणखी नेटानें लढावें, ही कल्पना बाजीरावाच्या डोक्यांत न येतां तिकडे येरवड्याच्या टेकडीवर आपले आरब शिपाई विजयासाठीं लढत असतां इकडे बाजीराव साहेबांनीं पुणें सोडून दिव्याच्या घाटानें सासवडाकडे जाण्याचा दुर्दैवानें निश्चय केला. बाजीराव साहेब खडकीची लढाई झाल्याबरोबरच पुणें सोडून गेले, असें जें कित्येकांनीं लिहिलें आहे, तें बरोबर नाही. “ श्रीमंत दिवाळी होऊन बाहेर पडले ते डेन्यास येऊन दाखल झाले. तेथें अवघी फौज जमा जाहली. तोफखानाही तयार होऊन तेथें आला. अशी तयारी होऊन कार्तिक शु० ८, तिसरे प्रहरी, लढाईस प्रारंभ झाला. ” अशा प्रकारचें बखरीमध्यें जें वर्णन आहे, त्यावरून येरवड्याच्या लढाईपर्यंत पेशवे पुण्यांत होते व कार्तिक शु॥ ८ च्या रात्री ते दिव्याच्या

घाटानें निघून गेले, हें उघड होत आहे. बाजीरावसाहेब निघून गेल्यानंतर बापू गोखले यांनाही दुसरा मार्ग उरला नाही. आणि तेही आपल्या धन्याच्या पाठोपाठ कूच करून निघाले. तरी पण या कृत्याने बापू गोखल्यांच्या कीर्तीला कमीपणा आला, असें मुळीच झालें नाहीं. शिपाई या नात्यानें त्यांची कीर्ति अजरामर होऊन राहिलेली आहे. १८५७ सालच्या बंडांतिल नानासाहेब पेशव्यांचा सुप्रसिद्ध सेनापति, तात्या टोपे, याच्या युद्ध-कौशल्याबद्दल ज्याप्रमाणें युरोपियन सेनापति देखील वाखाणणी करितात, त्याचप्रमाणें बापू गोखले यांच्याही युद्धकौशल्याची तारीफ युरोपियन इतिहासकाराकडून करण्यांत येते. “Fifteen years in India” या पुस्तकाचा कर्ता हा खडकीच्या लढाईमध्ये इंग्लिशांचा एक ऑफिसर या नात्यानें इंग्लिशांच्या बाजूनें हजर होता. त्यानें बापू गोखले यांच्याबद्दल सद्गुण पुस्तकामध्ये फार प्रशंसापर उद्गार काढिलेले आहेत:—“ बापू गोखले यांचा बांधा बिप्पाड असून त्यांचे नाक, डोळे सुरेख आणि पाणीदार असे होते आणि त्यांची शरीरकृति गौरवर्णाची होती. सर आर्थर वेलस्ली याच्या हाताखाली पेशव्यांचें जें सैन्य देण्यांत आलेलें होतें, त्या सैन्यांत बापू गोखले हे एक अधिकारी म्हणून होते. त्या वेळीं इंग्लिशांच्या सैन्यांतील शिस्त कशी असते आणि लढाईमध्ये ते कशा प्रकारच्या युक्त्या करीत असतात, हें सर्व बापू गोखले यांनीं पाहिलेलें होतें. आणि शिवाय तें स्वतः फार शूर आणि अनुभवी होते. परंतु दुदैवानें त्यांच्या हाताखालीं खडकीच्या लढाईच्या वेळीं जें सैन्य होतें, त्यांत शिस्त नसून अव्यवस्था फार होती. तरी पण जनरल स्मिथ यांच्याशीं लढाई देण्याच्या कामीं त्यांनीं जें शौर्य आणि कौशल्य दाखविलें, तें खरोखर वर्णन करण्यासारखें आहे. आणि पुढें कधीं जेव्हां कवितादेवी त्यांच्या इतिहासाचें वर्णन करण्याला प्रवृत्त होईल, त्या वेळीं आपल्या देशाच्या एकनिष्ठ सेवेबद्दल ती देवी त्यांच्या डोक्यावर आपला पुष्पमंडित मुकुट घातल्याशिवाय केव्हांही राहणार नाही ! ”

कोरेगांवची लढाई.

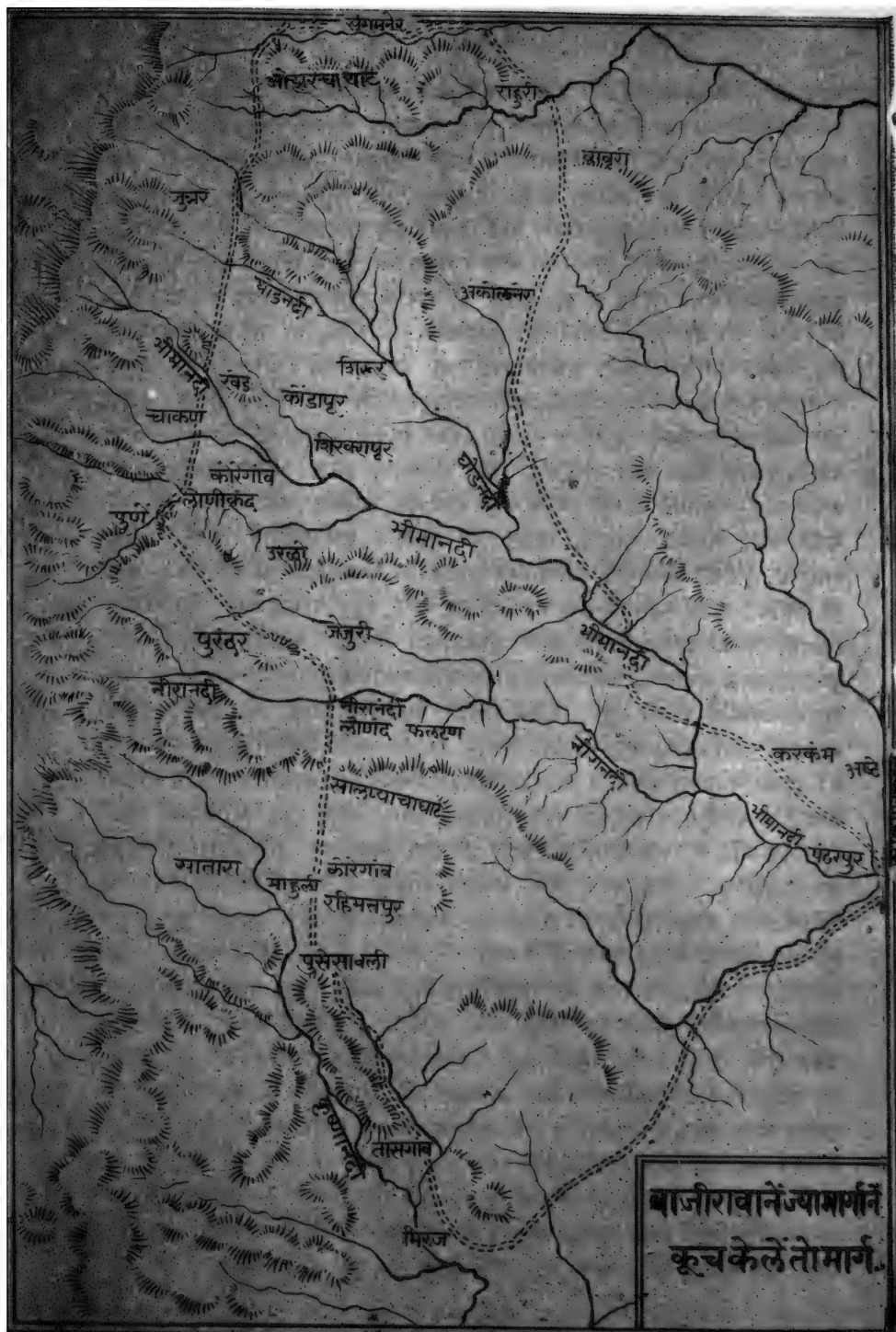

रवळ्याच्या लढाईनंतर बाजीरावसाहेब आणि बापू गोखले हे पुरंदरच्या बाजूला आपल्या बरोबरच्या बऱ्याच मोठ्या सैन्यासह निघून गेले आणि त्यांच्या सैन्यापैकी काहीं भाग सिंहगडच्या बाजूकडे वळला. यांनी आपल्या बरोबर कूच करतांना बऱ्याच तोफाही घेतलेल्या होत्या. कॅप्टन टर्नर हे या सिंहगडकडील तुकडीचा पाठलाग करण्याकरिता निघाले. ते ता० १९ नोव्हेंबर रोजी संध्याकाळी सिंहगडच्या पायथ्याशी येऊन पोचले. त्यांनी सिंहगड येथील पेशव्यांच्या सैन्याचा पराभव करून त्यांच्या-

पार्शी ज्या तोफा होत्या त्या हस्तगत करून घेतल्या. परंतु त्या तोफा पुण्यास परत आणणे शक्य नसल्यामुळे त्यांची नाके तोडून त्या तोफा तेथेच टाकण्यांत आल्या; व कॅप्टन टर्नर यांच्या हाताखालचे सैन्य ता० २१ नोव्हेंबर रोजी पुण्यास परत आले. अशा रीतीने सिंहगडकडील या लहानशा तुकडीचा जरी ताबडतोब पाठलाग आणि पराभव करिता आला, तरी पेशव्यांच्या बरोबर जे मुख्य सैन्य पुरंदर किल्ल्याच्याकडे निघून गेलेले होते, ते अद्यापि कायमच होते. त्या सैन्याचा ताबडतोब पाठलाग सुरू करणे ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ यांना शक्य नव्हते. म्हणून ता० १७ नोव्हेंबरच्या येरवळ्याच्या लढाईपासून ता० २१ नोव्हेंबरपर्यंतचे मध्यंतरीचे दिवस जनरल स्मिथ यांना आपली तयारी करण्यामध्ये घालविणे भाग पडले. परंतु या मध्यंतरीच्या अवकाशामध्ये बाजीरावसाहेबांच्या सैन्याने पुण्यापासून बराच लांबचा पन्ना गांठला होता. पेशवे पुरंदरच्या बाजूने प्रथम निघाले, ते तेथून पुढे कूच करीत करीत साताऱ्याजवळ माहुली मुक्कामी येऊन पोहोचले. येथे एक हजार अरब आणि दोन हजार घोडेस्वार इतक्या सैन्यासह निपाणीचे आप्पासाहेब निपाणकर हे बाजीराव साहेबांच्या सैन्याला येऊन मिळाले. आपला पाठलाग करीत इंग्लिशांचे सैन्य सालप्याच्या घाटांने येत आहे, असे समजून आल्यानंतर त्यांना अडथळा करण्याकरिता काही घोडेस्वार ठेवून बाजीराव साहेब माहुलीहून निघून पुसेसावळी येथे ता० २७ नोव्हेंबर रोजी आले; व तेथे दोन दिवस मुकाम करून ता० २९ नोव्हेंबर रोजी पहाटेस निपाणकर आणि पटवर्धन यांचेकडील पांच हजार घोडेस्वार आपल्याबरोबर घेऊन ते तेथून मिरजेकडे जाण्याकरिता निघाले. त्या वेळी शत्रूला आपला पाठलाग पुढे करता येऊ नये आणि शत्रु मध्येच अडविला जावा, या उद्देशाने बापू गोखले, विंचूरकर आणि घोरपडे यांच्या हाताखाली पेशव्यांचे मुख्य लष्कर देण्यांत आलेले होते. अशी मागची तरतूद करून

पेशवे मिरजेकडे जाण्याकरितां निघाले. परंतु बापू गोखले शत्रूला अडविण्याकरितां आपल्या सैन्याशी ज्या डोंगरामध्ये दबा धरून बसले होते, त्या डोंगरांना वळसा घालून इंग्लिशांचें सैन्य ता० २ डिसेंबर रोजी पुसेसावळी येथें येऊन पोचलें. त्यामुळे बाजीराव साहेबांना आपली दिशा बदलणें जरूर झाले. आतांपर्यंत पुण्यापासून पुरंदर, माहुली, पुसेसावळी, मिरज या मार्गानें ते दक्षिणेकडे कूच करीत चाललेले होते. परंतु येथून त्यांनीं आपली दिशा बदलली आणि उत्तरेकडे पंढरपूरच्या रोखानें त्यांनीं आपला मोर्चा फिरविला. पुढें पेगव्यांचा मुक्काम पंढरपूर येथे असतां इंग्लिशांचीं पलटणें ता० ८ डिसेंबर रोजी पंढरपूरच्या जवळ येऊन पोचलीं. पंढरपूरला येतांना बापू गोखल्यांच्या सैन्यानें इंग्रजी फौजेला फारच सतावून सोडिलें; पण इतक्या त्रासांतून आणि हालविपत्तींतून इंग्लिशांचें सैन्य पंढरपूरला येऊन पोचतें आहे, तोंच त्यांना अशी बातमी कळली कीं, बाजीरावसाहेब अहमदनगर जिल्ह्याकडे वळले असून त्यांचा मुक्काम पीरगांव येथे आहे. पण निरा आणि भीमा या नद्या ओलांडून इंग्लिशांचें सैन्य पीरगांव येथें, येतें तों तेथील मुक्काम सोडून बाजीरावसाहेब नाशिकाकडे निघून गेले. जलदी जलदीनें मुक्काम बदलून आपण कोणत्या दिशेनें कोणीकडे जात आहों याचा शत्रूला मागमूस लागूं न देतां बाजीरावसाहेबांनीं शत्रूला झुकाव्या देण्याची जी ही पद्धत सुरू केली होती, त्यामुळे त्यांचा पाठलाग करणें इंग्लिश फौजेला फार कठिण पडूं लागलें. म्हणून आतां पीरगांवाहून बाजीरावसाहेबांच्या पाठीमागे लागत नाशिकाला जाण्याचे सोडून देऊन कंटाळून त्रिंगेडिअर जनरल स्मिथ यांनीं आपला मोर्चा शिरूरकडे वळाविला. इतके दिवसपर्यंत जनरल स्मिथ हे आपल्या बरोबर मोठमोठ्या तोफा वगैरे सामान घेऊन फिरत होते. त्यामुळे त्यांना जलदीनें पाठलाग करण्याला अडचण पडत होती; म्हणून शिरूर येथें तोफा वगैरे सामान ठेवून सध्या सैन्यानिशीं स्मिथसाहेब आपल्या कामगिरीवर फिरून निघाले ते शिरूरहून बाजीरावाचा नाशिकच्या दिशेने पाठलाग करण्याकरितां प्रभरेच्या कांठी संगमनेर येथें येऊन पोचले. परंतु तेथें आल्यावर त्यांना असें कळलें कीं, बाजीरावसाहेब हे नाशिककडे मुळीच न वळतां मध्यंतरीं त्रिंबकजी डेंगळ्याच्या हाताखालील पायदळाची आणि त्यांची गांठ पडून ते संगमनेरवरून मधला ओझरचा घाट उतरून जुन्नरच्या वाटेनें पुण्याकडे फिरून निघून गेले आहेत. ही जी बातमी स्मिथ साहेबाला कळली होती, त्याप्रमाणें खरोखरच बाजीरावसाहेब ओझरचा घाट उतरून जुन्नरखेडच्या रस्त्यानें ता. ३० डिसेंबर १८१७ रोजी चाकण येथें येऊन पोचलेले होते. आणि तेथून आतां पुणें फक्त आठ नऊ कोसच राहिलें होतें. त्यामुळे बाजीरावसाहेब आपल्या सगळ्या सैन्यासह फिरून पुण्यांत येण्याला फारसा अवकाश राहिला होता, असें नाहीं. ता. १८ नोव्हेंबरपासून ता. ३० डिसेंबरपर्यंतच्या मधल्या सुमारे दीड महिन्यांच्या अवकाशामध्ये पुरंदर, सालप्याचा घाट, माहुली, पुसेसावळी, मिरज, पंढरपूर, पीरगांव, संगमनेर, ओझर, जुन्नर, खेड आणि चाकण, या ठिकाणांवरून फिरतां फिरतां स्मिथसाहेबाला हुलकावण्या दाखवीत आणि झुकाव्या देत बाजीरावसाहेब फिरून पुण्याकडे परत आले, आणि ते फिरून पुणें शहर काबीज करण्याच्या अगदीं बेतांत होते, यावरून या हुलकावण्या दाखविण्यामध्ये त्यांनीं जें कौशल्य प्रकट केलें, त्याचें महत्त्व कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखें आहे. पाठलाग करणाऱ्या आपल्या शत्रूला

त्यांनीं अगदीं जेरीस आणलें होतें. इतक्या दीड महिन्याच्या अवकाशांत सुमारे दहा बारा ठिकाणच्या मुक्कामांत आणि एकंदर सुमारे ४०० मैलांच्या प्रवासांत स्मिथसाहेब एकदां हि त्यांना गांठू शकला नाही. इतके दिवस इतके मैलांचा पाठलाग करून त्यांत एकदां सुद्धां यश प्राप्त होऊं नये, ही इंग्लिशांना अत्यंत नामुष्कीची गोष्ट आहे. पण त्या सगळ्याच्या-पेक्षां हि इंग्लिशांना जास्त नामुष्कीची गोष्ट ही आहे कीं, इंग्लिशाचें इतकें सैन्य बाजीराव-साहेबाच्या पाठीवर असतां त्यांनीं जर लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें एखादी मुख्य गोष्ट करावयाला पाहिजे होती तर ती ही कीं, त्यांनीं बाजीरावाला फिरून पुण्याकडे येऊं यावयाला नको होतें. पण जी गोष्ट इंग्लिशांनीं करूं यावयाला नको होती, ती गोष्ट बाजीराव आणि बापू गोखले यांनीं इंग्लिशांच्या पाठलाग करणाऱ्या सैन्याला खडे चारून आणि त्यांना न जुमानतां हटकून घडवून आणिली, यांत बाजीराव आणि बापू गोखले यांच्या लष्करी धोरणाचा आणि लष्करी दूरदृष्टीचा खात्रीने विजय झालेला होता, असें कोणाहि निःपक्ष-पार्ता मनुष्याला कबूल करणें भाग आहे. दीड महिन्यांत इंग्लिश सैन्य कांहीं एक करूं शकलें नाहीं; रानोमाळ फिरून उगाच थकून मात्र गेलें; अखेरीस जड तोफा जलदीच्या पाठलागाला अडथळा करतात, म्हणून त्या तोफा हि स्मिथसाहेबांनं शिरूरला ठेवून पाहिल्या. तरी पण अखेरीस तो पेशव्याच्या पुण्याकडील रोखाला प्रतिबंध करूं शकला नाहीं तो नाहीं ! आणि पेशव्याचें सैन्य मात्र दक्षिण, उत्तर, पूर्व, पश्चिम अशा निरनिराळ्या दिशांनीं धिरव्या घालीत घालीत आणि इंग्लिशांच्या सैन्याला चुकवीत चुकवीत नेमकें पुण्याच्याजवळ चाकणला येऊन पोचलें ! या बाबतीत बाजीरावानें दाखविलेल्या कौशल्याबद्दल खुद्द इंग्लिशांनीं हि त्याची स्तुति केलेली आहे. बाजीरावसाहेबांनीं या प्रसंगीं गनिमी काव्याची पद्धत स्वीकारली होती. पाठीमागून पाठलाग करीत येणाऱ्या शत्रूला फसविण्या-करितां आणि त्याला भलत्याच दिशेकडून वळवून देण्याकरितां बाजीरावसाहेब हे आपल्या सैन्यांतील कांहीं लोक पाठीमागें एका दिशेला ठेवून आपण पुढे निराळ्याच दिशेनें दुसरीकडे कोठें तरी कूच करून जात असत. त्याच्या सैन्यांत या वेळीं तोफा वगैरेसारखें जड सामान फारसें कांहीं नसून त्यांनीं आपल्या भोवतीं वरुतेक घोडेस्वारांचाच भरणा ठेविला होता. व त्यांच्या सैन्यांत घोडेस्वारांच असल्यामुळें लांब लांब मजला मारून शत्रूला झुकाव्या देण्याला त्यांना फारच सोईच पडत असे. मागें जे सैन्य ठेविलेलें असे, तें अमुक दिशेला जात आहे, असे पाहून बाजीरावसाहेब हि त्याच दिशेनें जात असले पाहिजेत, असें वाटून इंग्लिश सैन्य पुष्कळ वेळां फसत असे; आणि हे पाठलाग करणारे इंग्रजी सैन्य जवळ आलें, म्हणजे पेशव्यांचे मुद्दाम मागें ठेवलेले लोक तेथून पळून निघून जात असत. पण पाठीमागें ठेविलेल्या सैन्यानें वेळ आल्यास कसें लढावयाचें हें काम बाजीरावाचे सरदार करीत असत; व आपल्या प्राणावर प्रसंग आला तरी हरकत नाहीं, पण आपल्या पुढें गेलेल्या धन्याच्या जिवाला धोका येतां कामा नये, अशा प्रकारची सर्व तजवीज बापू गोखले, विचूरकर, घोरपडे, यांच्यासारखे सरदार मागें राहून मोठ्या प्रामाणिकपणानें आणि अत्यंत स्वाभिनिष्ठेनें करीत असत. आणि हें मागील संरक्षणाचें काम आपल्या स्वाभिनिष्ठ सरदारांकडे सोंपवून पुढील धोरण कसें ठरवावयाचें व पुढें कोठें जावयाचें या गोष्टी

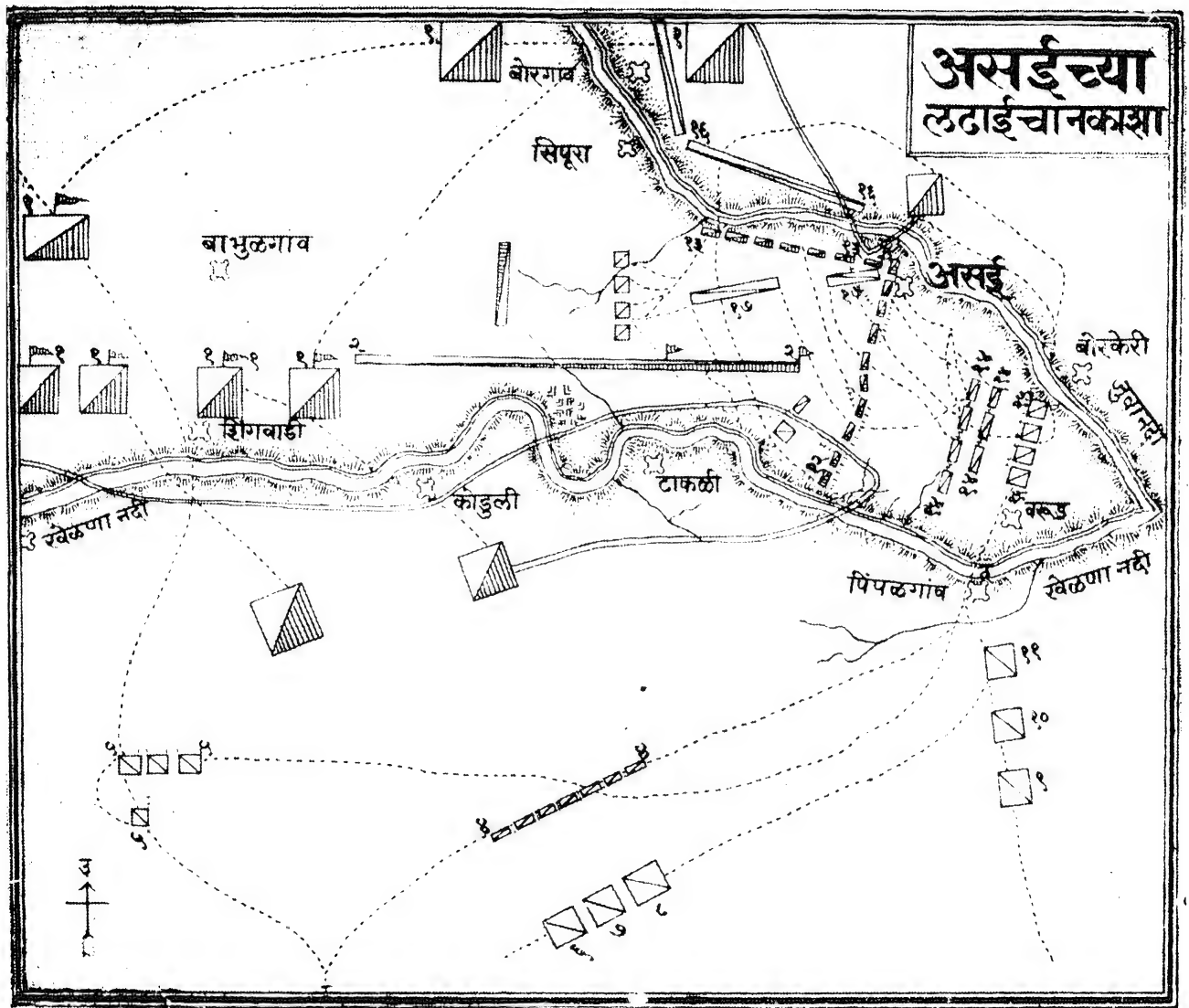
बाजीरावसाहेबांनी स्वतः आपल्याकडे घेतल्या होत्या. याबद्दलची व्यवस्था बाजीरावसाहेब कशी करीत असत, याविषयी त्रिगेडिअर जनरल मिथ यांनी जनरल डोव्हटन याना लिहिलेल्या एका पत्रामध्ये ज वर्णन केलेले आहे, ते फारच मनोरंजक आहे. ते लिहितात की, “एकाद्या गांवांत बाजीरावसाहेबांचा मुकाम पडला, म्हणजे ते तेथील पाठील वगैरे लोकांना बोलवून आणीत असत आणि जिकडे आपल्याला जावयाचें नाहीं, तिकडच्या रस्त्यांची व डोंगरातील आडवाटांची ते त्यांच्यापार्शी मुद्दाम ऐसपैस चवकशी करीत असत; आणि त्यांना जावयाचें झालें म्हणजे अखेरीस ते निराळ्याच कोठल्या तरी रस्त्यानें निघून जात असत. इंग्लिशांना फसवण्याकारतां ते अणखी एक युक्ति करीत असत, ती अशी का, आपल्या सैन्यांतील लोक कूच करण्याकरिता निघाले, म्हणजे त्यांच्या निरनिराळ्या तुकड्या करून त्यांना निरनिराळ्या दिशांनी पाठविण्यांत येत असे. या सगळ्या तुकड्यांतील लोक अखेरीस जरी ठरलेल्या मुक्कामावर येऊन एकत्र जमावयाचे असत, तरी शत्रूला गोधळात पाडण्याकरिता या युक्तीचा चांगला उपयोग होत असे. याशिवाय दुसरी एक गोष्ट अशी होती की, आज आता पुढला मुक्काम कोठे व्हावयाचा आहे, हे खुद्द बाजीरावसाहेबांच्याजिवाय त्यांच्या सैन्यातील एकाहि मनुष्याम कधी कळत नसे. ते निघाले म्हणजे त्यांच्या पाठीमागून वाकींचें सैन्य निघत असे. अशा वेळी कूच करताना सैन्यातील व्यवस्था अशी असे की, बाजीरावसाहेबांचे सामानसुमान पुढे चालत असे; त्यांच्या पाठीमागून हत्तीवर घातलेला खजिना चालविण्यांत येत असे; आणि त्या हत्तीच्या संरक्षणाकरितां त्यांच्या बाजूने कित्येक घोडेस्वार ठेविलेले असत; त्यांच्या पाठीमागून खुद्द श्रीमंतांची स्वारी चालत असे; आणि त्यांच्या पाठीमागे निवडक खाम पायदळातील काही लोक असत; आणि त्यांच्या पाठीमागे निपाणकर वगैरे सरदारांचे घोडेस्वार असत. आणि या सगळ्यांच्या पाठीमागे बाजीरावसाहेबांच्या सैन्याच्या पिछाडीचें संरक्षण करण्याकरितां बापू गोखले हे आपल्या सैन्यासह चालत असत. त्यांच्यावर पाठीमागून शत्रूच्या सैन्याने हल्ला केला असतां पेशव्यांना दूरवर जाण्यास्तका वेळ मिळेपर्यंत किरकोळ लढाई करून नंतर ते दुसऱ्याच कोठल्या तरी दिशेने निघून जात; व फिरून पेशव्यांच्या सैन्याला येऊन मिळत असत. ” ही जी गानिमी काव्याची पद्धत बाजीरावसाहेबांनी त्या वेळीं स्वीकारली होती, त्याबद्दल एका इंग्रजा इतिहासकारानें बाजीरावसाहेबांचे पुढीलप्रमाणें वर्णन केले आहे:—

Bajee Rao must be allowed to have shown considerable art in the style of warfare he adopted..... He cannot be denied the praise of having exhibited much ingenuity and stratagem in his several dispositions, of which their protracted success was a sufficient evidence.

वर वर्णन केलेल्या प्रकारच्या कौशल्याने आपला पाठलाग करणाऱ्या इंग्रज शत्रूंना फसवात फसवात बाजीरावसाहेब ता. ३० डिसेंबर रोजी पुण्यापासून आठ नऊ कोसावर चाकण मुकामी येऊन दाखल झाले. ही बातमी पुण्यास कळताच पुण्यातील लोकांचा आनंद गगनांत मावेनासा झाला. आपला राजा फिरून आपल्यामध्ये येणार आणि आपलें गेलेलें

स्वातंत्र्य आपल्याला फिरून मिळणार, असा संभव दिसूं लागल्याबरोबर पुण्यांतील स्वामिभक्त लोकांची चित्तवृत्ति आनंदानें किती उचंबळून गेली असेल, याची कल्पनाहि करतां येणें शक्य नाही ! सर्व लोक बाजीरावाच्या भाग्याचीं आणि बापू गोखल्यांच्या शौर्याचीं वर्णनें गाऊं लागले. फक्त आपल्या फंदफितुरीनें, हरामखोरीनें आणि विश्वासघातानें पेशव्यांचें राज्य बुडवून इंग्रजांना आपल्या घरांत घेण्याला ज्यांनीं मदत केली होती, अशा देशद्रोही लोकांचें मात्र धाबें अगदीं दणाणून गेलें. व आतां बाजीरावसाहेब परत पुण्यांत आले, तर आपल्या पातकाबद्दल आपल्याला काय शासन होईल, याबद्दल त्यांना भीति वाटूं लागली. त्याच-प्रमाणें त्या वेळीं पुण्याच्या बंदोबस्ताचें काम कर्नल बर यांच्याकडे सोंपविण्यांत आलें होतें, व त्यांच्यापाशीं सैन्यहि फारसें नव्हतें. त्यामुळें तेहि फार घाबरून गेले. पेशव्यांचा पाठलाग करणारे ब्रिगेडिअर जनरल स्मिथ हे हल्लीं कोठें आहेत आणि पेशव्यांच्या सैन्याच्या पाठीमागे ते किती दूर अंतरावर राहिलेले आहेत, याबद्दल कर्नल बर यांना कांहीं कल्पना येईना. आणि पेशवे उद्यां चाकणहून पुण्यामध्ये आले, तर जनरल स्मिथ हे त्यांच्या पाठोपाठ त्यांच्यावर हल्ला करण्याकरितां येतील, किंवा पेशव्यांना अडथळा करण्याकरितां आपण दुसरी कांहीं तजवीज केली पाहिजे, याबद्दल कर्नल बर यांना कांहीं एक निश्चय करितां येईना. म्हणून प्रसंग पडल्यास आपल्याला कांहीं तरी मदत व्हावी, यासाठीं शिरूर येथून नेव्हिट पायदळाची एक पलटण कर्नल बर यांनीं ताबडतोब बोलाविली. त्याप्रमाणें पाहिल्या बॉंबे नेटिव्ह इन्फनट्रीपैकीं दुसरी बॅटेलियन, दोन तोफा आणि अडीचशें घोडेस्वार, इतकें सैन्य आपल्या बरोबर घेऊन कॅप्टन स्टॉन हा ता. ३१ डिसेंबर १८१७ रोजीं रात्री ८ वाजतां शिरूरहून निघाला, आणि २७ मैलांची मजल मारून ता. १ जानेवारी १८१८ रोजीं सकाळीं १० वाजतां तो कोरेगांवच्या जवळील एका टेकडीवर येऊन पोहोचला. परंतु तेथें येऊन त्या टेकडीवरून त्यानें पाहिलें, तों त्या टेकडीच्या खालच्या खोऱ्यांत भीमा नदीच्या उजव्या किनाऱ्याच्या कांठानें जिकडेतिकडे पेशव्यांचे प्रचंड सैन्य पसरलेलें त्याला दिसलें. तेव्हां इतक्या मोठ्या सैन्यापासून उघड्या मैदानावर आपला बचाव होणें शक्य नाही असें वाटून त्यानें कोरेगांवच्या तटबंदीच्या आंत आपलें सैन्य नेऊन ठेवण्याचा प्रयत्न सुरू केला. इकडे इंग्लिशांचें सैन्य गांवांत शिरत आहे असें पाहून त्याला तेथून हुसकून काढण्याकरितां पेशव्यांचें सैन्यहि भीमा नदी उतरून पलीकडे जाऊं लागले. या वेळीं पेशव्यांचें सैन्य भीमानदीच्या उजव्या तीरावर असून इंग्लिश इतिहासकारांच्या अदमासाप्रमाणें त्या सैन्यांत सुमारे वीस हजार घोडेस्वार आणि आठ हजार पायदळ इतके लोक होते. ह्यापैकीं कांहीं लोक भीमानदी उतरून इंग्लिशांना मार्गे हटावण्याकरितां कोरेगांवांत शिरले. या गांवाला त्या वेळीं तटबंदी फार चांगली आणि मजबूत अशी होती. या गांवांत ता. १ जानेवारी रोजीं दुपारच्या वेळीं दोन्ही बाजूंच्या लोकांची मिळून फारच गर्दी झाली. इंग्लिशांचें पायदळ, घोडेस्वार, सामानसुमानाचे बैल आणि बाजारबुणगे लोक हे सगळे आधींच गांवांत शिरून राहिले होते व त्यांच्यावर हल्ला करण्याकरितां पेशव्यांचे लोकहि दुसऱ्या बाजूनें गांवांत शिरले. इंग्लिशांच्यापाशीं दोन तोफा होत्या. त्या त्यांनीं पाहिल्यानें भीमानदीच्या पात्रांतील पायउताराच्या वाटेच्या रोखानें डागून ठेवल्या

(पान ३७ च्या पुढे.)

होत्या. पण त्यांचा फारसा उपयोग झाला नाही. म्हणून त्यांनी त्या गांवच्या तट-बंदीच्या आंत आणून माऱ्याच्या जागी ठेविल्या. इंग्लिशांचें सैन्य साऱ्या रात्रभर चालून अगदीं थकून गेलेले होते; व त्याला जी विश्रांति पाहिजे होती ती न मिळतां त्याला एकदम शत्रूच्या सैन्याशीं तोंड देणें भाग पडले. दुपारच्या उन्हामुळें त्यांना त्या वेळीं अतिशय त्रास होत होता व ते लोक जरी तहानेनें व्याकुळ झालेले होते, तरी पेशव्यांच्या माऱ्याच्या भीतीनें भीमानदीच्या पाण्यावर जाणेहि त्यांना त्या वेळीं शक्य नव्हतें. त्याचप्रमाणें त्या कोरेगांवच्या लहानशा तटवंदीच्या आंतमध्ये इंग्लिशांचे इतके लोक भरले होते की, त्यांना आजूबाजूला फिरण्यालाही वाव मिळणें शक्य नव्हतें. अशा स्थितीत त्यांच्या हातून तेथें लढण्याचें काम काय होणार ? आणि अशा अडचणीच्या जागेत सापडलेल्या या इंग्लिश सैन्यावर हल्ला करण्याकरिता एक एक हजार अस्त्रांची एक तुकडी, अशा एकंदर तीन तुकड्या चाल करून पुढे आल्या. या वेळीं त्या लहानशा जागेत या उभय सैन्यामध्ये जे युद्ध झाले, तें केवळ संगिनीचे आणि तगवारीचेच झालें. दुसऱ्या गोळी घालणे आणि लढाई करणे हे या ठिकाणीं शक्यच नव्हते. इंग्लिशांच्या तोफाचा मारा सधून सधून चाललेला होता, पण त्यांच्या त्या दोन तोफांपैकी एक तोफ पेशव्यांच्या लोकांनीं हल्ला चढवून काबीज केली, आणि त्या तोफेवरील मुख्य अधिकारी, लेफ्टनंट चिथोल्म, याला ठार मारण्यात येऊन त्याच्या घडापासून त्याचे डोके कापून ते पेशव्यांकडे विजयाचे चिन्ह म्हणून पाठवून देण्यात आलें. त्याचप्रमाणे इंग्लिशांच्या बाजूकडील लेफ्टनंट स्वानस्टन आणि लेफ्टनंट कोनेल व असिस्टंट सर्जन वुड्गेट यांना जबर जखमा लागल्या; म्हणून गावात जा एक देवळाजवळची धर्मशाळा होती, त्या धर्मशाळेच्या इमारतीत त्या जखमी झालेल्या ऑफिसरांना नेऊन ठेवण्यात आले; पण काही वेळाने ती धर्मशाळाहि पेशव्यांच्या लोकांनीं हस्तगत करून घेतली आणि तेथे जखमी होऊन पडलेले असिस्टंट सर्जन मि. वुड्गेट यांना ठार करण्यांत आले; व बाकीच्या ऑफिसरांवरहि लवकरच तसाच प्रसंग येणार होता. पण कॅप्टन स्टॉटन यांना लगट करून ती धर्मशाळा फिरून आपल्या हस्तगत करून घेतली. या धर्मशाळेशिवाय गावामध्ये एक मजबूत गडी होती; ती आपल्या हस्तगत करून घ्यावा, ही गोष्ट इंग्लिशांच्या ध्यानात न आल्यामुळे ती तशीच मोकळी राहिलेली होती. ती पेशव्यांच्या लोकांनीं आपल्या ताब्यात घेतल्यामुळे त्यांना ती एक सुरक्षितपणाची चांगल्याच जागा मिळाली. तेथून व इतर ठिकाणांहून पेशव्यांच्या लोकांनी जेव्हां अतिशय नेट केला, तेव्हा इंग्लिशांचें सैन्य अगदीं जेरीस आलें; व पेशव्यांच्या सैन्यानें आपल्या शौर्याची इतकी शिकस्त केली होती आणि विजयश्री इतकी निश्चित केली होती की, मराठा सैन्याच्यापुढे यानंतर टिकाव धरणें अशक्य आहे असे ठरवून इंग्लिश सैन्यातील युरोपियन लोक आणि नेटिव्ह लोक असे सर्वजण शरण येण्याला तयार झालेले होते ! परंतु त्या सैन्यातील कमांडिंग ऑफिसर, कॅप्टन स्टॉटन, याला अद्यापि थोडीशी आशा होती; व म्हणून आपल्या लोकांनीं आशा न सोडता असेच काहीं वेळ टिकाव धरून रहावे, असा त्याने आपल्या सैन्याला सल्ला दिला. त्यामुळे दोन्ही सैन्ये पुढे तशीच लढत राहिली; पण त्या अडचणीच्या जागेत इंग्लिशांच्या लोकांना ठिकठिकाणां कोरून आणि अडकवून ठेवण्यापेक्षा

दुसरे काही करता येणे पेशव्यांच्या सैन्याला शक्य नव्हतं. यामुळे इतकं कार्य करून आणि इंग्लिशांवर शरण येण्याइतकी पाळी आणून रात्री ९ वाजण्याच्या सुमारास पेशव्यांचे सैन्य आपल्या छावणीकडे येण्याकरितां परत निघाले. पेशव्यांचे सैन्य पलीकडच्या काठावर परत गेल्यानंतर रात्रीच्या काळोखांत साऱ्या दिवसाच्या तान्हेलेल्या इंग्लिशांच्या त्या शिपायांना नदीचे पाणी प्यावयाला मिळाले ! कारण पेशव्यांच्या सैन्याने साऱ्या दिवसांत त्यांना पाणीदेखील मिळू दिलं नव्हतं !

अशा रीतीने कॅप्टन स्टॅटन यांच्या हाताखालील लोकांचा पूर्णपणे पराभव करून दुसरे दिवशी पेशव्यांचे सैन्य पुण्याकडे वळलं. व त्या सैन्याचा तळ लोणीकंद येथे येऊन पडला. कोरेगाव येथे पेशव्यांच्या सैन्याला जो जय मिळाला होता. त्याच्या योगाने त्या सैन्यातील शिपायांच्या मनांत पुढील विजयाच्याहि आशा उत्पन्न झालेल्या होत्या; व कॅप्टन स्टॅटन हा आपले लोक त्या कोरेगावच्या अडचणीच्या तटबंदीतून काढून लोणीकंदच्या मोकळ्या मैदानावर घेऊन येईल, तर तेथे आपण त्याचा फिहान पुग फत्ता उडवून टाकू, अशीहि त्यांना खात्री वाटत होती. म्हणून त्यांना लोणीकडे यावे, यासाठी त्याच्याकडे काही खोटे निरोप कित्येक हेरांच्या बरोबर पाठविण्यांत आले होते, असे म्हणतात. पुण्याला कर्नल वर वगैरे जे युरोपियन अधिकारी आहेत, ते तुमच्या मदतीची वाट पहात आहेत, आणि तुम्ही कोरेगावाहून परत न जाता तमचे पुढे लोणीकंदावरून पुण्यास यावे, असा निरोप सांगण्याकरितां त्यांनी आम्हांला गुप्त हेर म्हणून तुमचेकडे पाठविले आहे, असे कॅप्टन स्टॅटन यांना सांगण्यांत येत होते. हे हेर पेशव्यांकडून खोटे पाठविडे गेलेले असोत, किंवा घाबरून गेलेल्या पुण्याच्या इंग्लिशांकडून खरोखरीच पाठविले गेलेले असोत, परंतु पेशव्यांच्या सैन्याने कोरेगाव येथे इंग्लिशांचा पराभव करून कॅप्टन स्टॅटन यांची इतकी दुर्दशा उडवून टाकली होती की, त्यांना पुढे चाल करून पुण्याला येणे शक्यच नव्हतं. आणि म्हणून स्वभाविकपणेच त्यांनी शिहर येथे परत जाण्याचा वेत ठरविला. कारण, या कोरेगावच्या आपल्या परामवाच्या विपत्तीमध्ये आपल्याला कोणी मदतीला येईल, अशी त्यांना काही एक आशा दिसना. पेशव्यांचे एवढे मोठे अवाढव्य सैन्य वाटेत लोणीकंद येथे तळ देऊन पडलेले असतांना पुण्याहून कॅप्टन स्टॅटन याच्या मदतीला कोणी येणे शक्यच नव्हतं. बाकी येऊन जाऊन आशा काय ती त्रिगेडिअर जनरल स्मिथ यांच्या हाताखालील सैन्याची. पण इकडे कोरेगावास इंग्लिशांच्या सैन्यावर इतका फडर गुजरत असतांना ते सैन्य कोठे आहे याची कॅप्टन स्टॅटन यांना काही एक बातमी नव्हती; मग त्या सैन्याच्या मदतीची गोष्ट तर लांबच राहिली. जनरल स्मिथ यांचे सैन्य संगमनेराहून पेशव्यांचा पाठलाग करीत जे निघाले, त्याला ओस्तरच्या घाटाच्या डोंगरातून त्रिवकजी डंगळ्याच्या रामोशांनी इतके सतावून सोडले होते की, त्या डोंगरातून येतांना स्मिथसाहेबांचे बरेच दिवस मोडले; आणि कोरेगावच्या लढाईत इंग्लिशांचे सैन्य ता. १ जानेवारी रोजी नामोहरम होऊन गेल्यानंतर मग दुसऱ्या दिवशी म्हणजे ता. २ जानेवारी रोजी, स्मिथसाहेबांच्या हाताखालील फोर्थ डिव्हिजनचे लोक जेमतेम चाकण सुकामा येऊन पोचले. पण आतां त्यांच्या या उशीरां येण्याचा कॅप्टन स्टॅटन यांना काही उपयोगहि नव्हता व ते आले

आहेत हें त्यांना माहीतहि नव्हतें. अशा स्थितीत आपले जखमी झालेले लोक घेऊन आल्या वाटेनें शिहूरला परत जाण्याशिवाय कॅप्टन स्टार्टन यांना दुसरा मार्गच उरलेला नव्हता; व त्याप्रमाणें ते ता. २ रोजी रात्री निघून शिहूरला परत गेले.

येणप्रमाणें या कोरेगांवच्या लढाईची हकीकत आहे. खडकांच्या लढाईत दोन्ही सैन्यांची बरोबरीची लढाई झाली, व येरवड्याच्या लढाईत येरवड्याच्या टेकडीवर जेथें इंग्लिशांच्या तोंफा होत्या, त्या टेकडीवरहि पेशव्यांचें सैन्य चढून गेलें होतें, हें पूर्वी मांगितलेंच आहे; पण या कोरेगांवच्या लढाईत तर पेशव्यांच्या सैन्यानें इंग्लिश सैन्याचा पुराच पराभव करून टाकला ! इंग्लिशांच्या बाजूच्या सुमारे ८ शें लोकांपैकी २७५ लोक या लढाईत मारले गेले. यावरून पेशव्यांच्या सैन्यानें मिळविलेल्या विजयाची कोणालाहि योग्य कल्पना करतां येण्यासारखी आहे. अशी जरी खरी वस्तुस्थिति आहे, तरी या कोरेगांवच्या लढाईतहि आमचाच जय झाला, असें इंग्लिश इतिहासकार लोकांना सांगण्याला यत्किंचित्हि कचरत नाहींत ! व कोरेगांवच्या समोरच्या बाजूला भीमा नदीच्या उजव्या कांठावर आपल्या या जयाची निशाणी म्हणून ब्रिटिश सरकारनें १८२२ मध्ये एक जयस्तंभहि उभारलेला असून त्याच्यावर ज्या अनेक गोष्टी लिहिलेल्या आहेत, त्यांमध्ये One of the proudest triumphs of the British Army in the East (म्हणजे, पूर्वेकडील देशांत ब्रिटिश सैन्याला जे अनेक विजय मिळाले आहेत, त्यांमध्ये अतिशय गर्व वहाण्यासारखा हा एक विजय आहे !) असेंहि लिहिण्यांत आलेलें आहे ! ब्रिटिश सैन्य इतक्या धडधडात रीतीनें येथे नामोहरम झालेलें असतांना देखील अतिशय गर्व वाहण्यासारखा हा विजय होता, असें म्हणून इंग्लिशांकडून जयस्तंभ उभारिले जाताना, यावरून पूर्वीचे खोटे इतिहास कसे वनविण्यांत आलेले आहेत, याच्याबद्दलची कल्पना कोणालाहि येण्यासारखी आहे !

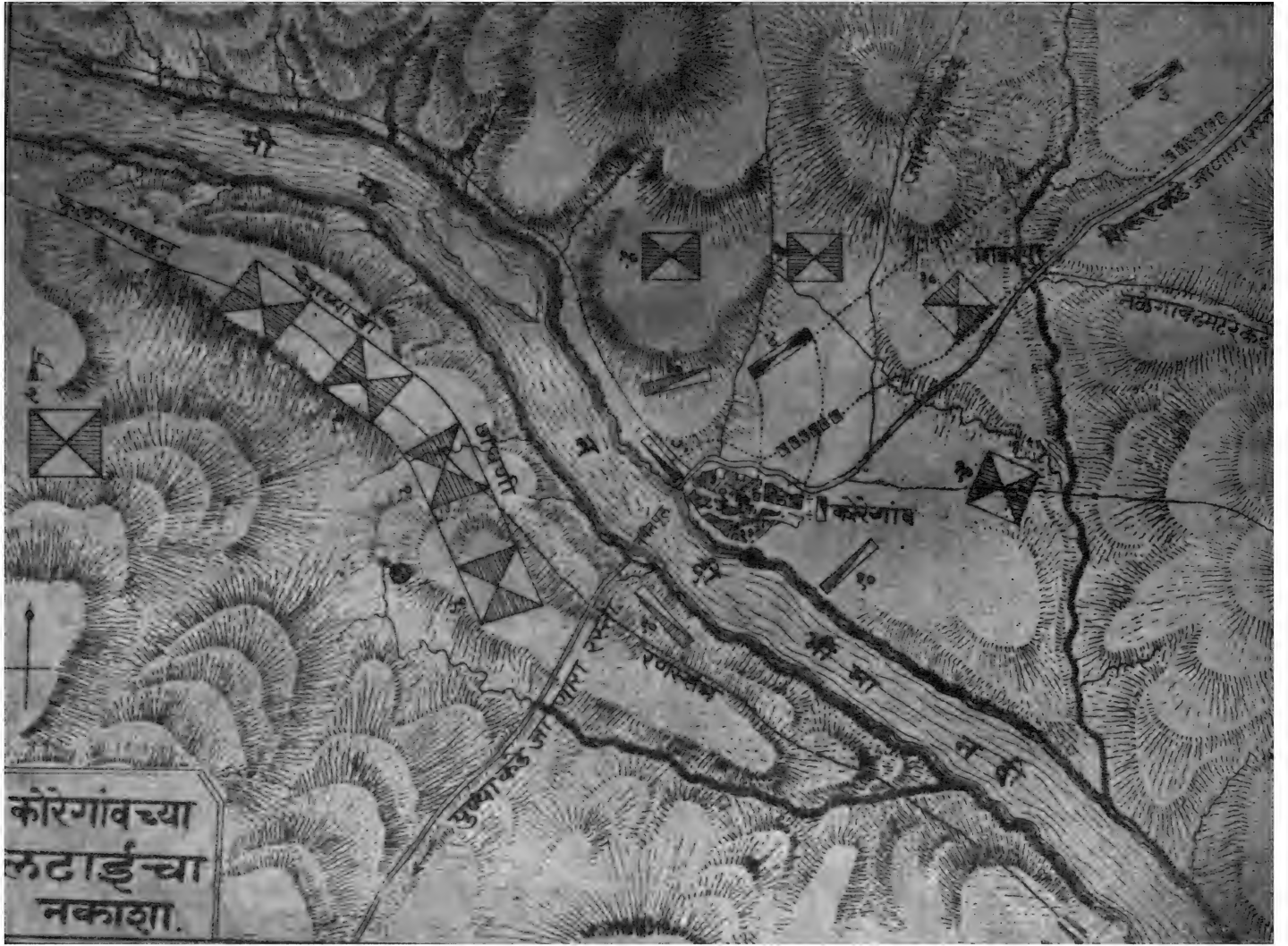

अष्ट्याची लढाई.

ता.

१ जानेवारी १८१८ रोजी कोरेगांव येथे इंग्लिशांच्या सैन्याचा पेश-
व्यांच्या लष्कराने पराभव केल्यानंतर 'श्रीमंतांच्या फौजेपैकी दहा पांच
हजार फौज नारो विष्णु आपटे घेऊन वाघोलीपावेतो आले. तेव्हा
पुण्यामध्ये इंग्रज यांची पळण्याची तयारी झाली' असे बखरकारांनी लिहिले आहे.
वाघोली हे गांव पुण्यापासून फक्त २।३ कोसांवरच आहे; आणि कोरेगांवस इंग्लिशांवर
विजय मिळविलेल्या मराठ्यांच्या फौजेपैकी दहापाच हजार फौज नारोपत आपटे यांच्या
हाताखाली पुण्याच्या रोखाने येत असलेली ऐकून पुण्यांतील इंग्रज लोकांची गाळण उडाली
आणि त्यांनी पळण्याची तयारी करावी, हे अगदी स्वाभाविक होते. परंतु पेशव्यांच्या
कांही फौजा जरी लोणीकंद आणि वाघोली येथपर्यंत येऊन पोचलेल्या होत्या, तरी पेश-
व्यांची मुख्य फौज कोरेगांवाहून राजेवाडीच्या मुक्कामाकडे गेली व तेथून पेशव्यांनी आपला
मोर्चा सातान्याकडे वळविला. याच्यापूर्वी सातारच्या राजांना वासोठ्याच्या किल्ल्यांत
अटकेंत ठेवण्यांत आलेले होते. पण पुढे त्यांना तेथून आणवून पेशव्यांनी आपल्याबरोबर
घेतले होते व त्यांना आपल्या स्वारीत आपल्याबरोबर घेऊन पेशवे कूच करीत असत.
सातान्याहून श्रीमंतांची स्वारी निघाली, ती कर्नाटकामध्ये शिरली व तेथून त्यांनी अनेक
ठिकाणां प्रयाण केले. या वेळी इंग्लिश सैन्याच्या निरनिराळ्या टोळ्या त्यांचा पाठलाग
करीत होत्या; पण त्या सगळ्या पाठलागांत इंग्लिशांना कोठेही म्हणण्यासारखे यश आले नाही.
पेशव्यांच्या सैन्यापैकी काही सैन्य इंग्रजी लष्कराच्यापुढे दोनतीन कोसांवर असे; आणि
काही सैन्य त्यांच्या लष्कराच्या पाठीमागे दोनतीन कोसांवर असे. अशा रीतीने पेशव्यांच्या
दोन सैन्यांच्या कचाटीमध्ये बहुतेक वेळा इंग्लिशांचे सैन्य सांपडलेले असे. त्यामुळे त्यांना
फारसे काही करता येत नसे. परंतु अशा रीतीने जरी पेशव्यांचे सैन्य बाजीरावसाहेबांचे
संरक्षण करीत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी कूच करीत असे, तरी त्यांनी अशा या
निरर्थक प्रयत्नांमध्ये तरी किती दिवस काढावयाचे? त्यांना असल्या या भुरग्या लढायांचा
अखेरीस अखेरीस कंटाळा येऊ लागला व एकदा इंग्रजाला कोठे तरी गांठून त्याच्याशी
एखादी मोठी लढाई द्यावी, असे पेशव्यांच्या सर्व सरदारांना वाटू लागले. निपाणीजवळ
ही लढाई द्यावी, असे एकदा त्यांनी ठरविले. पण ठरलेल्या वेळी त्या ठिकाणी सगळी-
कडच्या मराठी सैन्याची जमवाजमव झाली नाही, म्हणून निपाणीचा बेत रद्द करण्यांत
आला. पुढे फेब्रुवारी महिन्यांत सोलापूरनजीक कोठे तरी हा लढाईचा बेत जुळवून आणावा,
असे ठरविण्यांत आले. बापू गोखले यांच्या चरित्रात याबद्दलचा हकीगत दिलेली आहे ती
अशी की, "शेवटील प्रसंगी सर्व सरदारांचा बेत असा ठरला होता की, सोलापूर येथे

कोरेगांवच्या लढाईतील सैन्याच्या हालचालींचे वर्णन.

- १ १ १ १ भीमेच्या उजव्या काठावरील पेशव्यांची छावणी.
- २ कोरेगांवच्या लढाईचे वेळी बाजीराव पेशवे व सातारचे राजे जेथे लढाई पहात होते ती जागा व जरीपटक्याचे निशाण.
- ३ शिरूरहून येणाऱ्या इंग्लिशांच्या सैन्याने पेशव्यांचे सैन्य जेथून पहिल्याने पाहिले ती जागा.
- ४ पेशव्यांचे घोडेस्वार भीमा नदी उतरून कोरेगांवाकडे जाऊ लागले असता त्यांना अडविण्याकरिता इंग्लिश घोडेस्वार जेथे येऊन उभे राहिले ती जागा.
- ५ भीमा नदीच्या डाव्या काठावर इंग्लिशांची पलटण येऊन जेथून त्या पलटणांनी पळीकडच्या काठावरील पेशव्यांच्या घोडेस्वारांवर आपल्या दोन तोफा चालू केल्या ती जागा.
- ६ आपल्या घोड्यांवरून उतरून इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांनी कोरेगांवात

(पान ४० च्या पुढे.)

- ७ जी जागा काबीज करून घेतली ती जागा.
- जेथे इंग्लिशांचे सामानसुमान आणि बाजारवुणगे आश्रय घेऊन राहिले होते ती जागा.
- ८ ९ गांवात आणून लावलेल्या इंग्लिशांच्या तोफांची जागा.
- १० १० १० कोरेगांवच्या समोवती वेढा घालून राहिलेले पेशव्यांचे पायदल
- १० १० १० आणि घोडेस्वार.
- ११ कोरेगांवावर ठिकाठिकाणी आश्रय धरून राहिलेल्या इंग्लिश फौजेतील लोकांना त्या त्या ठिकाणांमधून हुसकून लावून पेशव्यांच्या अरबांनी आपल्या ताब्यांत घेतलेली कोरेगांवची गढी.
- १२ इंग्लिशांचे जखमी झालेले ऑफिसर आणि शिपाई व त्यांची एक तोफ पेशव्यांच्या अरबांनी जेथे काबीज करून घेतली ती जागा.

इंग्रजांशीं मोठी लढाई घावी. सरदारास पळण्याचा फारच कंटाळा आला होता. त्या बेता-प्रमाणें पानशांचा तोफखाना सोलापुरीं खाना झाला होता. पटवर्धनमंडळीहि सोलापुरास आली होती. बापू गोखल्यांजवळच्या, गोसाव्यांच्या व अरबांच्या पलटणी सर्व तयार होऊन राहिल्या. ही लढाई झाली असती, तर इंग्रजांस कदाचित् तोंड मागें फिरविणें भाग पडलें असतें. कारण, या वेळीं लढाईची सर्व तयारीच मोठी विलक्षण होऊन राहिली होती. ” परंतु हा सोलापुरच्या लढाईचाही योग जुळून आला नाहीं. बाजीरावसाहेबांचा मुकाम तेथून हालला आणि ता. १९ फेब्रुवारी १८१८ या दिवशीं मध्याकाळीं त्यांचा मुकाम पंढरपुरजवळील गोपाळाचीं अष्टी या गांवां येऊन पडला. ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ यांच्या हाताखालील फोर्थ डिव्हिजनमधील लष्कर पेशव्यांचा पाठलाग करीत मागाहून येतच होतें. तें ता. २० फेब्रुवारी रोजीं सकाळीं पेशव्यांच्या सैन्यापासून दोनतीन कोसांच्या अंतरावर येऊन पोचलें असतां पेशव्यांच्या छावणीतील नगारे वाजत असलेले त्यांना ऐकूं आले. व अतां पेशव्यांचें सैन्य अगदीं जवळ असलें पाहिजे, असें जाणून जनरल स्मिथ यानें लढाई करण्याचा निश्चय केला. बापू गोखल्यांच्या बातमीदारांनीं इंग्रजांचें लष्कर अगदीं जवळ येऊन ठेपलें आहे, ही बातमी बापू गोखल्यांना सांगितली. पण ही बातमी कळते आहे तोंच इंग्लिश-शांच्या लष्करातील तोफाचे आवाजही पेशव्यांच्या सैन्यातील लोकांना ऐकूं येऊं लागले. “ इंग्रज मागें वेळापुरास होते. तेथून ते रात्री आधींस पंधरा कोश दूर मुकामास येणार म्हणून बातमी होती. बापू गोखल्यांचे गुप्त बातमीदार होते. त्यांनीं इंग्रज वेळापुराहून निघाल्याचा मजकूर कळविला व दुसरे दिवशीं सकाळीं सहा घटका दिवसाचे सुमारास दोन स्वार बापू गोखले यांजकडे दौडत येऊन त्यांनीं बातमी सांगितली कीं, इंग्रज नजीक आले आहेत. ” अशी या प्रसंगाबद्दलची हकीगत बापू गोखले यांच्या चरित्रामध्यें दिलेली आहे.

“ शके १७३९ माघ शु॥ १४ रोजीं रात्रीं सातारच्या राजाचीं मुलें बरोबर येऊन गोपाळाचे अष्टीवर श्रीमंत बाजीरावसाहेब मुकामाला आले होते. बापू गोखले व त्यांची स्त्री यमुनाबाई व सातारचे राजे व त्यांचे विठ्ठलपंत दिवाण हे बाजीरावसाहेबाबरोबर होते; आणि रामचंद्रपंत सुभेदार व कांहीं स्वार मागें होते. पौर्णिमेच्या दिवशीं प्रातःकाळ होण्याच्या पूर्वीं जेवणाचा वेत उरकून श्रीमंतांचा पुढें जाण्याचा विचार होता. पण ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ यांची जी टोळी चाल करून येत असल्याबद्दलची बातमी होती, त्या टोळीतील तोफेच्या आवाजांचा कानोसा दोन कोसांवरून ऐकूं आला. तो ऐकून श्रीमंतांजवळ बापू गेले आणि म्हणाले- की, आपण आजपर्यंत पळत आलों, परंतु आतां पळूं नये असें मनात आहे. बाजीरावसाहेबांनीं गोखल्यांचा तिरस्कार केला, आणि म्हणाले की, लढाईची मसलत तुम्ही दिलीत आणि आतां त्यामुळे आमच्या जेवण्याखाण्यास देखील हरकत पडते. तें ऐकून बापू मग येऊन ते म्हणाले की, आपली जरी लढाईची संमति नसली, तरी मी लढाई देणार. इतकें बोलून बापू आपल्या गोटात येऊन त्यांनीं तयारी करण्याचा हुकूम दिला. ” अशा प्रकारची या प्रसंगाची हकीगत कै. शंकर तुकाराम शाळिग्राम यांनीं तयार केलेल्या बापू गोखल्यांच्या चरित्रामध्यें दिलेली आहे. व या हकीकतीमध्ये बाजीरावसाहेबांच्या वर्तनावर आक्षेप घेतां येईल, असे कांहीं उल्लेख आलेले आहेत. कै. शाळिग्राम यांनीं आपल्या ह्या पुस्तकामध्यें बाजीरावसाहेबांच्या

बदलल्या कित्येक निराधार आक्षेपांचें स्वतःच खंडण केलें आहे, ही गोष्ट कोणालाहि नाकबूल करता यावयाची नाही. पण बाजीरावसाहेबांच्या संबंधानें इंग्लिश लोकांनीं आणि लेखकांनीं आणि त्यांना फिरत झालेल्या अशा आपल्याही कित्येक निमकहराम लोकांनीं इतके खोटे आक्षेप पसरवून ठेविले आहेत कीं, त्यांमुळें आपला बाजीराव हा आपल्या लोकांनाहि एक अतिशय दुष्ट माणूस आहे, असें वाटूं लागलें होतें.

इंग्लिश मुत्सद्दयांची ही वहिवाटच आहे कीं, आपल्या शत्रूंचें चित्र ते नेहमीं अतिशय काळ्या-कुट्ट रंगामध्यें काढीत असतात. आणि अशा रीतीनें आपल्या शत्रूला पुढें प्रत्यक्ष शस्त्रांनीं पराजित करण्याच्या आधीं त्यांनीं त्याला लोकमताच्या नैतिक दृष्टीनें अगदीं अधःपतनाला नेऊन पोचविलेलें असतें. हिंदुस्थानांत बाजीराव हा १८१७ पासून इंग्लिशांपाशीं युद्ध करण्याला उभा राहिला. त्याच्या पूर्वीं कांहीं वर्षे युरोपखंडामध्यें नेपोलियन हा इंग्लिशांना एक अतिशय प्रबळ शत्रु उत्पन्न झालेला होता. त्याच्यासंबंधानें इंग्लिशांनीं इंग्लंडमध्ये किती नालस्ती नालविली होती आणि त्याच्या विरुद्ध त्यांनीं किती खोट्या कड्या उठाविल्या होत्या आणि किती असभ्य लेख प्रसिद्ध केले होते, याबद्दलची माहिती इंग्रजी इतिहास वाचणारांना सांगितली पाहिजे असें नाही. आणि तीच पद्धत इंग्लिशांनीं हिंदुस्थानांत अंमलांत आणिली होती. सर आर्थर वेलस्ली यालाच पुढे ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन हा किताब मिळाला. हे सहैव हिंदुस्थानांत अधिकारावर असताना आपल्या प्रतिपक्षाची निराधार नालस्ती, अन्तर्द्रोह, वगैरे पाश्चात्य देशांतील मॅकिआव्हेलियन मार्गांचा हे पूर्णपणें उपयोग करीत असत. व असें करण्यांत कांहीं नैतिक कमीपणा आहे असेंही त्यांना वाटत नसे, असें त्यांच्या बदल्लेच मत कित्येक ग्रंथकारांनीं स्पष्टपणें व्यक्त केलेलें आहे. (Sir Arthur Wellesly, as the Duke of Wellington then was, advised his Coreligionists to practise treachery in their dealings with their ally the Peishwa. To raise traitors in the camp of the Peishwa was the policy that he urged his countrymen to adopt.—Major B. D. Basu.) आणि अशा प्रवृत्तीच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या हाताखाली एल्फिन्स्टन साहेबासारखा रेसिडेन्ट पुण्याला मिळाल्यानंतर मग तर पुण्यामध्ये या खोडसाळपणाच्या बातम्यांना आणि फंदफितुरीला इतका ऊत आला, याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचें कांहींच कारण नाही. The ministers of the Peishwa were to be bribed in order to betray their master. This was a counsel of perfection, which was out-machiavelling Machiavelli himself. (Major Basu). हे जें वरून आलें धोरण होतें, तें सर बॅरी क्लोज हे पुण्याचे रेसिडेन्ट होते, तोंपर्यंत अमलांत येऊं शकलें नाही. आणि तोंपर्यंत बाजीराव हा एक वाईट राजा होऊंही शकला नव्हता ! परंतु सर बॅरी क्लोज यांच्या पाठीमागून मि. एल्फिन्स्टन हे पुण्याचे रेसिडेन्ट झाल्याबरोबर पुण्यांतील सगळें गाडें बदललें. बाजीराव इतके दिवसपर्यंत जो एक साधारणपणें चांगला राजा होता, तो अतिशय बदमाश म्हणून पुण्यांतील लोकांना दिसूं लागला ! युरोपांतील मॅकिआव्हेलीचे कुटिल राजनीतीचे मार्ग मि. एल्फिन्स्टन

यांनी पुण्यांत फार जारोनें सुरू केले. इंग्रजी पैसा जिकडेतिकडे पेरण्यांत आला; बाहज्या सांगारे हरामखोर लोक स्वामिनिष्ठ लोकांमधूनहि आढळून येऊं लागले; पेशव्यांच्या-कडच्या गुप्त बातम्या बेशबरच्या बंगल्यांत कळू लागल्या; आणि बाजीरावाच्या दुर्गुणांच्या राईवे पर्त होऊं लागले ! The objects, for which the East India Company used to appoint Residents at the Courts of Indian princes, were to foment intrigues and domestic dissensions and thus to pave the way for the ultimate absorption of those principalities. या वाक्यांत मेजर बसू यांनीं हें उघडणें सांगितलें आहे कीं, ईस्ट इंडिया कंपनी ही त्या वेळीं इंडियन राजांच्या दरबारामध्ये आपले रेसिडेन्ट ठेवीत असे; त्यांतील हेतुच हा होता कीं, त्या रेसिडेन्टांनीं त्या त्या राजांच्या संस्थानांतून गुप्त कारस्थानें सुरू करावीत, अन्तःकलह पेटवून यावेत आणि अशा रीतीनें तीं संस्थानें इंग्लिशांच्या घशांत उतरण्याचा मार्ग सुलभ करून ठेवण्यांत यावा ! आणि हा हेतु मि. एल्फिन्स्टन यांच्या हातून पुण्यांतील कित्येक सद्गृहस्थांच्या मदतीनें किती उत्कृष्ट रीतीनें शेवट्यास गेला, हें महाराष्ट्रांतील लोकांना सांगितलें पाहिजे असें नाही. मि. एल्फिन्स्टन हे या कामांत सर आर्थर वेलस्ली यांच्या हाताखाली खास शिक्षण घेऊन आधीपासूनच तयार झालेले होते. कारण, दुसऱ्या मराठा वॉरमध्ये सर आर्थर वेलस्ली यांच्या स्टाफवर मि. एल्फिन्स्टन हे कित्येक दिवस काम करीत होते. व त्या प्रसंगानें वेलस्लीसाहेबांचे राजकारस्थानांतील सगळे डावपेच त्यांना माहीत झालेले होते. या शाळेंत त्यांनीं हें प्रावीण्य संपादन केल्यानंतर मि. एल्फिन्स्टन यांची नागपूरच्या रेसिडेन्टच्या जागी नेमणूक करण्यांत आली होती. मि. एल्फिन्स्टन हे नागपूरचे रेसिडेन्ट असतांना तेथील बातम्या काढण्याकरिता काय काय युक्त्या कराव्या याच्याबद्दल सर आर्थर वेलस्ली यांनीं त्यांना लिहिलेल्या एका पत्रांतील पुढें दिलेला उतारा मराठी वाचकांना बोधप्रद झाल्यावाचून राहणार नाही.

I beg you will do whatever you think necessary to procure intelligence. If you think that Jye Kishen Ram will procure it for you or give it to you, promise to recommend him to the Governor-General, and write to His Excellency on the subject. हें उघडकीस आलेलें एक उदाहरण आहे. पण उघडकीस न आलेलीं अशीं असल्या प्रकारचीं इंग्रजी कारस्थानांचीं उदाहरणें आणखी किती तरी गुप्त असतील ! असलीं कृष्णकारस्थानांचीं कामें नागपुरांत करून करून आपल्या स्वभावांतील सगळ्या चांगुलपणा विवडून गेला असल्याची साक्ष खुद्द मि. एल्फिन्स्टन हेच आपल्या एका पत्रामध्ये पुढीलप्रमाणें देत आहेत. “ Since I came to Nagpur, I have been dreadfully coarse and unfeeling. This I attribute in some measure to business, which forces and leads me to despise refined thought. ”

इतक्या सर्व पूर्व-संस्कारांनी कपटनीतिमध्ये सुशिक्षित झालेले मि. एल्फिन्स्टन हे जेव्हा पुण्याला रिसिडेंट म्हणून लाभले, तेव्हा पूर्वापासून आंखलेलीं सर्व कारस्थानें फलद्रूप होऊं लागलीं. सर आर्थर वेल्स्ली आणि मि. एल्फिन्स्टन या जोडीची ही कारस्थान-कुशलता लक्षांत घेतली असतां यांनीं बाजीरावाच्या विरुद्ध काय काय केलें नसेल, याची बरोबर कल्पना येणें शक्य नाहीं. बाजीरावाच्या अंगांत काहीं थोडेबहुत दुर्गुण नसतील, असें आहीं. कारण सर्वगुणसंपन्न असा मनुष्य सांपडणें सहसा कठिण असतें. परंतु बाजीराव हा सर्व दुर्गुणांचा पुतळा होता, असें जें चित्र आज आपल्यामधील अनेक लोकांच्या डोळ्यांपुढे अजूनही शिल्पक राहिलेलें आहे, तें कपटी आणि कारस्थानी अशा इंग्लिशानीं काढलेलें चित्र आहे, हें आपण विसरतां कामा नये. व असल्या खोऱ्या कंठ्यांवर आणि निराधार दुर्गुणांवर विश्वास ठेवतांना आपण फार सावधगिरीनें वागलें पाहिजे. थॅट डफ यानें लिहिलेल्या आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये त्यानें कित्येक धडधडीत खोऱ्या गोष्टी घातल्या आहेत. आणि आपला इतिहास लिहून झाल्यानंतर जुने सगळे कागदपत्र त्यानें जाळून टाकले आहेत. हा इंग्लिशानांच्या इतिहासदेवतेच्या सत्यपणाबद्दलचा पूर्व इतिहास आहे. तेव्हा असल्या इंग्लिश इतिहासकारांनीं आपल्या संबंधानें केलेल्या खोऱ्या विधानांवर आपण केव्हाही भरंवसा ठेवतां कामा नये. आपल्यातील कित्येक जुने कागदपत्र हल्लीं नवीन उघडकीस येत आहेत. आणि त्यांवरून पाहतां बाजीरावाचें स्वभावचित्र इंग्लिशानीं रंगविलेल्या चित्रापेक्षां भिन्न असलें पाहिजे, असें दिसून येतें.

अष्टयाच्या लढाईच्या दिवशीं सकाळीं जो प्रसंग घडून आल्याबद्दलची हकीकत कै० शाळिग्राम यांनीं लिहिलेल्या बापू गोखल्यांच्या चरित्रांतून वर दिलेली आहे, ती बाजीरावाची नालस्ती करणाऱ्या अशा इंग्लिशानीं पसरविलेल्या खोऱ्या कल्पनांनीं कलुषित झालेल्या बातम्यांच्या आधारावर रचलेली असली पाहिजे, असें दिसतें. हल्लीं रा. गोविंद विनायक आपटे यांनीं 'गोखले घराण्याचा इतिहास' म्हणून एक पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे; व त्यांत बापू गोखल्यांच्या संबंधाची बरीच हकीकत समाविष्ट करण्यांत आलेली आहे. त्यांत या अष्टयाच्या लढाईच्या याच प्रसंगासंबंधानें जुन्या विश्वसनीय अशा एका पाच्छापुर-करांच्या बखरीवरून त्यांनीं जी हकीकत दिली आहे, ती शाळिग्राम यांच्या हकीकतीपेक्षां बाजीरावसाहेबांच्या स्वभावचित्राच्या बाबतींत बरीच भिन्न दिसते. ती हकीकत येणें-प्रमाणें:-“ श्रीमंतांनीं पंढरपुरचा बंदोबस्त करून परांड्याच्या रोखें कूच केलें व अष्टें गांवा-जवळ मुक्काम झाला. स्थित्य साहेब दोन तीन दिवसांत येणार ही बातमी कळतांच श्रीमंतांनीं रात्री कूच करावें असें गोखल्यांच्या विचारानें ठरलें. पण आप्पासाहेब देसाई सरलष्कर यांनीं दुसरे दिवशीं पौर्णिमेचें स्नान व भोजन करून जाणेंविषयीं आग्रह केला, व त्या दिवशीं छाप्या आल्यास आपण संभाळूं अशी हमी दिली. हें ऐकून गोखले चिंताग्रस्त झाले. सरदार मंडळी गोखल्यांचें तर ऐकत नव्हतीच, पण श्रीमंतांस बद्दसल्ला देत असत. अशी स्थिति असतां लढाई संपल्यावर मागे कांहींही होवो, असा विचार करून गोखले स्वस्थ होते. चतुर्दशीस दुपारीं कूचनगरा होऊन फौज परांड्याच्या रोखें गेली. गोखलेही तयार झाले. सूर्योदयीं श्रीमंत भोजनास बसले असतां छाप्या आला. गोखल्यांनीं सरलष्कर यांस बोलविणें.

प्याठविलें, व आपण श्रीमंतांकडे गेले व छापा आल्याचें कळविलें. मध्यरात्री कूच करणेंचा बेत निपाणीकर सरलश्र्करांच्या सल्ल्यानें रहित केला. न जेवतां जावें तर अधीर व बेसावध म्हणतील इत्यादि विचारानें श्रीमंत त्रस्त झाले. उत्तर देतांना गोखले यांस कठोरपणें बोल्ले कीं, “ आपण शूर, सावध व कुशल हें जाणून तुमच्यावर आम्ही विश्वास ठेऊन बेफिकीर असवें. तों आपण नेहमीं निष्काळजीनें वागून आयतेवेळीं गडबड करावी. ” हें ऐकून गोखल्यांनीं उत्तर केलें कीं, दुसऱ्यांचें ऐकून कालचा बेत बिघडाविला व आमच्यावर आतां रोष झाला. सेवकांवर स्वामीची गैरमर्जी झाली असतां त्यानें लढाईत स्वामिकार्यां मरावें किंवा जय संपादन त्यास भेटावें हेंच योग्य. तेव्हां आपण भोजन सावकाश करून निघावें; आपलें चरणदर्शन पुनरपि होईल तर ठाकच, नाही तर हेंच शेवटचें. ” असें बोलून नमस्कार केला व श्रीमंतांचीं स्मरण करीत निघाले. तों सरलश्र्कर “ फौज घेऊन येतों सांगा ” असें बोलून झाड्यास गेल्याचें कळलें. ”

वरील हकीकत देऊन रा. आपटे हे आपल्या पुस्तकांत बाजीरावाच्या स्वभावासंबंधानें एकंदर हकीकतीचें पर्यालोचन करून असें म्हणतात कीं, “ शेवटचे बाजीराव पेशवे शूर नव्हते म्हणणें अगदीं मूर्खपणाचें होईल. ते शूर होते; व भित्रे तर नव्हतेच. रणसंग्रामासमूहून निघून जाण्याबद्दल बापूंनीं कित्येक वेळां श्रीमंतांचीं आर्जवें केलीं, परंतु तें न ऐकतां श्रीमंत लढाईमध्ये बापूंच्या जवळ सारखे असत. बापूंचें म्हणणें ‘ दहांचा पोशिंदा असावा ’ म्हणून वेळोवेळां बापूसाहेबच श्रीमंत बाजीरावसाहेब यांना लढाईतून दूर राहण्याबद्दल आग्रह करीत होते. ” पाच्छापरकरांच्या बखरींतील बर दिलेल्या लांबलचक उताऱ्यांतील “ न जेवतां जावें तर अधीर व बेसावध म्हणतील, ” हें बाजीरावाच्या विचाराचें द्योतक असें एक लहानसंच वाक्य आहे. पण या एका लहानशा वाक्यामध्येही बाजीरावसाहेबांच्या व्यापक अंतःकरणाचें एक सुंदर प्रतिबिंब पडलेंलें आपल्याला दिसत आहे. आणि जेवणासारख्या साध्या गोष्टीच्या बाबतींत देखील ज्यांच्या मनांत इतके सूक्ष्म विचार घोळत होते, त्यांच्या एकंदर मनाची कल्पना यावरून येण्यासारखी आहे. असें असतां व आपल्याला चांगले राजे लाभलेले असतांही त्यांची स्वभावचित्रें इंग्लिश मुत्सद्दथांनीं स्वतःच्या राजकीय हेतूंसाठीं जीं काळीकुट्ट करून टाकलेलीं आहेत, तींच आपण खरी मानीत आहों, ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे. आपल्या राजांना वाईट ठरवावयाचें आणि त्यांच्या नोकरांना फितूर करावयाचें, हा गेल्या शतकांतील इंग्लिश मुत्सद्दथांचा एक धंदवा होऊन बसलेला होता. व इंग्लिशानीं पसरलेल्या या मायावी जाळ्यामध्ये त्या वेळीं आपल्यापैकीं थोडेथोडेके लोक सांपडले होते, असें नाही. तरी पण त्यांमध्येही काहीं स्पृहणीय अपवाद सांपडण्यासारखे नाहींत, असें नाही. पेशव्यांच्या सरदारांना फितूर करण्याचा इंग्लिशानीं जो सरास सपाटा चालविला होता, त्यांत त्यांनीं आपलें जाळें खुद्द बापू गोखले यांच्यावरही मोठ्या युक्तीनें टाकण्याला कमी केलें नव्हतें. ती सभ्यपणाची इंग्रजी युक्ति कशी होती, आणि त्या इंग्रजी आमिषाला न फसतां बापू गोखले यांनीं इंग्रजांना काय सणसणीत उत्तर दिलें, याचें अतिशय चित्ताकर्षक असें चित्र वर निर्दिष्ट केलेल्या पाच्छापरकरांच्या बखरीमध्ये पहावयाला सांपडतें. त्याचें वर्णन सदर बखरीमध्ये आहे तें असें:—

“ कंपनी सरकारशीं श्रीमंत बाजीरावसाहेबांनीं तैनाती फौजेच्या पद्धतीप्रमाणें तह केला होता; पण कंपनीचें असह्य दडपण सहन करणें अशक्य झाल्यामुळें सरदारमंडळीचा सल्ला घेऊन लढाई देण्याचें ठरविलें. त्या वेळीं लिंगो भगवान नांवाचा वकील बापू गोखल्यांचेकडे आला. त्यानं इंम्रजाचें ‘ तुम्ही पेशव्यांचें नोकरीस लागलां, त्या वेळीं आम्ही आपल्यासंबंधीं खातरजमा दिली होती, ही गोष्ट न विसरता आमची दोस्ती ओळखून हल्लींच्या प्रसंगां वागावें,’ इत्यादि म्हणणें कळविलें. या फितुरांच्या निरोपास बापूंचें उत्तर असें होतें कीं, ‘ तुम्ही खातरजमा दिली ही गोष्ट खरी; पण आज मी आपल्या म्हणण्याप्रमाणें वागल्यास आपणासच वड्डा; व शिवाय मला हरामपणा येईल. नोकरीनं केव्हांहि इमानानें वागलें पाहिजे. आपण मला दौलत द्याल, पण स्वामिद्रोहानें लोकापवाद तर येईलच; शिवाय नीतिदृष्ट्या अधःपात होऊन परमेश्वराजवळ मी गुन्हेगार ठरेन. स्वामिकायांत प्राण गेल्यासहि हरकत नाहीं, पण माझ्या हातून आपण म्हणतां तसें होणें शक्य नाहीं. ”

वर दिलेल्या सर्व हकीकीवरून आपल्या प्रतिपक्षाची नालस्ती करण्याच्या कामांत आणि आपल्या प्रतिपक्षाकडील लोकामध्यें फितुरी उत्पन्न करण्याच्या कामात इंग्लिशांचे कसे प्रयत्न चाललेले होते, हें लक्षात घेण्यासारखें आहे. पण या प्रयत्नांना न जुमानतां बापू गोखले हे अष्टयाच्या लढाईत मरण पावेपर्यंत आपल्या धन्यापाशीं एकनिष्ठ राहिले. अष्टयाच्या लढाईत त्यांचा अंत झाला, ही अतिशय वाईट गोष्ट झाली. कारण, त्यामुळें बाजीरावाच्या जवळ जे काहीं खरें लष्करी सामर्थ्य होतें, तें तेव्हापासून नष्ट झाले व पुढें बाजीरावसाहेब हे फार दिवस टिकाव घळू शकले नाहींत. अष्टयाच्या लढाईत बापू गोखले यांनीं आपल्या युद्धकौशल्याची आणि शौर्याची शिकस्त केली. पण या गुणांचा दुर्दैवानें त्या लढाईत कांहीं उपयोग झाला नाहीं. ता. २० फेब्रुवारी १८१८ रोजी सकाळीं प्रहर दिवसाचें सुमारास अष्टयाच्या लढाईला सुरवात झाली. ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ ह्याच्या हाताखालील लष्कर शेंजारच्या टेकडीवरून अष्टयाच्या सैन्यामध्ये सकाळीं प्रहर दिवसाच्या सुमाराला उतरूं लागलें होतें. तें सैन्य अशा रीतीनें कूच करून डोंगरावरून खाली उतरत असता २२ व्या ड्रगून पलटणीच्या दोन टोळ्या मध्यमार्गा चालल्या होत्या; त्याच्या उजव्या हाताला मद्रासची ७ वा नेटिव्ह घोडेस्वारांची पलटण आणि डाव्या हाताला २ री घोडेस्वारांची नेटिव्ह पलटण चाललेली होती; आणि या सैन्याच्या तिन रांगांच्या बाहेरच्या उजव्या बाजूला कॅप्टन पिअर्स आणि डाव्या बाजूला कॅप्टन फ्रिथ यांच्या हाताखालीं घोड्यावरील तोफखाना चालविण्यात आलेला होता. सैन्याच्या रांगा अशा क्रमानें कूच करीत जाऊन शत्रु जवळ आला म्हणजे प्रत्यक्ष लढाईला सोंस्कर अशी सैन्याची रचना बदलून मग शत्रूवर हल्ला करावयाचा, असा ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ याचा इरादा होता. ज्या टेकडीवरून अशा रीतीनें इंग्लिशांचें सैन्य खालीं उतरत होतें, त्या टेकडीच्या पुढें खालीं कांहीं अंतरावर एक लहानशी नदी होती, व त्या नदीच्या पलीकडच्या कांठावर पेशव्यांच्या सैन्याची छावणी होती. ही छावणी जवळ येऊ लागली, त्या वेळीं इंग्लिश सैन्यातील घोडेस्वारांची पलटणें कूच करण्याच्या वेळच्या आपल्या रांगा बदलून शत्रूला तोंड देण्याकरितां एका लांब रांगेमध्ये उभे राहण्याच्या तयारीला लागलीं, पण या

त्यांच्या रांगा पुऱ्या तयार झाल्या नाहीत, आणि इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांना लढाईच्या शिस्तीने उभे रहाण्याला फुरसत सुद्धा सांपडू शकली नाही, इतक्यांत बापू गोखले यांचा हल्ला इंग्लिशांच्या लाइनीवर येऊन पडला ! पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे बापू गोखले यांनी श्रीमंतांचा निरोप घेतला; त्यांची सुरक्षितपणे खानगी करून देण्याची तजवीज केली, आणि आपण आपल्या हाताखालील लोकांनिशी ते शत्रूवर हल्ला करण्याकरिता तडक निघाले. पेशव्यांची छावणी आणि शत्रूचे सैन्य यांच्या दरम्यान एक लहानशी जी नदी होती, ती ओलाढून बापू गोखल्यांचे स्वार एकदम आणि अचानक रीतीने इंग्रजी सैन्याच्या ७ व्या घोडेस्वारांच्या पलटणीची जी रांग बनविण्यांत येत होती, तिच्यावर चाल करून आले. बापू गोखल्यांचा हा एकदम छपा आल्यामुळे त्या ७ व्या घोडेस्वारांच्या पलटणीमध्ये फारच घोटाळा उडून गेला. बापू गोखल्यांचे स्वार शत्रूच्या लोकावर आपल्या बंदुकी झाडीत तसेच पुढे चालले. २२ वी ड्रगूनसची पलटण मध्यमार्गी आणि ७ वी मद्रासची नेटिव्ह घोडेस्वारांची पलटण उजव्या बाजूला, अशा रीतीने मागून कूच करीत येतांना या पलटणी चालल्या होत्या, हे पूर्वी सांगितले आहे. या दोन तुकड्यांतील लोक सोबतच्या नकाशांत दाखविलेल्या ठिकाणी आपली रांग बनवून उभे रहाण्याच्या उद्योगांत होते. आणि या रांगेमध्ये मद्रासची ७ वी पलटण उजव्या बाजूला आणि २२ वी ड्रगूनसची पलटण डाव्या बाजूला अशा रीतीने या पलटणी आपल्या रांगा बनविण्यांत गुंतलेल्या होत्या. अशा संघांत बापू गोखल्यांचे घोडेस्वार या ब्रिटिश लाइनीच्या समोर येऊन उभे राहिले; आणि त्या लाइनीच्या उजव्या बाजूला जी ७ वी घोडेस्वारांची पलटण होती, तिला वेळसा घालून बापू गोखले यांचे कांहीं स्वार सदर लाइनीच्या डावे बाजूकडील २२ व्या ड्रगून पलटणीच्या पिछाडीवरहि हल्ला करण्याकरिता पुढे सरसावले. अशा रीतीने पेशव्यांच्या सैन्याने शत्रूच्या २२ व्या ड्रगून पलटणीला आणि ७ व्या मद्रासच्या पलटणीला चोहोंकडून व्यापून टाकिले. या वेळी शत्रूचे सैन्य बापू गोखले यांनी आपल्या घोडेस्वारांच्या वर्तुळाकार कोटामध्ये चोहों वाजूंनी कसे वेष्टून आणि कोंडून टाकिले होते, हे सोबतच्या लढाईच्या नकाशावरून कोणाच्याहि लक्षांत येण्यासारखे आहे. बापू गोखले यांचे जे युद्धकौशल्य होते, ते यांतच होते. तेथील ब्रिटिश लष्करच्या रांगेतील उजव्या बाजूला खुद्द ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ हा होता. आणि डाव्या बाजूला मेजर डोविस हा होता. असे असतांनाहि बापू गोखले हे आपल्या हाताखालील थोड्याशा घोडेस्वारांच्या मदतीने या सगळ्या इंग्रजी मेजरांना आणि ब्रिगेडियर जनरलांना चोहोंकडून हां हां म्हणतां गराडा घालू शकले. आणि इंग्रजी फौजेच्या पुढून आणि मागून अशा दोन्हीहि बाजूंनी बापू गोखल्यांनी शत्रूच्या सैन्यावर एकाच वेळी हल्ला करण्याला सुरुवात केली, ही लष्करी कौशल्याच्या दृष्टीने अत्यंत वाखाणण्यासारखी गोष्ट आहे. या लढाईत बापू गोखले यांनी दोन गोष्टींमध्ये आपले युद्धकौशल्य प्रदर्शित केले. त्यापैकी पहिली गोष्ट ही की, आपल्या सैन्याच्या रांगा व्यवस्थितपणे बनवू देण्याला त्यांनी शत्रूला अवकाश मिळू दिला नाही. आणि शत्रु अशा बिनतयारीच्या स्थितीमध्ये गोंधळून गेलेला असतांना बापू गोखले यांनी शत्रूच्या सैन्याला चौफेर रोखून आणि वेढून टाकिले, ही दुसरी गोष्ट होय.

लढाईमध्ये अखेरीस जय मिळणे किंवा पराजय होणे, ह्या गोष्टी देवाधीन असतात. परंतु सेनापति आपले सैन्य शत्रूवर हल्ला करण्याकरितां केव्हां नेतो, कसे नेतो, आणि त्या सैन्याच्या मदतीने तो काय कर्तबगारी करतो, यावरच त्या सेनापतीचे गुणावगुण अवलंबून असतात. नेपोलियन हा एवढा मोठा योद्धा, पण त्याचाहि बोंटरलूच्या लढाईमध्ये पराभव झाला. परंतु त्यामुळे शूर योद्धा आणि कुशल सेनापति या दृष्टीने त्याने जी अजरामर कीर्ति कमावून ठेविलेली आहे, तिच्यामध्ये यकित्चित्हि कमतरणा; आलेला नाही; आणि बापू गोखले यांचीहि तशीच गोष्ट आहे. बाजीरावसाहेबांवर अचानक छपा घालण्याकरितां वेळापुराहून इंग्लिशांचे सैन्य ताबडतोबीने कूच करून अष्टगाला आले होते. अशा वेळीं बाजीरावसाहेबांची आधीच पुढे दुसरीकडे रवानगी करून देऊन बापू गोखल्यांनी आपल्या धन्याच्या जिवाला धक्का लागून देता त्यांच्यावरील छाप्याचा प्रसंग अजिबात टाळला; आणि जे इंग्लिश लोक बाजीरावावर छपा घालण्याकरितां आलेले होते, त्यांनाच उलट बेसावध स्थितीत गांठून बापू गोखल्यांनी दिवसाढवळ्या त्यांच्यावरच छपा घातला; आणि त्यांना चोहोंकडून कोडून टाकिले. हा पराक्रम त्यांनी ज्या अष्टगाल्या रणांगणावर करून दाखविला त्या रणांगणावर देवाच्या दुर्निवारतेमुळे जी ते मरण पावले असले, तरी त्यांची कीर्ति त्या ठिकाणी आणि महाराष्ट्रियांच्या सर्व अंतःकरणांमध्ये अद्यापिहि जिवंत आहे ! बापू गोखले यांचा देह अष्टयास पतन पावला; पण त्यांच्या कीर्तीची ध्वजा त्या ठिकाणी कायमची उभारण्यांत आलेली आहे ! आणि महाराष्ट्रीय लोकांच्या अंतःकरणांमध्ये जोपर्यंत आपल्या मागील इतिहासाची स्मृति जागृत आहे, तोपर्यंत त्यांच्या ठिकाणी नेहमी फडकत राहील ! आपले राज्य गेल्यामुळे त्यांच्याबरोबर आपल्यांतील मोठ्या लोकांची किंमतहि गेलेली आहे ! बापू गोखले ! तुम्ही एखाद्या स्वतंत्र देशांत जन्मास येऊन असे पराक्रम केले असते, तर तुमची किती थोरवी गाण्यांत आली असती ! तुमच्याकरितां किती रणस्तंभ उभारण्यांत आले असते ! त्या रणस्तंभावर किती लोकांनी येऊन तुमच्या पराक्रमाच्या स्मरणासाठीं पुष्पहार समर्पण केले असते ! भावी पिढींतील किती तरुणांनी तुमच्या त्या रणस्तंभाकडे पाहून 'मी या बापू गोखल्यांच्यासारखा आपल्या देशाची सेवा करणारा सेनापति होईन' असे आपल्या मनाचे दृढनिश्चय केले असते ! आणि 'या बापू गोखल्यांच्या सारखा शूर आणि स्वामिनिष्ठ पुत्र माझ्या पोटी जन्मास यावा' अशी तुमच्या त्या रणस्तंभाकडे पाहून किती आयांनी आपल्या मनांमध्ये परमेश्वरापाशी प्रार्थना केल्या असत्या ! पण बापू गोखले ! हल्ली तुमची स्थिति काय आहे ! तुम्ही या हतभाग्य हिंदुस्थान देशांत कशाला जन्माला आलां ? तुमचे नांव आदरयुक्त भावनेनें असे किती लोकांना माहीत आहे ? पुण्यांतील तुम्ही एवढे मोठे शूर आणि स्वामिनिष्ठ सरदार ! पण पुण्यांत पेशव्यांच्या राज्याबद्दल ज्यांनी फारशी कधी काळजी धेतली नाही, त्यांचे राजवाडे, त्यांची इनामे आणि त्यांच्या जहागिरी मोठ्या ऐष-आरामामध्ये नांदत असतांना पुण्यांत तुमचे काय उरले आहे ? पुण्यांत तुमचा वाढा नाही, पुण्यांत तुमचे इनाम नाही, किंवा पुण्यांत तुम्हाला कोठे जहागीर नाही ! असा देवाच्या घरचा उलटा न्याय आहे ! फार काय, ज्या अष्टगाल्या लढाईत देशसेवे- मध्ये आणि स्वामिकार्यासाठीं तुम्ही मरण पावलां, त्या अष्टगाल्या रणमैदानावरील कोणता

भूप्रदेश तुम्हीं आपल्या पतनानें पवित्र केला आहे, हें देखील आज कोणाला माहीत नाही ! इतिहासाला ती जागा माहीत नाही ! आणि केवळ नोकरीच्या परीक्षेकरितां इतिहास घोकणाऱ्या लोकांना ती जागा कोठें आहे हें जाणण्याची पर्वा तरी काय म्हणून असली ? ज्या पवित्र जागेवर रणदेवतेचें एखादें सुशोभित मंदिर बांधलें जावयाला पाहिजे होतें, त्या ठिकाणीं त्या अष्टयाच्या रानांतील कोल्हीं आणि कुत्रां यांच्यासारखीं भगदां क्षुद्र श्वापदैं देखील त्या जागेची आपल्या देहधर्मानें आज विटंबना करीत असतील ! पूर्वीच्या अशा गोष्टी सांगतात कीं, ज्या एखाद्या ठिकाणीं जमिनीमध्ये महादेवाची स्वयंभू पिंडी असेल त्या पवित्र ठिकाणीं एखादी गाय येऊन आपल्या स्तनांतील दुग्धाचा स्राव करीत असते. त्याप्रमाणें वास्तविक पाहिलें असतां बापू गोखल्यांच्या देहपतनाची जागा ही अशा पवित्रतेची जागा आहे कीं, त्या ठिकाणचा पवित्रपणा पाहून तेथून जाणाऱ्या प्रत्येक गाईला पान्हा उत्पन्न होऊन तिनें आपल्या दुग्धधारानां त्या पवित्र स्थळाचें अभिषिचन केलें पाहिजे ! तें इतक्या ऐतिहासिक पवित्रतेचें स्थळ आहे कीं, आपल्या मनांत स्वदेशावदलचें प्रेम असणारा कोणीहि अनभिज्ञ मनुष्य त्या स्थळावरून पाय देऊन चालला असतां तेथें त्याला ठेंब लागवी, किंवा त्याला तेथें एखादा धक्का बसावा. आणि ज्या जागेचें मी आपल्या अनभिज्ञतेमुळे उल्लंघन करून चाललों आहे, त्या जागेमध्ये कांहीं तरी दैवी पवित्रता आहे, असा त्याच्या मनाला तेथें कांहीं चमत्कार वाटावा ! आणि ती जागा इतक्या थोर योग्यतेची आहे कीं, आणि धारातीर्थें म्हणून जीं क्षेत्रे पवित्रतेला प्राप्त झालेली आहेत त्या क्षेत्रांपैकीं हें क्षेत्र इतकें परमपावन आहे कीं, हिंदुस्थानाला आपण स्वतंत्र करूं अशी ज्यांनीं ज्यांनीं आपल्या मनामध्ये इच्छा धारण केली, परंतु ज्यांची ही इच्छा दुर्दैवानें पुरी होऊं दिली नाही, असे अतृप्त महत्त्वाकांक्षांचे सगळे दिवंगत झालेले आत्मे त्या ठिकाणीं मर्त्यरात्रीं जमून आकाशांतून आपल्या आगीसारख्या जळजळीत अशा सहस्रावधि अश्रुधारांनीं ते त्या जागेवर समदुःखीपणानें अभिषेकाचीं आवर्तनें करीत असले पाहिजेत ! बापू गोखले ! तुम्हीं इंग्लिशांशीं लढाई सुरू केली, त्या वेळीं पुण्यांतील वाकींच्या कित्येक निमकहराम लोकांना फितुर करण्यांत आलें, त्याप्रमाणें तुम्हांलाही फितुर करण्याला जेव्हा इंग्लिशानां आपला लिंगो भगवान या नांवाचा एक वकील तुमच्याकडे पाठवला, त्या वेळीं तुम्हीं त्याला स्वामिनिष्ठ अंतःकरणानें जें सणसणीत उत्तर दिऊं, ते आज येथें कोणाला माहीत आहे ? बापू गोखले ! तसले ते फितुरीचे घाणेरडे आणि किळसवाणे निरोप घेऊन दुसऱ्यांना फितुर करण्याकरितां जाणारे इंग्लिशांच्या बाजूचे लिंगो भगवान आजही प्रत्येक उकिरड्या उकिरड्या गणिक किती तरी पडलेले आहेत; पण बापू, त्या निरोपांना तुमच्या सारखें उत्तर देणारा हिम आज एकहि कोठें राजांच्या मुकुटांत सुद्धां सांगडणें दुर्घट झालें आहे ! असल्या बिनमोल उत्तराचें मोल एखाद्या स्वतंत्र देशामध्ये लाखों रुपयांहूनहि जास्त करण्यांत आलें असतें ! एखाद्या स्वतंत्र देशांत हें तुमचें उत्तर शाळांतून विद्यार्थ्यांना शिकविण्यांत आलें असतें ! आणि आईबापांनीं आपल्या मुलांकडून तें स्वीकार पाठ म्हणवून घेतलें असतें ! पण हिंदुस्थानांत हें तुमचें इतकें बाणेदार उत्तर असूनहि तें आज कोणाला माहीत

आहे ? ही तुमच्या उत्तराची गोष्ट कोणी एखाद्याने येथील शाळेतील एखाद्या क्रामिक पुस्तकांत घातली, तर त्या पुस्तकाची परवानगी रद्द करण्यांत येईल ! आणि कोणी मुलें चुकून तुमच्या या उत्तराची गोष्ट पाठ करूं लागली, तर त्यांचे आईबाप त्या आपल्या मुलांना म्हणतील की, “ बापू गोखले हा वेडा होता ! त्याचें तें वाईट उदाहरण आपल्याला कशाला पाहिजे ? आपल्या देशाच्या विरुद्ध आपल्याला कोणी फितुर करावयाला आला, तर बाळांना, आपण जरूर फितुर व्हावें आणि जरूर देशद्रोही बनावें, हें आपलें कर्तव्यकर्म आहे ! फक्त त्या आपल्या देशद्रोहाबद्दल आपल्याला जास्तीत जास्त जितकी किंमत मिळवून घेतां येईल, तितकी आपण स्वार्थसाधनासाठीं मिळवून घ्यावी, म्हणजे झालें ! ” बापू गोखले ! ज्या गुलामगिरीनें प्रस्त झालेल्या या देशामध्यें सद्गुणाचा आणि स्वामिनिष्ठेचा यत्किंचितहि बोज राहिलेला नाही, त्या देशांत अशी स्थिति असली, तर त्यांत कांहीं आश्चर्य आहे, असें नाही. आणि अशी ज्या देशामध्यें स्थिति आहे, त्या देशामध्यें “ The muse of history will encircle his name with a laurel for fidelity and devotion in his country's cause,” असें तुमच्या संबंधानें ‘Fifteen Years in India’ या पुस्तकामध्यें जरी कोणी परकीयांनीं उद्गार काढलेले असले, तरी त्यांचा काय उपयोग ? कारण, येथील हिंदुस्थानच्या खोट्या व नरस इतिहासामध्यें काव्य-देवता आर्षी आहे कोठें ? आणि ती कोठें चुकून वास्तव्य करीत असली, तरी देशद्रोह आणि विश्वासघात यांनीं घनाढ्य आणि गुणाढ्य झालेल्या बदमाशांच्या गळ्याकरितां हार गुंफण्यांतच ज्या काव्यदेवतेचा सगळा वेळ गुंतून गेलेला आहे, त्या काव्यदेवतेजवळ तुमच्या स्वामिनिष्ठेकरितां आणि स्वदेशसेवेकरितां हार गुंफण्याला फुलें शिळक तरी आहेत कोठें ? तरी पण, बापू गोखले ! या दुःखकारक देखाव्यानें तुम्ही हताश होऊन जाण्याचें कारण नाही. तुमच्या पाठीमागें जरी अशी स्थिति झालेली आहे, आणि तुमच्या पाठीमागें तुमच्या त्या एकनिष्ठेच्या सद्गुणांपैकीं फारसें कांहीं शिळक राहिलेलें नाही, — फार काय, तुमचे प्रत्यक्ष औरस असे वंशजहि आज जरी कोणी नसले, — तरी त्याबद्दल तुम्ही वाईट वादं देऊं नका ! तुमच्या जरी रक्तामासांचे प्रत्यक्ष औरस वंशज आज कोणी नसले, तरी तुमच्या त्या शुद्ध आणि पवित्र, स्वामिनिष्ठ आणि स्वदेशनिष्ठ, अशा मनःप्रवृत्तीची संतति तुमच्या या देशांत गुप्तपणें किती उत्पन्न झालेली आहे, याची तुम्हांला कल्पना नाही ! बापू ! तुम्हीं निपुत्रिक म्हणून तुमच्या आत्म्याला विलकूल दुःख व्हावयाला नको ! तुमचे नवीन वंशज पुष्कळ आहेत ! तुमच्या कल्पनाचीं बीजे ज्या ज्या क्षेत्रांमध्ये पडलेली आहेत, तेथें तेथें तुमचे भविष्यकालीन पुत्र भावी अस्तित्वामध्यें जन्माला आलेले आहेत, हें तुमचा पवित्र आत्मा आपल्या दिव्य दृष्टीनें जाणतच असला पाहिजे !

असो. बापू गोखले यांनीं शत्रूच्या सैन्याला चोहों बाजूंनीं कसें वेढून टाकलें होतें, हें वर सांगितलेंच आहे. आपल्या सैन्यावर चोहोंकडून वेढलें जाण्याचा हा दुर्धर प्रसंग आलेला पाहून मेजर डेविस यानें उजव्या बाजूचें सैन्य मागें घेऊन डाव्या बाजूच्या आपल्या डग्लसच्या सैन्याकडून शत्रूवर हल्ला करविला. या सैन्याचा जो हल्ला आला, त्याला तोंड देण्याकरितां बापू गोखले हे पुढें सरसावले, त्यावेळीं इंग्लिश सैन्यांतील लेफ्टेनंट वॉरंड या

नांवाचा एक अधिकारी व बापू गोखले यांची गांठ पडली. तेव्हां बापूंना त्याच्या खांद्यावर वार केला. त्याचप्रमाणे त्रिगोडिअर जनरल स्मिथ हे उजव्या बाजूकडील सातव्या पलटणीतील घोडेस्वारांच्या बरोबर होते. त्यांनाहि त्या गर्दामध्ये त्यांच्या डोक्याच्या पाठीमागच्या बाजूला तरवारीची एक जखम लागली. अशा रीतीने इंग्रजी सैन्यामध्ये शिपाई-लोकांत गोंधळ उडून गेलेला असतांना आणि त्यांच्या ऑफिसरांना जखमा लागत असतांना खुद्द बापू गोखले यांनाहि त्या लढाईच्या गर्दामध्ये तीन पिस्तुलांच्या गोळ्या लागल्या आणि दोन तरवारीच्या जखमा झाल्या; आणि त्यामुळे ते घायाळ होऊन खाली पडले आणि तेथे त्यांचा अंत झाला.

वर सांगितलेल्या इंग्रजी लष्करापैकी डूग्लसची बाविसावी पलटण आणि सातवी नेटिव्ह घोडेस्वारांची पलटण या दोन पलटणी लढाईच्या माऱ्यांत सापडल्या असतां पूर्वी डाव्या बाजूकडून चालत असलेली जी २ री घोडेस्वारांची पलटण, ती या वेळी डाव्या हाताकडे काही अंतरावर जाऊन उभी राहिलेली होती. त्यांनी आपल्यातील एक टोळी आपल्या दुसऱ्या पलटणीच्या मदतीकरितां पाठविली. ती टोळी मागून येऊन पेशव्यांच्या सैन्यावर हल्ला करूं लागली. इतक्यांत आपले सेनापति बापू गोखले हे लढाईत मरण पावले, ही गोष्ट पेशव्यांच्या शिपायांना कळल्यानंतर त्यांच्याने रणांगणावर धीर धरवेंना. व ते सगळे सैन्य पळ काढूं लागले. या वेळी मद्रासच्या २ व्या घोडेस्वारांच्या पलटणीने त्यांचा कांहीं अंतरापर्यंत पाठलाग केला, व पेशव्यांचे सैन्य पळू लागल्यानंतर बाविसावी डूग्लसची पलटण आणि सातवी घोडेस्वारांची पलटण ह्या ज्या बापू गोखल्यांच्या हत्येमुळे घाबरून गेल्या होत्या, त्यांनाहि आतां धैर्य चढले आणि त्याहि पेशव्यांच्या सैन्याचा पाठलाग करूं लागल्या. या लढाईत इंग्लिशांच्या जवळ जरी बऱ्याच तोफा होत्या, तरी घोडेस्वारांच्या सोयीसाठी आणि नदी ओलाडून जाण्याच्या अडचणीसाठी त्यांचा फारसा उपयोग करण्यांत आला नाही. पेशव्यांच्या सैन्याचा सुमारे पांच मैलपर्यंत पाठलाग करण्यांत आला. परंतु त्या पाठलागापासून तादृश फायदा होत नाही, असें दिसून आल्यामुळे पाठलाग करणारे वगैरे सर्व लोक माघारे येऊन अष्ट्याच्या नदीच्या कांठीं त्या दिवशीं तळ देऊन राहिले. या लढाईत बारा हत्ती, सत्तावन उंटें आणि बऱ्याचशा पालख्या पाठलाग करणाऱ्या लोकांच्या हातीं लागल्या. त्याचप्रमाणे या लढाईत पेशव्यांच्याकडील सुमारे दोनशें लोक मरण पावले असून इंग्लिशांकडील चवदा युरोपियन लोक आणि पांच नेटिव्ह घोडेस्वार मरण पावले, असे इंग्लिशांच्या तर्फेचे आंकडे आहेत.

या लढाईत बापू गोखले आपल्याबरोबर अडीच हजार घोडेस्वार घेऊन इंग्लिशांवर हल्ला करण्याकरितां निघाले, असें इंग्रजी इतिहासकारांनीं लिहिलेले आहे. परंतु मराठांत या लढाईबद्दलच्या ज्या हकीकती प्रसिद्ध झालेल्या आहेत, त्यांवरून बापू गोखले यांच्यापाशीं इतके घोडेस्वार होते असें दिसत नाही. निपाणकर आप्पासाहेब सरलष्कर यांच्यापाशीं पुष्कळ सैन्य होते व ते सैन्य घेऊन तुम्ही बापू गोखल्यांच्या मदतीला जावें असें खुद्द बाजीरावांनींहि त्यांना सांगितलें होतें. परंतु बाजीरावसाहेबांच्या आज्ञेप्रमाणे सरलष्कर बापू गोखल्यांच्या मदतीला मुळींच गेले नाहींत. बाजीरावसाहेबांची आज्ञा झाल्यानंतर “ फौज

घेऊन येतो म्हाणून सांगा, असें बोलून सरलकर झाड्यास गेले, ” असा मजकूर पाच्छापुरकर यांच्या बखरीत आढळतो. व याच्यापुढें आप्पासाहेब निपाणकर यांच्याबद्दल त्याच बखरी-मध्यें आणखी एक उल्लेख सांपडतो, तो येणेंप्रमाणें:—“ अशा प्रसंगी निपाणकर सरलकर यांनी आपला निभाव लागणार नाही, गोखल्यांनी परत फिरावें, इत्यादि बोलून आम्ही श्रीमंतांकडे जातो, असें म्हणून लढाई सोडून गेले. ” परंतु बापू गोखल्यांच्या चरित्रांतील एका टीपेमध्ये मजकूर आहे, तो असा की, आप्पा देसाई निपाणकर यांचे चार हजार लोक आपल्या पाठीमागे रक्षणासाठी बापू गोखले यांनी ठेविले होते. शिवाय विंचूरकर आणि रामचंद्रराव सुभेदार यांच्याहि फौजा घाट चढून विडेगांवास गेल्या होत्या, असें चरित्रकारांनी लिहिलें आहे. या सगळ्या लिहिण्यावरून बापू गोखले यांचेपार्शी अडीच हजार घोडेस्वार इंग्रजी इतिहासकारांच्या लिहिण्याप्रमाणें असतील, हें शक्य दिसत नाही. सर्व निरनिराळ्या मराठी लेखकांनी बापूंच्या घोडेस्वारांचा जो आंकडा दिला आहे, तो सगळ्यांचा एकच जमतो. ते लिहितात की, बापू गोखले आपल्याबरोबर फक्त पांचशें स्वार घेऊन निघाले. व पुढें तर त्यांच्या जवळ फक्त पन्नासच स्वार राहिले. पाच्छापुरकरांच्या बखरींतील या अष्टयाच्या लढाईची हकीकत पुढीलप्रमाणें आहे:—“ पांचशें स्वार व घोरापडे, मुखोळकर, शितोळे, पाच्छापुरकर, वगैरेंसह गोखल्यांनी हज्जा केला. बंदुकीच्या व तमचेच्या फैरा झडल्या. अशा वेळी बापूसाहेब गोखले पन्नास खासे मंडळींसह मारीत चालले. पहिली तुकडी हटली. दुसरीनें गोखले वगैरेस पोटी घेतलेले पाहून पडिल्या तुकडीचेहि लोक आले. गोखले आदिकरून मंडळींनी ज्याहलीम तरवारी चालविल्या. पन्नास खाशांपैकी दहाबाराच फळी फोडून परत आली. व स्मिय यांची गांठ पडून जखमा लागल्या, असें ऐकीव वर्तमान आहे. पण परत आलेल्या दहा बारा इसमांनी बापूसाहेबांस कांहीं पाहिलें नाही. बापूसाहेब गोखले यांची अखरी कशी झाली, याचा पता नाही. ”

अष्टयाच्या लढाईतील बहुतेक सर्व महत्त्वाच्या गोष्टी येथपर्यंत सांगण्यांत आल्या आहेत. आतां फक्त एकच गोष्ट सांगायची राहिली आहे. आणि ती म्हणजे सातारच्या महाराजांच्या संबंधाची होय. ही या वेळची सातारच्या महाराजांच्या संबंधाची हकीकत अनेक दृष्टींनीं फार महत्त्वाची आणि मनोरंजक अशी आहे. सातारच्या महाराजांना वासोऱ्याच्या किल्ल्यांत ठेवण्यांत आलेले होते आणि नारोपंत आपटे यांना पाठवून बाजीरावसाहेबांनी त्यांना माहुलीच्या मुक्कामी आपल्या सैन्यांत आणवून घेतले, या गोष्टीचा उल्लेख पूर्वी करण्यांत आलेला आहे. सातारच्या महाराजांना पेशव्यांच्या पक्षाकडून फोडून आपल्या पक्षाकडे वळवून घ्यावें, अशी इंग्लिशांची या वेळी इच्छा असणें स्वाभाविक होतें. व सातारच्या महाराजांच्या मार्फतीनेंहि कांहीं मध्यस्थ मंडळींच्या द्वारानें पुण्याच्या एल्फिन्स्टनसाहेबांच्या दरबारांत कांहीं अंतःस्थ खटपटी चाललेल्या होत्या, याबद्दलची बातमी बाजीरावसाहेबांनाही असली पाहिजे. म्हणून त्या कारस्थानांना जास्त अवसर सांपडूं नये, या हेतूनें बाजीरावसाहेबांनी सातारच्या महाराजांना आपल्याजवळ बाळगण्याचा निश्चय ठरविला असला पाहिजे, हें उघड आहे. इंग्लिशांशी लढाई करण्याचा बाजीरावसाहेबांचा पहिल्यानें बेत ठरला, त्यावेळी त्यांनीं शिंदे, होळकर, भोंसले, वगैरे

सगळ्यांना मदतीला बोलाविलें होतें. अशा स्थितींत आपले धनी सातारचे महाराज यांच्या मदतीचा आणि सान्निध्याचा फायदा आपल्याला मिळावा, असें बाजीरावसाहेबांना वाटणें, हें अगदीं स्वाभाविक होतें; व त्या हेतूप्रमाणें श्रीप्रतापसिंहमहाराज, श्रीआप्पासोहबमहाराज आणि या उभयतां बंधूंच्या मातोश्री, श्रीमाई-साहेबमहाराज, या त्रिवर्गिना त्यांनीं आपल्या छावणीमध्ये आणविलें होतें; इतकेंच नव्हे,

राजा प्रतापसिंह महाराज.

तर सातारच्या महाराजांनीं आपले सरदार जमवून आणि आपलें सैन्य उभारून या लढाईतील सर्व पुढाकार आपल्याकडे घ्यावा, आणि हिंदुपद्मातशाहीचा अधिकार यापुढें त्यांनीं चालवावा, अशीहि सूचना पेशव्यांकडून त्यांना करण्यांत आली होती. पण या सूचनेचा सातारच्या महाराजांनीं स्वीकार करणें शक्य नव्हतें. म्हणून त्यांना आपल्या छावणीमध्ये ठेवून घेऊन पेशव्यांनीं इंग्रजांशीं लढण्याचें काम पूर्ववत् पुढें चालविलें होतें, पण सातारच्या महाराजांवर इंग्रजांचेहि पंच दुसरीकडून चालले होते. आणि त्यांत इंग्लिशांचें असें

घोरण होतें कीं, सातारचे छत्रपति हे हिंदुपदवादशाहीचे मूळचे मालक असल्यामुळें आणि छत्रपति व पेशवे यांच्यामध्ये मूळचीच तेढ असल्यामुळें सातारचे महाराज आपल्या पक्षाला मिळाले, तर पेशव्यांच्या मूळ मालकांच्या, म्हणजे छत्रपतींच्या फायद्यासाठीं आपण पेशव्यांच्यापाशीं ही लढाई चालवीत आहों, असें दाखवून लोकांच्या डोळ्यांत आपल्याला धूळ टाकतां येईल आणि महाराष्ट्रांतील लोकांची सहानुभूति त्या योगानें आपल्या पक्षाकडे वळवून घेतां येईल. सारांश, इंग्लिश लोक आपल्या पक्षांतील सातारच्या महाराजांना फोडतील, तीं संधि त्यांना मिळू नये, म्हणून बाजीरावानें सातारच्या महाराजांना आपल्या-जवळ ठेवून घेतलें होतें. पण हे स्वकीयांचे आणि परकीयांचे एकमेकांच्या विरुद्ध चाललेले राजकारणांतील डावपेंच महाराजांच्या अल्पवयामुळें वगैरे त्यांच्या लक्षांत येणें शक्य नव्हतें. त्यांना आपण या कचाटींतून कसे सुटूं एवढाच काय तो प्रश्न दिसत होता. पण आपली जन्मभूमि इंग्रजांच्या कचाटींतून आपण एकमेकांच्या एकोप्यानें कशी सोडवूं हा प्रश्न आपल्या डोळ्यापुढें ठेवण्याची आवश्यकता त्या वेळीं तेथील मंडळींपैकीं फारच थोड्यांच्या डोळ्यांना दिसत होती. सातारच्या महाराजांच्या पदरीं त्यांच्या पिढीजाद नोकरीतील बळवंत मल्हार चिटणीस या नांवाचे एक गृहस्थ होते. यांनीं बाळाजीपंत नातू यांच्या मार्फतीनें संधान बांधून सातारच्या महाराजांची सर्व हकीकत एल्फिन्स्टन साहेबांच्या कानावर घातली होती; व बोलण्यांत अघळपघळ असलेल्या एल्फिन्स्टन साहेबांनींही उलट बळवंत मल्हार चिटणीस यांच्यापाशीं सातारच्या महाराजांकरितां असें आश्वासन दिलें होतें कीं, पेशव्यांच्यापासून आम्ही छत्रपतींचा सगळा प्रांत जिंकून घेतला, म्हणजे तो सगळाच्या सगळा प्रांत आम्ही छत्रपतींना देऊं ! आणि हें इंग्रजी आश्वासन बळवंत मल्हार चिटणीस आणि सातारचे महाराज या दोघांनाहि दुर्दैवानें खरें वाटत होतें ! पण याचा अनुभव पुढें बुभुक्षित झालेले चिटणीस आणि पदच्युत झालेले महाराज यांना लवकरच आला ! सातारच्या महाराजांच्या वतीनें बाळाजीपंत नातूंच्या मार्फत चिटणीस हें एल्फिन्स्टनसाहेबांपाशीं कांहीं तरी खलबतें करीत असतात, ही गोष्ट बाजीरावसाहेबांच्या नजरेस आलेली होती. व त्यासाठीं चिटणीसांच्या घरांत चिटणीस आणि बाळाजीपंत नातू हे या प्रकरणांतील सातारच्या महाराजांच्या हक्कासंबंधानें कांहीं कागदपत्र पहात बसले असतां एकदां त्र्यंबकजी डेंगळे आपल्याबरोबर पंचवीस स्वार घेऊन चिटणीसांच्या घराकडे आला. पण आंतील मंडळी मागच्या भित्तिवरून उज्या टाकून पळून गेली, म्हणून त्या वेळीं त्र्यंबकजींच्या हातून त्यांचा बचाव झाला. पुढें सातारच्या महाराजांना आपल्याबरोबर घेऊन बाजीरावसाहेब निरनिराळ्या ठिकाणांहून फिरतां फिरतां सोलापूरकडे गेले असतां मि. एल्फिन्स्टन आणि बाळाजीपंत नातू हे सातारला आले; त्यांनीं तेथें एक दरबार भरविला; व त्या दरबारांत सातारच्या सरदारमंडळींना बोलावून त्यांना तेथें पोषाख देण्यांत आले; आणि त्या दरबारामध्यें असेंहि जाहीर करण्यांत आले कीं, सातारच्या महाराजांनीं पेशव्यांची छावणी सोडून आमच्या इंग्रजी लष्करामध्यें येऊन मिळावें; आणि अशा रीतीनें महाराज जर आमच्या सैन्याला मिळतील तर पेशव्यांना जिंकून पेशव्यांच्या ताब्यांतील सगळा सुख आम्ही सातारच्या महाराजांना देऊं ! हें ऐकल्याबरोबर सातारचे सगळे सरदार हुरकून गेले !

आणि पेशव्यांचें सगळें राज्य इंग्लिश लोक आपल्या सातारच्या महाराजांना जिंकून देणार, असें त्यांना खरोखरच वादूं लागलें ! सातारचे फडणीस यांनीं नरसू काकडे या नांवाचा एक हेर ताबडतोब महाराजांकडे सोलापूर मुक्कामां पाठविला, आणि नरसू काकड्यानें हा फितुरीचा निरोप सातारच्या महाराजांना आणि त्यांच्या जवळ असलेल्या बळवंत मल्हार चिटणीसांना सांगितला. बाळाजीपंत नातूंच्या मार्फत बळवंत मल्हार चिटणीस यांनीं फितुरीची सर्व तयारी आधीं करून ठेवलेलीच होती. व याप्रमाणें सातारच्याहून नरसू काकडे यानें येऊन फितुरीची बातमी सांगितल्याबरोबर चिटणीस यांनीं ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ यांचा मुक्काम अकलूज येथें असतांना त्यांच्याकडे असा निरोप पाठविला कीं, ह्याच्यापुढें तुम्ही बाजीरावाच्या सैन्यावर रात्रीचा केव्हांहि छापा घालूं नये. कारण, रात्रीच्या काळोखांत तुम्ही एखादे वेळीं छापा घातला, तर जे सातारचे महाराज लौकरच तुमच्या लष्करांत येऊन स्वाधीन होण्याच्या विचारांत आहेत, ते आणि त्यांचे लोक कोणते आहेत, हें तुम्हांला काळोखांत समजणार नाहीं आणि त्यामुळें कदाचित् त्यांना काहीं दुखापत वगैरे होण्याचा संभव आहे ! म्हणून तुम्ही दिवसास छापा घालावा ! अशा प्रकारचे चिटणिसांकडून इंग्लिशांकडे फितुरीचे निरोप राजरोसपणें जाऊं लागले. नंतर पुढें दोन तीन दिवसांनीं पंढरपुरजवळ अर्धे वाळकी येथें बाजीरावसाहेबांचा मुक्काम असतां स्मिथ-साहेबांचेही सैन्य तेथें चालून आलें. नंतर बापू गोखले आणि इंग्रज यांची लढाई होऊन पेशव्यांचें सैन्य पळत असतां इंग्रजांनीं त्यांचा पाठलाग सुरू केला. या पाठलागामुळें पेशव्यांच्या सैन्यांत फारच गडबड उडून गेली. या गडबडीचा फायदा घेऊन पूर्वाच्या संकेताप्रमाणें बळवंत मल्हार चिटणीस यांच्या सूचनेवरून सातारचे महाराज हे रेंगाळत रेंगाळत मागे राहूं लागले. त्या वेळीं सातारच्या महाराजांच्या मंडळीनें लौकर लौकर आपल्या सैन्याबरोबर कूच करीत चालावें म्हणून घाई करण्याकरितां बाजीरावसाहेबांनीं बळवंतराव रास्ते आणि शामराव रास्ते यांना महाराजांकडे पाठविलें; तेव्हां चिटणीसांनीं उत्तर दिलें कीं, आमचीं घोडी जितक्या जलदीनें चालूं शकत आहेत, तितक्या जलदीनें आम्ही मागून येतच आहों ! रास्ते यांच्याशीं चिटणीसांचें इतके बोलणें होत आहे, इतक्यांत रास्ते वगैरे मंडळीवर इंग्रजांकडून घाला आला; व मंडळीची पांगापांग झाली. त्या संधीत बळवंत मल्हार चिटणीस यांनीं महाराजांना थोडा वेळ मार्गेच थांबण्याविषयीं सुचविलें; त्याप्रमाणें सातारकरांची सर्व मंडळी थांबली. इतक्यांत मेजर डोव्हटन, शेख बहुद्दीन हवालदार, शेख मुद्ददिन जमादार, वगैरे इंग्रजी घोडेस्वारांचा त्यांच्या भोंवतीं गराडा पडणार असें दिसूं लागलें. त्या वेळीं महाराजांच्या मातोश्री माईसाहेब यांना अशी भीति वादूं लागली कीं, आतां आपल्या अब्रूचें संरक्षण होणें कठिण आहे, तेव्हां त्यांनीं आपल्या मुलाला असें सांगितलें कीं, मामी अवहेलना होण्याच्या पेशां तूं आपल्या तरवारीनें माझा वध कर; आणि तूं असें केलेंस तरी तुला मातृवधाचें पातक लागणार नाहीं ! तेव्हां महाराजांनीं आपल्या हातांतील तरवार बाहेर काढली. परंतु भाऊसाहेबांनीं त्यांना काहीं वेळ थांबण्याविषयीं विनंति केली. इतक्यांत बळवंत मल्हार चिटणीस हे आपल्या घोड्यावरून खाली उतरले आणि महाराजांची आज्ञा घेऊन ते इंग्लिशांच्या लोकांकडे गेले. आपण पळत गेलों तर आपल्यावर संशयानें काणी गाळी

घाललil, म्हणून ते सावकाश चालले होते. नंतर ते बडे साहेबांच्या हत्तीजवळ गेले; आणि सातारचे महाराज येथे आहेत, तेव्हां तुम्ही ही गडबड थांबवा, असे सांगितले. साहेबाची खात्री झाल्यावर साहेबाने आपल्या भोवती आपल्या सैन्याच्या खुणेकरितां तरवार फिरविली. त्याचबरोबर गोळीबार थांबला. नंतर सातारचे महाराज जनरल स्मिथ यांच्या स्वाधीन झाले.

आप्पासाहेब महाराज.

ही हकीकत मूळ बळवंत मल्हार चिटणीस यांनीच लिहिलेली आहे, तेव्हां यांत त्यांनी आपल्या स्वतःच्या फितुरीबद्दल जो मजकूर स्वतःच लिहिला आहे, तो खोटा असणे शक्य नाही. या चिटणीसांच्या हकीकतीचे इंग्रजी भाषांतर करून ते डॉ. मिलने यांनी हिंदुस्थान सरकारकडे बळवंत मल्हार चिटणीस यांची कांहीं तरी दाद लागावी म्हणून पाठविले होते. डॉ. मिलने यांच्या त्या इंग्रजी भाषांतरावरून ही सातारच्या महाराजांच्या बद्दलची वरील हकीकत येथे देण्यांत आलेली आहे. तेव्हां त्यांतील सत्यतेबद्दल संशय घेण्याचे कारण नाही. शिवाय, ठाण्याचे सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक रा. रा. विनायक लक्ष्मण भावे, यांनी थोडे दिवसांपूर्वी 'मराठी दमर' (रुमाल २) या नांवाचे जें पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे, त्यांत लेखांक २—छत्रपतीची शके १७३९ तील दिनचर्या टिपणा—या नांवाचा एक लेख छापला आहे. त्यामध्येही बहुतेक अशाच प्रकारची हकीकत दिलेली आहे. यावरून इंग्रजांनी सुरू केलेला फितुरीचा धंदा त्या वेळीं किती

जोरांत अलिला होता आणि आपल्या लोकांचा स्वार्थसाधुपणा त्याला कसा बळी पडत होता, हें समजण्यासारखें आहे.

आतां अष्टयाच्या लढाईपैकीं शेवटची एकच गोष्ट सांगावयाची राहिली आहे. आणि ती बापू गोखले यांच्या मृत शरीराच्या संबंधाची होय. या बाबतींत दोन निरनिराळीं मतें आहेत. एका हकीकतीप्रमाणें बापू गोखले यांचें प्रेत ओळखण्यांत येऊन त्याला अभि देण्यांत आला, असें आहे. परंतु दुसरी एक हकीकत आहे, ती अशी कीं, बापू गोखले यांचें शव कोणालाच सांपडलें नाहीं. यापैकीं पहिल्या हकीकतीबद्दल श्री. भावे यांच्या २ व्या रुमालातील २ व्या लेखांकांत पुढीलप्रमाणें मजकूर आढळतोः—

“ नंतर बापू गोखले यांचा मुरदा डोलांत घालून आणिला. तो ओळखण्यास कोणी पाठवावें म्हणोन जर्नेल यांनीं निरोप पाठविला. त्याजवरून बळवंतराव चिटणीस यास पाठविलें. ओळखून आले. फक्त आंगराखा आंगांत मलमलीचा उरला होता. घोड्यानीं तुडविलें. त्याणीं पायाचें कातडें गेले होते. दोन जखमा लागल्या होत्या. पहिले जखमेचा डोळा उघडा होता. त्याप्रमाणें पाहून आल्यावरीं गोखले याचे मुर्याची डोली व आंताजीर्पत हजर नासिनि ॥ गोखले जखमी पेशा दोन डोल्या महाराजांवाशीं डेच्याजवळ पाठविल्या. महाराजांनीं व सर्वत्रांनीं पाहून ओळखल्यानंतर अभि देण्यास हुकूम देविला. शोभनें वगैरे मिळवितां चार घटका रात्रीस बोड्याचे कडेस नेऊन अभि दिली. ”

परंतु बापू गोखले यांचें शव कोणालाच सांपडलें नाहीं, हें जें दुसरें मत आहे, तें विशेषतः पाच्छापुरकर यांच्या बखरीमध्ये जी हकीकत प्रसिद्ध झाली आहे त्यावरून बनविण्यांत आलेलें असावें असें दिसतें. ती हकीकत आधारभूत धरून रा. गोविंद विनायक आपटे यांनीं गोखले घराण्याच्या इतिहासाच्या पुस्तकामध्ये या बाबतींत पुढीलप्रमाणें विचार प्रगट केले आहेतः—

सेनापति बापूसाहेब गोखले हे गोपाळ अष्टयाच्या लढाईत कामास आले, ही गोष्ट इंग्रजी ग्रंथकार लिहितात, आणि अमुक अमुक शत्रूनें त्यांना आम्ही ताडून करून ठार केलें वगैरे म्हणून, त्यांना ओळखून दहन करविलें, असेंही इंग्रजी ग्रंथांत असल्याचें समजतें. बापूसाहेब सदरहू लढाईत कामास आले, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. परंतु खऱ्या बापूंचें प्रेत कोणास सांपडलें नाहीं. जर बापूंचें खरें प्रेत सांपडतें, तर तें प्रेत त्या वेळच्या इंग्रजी लष्करी अधिकाऱ्यानें बापूंच्या बायकोच्या स्वाधीन खास केलें असतें, आणि आमच्या धर्माप्रमाणें त्या वेळीं बापूंची बायको यमुनाबाई ह्या सती गेल्या असत्या. बापूसाहेब यांचें कुडुंब यमुनाबाई ह्या त्या वेळीं प्रत्यक्ष असतांना जें बापूंचें प्रेत म्हणून इंग्रजी लष्करी लोकांनीं ठरविलें होतें, तें प्रेत सुद्धां खऱ्याखोड्याच्या निर्णयाकरितां यमुनाबाईंना दाखविल्याचा कोठें उल्लेख नाहीं, यावरून बापूसाहेब यांचें प्रेत खास सांपडलें नाहीं, हेंच खरें !

रायगड किल्ल्याचीं दोन स्थित्यंतरे.

[सन १६७४ आणि १८१८]

ता

रीख ६ जून सन १६७४ हा दिवस रायगडच्या किल्ल्यावर किती आनंदाचा होता ! महाराष्ट्रामध्ये स्वराज्यसंस्थापना करून शिवाजी महाराजांनी या दिवशी रायगडावर आपल्याला राज्याभिषेक करवून घेतला आणि रायगडच्या किल्ल्याच्या मुख्य दरवाज्यावर स्वातंत्र्याचें निशाण उभारलें. पण त्यानंतर १४४ वर्षांनी रायगडावर एके दिवशीं सकाळीं दुसऱ्या एका प्रकारचा दिवस उगवला ! तो दिवस म्हणजे महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांच्या इतिहासांतला एक अतिशय दुःखदायक दिवस होय. पुण्यांतून दुसरे बाजीराव पेशवे सन १८१७ च्या नोव्हेंबर महिन्यामध्ये पुणें शहर सोडून बाहेर निघून गेले. त्यानंतर त्याच्या पाठीमागे त्यांचें राज्य आपल्या हस्तगत करून घेण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. त्या वेळची राज्याची बळकटी ही किल्ल्यांच्या बळकटीवर अवलंबून असे. पण ते बाजीरावाच्या राज्यांतिल किल्ले एका पाठीमागून एक हळूहळू इंग्लिशांच्या हस्तगत होऊं लागले. आणि सन १८१८ च्या एप्रिल महिन्यामध्ये खूद रायगड किल्ल्यावरही तोच दुर्धर प्रसंग येऊन गुदरला. इंग्लिशांच्या तोफांच्या मान्यापुढें बाकीचे किल्ले पडले तर पडोत; परंतु रायगडचा किल्ला हा अशा रीतीनें हस्तगत होणें हें केव्हांहि शक्य नाहीं, अशीच सर्वांची समजूत होती; आणि त्यामुळेच पुण्यांत लढाईची गडबड सुरू होण्याच्या सुमारास श्रीमंत बाजीरावसाहेब यांच्या पत्नी वाराणशीबाई सुरक्षित राहाव्या, म्हणून त्यांना मुद्दाम रायगड किल्ल्याच्या हवाली करण्यांत आलेले होतें. परंतु सद्दीचा जोर संपला, म्हणजे अमेद्य किल्ल्यांच्या भित्तींतिल अमेद्यगणाहि नाहींसा होतो, असा अनुभव आल्याचें इतिहासामध्ये अनेक ठिकाणीं आढळून येतें; आणि तीच स्थिति रायगडच्या किल्ल्याची सन १८१८ च्या एप्रिल-मे महिन्यामध्ये दुर्दैवानें झाली !

महाराष्ट्रांतिल बाकीचे किल्ले एकापाठीमागून एक शरण येत चाललेले पाहून रायगडावरही आपल्या तोफांचा प्रयोग करून पहावा, असें इंग्लिश अधिकाऱ्यांनीं ठरविलें, व लेफ्टनेंट कर्नल प्रेथर याची त्या कामावर नेमणूक करण्यांत आली. कर्नल पॅथर याच्या हाताखाली कांहीं पलटणी आणि तोफखाना असें दोन प्रकारचें सैन्य देण्यांत आलेलें होतें. या सैन्याचे प्रवासाच्या सोयीसाठीं दोन विभाग करण्यांत आले. तोफा बैगरे जाण्याला गाडीचा रस्ता पाहिजे, म्हणून बोरघाटाच्या रस्त्यानें खोपवलीवरून तोफखान्याच्या तुकडीची रवानगी करून देण्यांत आली. आणि शिपाई लोकांच्या पलटणी या लोणावळ्याकडील डोंगरांतील पायवाटांनीं जंबुसरच्या घाटानें खाली उतरल्या. व घाटाच्या पायथ्याशीं सिद्धेश्वरपाली म्हणून जें गणपतीचें एक हृप्रसिद्ध स्थान आहे, त्या ठिकाणीं

ता. १२ एप्रिल रोजी दोन निरनिराळ्या वाटांनी आलेल्या पायदळाची आणि तोफ-
 खान्याची एकत्र गांठ पडली. त्यानंतर पाली येथे दोन दिवस मुकाम करून कर्नल प्रॉथर
 यांच्या हाताखाली रायगडच्या मोहिमेवर निघालेले हे सैन्य पालीहून निघाल्यानंतर वाटेत
 असलेले तळे आणि घोसाळे हे दोन किल्ले घेण्याकरिता तिकडे वळले. या सैन्याला वाटेत
 ठिकठिकाणी पेशव्यांच्या लोकांकडून अडथळा करण्यांत येत होता, व तळ्याच्या किल्ल्या-
 जवळ इंदापूर म्हणून जे एक लहानसे गांव आहे, तेथे या इंग्रजी सैन्याला बरीच आडकाठी
 करण्यांत आली. कारण, पुण्यांत जरी या वेळी किल्येक बाळाजीपंत निघालेले होते, तरी
 महाराष्ट्रातील बाकीच्या ठिकाणी सगळीकडे सगळेच बाळाजीपंत अजून झालेले नव्हते.
 तरी पण दुर्दैवाच्यापुढे पेशव्यांच्या स्वाभिनिष्ठ नोकरांचाही पाड लागेनासा झाला; आणि
 इंदापूर येथे जे पेशव्यांचे शिपाई इंग्लिशांचा रस्ता रोखून धरण्याचा प्रयत्न करित होते,
 त्यांना माघार घ्यावी लागली. आणि त्यामुळे इंदापुरापासून रायगडच्या बाजूचा पुढील रस्ता
 इंग्लिशांना मोकळा झाला. त्याचप्रमाणे तळे आणि घोसाळे या किल्ल्यांचाही मार्ग मोकळा
 होऊन ते दोन्ही किल्ले ता. १८ एप्रिल रोजी इंग्लिशांनी आपल्या ताब्यांत घेतले. व त्यानंतर
 कर्नल प्रॉथर यांच्या हाताखालील या इंग्रजी सैन्याच्या तुकड्या ता. २३ एप्रिल रोजी इंदापु-
 राने महाडास येऊन पोचल्या. आणि त्याच दिवशी रात्री रायगडच्या आसपासची देहळणी
 करण्याकरिता २०० युरोपियन शिपाई आणि २०० नेटिव्ह शिपाई हाताखाली देऊन मेजरहॉल
 या नांवाच्या एका ऑफिसराला रायगडाकडे पाठविण्यांत आले. व बाकीचे सैन्य मागाहून
 महाडाहून निघून ता. २५ एप्रिल रोजी रायगडच्या पायथ्याशी येऊन पोचले. मेजर हॉल हा
 जो आपल्या बरोबर ४०० लोक घेऊन आधी रायगडच्या आसपासची देहळणी करण्याकरिता
 एक दिवस पुढे आलेला होता, त्याला रायगडच्या पायथ्याशी असलेल्या पेश्वाजवळ पेशव्यांच्या
 ३०० लोकांनी अडविले. तेव्हां त्यांच्या दरम्यान बरीच मोठी चकमक उडाली व पेशव्यांच्या
 लोकांनी रायगडावरील हा हल्ला परतविण्याच्या कामी शिकस्तीचे प्रयत्न केले; परंतु त्यांत
 त्यांना यश आले नाही. अखेरीस रायगडच्या पायथ्याजवळील पेठा इंग्लिशांनी काबीज केला.
 पुढे ता. २५ एप्रिल रोजी रायगडच्या पायथ्याशी इंग्लिशांचे सगळे सैन्य एकत्र जमा झाल्या-
 नंतर त्या किल्ल्यावर कोणकोणत्या बाजूंनी कसकसे हल्ले करावयाचे, याबद्दलचे बेत ठर-
 विण्यांत आले. सगळेच सैन्य एकाच बाजूने नेऊन एकाच ठिकाणावर हल्ला करावयाचा,
 अशी इंग्रजी पद्धत नाही. त्यासाठी सैन्याचे निरनिराळे विभाग करण्यांत आले; आणि
 निरनिराळ्या बाजूंनी तोफा डागून किल्ल्यावर सरबत्ती सुरू करण्याचे ठरले. कोणताही किल्ला
 जेरीस आणावयाचा म्हणजे त्याच्यावर एकाच वेळी सर्व बाजूंनी हल्ले व्हावयास पाहिजेत, हे
 जरूर आहे. व त्याप्रमाणे कर्नल प्रॉथर याने आपल्या सैन्याची निरनिराळ्या ठिकाणी
 विभागणी केली होती. पण लष्करी कारणांशिवाय आणखीही एका कारणासाठी अशी
 व्यवस्था करणे जरूर होते. कारण इतके सगळे सैन्य त्या उन्हाळ्याच्या दिवसांत रायगडच्या
 पायथ्याशी एकाच ठिकाणी ठेवण्यांत आले असते, तर रायगडचा किल्ला हस्तगत करण्याचे
 बाजूलाच राहून ते सगळे सैन्य पाण्यावांचून तहानेने तडकडून मेलें असतें. निरनिराळ्या
 ठिकाणी सैन्याची वांटणी करण्यांत आल्यानंतर रायगडच्या डोंगरावर तोफा चढविण्याचे

काम सुरू करण्यांत आलें. पण हें कांहीं हलकें काम नव्हतें. इतर किल्ल्यांची गोष्ट वेगळी; परंतु रायगड हा किल्ला उंचीला सगळ्यांत जास्त आणि चढण्याला अतिशय अवघड. तेव्हां अशा डोंगरांतून तोफा वर चढविण्याला इंग्लिशांना त्रास पडणें हें अगदीं साहजिकच होतें. तरी पण जेथून किल्ल्यावर मारा करितां येईल, अशी आजूबाजूच्या डोंगरांचीं कांहीं टोके पाहून तेथें मोर्चे बांधण्यांत आले व त्यांवर कांहीं तोफा उभारण्यांत आल्या. परंतु रायगडच्या किल्ल्याची रचनाच अशी कांहीं विलक्षण आहे कीं, त्यामुळें जेथें तोफांचे गोळे जाऊन पडायला पाहिजेत, तेथें ते लागूं होत नव्हते. शिवाय किल्ल्याला एका पाठीमागें एक आणि एकपेक्षां अधिक उंचीवर दुसरा असे पांचसांत दरवाजे होते. इतके दरवाजे जेव्हां फुटतलि, तेव्हां शत्रूचा आंतांल किल्ल्यामध्ये प्रवेश व्हावयाचा, अशी स्थिति असल्यामुळें इतर किल्ल्यांचा जसा पटापट पाडाव करितां आला, तसा हा किल्ला आपल्याला स्वाधीन करून घेतां येणें शक्य नाहीं, असें तेथील इंग्रजी अधिकाऱ्यांना वाटूं लागलें होतें. व मुंबई सरकारलाही या गोष्टीची जाणीव होती. म्हणून गुजराथेंतून नुकत्याच परत आलेल्या ६७ व्या पायदळ पलटणीमधील सहा कंपनी करूनल प्रॉयर याच्या मदतीला मुंबई सरकारकडून पाठविण्यांत आल्या. आणि मालवणच्या बाजूचे किल्ले सर करून घेण्याकरितां जी ८९ वी पलटण गेली होती, तिच्यापैकीही आणखी एक तुकडी रायगडच्या सैन्याच्या मदतीला येऊन पोचली. व आणखी कांहीं मोठमोठ्या तोफाही मुंबईहून मदतीस यावयाच्या होत्या. इतक्या गोष्टी होईपर्यंत मे महिन्याची ४ थी तारीख येऊन पोचली. एप्रिलच्या २५ तारखेपासून मे महिन्याच्या ४ थ्या तारखेपर्यंतचे मध्यंतरीचे इंग्लिशांचे हे आठदहा दिवस निव्वळ तयारी करण्यामध्येच गेले. व या मुदतीनंतर त्यांची साधारणपणें तयारी झाली, पण इतके दिवस देखील त्यांना तयारी करण्याला आपल्या लोकाकडून स्वस्थपणानें मिळूं यावयाला नको होतें. शत्रूची तयारी होऊन ते किल्ल्याच्या दरवाजाजवळ येतलि किंवा किल्ल्यांत येतलि, तेव्हां आपण त्यांच्यावर हल्ला करूं आणि त्यांचा समाचार घेऊं, अशा समजुतीनें किल्ल्यांतील लोकांनीं आठदहा दिवसांच्या मुदतीमध्ये स्वस्थ बसणें बरोबर नव्हतें. शत्रूचें सैन्य रायगडच्या पायथ्याशीं येऊन तळ देऊन राहिलें आहे, हें समजल्या-बरोबर रायगडावरच्या तोफांनीं त्यांना आपल्या दारुगोळ्यानें भाजून काढायला पणहिजे होतें. व शत्रूचे लोक आजूबाजूच्या निरनिराळ्या डोंगरांच्या टोंकांवर चढून तेथें आपल्या तोफा डागण्याकरितां मोर्चे बांधण्याचें काम करीत असतां त्यांना तेथें येऊं यावयाचें नाहीं. त्यांनीं तेथें बांधलेले मोर्चे उडवून टाकावयाचे, त्यांनीं तेथें डागलेल्या तोफा जायबंदी करावयाच्या. त्यांचे गोलंदाज मारून टाकावयाचे आणि त्यांचा दारुगोळा पेटवून यावयाचा, हीं कामें किल्ल्यावरील तोफांनीं या वेळीं करावयाला पाहिजे होती. किल्ल्यांत जो इतका दारुगोळा साठवून ठेविलेला होता, तो कशासाठी ? किल्ल्यांत ज्या इतक्या मोठमोठ्या तोफा ठेवण्यांत आलेल्या होत्या, त्यांचा दुसरा काय उपयोग ? आणि किल्ल्याच्या तटांच्या भिंतींना चौफेर मारा करतां यावा म्हणून जीं मोठमोठालीं भोंकें किल्ला बांधणारांनीं मुद्दाम ठेवून दिलेलीं होती, त्यांचा तरी दुसरा हेतु काय होता ? पण पडत्या काळामध्ये मूळच्या कर्त्या पुरुषांचे हेतु आणि उद्देश सगळे बाजूला राहतात; आणि जे दरवाजे शत्रूला अडविण्याकरितां म्हणून

योजिलेले असतात, त्यांस्तव घरभेदेपणा शत्रूला हळूच आंत घेतो; आणि शेंकडों हत्तींनी आपल्या गंडस्थळच्या टकरा मारल्या, तरी ज्या अमेथ दरवाजावरील लोखंडाच्या सुळक्यांनी हत्तींची गंडस्थळें फुटतील, पण जे दरवाजे फुटावयाचे नाहीत, असले अमेथ किळ्याचे अमेथ दरवाजे फितुरीच्या, घरभेदेपणाच्या आणि हरामखोरपणाच्या नुसत्या स्पर्शाबरोबर शत्रूच्या प्रवेशाकरितां एकदम सताड उघडे होतात ! इंग्लिशांचे लोक आजूबाजूच्या डोंगरांवरून मोर्चे बांधीत होते, त्या वेळीं किळ्यावरच्या तोफांनीं त्यांच्यावर आपला भडिमार केला नसेल, असें नाही. पण नुसत्या वरच्या तोफांनींच एकत्र्यांनीं भडिमार करून काय व्हावयाचें आहे ! वरच्या तोफांच्या कामगिरीला किळ्याच्या खालच्या लोकांनींही मदत करावयाला पाहिजे; तरच कांहीं तरी कार्य होणार. नाही तर किळ्यावरच्या लोकांनीं तोफा सोडाव्या आणि खालच्या लोकांनीं इमान सोडावे, अशी स्थिति झाली, तर मग काय करावयाचें ! ज्या वेळेला शत्रु आपल्या किळ्यावर चाल करून येईल, त्या वेळेला किळ्यावरचे लोक आणि किळ्याच्या खालचे लोक या दोघांच्या कचाटीमध्ये जर शत्रूचें सैन्य पकडले गेलें, तरच त्याचा फडशा उडणें शक्य आहे. अशा वेळीं किळ्यावरचे शिबंदीचे शिपाई वरून शत्रूवर तोफाचे गोळे सोडीत असतां खालच्या आजूबाजूच्या गांवांतील स्वाभिनिष्ठ लोकांनींही करावयाचें असें एक कर्तव्यकर्म असतें. आणि ते असें कीं, आपला किष्ठा आपल्यापासून घेण्याकरितां जो शत्रु आपल्यावर चाल करून आलेला असेल, त्याला आपण अन्नपाणी, दाणावैरण वगैरे कांहीं एक मिळूं द्यावयाचें नाही; आणि अशा रीतीने त्याची चोहोबाजूंनीं अडवणूक करून त्याला ' मी या अडचणीच्या मुलुखात कोठून आलों ! ' असें करून सोडावयाचें. किळ्यावरच्या गरनाळांनीं, बंडुकांनीं आणि वाणांनीं शत्रूचे जितके लोक मारतां येतील, त्याच्यापेक्षां शत्रूचे जास्त लोक—इतकेंच नव्हे, तर शत्रूचें सगळें सैन्यच्या सैन्य—आजूबाजूच्या गांवच्या रहिवासी लोकांना या अडवणुकीच्या अगदीं साऱ्या उपायानें सहज मारून टाकतां येण्यासारखें असतें. पण तसे करण्याला लोकामध्ये स्वदेशनिष्ठा, स्वाभिनिष्ठा, ऐक्यनिष्ठा वगैरे सद्गुण जरूर लागत असतात. नेपोलियनचें प्रचंड सैन्य रशियावर स्वारी करण्याकरितां रशियामध्ये शिरलें, तेव्हां तेथील स्वदेशनिष्ठ लोकांनीं काय केले ? शत्रूला अन्नपाणी आणि दाणावैरण मिळूं नये, म्हणून त्यांनीं आपलीं उर्मी शेतें जाळलीं, पण शत्रूला वैरणगोटा त्यांनीं मिळूं दिला नाही ! त्याचप्रमाणे औरंगजेबाचे लक्षावधि सैन्य महाराष्ट्राचा उच्छेद करण्याकरितां महाराष्ट्रामध्ये उतरलें असतां आपल्याकडील धनाजी जाधव आणि संताजी घोरपडे यांनीं त्या एवढ्या मोठ्या प्रचंड सैन्याला आपल्या हाताखालील थोड्याशा लोकांनिशीं कसें जेरिस आणलें ? त्यांना अडचणीत नेऊन गनिमी काव्यानें त्यांचा उच्छेद करण्यांत आला. तो पूर्वीचा गनिमी कावा आजही आपल्यामध्ये उरलेला नाही, असें नाही. पण फक्त त्याची दिशा मात्र थोडीशी उलटी झालेली आहे, ज्या गनिमी काव्याच्या प्रयोगानें आपण शत्रूला जिंकवें, त्याच गनिमी काव्याचा प्रयोग हल्लीं आपण एकमेकांवर करीत असून आपल्या फितुरीच्या आणि विश्वासघाताच्या गनिमी काव्यानें आपण आपल्या देशाला गुलामगिरीच्या चिखलामध्ये कायमचें रोवून टाकण्याचें सकृत् करीत आहों ! रायगडचा किष्ठा घेण्याकरितां इंग्लिशांचें सैन्य रायगडच्या घेण्यामध्ये आलें,

त्या वेळेला आसपासच्या लोकांनी त्यांना जेरीस आणण्याला जे उपाय करावयाला पाहिजे होते, ते कोणी केले नाहीत. सगळे लोक उदास आणि कर्तव्यमूढ झालेले होते. दुसरी एक आपल्या लोकांची चुकीची समजूत झालेली असते, ती अशी की, रायगडावर इंग्लिशांचा हल्ला आला, तर अशासारख्या वेळी आपण काय करावयाचें ! आपण सामान्य लोक म्हणजे काहीं पगार देऊन लढण्याकरितां ठेवलेले शिपाई नव्हे ! जे पगारी शिपाई असतील, ते वाटेला तर लढतील आणि त्यांचा वाटेल तर जय होईल किंवा पराजय होईल ! आपल्याला त्याच्याशी काय कर्तव्य आहे ! असली उदासीनपणाची जी आत्मघातकी वृत्ति आपल्यामध्ये बऱ्याच ठिकाणी दिसून येते, ती आपण आपल्या समाजामधून समूळ काढून टाकली पाहिजे. आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यावर घाला घालण्याकरितां कोणी शत्रु आला, तर अशा वेळी आपण सगळे-जण हे आपल्या देशाचे शिपाई आहोत आणि पगारी शिपायांपेक्षां आपण बिनपगारी लोक हे जास्त मोठ्या दर्जाचे शिपाई आहोत अशी भावना आपल्या सर्वांच्या मनांमध्ये दृढमूल झाली पाहिजे. आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यावर संकट आलें, तर आपण सगळ्यांनी पटापट गोळा व्हावयाचें आणि आपल्यांतीलच कोणी तरी प्रमुख करून त्याच्या हाताखाली आणि हुकुमाखाली व्यवस्थित रीतीनें जें जरूर असेल तें कार्य करावयाचें, ही जी ग्रीक, स्पार्टन आणि रोमन लोकांमधील पद्धत त्या पद्धतीनें वागण्याला आपण शिकलें पाहिजे. पण सन १८१८ मध्ये जेव्हां इंग्लिश लोक शिवाजीचा किड्या घेण्याकरितां आले, तेव्हां शिवाजीचें नाव आणि शिवाजीची स्फूर्ति ही लोकांच्या अंतःकरणांतून मरण पावलेली होती; आणि जिकडे तिकडे बाळाजीपंती स्फूर्ति उत्पन्न होऊं लागली होती ! इंग्लिशांच्या सैन्याला रायगडच्या घेऱ्यात दाणागोटा मिळू देऊ नये, ही कल्पना कोणाच्या मनांत आली असेल किंवा नसेल, याच्याबद्दल तर शंकाच आहे. पण उलट आपल्या धान्याधुन्याला आणि दैरणकाडीला जास्त भाव येत आहे, तर आपल्या शेजाऱ्याच्या आर्धा आपण आपला माल इंग्लिशांच्या कॉमिसरीअंट डिपार्टमेंटच्या ऑफिसमध्ये नेऊन विकला पाहिजे, अशाही कदाचित् अहमहमिका त्या वेळीं तेथील लोकांच्यामध्ये सुरू झाल्या असतील ! पण ते लोक इतक्यावर थांबने तरीही फारसे काहीं वाईट नव्हतें. पण कित्येकांची फितुरी आणि हुरामखोरी इतकी पुढें गेलेली होती की, जेथून गोळा टाकला असतां नेमका किड्यावर जाऊन पडेल, अशीही एक जागा रायनाक महार या नांवाच्या एका इसमानें इंग्लिशांना दाखवून दिली ! पण या विश्वासघाताच्या कृत्यासाठीं त्या बिचाऱ्या अप्रबुद्ध आणि दरिद्री मनुष्यालाच काय नाशें ठेवावीत ! जेथें ब्राह्मणाच्या सारख्या सुप्रबुद्ध आणि धनाढ्य लोकांमध्येही बाळाजीपंती वळण दसरोज अवशीपहाटे गिरविण्यांत येऊं लागलेलें आहे, तेथें त्या गरीब बिचाऱ्या रायनाक महाराला दोष कोणत्या तोंडांनं वावयाचा ! त्या बिचाऱ्याला आपलें राज्य म्हणजे काय, आपला देश म्हणजे काय आणि त्या देशाचें स्वातंत्र्य म्हणजे काय, हें कोठून माहीत असणार ! त्याचें टीचभर पोट हेंच त्याचें हिंदुस्थानचें राज्य आणि हाच त्याचा हिंदुस्थान देश ! त्या आपल्या टीचभर पोटाची खांच भरली, म्हणजे त्याच्या कल्पनेलाही अज्ञात अशा आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याची त्यानें काय म्हणून फिकीर बाळगावी ! तरी पण आपण हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे की, विश्वासूपाणः

आणि स्वामिनिष्ठा हा एक नैसर्गिक धर्म आहे. कुठ्यासारखा विनशिकलेला आणि विनशिक-
णारा प्राणीदेखील कधी बेइमान होत नाही, हें पाहून तरी बेइमानी लोकांनी इमान शिक-
ण्याच्या कामांत कुठ्यांकडून धडे घ्यावे !

पण या वेळीं रायगडच्या किल्ल्यावर हल्ला करणाऱ्या इंग्लिश लोकांना पाठीमागून
शह देण्याकरितां कोणीच पुढें सरसावले नाहीत, असें नाही. पूर्वी वायरलेस टेलिग्राफीची
साधनें जरी अस्तित्वांत आलेलीं नव्हतीं, तरी एका किल्ल्यावरची बातमी आसपासच्या
किल्ल्यावर कळविण्याचे कांहीं मार्ग त्या वेळच्या लोकांनींही योजिलेले होते. आणि तोफांच्या
आवाजांनीं, किंवा मोठाले जाळ पेटवून किंवा इतर कांहीं खुणांनीं ते लोक आपल्या
बातम्या दुसऱ्यांना कळविण्याचा कार्यभाग साधून घेत असत. अशा कांहीं उपायांनीं
अगर जासुदांच्या निरोपानीं रायगडापासून कांहीं थोड्या अंतरावर राहणारे रायगडाचे दोन
धाकटे भाऊ-कांगोरीचा किल्ला व प्रतापगडचा किल्ला-यांना आपल्या वडील भावावर गुदर-
लेल्या प्रसंगाची बातमी कळली; व ही बातमी कळतांक्षणींच त्या दोन्ही किल्ल्यांवरचें
मिळून कांहीं लोक खालीं उतरले; व रायगडावरचा किल्लेदार इंग्लिशांच्या सैन्यावर किल्ल्या-
वरून गोळे फेकीत असतां, आपण पाठीमागून जाऊन त्या शत्रूच्या सैन्याला दोहोंकडच्या
मान्यामध्ये गांठावें, असा त्याचा विचार होता. आणि त्या उद्देशानें प्रतापगडच्या आणि
कांगोरीच्या किल्ल्यांच्या पायथ्याशीं सावित्री नदीच्या कांठां पोलादपूर म्हणून जें एक गांव
आहे, तेथें हे लोक जमा झाले. परंतु हे लोक पाठीमागून आपल्या सैन्यावर छापा घालण्या-
करितां येत आहेत, असें कळल्यावरोंवर लेफ्टनंट कांसबी हा त्या लोकांवर चालून गेला. विजयश्री-
च्या लहरी पक्षपातामुळें मराठे शिपायांच्या त्या वेळच्या त्या प्रयत्नाला यश आलें नाहीं.

ही गोष्ट घडून आल्यानंतर आणि रायगडच्या सभोंवतालीं तोफा डागण्याचें काम
पुरें झाल्यानंतर रायगडच्या किल्ल्यावर इंग्लिशांनीं विशेष जोरानें तोफांचा भडिमार कर-
ण्याला सुरुवात केली. में महिन्याच्या ४१५ तारखेपासून लढाईला विशेष जोर येऊं लाग-
लेला होता. व किल्ल्यावरचे लोक मोठ्या शौर्यानें आपल्या किल्ल्याच्या बचावाचें काम करीत
होते. किल्ल्यामध्ये त्या वेळीं श्रीमंत बाजीरावसाहेब पेशवे यांच्या पत्नी, वाराणशीबाई, या
होत्या, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. आणि त्यामुळें किल्ल्याचा बचाव करण्याची आपल्यावर
किती मोठी जबाबदारी येऊन पडलेली आहे, याची तेथील किल्लेदाराला पूर्ण जाणीव उत्पन्न
झालेली होती. हा किल्लेदार शेख अबदुल या नांवाचा एक अरबच असून त्याच्या हाता-
खालीं अरब, सिंधी, मराठे, पठाण, गोसावी, वगैरे निरनिराळ्या जातींचे मिळून सुमारे
१००० शिपाई होते. आणि ते सर्वजण रात्रंदिवस एकसारखे लढून किल्ल्याच्या संरक्षणासाठीं
आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त करीत होते. सर्वांच्या अंगांत वीरश्रीचें वारें शिरलेलें होतें; आणि
स्वदेशभक्ति व स्वामिनिष्ठा यांच्या योगानें त्यांच्या शरीरांतील सामर्थ्य द्विगुणितपणानें वृद्धि-
गत झालेलें होतें. हें स्वातंत्र्यदेवतेचें माहेरघर आहे, हा सगळ्या किल्ल्यांचा राजा आहे, हा
शिवाजीमहाराजांचा किल्ला आहे, हा रामदासांच्या भगव्या झेंड्यांचा आधारस्तंभ आहे, अशा
प्रकारच्या उच्च भावनांनीं प्रज्वलित झालेलीं त्या स्वातंत्र्याच्या योद्ध्यांचीं अंतःकरणें त्यांच्या
मनगटांमध्ये दैवी सामर्थ्याची प्रेरणा करीत होती. सगळ्या महाराष्ट्रांतील एका अतिशय

उंच अशा रणक्षेत्राच्या रंगभूमीवर आपण हें स्वातंत्र्याचें युद्ध खेळत आहों, या वेळीं महाराष्ट्रांतील सगळ्या लोकांचे डोळे आपल्याकडे खालून वर लागलेले असतील ! आणि आजपर्यंत आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याकरितां लढून आणि धारातीर्थी देह ठेवून जे मुक्त झाले, ते सगळे महाराष्ट्रवीरही क्षणभर या युद्धदर्शनाच्या कुतूहलासाठीं तात्पुरते वायुमय देह धारण करून आकाशांतून खालीं आपल्याकडे पाहात असतील ! तेव्हां अशासमर्थी आपण पूर्ण शौर्यानें लढलें पाहिजे, अशा भावनेनें त्या सर्वांचीं मनें उद्दीपित झालेलीं होती. शिपायांची धांवपळ सऱ्या किल्ल्याभर चाललेली होती, आणि तोंफेंत भरलेला दारुगोळा पेटून उडला जाण्याला जो अवकाश लागत होता, तोही गोलंदाजांना सहन होत नव्हता, इतकी त्यांची उत्सुकता वाढलेली होती. आणि एक शिपाई जायबंदी झाला, तर त्याची जागा घेण्याला दुसरा शिपाई पुढें आला नाहीं, असा एक क्षणही त्या वेळीं फुकट जात नव्हता. किल्ल्यावरील तोफांनीं किल्ल्याच्या समोवतीं इतका धूर पसरवून दिला होता की, ते जर चैत्र-वैशाखाचे दिवस नसते, तर हें इतकें दाट धुकेंच पडलें आहे की काय असा कोणालाही भ्रम झाला असता. किल्ल्यावरचे सर्व शिपाई अशा रीतीनें आपणच होऊन मोठ्या शौर्यानें आणि उत्साहानें लढत होते. पण बाजीरावाच्या पत्नी, श्री० सौ० वाराणशीबाई, याही त्यांना प्रोत्साहन देत होत्या; आणि एखादी आई आपल्या मुलांचें कौतुक करते त्याप्रमाणें शिपायांच्या पराक्रमांना त्या वरचेवर शाबासकी देत होत्या. त्यामुळें वीरस आणि वात्सल्यरस यांच्या संमिश्रणाच्या योगानें त्या सर्व शिपायांचीं अंतःकरणे एकाच वेळीं कठोरही झालीं होती आणि कोमलत्वही पावलेलीं होती.

इतक्या निस्सीम आणि निर्मळ अशा प्रकारच्या या प्रयत्नांना यश यावयाला पाहिजे होतें ! पण तें येणार कसें ? हिंदुस्थान देशाच्या दुर्धर भवितव्यतेला आतां कोठें सुरवात होऊं लागलेली होती ! आणि त्यामुळें इंग्लिशांच्या बाजूकडील खालच्या खालच्या जागेवरील मोर्च्यावरून येणारे तोंफेचे गोळे, जे अजून किल्ल्यापर्यंत येऊं शकत नव्हते, तेही आतां जास्त उंचावरच्या जागेवरून किल्ल्यांत येऊन पडण्याला सुरवात झाली. किल्ल्यावर इंग्रजी तोफांचा मारा लागूं होण्याच्यापूर्वी ले. कर्नेल प्रॅथर यांनीं बाजीरावसाहेबांच्या कुटुंबाकरितां म्हणून एक पासपोर्ट पाठविला. त्या पासपोर्टचा अर्थ असा की, तुम्हीं किल्ल्यांतून निघून बाहेर पडून दुसरीकडे जाऊं इच्छित असलां, तर तुम्हांला आम्ही सुरक्षितपणें जाऊं देतो ! असा हा परवाना देण्याबद्दलचा निरोप पाठविणे या एका गोंष्टीमध्ये किती तरी अनेक इंग्रजी युक्त्या सांठविलेल्या होत्या ! इंग्लिश लोक हे स्त्रियांच्याबद्दल फार उदार असतात, आणि बाजीरावसाहेबांपाशीं जरी ते दुसरीकडे लढत होते तरी त्यांच्या व्रत्त्या केसालाही धक्का न लांगूं देण्याची ते दक्षता बाळगीत होते, आणि या बाबतींत कित्येक रानटी मुसलमान सरदारांपेक्षा इंग्लिश अधिकाऱ्यांचें हें वर्तन किती तरी ज्यास्त दाक्षिण्ययुक्त आहे असा फुकटचा लौकिक यांत एक सहजगत्या अडाणी लोकांच्या दृष्टीनें मिळून जातो ! पण असल्या कृत्रिम सौजन्याच्या निरोपखालीं किती तरी राजकीय डाव दडवून ठेवण्यांत आलेले असतात ! हा इंग्लिशांच्या सौजन्याचा निरोप म्हणजे किल्ल्याच्या आंतील लोकांमध्ये-बाजीरावसाहेबांच्या पत्नी व किल्लेदार यांच्या ऐक्याच्या दृष्टीमध्ये-हळूहळू फूट पाडणारी ही एक लहानशी

पाचरच होती ! असा सुरक्षिततेचा निरोप पोंचल्यानंतर वाराणशीबाईंना वाटावें की, आपल्याला आयता पासपोर्ट मिळतो आहे, तर आपण या संकटामध्ये विनाकारण कशाला सांपडावें ! आणि तो पासपोर्ट घेऊन वाराणशीबाई किल्ल्यांतून सुरक्षितपणे निघून गेल्या, तर पाठीमागे किल्लेदार आणि त्याचे शिर्गाई यांना साहजिकपणेच असे वाटणार की, बाईसाहेब पासपोर्ट घेऊन निघून गेल्या, तर मग आतां आम्हांला तरी पाठीमागे किल्ला लढवून काय करावयाचें आहे ! असे विचार उत्पन्न होऊन किल्ला आयताच आपल्या घशामध्ये उतरावा, अशी या इंग्रजी पासपोर्टमध्ये झांकलेली युक्ति होती. दुसरे कोणीही असते, तर ते या साध्या युक्तीच्या आणि या इंग्रजी संभावितपणाच्या जाळ्यामध्ये सांपडल्यावांचून खात्रीने राहिले नसते !

पण सुदैवानें वाराणशीबाई या तशा नव्हत्या. त्यांनीं या मायावीपणाच्या पासपोर्टाच्या निरोपाला शिडकारून टाकलें आणि त्या किल्लेदाराला म्हणाल्या, “ मी असल्या या फसवेगिरीच्या मोहाला कधीही बळी पडणार नाही ! मी तुमच्या संरक्षणाखाली इतके दिवस येथें येऊन राहिलें; आणि आतां मी तुम्हांला संकटांत टाकून आपल्या देशाच्या शत्रूच्या संरक्षणाखाली जाईन, असें तुम्हांला वाटते ? तुम्ही माझ्या संरक्षणासाठीं आपल्या जीवावर उदार झालां आहां ! अशा वेळीं माझ्या जीवाच्या संरक्षणासाठीं तुमचे जीव धोक्यांत घालून मी कशी जाईन ? मनुष्यप्राण्याला इतकें कृतज्ञ कसे होतां येईल ! किल्लेदार ! शेख अवदुल ! मीं आपल्या जीवाच्या बचावासाठीं येथून एक पाऊलमर देखील हलणार नाही ! तिकडच्या जीवावर दररोज लढाईचीं हजारों संकटे कोसळत असतांना मीं आपल्या या यःकश्चित् जीवाच्या बचावासाठीं त्यांच्या शत्रूच्या संरक्षणाखाली कशी जाईन ? किल्लेदार ! येथील माझ्या सहवासानें माझ्या पोटच्या मुलांच्याप्रमाणें या तुमच्या सगळ्या शिपायांवर माझे मातृप्रेम जडलेलें आहे. या माझ्या मुलाबाळांना टाकून मी कोठें जाऊं ! किल्लेदार ! तें काहीं नाहीं ! आपण सगळेजण या किल्ल्याच्या तटावर उभे राहून शत्रूला मारूं किंवा मरूं ! हा त्या शिवाजीमहाराजांचा किल्ला आहे ! या पवित्र किल्याला आपल्या कमकुवतपणाने आपण कोणत्याही प्रकारचा कलंक लावतां कामां नये !

एका अबलेच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून कोणत्या शूर शिपायाच्या मनामध्ये रणसंप्रामाचा उसाह उचंबळून येणार नाही ! पण कांहीं वेळानें या सगळ्या उत्साहाचा फारसा कांहीं उपयोग होईनासा झाला. शत्रूचे गोळे एकामागून एक किल्ल्यांत येऊन पडूं लागले व शत्रूचे लोक खालच्या जागेवरील तोफा जास्त उंचावरच्या जागेवर ओढून आणून तेथून गोळंदाजी करूं लागले. आणि रायनाक महारानें दाखवून दिलेल्या जागेवर डागलेल्या तोफेचे गोळे तर अगदीं नेमक्या—नेमक्या ठिकाणींच येऊन पडूं लागले. फितुरीच्या गोळ्यांचा नेम सहसा कधीं चुकत नार्हाच ! ते नेहमीं अचुकच मारा करतत ! या फितुरीच्या गोळ्यांनीं किल्ल्यावरील एक एक इमारत हळुहळू जमीनदोस्त होऊं लागली. किल्ल्यावरचीं शिपाईलोकांचीं घरे पेटलीं. किल्ल्यावरच्या मशिदी आणि महादेवाचीं देवळे यांतून धूर निघूं लागले. किल्ल्याच्या बुरजांच्या भिंती धडाधड कोसळूं लागल्या. किल्ल्यांतल अनेक तळ्यांमधून आजूबाजूच्या दगडी कोसळून तीं पाण्याच्या तळ्याऐवजीं चिखलाचीं

डबकीं झालीं. शिवाजीमहाराजांच्या वेळच्या ज्या कांहीं जुन्या इमारतींच्या दगडी भिंती उभ्या होत्या, त्यांचेही दगड कोसळून पडू लागले. फार काय, खुद्द शिवाजीमहाराजांची जी समाधि होती, तीही कोसळून पडणाऱ्या दगडांच्या आणि विटांच्या ढिगाखाली दिसनाशी झाली. शिवाजीमहाराजांच्या वेळचा जो एक वाडा होता, त्या वाड्याला आग लागून त्याच्या ज्वाळा आकाशांत जाऊ लागल्या. किल्ल्यावर पिण्याला पाणी नाही, खाण्याला अन्न नाही, आणि राहण्याला जागा नाही, अशी ही दुर्धर स्थिति उत्पन्न होते चालली होती, तरी इमानी मुसलमान किल्लेदार शेख अब्दुल आणि त्याच्या हाताखालचे अरब आणि पठाण, मराठे आणि गोसावी, हे लढाईची शिकस्त करीतच होते. व आपल्या चोहों बाजूंनी कोसळणाऱ्या इमारती, जळणारे राजवाडे, जळून गेलेल्या घरांच्या राखेचे ढीग आणि मेलेल्या शिपायांचीं प्रेतं, यांच्यामध्ये शौर्याने आणि शांतवृत्तीने उभ्या राहून वाराणशीबाई ह्या आपल्या पुत्रवत् मानलेल्या त्या शिपायांना न हटतां लढाई चालू ठेवण्याबद्दल एकसारख्या प्रोत्साहन देत होत्या. तरी पण आपल्या देशाचे दुदैव असे की, इतक्याही मानवी प्रयत्नांनीं अखेरीस यश येण्याचीं कांहीं चिन्हे दिसतना ! त्या वेळीं किल्ल्याच्या भिंतींना असे वाटू लागलें कीं, आपण वर्षानुवर्ष येथें फुकट उभें राहून काय केलें ? तेव्हां आतां तरी आपण आपल्या जन्माचें सार्थक करूं या आणि आतां आपल्याला कोसळावयाचेंच असेल, तर आतल्या बाजूला आपल्याच लोकांच्या अंगावर न कोसळतां बाहेरच्या बाजूला तरी आपल्या या देहाचा देशकार्यासाठीं कडेलोट करूं या ! आणि असें करतांना त्यात आपल्याखालीं आपण शत्रूच्या पाचपन्नास लोकांना चिरडून टाकलें, तर तेवढें तरी पुण्य आपल्याला लागेल ! किल्ल्याच्या पठारावर अनेक लढान मोठे दगड पसरलेले होते. त्यांनाही शिवाजीमहाराजांच्या त्या आवडत्या किल्ल्याची ही दशा झालेली पाहून रडूं येऊं लागलें ! आणि ते आपल्या असवासच्या लोकांना असें म्हणू लागले कीं, 'अहो ! आम्हाला तरी कोणी येथून उचलून खालीं शत्रूच्या अंगावर ढकलून घा हो ! म्हणजे आम्ही तरी त्यांना चिरडून टाकूं आणि त्याच्या मार्गांत आडवे हऊन त्यांना वर येऊं देणार नाही ! किल्ल्यांत तेलालाच्या कडया किती तरी सांठवून ठेविलेल्या होत्या. त्या सगळ्या विस्तवावांचून कोधानेच संतप्त होऊन असें म्हणू लागल्या कीं, आम्ही आधींच तापलेल्या आहोंत, आतां आमच्यांत तेल ओतून खालीं थोडा जाळ लावा, आणि आमच्यांतील तापलेलें तेल शत्रूच्या अंगावर ओता, म्हणजे तें तेल तरी त्यांना भाजून काढील हो ! '

अशा प्रकारची त्या किल्ल्यावरील सर्व सचेतन आणि अचेतन वस्तूंमध्ये रणसंग्रामाची एक प्रकारची अत्यंत तीव्रता उत्पन्न झालेली होती; आणि अजूनही प्रयत्न केले, तर यश येईल, अशी आशा वाटत होती. यासाठीं एकीकडे परमेश्वराचे धावे करण्यांत येत होते आणि दुसरीकडे शत्रूवर निरनिराळ्या प्रकारचीं शस्त्रां फेंकण्यांत येत होती. अजूनही अगदींच निराशा झालेली होती, असें नाही. कारण किल्ल्यांतील बाकीच्या ठिकाणांवर जरी इंग्लिशाचे गोळे येऊन पडत होते, तरी किल्ल्यांतलें दारूचें कोठारः हें अद्यापि सुरक्षित होतें. त्याच्या जेरावर " आम्हाला खावयाला अन्न नसलें, तरी हरकत नाही, पण आम-

च्यापाशीं जोंपर्यंत दारुगोळा आहे, तोंपर्यंत आम्ही लढत्यावांचून रहाणार नाही, ” अशा प्रकारचें निर्वाणचें आश्वासन किल्लेदार शेख अबदुल हा बाराणशीबाईंना देत होता. पण हें त्याचें बोलणें ता. ६ मे रोजीं तिसऱ्या प्रहरीं चार वाचण्याचे सुमारास चाललेलें असतांना रायनाक महाराच्या फितुरीचा एक गोळा नेमका दारुगोळ्याच्या कोठारावर येऊन पडला ! आणि साऱ्या किल्लामर एकच भडका उडून गेला !

दारुगोळ्याच्या कोठाराला आग लागल्यामुळे त्याचा धक्का इतका मोठा बसला कीं, तो सगळा रायगडचा डोंगर क्षणभर दवरून गेल्यासारखा वाटला; आणि त्याचा गडगडाट आकाशामध्यें इतक्या मोठ्यानें दुमदुमून गेला कीं, स्वर्गस्थ आत्मेही त्याच्या योगानें दचकून जाऊन इकडे तिकडे पाहूं लागले ! त्या वेळीं एका बाजूला तान्हाजी मालुमरे आणि दुसऱ्या बाजूला बाजी देशपांडे व त्यांच्या मध्यभागीं शिवाजीमहाराज, असे त्रिवर्ग नंदन-वनामध्यें अमृतपान करीत बसलेले होते. त्यांनीं खालीं दृष्टि फेंकली, तों आपल्या रायगडावरून आगच्या ज्वाळा आणि धुराचे लोट रायगडावरची दुःखदायक बातमी आपल्याला सांगण्याकरितां आपल्याकडेच येत आहेत, असें त्यांना आढळून आलें. त्याबरोबर आपल्यापुढील अमृताचे चषक बाजूला सारून ते तिघेही घाईघाईनें वातावरणांतून अदृश्य रूपानें बरेच खालीं उतरले. आणि त्यांनीं अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं रायगडच्या परिस्थितीचें सर्व बाजूंनीं बारकाईनें निरीक्षण केलें. त्या वेळीं एका टेकडीवर आपला एक देशबांधव रायगडावर आणखी गोळे कोठें फेंकावे हें इंग्रजी गोलंदाजांना सांगत असलेला त्यांच्या दृष्टीस पडला ! आणि तो देखावा पाहून त्या तिघांचीही अंतःकरणे त्या आगीच्या ज्वाळांपेक्षां त्या दिसलेल्या देखाव्यानेंच जास्त करपून गेलीं ! त्या वेळीं त्या तिघांनींही एकदम दुःखाचे दीर्घ निश्वास टाकले; आणि तान्हाजी शिवाजीमहाराजांच्या मुखाकडे पाहून म्हणाला, “ महाराज, घोरपडीच्या शेंपटीला दोर बांधून आणि आपला जीव धोक्यांत घालून आम्ही-नव्हे, नव्हे, आपल्या पायांच्या नोकरांनीं कांडाण्यासारखे किल्ले फुकट काबीज केले ! ” “ मलाही, महाराज, असेंच वाटते कीं, बाजी देशपांडेही त्याच वेळीं डोळ्यांतील अश्रु पुशीत पुशीत म्हणाला, “ आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठीं पवनखिंडीतील रस्ता अडवून आणि आपल्या प्राणांचे बळी देऊन आम्ही आज अखेरीस काय साधिलें ! ” हे अशा प्रकारचे दोघांचे उद्गार ऐकून शिवाजीलाही अतिशय वाईट वाटलें व तो दांतओठ खात म्हणाला, “ या फितुरीसारखा देशाचा शत्रु दुसरा कोणी नाही ! आपल्या देशांतून या फितुरीचा समूळ उच्छेद व्हावा म्हणून मी चंद्रराव मोठ्यांना आधीं मारून टाकलें ! तरी पण आज त्यांच्या जागीं दुसरे चंद्रराव मोरे उत्पन्न झाले असून ते फिरून आपला देश गुलामगिरींत घालण्याला मदत करीत आहेतच ! आणि आज हा माझा आवडता किल्ला जो जळत आहे, तो इंग्लिशांच्या तोफांनीं जळत नसून, आपल्याच देशबांधवांच्या फितुरीनें जळला जात आहे ! या किल्ल्यावरील ही माझी सगळीं पूर्वपरिचित स्थळें उद्ध्वस्त झालेलीं पाहून माझ्या मनाला किती तरी खेद होत आहे ! पण माझे महाल आणि माझे राजवाडे नष्ट झाले, तर ते खुशाल होवोत; पण ज्या महादेवाची मी नित्य पूजा करीत असे आणि जो महादेव मला स्वातंत्र्याच्या स्फूर्त्या देत असे, त्या

महादेवाचें देऊळही हें येथें छिन्नविच्छिन्न झालेलें दिसत आहे ! हे महासाध्वि वाराणशीबाई, जेथें देवांनीं आपल्या देवळांची ही स्थिति करून घेतली, तेथें आपण आपल्या नष्ट होणाऱ्या मानवी वैभवाबद्दल खेद करून काय होणार ! असो ! त्याच देवता जेव्हां आपल्या देशावर तुमच्या-सारख्यांच्या सद्गुणांनीं आणि सदाचरणांनीं संतुष्ट होतील, त्या वेळीं फिहून आपल्या देशाला हें सगळें पूर्वीचें वैभव लवकरच परत मिळेल ! असें म्हणून वातावरणांतील त्या त्रिमूर्ति नार्हाशा झाल्या. पण वाराणशीबाई यांना मात्र आपलें कर्णां तरी अत्यंत कोमल शब्दांनीं शांतवून करीत आहे, असा एक क्षणभर भास झाला !

असो, दारूच्या कोठारालाच आग लागल्यानंतर किळेदाराच्या आशेचा शेवटचा तंतु तुटून गेला; आणि आतां आपला याच्यापुढें निभाव लागणें शक्य नाहीं, अशी सर्वांची खात्री झाली. आणि संध्याकाळच्या काळोखाबरोबर किळ्यावर जिकडे तिकडे निराशेचाही काळोख पसरूं लागला. जळणाऱ्या राजवाड्यांच्या आणि इतर इमारतींच्या प्रकाशानें तो दोन्हीही प्रकारचा अंधकार कमी न होतां उलट जास्तच भेसुर भासूं लागला. किळ्यावरील लोकांची ती रात्र अशा रीतीनें कशी तरी गेली; आणि दुसऱ्या दिवशींच्या प्रातःकाळानें किळ्याच्या पायऱ्यांजवळच्या वाडीमध्ये उभय पक्षांच्या लोकांच्या दरम्यान तड-जोडीचें बोलणें चाललेलें पाहिलें ! ता. ७ रोजीं सकाळीं आठ वाजतां उभय पक्षांकडील लोक तद्दाराच्या अटी ठरविण्याकरितां एकत्र बसले. किळ्यावरच्या लोकांना विचार करण्याकरितां पांच तासांचा मुदत देण्यांत आली. परंतु किळ्यावरील लोकांचा कांहीं विचार ठरेना; व सुचविलेल्या अटी कबूल करण्याचें त्यांनीं नाकारलें; तेव्हां ता. ७ रोजीं तिसरे प्रहरां फिहून गोळीबाराला सुरवात झाली, व तो गोळीबार ता. ८ च्या सकाळपर्यंत चालू होता. त्यानंतर फिहून उभय पक्षांमध्ये तद्दाराचें बोलणें सुरू झालें. किळेदार, शेख अबदुल, यानें आपल्याला योग्य अटी मिळव्यात, म्हणून पुष्कळ आढेवेढे घेतले; आणि अखेरीस ता. ९ रोजीं तिसरे प्रहरापर्यंत वाटाघाटी होऊन एकदांचा उभय पक्षांमध्ये तद्दारा ठरला. किळ्यावर असलेल्या सर्व शिपाई लोकांना आपलीं हत्यारां आणि आपली खाजगी मालमिळकत बरोबर घेऊन जाण्याला परवानगी असावी; किळेदार शेख अबदुल याला आपल्या नोकरांसह आणि हत्यारांसह पुण्यांत राहण्याची परवानगी असावी; वगैरे अटी ठरून किळा खालीं करून देण्याचें मुकर झालें. त्याप्रमाणें ता. १० मे रोजीं तिसरे प्रहराच्या सुमारास ले. कर्नल प्रॅथर हा आपल्या लोकांसह किळ्यावर जाऊन त्यानें किळा आपल्या ताब्यांत घेतला; आणि बाजी-रावसाहेबांच्या पत्नी, वाराणशीबाई, यांच्याबरोबर हत्ती, उंट व शंभर शिपाई असा लबाजमा देऊन त्यांची पुण्याला रवानगी करून देण्यांत आली. इंग्लिशांनीं किळा आपल्या ताब्यांत घेतला, त्या वेळीं त्या किळ्यावर एकही इमारत जळल्यावांचून धड राहिलेली नव्हती. फक्त धान्याचें एक कोठार मात्र कांहीं एक खराबी न होतां शिल्क राहिलें होतें. या किळ्यावर इंग्लिशांना पांच लाख रुपये रोकड सांपडले, अशी इंग्लिश इतिहासकारांनीं कबूली दिलेली आहे.

सन १८१८ तील मे महिन्याच्या १० तारखेला रायगडाच्या किळ्याची वर वर्णन केल्याप्रमाणें स्थिति झालेली होती. सन १६७४ च्या जून महिन्याच्या ६ व्या तारखेची

रायगडाची स्थिति कोणीकडे आणि या वेळची ही स्थिति कोणीकडे ! सन १६७४ मध्ये शिवाजीचा-नव्वे, महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा-राज्याभिषेक रायगडावर झाला आणि सन १८१८ मध्ये महाराष्ट्र स्वातंत्र्याच्या सिंहासनावरून पदच्युत होऊन त्याच्या हातापायांत गुलामगिरीच्या बिड्या ठोकण्यांत आल्या ! सन १६७४ मध्ये रायगडावर स्वातंत्र्याचें निशाण चढविण्यांत आलें ! पण सन १८१८ मध्ये त्याच रायगडावरील स्वातंत्र्याचें निशाण खाली करण्यांत येऊन इंग्रजांचा बावटा वर चढविण्यांत आला ! १४४ वर्षांच्या एवढ्याशा अवधीमध्ये हें इतके फेरफार झाले ! रायगडच्या किल्ल्याचीं फक्त एका दीड शतकामध्ये अशा प्रकारचीं हीं दोन स्थित्यंतरे झालेलीं पाहून ' दैवाची गति विचित्र आहे ! ' याच्याशिवाय कोणाच्या तोंडून दुसरे काय उद्गार बाहेर पडतील !

महाराष्ट्रांतील किळे.

महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांतून सद्याद्रीच्या निरनिराळ्या रांगा चोहों-कडे पसरलेल्या असल्यामुळे महाराष्ट्राची भूमि ही किळ्यांच्या उत्पत्तीला नैसर्गिक रीतीनेच फार अनुकूल अशी आहे; व या कारणामुळे महाराष्ट्रामध्ये किळ्यांची जितकी संख्या आहे, तितकी ती इतर कोठे क्वचितच असेल. ह्या सद्याद्रिपर्वताच्या शिवाय महाराष्ट्राच्या रचनेमध्ये आणखी एक विशेष आहे, तो असा की, सद्याद्रिपर्वताची रांग उत्तर-पासून दक्षिणेपर्यंत महाराष्ट्राच्या पश्चिमेच्या अंगाला पसरलेली असून त्या सद्याद्रिपर्वताच्या पश्चिमेला थोडक्याच अंतरावर समुद्राचा किनारा लागून राहिलेला आहे. व सद्याद्रि पर्वता-मधून निघालेल्या अनेक नद्यांच्या प्रमाणे त्याच पर्वताच्या उदरामधून जन्म पावलेले अनेक डोंगरही थेट समुद्रकिनाऱ्याला जाऊन मिळालेले आहेत. हे डोंगर जेथे समुद्राला जाऊन मिळाले आहेत, तेथे बहुतेक ठिकाणी निरनिराळ्या खाड्यांच्या तोंडांशी किळे बांधलेले असल्याचे आपल्याला आढळून येते. या दृष्टीने मुंबईपासून गोव्यापर्यंतच्या समुद्रकिनाऱ्याचे आपण निरीक्षण केलें, तर या किनाऱ्याच्या कांठच्या डोंगरांवरून आणि क्वचित् ठिकाणी समुद्रामध्येही अनेक किळे असल्याचे आपल्याला दिसून येते. खादेरीउंदेरी, अलिबागचा किळा, रेवदंड्याच्या खाडीच्या जवळील टेकडीवरील किळा, जंजिऱ्याचा किळा, बाणकोट, मंडणगड, अंजनवेल, जयगड, रत्नागिरी, देवगड, सुवर्णदुर्ग, इत्यादि समुद्रकांठचे किळे सुप्रसिद्ध आहेत. हे किळे महाराष्ट्राचे समुद्राच्या बाजूकडून संरक्षण व्हावे म्हणून योजण्यांत आलेले आहेत. व त्यांच्याशिवाय बाकीचे जे शेंकडे किळे सद्याद्रीच्या डोक्यावर विराजमान होत असलेले साऱ्या महाराष्ट्रभर दिसून येतात, त्यांच्याकडून महाराष्ट्रांतील अंतःप्रदेशांचे संरक्षण केलें जावें, अशी ते किळे बांधणारांची अपेक्षा असली पाहिजे, असें दिसते.

हे जे अनेक किळे महाराष्ट्रभर पसरलेले दिसतात, ते आजकालचे बांधलेले आहेत, असें नाहीं. हे किळे शिवाजीमहाराजांनी बांधले, अशी महाराष्ट्रामध्ये सामान्य समजूत आहे. पण ती बरोबर नाहीं. यांच्यापैकी बहुतेक किळे फार पुरातन काळामध्ये बांधले गेलेले असले पाहिजेत, असें त्यांच्या अंतःप्रमाणावरून दिसून येते. किळ्याला संस्कृतमध्ये 'दुर्ग' असा प्रतिशब्द आहे, हें सर्वांना माहीतच आहे. त्यावरून असें एक स्वाभाविक अनुमान कोणाच्याही मनामध्ये उत्पन्न होतें की, या सद्याद्रिपर्वतावरील ही अनेक दुर्गम स्थळे सृष्टिदेवतेनें जेव्हां निर्माण केलीं असतील, तेव्हापासून प्रथमतः दुर्गाची कल्पना आणि मागाहून काहीं काळानें दुर्गाची प्रत्यक्ष रचना त्या त्या ठिकाणीं अस्तित्वांत आलेली असली पाहिजे. ज्याचे इतिहास हल्लीं लुप्त झालेले आहेत, अशी किती तरी राज्ये आपल्या या महाराष्ट्रामध्ये आतांपर्यंत होऊन गेलेलीं असलीं पाहिजेत. आणि राज्ये म्हटलीं

म्हजे त्यांच्या संरक्षणासाठी त्यांच्याबरोबर किल्ल्यांची कल्पना आलीच. खुद्द वेदांमध्येही किल्ल्यांच्या कल्पनांचे उल्लेख आढळतात, परंतु त्याच्या नंतरच्या रामायण, महाभारत इत्यादि ग्रंथांमधून तर त्यांची अवश्यकता आणि त्यांची वर्णने सविस्तर रीतीने दिलेली आहेत. त्याचप्रमाणे कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, कामंदकनीति, शुक्रनीति, वगैरेंसारख्या राजकारणा विषयांच्या प्राचीन ग्रंथांमध्येही किल्ल्यांच्या महत्त्वाची वर्णने आपल्याला वाचावयाला मिळतात. या सगळ्या पुराव्यावरून पहाता हे किल्ले किती जुने असले पाहिजेत, याची कल्पना येते. कित्येक किल्ल्यांवरून जुन्या छिन्नविच्छिन्न झालेल्या देवतांच्या मूर्ति किंवा पूर्वीच्या निरनिराळ्या तऱ्हेच्या नक्षीचे नमुने अद्यापिही कोठेकोठे पहावयाला मिळतात. व त्यावरूनही या किल्ल्यांचा प्राचीनपणा प्रस्थापित होतो. बौद्धांच्या वेळच्या मूर्ति किंवा त्यांचे अवशेष काहीं ठिकाणी सांपडतात; त्यावरून ते किल्ले बौद्धांच्या वेळचे असले पाहिजेत, हें उघड होतें. व पुष्कळ किल्ले पूर्वी महाराष्ट्रांत होऊन गेलेल्या कलचूरि, आंध्रभृत्य, शिलाहार, यादव, वगैरे घराण्यांतील हिंदू राजांनीही बांधलेले असले पाहिजेत. त्यानंतर जेव्हा दक्षिणेंत मुसलमानांच्या स्वाऱ्या होऊ लागल्या, तेव्हां यांपैकी काहीं किल्ले त्यांच्या ताब्यांत गेल्यामुळे तेथें मुसलमानांच्या मशिदींचे आणि त्यांच्या शिल्पकामाच्या पद्धतीचे कित्येक अवशेष आजही पहावयाला मिळत आहेत. अशा रीतीने फार प्राचीन काळापासून चालत आलेले हे किल्ले जेव्हा शिवाजी महाराजांच्या हातीं आले, तेव्हां त्यांनी त्यांची डागडुजी केली, व त्यांनी आपल्या गरजेप्रमाणे काहीं नवीनही रचना केल्या. पूर्वीच्या काळीं या किल्ल्यांचा कोणी कसा उपयोग केला आणि त्याच्यापासून कोणी किती फायदा करून घेतला, हें समजण्याला प्राचीन इतिहासाचे आज आपल्यापाशीं कांहीं साधन नाहीं. परंतु शिवाजीमहाराजांनीं मात्र या किल्ल्यापासून पूर्ण फायदा करून घेतला, हें महाराष्ट्राचा इतिहास आज आपल्याला प्रत्यक्ष सांगू शकत आहे. व त्यामुळे शिवाजीच्या वेळेपासून या किल्ल्यांचें महत्त्व पेशवाईच्या अखेरपर्यंत पूर्णपणे कायमही टिकलें होतें.

लढाई करण्याच्या बाबतींतील शिवाजीमहाराजांची पहिली पद्धत आणि पेशव्यांची अखेरची पद्धत यांच्यामध्ये जरी कांहीं अंतर पडलेलें होतें, तरी त्यामुळे पेशवाईच्या अखेरीसही या किल्ल्यांच्या महत्त्वाला कोणत्याही प्रकारचा कमीपणा आलेला नव्हता. बहुतेक नेहमीं डोंगरांच्या दऱ्याखोऱ्यांतील किल्ल्यांत रहावयाचें आणि शत्रूवर छापा घालून फिरून त्याच किल्ल्यांत येऊन आश्रय घ्यावयाचा, ही पद्धत नवीन स्वराज्यसंस्थापना करणाऱ्या शिवाजीला आणि त्याच्या मावळ्यांना आवश्यक होती. परंतु शिवाजीमहाराजांच्या पुढील पिढींतील पेशवे हे शिवाजीमहाराजांच्या वेळच्या डोंगरी आणि गनिमी काव्याच्या लढाईच्या फार पुढील परिस्थितीपर्यंत जाऊन पोचलेले होते. शिवाजीमहाराजांच्या वेळच्या प्रसिद्ध लढाया पाहिल्या, तर तोरणा, राजगड, प्रतापगड, रांगणा, पुरंदर, सिंहगड, वगैरे किल्ल्यांच्या डोंगराळ मुळखातच त्या झालेल्या आहेत. पण त्यांच्या पुढील काळांतील पेशव्यांच्या लढायांचीं रणक्षेत्रें डोंगराळ मुळखातून निघून मोठ्या मैदानावर आलेलीं होती. उदगीरची लढाई, राक्षसभुवनची लढाई, पानिपतची लढाई, खड्ग्याची लढाई, वडगांवची लढाई, वगैरे पेशव्यांच्या ज्या लढाया त्या या प्रगतीच्या निदर्शक आहेत. शिवाजीच्या वेळच्या सैन्याची

संख्या आणि पेशव्यांच्या वेळच्या सैन्याची संख्या यांच्यामध्येही महदंतर पडलेलं आपल्याला दिसून येतं. शिवाजीच्या एकंदर सैन्याचा आंकडा दहापांच हजारांच्यावर क्वचितच गेलेला असेल. परंतु पेशव्यांचे पानिपत येथील सैन्य लाखाच्याही वर गेलेलं होतं. अशा अनेक दृष्टींनी पाहता सतराव्या शतकाच्या सुरवातीची लढाईची पद्धत आणि अठराव्या शतकाच्या अखेरीची लढाईची पद्धत यांच्यामध्ये जरी हळुहळू अंतर पडत चाललेलं होतं, तरीही पेशव्यांच्या वेळीसुद्धां किल्ल्यांचे महत्त्व कमी झालेलं होतं असें नाही. पेशवाईच्या वेळचे राजे कोणीही प्रत्यक्ष किल्ल्यांमध्ये सदां दित रहात नसून सपाट मैदानावर लहान लहान भुईकोट किल्ले बांधून त्यांत ते आपले राजवाडे उभारीत असत, हे जरी खरे असले, तरी खजिना ठेवणे, धान्य साठविणे, दारूगोळा तयार करणे, कैद्यांना कोंडून ठेवणे, वगैरे अनेक प्रकारच्या राजकीय कार्यांसाठी या किल्ल्यांचा पेशवाईमध्येही उपयोग करण्यांत येत असे. व अशा दृष्टीने या किल्ल्यांचे त्या वेळीही फार महत्त्व होतं.

दुसऱ्या बाजीरावसाहेबांनी इ. स. १८१७ मध्ये इंग्लिशांच्या जुलुमाला कंटाळून इंग्लिशांशी लढण्याचा जेव्हा निश्चय केला, तेव्हाच्या त्या वेळच्या वर्णनांमध्ये आपल्याला असे आढळून येतं की, बाजीरावसाहेबांनी लढाईची जी तयारी केली, त्यांत त्यांनी महाराष्ट्रांतील या अनेक किल्ल्यांच्या बंदोबस्ताकडेही विशेष लक्ष पोंचविलेलं होतं. सर्व किल्ल्यांवर दारूगोळा, दाणागोटा, शिबंदीचे व इतर शिपाई, वगैरे बाबतींमध्ये त्यांनी तेथे कडेकोट बंदोबस्त करून ठेविलेला होता. पश्चिमेकडील समुद्रकिनार्यावरील कुमठा, अचरें, मालवण, सुवर्णदुर्ग, मंडणगड, रामगड, पालगड, ताम्हनगड, रसाळगड, महिपतगड, लिंगाणा, भगवंतगड, देवगड, वगैरे ठिकाणांचा त्यांच्याकडून चागला बंदोबस्त करण्यांत आलेला होता. त्याचप्रमाणे पुण्यापासून क्रोंकणच्या आसपासच्या वाजूचे लोहगड, विसापूर, तुंग, तिकोना, राजमाची, कुडरी, गंगा, नानोशी, पाली, भोरप, अवचितगड, रायगड, तळे-घोसाळें, कागोरी, वगैरे ठिकाणचे जे किल्ले, त्यांच्या बंदोबस्ताकडेही त्यांनी पूर्ण लक्ष पोंचविलेलं होतं. पुणे जिल्ह्याप्रमाणे सातारा जिल्ह्यामध्येही सव्वाद्वीच्या रांगा जिकडेतिकडे पसरलेल्या असल्यामुळे साताराचा प्रांत हेही किल्ल्यांचे एक मोठे केंद्रस्थान आहे. या प्रांतांत खुद्द साताराचा अजिंक्यतारा हा सर्व किल्ल्यांचा राजा असून त्याच्याशिवाय, प्रतापगड, वाघोटा, मसूर, वसंतगड, सदाशिवगड, मच्छिंद्रगड, इसलामपूर, वाळवा, पांडवगड, कमळगड, कालिंजा, चंदनवंदन, विराटगड, कुंडलगड, असे अनेक किल्ले साताराच्या सर्व डोंगराळ मुलखांतून आणि सपाटीवर पसरलेले आहेत. कर्नाटक हा प्रांत हल्ली भाषाभेदाने महाराष्ट्रापासून थोडासा निराळा पडत चाललेला आहे; परंतु आपण हल्ली ज्या वेळचे निरीक्षण करीत आहो, त्या वेळी म्हणजे पेशवाईचे अखेरीस कर्नाटक प्रांत आणि महाराष्ट्र प्रांत या दोघांचा अगदीं एकजीव झालेला होता. विजापुरच्या मुसलमानी बादशाहीविरुद्ध जेव्हा कर्नाटक आणि महाराष्ट्र या दोघांनाही झगडावे लागत होतं, तेव्हांपासूनच या दोन प्रांतांचे विशेष सख्य जमलेलं होतं; व बापू गोखले यांचे पूर्वज हे पूर्वापासून धारवाडकडे रहात असल्यामुळे कर्नाटक आणि महाराष्ट्र यांच्यामधील तो स्नेहभाव जास्तच वृद्धिंगत झालेला होता. शिवाय रास्ते, पटवर्धन, वगैरे सरदारांच्या पराक्रमाने आणि सौजन्यानेही

या दोन प्रांतांच्या एकीकरणांमध्ये पुष्कळ भर पडलेली होती. अशा रीतीने महाराष्ट्राशी संलग्न झालेल्या कर्नाटकामध्येही धारवाड, गदग, डुमल, हुबळी, मिसरी कोटा, बदामी, बागलकोट, सोलापूर, बेळगांव, पाच्छापूर, गोंगाक वगैरेंसारखे अनेक किल्ले पेशव्यांच्या ताब्यांत होते. व मराठ्यांचें राज्य कायम राखण्याला तेही आपापल्या अंतःसामर्थ्याने साहाय्य करीत होते. यांच्याशिवाय पेशव्यांच्या ताब्यांतील किल्ल्यांच्या खानेसुमारीमध्ये ज्यांचा अवश्य नामनिर्देश केला पाहिजे असे आणखी कांहीं प्रमुख किल्ले म्हटले तर चांद-बिर्बाच्या शौर्यासाठीं प्रसिद्धीस आलेला अहमदनगर येथील भुईकोट किल्ला हा एक होय. त्याच्याशिवाय नाशिक जिल्ह्यांतील सह्याद्रीच्या शिखरावर विराजमान असलेला जो त्रिबकेश्वराचा किल्ला त्यालाही गाळून उपयोगी नाही. नाशिक जिल्ह्यांतील दुसरा महत्त्वाचा किल्ला म्हटला म्हणजे नारो शंकर यांनी पूर्वी बांधलेला आणि या वेळीं राजेवहादूर यांच्या ताब्यांत असलेला मालेगांवचा किल्ला होय. हा किल्ला सपाटीवर असल्यामुळे तो आपल्या वुरुजांच्या उंचीने जरी त्रिबकेश्वरच्या किल्ल्याच्या इतका उंच होऊं शकला नाही, तरी त्या किल्ल्याने आपल्या पराक्रमानें आपली उच्चता त्रिबकेश्वराच्या किल्ल्याच्या उंचीपर्यंत नेऊन सोडलेली आहे, यांत शंका नाही ! यानंतर तालनेर, राजदीर, अंमळनेर, अशीरगड, वगैरे तापीनदीच्या आसपासचे जे किल्ले, तेही त्या वेळीं पेशव्यांच्या ताब्यांत असून त्यांनीही त्या वेळच्या लढ्यांतून आपला पराक्रम गाजविलेला आहे.

हे वर सांगितलेले जे किल्ले ते त्या वेळचे मुख्य मुख्य लढाऊ किल्ले होत. पण त्यांच्या-शिवाय दुसरेही अनेक लहान लहान किल्ले त्यांच्या आसपास होते; व त्या किल्ल्यांवरही त्यांच्या मगदुराप्रमाणें थोडेवहुत लढवय्ये लोक होतेच. असे हे अनेक किल्ले दुसऱ्या बाजीरावसाहेबांनीं लढाईच्या तयारीने सिद्ध करून ठेविलेले होते. व या सगळ्या किल्ल्यांची तयारी पुरी झाल्यानंतर त्यांनीं पुण्याच्या जवळ खडकी येथें पहिल्याने इंग्रजांशी लढाईचें तोंड लावलें. या खडकीच्या लढाईनंतर पुढें थोडक्याच दिवसांनीं असें स्पष्ट दिसून येऊं लागलें कीं, बाजीरावसाहेबांनीं इंग्रजांशी सुरू केलेल्या लढाईमध्ये त्यांना यश येणें शक्य नाही. ही गोष्ट निश्चित झाल्यानंतर या वर सांगितलेल्या महाराष्ट्रांतील शंकडो किल्ल्यांची परिस्थिति फार कठिन झाली. इतक्या सगळ्या शेंपन्नास किल्ल्यांवर कोणी मोठमोठे सेनानायक नेमलेले असणें शक्य नव्हतें. बापू गोखले, रास्ते, निपाणकर, वगैरे जे कांहीं थोडेसे मुत्सद्दी आणि सेनापति बाजीरावसाहेबांच्यापाशीं होते, ते त्यांच्याबरोबर फिरत असून इंग्रजांशी टक्कर देत होते. परंतु बापू गोखले यांच्या निधनानंतर सगळ्या सैन्याच्या धोरणाला आळा घालणारा असा कोणी सेनापति राहिला नाही. त्यामुळे सपाट मैदानावर बाजीरावाच्या पाठीमागून फिरणारें जे थोडेंसे सैन्य राहिलें होतें, त्यालाही कोणी चांगलासा शास्त्रा उरला नाही; तर मग या निरनिराळ्या ठिकाणच्या किल्ल्यांतून साऱ्या महाराष्ट्रभर जें मराठ्यांचें सैन्य पसरलेलें होतें, त्याचें नियंत्रण करण्याला कोण असणार ?

साऱ्या महाराष्ट्रभर पसरलेले वर जे पन्नासपाऊणशें किल्ले सांगितलेले आहेत, ते सगळे मिळून महाराष्ट्रामध्ये एक मोठें सामर्थ्य होतें. या किल्ल्यांच्या सामर्थ्याची मदत घेऊनच शिवाजीमहाराजांना आपली हिंदुपदपातशाही स्थापन करतां आली होती. व तें सामर्थ्य

अद्यापिही त्यांच्यामध्ये कायम होतें. आणि हें त्यांच्या अंगांतील सामर्थ्य नाहीसें होण्याला कांहीं कारणही झालेलें नव्हतें, माणसें वृद्ध होतात; पण हे शिवाजीमहाराजांच्या वेळचे किळे या पेशवाईच्या वेळांही शिवाजीच्या वेळेप्रमाणेंच आपल्या तारुण्याच्या ऐन भरामध्ये होते; व त्या वेळां ते जसे शत्रूला प्रतिकार करण्याला उभे होते, तसेच ते या वेळांही होते ! अशा या किळ्यांच्या अंगांतील सामर्थ्य नाहीसें होणार कशां ? मनुष्य हा एक वेळ भिईल; पण दगडांनीं आणि खडकांनीं बनविलेल्या या किळ्यांच्या विस्तीर्ण छातीला भीति कशी ती माहीतच नव्हती ! ते आपल्या जागेपासून एक पाऊलभरही मागे न हटतां निर्भयपणानें शत्रूला तोंड देण्याकरितां सदैव उभे राहिलेले होते ! माणसें लढाई करितां करितां थकून जातात आणि कंटाळा येऊन विश्रांति घेण्याकरितां खालीं बसतील किंवा आपल्या अंथरुणावर निजतील; पण हे किळे—हे देशाचे निस्सीम सेवक—हे कधींही न थकणारे आपल्या देशाचे शिपाई—हे शिवाजीमहाराजांच्या वेळेपासून आपल्या हिंदी साम्राज्याचें संरक्षण करण्याकरितां दक्षतेनें एकसारखे उभे होते ! त्यांना या दीडशें दोनशें वर्षांच्या अवधीमध्ये विश्रांति कशी ती कधीं माहीत नव्हती ! रात्र असो किंवा दिवस असो, सदोदिन पाहण्यावर उभे रहावें, आणि आपल्या चौफेर तटाच्या भिंतीमध्ये बंदुका आणि तोफा मारण्याकरितां ठेवलेलीं जीं असंख्य छिद्रें त्या छिद्रांच्या डोळ्यांमधून चारी दिशांनीं कोणीकडून कोणी शत्रु येत आहे कीं काय, याच्याविषयीं सतत डेहळणी करित असावें, अशीं कामें या किळ्यांनीं अव्याहतपणें सुरू ठेविलेलीं होती ! थंडी पडली तर पाहरेवाला शिपाई पांघरूण घेतो आणि ऊन किंवा पाऊस लागूं लागला असतां तो एकाद्या निवाऱ्याच्या जागेचा आश्रय करतो; पण हे बिचारे पहरेकरी किळे शिवाजीच्या वेळेपासून पेशवाईच्या अमदानीपर्यंत थंडी असो, वारा असो, पाऊस असो किंवा ऊन असो, ते सगळे हाल सोसून आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठीं नेहमीं खडा पहारा करित होते ! कोणी एकादा चोरटा शत्रु पाऊसपाण्याच्या वादळांत किंवा मध्यरात्रीच्या काळोखांत किळ्यावर दगाफटका करण्याकरितां आला, तर कदाचित् तेथील माणसांना झोंपा लागल्या असतील; पण या किळ्यांचें दगड आणि दरवाजे यांना कधीं झोंपा लागलेल्या नव्हत्या ! आणि ते बिनचूकपणानें असल्या चोरट्या शत्रूंना प्रतिबंध करित असत ! शिवाजीपासून बाजीरावापर्यंत आणि इ. स. १६७४ पासून इ. स. १८१८ पर्यंत या किळ्यांनीं आपल्या आसमेतात भागांतील कित्येक पिसाळाना आणि बाळाजीपंतांना फितुरीचा निमकहरामपणा करताना पाहिलें; पण या किळ्यांपैकीं एकही किळ्यानें आपल्या धन्यापार्शीं कधीं फितुरी किंवा विश्वासघात केलेला नाही ! अशा प्रकारच्या या प्रामाणिक किळ्यांना महाराष्ट्रामध्ये त्यांच्या प्रामाणिकपणाला अनुरूप अशीं उच्च स्थानें ठिकठिकाणीं जीं देण्यांत आलीं होती, तीं अगदीं योग्यच होती ! त्या आपल्या उच्च स्थानांवरून आपल्या पायथ्याच्या प्रदेशामध्ये अत्यंत तुच्छ अशा स्वार्थासाठीं विश्वासघात करणाऱ्या नराधमाकडे हे किळे अत्यंत तुच्छतेनें आणि तिरस्कारानें पहात असत ! त्यांना असें वाटे कीं, या पिसाळलेल्या लोकांना परमेश्वरानें सदसद्विवेकबुद्धि दिलेली असून तिचा हे लोक काय उपयोग करतात ? यांच्यापेक्षा आमचे हे निर्बुद्ध दगडदेखील फार चांगले ! या बिचाऱ्या दगडांनीं एकदां देखील कधीं आपल्या

गुप्त बातम्या आपल्या शत्रूला सांगितल्या नाहीत ! व त्यांनीं एकदां देखील कधी आपल्या धन्याशीं बेइमान होऊन आपल्या शत्रूला आपल्या घरांत घेण्याची मसलत केली नाही ! या फितुर होणाऱ्या नराधमांचा देशद्रोह पाहून कधीकधी त्या किड्यांना इतका संताप येत असे कीं, ज्यांच्या डोक्यांत असले फंदफितुरीचे विचार घोळत असतात, त्यांच्या त्या डोक्यावर आपल्या जवळपासचा एकादा धोंडा फिरकावून त्यांच्या त्या देशद्रोही डोक्यांचे राई राई एवढे तुकडे करून टाकावेत ! त्या किड्यांनीं असें केलें असतें, तर खरोखर या पिसाळलेल्या जातींतील लोकांच्या हातून आपलीं राज्ये दुसऱ्याच्या घरांत घातलीं गेलेलीं पहाण्याचा प्रसंग आपल्यावर आज खास आला नसता !

हे सगळे किल्ले बाह्य दृष्टीनें पाहिले असतां एकमेकांपासून तुटक आणि अलग हेति, असें कोणालाही वाटण्याचा संभव आहे. पग हीं चूक आहे. अंतर्मुख दृष्टीनें पहाणाराला यांच्यामध्ये किती निकट संबंध होता, हें तेव्हांच दिसून येतें. या सगळ्या किड्यांचा मिळून एक मोठा थोरला संघ होता. आणि महाराष्ट्रांतील सर्व लहानमोठे किल्ले हे या संघाचे सभासद होते. आपण बाह्यतः दूर दूर असलों, तरी आपल्याला एकमेकांना नित्य पहातां यावें, म्हणून प्रत्येकांनें आपापलीं ठिकाणे अतिशय उंचावर ठेविलेलीं होती. त्यामुळे त्यांच्या रोज गांठी पडत असत ! रामदासांचे भगव्या झेंड्याचें धार्मिक निशाण आणि श्रीमंतांचें जरीपटक्याचें राजकीय निशाण, हीं दोन्ही स्वातंत्र्याचीं निदर्शक अशीं निशाणे प्रत्येक ठिकाणीं फडकत असलेलीं पाहून सर्व किड्यांच्या पोटांत आनंदाच्या ऊर्मे उत्पन्न असत ! प्रत्येक किड्यावर दररोज सकाळसंध्याकाळ स्वातंत्र्याचीं रणवाघे वाजू लागून तेथील नौबर्दांच्या आणि सनयांच्या शब्दांनें सर्व महाराष्ट्रांच्या दशादिशा दुमदुमून गेलेल्या पाहून आपल्या स्वातंत्र्य-सुखापासून व्हेणारा आनंद या किड्यांच्या पोटांत मावत नसे ! या सर्व किड्यांचा मिळून जो एक संघ होता, त्या संघाच्या सभा नेहमीं भरत असत ! व त्या सभांतून महाराष्ट्रांतील सर्व किल्ले हजर असत. या किड्यांच्या संघाची सभा भरण्याची वेळ मध्यरात्रीची असे आणि त्यांची जागा आकाशमंडळांतील विस्तीर्ण मैदान ही असे ! चंद्र आणि तारे यांच्याकडे त्या संघाच्या सभेतील रोषणाईचे काम देण्यात येत असे ! आणि सभेतील सभासदांना उष्णतेपासून त्रास होऊं नये म्हणून प्रत्यक्ष वायु हा तेथे पंखे ओढण्याचें काम करीत असे. अशा व्यवस्थेमध्ये या महाराष्ट्रांतील किड्यांच्या संघाची सभा भरली असता त्या सभेमध्ये काय भाषणे होत असत ? रायगडचा किल्ला हा त्या किड्यांच्या संघाचा कायमचा अध्यक्ष होता ! तो अध्यक्ष स्थानापन्न झाल्यानंतर तेथें जीं भाषणे होत, तीं फक्त एक वीररसाचींच असत. प्रत्येक किड्याचा तट हा आपण सहन केलेल्या तोफेच्या गोळ्यांच्या जखमा आपल्या श्रोतुंदापुढें दाखवीत असे; आणि कोणत्याही उत्कृष्ट मानवी वक्त्यापेक्षां तो त्या योगानें आपल्या श्रोत्यांच्या मनावर जास्त परिणाम उत्पन्न करीत असे ! कोणताही किल्ला बोलावयाला उठला, तरी त्याच्या सगळ्या बोलण्यांतील सार एकच असे; आणि तें हें कीं, आपल्याला कितीही संकटे सोसावीं लागलीं, तरी तीं सगळीं मुकाट्यानें सहन करून आपण अखेरपर्यंत आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याकरितां लढत उभे राहिले पाहिजे ! “आतां हा लढण्याचा कार्यक्रम अयशस्वी झालेला आहे; तेव्हां आतां आपण सगळेजण शत्रूला शरण जाण्याचा

कार्यक्रम स्वीकारूया ! ” अशा प्रकारचा अभद्रपणाचा एकही शब्द तेथें कोणाच्या तोंडून कधी निघत नव्हता. लढण्याला किंवा शत्रूशी तोंड देण्याला थकला असा एकही किष्ठा त्या संधामध्ये नव्हता. ते किष्ते म्हणत असत की, मनुष्याने आमचे दरवाजे उघडून शत्रूला आत घेतले, तर तेथें आमचा नाइलाज आहे ! पण आम्ही आपण होऊन आपले दरवाजे कोणत्याही परशूच्या प्रवेशाकरिता प्राण गेला तरी उघडणार नाहीं व आम्ही कधी कोणाला शरण जाणार नाहीं ! त्या सर्व किष्ठांनी आपले सर्व प्राचीन इतिहास प्रत्यक्ष पाहिलेले होते ! व परकीय लोकांनी लिहिलेल्या खोख्या इतिहासाकडे ते कधी डुंकूनही पहात नसत. अशी स्थिति असल्यामुळे त्या सर्व किष्ठांच्या संधानें बाजीरावसाहेबांच्या वेळीं असा निश्चय ठरविला होता की, आपले धनी बाजीरावसाहेब यांनी इंग्लिशांच्यापाशीं हल्लीं लढाई करण्याला सुरवात केली आहे, अशा वेळीं आपण सर्वांनीं इमानें इतबारें त्यांच्या बाजूनें लढले पाहिजे आणि शेवटपर्यंत टिकाव धरून राहिले पाहिजे !

असा निश्चय करून महाराष्ट्रातील सर्व किष्ते इंग्लिशांशीं लढाई करण्याला तयार होऊन उभे राहिलेले होते व या सर्व किष्ठांचें मिळून सामर्थ्य इतकें मोठें होतें की, त्यांनीं कोणतेही डळमळणारे राज्य सांवरून धरलें असतें. परंतु महाराष्ट्राचें दैव या वेळीं उलटें फिरलेलें होतें, त्यामुळे सत्याला आणि न्यायालाही अपयशानें तोंड खालीं घालावें लागलें; आणि लबाडी व फितुरी या राजरोसपणानें आणि उजळ माथ्यानें चरस्त्राचांत फिरूं लागल्या ! पिसाळलेले लोक प्रतिष्ठित बनले व सत्यनिष्ठ आणि स्वामिनिष्ठ लोक अन्नाला महाग झाले ! जेथें राज्याचे इमानी नोकर विश्वासघात करण्याला प्रवृत्त होऊं लागले, तेथें दगडांनीं आणि बिटांनीं बांधलेल्या बिचाऱ्या किष्ठांचा काय पाड लागणार ? बाजीवसाहेबांचे दोन चार लढायांतून पराभव झाले आणि बापू गोखल्यासारखे सेनापति इहलोक सोडून परलोकाला गेले, तेव्हां या महाराष्ट्रांतील किष्ठांना फारच दैन्यावस्था प्राप्त झाली. प्रत्येक किष्ठावर पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें बराच दारूगोळा साठवून ठेवण्यांत आलेला होता. व अरब, गोंसावी, पठाण, वगैरे अनेक जातींचे बरेचसे शिपाई लोक बहुतेक किष्ठांवर संरक्षणाकरितां हजर होते. लहान किंवा मध्यम प्रतीचे किष्ते असले, तरी त्या किष्ठांवर निदान चारपांचशेंपर्यंत फौज असे. व कित्येक मोठमोठ्या किष्ठांवर तर हजाराला पेक्षाही ज्यास्त लष्कर ठेविलेलें होतें. अशा रीतीनें या सर्व किष्ठांवर मिळून पेशव्याचें जें लष्कर गुंतलेलें होतें, त्या सगळ्याची एकंदर बेरीज केली, तर ती निदान १५-२० हजार तरी होईल, असा ठोकळ मानानें अंदाज दिसतो. इतकी मोठी फौज या किष्ठांतून गुंतलेली होती, आणि शिवाय बाजीरावसाहेबांनीं पहिल्यानें लढाई सुरू केली, त्या वेळीं खडकीच्या भेदानावर बापू गोखल्यांच्या निशाणाखालीं २५-३० हजार फौज उभी होती, अशीं इंग्रजी इतिहासकारांचीं वर्णनें आहेत. यावरून बाजीरावसाहेबांनीं इंग्लिशांशीं लढण्याकरितां किती मोठी तयारी केलेली होती, याची कल्पना येण्यासारखी आहे. इतक्या मोठ्या फौजेनें शिवाजीसारख्या सेनापतीला सर्व हिंदुस्थानही परत पादाक्रांत करतां आलें असतें. परंतु दैव अनुकूल नसल्यामुळे बापू गोखल्यांच्या सारख्या सेनापतीचेही पराक्रम फुकट गेले आणि विंचूरकरांच्या सारख्या स्वामिनिष्ठ सरदारांची स्वामिभक्ति फलप्रद झाली नाही ! आणि वाळाजीपंती वळणाच्या पिसाळ

लेल्या लोकांचे झेंडे जिकडेतिकडे फडकू लागले; आणि देशांत फैलावलेल्या या फितुरी-मुळें रणांगणांतील सैन्याचें कांहीं एक चालेनासें होऊन तीं सगळीं सैन्यें देशोघडीला लागलीं ! किळ्यांतून निरनिराळ्या ठिकाणीं असलेल्या फौजा मात्र आपापल्याला जागीं कायम होत्या; पण त्यांना फारसें कांहीं करतां येत नव्हतें. त्या फौजांना खेळविणारा आणि त्यांच्या हालचाली करून शत्रूला लढाई देणारा असा कोणीहि पुरुष पाठीमागे न उरल्यामुळें ज्या किळ्यांतील फौज त्या किळ्यांत कुजून पडलेली होती. प्रत्येक किळ्यावरील किल्लेदार हा मोठा इमानी नोकर होता. परंतु सगळ्या किळ्यांच्या सैन्याला एकत्र करून त्यांच्यापासून कांहीं देशकार्य करावें, इतक्या जोमाचा मनुष्य त्यांच्यामध्ये कोणीहि नव्हता. शिवाय त्यांनीं कसें वागावें किंवा काय हालचाली कराव्या, याचें धोरण दाखविणारा कोणी मुत्पदी पुण्याच्या दरबारामध्येहि राहिलेला नव्हता. कारण, बाजीरावानें पुणें सोडल्या-पासून पुण्याचा दरबारच पुण्यास उरलेला नव्हता. अशा स्थितींत आपण आपल्या किळ्याचा बचाव करून रहावयाचें, याच्यापेक्षा या किळ्यांच्या पुढें त्या वेळीं दुसरें कांहीं धोरण शक्यच नव्हतें.

परंतु अशा कारणामुळें हे किळे जरी कांहीं करू शकत नव्हते, तरी त्यांच्याबद्दल इंग्लिशांना मात्र फार भीति वाटत होती. सपाट मैदानावरील मुलुखांतून इंग्लिशांनीं पेश-व्यांच्या फौजाचा जरी पराभव केलेला होता, तरी त्यांची विजयश्री अद्यापि निष्कटक झालेली होती, असें मात्र नाहीं. महाराष्ट्रांतील इतके सुमारे पन्नास पाउणशें प्रचंड किळे दाखविल्यानीं आणि फौजेच्या शिपायांनीं भरलेले असे सद्याद्रीच्या सर्व दऱ्याखोऱ्यांतून पसरलेले असतांना आणि ते आपल्या त्या उच्च स्थानावरून आपण फितुरीनें मिळविलेल्या विजयाकडे क्रोधानें आणि आवेशानें टवकारून पहात असतांना कोणत्या शत्रूला आपला विजय चिरस्थायी झालेला आहे असें वाटे ! इंग्लिशांना या दऱ्याखोऱ्यांतून असलेल्या किळ्यांची फार भीति वाटत होती. दाखून भरलेले हे महाराष्ट्रांतील सुरुंग आपण महाराष्ट्राच्या भूमीवर विजयश्रीच्या मदतीनें चालत असतांना आपल्याला मध्येच कोठें तरी धाडकन उडवून देतील कीं काय, अशी त्यांना पदोपदी धास्ती वाटत होती ! स्वातंत्र्याच्या अभिमानाचे पहिले जिवंत झरे या किळ्यांच्या डोंगरांतून जे वाहू लागलेले आहेत, त्यांचे लोंढे या उंच उंच डोंगरांवरून खालीं आपल्या अंगावर कदाचित् कोसळून येतील आणि आपण इंग्रज लोक येथें आलों होतो कां नव्हतो इतक्या रीतीनें आपल्याला ते येथून साफ खणून काढून समुद्रांत नेऊन घालतील, अशी या किळ्यांच्याबद्दल इंग्लिशांना पोटांतून दहशत वाटत होती ! या किळ्यांच्या डोंगरांवरून वाढणाऱ्या स्वातंत्र्यप्रेमी शेतकऱ्यांच्या अंतःकरणांतील स्वाभिमानाच्या ज्योतीनें जिकडे तिकडे साऱ्या महाराष्ट्रभर एकदम वणवें पेटून त्या वणव्याच्या आगीमध्ये आपण आणि आपले खोटेनाटे प्रयत्न आणि आपण फंदफितुरीनें आपल्याजवळ जमाविलेले लोक या सगळ्यांचीच एखादे दिवशीं होळी होऊल जाईल कीं काय, अशी या महाराष्ट्रांतील डोंगरी किळ्यांच्याबद्दल इंग्लिशांना त्या वेळीं जरब वाटत असली, तर त्यांत कांहीं आश्चर्य आहे असें नाहीं. आणि म्हणूनच मैदानावरील

पेशव्यांच्या फौजांचे पराभव करून झाल्यानंतर इंग्लिशांनी आपलें लक्ष हे महाराष्ट्रांतील किल्ले हस्तगत करून घेण्याकडे वळाविलें.

या कामाकरितां इंग्लिशांनी आपल्या फौजेच्या निरनिराळ्या टोळ्या बनविलेल्या होत्या. त्यापैकीं ब्रिगेडिअर जनरल सर टॉमस मन्रो, ब्रिगेडिअर जनरल सिथ, कॅप्टन प्रिस्लर, कॅप्टन प्रॉथर, यांच्या हाताखालील टोळ्या प्रमुख होत्या. व या निरनिराळ्या टोळ्या कोंकण प्रांत, पुणे प्रांत, सातारा प्रांत, कर्नाटक, खानदेश, वगैरे ठिकाणीं पसरून त्यांनीं इ. स. १८१८ च्या जानेवारीपासून तों पावसाळा सुरू होईपर्यंतच्या पहिल्या पांच सहा महिन्यांमध्ये बहुतेक किल्ले हस्तगत केले. तरी पण या किल्ल्यांपैकीं सिंहगड, पुरंदर, वासोटा, बदामी, बेळगांव, सोलापूर, त्रिवक, मलिंगांव, तालनेर, वगैरे ठिकाणीं इंग्लिशांच्या सैन्याला बरेच कुचमावें लागलें. व बाकीच्या किल्ल्यांनींही लढाई देऊन जास्त वेळ टिकाव धरला असता. परंतु त्याचा पुढें कांहीं उपयोग नव्हता. किल्ल्यांच्या बाहेर पेशव्यांच्या फौजेचा जोर असता, तर किल्ल्यांच्या आंतील फौजांनीं टिकाव धरण्यांत कांहीं तरी मतलब होता; पण बाहेरचे आपलें पेशव्यांचे राज्य गेलेंलें आहे, ही दुःखकारक बातमी सर्व किल्ल्यांना समजलेली होती. व त्या दुःखामुळें त्या किल्ल्यांच्या डोळ्यांसून निघणारे अश्रु त्या डोंगरावरील झऱ्यांच्या रूपांनें खालीं सदांदिन वहात राहिलेले होते. अशा स्थितीत स्वामाविक रीतीनेच त्यांना असें वाटूं लागलें होतें की, आतां आपण पुष्कळ टिकाव धरला, तरी त्याचा पुढें काय उपयोग आहे ! पण इतकी जरी निराशेची स्थिति प्राप्त झालेली होती, तरी ही गोष्ट महाराष्ट्राला भूषणास्पद आहे की, अशाही वेळीं महाराष्ट्रांतील प्रत्येक किल्ला इंग्लिशांच्या फौजेपाशीं आपल्या पराक्रमाची पराकाष्ठा होईपर्यंत लढला ! व महाराष्ट्रांतील कित्येक सुप्रबुद्ध लोक अधमपणानें जरी फितुरीचीं कामें करीत होते, तरी महाराष्ट्रांतील या शेंकडों किल्ल्यांपैकीं एकही किल्ला इंग्लिशांना फितुर होऊन वश झाला नाहीं ! या किल्ल्यांवरील किल्लेदारांपैकीं वरेच किल्लेदार अरब होते. पण ते सुसलमानी धर्माचे असूनही त्यांनीं आपल्या हिंदू राजाशीं बेइमानी करून आपल्या हातातील किल्ले इंग्लिशांच्या हवाली केले, असें एकही उदाहरण या किल्ल्यांच्या इतिहासांत सांपडत नाहीं. हें या अरब किल्लेदारांच्या प्रामाणिकपणाला किती तरी भूषणास्पद आहे ! कित्येक किल्लेदार आणि त्यांच्या हाताखालील शिपाई आपल्या प्राणाला मुक्ते, पण त्यांनीं आपल्या हातांतील किल्ले—ते जिवंत असेपर्यंत—इंग्लिशांच्या हातांत जाऊं दिले नाहींत ! बाहेरून पेशव्यांच्या दुसऱ्या सैन्याचा जोर असता, तर या किल्ल्यांवरील लोकांनीं खात्रीनें आणखी जास्त दिवसही टिकाव धरला असता; व बाहेरचे सैन्य आणि किल्ल्याच्या आंतील सैन्य या दोघांनीं मिळून मध्यंतरीं गांठलेल्या इंग्लिशांच्या सैन्याला खात्रीनें ठेंबून काढलें असतें ! पण अशी ही लष्करी लढाईची टाळी दोन हातांनीं मिळूनच जी वाजावयाची असते, ती एका हातानें जर वाजूं शकली नाहीं, तर त्यांत किल्ल्यावरील लोकांचा कांहीं दोष आहे, असें म्हणतां यावयाचे नाहीं. सारांश, महाराष्ट्रांतील सर्व किल्ले या वेळीं आपल्या सामर्थ्याची शिकस्त करून इमानें इतबारें लढले. या किल्ल्यांच्यापैकीं प्रत्येक किल्ल्याचा वेढा हें एकेका ऐतिहासिक कादंबरीचे एकेक उत्कृष्ट आणि अत्यंत स्फूर्तिदायक

असें कथानक होण्याच्या योग्यतेचें आहे; इतका पराक्रम, इतकी स्वामिनिष्ठा आणि इतकी स्वदेशभक्ती या किळ्यांवरील शिपायांनीं आणि सरदारांनीं दाखविली असली पाहिजे. परंतु त्या निरनिराळ्या प्रसंगांच्या भीषण आणि लोमहर्षण अशा वर्णनांच्या बखरी आपल्या जुन्या लोकांपैकीं कोणी लिहून ठेवलेल्या नसल्यामुळे प्रत्यक्षाची उणीव अशा ठिकाणीं कल्पनेनें भरून काढावी लागेल, हें अगदीं निर्विवाद आहे. तरी पण एकंदर परिस्थिति पाहिली, तर प्रत्येक डोंगराच्या शिखरावरील किळ्यावर स्वामिनिष्ठेचे आणि स्वदेशभक्तीचे अत्युच्च सद्गुण आपल्या आर्यभूमीच्या स्वातंत्र्याकरितां त्या वेळां पराकाष्ठेच्या खस्ता खात होते, याबद्दल बिलकुल शंका नाही. व याबद्दलचीं कांहीं प्रत्यक्ष प्रत्यंतरे परकीयांनीं लिहिलेल्या इतिहासांमध्येही आपल्याला पहावयाला सांपडतात.

अशा प्रसंगाच्या पहिल्या उदाहरणाकरितां आपण पुण्याजवळच्या सिंहगड किळ्याकडे वळूं. तान्हाजी मालुसरे यांनीं आपल्या पराक्रमानें या किळ्याचें नांव महाराष्ट्रांतील प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणामध्ये अविस्मरणीय करून ठेविलें आहे. पेशव्यांचें राज्य पुण्यांतून नष्ट झाल्यानंतर इंग्लिशांच्या सैन्याची पहिली धाड या किळ्यावर येऊन पडली, आणि इ. स. १८१८ च्या फेब्रुवारी महिन्याच्या २० व्या तारखेला इंग्लिशांच्या फौजेचा तळ सिंहगड किळ्याच्या पायथ्याशीं येऊन पडला. हें सैन्य शिरवळ, शिवापूरच्या बाजूनें येऊन त्यानें सिंहगडच्या पायथ्याच्या एकेका बाजूनें दळुदळू आक्रमण केलें, व पूर्वेच्या आणि उत्तरेच्या बाजूनें त्या सैन्यानें आपल्या तोंफा डागण्याला ता. २१ पासून सुरुवात केली. त्याच दिवशांच्या संध्याकाळपासून किळ्यावर हॉबिट्सर तोंफांचे गोळे फेंकण्याला सुरुवात करण्यांत आली. दोन तीन दिवस दोन्ही तिन्ही बाजूंनीं तोंफा सुरू होत्या. पण किळ्याला वेढा घालणाऱ्या सैन्याच्या हातून फारसा कांहीं परिणाम झाला नाही. पुढें ता. २४ रोजीं या वेढा घालणाऱ्या सैन्याच्या मदतीला कॅप्टन डेव्हिस हा आपल्या हाताखालीं निजामाच्या लष्करापैकीं अठराशें घोडेस्वार घेऊन आला. मुंबईच्या नेटिव्ह इन्फंट्रीच्या दुसऱ्या बॅटेलियनपैकीं बरेंच मोठें लष्कर पूर्वी सिंहगडासमोर तळ देऊन राहिलें होतें व त्याला कॅप्टन डेव्हिस याच्या हाताखालील हे १८०० लोक नवीन येऊन मिळाले. अशा रीतीनें सुमारे तीन साडेतीन हजार सैन्याचा गराडा सिंहगडच्या भोंवतीं येऊन पडला. व पूर्व, उत्तर आणि पश्चिम, अशा तिन्ही बाजूंनीं बांधलेल्या मोर्च्यांवरील बॅटरीजमधून तोंफांचा मारा सुरू करण्यांत आला. बाहेरच्या बाजूनें जी ही इनकी कडेकोट तयारी झाली होती, त्या मानानें किळ्याच्या आंतमध्ये फारशी मोठी फौज होती असें नाही. किळ्यांत सरासरीनें १२०० लोक होते. तरी पण त्यांनीं या तीन साडेतीन हजार सैन्याच्या विरुद्ध मोठ्या नेटानें लढाई चालविली होती. ता. २५ फेब्रुवारी रोजीं आणखी कांहीं नवे मोर्चे बांधण्यांत येऊन तेथून ट्वेल्व्ह पौंडरच्या दोन आणि सिक्स पौंडरच्या दोन अशा चार तोंफांची एक नवीन बॅटरी एक हजार याड्यांच्या अंतरावरून सुरू करण्यांत आली. पण तेवढ्यानेंही कांहीं दाद लागेना. तेव्हां एटीन पौंडरच्या दोन दोन तोंफांच्या अशा आणखी दोन बॅटरीज ता. २८ फेब्रुवारी रोजीं किळ्याच्या मुख्य दरवाजाच्या रोखानें चालू करण्यांत आल्या. इतकी खटपट करण्यांत आली, तरी किळा स्वाधीन होण्याचा कांहीं रंग दिसेना. तारीख

२१ फेब्रुवारीपासून त्या महिन्याच्या अखेरांपर्यंत सुमारे एक आठवडाभर किल्ल्यावर रात्र-दिवस एकसारखा तोफांचा भडिमार चाललेला होता. व इतक्या अवधीत किल्ल्याच्या तटा-वर सुमारे चार हजारपर्यंत निरनिराळ्या प्रकारचे तोफांचे गोळे टाकण्यांत आले असतले. अशा स्थितीत किल्ल्यातील लोकांची काय अवस्था झाली असेल, याची कल्पना करणेहि

सिंहगड किल्ल्याचा कल्याण दरवाजा.

कठिण आहे. आंतील लोक फक्त काय ते हजारबाराशें; आणि त्यांना बाहेरून कोणी सोड-विण्याकरितां येईल, अशीं मुळींच आशा उरलेली नव्हती ! शिवाय, पुण्यांतील पेशवाई

राज्य लयाला गेलेलेहि त्यांना माहीत झाले होते ! त्यामुळे ते कितीहि शौर्याने लढले, तरी त्या शौर्याचे चीज करणारे आणि त्यांच्या बहादुरीबद्दल त्यांना बक्षिस देणारे पुण्यांत कोणीहि धनी उरलेले नव्हते ! अशा स्थितीत केवळ स्वदेशभक्ति, स्वातंत्र्याचे प्रेम आणि पराक्रमाची नैसर्गिक हौस, एवढ्याच कारणांसाठी ते किड्यांतील शिपाई आपली शिरे आपल्या हातांत घेऊन आपल्या शत्रूपाशी निकराने लढत होते. आपल्या पायाखाली असलेली आपली जन्मभूमि आणि आपल्या मस्तकावर असलेला सत्याचा वाली परमेश्वर या दोघांच्याच फक्त प्रोत्साहनाने ते शिपाई आपल्या क्षात्रवृत्तीला स्मरून लढत होते. पण आपल्या भोंवती तीन चार हजार शत्रूंचा गराडा पडलेला आणि त्यांच्या तोफांचा आपल्यावर रात्रंदिवस भडिमार चाललेला, अशा स्थितीत ते बिचारे पेशव्यांचे शिपाई प्रामाणिक असले आणि पराक्रमी असले, तरी किती दिवस कंठणार ? इतक्या विपत्तीमध्येहि त्यांचा धीर यत्किंचितहि खचला नव्हता. शिवाजीमहाराजांचे पराक्रम त्यांना त्यांच्या डोळ्यापुढे दिसत होते ! आणि तान्हाजी मालुसरे यांचा प्रत्यक्ष आत्मा त्यांच्यामध्ये मिसळून त्यांच्याबरोबर लढत होता ! प्रत्येक हाताश होणाऱ्या शिपायाच्या अंतःकरणामध्ये तो आशा उत्पन्न करीत होता आणि प्रत्येक रिकाम्या पडलेल्या तोफेमध्ये तो दाहगोळा भरून तिला सरबती देत होता ! सिंहगडच्या किड्यावरील अरब आणि गोसावी हे शत्रूवर मारा करण्याकरितां कोणती जागा सोडकर आहे हे ठरविण्यासाठी ज्या ज्या कड्यावरून खाली पहात, त्या त्या प्रत्येक कड्यावरून घोरपडीच्या शेपटीला दोरी बांधून एक एक तान्हाजी आपल्या मदतीला वर चढून येत आहे, असे त्यांना जेथे तेथे दिसू लागले ! ते किड्याच्या तटावर जेथे जेथे उभे राहून वरून खाली शत्रूवर आपल्या तोफांचा मारा चालवीत होते, तेथे तेथे आपल्या बाजूला प्रत्यक्ष तान्हाजी मालुसरे उभे आहेत, असा त्यांना भास होई ! अशा श्रद्धेने आणि अशा पराक्रमाने किड्यावरील लोकांनी सुमारे नऊदहा दिवसपर्यंत तो किड्या लढविला. पुढे तारीख १ मार्च रोजी लढाई संपली. आणि इंग्लिशांनी त्या दिवशी किड्या आपल्या ताब्यांत घेतला. या वेळी किड्यामध्ये सुमारे चारशे अरब आणि सातशे गोसावी शिक्क राहिलेले होते. ते आपआपली हत्यारे घेऊन बाहेर पडले आणि सिंहगडचा किड्या इंग्लिशांनी आपल्या ताब्यांत घेतला.

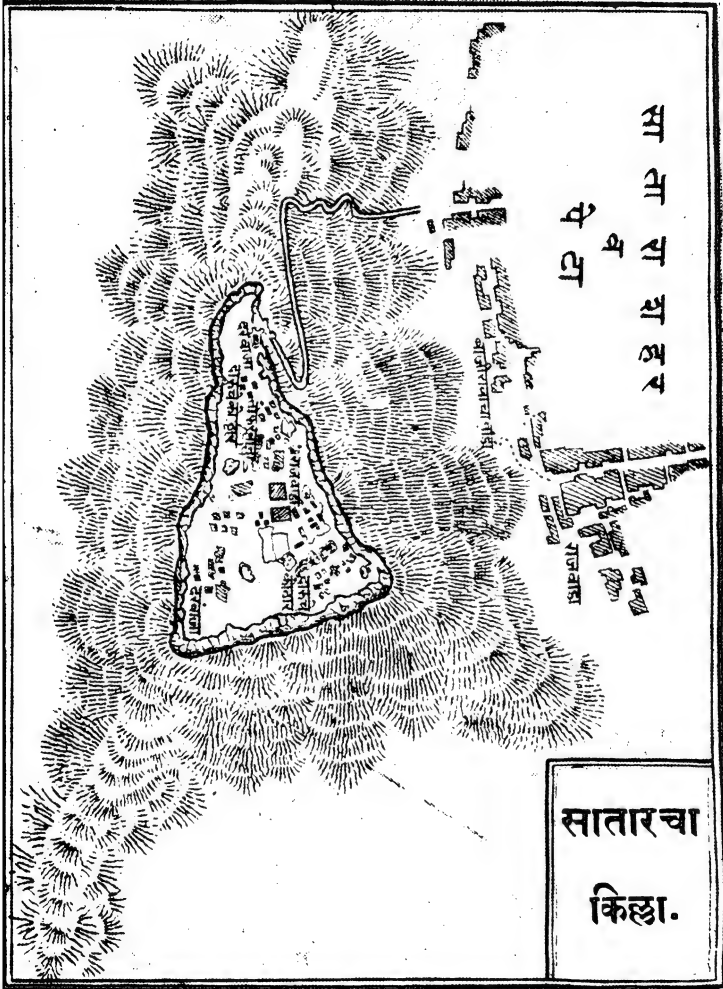
अशा रीतीने सिंहगडचा किड्या हस्तगत झाल्यानंतर इंग्लिशांचे सैन्य पुरंदरच्या किड्याकडे वळले. पुरंदर किड्याच्या उत्तरेच्या आणि दक्षिणेच्या अशा दोन बाजूंनी सैन्याच्या दोन तुकड्या आधी पुढे पाठविण्यांत आल्या होत्या; व इंग्लिशांचे मुख्य सैन्य जेजुरीच्या बाजूने पुरंदर किड्याच्या उत्तरेच्या अंगाला तारीख ११ मार्च सन १८१८ रोजी येऊन पोहोचले. तेथून पुरंदर आणि वजीरगड हे किल्ले अगदी जवळ होते. परंतु त्या किड्यावर हल्ला करावयाला जाणाऱ्या शिपायांना सासवड येथेच प्रथम अडथळा करण्यांत आला. सासवड येथील वाड्यामध्ये सिंधी, हिंदुस्थानी, अरब, अशा निरनिराळ्या जातीचे मिळून सुमारे दोनशे लोक होते. त्यांनी सासवड येथील पेशव्यांच्या मजबूत वाड्याचा आश्रय करून इंग्लिशांच्या सैन्यावर गोळीबार सुरू केला. हा इतिहासप्रसिद्ध वाडा इतका मजबूत आहे की, तो एक लहानसा किल्लाच आहे असे म्हटले, तर त्यांत यत्किंचितहि अतिशयोक्ति

होणार नाही. या वाड्यांतलि तोफांचा मारा बंद पाडल्याशिवाय इंग्लिशांना पुढें जाणें शक्य नव्हतें. त्यामुळें इंग्लिशांनीं त्या वाड्याच्या दगडी भिंतीवर पहिल्यानें सिक्ससौंडर तोफा सुरू केल्या. परंतु त्या वाड्याच्या भिंती इतक्या मजबूत आहेत कीं, त्या तोफांचा त्यांच्यावर कांहीं एक परिणाम झाला नाही. तेव्हां एंटीन पौंडर्सच्या तोफा आणवून त्या राजवाड्याच्या भिंतीवर भडिमार सुरू करण्यांत आला. त्या तोफांचाहि वाड्याच्या भिंतीवर फारसा परिणाम झाला असें नाही. परंतु एका लहानशा वाड्यांत कोंडल्या गेलेल्या थोड्याशा शिपायांनीं तेथें फार दिवस टिकाव धरून रहाणें शक्य नव्हतें. तरी पण त्या थोड्याशा शिपायांनींहि इंग्लिशांच्या सैन्याला सासवडच्या जवळ एक दोन दिवसपर्यंत रोखून धरलें होतें. पुढें तारीख १४ मार्च रोजीं वजीरगडच्या किल्ल्यावर तोफांची बंदरी सुरू करून तारीख १५ मार्च रोजीं इंग्लिशांनीं वजीरगडचा किल्ला काबीज केला. आणि वजीरगडचा किल्ला शत्रूच्या हातांत गेल्यावर तेथून पुरंदरच्या किल्ल्यावर नेमका तोफेचा मारा होऊं शकत असल्यामुळें पुरंदरचा किल्ला पेशव्यांच्या शिपायांनीं आपल्या ताब्यामध्ये ठेवणें अगदीं अशक्यच होतें. त्यामुळें तारीख १६ मार्च रोजीं पुरंदरचा किल्लाहि इंग्लिशांच्या ताब्यांत गेला.

सिंहगड आणि पुरंदर यांच्यासारख्या मोठ्या किल्ल्यांची ही अवस्था झालेली कळल्यानंतर आजूबाजूच्या लहान लहान किल्ल्यांनीं टिकाव धरणें शक्य नव्हतें. ता. १६ मार्च रोजीं पुरंदरचा किल्ला हस्तगत झाल्यानंतर मेजर थॅचर हा आपल्या हाताखालीं कांहीं थोडेंसें सैन्य घेऊन खांबटकीच्या घाटानें वाईकडे जाण्याकरितां निघाला असतां त्यानें तारीख २४ मार्च रोजीं पांडवगडचा किल्ला पाडाव करून घेतला. त्याचप्रमाणें तेथून जवळच कमलगड आणि कालिज! हे जे दोन किल्ले होते, तेहि पुढील एकदेन दिवसांत काबीज करण्यांत आले. व त्याच सुमाराला चंदनवंदन, विराटगड, कुंडलगड, वगैरे किल्लेहि मार्च महिन्याच्या अखेरीपर्यंत इंग्लिशांनीं आपल्या ताब्यांत घेतले. एखाद्या इमारतीच्या पायाचा मुख्य दगड ढांसळला, म्हणजे ती सगळी इमारत जशी कोसळते, तशी या किल्ल्यांची स्थिति झाली. आणि त्यामुळेच फेब्रुवारीचा अर्धा महिना आणि मार्चचा सगळा महिना अशा फक्त दीड महिन्यांच्या अवकाशामध्ये हे सुमारे नऊदहा किल्ले इंग्लिशांच्या एकदम हातामध्ये आले.

पण ही वर वर्णन केलेली स्थिति पांडवगड आणि विराटगड यांच्यासारख्या लहान लहान किल्ल्यांचीच त्या वेळीं झालेली होती, असें नाही. सातारच्या किल्ल्यासारखे मोठमोठे किल्लेहि अशाचसारख्या अवस्थेला येऊन पोचलेले होते. सातारा हें मराठ्यांच्या राजधानीचें शहर, व सातारचा किल्ला हाहि इतिहासप्रसिद्ध अशा किल्ल्यांपैकीं एक किल्ला होय. पण त्या किल्ल्याची तरी या वेळीं काय दशा झाली? ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ आणि ब्रिगेडियर जनरल प्रिंस्लर यांच्या हाताखालील सैन्य तारीख ८ फेब्रुवारी सन १८१८ चे सुमारास सातारचाजवळील कोरेगांव मुक्कामीं एकत्र झालीं; व तेथून कूच करून निघाल्यानंतर त्या दोन्ही सैन्यांचा तळ सातारच्यापासून सुमारे दीड कोसावर तारीख १० फेब्रुवारी रोजीं येऊन पडला, व लगेच सातारच्या किल्ल्यावर तोफ सुरू करण्यांत आली. या वेळीं सातारच्या

किल्ल्यांत इंग्लिशांना लढाई देण्यासारखी सामग्रीची तयारी नव्हती, असें नाहों. किल्ल्यावर चारपांचशें शिपाई होते. व इंग्लिशांच्या तोफांवर उलट मारा करण्याला योग्य अशा किल्ल्यावर सुमारे पंचवीस मोठमोठ्या तोफा होत्या. पण नुसत्या तोफा आणि नुसत्या किल्ल्याच्या बळकट भिंती या शत्रूला आपल्यापासून दूर राखण्याला केव्हाहि समर्थ होऊं

शकत नाहींत. त्यांच्या पाठीमागे प्रामाणिक आणि प्राण गेला तरी आपल्या देशाचें स्वातंत्र्य जाऊं याबयाचें नाहीं अशा दृढ निश्चयाच्या माणसांचें पाठबळ लागत असतें. पण त्याची तर या वेळीं सातारच्या मुसद्दयांमध्ये फारच मोठी उणीव होती. सातारचे प्रमुख

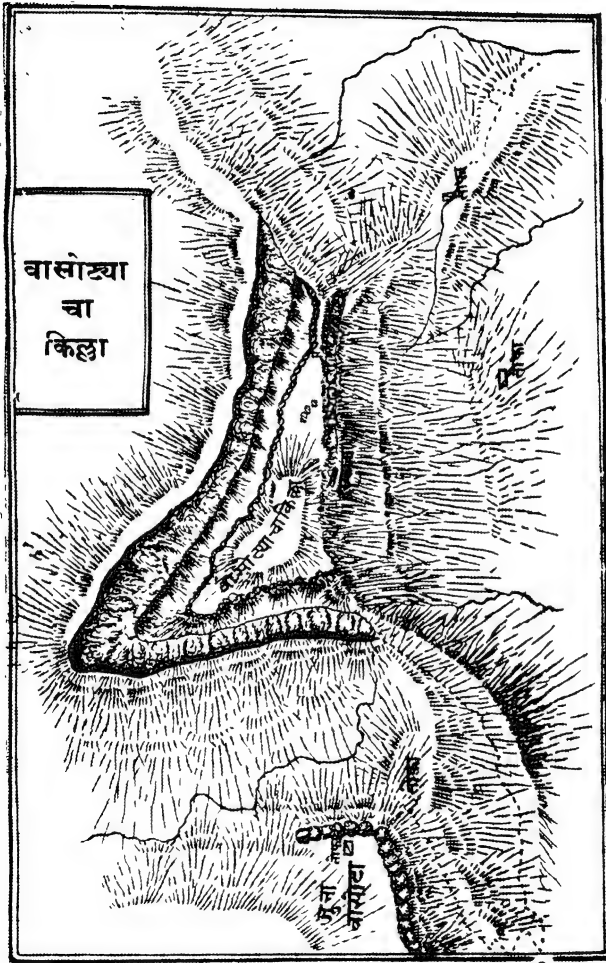
राजकारणां लोक या वेळीं बाळाजीपंत नातूंच्या वशिल्यानें एल्फिन्स्टनसाहेबांच्या कानाशीं लागण्यांत आणि त्यांच्या खोख्या भूलथापांवर विश्वास ठेवण्यांत दंग होऊन गेलेले होते ! अशा स्थितींत सातारचा किष्ठा कोणाच्या जोरावर लढविला जाणार ! आणि अशा स्थितींत सातारचा “ अजिंक्य तारा ” जर जिंकला गेला, तर त्यांत आश्चर्य तें काय ? तारीख १० फेब्रुवारी इसवी सन १८१८ रोजीं सकाळीं त्या किष्ठ्यावर इंग्लिशांच्या तोफा चालू झाल्या आणि त्याच दिवशीं संध्याकाळीं सातारचा किष्ठा इंग्लिशांच्या चरणीं शरणागत आला. ज्या किष्ठ्यांतील आणि ज्या किष्ठ्याच्या छायेखालील राजधानींतील राजकारण इंग्लिशांना फितूर झालेल्या हेरांनीं आणि निमकहराम लोकांनीं आधींच पोखरून ठेवलेलें होतें, त्या किष्ठ्याच्या भिंतींवर इंग्लिशांनीं आपला दारूगोळा तरी विनाकारण कशाला फुकट दवडावयाला पाहिजे होता ? आणि त्या किष्ठ्याने इंग्लिशांच्या स्वाधीन होण्याला आठ चार तासांचा तरी विलंब कशाला करावयाला पाहिजे होता ? इंग्लिशांनीं सातारचा किष्ठा तारीख १० फेब्रुवारी रोजीं घेतला आणि तारीख ११ फेब्रुवारी रोजीं त्यांनीं त्या किष्ठ्यावर सातारच्या राजाचें निशाण उभारलें. जे इंग्लिश लोक पेशव्यांच्या शनवारवाड्यावर आपलें स्वतःचें निशाण उभारतात, त्याच इंग्लिशांनीं सातारच्या किष्ठ्यावर त्या वेळेपुरतें सातारच्या महाराजांचें निशाण कां उभारलें, हें फितुरीबद्दल मागाहून पश्चात्ताप पावलेल्या आपल्या लोकांना आतां सांगण्याची कांहीं गरज आहे, असें नाहीं. इंग्लिशांनीं सातारच्या किष्ठ्यावर तारीख ११ फेब्रुवारी १८१८ रोजीं जें निशाण उभारलें, तें सातारच्या महाराजांच्या स्वाभित्वाचें द्योतक असें निशाण नसून तें दिलेलीं वचनें पुरीं न करणाऱ्या विश्वासघातकी धोरणाचें द्योतक असें निशाण होतें, हें पुढील इतिहासानें हिंदुस्थानांतील लोकांना सिद्ध करून दाखविलें आहे !

सातारच्या किष्ठ्याची जरी तेथील फितुरीमुळें अशी दैन्यावस्था झाली होती, तरी बाकीच्या किष्ठ्यांच्या भिंतींतील दगड इंग्लिशांना असे फितूर झालेले नव्हते. आणि त्यामुळें स्वामिनिष्ठेच्या समिंटेनें एकमेकांपाशीं चिकटून राहिलेल्या बाकीच्या किष्ठ्यांतील बारीक बारीक विटाहि इंग्लिशांच्या तोफांना दाद देत नव्हत्या. राजकीय महत्त्वानें सातारच्या किष्ठ्याइतका नव्हे, पण स्वामिनिष्ठेच्या मजबुतीनें सातारच्या किष्ठ्याहूनहि अधिक श्रेष्ठ असा सातारच्यापासून काहीं थोड्या अंतरावर कोंकणच्या बाजूला तोड बळवून समुद्राचें कौतुक पहात रहाणारा वासोटा या नांवाचा एक किष्ठा आहे. शिवाजीनें हा किष्ठा हस्तगत करून त्याला वज्रगड असें नांव दिलें होतें. शिवाय ताई तेलीण आणि बापू गोखले या दोघांनींहि आपआपल्या परीनें आपल्या पराक्रमानें या किष्ठ्याच्या भिंती महाराष्ट्रांतील लोकांच्या अंतःकरणांमध्ये इतक्या बळकट बांधून ठेवलेल्या आहेत कीं, कोणत्याहि इंग्लिशांच्या खोख्या इतिहासाच्या तोफा त्या भिंतींना तेथून पाडवूं शकणार नाहींत. सष्टिदेवता सहाद्रीच्या उंच शिखरावर जोंपर्यंत वासोड्याच्या किष्ठ्याचे बुरूज धारण करीत राहिल, तोंपर्यंत त्याची स्मृति महाराष्ट्रांच्या अंतःकरणांतून केव्हांहि नाहीशी होणार नाहीं ! हा वासोड्याचा किष्ठा फार उंच आहे; आणि कांहीं एक दोन वाटांखेरीज त्या किष्ठ्यावर चढून जाण्याला दुसरीकडून कोठूनहि वाट नाहीं; इतके या किष्ठ्याच्या चारी बाजूंनीं भयंकर कडे तुटलेले आहेत, गरीब

शेतकऱ्यांच्या निरुपद्रवी स्वतंत्रतेला शांततेनें रहातां यावें अशासाठीं प्रत्यक्ष साष्टिदेवतेनेंच आपल्या स्वतंत्रतारूपी प्रियकन्येकरितां हें एक माहेरघर बांधून दिलेलें अमलें पाहिजे. असें हें स्थळ पाहिलें असतां कोणालाहि वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं. पण अशा ठिकाणावरहि जुलमी राजांच्या घाडी येऊन पडतात, हें पाहून आतां मी आपल्या या प्रिय स्वतंत्रतेला ठेवूं तरी कोणत्या सुरक्षित ठिकाणीं, अशी काळजी त्या साष्टिदेवतेला खात्रीनें क्षणोक्षणीं उत्पन्न होत असेल ! असा हा वासोव्याचा किल्ला घेण्याकरितां इंग्लिशांची एक टोळी सातान्याहून तारीख २९ मार्च इसवी सन १८१८ रोजी निघाली. आणि त्या किल्ल्याच्या पायथ्याशीं किल्ल्यापासून सुमारे तीन चार कोसांच्या अंतरावर असलेल्या तांबे या गांवां या टोळीनें ता. ३० मार्च रोजीं मुक्काम केला. व तेथून कर्नल ह्यूएट यांच्या हाताखालीं कांहीं लोक तारीख ३१ मार्च रोजीं पुढें पाठविण्यांत आले. कर्नल ह्यूएट हे त्याच दिवशीं तिसरे प्रहरी किल्ल्यापासून एक दोन कोसांच्या अंतरावर असलेल्या इंदोली या गांवां येऊन पोचले. व त्यांनीं तेथून कांहीं अंतरावर आपल्या शिपायांचें एक नाकें बसविलें. आणि बाकीचे लोक फिहून तांबे येथील छावणीमध्ये परत आले. नंतर तारीख १ एप्रिल रोजीं किल्ल्याला वेढा घालण्याचें काम सुरू झालें व निरनिराळ्या ठिकाणीं फौजेचीं नाकीं बसविण्यांत आलीं. वेढा घालणाऱ्या फौजेचे तळ एकंदर तीन ठिकाणीं पडले. एक तळ जुना वासोटा येथें होता. दुसरा तळ किल्ल्याच्या दरवाज्यासमोर असून तेथून किल्ल्याचें अंतर सुमारे सहासातशें यार्ड इतकेंच होतें. आणि तिसरा तळ दुसऱ्याच्या उजव्या बाजूला असून तेथून किल्ल्याच्या भिंती फक्त सुमारे चारशें यार्डच दूर होत्या. अशा रीतीनें किल्ल्याच्या तीन बाजूंनीं वेढा घातल्यानंतर त्याच्यापुढें तोफा वेगरे चढविण्याकरितां रस्ता दुरुस्त करण्याचें काम सुरू करण्यांत आलें. व सातारच्या महाराजांच्या हत्तींकडून तोफा ओढवून तळच्या छावणीमध्ये आणल्यानंतर त्या माणसांकडून डोंगरावर चढविण्यांत बेऊं लागल्या. व अशा रीतीनें मोर्चे बांधून आणि डोंगरावर तोफा चढवून झाल्यानंतर तारीख ५ एप्रिल रोजीं जुन्या वासोव्याच्या छावणीच्या जवळील बॅटरीमधून किल्ल्यावर इंग्लिशांच्या तोफांचे गोळे जाऊन पडूं लागले. खुद्द सातारचे महाराज यांना पूर्वीं कांहीं दिवस याच किल्ल्यावर ठेवण्यांत आलेले होते. त्यांना तेथून काढून बाजीरावसाहेबांनीं नंतर आपल्या स्वारीबरोबर घेतलें होतें; परंतु सातारच्या महाराजांची इंग्लिशांच्याबरोबर आंतून गुप्त कारस्थानें चाललेलीं असल्यामुळें अष्टाच्या लढाईनंतर बळवंतराव चिटणीस यांच्या फितुरीनें सातारचे महाराज ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ यांच्या स्वाधीन झाले. बापू गोखल्यांच्यासारख्या नररत्नाचा प्राण गेल्याबद्दल ज्यांना वाईट वाटलें नाहीं, पण आपला प्राण शरणागतीनें बचावल्याबद्दल ज्यांना आनंद वाटला, आणि अष्टाच्या लढाईत मराठ्यांचा पराभव होऊन त्या जुन्या हिंदुपदपादशाहीची आतां यत्किंचित्हि आशा उरली नाहीं याबद्दल ज्यांना वाईट वाटलें नाहीं, पण फितुरीनें संपादन केलेल्या आपल्या स्वतःच्या अल्पकालीन राज्यप्राप्तीची भ्रामक अशा दिवूं लागल्यामुळें ज्यांना क्षणैक आनंद वाटूं लागला होता, त्या सातारच्या महाराजांच्या कुटुंबातील कांहीं माणसें अद्यापि या वासोव्याच्या किल्ल्यावर अटकेंत होती. तीं माणसें आतां वासोव्याचा किल्ला इंग्लिशांनीं हस्तगत केला म्हणजे आपल्याला भेटतील,

म्हणून त्यांचे स्वागत करण्याकरितां खुद्द सातारचे महाराजहि किल्ल्याच्या पायथ्याशी ईप्र जांच्या छावणींत येऊन दाखल झाले होते. यामुळे या वासोऱ्याच्या वेढ्याला एक प्रकारचे महत्त्व आलेले होते. पण याशिवाय आणखीहि एका कारणासाठीं इंग्लिशांच्या दृष्टीने या वेढ्याचे महत्त्व फार मोठे गणले जात होते. बाजीरावसाहेबांनी खडकीस इंग्लिशांच्या विरुद्ध

लढाई सुरू केली, त्या वेळीं आपल्या हाताखाली मद्रास नेटिव्ह घोडेस्वारांच्या पलटणीपैकी कांहीं लोक घेऊन कॉर्नेट हंटर आणि कॉर्नेट मॉरिसन या नांवाचे दोन इंग्लिश ऑफिसर्स इंग्लिशांना मदत करण्याकरितां खडकीकडे चालले होते. त्यांना पेशव्यांच्या सैन्याने पुण्यापासून सात आठ कोसांच्या अंतरावर असलेल्या उरळीच्या मुक्कामावर गांठले व तेथे

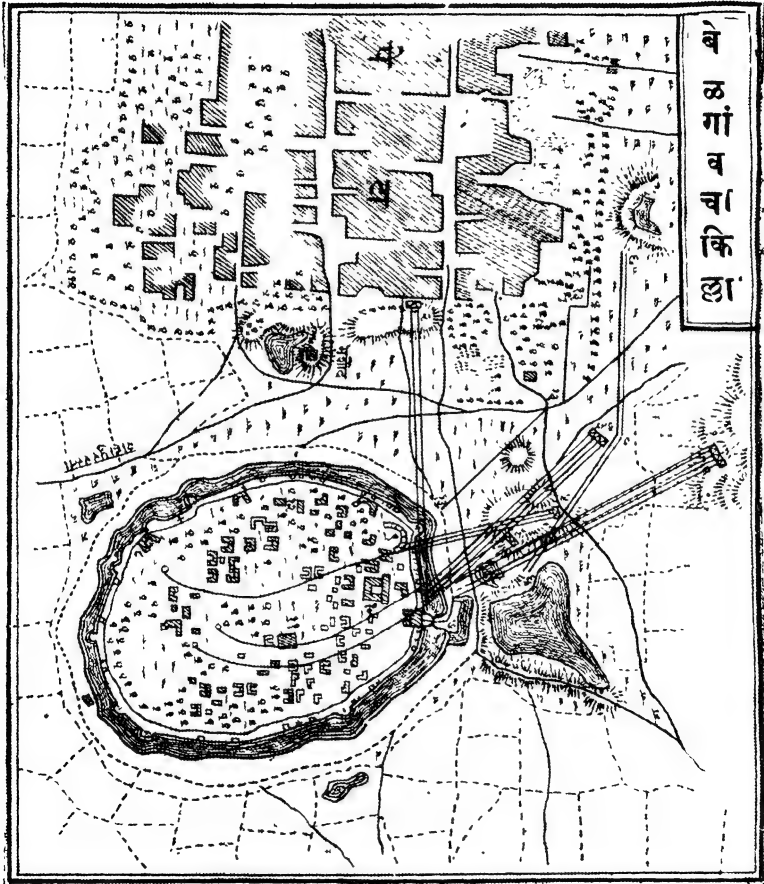
त्यांचा पराभव करून त्या दोन इंग्लिश ऑफिसरांना त्यांनी कैद केलें. हे कैदी प्रथमतः कांगोरीच्या किल्ल्यांत अटकेंत ठेवण्यांत आले होते. पण सुमारे दोन महिन्यांनंतर त्यांना तेथून काढून या वासोव्याच्या किल्ल्यांत कोंडून ठेवण्यांत आलेले होते. व हे युरोपियन कैदी वासोव्याच्या किल्ल्यांत कोंडलेले असल्यामुळेही या किल्ल्याच्या वेव्याला विशेष महत्त्व आलेले होतें. इतक्या महत्त्वाच्या या किल्ल्याला वेढा घालण्याचें काम ता. ३१ मार्चपासून ता. ६ एप्रिलपर्यंत सुमारे एक आठवडाभर चाललेलें होतें. व वर सांगितल्याप्रमाणें निरानि-
राळ्या ठिकाणी मोर्चे बांधून बॅटरीज चालू करण्यांत आल्या होत्या. ही सगळी तयारी होऊन गडावर हल्ला सुरू होण्यापूर्वी तेथील किल्लेदाराकडे इंग्लिशांकडून किल्ला स्वाधीन करण्याविषयीचा एक निरोप पाठविण्यांत आला होता. पण हा निरोप धुडकावून लावून किल्ला लढविणें हेंच आपलें कर्तव्यकर्म आहे, असें त्या पाणीदार आणि प्रामाणिक किल्ले-
दारानें ठरविलें. वास्तविक पाहिलें असतां त्या किल्लेदाराला या वेळीं जयाची काय आशा होती ? पेशव्यांचीं सगळीं सैन्यें उधळून गेलेली; खुद्द धनी पेशवे जाग्यावर नाहींत; बापू गोखल्यांच्यासारखे सरदार मरण पावलेले; आसपासचें बहुतेक मोठमोठे लोक फितुर झालेले; कोठें प्रामाणिकपणाची स्वाभिनिष्ठा उरलेली असली, तर तिला देशोधडीला लागण्याचें शासन मिळत आहे; आपल्या समोवतालचे किल्ले एकामागून एक इंग्लिशांच्या स्वाधीन होत आहेत; अशी चोहोंकडची निराशाजनक परिस्थिति स्पष्ट दिसत असतांना त्या वासो-
व्याच्या किल्लेदाराला आशा करण्याला कोणती जागा होती ? आणि इंग्लिशांकडून निरोप आल्याबरोबर त्यानें किल्ला इंग्लिशांच्या हवाली केला असता, तर त्यांत त्याचा काय गुन्हा झाला असता ? अशा स्थितीमध्ये कोणोहि पोटभरू आणि स्वाधेसाधु अशा भुद्र वृत्तीच्या मनुष्यानें मुकाव्यानें किल्ला स्वाधीन करून इंग्लिशांपासून बाक्षिस मिळवून आपल्या बायकामुलांची धन केली असती ! पण संकटमय आणि निराशापूर्ण असा परिस्थितीमध्येहि आपल्या स्वामिनिष्ठेला आणि आपल्या क्षात्रवृत्तीला जागावयाचें आणि फलाची आशा नसतानाहि आपलें कर्तव्यकर्म करावयाचें, अशी उदात्त वृत्ति महाराष्ट्रांमध्ये त्या वेळीं किती तरी लोकांच्या अंगांमध्ये होती ! आणि म्हणूनच मराठ्यांचें राज्य चाललेलें होतें. अशा प्रकारच्या उत्कृष्ट आणि अद्वितीय गुणांनी युक्त असा जो तो वासोव्याचा किल्लेदार, त्या बिचाऱ्याचें नांवही आज कोणाला ठाऊक नाही. ज्यांनी विश्वासघात केले, त्यांच्या राज-
वाड्यांचे कळस आकाशाचें चुंबन घेण्याकरितां एकावर एक मजले चढत आहेत ! आणि वासोटयाच्या किल्लेदारासारख्या ज्या लोकांनी आपलें सत्त्व सडिलें नाही; त्यांचीं नांवेंही आज कोणाला माहीत नाहींत ! तरी पण त्यांचीं नांवें माहीत नसलीं, तरी त्यांच्या या सद्गुणांचीं नुसतीं वर्णनें वाचलीं असतांही कोणाच्याही डोळ्यांतून पाणी आल्यावांचून राहणार नाहीं ! धन्य ते प्रामाणिक लोक, कीं ज्यांच्या एकनिष्ठतेच्या स्मृतीनें अद्यापिही महाराष्ट्रांतील लोकांचीं अंतःकरणें द्रवून जातात ! जो हा वासोटयाचा किल्लेदार आपल्या बायकामुलांच्या दैन्यावस्थेला न स्मरतां केवळ आपल्या स्वामिमर्त्ताचेंच स्मरण लक्षांत बाळ-
गून किल्ला लढविण्याला तयार झाला, तो जातीनें मराठा होता, किंवा मुसलमान होता, किंवा कोण होता, हें आज कोणाला कांहीं एक माहीत नाहीं. (त्याचें नांव भास्करपंत

होते, असा एके ठिकाणी एक उल्लेख आढळतो.) तरी पण त्याच्या त्या स्वामिनिष्ठेच्या सदगुणाच्या चरणां सर्व महाराष्ट्राचे सहस्रशः साष्टांग प्रणिपात समर्पणीय आहेत, यांत शंका नाही ! त्या किल्लेदाराने किल्ला लढविण्याचा निश्चय केला. व किल्ल्यावरून त्याने खालील इंग्लिशांच्या सैन्यावर तोफांची आणि जेजालांची सरबत्ती सुरू केली. इंग्लिशांचे सैन्य किल्ल्याच्या पायथ्यासमोवती चार पांच दिवस एकसारखे कुचमत होते. पण त्याचा अजून जम बसला नव्हता. अखेरीस जुन्या वासोट्याच्या गांवाजवळ त्यांनी जी बॅटरी चालू केली होती, तिचे गोळे किल्ल्यावर जाऊन पडू लागले व त्याच्या योगाने किल्ल्यावरील एका मोठ्या इमारतीला ता. ५ एप्रिल रोजी आग लागली. व ती सगळी इमारत खाक होऊन किल्ल्यावर बरेच नुकसान झाले. तरी पण किल्लेदार लढाई थांबविणार असल्याची कांहीं चिन्हे दिसत ना. म्हणून ता. ६ एप्रिल रोजी फिरून इंग्लिशांच्या तोफा सुरू झाल्या. किल्ल्याच्या भिंतींत जेथे कांहीं मोडतोड होई, तेथे दुस्स्ती करून किल्ल्यावरचे लोक फिरून उमेदीने लढतच होते. आणि त्यामुळे किल्ला लवकर स्वाधीन होणे शक्य नाही, असे वाटल्यावरून आणखी तोफा आणण्याची इंग्लिशांनी तयारी चालविली होती. परंतु चालू असलेल्या तोफांच्या गोळ्यांनी किल्ल्यावर बरीच उद्ध्वस्तता उत्पन्न करण्यांत आली होती; व त्यामुळे त्यानंतर किल्ला लढविणे शक्य नव्हते. म्हणून ता. ७ एप्रिल रोजी लढाई थांबविण्यात येऊन इंग्लिशांनी तो किल्ला आपल्या हस्तगत करून घेतला.

वासोट्याचा किल्ला अशा रीतीने हस्तगत झाल्यानंतर या सैन्याने सातारा जिल्ह्यातील मसूर, वसंतगड, सदाशिवगड, मच्छिगड, बत्तीस शिराळे, इसलामपूर, वाळवे, वगैरे ठिकाणचे लहान मोठे किल्ले काबीज करून घेतले. हे किल्ले इकडे काबीज केले जात असतांना पुण्याच्या जवळील लोहगड, विसापुर, तुंग, तिकोना, राजमाची, वगैरे किल्ले घेण्यामध्ये कर्नल प्रोथर हे गुंतलेले होते. व हे घाटावरील किल्ले काबीज करून झाल्यानंतर कर्नल प्रोथर हे कोंकणांतल भोरप, पाली, अवाचितगड, सोनगड, वगैरे किल्ले काबीज करून घेण्याकरितां कोंकणांत उतरले व त्यांनी तिकडील बहुतेक किल्ले हस्तगत केले.

अशा रीतीने पुणे, सातारा, कोंकण या प्रांतांनून पेशव्यांचे किल्ले पाडाव करून घेण्याचे काम एकीकडे चालले असता दुसरीकडे कर्नाटकामध्ये ब्रिगेडिअर जनरल सर टॉमस मनरो हे तिकडील किल्ले हस्तगत करून घेण्यांत गुंतलेले होते. कर्नाटकांतील किल्ल्यांपैकी गदग, डुमल, हुबळी, मिसरी कोटा, बागलकोट, पाच्छापूर, गोकक, या किल्ल्यांनी इंग्लिशांपाशी लढाई दिली. परंतु त्यांच्याने फार दिवस टिकाव धरवला नाही. कर्नाटकांतील बदामीचा किल्ला हा एक प्रख्यात किल्ला असून तो फार मजबूतहि आहे. डोंगरावरील अवघड जागेत मुख्य किल्ल्याची तटबंदी असून त्याच्या पायथ्याशी बदामी हा गांव वसलेला आहे. व त्या गांवाच्याहि समोवती फार मजबूत असा त्यावेळी एक कोट होता. त्यांतील वस्ताला पेठा असे म्हणत असत. हा पेठा हस्तगत झाल्यावाचून त्याच्यावरील डोंगरांतील बदामीचा किल्ला हस्तगत होणे शक्य नव्हते. म्हणून ब्रिगेडिअर जनरल मनरो यांनी या पेठ्याच्या भिंतीवर प्रथमतः हल्ला चढविण्याचे ठरविले. पण ही गोष्टही फारशी सोपी नव्हती. हा पेठा घेण्यालाही सर टॉमस मनरो यांना दोन तीन दिवस रखडवे लागले. अखेरीस ता. १८ फेब्रुवारी १८१८ रोजी इंग्लिशांच्या सैन्याचा बदामच्या पेठ्यामध्ये प्रवेश झाला. व

त्यामुळे मग त्यांना बदामीचा किल्ला हस्तगत करण्याला फारसे प्रयास पडले नाहीत. अशा रीतीने कर्नाटकांत प्रत्येक किल्ल्यावर इंग्लिशांना थोडथोडा अडथळा होत होता. परंतु त्यांना सर्वांत मोठा अडथळा बेळगांवच्या किल्ल्याने केला. या बेळगांवच्या किल्ल्याच्या समोर ब्रिगोडिअर जनरल मनरो यांच्या सैन्याचा तळ होता. २० मार्च १८१८ रोजी येऊन पडला. हा किल्ला फार चांगल्या स्थितीमध्ये होता. हा जरी सराट मैदानावर आहे, तरी याच्या बांधकामाची मजबुती इतकी चांगली होती की, हा किल्ला सर करण्याला इंग्लिशांना फारच

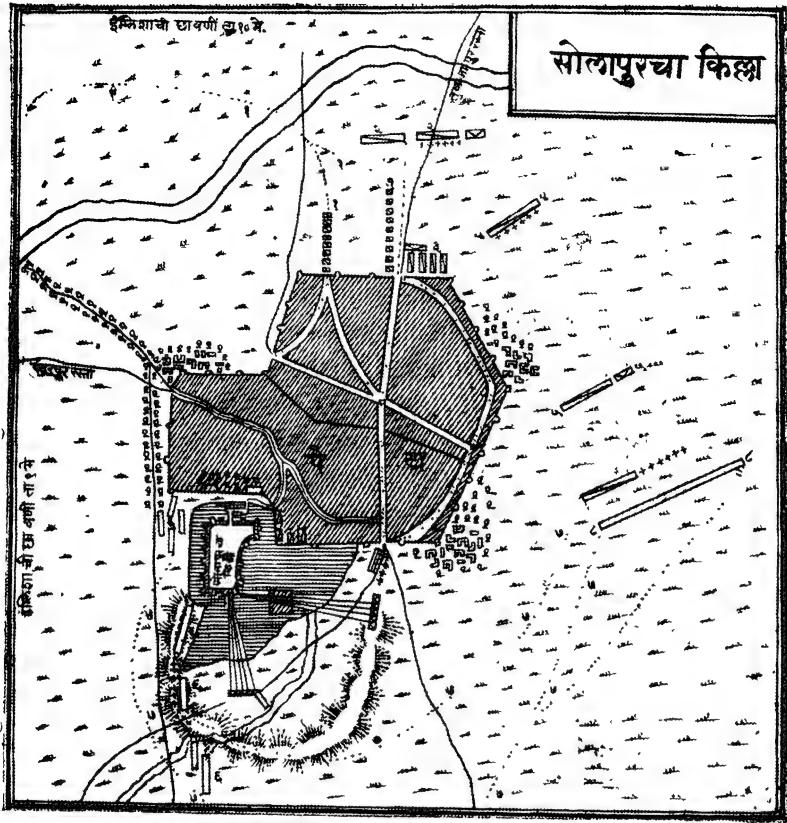
बेळगांवचा किल्ला.

१ २ ३ ४ ५ जेथे तोफा डागल्या होत्या, त्या निरनिराळ्या जागा. ६ ६ ६ खंदक. ७ नवीन दरवाजा. ८ जुना दरवाजा. ९ निशाणाच्या बुरुजावरील तोफखाना. १० किल्लेदाराचा वाडा. ११ मशिद. १२ देऊळ. १३ जुनी शहराची भिंत.

पंचाईत पडली. किड्याच्या सभोवती चोहों बाजूनी पाणी भरलेला खोल खंदक असून तटाच्या भिती उंच आणि मजबूत होत्या. व किड्यामध्ये दारुगोळा भरपूर असून आंतील शिपायांची संख्या सुमारे सोळाशेच्या वर होती. या किड्याचा मुख्य दरवाजा उत्तरेच्या बाजूला होता. व दक्षिणेच्या बाजूला दुसरा एक जुना दरवाजा होता. त्याच-प्रमाणे किड्यांत एक देऊळ व एक मशिद असून किड्याच्या मुख्य दरवाजाच्या आत कांहीं अंतरावर किल्लेदाराचा राहण्याचा वाडा होता. व किड्याच्या वायव्येच्या कोपऱ्यावर एक मोठा थोसला निशाण उभाण्याचा बुरूज होता. व किड्याच्या पश्चिमच्या बाजूला बेळगांव शहरचा विस्तीर्ण पेडा होता. या किड्यावर हल्ला करण्याकरितां किड्याच्या उत्तर दरवाजाच्या समोर असलेल्या एका मशिदीजवळ इंग्लिशांच्या पायोनिअर कंपनीने तीन ट्वेल्ह पाँडरच्या तोफांची एक बॅटरी उभी केली. या बॅटरीपासून किड्याचे अंतर सुमारे ८०० यार्ड होते. व या अंतरावरून ता. २१ मार्च रोजी किड्यावर गोळे टाकण्याला सुरुवात झाली. त्याचप्रमाणे किड्याच्या वायव्य दिशेकडून बेळगांवच्या पेठ्याच्या बाजूने दोन तोफांची दुसरी एक बॅटरी ता. २२ मार्च रोजी रात्री सुरू करण्यांत आली. याशिवाय आणखीही कित्येक निरनिराळ्या ठिकाणांहून मोर्चे बांधून किड्याच्या दरवाजावर तोफा सुरू करण्यांत आलेल्या होत्या व या तोफांच्या संरक्षणाखाली किड्याच्या जवळ जवळ जाण्याकरितां दररोज थोडथोड्या प्रमाणाने एक खंदक खणण्यांत येत होता. दररोज सुमारे शंभरसव्वाशे यार्ड जमीन खोदून त्यातून किड्याच्या जवळ जाण्याकरितां ही वाट तयार करण्यांत येत होती. हे खंदक खोदण्याचे काम ता. २४ मार्चासून सुमारे ता. १ एप्रिलपर्यंत चाललेले होते व या अवधीत हा खंदक सुमारे ८०० शें यार्ड लांब-पर्यंत खोदण्यांत आला होता. या खंदकांतून किड्याच्या बऱ्याच जवळच्या अंतरापर्यंत वाट तयार होईनापर्यंत आजूबाजूच्या मोर्च्यावरून इंग्लिशांच्या तोफा किड्यावर चालूच होत्या. पण किड्याने कांहीं दाद दिली नाही. किड्यामध्ये निशाण उभे करण्याचा म्हणून जो एक मोठा बुरूज होता, त्या बुरुजावरून किड्यांतील लोकांनी एक तोफ चालू करून बाहेरच्या बॅटरीवर मारा चालविला; व तटाच्या भिंतीवर आणखीही कांहीं तोफा डागून जो खंदक खणला जात होता त्याच्यावर किड्यांतून कांहीं गोळे टाकण्यांत आले. तरी पण खंदकाचे काम दिवसास लपून छपून आणि रात्री रात्रीच्या काळोखांत हळुहळू चालले होते. अशा रीतीने ता. २१ पासून ता. ३१ मार्च पर्यंत दोन्ही बाजूनी लढाई चाललेली होती. पण इंग्लिशांच्या तोफखान्याचा इतक्या दहा दिवसांत बेळगांवच्या किड्यावर म्हणण्यासारखा कांहीच परिणाम झालेला नव्हता. मराठ्यांचे शिपाई अशा रीतीने किड्याचे संरक्षण करीत होते, हे त्यांना फार भूषणास्पद आहे. व त्यांच्या श्रमाला देव अनुकूल होत आहे, असाही एकदां एक सुप्रसंग घडून आला. किड्याच्या उत्तर दरवाजासमोर असलेल्या मशिदीजवळील बॅटरीमधून इंग्लिश लोक किड्यावर गोळे टाकात असतां त्या बॅटरीमधील ट्वेल्ह पाँडरच्या तोफा बंद पाडण्याकरितां किड्यांतल लोकही त्या बॅटरीवर आणि त्या मशिदीच्या आसपास आपले गोळे फेकीत होते. ते गोळे नेमके जाऊन पडून सुदैवाने इंग्लिशांच्या दारूच्या कोठाराला आग लागली; व त्या मशिदीजवळील बॅटरीमध्ये आगीचा एकच भडका उडून

गेला. तेव्हां ही संधि फार चांगली आहे, असे पाहून किल्ल्यांतील शिपाई एकदम मोठ्या शौर्याने बाहेर पडले व हल्ला करणाऱ्या इंग्लिशांच्या त्या सैन्यावर चाल करून गेले. इंग्लिशांच्या दारुगोळ्याला आपल्या तोफांच्या मान्याने आग लावून त्या गोंधळांत ते इंग्लिश लोक असतांना त्यांच्यावर अचानक रीताने येऊन छापा घालणे हें युद्धकौशल्याच्या दृष्टीने फारच धाडसाचें आणि पराक्रमाचें कृत्य होतें. दारुगोळ्याला आग लागलेली; सगळे इंग्लिश गोलंदाज गोंधळून गेलेले; व त्यांतच त्यांच्यावर किल्ल्यांतील लोकांकडून गोळीबाराचा भडिमार चाललेला; अशा स्थितीमध्ये किल्ल्यांतील कांहीं लष्कर आपल्यावर छापा घालण्याकरितां येत आहे, हें पाहून इंग्लिशांची बरीच त्रेधा उडाली असली पाहिजे, यांत शंका नाही. या वेळीं या बाहेर गेलेल्या शिपायांनीं काय केलें, याच्याबद्दल आपल्या लोकांनीं लिहिलेलीं वर्णनें उपलब्ध असतीं, तर त्यांत खरोखर पुष्कळ मनोरंजक आणि पुष्कळ उत्साहदायक माहिती आपल्याला वाचावयाला मिळाली असती. पण या शिपायांनीं इंग्लिशांच्या लष्करांत बरीच गडबड उडवून सोडली असली पाहिजे, यांत शंका नाही. कारण त्या दिवशीं पुढें इंग्लिशांकडून हल्ल्याचें फारसें कांहीं काम झालें नाहीं ! ता. ३१ मार्च व ता. १ एप्रिल हे दोन्ही दिवस त्यांना आपल्या तोफांची दुरुस्ती करण्यांत व इतर व्यवस्था लावण्यांतच घालाविणें भाग पडलें. परंतु या अवधीत इंग्लिशांनीं खणलेला खंदक मात्र बराच जवळ येऊन पोचलेला होता. व तेथून त्यांनीं ता. ३ एप्रिल पासून दुसरी एक बंदरी किल्ल्यावर सुरू केली. परंतु किल्ल्यातील लोकांनीं या बंदरीचेंही फारसें चालू दिलें नाहीं. तरी पण खंदकांतून इंग्लिशांच्या तोफा हल्लेहल्ले पुढें सरकत चाललेल्या होत्या. व ता. ७ एप्रिल रोजीं किल्ल्याच्या भिंतीपासून सुमारे १५० यार्डांच्या अंतरावर इंग्लिशांनीं एक द्रवल्ह पोंडर तोफ आणून चालू केली. पण या तोफेकून १५-२० गोळे उडवून झाले नाहींत. तोंच ही तोफ फुटून गेली, त्यामुळे इंग्लिशांच्या फौजेत फिरून गोधळ उडून गेला. तेव्हां ता. ८ एप्रिल रोजीं ती फुटलेली तोफ टाकून देऊन किल्ल्याच्या दरवाजासमोर दुसऱ्या दोन तोफा आणण्यांत आल्या. व त्या ता. ९ रोजीं सुरू झाल्या. इतक्या तोफांचा भडिमार किल्ल्यावर सारखा सुरू असल्यामुळे किल्ल्यांतील तऱ्याचा एकेक भाग पडत चालला होता. तरीही एप्रिलच्या १० तारखेपर्यंत किल्ल्यांतील लोक लढाच होते आणि किल्ल्याचा बचाव करण्याकरितां आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त करीत होते. परंतु याच्यापुढे किष्ठा ताच्यांत ठेवणें शक्य नव्हतें. त्यामुळे अखेरीस ता. १२ एप्रिल रोजीं बेळगांवचा किष्ठा इंग्लिशांच्या स्वाधान झाला. ता. २१ मार्च १८१८ पासून ता. १२ एप्रिलपर्यंत सुमारे बावीस दिवस हा बेळगांवचा किष्ठा लडला. मुईकॉट किष्ठा अपूनही इतके दिवसपर्यंत ज्यानें टिकाव धरला, असें महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांच्या यादीमध्ये मालेगांवच्या किळ्याखेरीज दुसरे उदाहरण नाहीं. या चिकाडीबद्दल आणि पराक्रमाबद्दल बेळगांवचा किष्ठा, तेथील इमानी किल्लेदार आणि त्याच्या हाताखालील शूर शिपाई, यांची स्मृति महाराष्ट्राच्या अंतःकरणांत सदोदित कायम राहिल, यांत शंका नाहीं.

ब्रिगेडिअर जनरल मनरो यांच्या हाताखालील सैन्य बेळगांव वगैरे ठिकाणचे कर्नीटकांतील किल्ले सर करून मोकळे झाल्यानंतर वासोऱ्याच्या किल्ल्यावरून परत फिरलेले

सोलापूरचा किल्ला.

१ १ १ १ १	हल्ला करण्याकरितां येणा- च्या इंग्लिश पलटणीचा मार्ग.	६ ६ ६ ६	किड्याच्या तटाखाली उभें असलेलें पेशव्यांचें सैन्य.
२ २	रिझर्व्ह फौजेची पहिली जागा.	७ ७ ७	इंग्लिशांच्या रिझर्व्ह सैन्या- वर हल्ला करण्याकरितां चाल- लेलें मराठ्यांचें लष्कर.
३	रिझर्व्ह फौजेची दुसरी जागा.	८ ८	इंग्लिशांच्या रिझर्व्ह सैन्या- वर सरदार गणपतराव पानसे यांनी जेथून तो- फांचा मार केला, ती जागा.
४ ४	जेथें तोंफखाना उभा केला होता ती जागा.		
५ ५	रिझर्व्हमधील सैन्यानें केलेला हल्ला.		

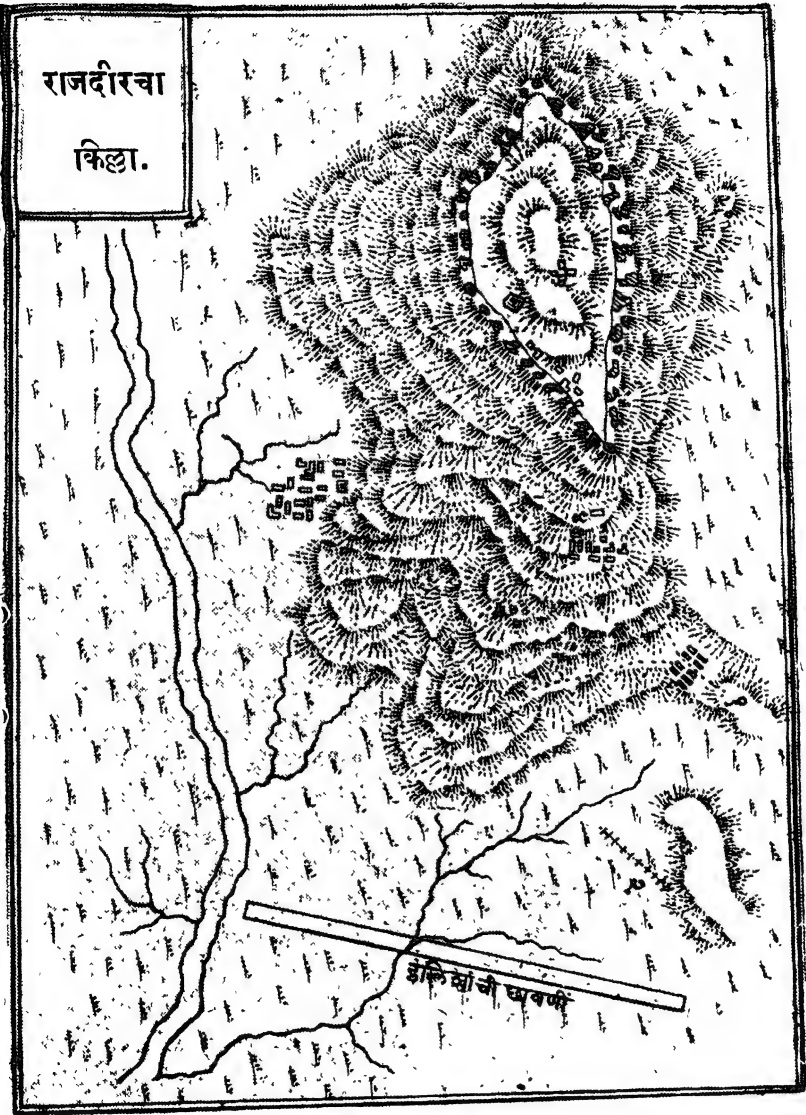

ब्रिगेडिअर जनरल प्रिन्सलर यांच्या हाताखालील सैन्य व मनरो यांच्या हाताखालील सैन्य हों दोन्ही सैन्ये एकत्र झाली. व त्या संयुक्त सैन्याने आपला मोर्चा सोलापूरकडे वळविला. या वेळी पेशव्यांच्या सैन्यांतील पायदळ आणि तोफखाना! हों सोलापूरच्या किल्ल्याच्या आश्रयाला येऊन राहिली होती. सोलापूरचा किल्ला हा वेळगांवच्या किल्ल्याप्रमाणेच एक भुईकोट किल्ला आहे. याच्या पूर्वेच्या आणि उत्तरच्या बाजूला सोलापूर शहराचा पेठा वसलेला असून दक्षिणच्या बाजूला एक मोठा तलाव आहे. किल्ल्याच्या भोंवती पूर्वी मोठा खंदक असून त्यांत पाणीही भरलेले असे. किल्ल्याच्या भिंती उंच आणि मजबूत असून त्याच्या समोवार पेठा आणि तळें यांचे संरक्षण असल्यामुळे त्या किल्ल्याचे सामर्थ्य बरेच वाढलेले होते. या किल्ल्यामध्ये संरक्षणाकरिता ठेवलेले नेहमीचे एक हजार शिपाई होते. परंतु त्यांच्याशिवाय या किल्ल्याच्या आश्रयाला त्या वेळी पेशव्यांचे दुसरे एक मोठे सैन्य येऊन राहिले होते. या सैन्यांत सुमारे ५॥ हजार पायदळ असून त्यांत बाराशें अरब होते. शिवाय ८-९ शें घोडेस्वार असून या सैन्याबरोबर १४ तोफा होत्या. या तोफखान्यावर सरदार गणपतराव पानसे हे मुख्य होते. व डी पिन्टो या नांवाचा एक पोर्चुगीज ऑफिसर पायदळावरील मुख्य होता. हा डी पिन्टो बहुतकडून खडकीच्या लढाईत मारला गेला असावा, असा कित्येकांचा तर्क आहे. तेव्हां तो तेथे मारला गेला असल्यास हा डी पिन्टो निराळा असला पाहिजे, किंवा तो खडकीच्या लढाईत मारला तरी गेला नसला पाहिजे. असो. येणेप्रमाणे पेशव्यांच्याकडील सुमारे पांच सहा हजार सैन्य या वेळी किल्ल्यांत आणि किल्ल्याच्या बाहेर एकत्र जमा झालेले होते. व इंग्लिशांच्या बाजूला दोन ब्रिगेडिअर जनरलांच्या हाताखालील सैन्ये एकत्र झाली असल्यामुळे त्यांच्याही सैन्याची संख्या कांहीं कमी होती असे नाही. अशी ही दोन सैन्ये एकत्र सोलापूरच्या जवळ जमा झाल्यानंतर ता. ९ मे रोजी ब्रिगेडिअर जनरल टॅमस मनरो यांनी शत्रूच्या जागेची एकंदर टेहळणी केली. आणि ता. १० मे रोजी पहाटे सिल्ल्यावर चढाई करून जाण्याला सुरवात केली. लढाईला प्रत्यक्ष सुरवात होण्याच्या पूर्वी चैनसिंग या नांवाचा एक सुभेदार इंग्लिशांकडील तहाच्या अटीचा निरोप घेऊन पेशव्यांच्या सैन्याकडे गेला होता. परंतु त्याच्या तहाच्या अटी ऐकून न घेतां पेशव्यांच्या सैन्यांतील अरबांनी किल्ल्याच्या भिंतीखाली त्या सुभेदाराला ठार मारून टाकले. आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यावर प्राणसंकट प्राप्त झाले असता त्या स्वातंत्र्याकरिता प्राणावर उदार होऊन लढणे हें ज्यांचें कर्तव्यकर्म, अशा सुभेदारांनी दुसऱ्यांचे निरोप घेऊन आपल्या देशांतील लोकांना फोडण्याकरितां उद्युक्त व्हावे, अशा प्रकारची हिंदुस्थानच्या इतिहासामध्ये ठिकठिकाणी जी अनेक उदाहरणे आढळतात, तो या देशाच्या इतिहासावर एक मोठा कलंक आहे. व अशा प्रकारची कालिमा आपल्या देशाच्या दिव्य तेजाला आपल्या हातून यापुढे तरी लागू नये, अशी प्रत्येकांना काळजी घेणे अवश्य आहे. असो. ता. १० मे रोजी पहाटे ३ वाजतां इंग्लिशांचे सैन्य किल्ल्यावर हल्ला करण्याकरितां निघाले. इंग्लिशांची जी मुख्य छावणी होती, तिच्या संरक्षणाकरितां कांहीं लोक मार्गे राहून बाकी सर्व लढाईला निघाले. या सैन्याचे दोन विभाग करण्यांत आले होते. त्यांपैकी कर्नल ह्यूएट, ले. न्यूऑल आणि मेजर जाइल्स यांच्या हाताखालील सैन्याने सोलापूर शहराच्या पेठ्यांच्या भिंतींना

शिब्या लावून वर चढावें व पेठा हस्तगत करावा, असें ठरलें होतें. व ब्रिगेडिअर जनरल प्रिन्सलर याच्या हाताखालील बाकीचें सैन्य रिझर्व म्हणून ठेवण्यांत आलें होतें. या योजनेप्रमाणें शिब्या लावून इंग्रजांचे कांहीं शिपाई शहराच्या तटाच्या भित्तविषी चढले व तेथून आंत शिरून त्यांनीं शहराचे दरवाजे उघडले व नंतर बाकीचें सर्व सैन्य त्या दरवाजानें आंत घुसलें. अशा रीतीनें सर्व पेठा काबीज करून इंग्लिशांचे शिपाई खुद्द किल्ल्याच्या जवळ येऊन पोचले. सोलापूर शहराचा पेठा अशा रीतीनें हस्तगत केला जात असतां किल्ल्याच्या दक्षिणच्या बाजूच्या तोफांच्या संरक्षणाखालीं पेशव्यांचें जें सैन्य गणपतराव पानसे यांच्या हाताखालीं छावणी देऊन राहिलें होतें, तें सैन्य इंग्लिशांवर उलट दिशेनें हल्ला करण्याकरितां बाहेर पडलें. इंग्लिशांचे बहुतेक लोक पेश्यामध्ये गुंतलेले होते. व पेश्याच्या उत्तरच्या बाजूला टॉमस मनरो यांच्या हाताखालीं जें रिझर्व सैन्य होतें, त्यांत थोडे लोक होते, हें पाहून सरदार पानसे हे त्या सैन्यावर हल्ला करण्याकरितां आपल्या फौजा आणि तोफा घेऊन निघाले. आपल्यावर हा हल्ला येत आहे व आपल्यापार्शी पुरेसे लोक नाहीत, हें पाहून ब्रिगेडिअर जनरल मनरो हा फार घाबरून गेला व त्यानें आपलें रिझर्व सैन्य जेथें उभें होतें तेथून हलवून तें पेश्याच्या भिंतीच्या आश्रयाखालीं आणून उभें केलें. इकडे पेशव्यांचें लष्कर आणि तोफा दौड करीत किल्ल्याच्या बाजूनें निघाल्या त्या इंग्लिशांच्या रिझर्व सैन्याच्या समोर येऊन हल्ला करूं लागल्या. व पानशांच्या तोफांची सरबती इंग्लिशांच्या सैन्यावर सुरू झाली. तेव्हां मनरो साहेबांची फारच धांदल उडून गेली व त्यांनीं पेश्यांतील लोकांना मदतीकरितां बाहेर बोलाविलें. ती मदत येईपर्यंत पेशव्यांच्या फौजांनीं इंग्लिशांच्या सैन्याचा बराच नाश केला; व लढाईचें पारडें पेशव्यांच्या बाजूकडे फिरले, असा पुष्कळ संभव दिसूं लागला. परंतु दैव अनुकूल नसलें, म्हणजे मनुष्याचें सामर्थ्य कांहीं एक चालत नाही ! पानशांच्या तोफखान्यांतून तोफांचा भडिमार चालला असतांना त्यांतील एक तोफ फुटली आणि त्यामुळें पेशव्यांच्या सैन्यांत थोडा गोंधळ उत्पन्न झाला. पण दुर्दैव संकटें आणूं लागलें, म्हणजे तें तीं एकैकरीं आणीत नाहीं. पानशांच्या तोफखान्यांतील एक तोफ फुटून थोडा गोंधळ उत्पन्न होत आहे न होत आहे, तोंच इंग्लिशांच्याकडील तोफेचा गोळा लागून खुद्द गणपतराव पानसे आणि त्यांच्या हाताखालील दुसरे एक अधिकारी असे दोघे एकदम रणांगणावर पतन पावले. हीं संकटें पेशव्यांच्या सैन्यावर अचानक रीतीनें कोसळली, तरीही त्यांनीं कांहीं वेळ लढाई चालू ठेविली होती. परंतु इंग्लिशांना जास्त कुमक येऊन मिळाल्यानंतर त्यांना मागे हटावें लागलें त्या वेळीं या पेशव्यांच्या सैन्यांतील माघारे फिरलेले लोक शहरामध्ये शिरले व तेथील कांहीं जागा त्यांनीं आपल्या ताब्यांत घेतल्या. व किल्ल्यावरून जो तोफांचा मारा शहरांतील इंग्लिशांच्या सैन्यावर होत होता, त्यामुळें इंग्लिशांनीं काबीज केलेल्या जागा आपल्या ताब्यांत ठेवणें त्यांना अशक्य झालें होतें, तरी पण ही स्थिति फार वेळ टिकली नाही. आणि अखेरीस ता. १० मे रोजी सोलापूरचा किल्ला इंग्लिशांनीं काबीज करून घेतला.

याप्रमाणें सोलापूर, बेळगांव, वगैरे ठिकाणचे किल्ले पाडाव करून घेण्याचें काम.

राजदीरचा
किल्ला.

राजदीरचा किल्ला.

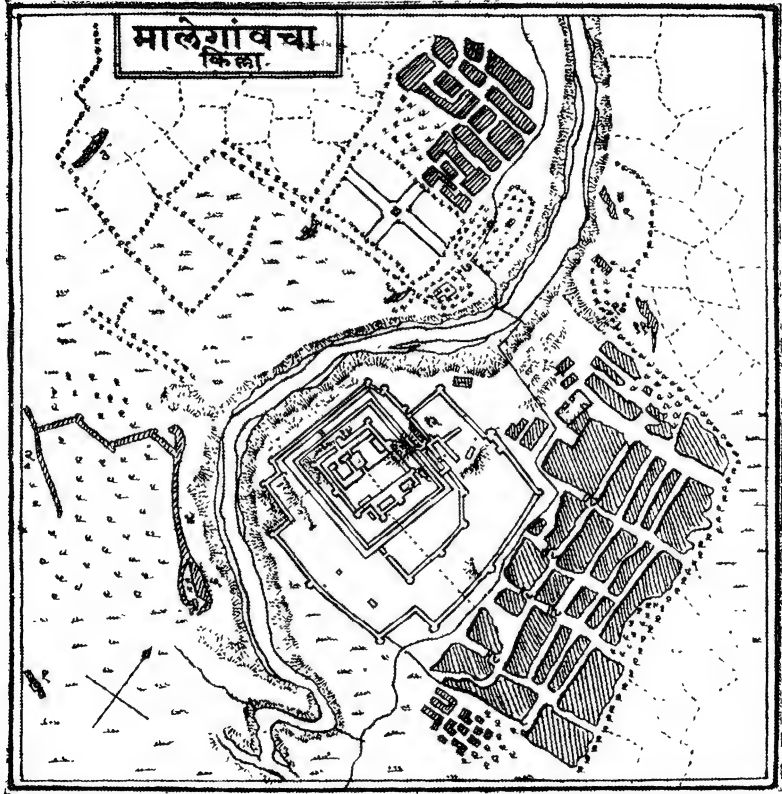
१ २ ३ ४ जेथें इंग्लिशांनीं तोफा डागल्या होत्या त्या जागा.
एकाकडे चाललेलें असतांना दुसरीकडे नाशिक, खानदेश, वगैरे प्रांतांतोळ किल्ल्यांचा
ताबा घेण्याकरितां लेफ्टनंट कनेल मॅकडोवेल हे प्रयत्न करित होते. हे आपल्या हाता-

खालील पलटणे घेऊन औरंगाबाद, जालना, वगैरेच्या मार्गाने इ. स. १८१८ च्या एप्रिल माहिण्याच्या सुमाराला नाशिक जिल्ह्यांतील चांदवड मुक्कामाजवळ आले. येथे राजदर आणि इंदराय असे दोन मोठे प्रचंड किल्ले आहेत. चांदवडचा किल्ला ता. १० एप्रिल रोजी स्वाधीन झाला. पण हे किल्ले बळकट असल्यामुळे ते इंग्लिशांच्या स्वाधीन होईनात. म्हणून ले. क. मॅकडोवेल यांनी पहिल्याने राजदरच्या किल्ल्यावर चढाई करून जाण्याचे ठरविले. राजदरचा किल्ला उंच डोंगरावर असल्यामुळे तो नैसर्गिकरीत्याच अजिंक्य आहे. आणि एका पाऊल वाटेच्या खिंडीशिवाय त्याच्यावर जाण्याला दुसरा कोणताही मार्ग नाही. ही जी एकच वाट आहे, ती खडकांतून खोदून तयार केलेली असल्यामुळे व ती वाट लोखंडी-मजबूत दरवाजांनी बंद करता येण्यासारखी असल्यामुळे परशत्रूला किल्ल्यावर जाणे अगदी दुरापास्त आहे. या किल्ल्यावर पाण्याचा पुरवठा पुष्कळ असून शिवाय अन्नसामग्रीहि एक वर्षपर्यंत पुरेल इतकी तेथे साठवून ठेवण्यांत आलेली होती. शिवाय किल्ल्यावर मोकळे दगड इतके पसरलेले आहेत की, खालून वर येणाऱ्या शत्रूला दारुगोळ्याशिवाय नुसत्या दगडांनी चेंचून काढावयाचे म्हटले, तरीहि ते पुरण्यासारखे आहेत. शिवाय किल्ल्यावर येण्याला आडवे तिडवे रस्ते मुद्दाम केलेले असून त्या प्रत्येक रस्त्यावर वरून बंदुकीचा मारा करता येईल, अशी ठिकठिकाणी खडकांत भोंके खोदून ठेविली आहेत. किल्ला अशा प्रकारचा मजबूत आणि किल्ल्यावरील अरब पहारकरी अत्यंत प्रामाणिक अशी स्थिति असल्यावर राजदरसारखा किल्ला गोडीगुलाबीने किंवा भुलथापांनी इंग्लिशांच्या स्वाधीन होणे शक्यच नव्हते. किल्लेदाराने मुकाब्याने स्वाधीन व्हावे, म्हणून इंग्लिशांकडून एक सामोपचाराचा निरोप पाठविण्यांत आला होता. परंतु किल्ल्यावरील अरबांकडून या निरोपाचा अत्यंत तुच्छतेने तिरस्कार करण्यांत आला. व लगेच किल्ल्यावरून बंदुका आणि जेजाला यांचा शत्रूवर भडिमार सुरू झाला. तेव्हा युक्तीचा उपयोग न होता लढाईचाच उपाय योजिला पाहिजे, हें निश्चित झाल्यानंतर इंग्लिशांनी निरनिराळ्या ठिकाणी मोर्चे बांधण्याला सुरवात केली. व ता. ११ एप्रिल रोजी संध्याकाळी त्यांनी आपले एक चौकीचे नाके प्रस्थापित केले. त्याच्यापुढील डोंगरामध्ये आपली नाकी बसवितां यावी, म्हणून ता. १२ एप्रिल रोजी सकाळी तोफा चालू करून त्यांच्या आश्रयाखाली बाकीची नाकी बसविण्याला त्यांनी सुरवात केली. किल्ल्याच्या बाहेरील एका टोंकावर किल्ल्यांतील कांहीं लोक येऊन तेथून ते शत्रूवर मारा करीत होते. पण त्या नाक्यावर हल्ला करून ती जागा काबीज करण्यांत आली. तेव्हा पेशव्यांचे सर्व शिपाई किल्ल्यांत जाऊन तेथून गोळीबार करू लागले. तरी पण इंग्लिशांची, पुढील टेकडी चढून जाण्याची तयारी चाललेलीच होती. व त्या ठिकाणी तोफ चढवून नेणे अशक्य असल्यामुळे तोफेचे भाग निरनिराळे करून ते वर नेऊन तेथे ती तोफ रात्री नऊ वाजतां फिरून जोडण्यांत आली. ही तोफ चालू झाल्यानंतर तिचे गोळे किल्ल्यांत जाऊन पडू लागले व त्यांच्या योगाने किल्ल्यावरील दारूच्या कोठाराला आग लागली. त्या वेळी तेथे राहणें अशक्य झाल्यामुळे किल्ल्यांतील शिपाई किल्ला सोडून बाहेर पडले व इंग्लिशांचे लोक त्यांना अवघण्याचा प्रयत्न करीत असतां, त्याला न जुमानतां ते पात्रीच्या काळोखांतून इंग्लिशांच्या आटोक्याच्या पलीकडे सुरक्षितपणे निघून गेले.

यानंतर ता. २२ एप्रिल रोजी इंग्लिशंच्या सैन्याने त्रिबकेश्वरच्या किड्याला वडा घातला. या किड्यावर सुमारे साडेपाचशे शिपायी व २५ तोफा होत्या. किड्याच्या समोवताळच्या जागांची सान्या दिवसभर देहळणी करून झाल्यानंतर किड्याच्या दक्षिण दरवाजाच्या समोर ता. २२ एप्रिल रोजी रात्री एक नाके बसविण्यांत आले. त्याचप्रमाणे वायव्येच्या बाजूचा जो दरवाजा होता, त्यावरही गोळा लागू होईल अशा कांहीं बंदरीज रातोरात तयार करण्यांत आल्या; व ता. २४ एप्रिल रोजी किड्यावर तोफा सुरू करण्यांत आल्या. त्याचप्रमाणे त्रिबक या गांवाच्या वर डोंगरांत एक लहानसे खेडे होते, तेथेहि आपले एक नाके बसविण्याचा इंग्लिशांनी प्रयत्न केला, परंतु त्या जागेवर किड्यांतून फार जोराचा मारा करण्यांत आल्यामुळे ते नाके सोडून इंग्लिशांना खाली परत यावे लागले. तरी पण ता. २४ रोजी सान्या रात्रभर किड्यावर खालून तोफांचा भडिमार चालू असल्यामुळे ता. २५ एप्रिलच्या पुढे पेशव्यांच्या शिपायांना तो किडा आपल्या ताब्यांत ठेवणे शक्य झाले नाही.

यानंतर नाशिक जिल्ह्यांतील जो किडा इंग्लिशंच्यापाशी अतिशय नेटाने लढला, तो किडा मालेगांवचा होय. या किड्याच्या समोर लेफ्टनेंट कर्नल मॅकडॉवेल यांनी ता. १६ मे इ. स. १८१८ रोजी आपला तळ दिला. वेळगांव आणि सोलापूर येथील किड्यांप्रमाणेच हा किडाहि एक मुईकोट किडा आहे. परंतु उंच आणि अगम्य अशा डोंगरांच्या शिखरावर असणारे जे राजदर, वासोटा, वगैरे किडे, त्यांच्या सारखीच वळकटी हा मुईकोट किडा असून याच्यामध्ये आणण्यांत आलेली होती. या किड्याला एकाच्या आंत एक अशा दोन-दोन भिंती असून त्याच्या समोवती त्या वेळी पाण्याने भरलेला असा एक खोल खंदक असे. या खंदकाची खोली पंचवीस तीस फूट असून त्याची रुंदी १६ फूट पर्यंत होती. हा किडा मोसम आणि गिरणा या दोन नद्यांच्या कांठीं असून त्याच नद्यांचे पाणी या किड्याच्या खंदकामधून खेळविण्यांत आलेले होते. हा किडा किती मजबूत असेल याच्याबद्दल बाहेरून शत्रूला कल्पना येणे शक्य नव्हते. इंग्लिश सैन्यांतील एका युरोपियन इंजिनिअरची या किड्याने या वेळ्याचे वेळी चांगलीच फसगत केली. पुष्कळ दिवस कुचवून अखेरीस एका टिकाणी किड्याची भिंत पडलेली पाहून तेथून किड्यांत प्रवेश करण्याकरिता इंजिनिअर ले. नॅटिस हा आपल्याबरोबर कांहीं लोक घेऊन त्या पडलेल्या भिंतीवर चालून गेला, परंतु तो तेथे जाऊन पहातो, तो त्या पडलेल्या भिंतीच्या आंत किड्याची दुसरी एक मोठी प्रचंड भिंत त्याच्या नजरेस पडली. त्या उंच भिंतीवरून त्याच्यावर आणि त्याच्या पाठीमागून येणाऱ्या इंग्लिश शिपायांवर अरबांकडून गोळी-बारांचा वर्षाव चाललेला होता. त्या पडलेल्या भिंतीवरून आंतल्या बाजूला खाली उतरण्या-करिता शिड्या टाकण्यांत आल्या; परंतु त्या कोठे गडप झाल्या, याचा कोणालाही पत्ता लागला नाही. आणि त्यामुळे त्या भिंतीवरून केलेला हल्ला इंग्लिशांना माधारा घेणे भाग पडले. या बाहेरच्या भिंतीच्या आंतील भिंती साठ साठ फूट उंचीच्या होत्या. व त्यांच्या आंत दारूगोळा, अक्रसामग्री, वगैरे सामानही पुष्कळ भरलेले होते. या किड्याचे रक्षण

करण्याला फक्त तीनशेच अरब लोक काय ते किल्ल्याच्या आंतमध्ये होत. व त्या मानाने पाहिले असता वेढा घालणाऱ्या इंग्रिशांचे बाहेरचे सैन्य कितीतरी मोठे होते. वेढ्याच्या सुरवातीलाच लेफ्टिनेंट कर्नल मॅकडोवेल यांच्या हाताखाली सुमारे तेराशे लोक होते. व शिवाय पाठीमागून त्यांना वेळोवेळी येऊन मिळालेल्या मदतीतील लोकांची संख्या अडीच हजारपासून तीन हजारपर्यंत होईल. इतक्या तीन हजार सैन्याच्याविरुद्ध सुमारे साडे-

मालेगांवचा किला.

१	२	३	बंदरीच्या जागा.	८	मालेगांव शहरांतून किल्ल्याकडे
४	५		इंग्रिशांनी नदीला सातार		जागा-च्या अडवलेल्या वाटा.
			असे खणलेले खंदक व तेथील	९ १० ११	नवीन तोफांच्या जागा.
			बंदरी.	१२	हत्ती बांधण्याची जागा.
				१३	नगरखाना.
६	७		तोफांच्या जागा.	१४	बुरुजाखालील दारूचे कोठार.

तीनशें तीनशें अरब लोक सुमारे एक महिनाभर ठिकाव धरून राहिले, ही किती तरी आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट आहे ! ले. क. मॅकडॉवेल यांनी ता. १६ मे १८१८ रोजी मालेगांवच्या वेळ्याला सुरुवात केली, आणि तेथपासून १३ जून पर्यंत ते तो किळा घेण्याला आपल्या जवळच्या ३००० लोकांनिशीं रात्रंदिवस धडपडत होते; तेव्हां तो किळा कोठें इंग्लिशांच्या हातीं लागला, पण इतकें करूनही तो किळा इंग्लिशांनीं केवळ आपल्या प्रामाणिकपणाच्या पराक्रमानेंच सर केला किंवा काय, याबद्दल शंकाच आहे. हा किळा आपल्या ताब्यांत यावा, म्हणून त्या वेळच्या इंग्लिशांनीं कोणाकडून काय काय फितुरीचीं आणि विश्वासघाताचीं कामें करविलीं, याबद्दल मालेगांवचे वृद्ध लोक अद्यापिही कित्येक दंतकथा सांगतात. किळ्यांतील दारूची कोठारें कोठें आहेत, ती नेमकी जागा इंग्लिशांना पाहिजे होती. तेव्हां असें सांगतात. कीं, किळ्यांत हजामती करण्याकरितां कोणी एक न्हावी दररोज जात असे, त्याला फितुर करण्यांत आलेलें होतें. त्यानें किळ्यांत जाऊन आपलें हजामतीचें फडकें एका विशिष्ट ठिकाणीं झाडलें. ती खूण पूर्वसंकेताप्रमाणें पाहून त्या ठिकाणीं नेमके गोळे टाकण्यांत आले आणि त्यामुळें दारूच्या कोठारांनीं पेट घेतल्याकारणानें पुढें किळा लढविणें अशक्य झालें. ही गोष्ट खोटी असली, तरी ज्या सडेतोतीनशें अरबांनीं तीन हजार सैन्याच्या विरुद्ध हा किळा एक महिनाभर लढविला, ते अरब खरोखर स्तुतीला पात्र आहेत. हे अरब कोण होते ? एक शनकाच्या पूर्वीच्या हिंदुस्थानच्या इतिहासामध्यें ' अरब शिपायी हे प्रामाणिक आणि पराक्रमी शिपायी ' असाच त्याचा लौकिक होता. व अद्यापिही कित्येक नेटिव्ह संस्थानांतून महत्त्वाच्या जागीं अरबांचे पहारे असल्याचें आपण ऐकतां, या अरब लोकांच्या विश्वासूपणाबद्दल आपण त्यांचें किती तरी उतराई झालें पाहिजे ! त्यांचा देश कोण ! त्यांचा धर्म कोण ! त्यांचा देश अरबस्थान ! त्यांचा देश हिंदुस्थान नव्हे ! तसेंच त्यांचा धर्म म्हटला म्हणजे सहमदी धर्म होय ! ते काहीं हिंदुधर्माचे नव्हते ! तरीमुद्दां ते हिंदुस्थानांतील आपल्या धन्यांच्या राज्याच्या संरक्षणासाठीं इतक्या एकनिष्ठें आणि इतक्या बिनदमलवाजपणानें लढत होते, हें पाहून त्यांच्या कृतज्ञतेबद्दल धन्यता वाटते; आणि त्यांचा प्रामाणिकपणा पाहून त्यांच्या सत्यप्रमानें आपलें अंतःकरण उचंबळून येतें आणि आपले नेत्र अश्रूंनीं आर्द्र होतात ! हिंदुस्थानांतील लोकांनीं—हिंदुधर्मातील लोकांनीं—हिंदुधर्मातील श्रेष्ठ अशा कित्येक ब्राह्मण लोकांनींही—आपलीच राज्यें—आपल्याच हातानें—बुडविण्याला उद्युक्त व्हावें आणि त्या राज्यांचें संरक्षण करण्याकरितां अरबस्थानांतील, मुसलमानी धर्माच्या, आणि दहापांच रुपयांच्या पगारावर आपलें पोट भरण्यांत संतोष मानून राहणाऱ्या, या अरब शिपायांनीं आपले प्राण देण्याला तयार व्हावें, हा विचित्र देखावा पाहून कोणाचें अंतःकरण फाटून जाणार नाहीं ! हे जे प्रामाणिक, परोपकारी आणि पुण्यवान अरब शिपायी आमच्या राज्यांच्या आणि किळ्यांच्या संरक्षणासाठीं एकनिष्ठें लढले, ते आज कोठें आहेत ? इंग्लिशांच्या निर्दय तोफांनीं आणि निष्ठुर तरवारींनीं त्यांचा त्या वेळीं पूर्णपणें निर्वंश केला नसेल, आणि इंग्लिशांच्या तोफा आणि तरवारी यांच्या पेशांही जास्त निष्ठुर अशा इंग्लिशांच्या त्या वेळच्या शांततेच्या तडाक्यामधून जर त्यांचे वंशज कोणी आजपर्यंत

टिकले असतील, तर त्यांच्यामध्येही त्या पूर्वीच्या इमानीपणाचे कांहीं तरी अंश अद्यापिही खात्रीने शिल्लक असतील !

ता. १६ मे रोजी लेफ्टेनंट कर्नल मॅकडोवेल यांची छावणी मालेगांवच्या किड्याच्या दक्षिणच्या बाजूला पडली. पण तेथून ती छावणी बदलून ता. १७ रोजी किड्याच्या पायऱ्या जवळून किड्याला वळसा घालून जाणारी जी मोसम नदी, त्या नदीच्या उजव्या बाजूच्या किनाऱ्यावर ती छावणी नेण्यात आली. त्या वेळी मे महिना असल्यामुळे नदीला पाणी फार नव्हते. परंतु जून महिन्यांत पावसाळा सुरू झाला तरी वेढा लवकर आटपण्याचे चिन्ह दिसना. म्हणून नदीला पावसाचे पाणी येईल व कदाचित् वाढ बंद होईल, म्हणून ही छावणी नंतर नदीच्या पलीकडे शहराच्या बाजूला नेण्यांत आली होती. परंतु ता. १७ रोजी नदीच्या उजव्या किनाऱ्यावर छावणी आणल्यानंतर तेथून किड्यावर मारा करण्याकरिता निरनिराळ्या ठिकाणी मोर्चे बांधण्यांत आले. व तेथे तोफा डागून गोळीबार सुरू करण्यांत आला. किड्याच्या पश्चिमेच्या अंगाला नदीच्या पलीकडे कांहीं

एक हत्यारबंद अरब शिपाई.

झाडी होती, तिच्या आश्रयाने एक बंदरी चालू करून तेथून हल्लेखू अखेरीस नदीच्या पात्राला समांतर असा एक खंदक तयार करण्यांत आला होता. याच वेळी इंग्रिजांना दररोज निरनिराळ्या ठिकाणांहून नवीन नवीन सैन्याची कुमक येऊन मिळत होती. परंतु किड्याच्या आंत कोंडून पडलेल्या अरबांना मात्र परमेश्वराच्या कृपादृष्टीशिवाय दुसरीकडून दुसऱ्या कोणाचीही मदत येणे शक्य नव्हते. तरी पण ते धैर्याने लढत होते. ता. १६ मेपासून

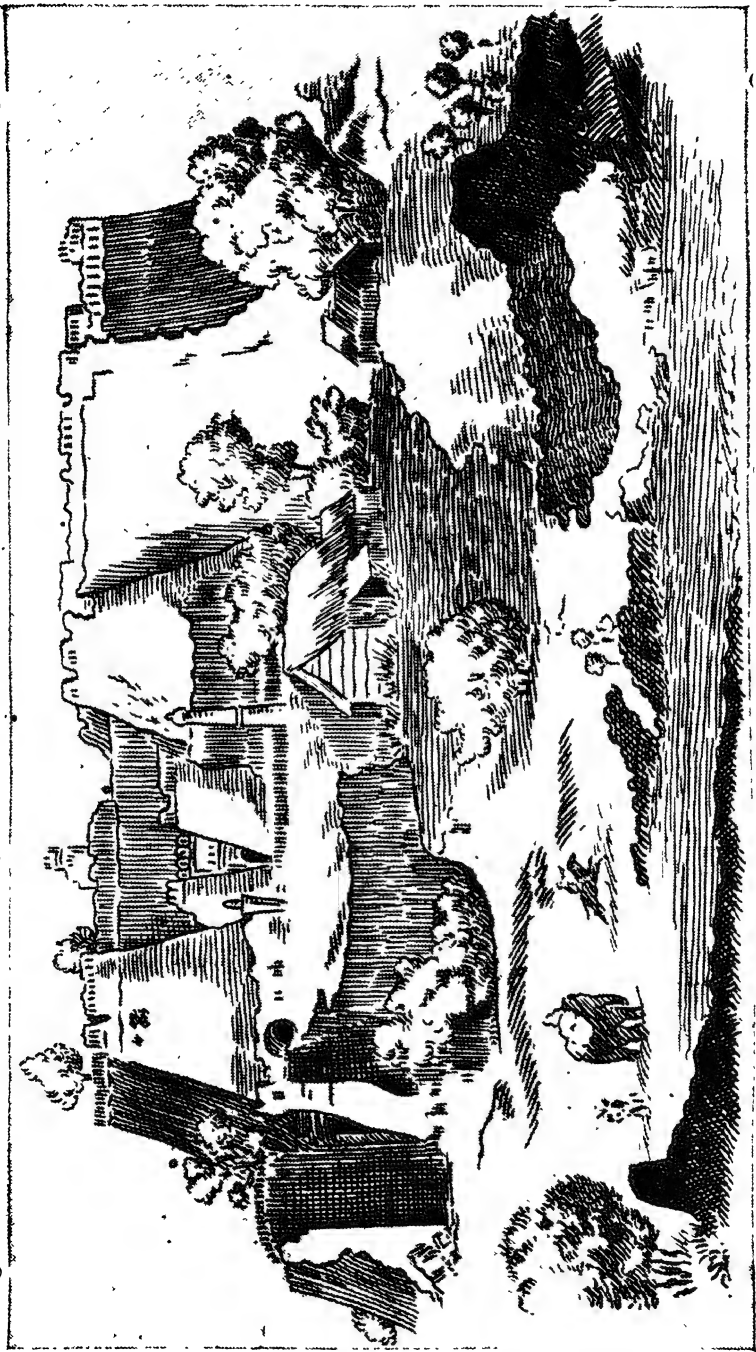

ता. २९ मेपर्यंत चौहोंकडे मोर्चे बांधणें, खंदक खणणें, भिंतींवर तोफांचा भडिमार करणें, बगैरे पूर्वतयारीचीं कामें तेरा चौदा दिवसंपर्यंत चाललेलीं होतीं. इतक्या दिवसांच्या तयारीनंतर आणि दीड हजार नवीन सैन्याच्या कुमकेनंतर इंग्लिशांनीं ता. २९ मे च्या पहाटेस मालेगांवच्या किल्ल्यावर आणि शहरावर हल्ला करण्याचा बेत केला. पण त्यांतही त्यांना यश न येतां अखेरीस पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें ले. नॅटिस बगैरे कांहीं ऑफिसर मरण पावून इंग्लिशांना शेवटीं माघारच घ्यावी लागली ! व मालेगांवचा किल्ला आणि त्यांतील ते शूर अरब हे दोन आठवड्यांच्या ईंग्रजी तयारीनें केलेल्या हल्ल्यानंतरही पूर्वीच्या इतकेच अजिंक्यपणामध्ये कायम राहिले ! या हल्ल्याच्या वेळीं किल्ल्याच्या भोंवतालचा खोल खंदक भरून काढण्याकरितां हद्द करणाऱ्या लोकांनीं आपल्याबरोबर गवताचे मोठमोठे भारही घेतले होते. पण कोणत्याच युक्तीचा कांहीं एक उपयोग न होऊन अखेरीस इंग्लिशांना त्या दिवशीं माघारच खावी लागली !

नदीच्या उजव्या बाजूकडून कांहीं उपयोग होत नाही, असें दिसून आल्यानंतर जून महिन्याच्या पहिल्या तारखेला इंग्लिशांची छावणी फिरून नदीच्या पलीकडे गांवाच्या बाजूला नेण्यांत आली. आणि ता. ५ जून रोजीं मालेगांवच्या पेठ्याच्या बाजूनें दोन हॉविट्झर तोफांचा मारा किल्ल्यावर नवीन सुरू करण्यांत आला. परंतु या तोफांच्या माऱ्याला किल्ल्याच्या भिंती मुळींच दाद देत नव्हत्या. व त्यासाठीं अहमदनगर येथून नवीन तोफा मागविण्यांत आल्या होत्या; त्याप्रमाणें नगरच्या सुमारे बारा तोफा ता. १० जून रोजीं मालेगांवात येऊन पोचल्या. त्या तोफांचा मारा दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं किल्ल्यावर सुरू करण्यांत आला. त्या वेळीं सकाळीं ११ वाजण्याचे सुमारास किल्ल्यांतील दारूच्या दोन कोठारांना आग लागली. व त्या धक्क्यामुळे किल्ल्याची बाहेरची भिंत कांहीं ठिकाणीं कोसळून पडली. व त्यानंतरही ज्या कांहीं भिंती उभ्या होत्या त्या जमीनदोस्त करण्याकरितां त्यांच्यावर दोन निरनिराळ्या ठिकाणांहून दोन दोन एडीन पोंडर तोफा चालू करण्यांत आल्या. व त्यामुळे त्या भिंती पडून अखेरीस ता. १३ जून रोजीं मालेगांवचा किल्ला इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाला.

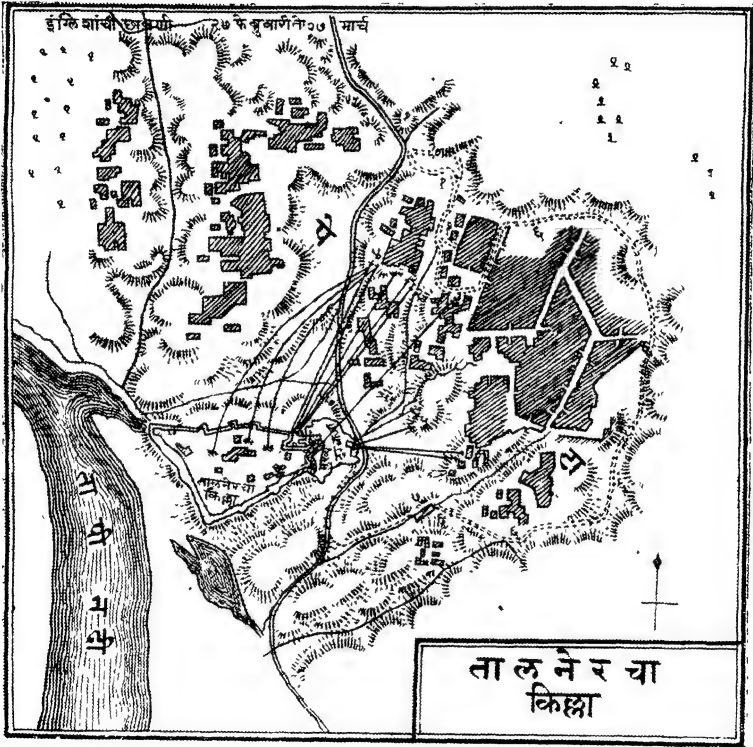
आतां फक्त एकच किल्ल्याची हकीकत वर्णन करावयाची राहिलेली आहे, आणि ती खानदेशांतील तापी नदीच्या कांठच्या तालनेर येथील किल्ल्याच्या संबंधाची होय. हा किल्ला तापी नदीच्या कांठावर असून याची पश्चिमची बाजू तापीनदीच्या प्रवाहामुळे शत्रूला अगम्य झाली आहे. व बाकीच्या तीन बाजूंनीं डोंगराचे कडे तुटलेले असल्यामुळे तिकडूनही याला वर जाण्याला मार्ग नाही. या किल्ल्याच्या ईशान्य बाजूकडे तालनेर हा गांव वसलेला असून तेथून बऱ्याच वांकड्या वांकड्या वळणांनीं किल्ल्यावर जाण्याला फक्त एकच काय ती अहंद आणि कठिण अशी वाट आहे. ही वाट किल्ल्याच्या पूर्वबाजूकडून वर जाते. व तेथें किल्ल्याच्या आंत प्रवेश करण्याला मुख्य दरवाजा आहे. पण या किल्ल्याची रचना अशी कांहीं चमत्कारिक आहे कीं, येथें एकाच्या आंत दुसरा असे एकमेकांच्या पाठीमागे नागमोडीच्या वळणांनीं बांधलेले असे पांच दरवाजे आहेत. व पहिल्या दरवाजातून शत्रु आंत आला, तर त्याच्यावर आंतील दुसऱ्या दरवाजाच्या तटावरून मारा करितां यावा

अशा सोयी केलेल्या आहेत. या किल्ल्याची भिंत सुमारे साठ फूट उंच असून या किल्ल्यां-
 तील सगळ्या तोफांचा मारा बहुतेक पूर्वेच्याच बाजूला आहे. कारण पश्चिमच्या बाजूला
 तापीनदीचे खोल पात्र व उत्तर आणि दक्षिण या दिशांनी तुटलेले कडे, या कारणांमुळे
 या तीन बाजूंचे संरक्षण प्रत्यक्ष सृष्टिदेवताच आपल्या अजिंक्य तोफांनी करीत आहे, असे
 म्हणण्यास हरकत नाही. अशा रीतिने संरक्षित केल्या गेलेल्या या किल्ल्यावर अरबांचे सैन्य
 दोनतीनशेंपेक्षा फारसे जास्त नव्हते. तरी पण या थोड्याशा लोकांनीही आपले प्रत्यक्ष
 प्राण जाईपर्यंत किल्ला लढविण्यामध्ये जें शौर्य दाखविलें, तें खरोखर फार प्रशंसनीय आहे.
 माळव्यांतील महिदपूरची लढाई संपल्यानंतर नर्मदा उतरून सर टॉमस हिस्लाप हे सात-
 पुण्यांतून छिंदव्याच्या घाटाने आपले सैन्य घेऊन दक्षिणेंत येण्याकरितां खाली उतरत
 असतां ता. २७ फेब्रुवारी इ. स. १८१८ रोजी सकाळीं त्यांच्या सैन्यांतील अघाडीचे लोक
 तालनेर किल्ल्याचे टांपूत येऊन पोहोचले. हा लहानसा किल्ला आहे, तेव्हां येथें कोणी
 आपल्याला प्रतिबंध करील, हा इंग्लिशांना कल्पनाही नव्हती. परंतु शत्रूचे लोक आपल्या
 किल्ल्याच्या खालून जात आहेत असें दिसून आल्याबरोबर किल्ल्यावरील लोकांनीं त्यांच्यावर
 गोळाबार करण्याला सुरुवात केली. सर टॉमस हिस्लाप यांचे जे हेर पुढें बातमी काढण्या-
 करितां चाललेले होते, त्यांनीं ही बातमी आपल्या जनरलला सांगितली. तेव्हां आपल्यापाशीं फार
 मोठें सैन्य आहे व तालनेरपेक्षा फार मोठाले किल्लेही पटापट आमच्या स्वाधीन आले आहेत, तेव्हां
 तुम्हां आम्हांला शरण यावें, अशा अर्थाचा निरोप तालनेरच्या किल्लेदाराकडे सर टॉमस हिस्लाप
 यांच्याकडून पाठविण्यांत आला; पण महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांच्या कर्तबगारीच्या परंपरेला साजेल
 असाच शौर्याचा निरोप तालनेरच्या किल्लेदारानें आपल्या तोफखान्यांतील गोळ्यांच्या हातीं
 इंग्लिशांकडे परत पाठविला ! तेव्हां पुढें कूच करीत चाललेलें आपलें सैन्य माघारें बोलावून सर
 टॉमस हिस्लाप यांनीं किल्ल्याच्या पाठीमागे पश्चिमेच्या अंगाला कांहीं अंतरावर तापी नदीच्या
 कांठीं आपल्या सैन्याचा तळ दिला; व तेथून किल्ल्याची देहळणी करण्याकरितां लोक पाठ-
 विण्यांत आले. तालनेरचा किल्ला आणि तालनेर गांव यांच्या दरम्यान आणि बाजूनें खोल-
 खोल दऱ्या आहेत व त्यांतूनच वळणावळणांनीं गांवांत आणि किल्ल्यावर जाण्याची वाट
 आहे. त्या वाटेनें दोन हाविट्झर तोफा आणि दहा सिक्स पोंडर तोफा आणून त्या गांवांतील
 घरांच्या आश्रयानें उभ्या करून तेथून प्रथमतः किल्ल्याच्या ईशान्येकडील बुरुजावर सुमारे ३००
 यार्ड अंतरावरून मारा करण्याला सुरुवात करण्यांत आली. परंतु या तोफांच्या मान्यने किल्ल्या-
 वर फारसा कांहीं परिणाम होईना. उलट किल्ल्यावरून ज्या तोड्याच्या बंदुका झाडण्यांत
 येत होत्या, त्यांच्या योगानें इंग्लिशांचेच लोक मरत चालले होते. तेव्हां फिरून एकंदर
 जागेची पहाणी करण्यांत आली. व त्यांत असें दिसून आलें कीं, किल्ल्याचा पहिला दर-
 वाजा नादुरस्त स्थितीत असून त्याच्या समोर तोफा डागण्यासारखी 'डोंगरावर' जागा आहे.
 हें समजून आल्यावर तेथें तोफा नेण्यांत आल्या. व या तोफांनीं वाट करून दिल्यानंतर
 आंत प्रवेश करण्याकरितां सैन्याची एक तुकडीही दरवाजाजवळ नेऊन ठेवण्यांत आली. ही
 तयारी झाल्यानंतर किल्ल्यांतील लोकांनीं बिनशर्त स्वाधीन व्हावें म्हणून फिरून त्यांच्याकडे
 निरोप पाठविण्यांत आला. पण हा निरोपही त्या मानी शिपायांना मान्य झाला नाही. या

तालनेर किल्ल्याचा समोरच्या बाजूने दिसणारा देखावा.

वेळीं संध्याकाळ होत चालली होती; आणि काळोख पडला म्हणजे नदीच्या बाजूने हे किल्ल्यांतील लोक येथून पळ काढून निघून जातील, असा इंग्लिशांचा तर्क होता. म्हणून त्यांना अडविण्यासाठी तापी नदीच्या काठावर इंग्लिशांनीं घोडेस्वाराची एक पलटणही उभी करून ठेवली होती ! परंतु ती पलटण वाट पहात तशीच अखेरपर्यंत उभी राहिली ! कारण त्यांच्याकडे किल्ल्यावरील कोणीही लोक गेले नाहींत. किल्ल्यावरील लोक पळून जातील, ही इंग्लिशांची कल्पनाच मुळीं चुकीची होती. तालनेरच्या किल्ल्यावरील शिपायी हे पळून जाणारे लोक नव्हते. आपला प्राण गेला तरी हरकत नाहीं, पण आपल्या धन्याच्या इमानाला जागून

तालनेरचा किल्ला.

- १ १ १ १ किल्ल्यावर हल्ला करणारे सैन्य ६ ६
आणि तोफा ज्या मार्गानें
आणल्या गेल्या, तो मार्ग.
२ ३ ४ ५ ज्या निरनिराळ्या ठिकाणीं ७
तोफा चढविण्यांत आल्या
होत्या, तीं ठिकाण.

ज्या मार्गानें किल्ल्याच्या दर-
वाजासमोर तोफा आणि सैन्य
आणण्यांत आले, तो मार्ग.
किल्ल्यावर हल्ला करण्याकरितां
आलेले सैन्य जेथें थांबून
राहिले होते, ती जागा.

आपण ह्या किल्ल्याचें शेवटपर्यंत संरक्षण करूं, अशा एकनिष्ठेनें आणि दृढ निश्चयानें ते शिपाई लढाईला उद्युक्त झाले होते. इंग्लिशांचे लोक पूर्वेकडील दरवाजासमोर मोर्चे बांधून दरवाजाच्या जवळ आले, तेव्हां हा पहिला बाहेरचा दरवाजा नादुरुस्त असल्यामुळें तो बंद केलेला नसून अर्धवट उघड्या अवस्थेमध्येच आहे, असें आढळून आलें. तेव्हां ले. क. कॉनवे, ले. क. मॅक्ग्रेगर, मरे, वगैरे कित्येक युरोपियन ऑफिसर त्या दरवाजांतून आंत गेले. त्यानंतर एका पाठीमागून एक आंतील दरवाजे त्यांनीं पाहिले, तेव्हां त्यांपैकींही काहीं दरवाजे नादुरुस्त स्थितीत असून तेथेंही त्यांना हरकत करण्याला कोणी नाहीं, असें त्यांना आढळून आलें. त्यामुळें पाहिल्या दरवाजानंतर ते दुसऱ्या, तिसऱ्या आणि चवथ्याही दरवाजांतून आंत गेले. पण त्यांच्या पुढील पांचव्या दरवाज्यामध्ये मात्र तशी स्थिति नव्हती. तो दरवाजा मजबूत आणि चांगल्या दुरुस्त स्थितीमध्ये असून तो बंदही केलेला होता. आणि त्या दरवाजांतील धाकटा दिंडी दरवाजा मात्र काय तो उघडा होता. त्या दिंडी दरवाज्यामधून दोन्ही पक्षांच्या दरम्यान अटींच्या बदल वाटाघाट सुरू झाली. पण ही वाटाघाट जोंपर्यंत निश्चित ठरलेली नव्हती, तोंपर्यंत त्या उघड्या दिंडीचा फायदा घेऊन इंग्लिशांच्या कोणत्याही ऑफिसरनें आंत जाणें हें न्यायाचें किंवा विश्वासाचें नव्हतें. पण अशी स्थिति असतांही कर्नल मरे, मेजर गॉर्डन आणि दुसरे तीन चार इंग्लिश लोक विश्वासघातानें त्या दिंडींतून आंत घुसले. व त्यांच्यामागून आणखीही लोक आंत येण्याचा प्रयत्न करूं लागले. एकीकडे तहाचें बोलणें चाललें असतां दुसरीकडे इंग्लिश लोक अशा प्रकारचें विश्वासघाताचें वर्तन करून किल्ल्यांत शिरत आहेत हें पाहून किल्लेदार आणि त्याच्या हाताखालील अरब लोक यांना अतिशय त्वेष आला व त्यांनीं त्या गोऱ्या लोकांवर तेथल्या तेथें हल्ला करून त्यांना कापून काढलें. व जास्त लोक आंत येऊं नयेत, म्हणून दिंडी दरवाजा लावण्याचा ते प्रयत्न करूं लागले. इतक्यांत बाहेरच्या एका गोऱ्या शिपायानें आपली बंदूक त्या दिंडी दरवाज्यामध्ये आडवी घातल्यामुळें तो दरवाजा लागेना. अशा स्थितीत ले. क. मॅकिंटोश आणि कॅप्टन मॅक्क्रेथ यांनीं तो दिंडी दरवाजा फिरून उघडला. आणि नंतर त्या दरवाजांतून काहीं वेळ गोळीबार करून मग इंग्लिशांचे शिपायी किल्ल्यांत शिरले; व त्यांनीं तो किल्ला हस्तगत करून घेतला. या वेळच्या लढाईत इंग्लिशांचे एकंदर पंचवीस लोक मारले गेले व त्यात सात इंग्लिश ऑफिसर्स होते. अशा रीतीनें विश्वासघातानें किल्ल्यांत प्रवेश करून घेतल्यानंतर इंग्लिशांना भूतदयेची बिलकूल आठवण झालेली दिसली नाहीं. किल्ल्यांत असलेले दोन अडीचशें लोक इंग्लिशांशीं लढतां लढतां मारले गेले असले पाहिजेत, असें दिसतें. आणि किल्ल्यांतील जो मुख्य किल्लेदार इंग्लिशांच्या हातीं जिवंत सांपडला, त्याला त्यांनीं त्या किल्ल्याच्या बुरुजावर त्याच दिवशीं संध्याकाळीं फांसावर चढवून आपली भूतदया इतिहासांत नमूद करण्याकरितां जाहीर करून दिली. अशा रीतीनें विश्वासघातानें इंग्लिशांनीं या किल्ल्याची मालकी मिळविली. पण या तालनेरच्या किल्ल्यांतील जे इमानी शिपायी आपल्या धन्याच्या विश्वासाला जागले आणि आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं प्रण जाईपर्यंत विश्वासानें लढले, त्यांच्या त्या विश्वासाची किंमत इंग्लिशांनीं विश्वासघातानें मिळविलेल्या राज्यांच्यापेक्षां परमेश्वराच्या घरीं किती तरी पटीनें जास्त आहे !

इंग्लिशांनीं या तालनेरच्या बाबतींत विश्वासघात केला आणि तेथील किल्लेदाराला विनाकारण फांसावर चढविलें, या त्यांच्या अन्यायी वर्तनाबद्दल खुद्द कित्येक इंग्लिश ग्रंथकारांनींही त्यांना दूषण दिलें आहे. अशा रीतीनें लढाईच्या नियमांविरुद्ध अधमपणानें फांसावर चढविलेल्या त्या तालनेरच्या किल्लेदाराचा आत्मा अद्यापिही आपल्या सूडासाठीं बिचारा ओरडत राहिला असला पाहिजे !

महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांचा हा शेवटचा इतिहास अशा प्रकारचा आहे. हल्लीं विमानें निघाल्यापासून आणि जमिनीवरील जागा कितीही उंच असली तरी तिच्यावर आकाशातून बाँब फेकण्याची नवीन सोय सुरू झाल्यापासून हिंदुस्थानांतीलच काय, पण सर्व जगांनींलही किल्ले निरुपयोगी झालेले आहेत. तेव्हां अशा स्थितीत महाराष्ट्रांतील हे किल्ले उद्ध्वस्त होऊन गेल्याबद्दल भावी लढायांच्या दृष्टीनें वाईट वाटण्याचें फारसे कांहीं कारण नाहीं, हें खरें आहे. तरी पण या किल्ल्यांवरील मागच्या लढायांची आठवण झाली आणि त्या वेळच्या प्रसंगांचीं वर्णनें आपण वाचूं लागलों, म्हणजे आपलें अंतःकरण गहिवरून येतें, कंठ दाटतो, अंगावर रोमांच उभे राहतात आणि डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं लागतात. हे किल्ले म्हणजे आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यमंदिराची इमारत सावरून धरणारे आधारस्तंभच होत. त्यांची आज अशी दशा झालेली पाहून कोणाला वाईट वाटणार नाहीं ? त्यांचे दरवाजे मोडलेले, त्यांचे बुरुज कोसळलेले, त्यांच्या भिंतींना भगदाडें पडलेलीं, त्यांच्यावरील राजवाडे जळालेले, त्यांच्यावरील माशिदी मोडलेल्या, तेथील देवळांतील देव नाहींसे झालेले, त्यांच्यावरील तोफा फुटून मातींत गाडलेल्या अशी त्या किल्ल्यांची दैन्यावस्था पाहून कोणाचें अंतःकरण फाटून जाणार नाहीं ? जेथें सोन्यांनीं मढवलेले हत्ती झुलत होते, तेथें आज धनगरांचीं गुरें चरत आहेत ! जेथें राजांचीं सिंहासनें होती, तेथें हल्लीं सरपटणारे साप आपलीं वास्ठें बांधून निर्भयपणानें फिरत आहेत ! ज्या मुख्य दरवाजावरील उंच बुरुजावर स्वातंत्र्याची निशाणें उभारलीं जावयाचीं, त्या बुरुजांवर हल्लीं गिधाडें घिरव्या घालीत आहेत ! ज्या नगर-खान्यातून स्वातंत्र्याचे डिंडिम सर्व देशभर दुमदुमले जावयाचे, त्या नगरखान्यांच्या खोल्यांतून हल्लीं घुबडें भरदिवसा घुमत बसलेलीं आहेत ! असले हे देखावे पहाण्याचें हल्लींच्या हिंदुस्थानांतील तरुण पिढीच्या कपाळीं यावें, ही किती दुर्दैवाची गोष्ट आहे ! आपल्याला जरी आज वाईट दिवस आले असले, तरी आपले पुत्रपौत्र पुढें आपले पांग फेडतील, ही मृत पूर्वजांना जशी आशा असते, तशी आशा धरून हे जुने किल्ले नवीन पिढींतील तरुणांकडे मोठ्या उत्सुकतेनें पहात असतील ! व या तरुणांच्या अंगांत एखादे वेळीं उत्साह उत्पन्न होऊन त्या उत्साहानें ते सैरावैरा धावूं लागले, म्हणजे आपल्याला पारतंत्र्यांतून सोडविण्याकरितां हे आपल्याकडेच धावून येत असले पाहिजेत, असें त्या किल्ल्यांना वाटत असेल ! पण हे नवीन तरुण वास्तविक आपल्याकडे येत नसून यांची सगळी धांव दुसऱ्यांच्या नोकरींतील बालेकिल्ल्यांकडेच वळविण्यांत येत आहे, हें त्या जुन्या किल्ल्यांनीं पाहिल्यावर त्यांची किती निराशा होत असेल ! अशा भावी काळच्या निराशेमध्ये त्यांना हल्लीं कसलेंच सुख उरलेलें नाहीं ! आपण पारतंत्र्याच्या दुःखामध्ये सगळे सण मोठ्या आनंदानें साजरे करतो व क्षणभर आपलें दुःख विसरतो, पण त्या बिचान्यांना तेंही सारखे

नाहीं. वर्षप्रातिपदेचा नवीन वर्षारंभ आला, तरी त्या किळ्यांवर गुठ्या उभारल्या जात नाहीत ! त्यांचे स्वातंत्र्य गेल्यापासून किती तरी विजयादशम्या आल्या आणि गेल्या ! पण त्यांच्या सदरेमध्ये त्यानिमित्त कधी दरबार भरले नाहीत किंवा सोने लुटण्याचे समारंभ झाले नाहीत ! आणि त्यांच्या स्वातंत्र्याची होळी झाल्यापासून त्या किळ्यावर शिमगाचा सणही कधी साजरा करण्यात आला नाही ! अशी या किळ्यांची हल्ली दुर्दशा होऊन गेलेली आहे. व ही दुर्दशा पाहून त्या त्या किळ्यांच्या आसपासचे लोक मोठ्या खिन्नावस्थेमध्ये आपले दिवस कंठीत आहेत ! पूर्वी या किळ्यावर आम्हा जात होतो, या किळ्यावरून आम्ही तोफा उडविलेल्या आहेत, या किळ्यावर झालेले दरबार आम्ही पाहिलेले आहेत, अशा पूर्वीच्या खऱ्या गोष्टी सांगणारे, त्या त्या किळ्यांच्या पायथ्याशी असलेले जुन्या पिढीतील वृद्ध लोकही आज उरलेले नाहीत. व खोठ्या इतिहासांतून या किळ्यांच्या खऱ्या हकीकती वाचावयाला मिळणें तर दुरापास्तच झालेलें आहे, तरी पण अशा स्थितीमध्येही या जुन्या किळ्यांची नवीन पिढीतील लोकांनी हरहमेश दर्शन घेणें अत्यंत अवश्यक आहे. हे किळे म्हणजे आपली अत्यंत पवित्र अशी तीर्थे आहेत ! ज्या या धारातीर्थांच्या ठिकाणीं हजारो शूर आणि इमानी लोकांनी आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं आपले प्राण खर्ची घातले, तेथें आपण गेलों असतां, तेथें आपल्याला ते पूर्वीच्या काळचे सर्व शूर लोक प्रत्यक्ष भेटतात व ते आपलें सगळे हृद्गत आपल्याला सांगतात ! ते तेथें आपल्याला प्रत्यक्ष भेटतात; आणि समरांगणांमध्ये मरण पावल्यामुळें ते जरी मुक्त झालेले असले, तरीही अद्यापि त्यांच्या अंतःकरणांमध्ये त्यांना कशासाठीं वाईट वाटत आहे आणि त्यांच्या डोळ्यांमध्ये अद्यापि कशासाठीं आश्रुबिंदु उत्पन्न होत आहेत, हें तेथें दुसरें कोणी ऐकावयाला नसल्यामुळें आपलें मन मोकळें करून आपल्याला सांगतात ! आपलें अंतःकरण आपल्या देशाच्या पूर्वकालीन स्वातंत्र्यासंबंधानें तशीं झालेलें पाहून ज्या जुन्या किळ्यांवरील दगडांनाही मोह उत्पन्न होतो आणि त्यांच्यापैकीं प्रत्येक दगड आपल्या जुन्या इतिहासांतली कधीं तरी नवीन गोष्ट आपल्याला सांगूं लागतो ! येथें अमका सरदार बसला होता, तेथें तमक्या मुत्सद्द्यानें अशी अशी मसलत केली, या जमिवरून अमक्या किळेदारानें तोफ उडविली आणि त्या ठिकाणीं तमका शिपाई जखमातून वाहणाऱ्या रक्तानें माखला असतांनाही शत्रूवर गोळ्या झाडीतच होता, अशा प्रकारचीं किती तरी रोमहर्षण अशीं कथानकें या किळ्यांवरील हे प्राचीन रहिवासी आणि प्रामाणिक रखवालदार आपल्याला सांगत सुटतात ! हे सगळे किळे म्हणजे आपल्या पूर्वीच्या स्वातंत्र्याची एक स्मशानभूमिच होय ! या निरनिराळ्या स्मशानभूमींमधून जुन्या स्वतंत्रतेची हाडे आणि कपाळाच्या कवठ्या जिकडे तिकडे पसरलेल्या आपल्याला दिसतात ! पण या हाडांमध्ये आणि कपाळाच्या कवठ्यांमध्ये किती तरी जादू भरलेली आहे ! त्यांत भरलेली जादू जाणणारे जादूगार जेव्हां निघतील, तेव्हां त्या जादूच्या कांडीनें ते हिंदुस्थानातील किती तरी गोष्टींचें स्वरूप ताबडतोब बदलून टाकूं शकतील !

असईची लढाई.

सईची लढाई ही हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील एक महत्त्वाची लढाई आहे. हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील ही एक महत्त्वाची लढाई आहे, असे असईच्या लढाईबद्दल विधान केलें, म्हणजे त्या लढाईने हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य मिळविलें किंवा राखलें, असा याचा अर्थ नव्हे. हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य मिळविणाऱ्या असईच्या लढाया अजून व्हावयाच्या आहेत ! पण इ. स. १८०३ या सालांत जी असईची लढाई झाली, ती ब्रिटिश इंडियाच्या इतिहासामध्यें फार महत्त्वाची आहे. कारण, ग्लासीच्या लढाईनें जसा बंगाल प्रांत इंग्लिशांना मिळाला, त्याप्रमाणें मराठ्यांचें राज्य जें इंग्लिशांना आपल्या घशांत घातलें, त्याला या असईच्या लढाईपासून मुरवात झाली, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आपल्या बाजूनें पाहिलें असतां अष्टयाच्या लढाईत बापू गोखले यांनीं जसें युद्धकौशल्य दाखविलें, तसें युद्धकौशल्य या लढाईमध्ये मराठे सरदारांनीं फारसें दाखविलेलें नाहीं. परंतु ग्लासीच्या लढाईप्रमाणें या असईच्या लढाईच्या बाबतीमध्ये इंग्लिशांच्याकडून कपटकौशल्य मात्र पूर्णपणें दाखविण्यांत आलें, असें इतिहासावरून दिसून येण्यासारखें आहे. आणि ग्लासीच्या लढाईच्या वेळचीं कृष्णकारस्थानें जुळवून आणण्यांत जसे क्लाइव्हसाहेब अग्रगण्य होते, त्याप्रमाणें असईची लढाई जेव्हां झाली, त्या वेळच्या सुमाराचीं सर्व कृष्णकारस्थानें जुळवून आणण्याच्या कपटनीतींतील अग्रपूजेचा मान मार्क्स वेलस्ली यांच्याकडे सर्व इंग्रजी इतिहासकारांनीं एकमतानें दिलेला आहे ! पूर्वीच्या हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील इंग्लिशांच्या लढायांतील विजय हे लढायांच्या रणक्षेत्रांवर फारच थोडे मिळविले जात असत; तर त्या रणक्षेत्रांच्या पाठीमागें कोठें तरी इंग्रजांच्या कृष्णकारस्थानानें भावी विजयाची अगाऊ तजवीज करून ठेविलेली असे ! आणि तशी व्यवस्था ग्लासीच्या लढाईप्रमाणें या असईच्या लढाईमध्ये मार्क्स वेलस्ली यांनीं करून ठेविली होती. मार्क्स वेलस्ली हे या वेळीं हिंदुस्थानच्या गव्हर्नर जनरलच्या जागेवर होते; व सर आर्थर वेलस्ली हे त्यांचे एक भाऊ असून त्यांच्याकडे दाक्षिणेंतल सैन्याचें आधिपत्य होतें. अशा या दोन भावांनीं मिळून असईची लढाई जिंकली. सर आर्थर वेलस्ली हे असईच्या लढाईतील मुख्य सेनानायक होते, म्हणून त्यांनीं असईची लढाई जिंकली, असें एका अर्थी म्हटलें पाहिजे; पण खरें पाहिलें असतां त्यांचे वडील बंधु, मार्क्स वेलस्ली, यांनीं आपल्या कारस्थानांनीं असईची लढाई १८०३ सालांतील सप्टेंबर महिन्याच्या आधींच बहुतेक जिंकून ठेविली होती ! या वेळीं इंग्लिशांनीं मराठी राज्याचा

बीमोड करण्याकरितां काय काय गुप्त कारस्थानें चालविलां होतीं, हें पहाण्याच्या दृष्टीनें असईच्या लढाईंतलि इतिहास फार बोधप्रद आहे; आणि म्हणून आतां आपण तिकडेच वळूं.

नेपोलियन बोनापार्ट.

अठराव्यां शतकाच्या अखेरीस मार्क्स वेलस्ली हा जेव्हा गव्हनर जनरल होऊन हिंदुस्थानांत आला, त्या वेळीं हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य आणि हिंदुस्थानचें हरेक राजकीय

धोरण यांची स्थिति फारशी वाईट होती, असें नाही; तर उलट, ती बरीच समाधानकारक होती, असें म्हणण्यासही कांहीं हरकत नाही. आणि ती स्थिति तशेच कायम टिकली असती, तर ती हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्यविस्ताराला पुष्कळच अपायकारक झाली असती, याबद्दल शंका नाही. हल्ली इंग्लिशांचे हिंदुस्थानांत जसें एकलव्री राज्य झालेलें आहे आणि हिंदुस्थानांतील उर्वीतल हें इंग्लिशांना हल्लीं जसें निर्वाह होऊन गेलेलें आहे, तशी इ. स. १७९८/१७९९ सालांत हिंदुस्थानची स्थिति नव्हती. त्या वेळीं हिंदुस्थानांत फ्रेंचांची सत्ता बरीच मोठी होती व या हिंदुस्थानांतील फ्रेंचांच्या सत्तेला हिंदुस्थानांतील त्या वेळचे इंग्लिश लोक फार वचकत असत. परंतु इंग्लिशांना हिंदुस्थानांत फ्रेंचांबद्दल जी इतकी भीति वाटत होती, तिचें मुख्य कारण युरोपखंडामध्ये होतें. युरोपखंडांतील फ्रान्स देशामध्ये या वेळीं एक मोठी थोरली राज्यक्रांति होऊन फ्रान्सच्या राजाला फांशी देण्यांत आलेलें होतें. व त्या फ्रान्समधील राज्यक्रांतीच्या ज्वाळा सर्व युरोपखंडभर पसरत चालल्या होत्या; आणि निरनिराळ्या युरोपियन देशांतून अस्तित्वांत असलेलीं जुनीं राजघराणां उलथून टाकून त्यांच्या जागीं त्या त्या देशांतील क्रांतिकारक लोक लोकसत्ताक राज्यपद्धतीचीं नवीन राज्ये स्थापन करीत होते. फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीच्या या ज्वाळा युरोपातील इतर देशांप्रमाणें आपल्यालाही भाजून काढतात कीं काय, अशी त्या वेळीं इंग्लिशांना फार धास्ती पडलेली होती. व याच फ्रेंच रेव्होल्युशनच्या धामधुमीमधून फ्रान्समध्ये नेपोलियन बोनापार्ट या नांवाचा जो एक नवीन आणि अद्वितीय योद्धा उत्पन्न झालेला होता, त्याच्या पराक्रमाच्या आणि विजयांच्या धास्तीमुळे तर इंग्लिशांच्या तोंडचें पाणीच पळून गेलेलें होतें. खुद्द इंग्लंडवरही स्वारी करण्याचा त्याचा विचार होता, व त्याशिवाय हिंदुस्थानांत जाऊन तेथेही इंग्लिशांचा बीमोड करावा आणि इंग्लिशांना तेथून हाकलून देऊन अलेक्झंडरप्रमाणें आपण चोहोंकडे दिग्विजय करावा, अशी त्याची मत्त्वाकांक्षा होती. व त्या उद्देशानें फ्रान्सच्या किनाऱ्यावरील ट्रोलोनच्या बंदरामध्ये इंग्लंडवर स्वारी करण्याकरितां त्यानें एक मोठें आरमार जमविलें. त्या वेळीं तर या शूर इंग्लिशांची अगदीं पांचावरच धारण बसून गेली होती ! पण त्या वेळीं इंग्लंडवर चाल करून न जातां नेपोलियननें आल्या आरमाराचा मोर्चा ईजिप्तकडे वळविला. तेव्हां इंग्लंडमधील लोकांचा जीव थोडासा खाली पडला. पण नेपोलियन हा ईजिप्तमधून हिंदुस्थानाकडे जाणार, असें जेव्हां इंग्लिशांना दिसू लागलें. तेव्हां तिकडूनही फिरून त्यांची पांचावर धारण बसली. आणि हिंदुस्थानांत व्यापाऱ्याच्या मिषानें बंगाल, मद्रास, वगैरे ठिकाणां जे कांहीं थोडेसें मुख्य आपण मिळविले आहेत, ते तरी आतां या नेपोलियनच्या पराक्रमाच्या तुफानापुढें कायम टिकतात किंवा नाहीत, अशी इंग्लिशांना शंका वाटूं लागली.

मुसलमानांचा संघ.

आणि या वेळीं इंग्लिशांना ही जी भीति वाटूं लागली होती, ती अगदीं सकारण होती. कारण, त्या वेळपर्यंत हिंदुस्थानांत इंग्लिशांनीं जे कांहीं मुख्य मिळविले होते, ते फारसे मोठे होते, असें नाही. व फार न वाढलेल्या झाडाप्रमाणें त्यांना तेथून उपटून टाकणें

फारसें कठिण होतें, असेंही नाहीं. आणि शिवाय ते थोडेसें मुख्य कार्बाज करून घेण्यामध्यें देखील आपल्या कर्तबगारीपेक्षा आपल्या कपटकारस्थानांचा त्यांनीं जो जास्त उपयोग ठिक-ठिकाणीं केलेला होता, त्या योगानें तर हिंदुस्थानांतील लोकांचीं मनें त्या वेळच्या इंग्लिशांच्या विरुद्ध फारच प्रशुब्ध होऊन गेलेलीं होती व त्यामुळें त्यांना हिंदुस्थानांतून हांकलून लावण्याकरितां त्या वेळच्या इंडियन राजांचे आंतून पुष्कळच मोठमोठाले गुप्त कट चाललेले होते. या कटांत म्हैसूरचा टिपू सुलतान हा प्रमुख होता. त्याशिवाय कर्नाटकचा नबाब, हैदराबादचा निजाम, अयोध्येचा नबाब, वगैरे अनेक मुसलमान राजांना इंग्लिशांनीं आपल्या लबाडीनें आणि लोभीपणानें निरनिराळ्या प्रसंगीं दुखविलेलें असल्यामुळें हे सगळे मुसलमान राजे इंग्लिशांच्या विरुद्ध मनांतून जळतच होते. त्या सगळ्या मुसलमान

टिपू सुलतान.

राजांशीं टिपूसुलतानानें संगनमत करून मुसलमान लोकांचा एक मोठा बलाढ्य संघ बनविला व इंग्लिशांना हिंदुस्थानांतून हांकलून लावण्याच्या उद्देशानें त्या सगळ्यांनीं आपले गुप्त प्रयत्न चालू केले. या प्रयत्नांत सामील होण्याकरितां अफगाणिस्थानचा अमीर, समानशहा, यालाही विनंति करण्यांत आली; व त्याप्रमाणें समानशहानें इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढण्याकरितां येण्याचें कबूलही केलें होतें. इतके हे एशियांतील चार पांच बलाढ्य मुसलमान राजे एकत्र झाले असतां, त्यांच्या संयुक्त फौजांकडून इंग्लिश लोक हिंदुस्थानांतून बाहेर हांकलून दिले जाणें अशक्य होतें, असें नाहीं. तरी पण या

मराठा कॉन्फिडरसी.

इंग्लिशांना हिंदुस्थानांतून हांकलून देण्याकरितां मुसलमान राजांनीं नेपोलियन बोनापार्टच्या मदतीनें केलेला हा कट आपला उद्दिष्ट हेतु सफल करण्याला पूर्णपणें समर्थ होता. तरी पण त्या वेळीं एवढे हे मुसलमान लोकच फक्त इंग्लिशांचे शत्रु होते, असें नाहीं. वर सांगितलेल्या मुसलमानांच्या संघाप्रमाणेंच मराठे लोकांचाही एक मोठा संघ अस्तित्वांत.

खालेला होता व त्या मराठ्यांच्या संघालाही इंग्लिशांची हिंदुस्थानांतील राजकीय सत्ता कोणत्याही प्रकारे समत नसून इंग्लिशांना येथून घालवून लावावे आणि आपले स्वतंत्रतेचे साम्राज्य सर्व हिंदुस्थानभर पसरवावे, अशी या संघाची महत्वाकांक्षा होती ! पुण्याचे पेशवे हे या संघातील मुख्य असून शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोंसले, वगैरे अनेक राजांच्या आणि सरदारांच्या मदतीने त्यांनी हा आपला संघ सर्वा माधवरावांच्या कारकीर्दीमध्ये नाना फडणविसांच्या नेतृत्वाखाली यशस्वितेच्या अत्यंत उज्ज्वल शिखराला नेऊन पांचविलेला होता. याच मराठ्यांच्या संघाला ' मराठा कॉन्फिडरसी ' असे इंग्लिश इतिहासकारांकडून संबोधण्यांत येत असते.

इंग्रजी उंटाचे पिळू पहिल्यानं हिंदुस्थानच्या घरांत कोणीं घेतलं ?

एक मुसलमानांचा आणि दुसरा मराठ्यांचा असे हे दोन संघ या वेळीं हिंदुस्थानांत फार प्रबळ होते. व इंग्लिशांचे येथे वर्चस्व राहूं द्यावयाचे नाहीं, हा एकच हेतु या दोघांच्याही मनामध्ये जागृत होता. या वेळीं हिंदु आणि मुसलमान या दोन्हीही जातींचे राजे इंग्लिशांना हिंदुस्थानांतून बाहेर घालविण्याकरितां एकत्र होत होते, असे आपण येथे पहातो; पण इंग्लिशांना हिंदुस्थानांत पहिल्यानं या दोघांपैकीं कोणीं घेतलं या प्रश्नाचा आपण विचार करूं लागलो, तर इतिहासांत त्या प्रश्नाचे आपल्याला काय बरे उत्तर मिळतं ? इंग्लिशांना हिंदुस्थानांत व्यापार करण्याची पहिली सनद मुसलमान बादशहाकडून मिळाली. कर्नाटकच्या आणि हैदराबादच्या गादीच्या भांडणांत ज्या एका बाजूने इंग्लिशांना आपल्या मदतीला घेतलं, त्या बाजूचे लोक हे मुसलमानच होते. त्याचप्रमाणे बंगाल्यांत ज्यांनीं इंग्लिशांचे पाय आणून रोविले, तेही मीरजाफर, मीरकासीम, वगैरे लोक मुसलमानच होते. शिवाय उत्तर हिंदुस्थानांतील बोरन हेस्टिंग्ज याच्या अन्यायांना आणि अत्याचारांना ज्या अयोध्येच्या नबाबांच्या पैशाची भरपूर मदत झाली, ते अयोध्येचे नबाबही मुसलमानच होते. सारांश, पूर्वांच्या इतिहासांतील या कांदीं ठळक ठळक गोष्टी पाहिल्या, तर हें लहानपणीं लहानसे आणि गोजिरवाणे दिसणारे इंग्रजी उंटाचे पिळू हिंदुस्थानच्या घरांत घेण्याला पहिल्यानं मुसलमान लोकच कारणीभूत झाले, असे दिसते. उलट मराठ्यांच्या हातून या बाबतींत अशी चूक झाल्याचें उदाहरण पूर्वांच्या इतिहासांत कोठेही दिसून येत नाहीं. शिवाजी हा हिंदुस्थानच्या अलीकडच्या इतिहासांतील स्वतंत्रतेच्या कल्पनेचा आद्यप्रवर्तक होय. त्याच्या हातून आपल्या देशाच्या प्रस्तुतच्या किंवा मावी स्वतंत्रतेला विघातक अशी चूक होण्याचा संभवच नव्हता. त्याच्या हातून चुका झाल्या असतील, तर त्या उलट दिशेच्या चुका झालेल्या आहेत. बंगाल्यांतील मुसलमानी नबाब हुगळी नदीच्या कांठीं इंग्रजांना वखारी बांधण्याकरितां कौलानें जगा देण्यामध्ये गुंतलेले होते, त्या वेळच्या सुमाराला महाराष्ट्रांतील शिवाजी महाराज हे सुरतच्या समुद्रकांठच्या इंग्लिशांच्या वखारी लुटण्यामध्ये गुंतलेले होते ! या तुलनेवरून त्या वेळीं इंग्लिशांच्या बाबतींत मराठे लोकांचे धोरण काय होतें, हें कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखें आहे. आणि आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या बाबतींत परकीय लोकांच्या संबंधानें शिवाजीमहाराजांनीं जें हें धोरण घालून

दिलेलें होतें, तें धोरण नाना फडणवीस यांनीं इ. स. १८०० पर्यंत बिनचूक चालविलें होतें. आणि नाना फडणवीस जिवंत होते, तोंपर्यंत मराठे लोकांच्या स्वातंत्र्यामध्ये आणि साम्राज्यामध्ये आपला रतिभरही प्रवेश होऊं शकणार नाहीं, अशी इंग्लिश मुत्सद्यांचीही पक्की खात्री होऊन चुकलेली होती. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या किड्याचें संरक्षण करण्याची जबाबदारी हल्लींच्याप्रमाणें त्या वेळींही हिंदू राजे आणि मुसलमान राजे या दोघांच्याही दक्षतेवरच अवलंबून होती. त्यांपैकी शिवाजी महाराजांच्या वेळेपासून तों तह नाना फडण- विसांच्या वेळेपर्यंत या स्वतंत्रतेच्या किड्याचा मराठ्यांच्या बाजूचा कडेकोट बंदोबस्त कसा कायम टिकविण्यांत आलेला होता, हें वर दाखविण्यांत आलेलेंच आहे. परंतु या स्वतंत्रतेच्या किड्याच्या तटाची जी दुसरी बाजू मुसलमानांच्या संरक्षणाखाली होती, त्या आपल्या बाजूचे एकैक लहान लहान दरवाजे उघडून मुसलमानांनीं इंग्लिशांना आपल्या तटाच्या भिंतीच्या आंत घेतलें होतें. पण जहांगीर बादशहा, सुराजउद्दौला, मीरजाफर, मीरकासीम, सलाबतजंग, चंदासाहेब, आसफउद्दौला, वगैरे पूर्वींच्या मुसलमान लोकांनीं केलेल्या राजकारणांतील या दोबळ चुका टिपू सुलतान याच्या लक्षांत आल्या. इंग्लिश लोकांना आपल्या पूर्वींच्या कांहीं लोकांनीं आपल्या घरांत घेतलें, ही त्यांची चूक लक्षांत येऊन इंग्लिशांना आतां हिंदुस्थानांतून बाहेर घालवून लावल्याशिवाय आपल्याला तरणोपायाचा दुसरा खरा मार्ग नाहीं, हा टिपू सुलतानाच्या मनाचा दडनिश्चय झाला, व त्याकरितां त्यानें वर सांगितल्याप्रमाणें त्या वेळच्या विद्यमान मुसलमान राजांचा एक मोठा गुप्त- कट बनविला.

दैवाची अनुकूलता आणि कपटाचीं कारस्थानें.

मार्किंस वेलस्ली हा हिंदुस्थानांत गव्हर्नर जनरल होऊन आला, त्यावेळीं युरोपखंडांत आणि हिंदुस्थानांत अशी चोहोंकडेही वर वर्णन केल्याप्रमाणें बिकट परिस्थिति होती. परंतु बाकी सगळ्या शत्रूंना गोंजारून एकैका शत्रूला मारावयाचें, ही जी कपटी राजकारणांतील कणिक- नीति, तिचा अवलंब करून इंग्लिशांनीं आपल्या सभोंवतालच्या अडचणींतून आपला मार्ग काढण्याला सुरुवात केली. झमानशहा लाहोरपर्यंत येऊन लाहोरापासूनच तो काबुलाकडे परत वळला. आणि नेपोलियन बोनापार्ट ईजिप्तच्या पुढें हिंदुस्थानाकडे येऊं शकलाच नाहीं ! तेव्हां इंग्लिशांनीं मराठ्यांच्या आणि निजामाच्या फौजांची कुमक घेऊन टिपू सुलतानाचें श्रीरंग- पट्टणचें राज्य काबीज करून घेतलें. टिपूला मारल्यानंतर प्रामाणिक इंग्लिश लोक निजामावर उठले ! व त्याच्याशीं कांहीं तरी कुरापत काढून त्यांनीं निजामाला हतवीर्य केलें. निजामाच्या पदरीं बरेच फ्रेंच सैन्य होतें. तें सगळें फ्रेंच सैन्य निजामाच्या नोकरींतून घालवून देऊन इंग्लिशांनीं आपल्या तैनाती पद्धतीची फौज निजामाच्या गळ्यांत अडकवून दिली; व त्या फौजेच्या खर्चाकरितां म्हणून निजामाचा बराचसा प्रांत आपल्या तैनातीकडे तोडून घेतला. अशा रीतीनें दक्षिण हिंदुस्थानांतील म्हैसूर आणि निजाम हेद्दावाद हीं दोन मोठी मुसलमानां राज्ये आपल्या वद्धांत आपल्यानंतर इंग्लंडांतून हिंदुस्थानच्या क्षितिजावर उदय

पावलेल्या मार्क्स वेलस्ली या शनैश्चरांची दृष्टि मराठी कॉन्फिडरसचा नायनाट करण्याकडे वळली. मार्क्स वेलस्ली हा हिंदुस्थानांत आला, त्या वेळीं हिंदुस्थानांतून फ्रेंच लोकांची हकालपट्टी करून इंग्लिशांचें राज्य होईल तितकें वाढवावयाचें, हा मुख्य हेतु त्यानें आपल्या डोळ्यांपुढें ठेविला होता. व त्याकरितां मराठ्यांच्या एकजुटीच्या संघामध्ये कसें तरी करून आपलें बोट शिरकवून घेऊन त्यांच्यामध्ये फाटाफूट उत्पन्न करावी, यासाठीं तो टपूनच बसलेला होता. व ज्या संधीची तो अशा हेतूनें वाट पहात होता, ती संधि नाना फडणिसांच्या मृत्यूनंतर त्याला लवकरच मिळाली. विठोजी होळकर हा बाजीरावाच्या विरुद्ध एका दंग्यांत सामील होता, म्हणून बाजीरावानें त्याला बंडखोर म्हणून हत्तीच्या पायांखाली ठार मारविलें. तेव्हां आपल्या भावाचा अशा रीतीनें वध करण्यांत आला, हें पाहून यशवंतराव होळकर याला अतिशय राग आला; व त्यानें येऊन पुणें लुटलें. तेव्हां बाजीरावसाहेब हे पुणे सोडून सिंहगडास गेले, आणि यशवंतराव होळकर हा पुण्यास शिरजोर होऊन बसला. अशा स्थितींत आपण पुण्यास परत यावें, तर आपल्या भावाचा सूड उगविण्याकरितां यशवंतराव होळकर कदाचित् आपल्यालाही एकाद्या हत्तीच्या पायांखाली देऊन ठार मारील, अशी बाजीरावसाहेबांना भीति वाटत होती. त्यामुळे ते पुण्यास न येतां सिंहगडाहून महाडास गेले व तेथून बाणकोटच्या रस्त्यानें एका इंग्लिशांच्या गलबतांत बसून ते वसईस गेले. इकडे अशा रीतीनें पुण्याची गादी उघडा पडलेली पाहून यशवंतराव होळकर यानें राधोबादादाचा दत्तक मुलगा अमृतराव यास पेशवाईच्या गादीवर बसविलें. यशवंतराव होळकरानें पेशवाईच्या गादीची जरी अशा रीतीनें विठ्ठेवाट लावून टाकली, तरी ती गादी आगल्या हक्काची आहे आणि ती आपली आपल्याला मिळाली पाहिजे, ही इच्छा बाजीरावाच्या मनांत होतीच.

वसईचा तह.

पुण्याच्या दरवारांत चाललेला हा घोंटाळा इंग्लिश लोक लक्षपूर्वक रीतीनें पहात होते. व आपण ज्या संधीची वाट पहात होतो, ती संधि आपल्याला या वेळीं अनायासानें मिळत आहे, असें पाहून त्यांना मनांतल्या मनांत मोठें समाधान वाटत होतें. व त्यासाठीं इंग्लिशांचीं पाताळयंत्रें बाजीरावसाहेबांच्या समोर्तनीं चालूच होती. अखेरीस सरदार रास्ते, कर्नल बॅरी क्लोझ, वगैरे मध्यस्थ मंडळींच्या मार्फतीनें बाजीरावसाहेब ता. १६ डिसेंबर १८०२ रोजी वसई येथें येऊन पोंचल्यानंतर पंधरा दिवसांच्या अवधीतच ता. ३१ डिसेंबर १८०२ रोजी वसई येथें बाजीरावसाहेब आणि इंग्लिश यांच्या दरम्यान वसईचा तह झाला. या तहानें हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यमंदिरावर पहिला जळजळीत निखारा ठेविला, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. बाजीरावसाहेब वसईस ज्या वाड्यांत जाऊन राहिले होते आणि ज्या वाड्यांतील दिवाणखान्यांत त्यांनीं या तहनाम्यावर सही केली, तो वाडा व त्यांतिल तो दिवाणखाना हल्लींही जिज्ञासु प्रेक्षकांना पहावयाला मिळण्यासारखा आहे. पण तो पाहून स्वातंत्र्यप्रिय आणि स्वदेशनिष्ठ अशा अंतःकरणांना काय वाटेल ? येथें आपल्या स्वातंत्र्याचा गड ढांसळला ! येथें आपलें स्वराज्य समुद्रांत बुडालें ! येथें आपली सत्ता लयाला गेली ! येथें आपलें राजकीय स्वत्व नाहींसें होऊन आपण दुसऱ्यांचे

गुलाम बनलों ! येथें आपल्या पायांत पारतंत्र्याच्या शृंखला ठोकण्यांत आल्या ! येथें एका कोऱ्या कागदावरील काळ्या शईनें आपल्या पुढल्या स्वातंत्र्याच्या सगळ्या लढाया आपण आधींच हरवून बसलों ! येथें आपल्या देशांतील भावी शूर योद्ध्यांचें शौर्य आपण निष्फळ करून टाकलें ! येथें आपण आपल्या हातांतील हत्यारें खाली ठेवलीं आणि आपल्या हातांत गुलामगिरीच्या विड्या घालून घेण्याला सुरवात केली ! येथें आपण हिंदुस्थानांतील सर्व राज्यांचीं सिंहासनें दुसऱ्यांनीं त्यांच्यावर बसण्याकरितां खालीं करून दिलीं ! येथें भविष्य काळांत पुढें कैक वर्षेपर्यंत आपल्या पोटीं जन्मास येणाऱ्या पुत्रपौत्रांच्या कपाळीं-ब्रह्मदेवानें त्यांचें ब्रह्मलिखित लिहून ठेवण्याच्या आधीं-“तुम्ही गुलाम म्हणून जन्माला येणार आहां !” असें काळ्याकुट्ट अक्षरांनीं आपण लिहून ठेविलें ! अशा प्रकारचें अदर्शनीय दृश्य त्या ठिकाणीं आपल्या डोळ्यासमोर उभें राहिलें, तर तशा स्थितींत आपली काय बरें अवस्था होईल ?

होळकरला गोंजारण्याची इंग्रजी युक्ति !

ह्या वसईच्या तहामुळेंच असईच्या लढाईला पहिलें कारण उपस्थित झालें. पुण्याच्या दरबारांत नाना फडणवीस जिवंत असतांनाही महादजी शिंद्याचें प्राबल्य फार वाढलेलें होतें. व नाना आणि महादजी हे दोघे मृत्यु पावल्यानंतरही महादजीचा दत्तकपुत्र, दौलतराव शिंदे, यानें पुण्याच्या दरबारांतील तें आपलें पूर्वीचें वर्चस्व पुढेंही पूर्ववत् कायम टिकविलें होतें, व त्यामुळें पुण्याचा सर्व कारभार दौलतराव शिंदे यांच्याच तंत्रानें चालत होता; व बाजीरावसाहेब हेही दौलतरावाच्याच साहाय्यावर पुष्कळ अंशीं अवलंबून होते. परंतु यशवंतराव होळकर यानें उत्तर हिंदुस्थानांतील शिंद्याच्या मुलखामध्ये कांहीं लुटालूट सुरू केली, तेव्हां त्याच्या बंदोबस्ताकरितां इ. स. १८०२ सालीं दौलतराव शिंदे उत्तर हिंदुस्थानांत गेला. अशा युक्तीनें दौलतराव शिंद्याला पुण्यांतून काढून लाविल्यावर आपला भाऊ विठोजी याच्या वधाचा सूड घेण्याच्या निमित्तानें यशवंतराव होळकर पुण्यावर चाल करून आला. तेव्हां बाजीरावसाहेब घाबरले आणि दौलतराव शिंदे हा उज्जनीस होता, तेथून त्यानें आपल्या मदतीकरितां ताबडतोब यावें, म्हणून त्याला पत्र लिहिलीं. परंतु दौलतराव स्वतः येऊं शकत नसल्यामुळें त्यानें सदाशिवभाऊच्या बरोबर कांहीं सैन्य दक्षिणेंत पाठविलें. त्या सैन्याची आणि होळकराच्या सैन्याची ता. २९ आक्टोबर १८०२ रोजी पुण्याजवळील हडपसरच्या मैदानांत एक लढाई होऊन त्यांत शिंद्याचा पराजय झाला. या लढाईच्या पूर्वापासूनच पुण्याच्या दरबारांतील इंग्लिशांचा रोसिडेंट, कर्नल बॅरी क्लोज, यानें पेशव्यांनीं इंग्रजांच्या तैनाती पद्धतीचा निजामाप्रमाणे स्वीकार करावा म्हणून बोलणें लाविलेलें होतें. परंतु बाजीरावसाहेबांना दौलतराव शिंद्याच्या संरक्षणाचा पुष्कळ आधार वाटत असल्यामुळें त्यांनीं इतके दिवसपर्यंत इंग्लिश वकिलाच्या या बोलण्याकडे फारसें लक्ष दिलेलें नसावें; परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे इ. स. १८०२ च्या आक्टोबर महिन्यामध्ये शिंद्याच्या सैन्याचा पराभव झालेला पाहून कर्नल बॅरी क्लोज यानें ही संधि बरी आहे, असें जाणून आपलें तैनाती पद्धतीचें म्हणणें पेशव्यांच्या पुढें त्या वेळीं जोरानें मांडलें असावें, आणि शिंद्याच्या परा-

भवामुळें चोहोंकडून निरुपाय झाल्याकारणानें बाजीरावसाहेबही त्यागोष्टीला रुकार देण्याला तयार झाले असतील. आणि त्यामुळें हा शिंद्याच्या सैन्याचा पराभव झाल्याबरोबर आपण इंग्लिशांची तैनाती फौज आपल्या संरक्षणाकरितां आपल्या मुलुखांत ठेवून घेण्याला तयार आहों, असें बाजीराव साहेबाकडून एक पत्र इंग्लिशांना लिहून मिळालें. आपल्या संरक्षणाकरितां झंजरांची

दौलतराव शिंदे.

तैनाती फौज आपल्या मुलुखांत ठेवण्याची बाजीराव साहेबांची ही संमति जरी आक्टोबरच्या अखेरीस इंग्लिशांनीं मिळवून घेतली होती, तरी त्या वेळीं जेव्हां बाजीरावसाहेबांना होळकराच्या विरुद्ध संरक्षणाची जरूर होती, तेव्हां तें संरक्षण देण्याला इंग्लिश पुढें आले नाहीत. इंग्लिशांचें संरक्षण स्वीकारण्याला बाजीराव तयार झाले असतांही त्या बाजीराव साहेबांचें पुणें यशवंतराव

होळकर, कर्नल बॅरी क्लोज या ब्रिटिश रेसिडेंटच्या डोळ्यांदेखत, खुशाल लुटीत होता; इतकेंच नव्हें, तर त्या वेळच्या त्या भयंकर परिस्थितीमुळें बाजीराव साहेबांना खुद्द पुणे शहर सोडून बाहेर निघून जावें लागलें, तरी इंग्लिशांचें संरक्षण बाजीरावसाहेबांच्या बचावाकरितां पुढें सरसावून आल्याचें कोठही दिसलें नाहीं ! बाजीराव साहेबांनीं जर इंग्लिशांचें संरक्षण या वेळीं स्वीकारिल्लें होतें, तर या संकटाच्या समयीं इंग्लिशांनीं त्यांचें संरक्षण करावयाला नको होतें काय ? पण तें संरक्षण त्यांनीं काय केलें ? तर त्याचें उत्तर इंग्लिशांनीं बाजीरावाचें कांहीं एक संरक्षण केलें नाहीं, असेंच त्या वेळच्या इतिहासावरून मिळतें. पण इंग्लिशांना बाजीरावाचें संरक्षण खरोखर करावयाचें होतें कधीं ? तो उत्तरोत्तर जास्त जास्त संकटामध्येंच सांपडत जावा, म्हणजे आपलें बोट त्या त्या मानानें जास्त शिरकत जाईल, हीच इंग्लिशांची या वेळीं मनांतील इच्छा असली पाहिजे, असें त्यांच्या वर्तनावरून स्पष्ट दिसतें. ज्या कर्नल बॅरी क्लोज यांनीं बाजीरावसाहेबापासून तैनाती फौजेच्या संरक्षणाची संमति मिळवून घेतली, त्या कर्नल बॅरी क्लोज यांनीं बाजीराव साहेबांचें होळकरापासून संरक्षण करावयाला पाहिजे होतें. पण तसें त्यांनीं कांहीं एक केलें नाहीं ! मग ते त्या वेळीं काय करीत होते ? आणि बाजीरावसाहेब पुण्याहून सिंहगडास आणि सिंहगडाहून महाडास जात असतां कर्नल बॅरी क्लोज हे कोठें राहिले होते ? तर ते पुण्यास होळकराच्याच छावणीमध्ये स्वस्थ राहिले होते. वास्तविक पाहिलें असतां ते कांहीं होळकराचे वकील नव्हते. आणि यशवंतराव होळकरानें इंग्रजांचे मित्र पेशवे यांच्या विरुद्ध इतके अन्याय केले असतांही इंग्लिशांचे वकील, क. क्लोज, हे त्यांच्या छावणीमध्ये राहिले होते; आणि त्यांची कांहीं एक कानउघाडणी न करितां ते त्यांच्याशीं मित्रत्वानें वागत होते ! बरें, या वेळीं इंग्लिशांनीं होळकराचें कांहीं पारिपत्य केलें नाहीं तर नाहीं; पण पुढें इ. स. १८०३ च्या एप्रिल महिन्यांत सर आर्थर वेलस्ली हे आपल्याबरोबर मोठें लष्कर घेऊन पुण्यांत आले आणि ता. ६ मे रोजीं त्यांनीं बाजीराव साहेबांना पुण्याच्या गादीवर बसविलें; तेव्हां त्यानंतर तरी त्यांनीं होळकराच्या पारिपत्याकरितां कांहीं तजवीज करावयाला नको होती काय ? पण त्यांनीं तसें कांहीं एक केलें नाहीं. आणि उलट असई, आरगांव, वगैरे ठिकाणच्या लढाया होऊन दौलतराव शिंदे जिल्हा जाईपर्यंत इंग्लिशांनीं होळकराशीं आपलें सख्यच कायम ठेविलें होतें. यावरून इंग्लिशांच्या वर्तणुकीतील त्यांचा हेतु स्पष्ट दिसत आहे. हिंदुस्थानांतील सर्व राजे एकत्र झाले असते, तर त्यांच्याशीं लढण्याची इंग्लिशांच्या अंगामध्ये हिंमत नव्हती. तेव्हां त्यांनीं एकाला गोंजा-रून दुसऱ्याला मारण्याचा कसा उपक्रम सुरू केला होता, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. निजाम आणि पेशवे यांच्या साहाय्यानें त्यांनीं टिपूला मारलें. पुढें पेशव्यांच्या लढायांमुळें जेरीस आलेल्या त्या निजामाला त्यांनीं आपल्या तैनाती फौजेच्या संरक्षणाखाली ओढून घेतलें. नंतर म्हैसूरची फौज आणि निजामाची फौज आपल्याबरोबर घेऊन सर आर्थर वेलस्ली यांनीं पुण्यास येऊन वसईच्या तहाप्रमाणें तैनाती फौजेची पद्धत पेशव्यांच्या डोक्यावर लादली. व त्याच सुमाराला बडोद्याचे गायकवाड यांच्याकडूनही त्यांनीं या पद्धतीचा स्वीकार करविला. त्यानंतर आतां शिंदे, होळकर आणि भोंसले, हे तिघेच काय ते मराठा कॉन्फिडरसीपैकीं मुख्य असे राजे इंग्लिशांच्या तैनाती फौजेच्या जाळ्यांत सांपडायचे

राहिलेले होते. अशा स्थितीत या तिघांच्याही विरुद्ध एकदम युद्ध पुकारणें इंग्लिशांच्या कारस्थानीपणाला केव्हांही सोईचें झालें नसतें. त्यामुळें होळकराच्या हातून या वेळीं जरी पेशव्यांच्या विरुद्ध कित्येक गुन्हे घडलेले होते, तरी इंग्लिशांनीं तिकडे दुर्लक्ष केलें; आणि होळकराशीं सलोखा कायम ठेवून त्यांनीं शिंदे आणि भोंसले यांचा आधीं पराभव करण्याची योजना चालविली. पण यावरून असें कोणीं समजू नये कीं, ज्या यशवंतराव होळकरापाशीं इंग्लिशांनीं १८०२ आणि १८०३ या सालांत इतका सलोखा दाखविला होता, त्या यशवंतराव होळकरापाशीं इंग्लिशांनीं तो आपला सलोखा तसाच पुढें कायम ठेविला ! दौलतराव शिंदे आणि रघोजी भोंसले यांचा पाडाव झाल्यानंतर १८०४ सालामध्यें यशवंतराव होळकर यांचीही पाळी इंग्लिशांच्या कारस्थानाच्या क्रमाप्रमाणें येऊन पोचली ! परंतु तोंपर्यंत इंग्लिशांनीं यशवंतराव होळकराची खुशामत करण्याचेंच धोरण कपटानें चालू ठेविलेलें होतें.

शूर इंग्लिशांच्या मनांत फ्रेंचांची भीति.

शिवाय यशवंतराव होळकर आणि दौलतराव शिंदे या दोघांनाही जरी इंग्लिशांच्या मनांतून केव्हां तरी चिरझूच टाकावयाचें होतें, तरी त्यांतल्या त्यांत इंग्लिश कारस्थानानें दौलतराव शिंद्याचाच बळी पहिल्यानें घेण्याचें कां ठराविलें, याला एक विशेष कारण होतें. आणि तें कारण असें कीं, यशवंतराव होळकरापेक्षां दौलतराव शिंदे हा इंग्लिशांच्या हिंदुस्थानांतील महत्त्वाकांक्षेच्या आड त्या वेळीं जास्त येत होता. कारण, त्याच्या पदवीं फ्रेंच अधिकाऱ्यांचा भरणे जास्त होता. तशीं फ्रेंचांच्याबद्दलची भीति यशवंतराव होळकरापासून इंग्लिशांना नव्हती. म्हणून त्याचा नंबर दुसरा लावण्यांत आला; आणि शिंद्याला इंग्रजांच्या भक्ष्यस्थानामध्ये अग्रेसरत्व प्राप्त झालें. महादजी शिंद्याच्या वेळीं डी बॉयन या नांवाच्या एका फ्रेंच अधिकाऱ्याच्या हाताखाली शिंद्याच्या फौजा युरोपियन धर्तीवर तयार करण्यांत आल्या होत्या. व त्यामुळेच त्या वेळच्या राजकारस्थानामध्ये महादजीला इतकें महत्त्व प्राप्त झालेलें होतें. ही गोष्ट लक्षांत येऊन महादजीच्या पाठीमागे दौलतराव शिंद्यानेंही आपल्या सैन्यामध्ये तीच शिक्षणाची पद्धत ठेविली होती. व डी बॉयन याच्या मरणांनंतर एम्. पेरेन या फ्रेंच लष्करी अधिकाऱ्याच्या हाताखाली दौलतराव शिंद्यानें आपलें लष्कर दिलेलें होतें. व त्या लष्कराच्या खर्चाकरितां गंगा आणि यमुना यांच्या दुआबामधील मोठा प्रांतही शिंद्यानें एम्. पेरेन याजकडे तोडून दिला होता. व एम्. पेरेन यानेही आपल्या हाताखालीं दुसरे फ्रेंच अधिकारी ठेवून शिंद्याच्या लष्कराची फार उत्कृष्ट तयारी केली होती. युरोपांतल्याप्रमाणें शिंद्याच्या लष्करांत नवीन तऱ्हेच्या तोफा ओतण्यांत येऊं लागल्या होत्या. युरोपांतल्या सारखा दारूगोळा तयार करण्याचे कारखाने शिंद्याच्या छावणींत एम्. पेरेन यानें सुरू केले होते. आणि युरोपियन कवायतीची पद्धतहि शिंद्याच्या सैन्यांत चालू करण्यांत आलेली होती. त्यामुळें पायदळ, घोडेस्वार आणि तोफखानीं मिळून शिंद्याचें कवायती सैन्य एकंदर सुमारे पन्नास हजाराच्या वर जग्यत तयार झालें होतें. ही फ्रेंचांनीं केलेली बाह्य अंगांची तयारी होती. पण आपल्या हातांतील सैनिकांचें अंतरंगही बदलून टाकण्याचे या फ्रेंच सेना-

पतींचे प्रयत्न हिंदुस्थानांत चालू झालेले होते. व ही त्यांची तयारी टिपू सुलतान, निजाम, शिंदे वगैरे सर्व राजांच्या लष्करांतून चाललेली होती. आणि फ्रान्समध्ये झालेल्या राज्यक्रांतीचे प्रतिबिंब थोड्याबहुत प्रमाणाने या फ्रेंच अधिकाऱ्यांच्या द्वाराने हिंदुस्थानांतही पडू लागले होते. फ्रान्समधल्याप्रमाणे टिपूच्या राज्यामध्ये तेथील फ्रेंच अम्मलदारांनी एक जेकोबिन लोकांचा क्लब स्थापन केला होता. व तेथून फकीर, व्यापारी किंवा शिपाई, यांच्या मिषाने हिंदुस्थानभर निरानिराळे लोक पाठवून या गुप्त हेरांच्या मार्फतीने सर्व हिंदुस्थानांत इंग्लिशांच्या विरुद्ध राज्यक्रांतीचे कट प्रस्थापित करून इंग्लिशांना हिंदुस्थानांतून हाकलून यावयाचे, अशाबद्दलचे त्यांचे प्रयत्न मोठ्या जरीने चालले होते. निजामाच्या पदरी मि. रेमंड या नांवाचा एक फ्रेंच सेनापति होता; व त्याचेही असेच प्रयत्न चालले असले पाहिजेत, अशी इंग्लिशांना शंका होती. म्हणून टिपू आणि निजाम यांच्या राज्यांमधून फ्रेंच लोकांचे उच्चाटन इंग्लिशांनी आधी केले. आणि नंतर मग त्यांच्या संक्रांतीची दृष्टि शिंद्याच्या सैन्यातील फ्रेंच लोकांकडे वळली.

दिल्लीचा बादशहा, शहाआलम, हा त्या वेळी आंधळा झाला होता. व तो शिंद्याचे ताब्यांत होता. आणि शिंद्याचे मार्फतीने त्याच्यावर देखरेख ठेवण्याचे काम शिंद्याचा फ्रेंच सेनापति, एम. पेरन यांच्याकडे आलेले होते. म्हणजे सारांश, हिंदुस्थानचा मुख्य मुसलमान बादशहा शहाआलम, हा एम. पेरन यांच्याच मुठीत होता, असे म्हणण्यास हरकत नाही. इतकी ही मोठी सत्ता दौलतराव शिंद्याच्या मार्फतीने फ्रेंचाच्या हातांत होती, ही गोष्ट इंग्लिशांना पहावेना. त्यांना नेपोलियनची शेवटपर्यंत भीति वाटत होती. व हिंदुस्थानाकडे याबयाला निघालेला नेपोलियन एकदां जरी ईजिप्तमधूनच माघारा गेला होता, तरी ऑस्ट्रालियाच्या लढाईनंतर आणि मॅस्कोट्टन परत आल्यानंतरही आपण फिरून हिंदुस्थानांत जावे, असे विचार त्याच्या डोक्यांत मधून मधून येत असत. त्यामुळे हिंदुस्थानांत फ्रेंचांची सत्ता आपण कांहीं उरू दिली आणि त्यांतच जर नेपोलियन हिंदुस्थानांत आला, तर मग आपली कांहीं धडगत लागणार नाही, अशी इंग्लिशांना नेहमी धास्ती वाटत होती. आणि त्यामुळे मार्क्स वेलस्ली यांनी फ्रेंचांना हिंदुस्थानांतून घालवून एकप्याकारितां या वेळी अनेक कारस्थाने रचली. व प्रथमतः शिंद्याशी लढाई सुरू करून त्यांनी ती कारस्थाने यशस्वी रीतीने शेवटास नेली.

हिंदुस्थानांतील त्या वेळचे मुख्य मॅकिआव्हेली.

ही वर सांगितलेली कपटाचीं कारस्थाने या वेळी असईच्या लढाईच्या पूर्वापासून मार्क्स वेलस्ली हे कशा रीतीने रचीत होते, हें आपण पुढें लवकरच पाहू. परंतु इंग्लिश लोक अशा रीतीने आपल्या विरुद्ध गुप्त कारस्थाने रचीत असतांना मराठा कॉन्फिडरसीमधील मुख्य राजे जे शिंदे आणि होळकर यांचे वर्तन या वेळी कसे असवयाला पाहिजे होते ? मराठा कॉन्फिडरसीमधील सर्व लहानमोठ्या राजांनी या वेळी एकत्र होऊन आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करावयाला पाहिजे होते. पण दुर्दैवाने तसे कांहींच झाले नाही. पेशवे आणि गायकवाड या दोघांना इंग्लिशांनी आधीच आपल्या ताटाखालचीं मांजरे

करून ठेविलें होतें. आणि आतां होळकर, शिंदे आणि भोंसले, हेच काय ते तिचे शिक्क राहिले होते. पण हे तिचेहि एकत्र होऊन इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढते, तरी त्या वेळीं मराठा कॉन्फिडरसी कांहीं दिवस तरी टिकली असती. परंतु शिंदे आणि भोंसले यांच्या लढाईच्या मसलतीमध्ये होळकर त्या वेळीं सामील होईना. इंग्लिश लोक होळकराशी या वेळीं बाह्यात्कारी सख्य दाखवीत होते; आणि त्यामुळें फसून जाऊन तो इंग्लिशांचे हेतु शेवटास नेण्याला नकळत त्यांना मदत करीत होता ! इ. स. १८०३ च्या जुलै महिन्याच्या १६ व्या तारखेला सर आर्थर वेलस्ली यांनीं यशवंतराव होळकर यांना पुढीलप्रमाणें एक पत्र लिहिजें होतें. तें असें की:- Much time has elapsed since I have had the pleasure of hearing from you, although I am anxious to cultivate the good understanding which has subsisted between the Honourable Company's Government and you.” अशा प्रकारचीं फसवणुकीचीं पत्रे लिहून इंग्लिश मुत्सद्दी होळकराच्या मनांत खोव्या आशा उत्पन्न करीत होते. व त्यामुळें यशवंतराव होळकर हा फसला जात होता. त्यावेळीं होळकरानें शिंदे आणि भोंसले यांच्या पक्षाला जाऊन मिळणें हें आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें त्याचे कर्तव्यकर्म होतें. पण तें त्यानें केलें नाहीं. इंग्लिश लोक आपल्याला कसें फसवीत असतात आणि आपल्यांतील एका पक्षाला फोडून दुसऱ्या पक्षाला कसें कमकुवत करीत असतात याचें हें एक चांगलें उदाहरण आहे. हें मागचें उदाहरण पाहून तरी नवीन फसणाऱ्या लोकांचे डोळे उघडणें जरूर आहे. पण अजून तसें होत नाहीं, ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे. अजूनही आपल्यांतील होळकर इंग्लिशांच्या युक्त्यांनीं फसत आहेत ! आणि त्यामुळें अजूनहि आपल्या असई आणि आरगांवच्या लढाया आपल्याविरुद्ध इंग्लिशांकडून जिंकल्या जात आहेत !

मराठ्यांच्या संघामध्ये शिंदे, होळकर आणि भोंसले हे जे तीन प्रमुख राजे या वेळीं शिक्क राहिले होते, त्यांपैकी फ्रेंचांच्या आश्रयामुळें दौलतराव शिंद्यावर इंग्लिशांचा कसा रोष होता, आणि यशवंतराव होळकर यानें त्याला मिळूं नये म्हणून इंग्लिशांच्या कशा खटपटी चालल्या होत्या, हें येथपर्यंत सांगण्यांत आलें आहे. आतां याच्यापुढें प्रत्यक्ष असईच्या लढाईचें वर्णन देण्याच्यापूर्वी त्या लढाईमध्ये शिंद्याला जय मिळूं नये, म्हणून शिंद्याच्या सभोवतीं फितुरीचें जाळें इंग्लिशांकडून कसें पसरविलें जात होतें, हें आपण आधीं पाहूं. ही फितुरी करविण्यांतील मुख्य मॅकिआव्हेलीचें काम त्या वेळचे हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल, मार्व्हिस वेलस्ली ऊर्फ लॉर्ड वेलस्ली, यांनीं खुद्द आपल्याकडे घेतलेलें होतें. व आपल्या सल्ल्याप्रमाणें आपलीं कृष्णकारस्थानें जुळवून आणण्याकरितां यांनीं आपल्या हाताखालीं दुसरे दोन कपटनिष्ठात असे छोटे मॅकिआव्हेली मदतनीस घेतलेले होते. त्यांपैकी पहिले मदतनीस म्हटले म्हणजे या गव्हर्नर जनरलाचे खुद्द धाकटे बंधु सर आर्थर वेलस्ली, हे होत. पुढें नेपोलियनच्या विरुद्ध वाटलूंच्या लढाईमध्ये इ. स. १८१५ सालीं जय मिळविण्याचा ज्यांना दैवानें मान मिळवून दिला आणि जे पुढें इंग्लंडच्या इतिहासांत लॉर्ड वेलिंग्टन म्हणून प्रख्यातीस आले, तेच हे मूळचे सर आर्थर वेलस्ली होत. यांनीं युरोपखंडांतील पेनिनशुल वॉर-

मध्ये आणि वॉटर्ल्डच्या लढाईमध्ये जे दिग्विजय मिळविले, त्याची पूर्व चिन्हें त्यांच्या हिंदु-

रघोजीराव भोंसले

बंधूच्याप्रमाणें लॉर्ड लेक यांचाही जन्म आयर्लंडमध्येच झालेला होता. परंतु हे जरी जन्मानें आयरिश होते, तरी आपल्या जन्मभूमीबद्दल यांच्या मनामध्ये फारच थोडें प्रेम बसत होतें. उलट सर वुड्ल्यम पिट यांच्या प्रधानकीच्या वेळीं आपल्या जन्मभूमीच्या पायांत इंग्लंडच्या गुलामगिरीच्या शृंखलांचे दुवे जास्त घट्ट करून बसविण्याच्या कामांच यांनीं इंग्लंडला मदत केलेली होती ! लॉर्ड लेक यांना हिंदुस्थानांतील कमांडर-इन्-चीफची जागा देण्यांत आली होती; पण त्यावरून त्यांनीं आयर्लंडमध्ये कांहीं पराक्रमाचीं कामें केलीं होती, किंवा त्यांनीं

स्थानांतील लष्करी आयुष्यक्रमामध्ये जरी कोठें फारशीं दिसून आलीं नाहींत, तरी फ्रान्समध्ये नेपोलियनच्या विरुद्ध त्यांनीं जीं कित्येक कपटकारस्थानें रचलीं, त्या सद्गुणांचे अंकुर मात्र त्यांच्या हिंदुस्थानांतील कारस्थानांमध्ये पूर्णपणें दिसून येत होते. लॉर्ड वेलस्ली यांची दक्षिण महाराष्ट्रांतील बहुतेक कारस्थानें यांच्याच कपटकौशल्यामुळें निर्विघ्नपणें तडीस गेलीं. आणि लॉर्ड वेलस्ली यांनीं उत्तर हिंदुस्थानामध्ये शिंध्याच्या विरुद्ध जे अनेक गुप्त कट उभारले होते, ते व्यवस्थित रीतीनें पार पाडण्याचे कामीं लॉर्ड लेक यांचेकडून त्यांना पूर्ण मदत झाली. लॉर्ड लेक हे त्या वेळीं हिंदुस्थानचे कमांडर-इन्-चीफ होते. बराल दोन्हीही वेलस्ली

तिकडे शौर्याने काही लढाया जिंकल्या होत्या, म्हणून त्यांना ही जागा मिळाली, असे मुळाचे नाही. उलट १७९८ साली आयर्लंडमध्ये इंग्लंडच्या विरुद्ध जे एक मोठे बंड झाले होते, त्या बंडांतील कॅसलवारच्या लढाईमध्ये लॉर्ड लेक यांच्या हाताखाली ६००० सहा हजार सैन्य असून त्यांनी त्या वेळी कोणता पराक्रम केला, तर या सहा हजार सैन्यानिशी हे बंडवाल्यांच्या पुढून पळ काढून निघून गेले. व त्यामुळे त्या लढाईला “ Race of Castlebar ” म्हणजे ‘कॅसलबारची पळण्याची शर्यत’ असे उपहासात्मक नांव पडलेले आहे ! लॉर्ड लेक यांचे आयर्लंडमधील शौर्याचे नमुने जरी अशा प्रकारचे होते, तरी सर वुड्ल्यम पिट आणि लॉर्ड कॅसलरीग यांच्या सांगण्यावरून त्यांनी आपल्या आयरिश देशबांधवांचा अनन्वित छळ केला, ही यांची कामगिरी काहीं लहान सहान नव्हती. असल्या प्रकारच्या या कामगिरीबद्दल मि. स्टेड या निःपक्षपाती लेखकांनी लॉर्ड लेक यांना जरी स्पष्ट शब्दांमध्ये Truculent ruffian असे म्हटले आहे, तरी पण सर वुड्ल्यम पिट यांनी त्यांना हिंदुस्थानातील मुख्य सेनापतीच्या जागेवर नेमले ! सारांश, लॉर्ड लेक हे स्वतःच कृष्णकारस्थानामध्ये अत्यंत निपुण होते; आणि त्यांत लॉर्ड वेलस्ली यांच्याकडून त्यांना प्रोत्साहन मिळाल्यावर सग तर विचारावयालाच नको होतें ! लॉर्ड वेलस्ली यांनी सर आर्थर वेलस्ली आणि लॉर्ड लेक या दोघांच्या हातून या प्रसंगी जी गुप्त कारस्थाने करविली तीं इतकी घाणेरडी आहेत की, तीं वाचून कोणालाही इंग्लिशांच्या या वर्तनाबद्दल किळस आल्यावांचून केव्हाही रहाणार नाही. सामान्य आणि भोळसर वाचकांना बाहेरून वाटतें की, इंग्लिशानीं दौलतराव शिंदे आणि रघोजी भोंसले यांच्याविरुद्ध असईच्या लढाईत जय मिळविला; पण त्या जयाच्या खाली आणि त्या जयाच्या पूर्वी त्या वेळच्या त्या इंग्लिश अधिकाऱ्यांनी कपटाची, अन्यायाची आणि विश्वासघाताची काय काय कृत्ये केलेली होती, याच्याबद्दल कोणाला काहीं कल्पना तरी आहे काय ! या कपटांचीं कपटें उघडून त्यांतील एकेक अमूल्य प्रदर्शनीय वस्तु आपण निखून पाहूं लागलों, म्हणजे या मानवी नरकाच्या पापमय आणि किळसवाण्या वातावरणामधून आपण केव्हा बाहेर पडूं असे मनुष्याला होऊन जातें !

पेशव्यांच्या दरबारांत इंग्लिशानीं चालविलेल्या फितुरीचा पुरावा.

(१) इंग्लिशानीं ज्या बाजीरावसाहेबांना वसईच्या तहाने आपल्या संरक्षणाखाली घेऊन वसईहून आणवून पुण्याच्या गादीवर बसविण्याचा बहाणा केला, त्यांच्याशीं तरी त्यांनीं या वेळीं इमानाने वागावयाला पाहिजे होतें. पण इंग्लिश लोक त्याप्रमाणे वागत होते काय ? इ. स. १८०३ सालीं बाजीराव पेशव्यांच्या समोर्बती जे कोणी प्रधान म्हणून वावरत होते, त्यांना भरपूर पैसे द्यावे आणि त्यांच्याकडून पेशव्यांच्याकडील बातम्या काढाव्या, अशा प्रकारचा सळा पुण्याच्या दरबारांतील इंग्लिशांचा वकील, कर्नल बॅरी क्लोज, याला देण्यांत येत होता, हें सर आर्थर वेलस्ली यांनीं मेजर शॉ यांस ता. २४ ऑगस्ट १८०३ रोजी लिहिलेल्या पुढील पत्रावरून स्पष्ट होत आहे.

“ You will have observed from my letters to Colonel Close, that I have urged him to pay the ministers in order to have accurate information of what passes. ”

त्याचप्रमाणें असईच्या लढाईनंतर ता. २८ सप्टेंबर १८०३ रोजीं असईच्या छावणी-मधून ज. वेलस्ली यांनीं पुण्याचे रेसिडेंट, क. क्लोज, यांना जें पत्र लिहिलें आहे, त्यांतही पेशव्यांच्या सभोवतालच्या प्रधानमंडळींना इंग्रजांचा मुबलक पैसा चारण्यांत येत असल्याचा उल्लेख आहे. तो असा:—

“ Lord Wellesley has taken up the question of paying the Peshwa's ministers upon a great scale.

The Peshwa has no ministers. He is everything himself and everything is little. In my opinion, therefore, we ought to pay those who are supposed to be and are called his ministers to have intelligence of what passes in the Peshwa's secret councils. ”

पेशव्यांच्या दरबारांत हे जे कोणी त्या वेळीं प्रधान म्हणून मोडत होते, त्यांनीं आपल्या राजाच्या विरुद्ध फितुरी करण्याकरितां हे पैसे गुप्तगानें घेतले असतील; पण तें त्यांचें गुप्त कर्म वर दिलेल्या इंग्लिशांच्या पत्रांनीं चव्हाट्यावर आणलें आहे ! असे निमक-हराम प्रधान ज्या देशांत उत्पन्न होऊं लागले, त्या देशांतील राजांना त्यांच्या लढायांतून जय कोटून मिळणार ? असले हे विश्वासघातकी लोक भावी लढायांतील पराभव हिंदुस्थानावर आपल्या पातकांनीं बळेच ओढून आणित होते, असें मानले, तर त्यांत कांहीं अन्यथा होणार आहे काय ?

होळकराशीं फितुरीपुरती गोडीगुलाबी.

(२) असईच्या लढाईच्या वेळीं होळकरानें शिंदे व भोसले यांना मिळून नये आणि वसईच्या तहनाम्याच्या बाबतींत होळकरानें इंग्लिशांच्या विरुद्ध उदें नये, या हेतूनें यशवंतराव होळकराला फोडण्याचे इंग्लिशांचे सभ्यपणाचे प्रयत्न कसे चाललेले होते, हें ज. वेलस्ली यांनीं इ. स. १८०३ च्या जुलै महिन्यामध्ये होळकराला लिहिलेल्या पुढील पत्रावरून दिसून येते.

“ I now send you a copy of the treaty concluded at Bassein between the Honourable Company and Rao Pundit Pradhan; from the general defensive tenor of which you will observe that the peace and security of India are provided for. ”

“ That being the case, whatever others may do, I have little doubt but that you will conduct yourself in the manner which your own interests will dictate, and that you will continue in peace with the company.

I send this letter in charge of Nawaz Khan, a respectable officer, who enjoys my confidence and who will explain anything, you desire to know respecting my wishes."

या पत्रांत होळकरानें आपल्या स्वतःच्या हिताकडे लक्ष देऊन कंपनीशीं सलोख्यानें रहावें, असा सर आर्थर वेलस्ली यांनीं यशवंतराव होळकर यांना उपदेश केलेला आहे. पण त्यांनीं तसा उपदेश करणें हे त्यांच्या सोईचें असलें, तरी फक्त आपल्या स्वतःच्या हिताकडे पाहून आपल्या देशाच्या आणि आपल्या देशबांधवांच्या हिताकडे दुर्लक्ष करणें हें या वेळीं यशवंतराव होळकर यांना उचित होतें काय ? दौलतराव शिंदे आणि रघोजी भोंसले यांचीं सैन्यें असईच्या रणांगणावर स्वदेशासाठीं आपले प्राण देत असतां यशवंतराव होळकरानें इंग्लिशांच्या भुलथापांना फसून स्वस्थ बसावें, असल्या आत्मघातकी वर्तनांनींच आजपर्यंत आपण आपला देश बुडविला आणि इंग्लिशांची धन करून दिली. आपल्यांतील असले हे यशवंतराव होळकर कधीं नाहींसे होतील, तो सुदिन होय ! इंग्लिशांनीं पसरलेल्या या कपटाच्या जाळ्यामध्ये यशवंतराव होळकर हा एकाद्या माशाप्रमाणें सुदैवानें सांयडला, हें इंग्लिशांच्या दृष्टीनें अखेरस ठीकच झालें. पण यशवंतराव होळकरासारखा शूर आणि धूर्त मनुष्य आपल्याला फितेल आणि मराठासंघांतून फुटेल, अशी इंग्लिशांना खात्री नव्हती. व तो हजार हिंदूशांनीं दौलतराव शिंद्यालाच जाऊन मिळेल, अशी इंग्लिशांना भीति वाटत होती. आणि म्हणून तसा प्रसंग आलाच, तर होळकराच्या विरुद्ध त्यांनीं दुसरी एक युक्ति योजून ठेविलेली होती.

अमीरखानाच्या संबंधांचा इंग्लिशांचा डाव.

(३) होळकराच्या पदरीं अमीरखान या नांवाचा एक पठाण सरदार होता. त्याला होळकराच्या पक्षांतून प्रसंग पडल्यास फौडण्याकरितां इंग्लिशांनीं एक खोटीच हूल उठवून एक बनावट युक्ति योजून ठेविलेली होती. होळकराचा सरदार अमीरखान याला हैद्राबादचा निजाम आपल्या पदरीं राहण्याकरितां बोलावीत आहे व निजाम आणि अमीरखान यांच्या दरम्यान त्याबद्दल वाटाघाट चाललेली आहे, अशी ती हूल होती. वास्तविक निजामाला अमीरखानाच्या मदतीची जरूरही नव्हती व अमीरखानाला त्याबद्दल निजामानें कधीं प्रत्यक्ष विचारलेंही नव्हतें; पण मध्येंच कोणाकडून तरी इंग्लिशांनीं याबद्दलचा एक पत्रव्यवहार सुरू करविलेला होता, व आपण दौलतराव शिंद्याला जाऊन मिळालों, तर अमीरखान हा आपला सरदार आपल्यापासून फुटून निजामाला, म्हणजे आप्रत्यक्षपणें इंग्लिशांनाच, जाऊन मिळेल, अशी भीति होळकराच्या मनावर रहावी, याचसाठीं ही खोटी हूल उठविण्यांत आलेली असावी, असें सर आर्थर वेलस्ली यांनीं ता. २८ एप्रिल १८०३ रोजीं ज. स्टुअर्ट यांना लिहिलेल्या पत्रांतील पुढील मजकुरावरून स्पष्टपणें दिसून येतें.

Mir Khan, Holkar's Sirdar, in command of his largest detachment, still keeps open his negotiation with the Nizam to enter his Highness's service. On the 2nd of May, therefore, we shall be in greater strength than ever at Poona, and

have attained one great object of our expedition; and if Holkar should not be weakened by the defection of Mir Khan, at least his confidence in that chief must be shaken.

अमीरखान हा आतून इंग्लिशांना फितुर असला पाहिजे, असा संशय घेण्याला त्या वेळीही पुष्कळ जागा होती; व होळकर जर त्या वेळी शिंद्याला जाऊन मिळाला असता, तर अमीरखानाला होळकराच्या लष्करांतून फोडून निजामच्या लष्कराला मिळण्याच्या मिषाने इंग्लिशांनी त्याला आपल्या बाजूकडे ओढून घेवले असे, यांत बिलकुल शंका नाही. अमीरखान हा होळकराला केव्हां दगा देईल, याचा कांहीं एक नेम नव्हता. व अखेरीस हे भविष्य पुढील महिदपूरच्या लढाईमध्ये खरे ठरले. होळकराने महिदपूरस शिंद्या नदीच्या कांठी इंग्लिशांशी लढण्याची तयारी केली आणि आयत्या वेळी अमीरखानाने आपली फौज होळकराच्या पक्षाकडून काढून घेतली ! आणि अशा रीतीने फितुरीमुळे होळकराचा पराभव होऊन महिदपूरला विजय मिळविल्याबद्दल इंग्लिशांना फुकटच्या कीर्तीचा लाभ मिळाला !

शिंद्याच्या युरोपियन नोकरांत इंग्लिशांची फितुरी.

(४) येथपर्यंत पेशवे आणि होळकर यांच्या बाबतींत या असईच्या लढाईच्या वेळी इंग्लिशांनी काय काय फितुरीचीं कामे चालविली होती, हे सांगून झाल्यानंतर आतां प्रत्यक्ष शिंद्याच्या बाबतींत इंग्लिशांनी काय काय काळोखांतील काळींमुद्दे कृत्ये कराविण्याची योजना चालविली होती, हे पाहण्याकडे आपण वळूं. शिंद्याच्या लष्करामध्ये जे युरोपियन आफिसर्स शिंद्याच्या नोकरांला होते. त्यांना फोडण्याचा इंग्लिशांकडून प्रयत्न चाललेला होता; व त्या कार्यां लागतल तितके पैसे खर्च करण्याला ते तयार असून गुप्त हेरांच्या मार्फतीने निरनिराळ्या सरदारांच्या मध्ये कलह लावून थावयाचे, असेही त्यांचे त्या वेळी बेत चाललेले होते, ही गोष्ट ता. २७ जून १८०३ रोजी गव्हर्नर जनरल, मार्किंस वेलस्ली, यांनी आपले बंधु सर आर्थर वेलस्ली, यांना जे एक अतिशय खाजगी (most secret) असे पत्र लिहिले होते, त्यांतील पुढील उताऱ्यावरून स्पष्टपणे दिसून येते.

In the event of hostilities you will take proper measures for withdrawing the European officers from the service of Scindia. Holkar, and of every other chief, opposed to you. You are at liberty to incur any expense requisite for this service and to employ such emissaries as may appear most serviceable.....In the event of hostilities, I propose to dispatch proper emissaries to Gohad, and to Rajput chiefs. You will also employ every endeavour to excite those powers against Scindia. You will consider what steps may be taken to excite Cashee Rao Holkar against Jeshwunt Rao.

शिंघाच्या लष्करांतील फ्रेंच व इतर युरोपियन अधिकाऱ्यांना फोडण्याची कल्पना लॉर्ड वेलस्ली यांच्या डोक्यांत पुष्कळ दिवसांपासून होती. व ती त्यांनी या वेळी मोठ्या युक्तीनें अमलांत आणिली. त्यांनीं या वेळीं एक जाहीरनामा प्रसिद्ध करून असं जाहीर केलें कीं, शिंघाच्या लष्करामधील जे युरोपियन लोक तैथील नोकरी सोडून आमच्याकडे येतील, त्यांना आम्ही मोठमोठी बक्षिसे देऊं. (Then Marquess Wellesley issued a proclamation holding out pecuniary rewards to all European mercenaries to desert the service of Scindia.) व त्याप्रमाणें पुष्कळ फ्रेंच अधिकारी शिंघाची नोकरी सोडून इंग्लिशांना येऊन मिळाले. इ.स. १८१७ मध्ये पुढें जी खडकीची लढाई झाली, त्या लढाईची पूर्व तयारी दुसऱ्या बाजीराव साहेबांनीं चालविली असतां त्या प्रसंगीं बाजीरावसाहेब इंग्रजांच्या हाताखालील पुण्याच्या नेटिव्ह पलटणींमधून फितुर उत्पन्न करीत होते, असा त्याच्यावर इंग्रजी इतिहासकारांनीं एक आरोप केलेला आहे. पण हा आरोप करतांना आपले लोक असईच्या लढाईच्या वेळीं काय काय फुकमें करीत होते, याची आठवण बहुतकरून ते विसरले असावेत !

पण लॉर्ड वेलस्ली हे शिंघाच्या लष्करांतील फ्रेंच अधिकाऱ्यांनाच फक्त फितुर करून थांबले, असें नसून शिंघाच्या राज्यांतील जे मराठे सरदार आणि दरकदार होते, त्यांनाही फितविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न चालविला होता, हें मार्क्विस् वेलस्ली यांनीं ता. ३० जुलै १८०३ रोजीं ज. लेक यांना लिहिलेल्या एका गुप्त पत्रांतील पुढील उताऱ्यांवरून सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे.

I authorise your Excellency to give to all Tributaries or others, renouncing their allegiance to Scindia and acting sincerely in our favour, the most positive assurances of effectual protection in the name of the Company.

इतकेंच नव्हे, तर दौलतराव शिंघाच्या मुलुखांतील जे कोणी सरदार आणि जहागिरदार अशा रीतीनें फितुर होऊन इंग्लिशांना मदत करतील आणि आपापल्या गांवांतून शिंघाचें लष्कर घालवून लावण्याला मदत करतील, त्यांना लागणारे पैसे पुरविण्याकरितां उत्तर हिंदुस्थानांतील अलाहाबाद, कानपुर, इटावा, वगैरे ठिकाणच्या कलेक्टरांना पत्रें पाठविण्यांत आलीं होती; व अशा लोकांकडून आलेल्या चेकचे पैसे ताबडतोब पटवून घ्यावे, असे त्यांना हुकूम सोडण्यांत आले होते !

या वेळीं इंग्लिशांचा दुसराही एक क्रम असा होता कीं, जो कोणी शिंघाच्या मुलुखांतील इसम शिंघाच्या विरुद्ध आहे, अशी त्यांना बातमी लागे, त्याच्याकडे जाऊन हे त्याला फितवीत असत आणि पैशाचा लांच देऊन ते त्याला शिंघाच्या विरुद्ध उठवीत असत. याचें उदाहरण अंतर्वेदीमध्ये गुजर या जातीचे कोणी लोक रहात होते, त्यांच्या बाबतींत चांगलें दिसून येतें. साहाराणपूरच्या जवळ हे लोक रहात असून त्यांचें शिंघाशीं वैमनस्य आलेंलें होतें. ही बातमी कळतांच लॉर्ड वेलस्ली हे त्यांना फोडण्याकरितां आणि

शिंद्याच्या विरुद्ध त्यांना उठविण्याकरितां ता. ३० जुलै १८०३ च्या एका गुप्त पत्रानें पुढीलप्रमाणें त्यांच्या बाबतींत कारस्थान करण्याविषयीं लॉर्ड लेक यांना लिहितात.

Your Excellency's prudence will dictate the expediency of employing the most efficacious measures for the purpose of conciliating the Goojurs and inducing them to unite with the British Government for the overthrow of Scindhia's power in the Dooab.

शहाआलमच्या गळ्याभोंवतीं इंग्लिशांचा विषारी विळखा.

(५) शिंद्याचें सामर्थ्य चोहोंकडून कमी करण्याकरितां इंग्लिशांनीं कसे प्रयत्न चालविले होते, याचा कल्पना वर दिलेल्या त्यांच्या कारस्थानांच्या वर्णनावरून लक्षांत

शहाआलम.

येण्यासारखी आहे. असई, आरगांव, लासवारी, वगैरे ठिकाणच्या लढायांतून शिंघाची फौज लढण्याकरितां उभी राहण्यापूर्वीच त्या फौजेचे हातपाय इंग्लिशांनीं आपल्या कपटांनीं आणि कारस्थानांनीं कसे तोडून ठेविले होते, हें यावरून दिसून येतें. फितुरीनें आगाऊ इतकी तयारी झालेली असल्यानंतर प्रत्यक्ष रणांगणावर एकाद्या सैन्याच्या विरुद्ध जय मिळविणें फारसें कठिण नाहीं, हें उघड आहे. पण इंग्लिशांनीं या आपल्या फंदफितुरीनें जरी शिंघाच्या सैन्याचे हातपाय तोडून ठेविले होते, तरी अद्यापि शिंघाच्या मुख्य मर्मस्थानीं घाव घालण्याचें काम शिक्क राहिलेलें होतें. व तेही इंग्लिशांनीं सुरू केलें. महादजी शिंघाचे वेळेपासून दिल्लीचा आंधळा झालेला बादशहा, शहाआलम, हा शिंघाच्या ताब्यांत होता; व त्याची सर्व रीतीनें नीट व्यवस्था लावण्याचें आणि बरदास्त राखण्याचें काम शिंघानें आपला फ्रेंच सेनापति, एम्. पेरन, याच्याकडे सोंपविले होतें. आणि तें काम एम्. पेरन हाही मोठ्या दक्षतेनें बजावीत होता. पण जुन्या इतिहासप्रसिद्ध मोगल घराण्यांतील हिंदुस्थानचा बादशहा शहाआलम, हा शिंघाच्या ताब्यांत आहे, या गोष्टीचें इंग्लिशांना मोठें वैषम्य वाटत हेतें; व कसे तरी करून त्याला शिंघाच्या हातून काढून आपल्या ताब्यामध्ये घ्यावें, अशी इंग्लिशांची इच्छा होती. व त्यासाठीं त्यांनीं आपलीं कारस्थानें सुरू केलीं. लॉर्ड वेलस्ली यांनीं शहाआलम याजकडे पाठविण्याकरितां एक पत्र तयार केलें; त्यांतील गोष्टवारा पुढीलप्रमाणें होता:—

“ बादशहांच्या संबंधानें ब्रिटिश सरकारच्या मनोमर्थ्ये किती आदर आणि किती प्रेम वसत आहे, हें बादशहा शहाआलम यांना माहीतच आहे. शिंघाच्या संरक्षणाखाली रहाण्याचें आपण कबूल केलें, तेव्हांपासून आपल्याला जीं दुःखे आणि जे अपमान सोसवे लागत आहेत, त्याबद्दल कंपनी सरकारला नेहमीं वाईट वाटत आहे. परंतु शिंदे सरकारचा अन्याय, आधाशीपणा आणि अमानुषपणा, यांच्या जुलमी जाचांतून आपल्याला सोडविण्याकरितां ब्रिटिश सरकारनें मर्थ्य पडावें, या कार्याला अद्यापपर्यंत सोईची अशी संधिच कधीं सापडली नाहीं, याबद्दल आम्हांला वाईट वाटतें. परंतु आपण ब्रिटिश सरकारच्या संरक्षणाखाली येण्याला हल्लींची संधि फार चांगली आलेली आहे. आणि आपल्या राजघराण्याच्या सेवेच्या कामीं मला जर माझ्या प्रेमाचा आणि आदराचा कांहीं उपयोग करून देतां आला, तर मी त्या योगानें आपल्याला धन्य समजेन ! तेव्हां ब्रिटिश सरकार आपल्या संरक्षणाखाली आपल्याला जो आश्रय देण्याला उत्तुक आहे, त्याचा आपण स्वीकार केला, तर आपला मानमरातब ब्रिटिश सरकारकडून फार उत्तम रीतीनें ठेविला जाईल, आणि आपल्या खर्चाबाबतचीही उत्तम प्रकारची व्यवस्था करण्यांत येईल. ”

अशा मजकुराचें हें एक पत्र तयार करून लॉर्ड वेलस्ली यांनीं तें पत्र लगेच दिल्लीच्या बादशहाकडे परभारें न पाठवितां, तें त्यांनीं ज. लेक यांच्याकडे पाठविलें. व त्या पत्रा-संबंधानें त्यांनीं ता. २७ जुलै १८०३ रोजीं ज. लेक यांना असें लिहिले कीं, “ हें माझें पत्र अतिशय गुप्त रीतीनें आणि अतिशय काळजीपूर्वकपणानें तुम्हीं बादशहाकडे पाठविण्याची तजवीज करावी, हें पत्र कोणा तरी खात्रीच्या मनुष्याबरोबरच पाठविले पाहिजे. असा आपल्या विश्वासांतील व ही बातमी बाहेर न फोडणारा असा खात्रीचा मनुष्य तुम्ही

कोण शोधून काढाल ? आपल्या रेसिडेंटचा एजंट म्हणून सध्याद रेझाखान हा इमम दिक्तीस दौलतराव शिंदे यांच्याकडे जाऊन राहिलेला आहे. तो आपल्या बाजूचा असल्यामुळे त्याच्यावर विश्वास ठेवण्याला हरकत नाही. तेव्हा तुम्हाला जर त्याची खात्री वाटत असेल, तर त्याच्या द्वाराने हे पत्र गुप्त रीतीने शहाआलमकडे तुम्ही पाठवावे, व दिक्तीकडे ज्या ज्या काही गोष्टी घडून येतील, त्या त्या बदलची अगदी बरोबर हकीकत नियमितपणाने लिहून कळविण्याविषयी तुम्ही सध्याद रेझाखान यास सांगावे. बादशहा आपल्या संरक्षणाखाली येण्याला तयार झाला असता त्याच्याशी करारमदार काय करावयाचे, याच्याबद्दल आपण मागाहून विचार करू. कारण हे करारमदार अगोदर पुरे करून घेतल्याशिवायही दिक्तीचा बादशहा आपल्या संरक्षणाखाली येण्याला कबूल होईल, असा माझा अदमास आहे.

दिक्तीच्या बादशहाच्या दुःस्थितीबद्दल इंग्लिशंच्या पोटांत करुणेच्या आणि कळवळ्याच्या एकावर एक कशा कळा या वेळी उठू लागल्या होत्या, हे कपटाने आणि कारस्थानाने भरलेल्या बरोल पत्रावरून लक्षांत येण्यासारखे आहे. पुढे दिक्तीच्या लढाईनंतर ता. १६ सप्टेंबर १८०३ रोजी लॉर्ड लेक यांनी जेव्हा दिक्तीमध्ये प्रवेश केला, तेव्हा स्वाभाविकपणेच शहाआलम बादशहा शिद्याच्या ताब्यांतून इंग्लिशंच्या ताब्यांत गेला. तोपर्यंत इंग्लिशंच्या भुलथापांना फसून शहाआलम बादशहा शिद्याच्या लष्करांत फोडाफोडी करून इंग्लिशंना दिक्तीच्या लढाईत जय मिळवून देण्याच्या कामांत गुंतलेला होता ! पण या स्वदेशद्रोहाच्या पातकाबद्दलचें प्रायश्चित्त शहाआलमच्या वंशजांना पुढे भोगावे लागलें ! आपण शिद्याच्या विरुद्ध इंग्लिशंना मदत केली, म्हणजे हे प्रामाणिक इंग्लिश लोक आपली हिंदुस्थानची बादशाही फिहान आपल्याला देतील, अशी शहाआलम बादशहाला खोटी आशा वाटत होती. पण इंग्लिशंच्या बाबतीत या खोख्या आशेने कोण कोण फसविले गेलेले नाहीत ? म्हैसूरच्या मूळच्या राजांना असेच वाटत होतें की, आपण टिपूच्या विरुद्ध इंग्लिशंना मदत केली, म्हणजे हे इंग्लिश लोक आपल्याला आपले राज्य प्रामाणिकपणाने परत देतील ! पण त्यांना अखेरीस काय मिळाले ? त्याच्या पाठीमागून हा शहाआलम बादशहा तशाच रीतीने फसून आणि इंग्लिशंवर विश्वासून दौलतराव शिद्याच्या आणि स्वतःच्या राज्यमंदिरावर निखारा ठेवण्याला उद्युक्त झाला ! इतकी मागची उदाहरणे होती, तरी आपल्या हिंदुस्थानांतील पुढील राजे फसावयाचे थांबले नाहीत ! बाजीराव-साहेबांच्या बाबतीत सातारच्या महाराजांबेही या शहाआलमच्या सारखेच वर्तन झाले ! सातारच्या महाराजांच्या जवळ बळवंत मल्हार चिटणीस या नांवाचे त्यांचे जे एक बाळाजीपंती बळणाचे सखागार होते, त्यांनी त्यांना असे भासवून दिले होते की, तुम्ही पेशव्यांच्या विरुद्ध फितुरी करून इंग्लिशंना मिळाला, म्हणजे इंग्लिश लोक तुमची हिंदुपद-पादशाही तुम्हाला परत देतील ! त्याप्रमाणे सातारच्या प्रामाणिक महाराजांना प्रामाणिकपणाने अष्टाच्या लढाईमध्ये विश्वासघात करून पेशव्यांना सोडून ते इंग्लिशंच्या छावणीत जाऊन इंग्लिशंना मिळाले ! पण त्याची कडू फळें भोगावयाला त्यांना एका पिढीपेक्षा जास्त दिवसपर्यंत थांबावे लागले नाही ! आणि शहाआलमच्या वंशजांचीही

तीच अवस्था झाली ! इ. स. १८४८ मध्ये राजा राममोहनराय यांना आपल्या तर्फे विलायतेस पाठवून शहाआलमचे वंशज आपल्याजवळचे करारमदाराचे कागदपत्र पुढे करून जेव्हा आपल्या उत्पन्नाच्या पैशाकरिता ईस्ट इंडिया कंपनीपाशी भांडू लागले, त्या वेळी त्यांना कंपनीकडून काय उत्तर मिळाले ? दिल्लीच्या लढाईनंतर लॉर्डलेक यांनी ता. २ डिसेंबर १८०३ रोजी एक करारनामा लिहून दिलेला असल्याचे बादशहाचे तर्फेने सांगण्यांत आले. परंतु त्यावर कंपनीतर्फे असा जबाब देण्यांत आला की, हा करारनामा हिंदुस्थानसरकारच्या कागदपत्रांमध्ये कोठेहि आढळून येत नाही ! आणि त्याचे कारण असे सांगण्यांत आले की, असा करारनामा कधी पुरा करण्यांत आला असेल, हें शक्यच दिसत नाही. कारण, ता. २३ मे १८०५ रोजी मार्क्स वेलस्ली यांनी पाठविलेल्या एका खलित्यामध्ये असे स्पष्टपणे लिहिलेले आहे की, दिल्लीच्या बादशहापाशी कोणताही लेखी करार करण्यांत येऊ नये ! (That no written agreement should be entered into with the King of Delhi !) या हकीकतीवरून सध्याद रेशाखान, ज. लेक आणि मार्क्स वेलस्ली, या सगळ्यांनी मिळून शहाआलमला शिंयाच्या विरुद्ध आपल्या गरजेपुरते कसे उठविले आणि अखेरीस त्याच्या हातांत दिलेल्या एका पोकळ करारनाम्याने त्याच्या तोंडाला त्यांनी अखेरीस कशी पाने पुसली, हें दिसून येण्यासारखे आहे. आजपर्यंत असल्या युक्त्यांनी शेंकडों उमीचंद फसले गेले असतील ! तरी पण फिरून नवीन फसवून घेण्याची वेळ आली की, इंग्लिशांना फिरून नवीन उमीचंद भेटतातच ! हें त्यांचे मोठे भाग्य, पण हिंदुस्थानच अतिशय मोठे दुर्भाग्य आहे ! हे हिंदुस्थान देश ! असे किती उमीचंद फसले, म्हणजे तुझे डोळे उघडणार आहेत ! गोरीचंदाचे तीन पुतळे खाक झाल्यानंतर मस्त्येंद्रनाथाचाही राग नाहीसा झाला ! पण हिंदुस्थानांतील शेंकडों उमीचंद आजपर्यंत फसले, तरी हिंदुस्थानांतील फितुरी अजून संपत नाही, हा किती खेदाची गोष्ट आहे !

बेगम समरुचीं दोन पलटणे इंग्लिशांनीं फितुरीनें फोडलीं !

(६) शहाआलमच्या नंतर इंग्लिशांनीं आपल्या कपटकारस्थानाच्या जाळ्यामध्ये जे एक नवीन त्रिचारे सावज गांठले, त्याचे नांव बेगम समरु असे आहे. या बाईचे मूळचे नांव झेबुनिसा बेगम असे आहे. ही मूळची मुसलमान जातीची असून तिनें पुढे एका युरोपियन इसमाशी लग्न लावून ख्रिस्ती धर्म स्वीकारिला होता. हा युरोपियन इसम वर्णानें थोडा काळसर असल्यामुळे त्याच्याबरोबरीचे दुसरे फ्रेंच लोक त्याला Sombre (काळसर) असा नांवानें हाक मारीत असत. त्या 'साँबर' या मूळ शब्दाचा अपभ्रंश होता होता तो 'समरु' या नांवापर्यंत येऊन पोहोचला. तो सरदार मरण पावल्यानंतर त्याची बायको झेबुनिसा ही आपल्या नवऱ्याचे सरदाराकीचे काम पुढे चालवात होती. व त्यामुळे तिला 'बेगम समरु' असें म्हणण्यांत येत असे. ती शूर होती व सुंदरही होती. ती घोड्यावर बसण्यांत चांगली पटाईत असून तिनें आपल्या हाताखाली सैन्याच्या कांहीं पलटणीही ठेविल्या होत्या. दिल्ली-जवळील सालढागा या शिंयाच्या मुलखांत तिला जहागीर होती. व त्यामुळे तिच्या पलटणी-पैकी कांहीं पलटणी शिंयाच्या सैन्यामध्ये असत. शिंयाच्या लष्करांतील बाकीच्या सरदारांना

आणि जहागिरदारांना फोंडण्याबद्दल इंग्रजांकडून प्रयत्न करण्यांत येत असल्याविषयीचा उल्लेख पूर्वी करण्यांत आलेला आहे. त्याच धोरणाला अनुसरून इंग्लिशांनी या बेगम समरू-

बेगम समरू.

लाही फितुर करण्याचे प्रयत्न चालविले होते. त्या प्रयत्नांत त्यांना यश येत चाललें असल्यामुळे मार्क्स वेलस्ली यांनी ता. २८ जुलै १८०३ रोजी ज. लेक यांना लिहिलेल्या आपल्या गुप्त पत्रांमध्ये असे कळविले की, “ ब्रिटिश सरकारचा स्नेह संपादन करण्या-विषयी आणि त्यांच्या संरक्षणाचा फायदा मिळविण्याविषयी बेगम समरू हिची खरोखरच उत्सुकता आहे, असे सिद्ध करून दाखविण्याकरितां पुरावा म्हणून तिच्याकडून तुम्हां असे कबूल करवून घ्यावे की, दौलतराव शिंदे यांच्या लष्करामध्ये हल्ली तिच्या ज्या पलटणी आहेत, त्या तिनें माघाच्या बोलवाव्या; आणि अंतर्वेदीमधील दुसरे सरदार आणि जमीनदार यांच्यावर तिचे

जे वचन असे, तें सगळें खर्च करून ब्रिटिश सरकारच्या छात्राखालीं त्यांनीं येण्याविषयी तिनें त्यांचीं मनें वळवावीत ! ” (She should be required to recall her battalions now serving in the army of Dowlut Rao Scindhia and to employ whatever influence she may possess over the zemindars and chieftains in the Dooab, to induce them to place themselves under the authority of the British Government.) व मार्क्स वेलस्ली यांच्या या सूचनेप्रमाणें आणि फितुरीप्रमाणें बेगम समरू हिचीं दोन पलटणे असईच्या लढाईत ऐन वेळीं निघून गेलीं होती, असा संशय घेण्याला आधारही आहे. अशीं पलटणेच्या पलटणे ज्या ठिकाणीं फितुर करण्यांत येत होती, आणि ऐन वेळीं रणांगणावरून नाहींशीं होत होती, त्या ठिकाणीं असईच्या रणांगणावर शिंयाचा पराभव झाला आणि इंग्लिशांचा विजय झाला, तर यांत मराठी सैन्याचा बेहिम्मतपणा दिसून येत नसून इंग्लिशांचा कावेबाजपणाच मात्र पर्णपर्ण दिवर्तनास येतो !

गोहदच्या राण्याला इंग्लिशांनी दिलेला लांच.

(७) शिंध्याच्या विरुद्ध फंदफितुरी उत्पन्न करण्याचा इंग्लिशांचा मार्ग अगदी सोपा आणि सरळ असून तो ठराविक पद्धतीचा होता. शिंध्याच्या विरुद्ध त्याच्या मुलखांतील राजे, सरदार, जहागीरदार कोण कोण आहेत, ही बातमी गुप्त हेरांकडून पाहिल्याने काढवावयाची आणि नंतर मग त्याच्या विरुद्ध असलेल्या त्या त्या लोकांकडे शिंध्याच्या विरुद्ध कारस्थाने सुरू करावयाची आणि भरपूर आश्वासने व मुबलक पैसे यांची लावूच दाखवून त्यांना शिंध्याच्या विरुद्ध उठवावयाचे, हा सगळ्या फितुरीतील इंग्रजांचा ठराविक कार्यक्रम होता. याच कार्यक्रमाच्या अनुरोधाने गोहदच्या राजाला इंग्लिशांनी शिंध्याच्या विरुद्ध उठविण्याचा प्रयत्न सुरू केला. गोहदच्या राजाच्या अंमलाखाली पुष्कळ जाट लोक होते; व त्याचा मुख्य यमुना नदीच्या कांठी होता. या गोहदच्या राजाला दौलतराव शिंधाने जिंकून तेथे आपला अंमल बसविलेला होता; व शिंध्याचे कांही लष्करही त्याच्या मुलखामध्ये होते. हे लष्कर गोहदच्या राजाने आपल्या मुलखांतून काढून टाकावे, आपल्या मुलखांतील जाट लोकांना त्याने शिंध्याच्या विरुद्ध उठवावे, आणि अंतर्वेदीमध्ये इंग्लिशांचे राज्य स्थापित करण्याला मदत करावी, अशा कल्पना गोहदच्या राजापुढे इंग्लिशांकडून मांडण्यांत आल्या. व या कामी राजाला लागतील ते पैसे देण्याचेही इंग्लिशांनी कबूल केले. या गोष्टी इंडिया गव्हर्नमेंटचे सेक्रेटरी, मि. एडमंडस्टन, यांनी मि. मर्सर यांना तारीख २२ जुलै १८०३ रोजी लिहिलेल्या अतिशय गुप्त (Most Secret) पत्रांतील पुढील मजकुरावरून स्पष्ट होत आहेत:—

If, upon more minute and local information of the state of the Ranah's circumstances and of the influence which he may possess amongst the Jaut tribes, you should be of opinion that he is inclined to co-operate with the British forces in the expulsion of the troops of Dowlut Rao Scindia from the country of Gohad and that an advance of money from the British Government might enable him to give useful support to the military operations of the British forces in that country, His Excellency directs me to authorize you to grant him such advance as you may deem immediately necessary for the purpose of enabling him to collect his adherents, which is not to exceed the amount of Rupees, 100,000 without receiving the further authority of His Excellency in Council."

गोहदच्या राण्याला फोडण्याकरिता त्याच्या खर्चाच्या नांवाखाली म्हणून इंग्लिश लोक त्याला प्रथमतः एक लाख रुपये लांच देण्याला तयार झाले होते, ही गोष्ट या पत्रा-

वरून स्पष्ट होते. असईच्या लढाईत इंग्लिशांनी शिंघाचा पराजय केला, एवढें मात्र शाळें-
तल्या मुलांना हिंदुस्थानचा इतिहास शिकवितेवेळीं शिकविण्यांत येतें. पण त्याच्या
आधीं इंग्लिशांनीं त्यासाठीं काय काय नीचपणांचीं कारस्थानें केलीं होतीं, हें कोण सांगतो ?
आणि हें कोणाला माहीत आहे ?

बुंदेलखंडांतील हिंमतबहादूर आणि फितुरीच्या कामांत त्यानें दाखविलेली हिंमतबहादुरी !

(८) लॉर्ड वेलस्ली यांनीं या वेळीं बुंदेलखंडचें राज्य आपल्या ताब्यांत आणण्या-
करितां आणि बुंदेलखंडचा शिंघाच्या विरुद्ध उपयोग करण्याकरितां तेथेंही फितुरी करण्याचा
प्रयत्न चालविला होता. व हिंदुस्थानच्या दुर्दैवाने तेथेंही हिंमतबहादूर ह्या नांवाचा एक अधम
आणि विश्वासघातकी सरदार इंग्लिशांना फितुर होणारा असा निघाला! अशा सारख्या लोकांची
हिंमत आणि बहादुरी ही आपल्या जन्मभूमीच्या स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाच्या कामां उप-
योगी न पडतां आपला बुंदेलखंडचा मुख्य इंग्लिशांच्या घशांत घालण्याकरितां यांची हिंमत
आणि यांची बहादुरी इतकी उतावीळ व्हावी, हें पाहून कोणालाहि खेद वाटल्यावांचून राह-
णार नाहीं. मि. एडमंडस्टन यांच्या ज्या अतिशय गुप्त (most secret) पत्राचा
वर उल्लेख केला आहे, त्याच पत्रामध्यें बुंदेलखंडांतील हिंमतबहादूर याच्या विश्वासघाता-
बद्दल पुढीलप्रमाणें पुरावा आढळतो.

During the progress of the negotiation, you will be en-
abled to ascertain, more precisely than has hitherto been
done, the means which Himmutoo Bahadur may possess of
effectually supporting the interests of the British Govern-
ment in the province, and will accordingly be enabled to
submit to His Excellency the claims which he may possess
to a recompense from the Government for his co-operation.

तेव्हां देखील हिंमतबहादुरासारख्या फितुरी लोकांचें कोऑपरेशन मिळविण्याकरितां
इंग्लिश लोक कसे धडपडत होते आणि त्यांना चोरटेपणानें लांचाचे पैसे कसे चारांत होते
हें येथे कोणाच्याही चांगलें लक्षांत येण्यासारखें आहे. आपल्या देशाच्या आणि आपल्या
देशबांधवांच्या विरुद्ध फितुरी करणाऱ्या लोकांची ही यादी जरी बरीच लांबत चाललेली
आहे, तरी त्यांचीं नांवें अद्यापि संपत आलेलीं नाहींत, ही मोठया खेदाची गोष्ट आहे !
कार्येजच्या इतिहासामध्यें असें एक उदाहरण आहे कीं, तेथील कांहीं लोकांनीं आपल्या
देशाच्या विरुद्ध फितुरी करून आपल्या देशाच्या शत्रूला मदत केली होती. हिंदुस्थाना-
तल्याप्रमाणें त्या देशांत त्या वेळीं फितुरी करणारे निमकहराम लोक फार निघत नव्हते.
त्यांची संख्या फक्त सातच होती. त्यांचीं नांवें बाहेर फुटल्याबरोबर त्यांना पकडून आण-
ण्यांत आले आणि हे निमकहराम लोक कोण आहेत आणि आपल्या देशाच्या विरुद्ध असा

निमकहरामपणा केला तर त्यांना काय शासन देणें योग्य आहे हें सर्व लोकांना कळविण्याकरितां एका सार्वजनिक ठिकाणीं सात खांबांवर या सात स्वदेशद्रोही लोकांच्या अंगाला खिळें ठोकून उभें करून ठेवण्यांत आलें होतें. त्यांना पाहण्याकरितां देशांतील सर्व आबालवृद्ध लोक येऊं लागले; आणि “ या अधमांनीं आपल्या देशाशीं निमकहरामपणा केला ! यांनीं आपली जन्मभूमि आपल्या शत्रूला विकण्याचा प्रयत्न केला ! ” असें म्हणून ते सगळे येणारेजाणारे लोक त्यांच्या तोंडावर थुंकू लागले; आणि कित्येकांनीं आपल्या मात्यांचीं टोकें त्यांच्या शरीरांत खुपसलीं आणि कित्येकांनीं दगड मारून त्यांना जर्जर केलें ! पूर्वी जेव्हां अथेन्स, स्पार्टा, कार्थेज, वगैरें सारखीं लहानलहान स्वतंत्र आणि स्वाभिमानी संस्थानें असत, त्या वेळीं आपल्या संस्थानाच्या स्वातंत्र्याच्या बाबतींत जे कोणी फितुरी करतील, त्यांना अशा प्रकारचीं शासनें होत असत. पण ते दिवस हिंदुस्थानच्या इतिहासांतून आजकाल पार निघून गेलेले आहेत. उलट येथील परिस्थिति याच्या-हून अगदीं विपरीत होऊन गेलेली आहे. सतीच्या घरीं बर्ताहि मिळण्याची मारामार असून शिंदळीच्या घरीं हत्ती झुलत आहेत, अशी अलीकडे येथें स्थिति झालेली आहे ! व हराम-खोरपणाची किंमत अलीकडच्या बाजारांत इतकी मोठी वाढलेली आहे कीं, जो आपल्या देशाच्या विरुद्ध फितुरी करील, त्याला शासन होण्याची गोष्ट तर लांबच राहिली, पण अलीकडे जे कित्येक थोर, कर्ते, श्रीमंत, शहाणे, मुत्सद्दी आणि लोकहितप्रवर्तक म्हणून पद-व्यानीं आणि मानमरातबांनीं सर्व लोकांच्यापेक्षां जास्त वैभवाला चढविले गेलेले दिसत असतील, त्यांच्या श्रीमंतीच्या आणि मोठेपणाच्या मुळाशीं फितुरीचें, स्वदेश-द्रोहाचें आणि विश्वासघाताचें कांहीं तरी घाणेरडें खत घातलेलें असले पाहिजे, असें विनचूक अनुमान काढण्याला फारशी हरकत पडणार नाही ! इतकी हल्लीं स्वदेशभक्ति आणि स्वदेशद्रोह यांच्या दरम्यानच्या जागांची अदलाबदल झालेली आहे ! तरी पण आपला देश आपल्याला ऊर्जितावस्थेला आणायचा असेल, तर आपल्या देशां-तील हा फितुरीचा चोरटा व्यापार आपण बंद पाडला पाहिजे. हत्यारांचा चोरटा व्यापार, अफूची चोरटी देवघेव, कोकेनचा चोरीचा माल, हे सगळे चोरीचे धंदे ब्रिटिश सरकारच्या राज्यांत बंद होणें शक्य आहे; पण हा फितुरीचा चोरटा धंदा इंग्लिश सरकारला कधीहि बंद करतां यावयाचा नाही. त्यांचीं लडाऊ कूझरें हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावर टेहळणी करीत रात्र-दिवस फिरत राहतील. आणि त्यांचे क्रिमिनल इन्व्हेस्टिगेशन डिपार्टमेंटचे सगळे गुप्त हेर डोक्यांत तेल घालून देशाच्या अंतर्व्यवस्थेतील बाकांचे सर्व गुन्हे पकडीत बसतील; पण हिंदु-स्थान देशाच्या विरुद्ध हिंदुस्थानांतील लोकांनीं केलेले फितुरीचे गुन्हे पकडणें हें सगळ्या ब्रिटिश डिटेक्टिव्ह डिपार्टमेंटच्या कौशल्याच्या परीकडचें काम आहे ! तें काम फक्त आपलें आपल्याच करतां येण्यासारखें आहे, आणि तें आपलें आपणच केलें पाहिजे. या धंद्यांतील चोर आपणच हुडकून काढले पाहिजेत. आणि त्यांना पकडून लोकनिंदेच्या न्यायासनामोर आपणच उभें केलें पाहिजे. हे लोक कसे ओळखावे, हे लोक कसला पोशाख करतात, हे लोक कोठें रहातात, हे लोक कसली भाषा बोलतात, हे लोक कसे फितुर होतात, आणि आपल्या देशाच्या विरुद्ध काय काय कामें करून आपल्या देशाचें स्वातंत्र्य सभ्य आणि गोंडस

अशा कांहीं तरी दिखाऊ सद्गुणांच्या नांवांखालीं अशक्य करून सोडतात, याच्याबद्दल प्रत्यक्ष वर्णनें देणें किंवा त्यांच्या साक्षात् खुणा सांगणें हें फार कठिण आहे. तूं फितुर झालेला आहेस, असें म्हणून कोणाचाहि प्रत्यक्ष हात धरणें या काळांत शक्य नाहीं. कारण या फितुरीच्या धंद्यांतील हे चोर प्रत्यक्ष चोरी करीत असतांना सांपडणें फार कठिण आहे. तेव्हां जेथें प्रत्यक्ष प्रमाण काम करूं शकत नाहीं, तेथें आपण अनुमानाच्या दुर्बिणींतूनच हे दुरून चमकणारे दैदिग्यमान फितुरी तारे ओळखिले पाहिजेत. आणि अशीं अनुमानें करण्याला अगदीं सोपें साधन म्हटलें, म्हणजे तें हेंच होय कीं, या फितुरी लोकांनीं पूर्वींच्या इतिहासांत जशा फितुर्या केल्या असतील, तशाच ते हल्लींच्याही इतिहासांत करीत असले पाहिजेत ! आणि म्हणूनच या दृष्टीनें पूर्वींच्या फितुरी लोकांचे इतिहास हल्लींच्या काळां आपल्याला किती उपयोगाचे आणि महत्त्वाचे आहेत, हें कोणाच्याहि लक्षांत येण्यासारखें आहे. आणि म्हणूनच मार्क्स वेलस्ली यांनीं दौलतराव शिंदे यांच्या भोंवतालीं कसे फितुरी लोक निर्माण केले होते, याचें आम्ही येथें इतक्या विस्तारानें वर्णन करीत आहों. मार्क्स वेलस्ली आणि दौलतराव शिंदे हीं प्रस्तुतच्या कथानकांतलीं नांवे काढून त्यांच्या जागीं मागील, चालू, किंवा पुढील राजकारणाच्या नाटकांतील निरनिराळ्या पात्रांचीं नांवे घातलीं, म्हणजे तें गुप्त फितुरीचें नाटक कसें चाललेले असेल, याचें प्रत्यक्ष चित्र कोणालाही आपल्या दृष्टीसमोर उभें करतां येण्यासारखें आहे !

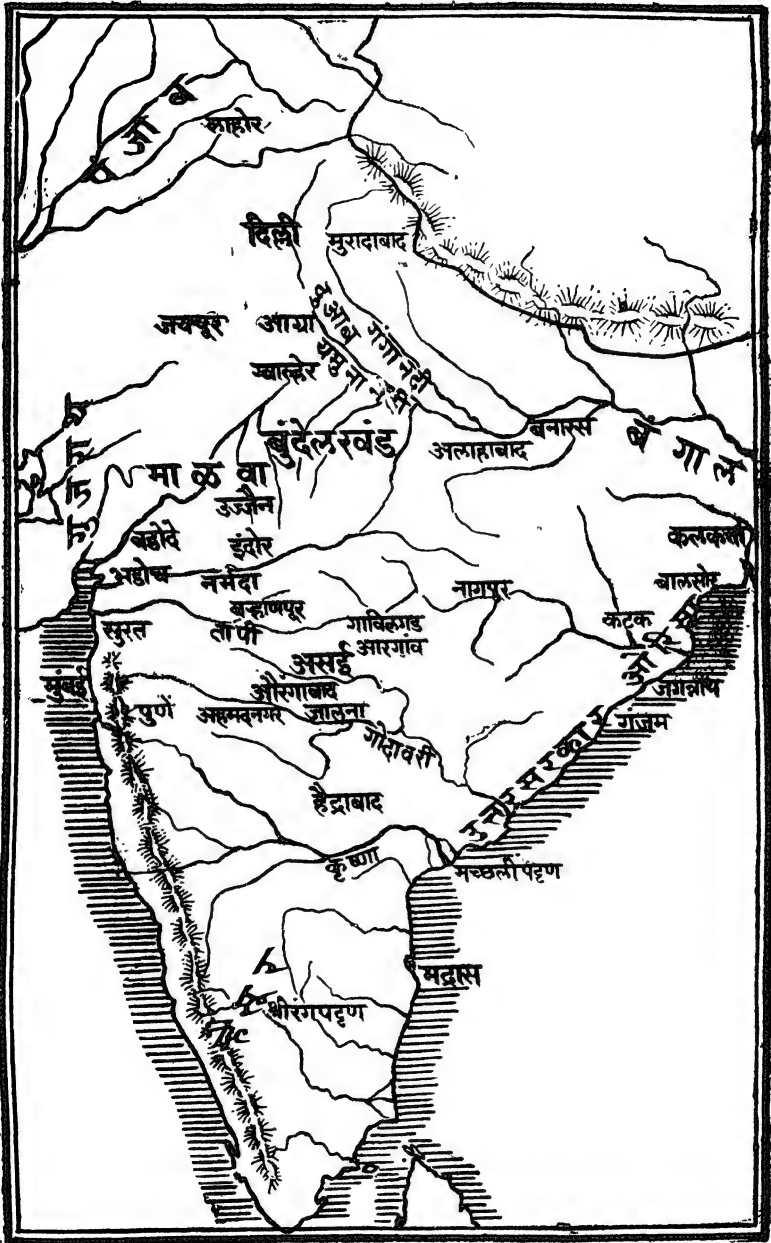
इंग्लिशांना फितुर होणारे वेडबंबुखान !

(९) अशा या फितुरीच्या नाटकांत मार्क्स वेलस्ली यांच्या हातीं बुंदेलखंडांतील हिम्मतबहादरांच्या पाठीमागून जें एक नवीन पात्र लागलें, त्याचें नांव बंबुखान असें होतें ! हा बंबुखान दौलतराव शिंदे याचा अतिशय द्वेष करीत असे; त्यामुळें मार्क्स वेलस्ली आणि बंबुखान यांचें नातें जमलें, हें सहाजिकच झालें. गुलाम महमदखान या नांवाचा एक रोहिला सरदार शिंद्याच्या पदरीं उत्तरहिंदुस्थानांत होता; व त्याला शिंद्यानें यावेळीं कांही पत्रे लिहिलीं होती. त्या पत्रांच्या या बंबुखानानें चोरून नकला करून घेतल्या; व त्या नकला मुरादाबादचे कलेक्टर, मि. लिस्टर, यांच्याकडे त्यानें पाठविल्या; व अशा रीतीनें पुढें त्या नकला मार्क्स वेलस्ली यांच्यापर्यंत जाऊन पोचल्या ! हीं मूळ अस्सल पत्रें नसून त्या निव्वळ नकला होत्या, ही गोष्ट तर स्पष्टच आहे. पण त्या नकला खऱ्या होत्या, असें क्षणभर मानले, तरी दौलतराव शिंद्यानें आपला सरदार गुलाम महमदखान याला त्यांत काय लिहिलें होतें ? शिंद्यानें आपलें सैन्य तयारींत ठेवण्याविषयीं त्यांत लिहिलें असलें, तर त्यांत काय गुन्हा झाला ? इंग्लिशांनीं तेवढी बऱ्यावाईट आणि खऱ्याखोऱ्या रीतीनें आपली तयारी करावी आणि दौलतराव शिंद्यानें मात्र स्वस्थ बसावें, हा कोठला न्याय ! तरी पण दौलतराव शिंद्याच्या पत्रांच्या नकला मुद्दाम करून त्या इतक्या अगत्यानें लिस्टर साहेबाकडे पाठविणारा एखादा बंबुखान-नव्हे एखादा वेडबंबुखान-भेटला, तर असल्या सत्यनिष्ठ आणि स्वामिनिष्ठ अशा मौल्यवान् सद्गृहस्थाचा अव्हेर इंग्लिशांनीं कसा करावयाचा ? लागलीच मार्क्स वेलस्ली यांनीं २२ आगष्ट १८०३ रोजीं ज. लेक यांना एक गुप्त पत्र लिहून या

बंबुखानाबद्दलची हकीकत कळविली, व आणखी असें लिहिलें कीं, सार्वजनिक हिताकरितां असले लोक आपल्या संप्रर्हां असणें जरूर आहे । (It will be obvious to your Excellency that the public service may be essentially promoted by securing the attachment and exertions of Bumboo Khan in the present crisis of our affairs.) शिवाय बंबुखान हा गुलाम महमंदखान याला पकडून आपल्या हातांत देत असेल, किंवा गुलाम महमंद हा आपल्या हाताखालील फौजेनेंशी ज. पेरन याच्या सैन्याला जाऊन मिळण्याच्या विचारांत जो आहे, त्याला कांहीं युक्तीनें बंबुखान हा जर प्रतिबंध करूं शकत असेल, तर तुम्हांला योग्य वाटेल तें बक्षीस तुम्हां त्याला देऊं करावें । (If your Excellency should be of opinion that the offer of a pecuniary reward is calculated to stimulate the exertions of Bumboo Khan for the accomplishment of either of those purposes, your Excellency is at liberty to convey to him the offer of such a reward to any extent which your Excellency may deem proper.) दुसऱ्याच्या पत्राच्या चोळून खऱ्याखोऱ्या नकला कराव्या, त्या कलेक्टराकडे पाठवाव्या, व आपल्या देशांतील लोकांना पकडून इंग्लिशांचे ताऱ्यांत घावें, असलीं देशद्रोहाचीं कामें करावीं, आणि इंग्लिशांच्या-पासून आपलें पोट जाळण्याकरितां बक्षीस मिळवावीं, अशी त्या वेळची स्थिति होती ! आणि असलीं विश्वासघाताचीं आणि हरामखोरीचीं कामें करण्याकरितां बंबुखानासारखे वेडबंबुखान पुढें येत असत, ही हिंदुस्थान देशाला अत्यंत लाजिरवाणी गोष्ट आहे ! हे आर्यावर्ता, तुझ्यामध्ये जोंपर्यंत असले स्वदेशद्रोही आणि विश्वासघातकी लोक आहेत, तोंपर्यंत तूं स्वातंत्र्याची आशा कशाला धरावीस !

शीख लोकांना इंग्लिशांनीं दिलेली फितुरीची शिकवण.

(१०) दौलतराव शिंधाचें राज्य उत्तरेकडे आणि वायव्येकडे त्या वेळीं इतकें पसरलें होतें कीं, तें जवळ जवळ शीख लोकांचा राजा रणजितसिंग याच्या सरहद्दीपर्यंत जाऊन भिडलेलें होतें. तेव्हां रणजितसिंगाची आणि त्याच्या शीख लोकांची कदाचित् दौलतराव शिंधाला मदत मिळेल, म्हणून त्याच्याकडेही मार्क्स वेलस्ली यांनीं संधान बांधण्याला सुरवात केली. दौलतराव शिंधाचे पदरीं इंग्लिशांचा जो रेसिडेंट होता, त्याच्या मार्फतीनें पूर्वी एक एजन्ट शीख लोकांकडे पाठविण्यांत आलेला होता. त्याच्याच बरोबर फिरून शीख लोकांकडे वेळ प्रसंग पडेल त्याप्रमाणें पाठविण्याकरितां मार्क्स वेलस्ली यांनीं ज. लेक यांच्याकडे कांहीं पत्रें तयार करून धाडलीं होती. शीख लोकांनीं इंग्लिशांना मदत करावी, निदान त्यांनीं मराठ्यांना तरी मदत करूं नये, आणि त्यांनीं इतकें कार्य केलें तर त्यांना ब्रिटिश संरक्षणाखाली घेण्यांत येईल आणि त्यांच्याकडून खंडणी घेण्यांत येणार नाही, अशा अटी त्या पत्रांतून सुचविलेल्या होत्या. व दुसरें कांहीं झालें नाही, तर निदान शीख लोकांनीं या वेळीं तटस्थ

असईच्या लढाईच्या वेळची परिस्थिति दाखविणारा हिंदुस्थानचा नकाशा.

राहवें, अशीही त्यांना विनंति करण्यांत आली होती. त्याप्रमाणे शीख लोक तटस्थ राहिले. पण शीख लोक त्या वेळीं तटस्थ राहिले, म्हणून इंग्रजी वाघांच्या जब्ब्यांतून पुढें त्यांचीं राज्यें बचावलीं, असें मात्र झालें नाहीं ! सर्वांना एकच अनुभव ! आणि या फितुरीच्या पातकाबद्दल सर्वांना एकच प्रायश्चित ! पण ही गोष्ट इतकी ढळढळीत असूनही ती त्या वेळीं कोणाला दिसली नाहीं आणि अजूनही ती कोणाला दिसत नाहीं ! हे आश्चर्य नव्हे काय ?

भडोचकडील भिल्ल लोकांतही फितुरीची सांथ.

(११) शिंद्याला चोहोंकडून वेढतां यावें म्हणून इंग्लिशांनीं या वेळीं आपल्या बाजूनें आपल्या कारस्थानाची अगदीं कमाल करून सोडली होती. हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्याच्या बाजूला गुजराथेमध्ये भडोच वगैरे जे कांहीं प्रांत शिंद्याच्या ताब्यांत होते, तिकडून त्याला मदत मिळूं नये, आणि तेथेही त्याला स्वस्थता राखतां येऊं नये, यासाठीं गुजराथेमध्ये इंग्लिशांकडून एक सैन्य पाठविण्यांत आलें होतें. त्या सैन्याला मदत करण्याला बडोद्याचे गायकवाड फारसे खुषी नव्हते; तरी पण त्यांच्या इच्छेविरुद्धही इंग्लिशांनीं आपल्या सैन्याचा त्यांच्या राज्यांत तळ देऊन भडोचकडील मुख्य तेथील भिल्ल लोकांना फितुर करून काबीज केला.

त्याचप्रमाणें शिंदे आणि भोसले हे एकत्र होऊन इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढगार असा संभव दिसत असल्यामुळें शिंद्याच्याप्रमाणें भोसल्याचेहि हातपाय तोडण्याच्या कामाकडे इंग्लिशांनीं पूर्ण लक्ष दिलें होतें. भोसल्याच्या सहदीवरील पूर्वेकडील बरेच प्रांत इंग्लिशांनीं आपल्याकडे या वेळीं जिंकून घेतले. बलसोर, कटक, ओरिसा, हे प्रांत इंग्लिशांनीं युक्ति-प्रयुक्तीनें आणि कारस्थानानें काबीज करून घेतल्यामुळें भोसल्याच्या सामर्थ्यावर या गोष्टीचा त्या वेळीं पुष्कळ परिणाम झालेला होता.

वर दिलेली हकीकत लक्षांत घेऊन आपण हिंदुस्थानच्या नकाशाकडे पाहिलें, तर इंग्लिशांनीं शिंदे आणि भोसले यांना अंतःस्थ रीतीनेंच फक्त चोहों बाजूंनीं घासलें होतें, असें नसून बाह्य दृष्टीनेंही त्यांनीं शिंदे आणि भोसले यांना चारी दिशांनीं वेढून टाकिलें होतें. दक्षिणच्या बाजूला पुणें, म्हैसूर आणि हैदराबाद हीं संस्थानें इंग्लिशांच्या सत्तेखालीं आलेलीं असल्यामुळें दक्षिणची बाजू पूर्णपणें बंद झालेली होती. त्याचप्रमाणें ओरिसा, कटक, बलसोर, वगैरे ठिकाणें नवीन घेतलेलीं असल्यामुळें आणि बंगालचा मुख्य तर पूर्वांच इंग्लिशांकडे असल्यामुळें पूर्वेच्या भिंतीलाही कोठें फट राहिलेली नव्हती. त्यानंतर उत्तरेकडे आपण पाहूं लागलों, तर गंगा आणि यमुना यांच्यामधील अंतर्वेदी, बुंदेलखंड, शीख लोकांचीं संस्थानें, होळकरचा मुख्य वगैरेही सगळे उत्तरेकडील प्रांत इंग्लिशांनीं आपल्या कारस्थानाच्या मंत्रानें मारून टाकलेले होते. आणि पश्चिमेकडे गायकवाडचा मुख्य, सुरत, भडोच, वगैरे ठिकाणेंही व्यापलीं गेलेलीं असल्यामुळें तिकडूनही आशेचा किरण येण्याला जागा नव्हती. अशा रीतीनें शिंदे आणि भोसले हे या वेळीं चारी दिशांनीं कोंडले गेलेले होते !

येथपर्यंत वर दिलेल्या इंग्रजी फितुरीच्या अकरा उदाहरणांच्या स्वरूपानें इंग्रज लोकांनीं आपल्या स्वयंभू कपटदेवतेच्या पिंठीवर या अकरा विश्वासघातांची जी एकादशी

चालविली होती, तिच्या आवर्तनापासून त्यांना कशी फलप्राप्ति झाली, हें पुढें लवकरच दिसून येईल.

असईच्या लढाईच्या पूर्वी इंग्लिशांनीं करून ठेवलेल्या फितुरीचीं वर्णनें जीं वर सांगितलीं आहेत, तीं तेवढींच आहेत म्हणून तीं तेथें संपविण्यांत आलीं, असें कोणी समजण्याचें कारण नाही ! इंग्लिश मुत्सद्दयांचीं डोकीं हिंदुस्थानांत फितुरी उत्पन्न करण्याच्या बाबतींत इतकीं सुपीक आहेत कीं, त्यांच्या फितुरीपैकीं ज्या उघडकींस आलेल्या आहेत, त्यांचेंही वर्णन इतक्या थोडक्यांत संपणें शक्य नाही ! येथपर्यंत जीं फितुरीचीं उदाहरणें देण्यांत आलेलीं आहेत, तीं अगदीं ठळक आणि सामान्य स्वरूपाचीं म्हणून निवडून देण्यांत आलीं आहेत. परंतु किरकोळ आणि वैयक्तिक स्वरूपाचीं अशा या वेळचीं अज्ञानी कित्येक उदाहरणें शिल्लक आहेत. आणि त्यांचा परिस्फोट या कथानकांत पुढें योग्य त्या ठिकाणीं योग्य अशा निंदाव्यंजक शब्दांनीं यथास्थित रीतीनें करण्यांत येईल. आपल्या देशाचे जुने इतिहास हे सगळ्यांना माहीतच आहेत. ते जुने इतिहास आज फिरून वाचावयाचे असतील, तर त्यांतून आपल्याला नवीन कांहीं शिकतां आलें, तरच ते वाचण्यापासून कांहीं फायदा; नाही तर असईच्या लढाईत इंग्लिशांचा जय झाला, हें शालेंतून शिकून बाहेर पडलेल्या प्रत्येक मुलानें घोकलेलेंच आहे ! पण त्या लढाईत आपल्या लोकांचें काय चुकलें आणि इंग्लिशांनीं काय काय अंतःस्थ कारस्थानें केल्यामुळे त्यांना जय मिळाला, या गोष्टींचें बारकाईनें अध्ययन करून जुन्या इतिहासावरून आपल्या भावी इतिहासावर सुयशस्कर असे परिणाम घडवून आणण्याकरितां आपण हे इतिहास नव्या आणि निराळ्या दृष्टीनें वाचले पाहिजेत.

इंग्लिशांनीं वसईस बाजीरावाच्यापाशीं वसईचा जो तह केला, त्याचा उल्लेख पूर्वीं करण्यांत आलेला आहे. तहांनीं वास्तविक पाहिलें असता लढाया मिटविल्या पाहिजेत; पण वसईचा दुर्दैवी तह असा होता कीं, त्यानें लढाया मिटविण्याच्या ऐवजीं उलट जास्तच लढाया पेटविल्या ! त्या तहाच्या योगानें फक्त असईचीच लढाई उत्पन्न केली, असें नसून असई, आरगांव, अलीगड, दिल्ली, लासवारी, दीग, भरतपूर, वगैरे अनेक ठिकाणीं या वसईच्या तहानें लढाईच्या ज्वाळा भडकवून दिल्या ! हा वसईचा तह इ. स. १८०२ च्या अखेरीस झाला खरा; परंतु त्यानें पेटविलेला आग पुढें दोन तीन वर्षेपर्यंत एकसारखी जळत होती ! तसेंच हा वसईचा तह वसईसारख्या समुद्रकांठच्या एका लहानशा गांवात झाला खरा; पण त्याच्यामुळे उत्पन्न झालेल्या धरणीकंठाचे धक्के हिंदुस्तानच्या बहुतेक भागांतून बसल्यावांचून राहिले नाहीत ! या वसईच्या तहाच्या सुरुंगानें मराठा कॅन्ट्रिडजरसीची भव्य इमारत कोसळून पडली; आणि त्याच पायावर इंग्लिशांनीं आपल्या राज्याची इमारत उभारण्याला सुरवात केली ! इतक्या या सगळ्या अनिष्ट गोष्टींचें ख पर जरी या वसईच्या तहाच्या डोक्यावर फोडणें जरूर आहे, तरी हा बिचारा वसईचा तह केवळ निमित्ताला कारण झाला, असेंही म्हणण्याला हरकत नाही. कारण, वसईच्या तहाच्या पूर्वीपासून इंग्लिशांनीं आपले हे सगळे डाव रचून ठेवलेले होते; व ते केवळ कोणत्या तरी एकाद्या योग्य संधीची वाट पहात बसलेले होते. टिपू आणि निजाम या दोघांची राजसत्ता आपल्या हाताखालीं घालून झाल्यानंतर इंग्लिशांच्या राज्यतृष्णेची

वक आणि वखवखलेली दृष्टि मराठ्यांच्या साम्राज्याकडे वळलेली होती. परंतु नानाफडणवसि जिवंत होते, तोंपर्यंत त्यांचे कांही चालले नाही. परंतु नानांच्या मृत्यूनंतर एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून इंग्लिशांना पाहिजे होती तशी परिस्थिति पुण्याच्या दरबारामध्ये उत्पन्न होऊ लागली. व त्यामुळे इंग्लिशांना पेशव्यांच्या कारभारांत हात घालण्याला संधि सांपडली. वसईचा तह झाल्यावर बाजीरावसाहेबांना फिरून पुण्याच्या गादीवर आणून बसवावयाचे या निमित्ताने इंग्लिशांनी आपल्या मोठमोठाल्या फौजा मराठ्यांच्या राज्यांत आणण्याला सुरुवात केली. निजामाच्या सरहद्दीवर कर्नल स्टीव्हनसन याच्या हाताखाली मार्क्स वेलस्ली यांच्या हुकमावरून एक मोठे लष्कर जथ्यत तयार करून ठेवण्यांत आलेले होते; व म्हैसूरच्या सरहद्दीवर हरिहर या ठिकाणी खुद्द जनरल वेलस्ली यांच्या हाताखाली जमा झालेले इंग्लिश सैन्य आपल्याला पुण्याला जाण्याला केव्हा हुकूम मिळतो, याची वाट पहात बसलेले होते. त्याप्रमाणे अखेरीस पेशव्याला पुण्याच्या गादीवर बसविण्याचे निमित्त उत्पन्न झाल्याबरोबर या दोन्ही सैन्यांना पुण्याकडे चाल करून येण्याचे हुकूम सुटले. व त्याप्रमाणे हैद्राबादेहून निघालेले कर्नल स्टीव्हनसन यांच्या हाताखालील सैन्य आणि हरिहरहून निघालेले जनरल वेलस्ली यांच्या हाताखालील सैन्य या दोन सैन्यांची गांठ ता. १५ एप्रिल १८०३ रोजी सोलापूर जिल्ह्यांतील अकळूज ह्या ठिकाणी पडली. नंतर ती दोन्ही सैन्ये कांहीं दिवसांनी पुण्यांत येऊन पोहोचली; व त्यांनी मे महिन्यामध्ये बाजीरावाला गादीवर बसविण्याचा देखावा करून दाखविला.

ही एवढी मोठी परकाय सैन्ये पेशव्यांनी आपल्या राज्यांत येऊ दिली, ही मोठी चूक केली. बाजीरावाला गादीवर बसविण्याकरिता एवढ्या मोठ्या प्रचंड सैन्याची मुळीच आवश्यकता नव्हती. बाजीरावसाहेब पुण्यांतील आपल्या स्वतःच्या गादीवर बसण्याकरिता आले, तर त्यांना अडविण्याकरिता कोण पुढे येणार होते ? दौलतराव शिंदे हा तर पूर्वीच हिंदुस्थानांत निघून गेलेला होता. आणि इंग्लिश लोक बाजीरावाला पुण्याच्या गादीवर बसविण्याकरिता घेऊन येत आहेत, ही बातमी ऐकल्याबरोबर यशवंतराव होळकर हाही पुण्यांतून निघून चांदोरच्या मुक्कामाकडे चालता झाला होता. त्याचप्रमाणे यशवंतराव होळकर यांनी तात्पुरते पेशव्यांच्या गादीवर बसविलेले अमृतराव यांचाही बाजीरावाला विरोध करण्याचा विचार नसून नेही यशवंतराव होळकराच्या पाठोपाठच जुन्नरला निघून गेले होते. अमृतराव पेशवे हे पुणे शहर जाळून टाकणार आहेत, अशी एक या वेळी बातमी उठविण्यांत आलेली होती. पण ही बातमी अगदी खोटी होती. व इंग्लिशांना फितुर झालेल्या कोणा तरी लोकाकडून ही बातमी मुद्दाम उठविण्यांत आलेली असली पाहिजे. कारण, अमृतराव हे काय म्हणून पुणे जाळतील ? ते या पेशवाईच्या पदासाठी केव्हांच फारसे उत्सुक नव्हते. व त्यांना जर पुणे जाळावयाचेच होते, तर मग त्यांनी ते कां जाळले नाही ? अमृतराव पुणे जाळणार, ही अशा रीतीने उठाविलेली खोटी बातमी पुण्याचे रेसिडेंट, कर्नल क्लोज, यांनी ज. वेलस्ली यांना कळविली. व त्याने ताबडतोब पुण्याला यावे यासाठी त्यांना त्याने हे एक निमित्त उत्पन्न करून दिले. याच्याशिवाय या बातमीमध्ये दुसरे कांहीच तथ्य नव्हते. आणि अखेरीस दूरकूच दरमजल करीत ज. वेलस्ली हे ता. २०

एप्रिल रोजी जेव्हा पुण्यांत येऊन पोहोचले, तेव्हा पुण्यांत कोठेही आग लागलेली नव्हती ! किंवा कोणतेही वाडे सत्वर येऊन विझविण्याचे काम ज. वेलस्ली यांना करावे लागले नाही ! पण इंग्लिशाना पुण्यांत येण्याला तडकाफडकाचे कांहीं तरी एक जें निमित्त पाहिजे होतें, तें मात्र या आगीच्या सबबीने त्यांना मिळालें ! व या निमित्तानें इंग्लिशांचे सैन्य पुण्यांत खुलें ! पुण्यांत बाजीरावाला गादीवर बसविण्याकरितां किती सैन्याची जरूरी आहे, हें बाजीरावसाहेबांनीं वसईस अंदाजानें ठरवून तितकेंच सैन्य इंग्लिशानां पुण्यांत आणावें, अशी अट त्यांनीं घालावयास पाहिजे होती. परंतु अशोकवनातील एका पडलेल्या फळाची आज्ञा मिळाल्याबरोबर माफतीनें जशी सगळी लंका हालवून सोडली, त्याप्रमाणें बाजीरावसाहेबांना गादीवर बसविण्याकरितां पुण्यांत जरूरीपुरतें कांही थोडेंसें सैन्य आणण्याची संधि मिळाल्याबरोबर त्या निमिताच्या पांघरणाखाली इंग्लिशानीं निजामच्या आणि म्हैसूरच्या मुलखातील आपले बहुतेक सारे लष्कर पुण्यांत आणून भरले. पण इतक्या मोठ्या सैन्याची बाजीरावाला गादीवर बसविण्यासाठीं पुण्याच्या मुलखांत आवश्यकता होती कोणती ? सारांश, पेशव्यांना गादीवर बसविण्याचे हें बाह्यान्करी डोंग दाखवून खरोखर मराठा कॉन्फिडरसीची जूट मोडून टाकावयाची, हाच इतके सैन्य आणण्यांत इंग्लिशांचा हेतु होता, हें उघड होत आहे.

ज. वेलस्ली हे हरिहरहून पुण्यास येण्याकरितां निघाले, त्या वेळीं पेशव्यांच्या मुलखांतून जाताना कदाचित् कोणी आपल्याला अडथळा करताल, अशी त्यांना भीति वाटत होती. व त्यासाठीं त्यांनीं कांहीं युक्त्याही योजिलेल्या होत्या. ज. वेलस्ली यांच्या हाताखालील सैन्य जवळजवळ अकरा हजार होते. व हैद्राबादेहून क. स्टीव्हनसन यांच्या हाताखाली निघालेले सैन्य सुमारे आठ हजार होते. व त्याशिवाय क. स्टीव्हनसन यांच्या सैन्याबरोबर निजामाचे सहा हजार पायदळ आणि नऊ हजार घोडेस्वार इतकें सैन्य होते. असे मि. थॉर्न याचे आंकडे आहेत. या आंकड्याप्रमाणें हे सगळे मिळून एकंदर सैन्य चवर्तास हजार होतें. ज्या पुण्यात सिधें नव्हते, होळकर नव्हते, अमृतराव नव्हते, किंवा त्यांनीं लावलेली आगही नव्हती, त्या पुण्यात स्वतःच्या वंशपरंपरेच्या बाजीरावाच्या मालकीच्या गादीवर त्याला नेऊन बसविण्याकरितां ३४, ००० सैन्य लागतें काय ? तेव्हां ह्या इतक्या प्रचंड सैन्याचा हेतु वर सांगितल्याप्रमाणे उघडच होता. आणि हें इतके मोठें सैन्य हैद्राबादेहून आणि हरिहरहून पुण्याला येईपर्यंत त्याला कोणी अडथळा केला नाही, यावरूनही अडथळा करण्याची कोणाला फारशी बुद्धि नव्हती; व इतक्या मोठ्या सैन्याला अडथळा करणें शक्यही नव्हतें. तरी पण इतके मोठे सैन्य बरोबर असताही चोराच्या मनांत चादणे या म्हणीप्रमाणें इंग्लिशानां मात्र थोडीबहुत भीति वाटतच होती. आणि दक्षिण महाराष्ट्रातील कोणी जहागीरदार या इंग्लिश सैन्याच्या विरुद्ध अडथळा करण्याला पुढें आले, तर त्याचें परिपत्य करण्याविषयी ज. वेलस्ली यांना वरून हुकूम मिळालेले होते. पण महाराष्ट्रामध्ये असा प्रसंग येतो आहे कशाला ? दक्षिण महाराष्ट्रातील पटवर्धन वगैरे कांहीं सरदार या वेळीं इंग्लिशानां आपल्या घरांत घेण्याला इतके उत्सुक झालेले होते कीं, त्यांच्याकडून इंग्लिशानां विरोध होणें शक्यच नव्हतें. पहिल्याने बाजीरावाने इतकें

मोठें सैन्य पुण्यास येऊं यावयाचें नव्हतें. पण बाजीराव चुकला असला, तर त्याच्या सरदारांपैकीं तरी कोणी असा विचार करावयाला पाहिजे होता कीं, हें आपल्या नाकापेक्षां जड होणारें मोर्ती—हें इंग्रजांचें चवथीस हजार सैन्य—आपल्या मुलखांत येतें आहे कशाला ? आणि यांचा आपण इतका आदरसत्कार करतो आहों कशासाठी ! पण हा सुविचार आपत्कालीं कोणाला सुचणार ? जे पुढें आपले राज्य आपल्यापासून हिरावून घेणार, त्यांना आपल्या पूर्वजांनीं मोठ्या इतमामानें पुण्यामध्ये आणलें ! राजे आणि त्यांचे सरदार अशा रीतीनें मूर्खपणानें आणि फितुरीनें आधीं आपल्या अकला आणि मागाहून आपलें स्वातंत्र्य घालविण्याला उद्युक्त होत अपनां महाराष्ट्रांतील निदान सामान्य लोकांनीं तरी या गोष्टीचा कांहीं विचार करावयाला पाहिजे होता; पण तसेंही कांहीं झालें नाहीं.

या प्रसंगासंबंधानें आणि या इंग्रजी लष्करासंबंधानें एका इतिहासकारानें पुढीलप्रमाणें उद्गार काढले आहेत. “At every step they were welcomed as deliverers; and nearly all the chiefs on the line of the route joined their forces to the British army and advanced with it to Poonah.” या वाक्यांत असें म्हटलें आहे कीं, इंग्लिशांचें हें सैन्य आपली मुक्ता करण्याकरितां येत आहे असें मानून ठिकठिकाणच्या लोकांनीं त्यांचें स्वागत केलें ! हें इंग्रजी सैन्य महाराष्ट्रांतील लोकांची मुक्ता करण्याकरितां येत होतें खरेंच ! पण तें सैन्य महाराष्ट्रांतील लोकांची कशापासून मुक्ता करण्याकरितां येत होतें ? महाराष्ट्रांतील लोक त्या वेळपर्यंत स्वराज्याच्या आणि स्वातंत्र्याच्या दुःखांत सांपडलेले होते; त्या स्वराज्याच्या आणि स्वातंत्र्याच्या दुःखापासून त्यांना सोडविण्याकरितां हें इंग्रजी सैन्य येत होतें, असा याचा अर्थ असेल, तर तो मात्र अक्षरशः खरा आहे ! जें सैन्य आपल्या देशाचें स्वातंत्र्य नाहींसें करून टाकण्याकरितां येत होतें, त्या सैन्याचें महाराष्ट्रांतील लोकांनीं आणि महाराष्ट्रांतील सरदारांनीं आगतस्वागत करावें, याच्यापेक्षां महाराष्ट्राचा आणखी राष्ट्रीय अधःपात तो काय व्हावयाचा राहिला होता ?

शिवाय हें सैन्य येऊन काय करणार होतें ? तर बाजीरावाला गादीवर बसविणार होतें ! शिवाजीमहाराजांच्या पराक्रमापासून तों नानाफडगविसांच्या बुद्धिमत्तेपर्यंत ज्या मराठ्यांनीं शेंकडो राजांना पदच्युत केलें आणि शेंकडों राजांना त्यांच्या तत्कांवर फिरून बसविले—फार काय, ज्यांनीं दिल्लीचेंही तक्त फोडलें आणि ज्यांनीं त्याच दिल्लीच्या तत्कांवर मोगल बादशहांना बसविलें,—त्या मराठ्यांच्या राजाला गादीवर बसविण्याकरितां त्या मराठ्यांच्या मुलखांतून या इंग्रजी सैन्यानें लोकांचें आगतस्वागत स्वीकारीत हरिहरपासून पुण्यापर्यंत पटवर्धनाच्यासारख्या मुलखांतून अप्रतिहतपणें यावें, याच्यासारखी मराठे लोकांना दुसरी काळिमा कोणती होती ! बाजीरावसाहेबांनीं जर आपल्या पूर्वजांच्या पूर्वपीठिकेचें आणि पूर्वपराक्रमांचें थोडेंसें तरी स्मरण केलें असतें, तर “ मला गादी मिळाली नाहीं तरी हरकत नाहीं, पण या परकीय सैन्याच्या मदतीनें मिळणाऱ्या गादीवर मी बसावें, ही गोष्ट माझ्या हातून कधींही घडणार नाहीं ! ” असेच उद्गार त्यांच्या तोंडून निघाले असते ! बाजीरावसाहेबांनीं हें लक्षांत आणावयाला पाहिजे होतें कीं, इंग्रजांना पुण्यांत पाय टाकूं

द्यावयाचा नाही, हा तर आपल्या पूर्वीच्या मुत्सद्दयांचा बाणा ! व त्यासाठी तर नानाफडण-
वीस, महादजी शिंदे, हरीपंत तात्या फडके आणि दुसरे शेंकडों मराठे सदांर वडगांवच्या
लडाईत इंग्लिशांना अडकवून धरण्याकरितां पुढें सरसावले ! असें नसतें, तर बोरघाटामध्ये
जे शेंकडों शूर मराठे शिपाई ठिकठिकाणीं लडले आणि प्रत्येक डोंगरांतील वाट अडवीत
असतांना मरण पावले, त्यांनीं आपले प्राण कशाला खर्ची घातले असते ? त्या वडगांवच्या
लडाईच्या वेळीं घाटांतून आणि डोंगरांतून ठिकठिकाणीं मरून पडलेल्या आपल्या जातभाईंच्या
आणि आपल्या देशबांधवांच्या छातीवर पाय देऊन आणि त्यांचीं पवित्र हाडें परकी-
यांच्या घोड्यांच्या टापाखालीं तुडवून बाजीरावसाहेब परदेशी पलटणांच्या संरक्षणाखालीं
जेव्हां पुण्यास येत होते, त्या वेळीं तो असह्य देखावा पाहून त्या वडगांवच्या लडाईत मरून
पडलेल्या लोकांना काय वाटलें असेल ! त्या मृत वीरांचे आत्मे रडले असतील, ओरडले
असतील, किंवाळले असतील, हळहळले असतील, आणि त्यांचे हात-मरणानंतर गळून पड-
लेल्या आपल्या त्या तरवारी कोठें आहेत म्हणून शोधू लागले असतील !

अशा रीतीनें पुण्यांत येऊन पोहोचलेल्या बाजीरावसाहेबांना ज्या दिवशीं इंग्रजांनीं
पुण्याच्या गादीवर बसविलें, त्या दिवशीं पुण्याच्या लोकांना मोठा आनंद झाला, म्हणून
इंग्लिश इतिहासकारांनीं वर्णनें केलेली आहेत. पण पुण्यांतील लोकांना या देखाव्यानें
खरोखरच आनंद झाला असेल काय ? इंग्रजांना फितुर झालेले काहीं लोक आणि केवळ
स्वार्थदृष्टीचे काहीं तोंडपुजे लोक यांना कदाचित् या गुलामगिरीच्या मंगलामिषेकाचा
देखावा पाहून आनंद वाटला असेल. पण या थोड्याशा लोकांव्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणाला
आनंद वाटला असेल, हें शक्य दिसत नाही. त्या दिवशीं सलामीच्या ज्या तोफा उडवा-
वयाच्या होत्या, त्यांच्या तोंडांत बळेंच कोणी दाहू कोंबल्यामुळें त्यांनीं मोठाल्या, पण
फुसक्या, गर्जना केल्यासारखें दिसलें असेल. पण आपल्या देशच्या शत्रूंची दाणादाण
करून देण्याकरितां ज्या तोफाचा जन्म आणि आपल्या देशच्या शत्रूंची आपण छाती फोडून
टाकूं अशी ज्या तोफांची महत्त्वाकांक्षा, त्या मराठ्यांच्या तोफांना इंग्लिशांच्या मदतीनें
बाजीरावाला मिळालेल्या गादीबद्दल जेव्हां बळजबरीनें आनंद व्यक्त करावयाला लावण्यांत
आला असेल, तेव्हां त्यांचे सर्वांग स्वदेशभक्तीच्या संतापानें संतप्त होऊन गेलें असलें
पाहिजे ! बाजीरावसाहेबांना गादीवर बसविण्यांत आलें, त्या दिवशीं पुण्यांतील काहीं
देशद्रोही लोकांना आनंद झाला असेल; पण त्या दिवशीं पुण्यांतील बाकीच्या लोकांना
दुःखिन्हें काय काय झालीं असतील, याचें कोणी वर्णन केलेलें आहे काय ? त्या दिवशीं
किती तरी लोकांना अपशक्ती झाले असतील ! त्या दिवशीं चंद्राला खळें पडलेलें किती तरी
लोकांनीं पाहिलें असेल ! त्या दिवशीं किती तरी भयंकर कुयोग असलेले ज्योतिष्यांना
आपापल्या पंचांगांतून दिसले असतील ! आणि त्या दिवशीं किती तरी अशुभ ग्रहांच्या युति
आकाशांत झाल्या असतील ! कोणी उत्कापात झालेले पाहिले असतील, कोणी भालूंचे भेसूर
शब्द ऐकले असतील, कोणी घोड्यांच्या डोळ्यांतून गळालेले अश्रु पाहिले असतील, आणि
कोणी निरानिराळ्या ठिकाणच्या देवळांतील देवतांना घाम सुटलेले पुसले असतील !
कोणाच्या निशाणांच्या काठ्या मोडल्या असतील; आणि कोणाच्या पालखीचे दांडे दुमंग

झाले असतील ! कोणाला दिवसास भयंकर दुश्चिन्हें झालीं असतील, आणि रात्रीं भयंकर स्वप्न पडलीं असतील. इंग्लिशांनीं बाजीरावाला पुण्याच्या गादीवर आणून बसविलें, म्हणून पुण्यांतील लोकांना आनंद झाला, ही कल्पना आतांच्याही पुण्याच्या लोकांना जर असल्या आहे, तर त्या कल्पनेनें त्या वेळच्या लोकांना आनंद कोटून होणार ? फार काय, पण ज्या बाजीरावसाहेबांना इंग्लिशांनीं गादीवर बसविलें, त्या खुद्द बाजीरावसाहेबांना तरी त्या वेळीं आनंद झाला असेल किंवा नसेल, याबद्दलही शंका आहे. आणि पुढील इतिहासावरून व व कृतीवरून बाजीरावसाहेबांनाही फारसा आनंद झालेला नसावा, असेंच दिसते. कारण, गुलामगिरीच्या सोनेरी बिडीमध्ये आणि पारतंत्र्याच्या अमृतकलशामध्ये कोणाला गोडी वाटणार आहे ! आणि खुद्द बाजीरावसाहेबांच्या मनाचीच जर ही स्थिति असेल, तर बाकीच्या लोकांना इंग्लिशांनीं ता. ६ मे १८०३ रोजीं केलेल्या या शोकपर्यवसायी प्रदसनापासून आनंद होणें कसें शक्य असणार ?

या वेळीं जीं नानाफडणवीस म्हणून गेलेले होते, तरी ज्यांना भविष्यकाळच्या काळेखांतील गोष्टी अंतर्ज्ञानाच्या दिव्यानें दिसू शकतात, असे काहीं लोक त्या वेळीं पुण्यामध्ये होते. ते चिंताग्रस्त होऊन आणि आपल्या कपाळाला हात लावून स्तब्ध बसले असतां त्यांच्या त्या ध्यानस्थ स्थितीमध्ये त्यांच्या डोळ्यापुढें त्यांना पुढें होणारे काय काय अनर्थ दिसले नसतील ! त्यांना असईचें आणि आरगांवचें रणक्षेत्र दिसलें असेल ! आणि त्या रणक्षेत्रावर आपल्या लोकांपैकीं काहीं मरण पावलेले आणि काहीं पळत सुटलेले लोक त्यांना दिसले असतील ! आपल्या सैन्याचा निशाणें इंग्लिश लोक हस्तगत करीत आहेत आणि आपल्या तोंका इंग्लिशचे बैल ओढून नेत आहेत, असें त्यांनीं पाहिलें असेल ! अशीरगड आणि गाविलगड हे कित्रे उंच डोंगरांच्या शिखरावरून खाली कोसळून पडलेले त्यांनीं पाहिले असतील ! दिळी, अलीगड, लासवारी, दिंग, वगैरे ठिकाणचे परामव त्यांनीं पाहिले असतील ! इतकेंच नव्हे, तर त्यांनीं आपली ज्ञानदृष्टि थोडी जास्त विस्तृत केल्यावर त्यांना आणखीही कित्येक गोष्टी दिसल्या असतील ! त्यांना खडकीचा परामव आणि अठराच्या रणमैदानावरील वापू गोखल्यांचा मृत्यु हेही दिसले असतील ! बाजीरावाच्या शनवारच्या वाड्यावर बाळाजीपंतांनीं चढविलेले इंग्रजांचें निशाण आणि ब्रह्मावर्ताच्या गंगेच्या कांठां न्हासंध्या करीत बसलेले बाजीराव, यांचेही काळ्या रंगांतील चित्रपट दुर्दैवानें त्यांना दाखविले असतील ! आणि हे सगळे चित्रपट पाहून ते अगदीं घाबरून गेले असतील ! आणि ते मध्येच ओरडून म्हणाले असतील कीं, “ अरे हे दुर्दैवा ! अरे हे भविष्य-काळा ! तुम्ही हें आम्हांला काय दाखवीत आहां ! थांबा ! जर असलीच भविष्यकाळाचीं चित्रे पहावयाचीं असतील, तर त्यापेक्षां ही अंतर्दृष्टि आणि हे दूरदर्शनाचें सामर्थ्य नमलेलें बरें ! ” आणि असें म्हणून त्यांनीं आपली समाधीची अवस्था मोठ्या बळजबरीनें मोडून ते फिरून आपल्या सर्मावतालच्या जागृतावस्थेमध्ये लीन झाले असतील !

असो, अशा प्रकारचा हा बाजीरावाला पुण्याच्या गादीवर बसविण्याचा वैधव्यपर्यवसायी लमसोहळा समाप्त झाल्यानंतर इंग्लिश लोक पुढल्या तजविजीला लागले. वसईच्या तहामध्ये अशी एक अट होती कीं, बाजीरावाच्या संरक्षणासाठीं इंग्लिशांनीं पुण्या-

मध्ये सहा हजार फौज ठेवावी. या तहाच्या अटीप्रमाणें त्यांनीं पुण्यामध्ये ज. वेलस्ली यांच्या बरोबर तितकी सहा हजार फौज आणली असती, तर त्यांत कांहीं वावेंग झालें नसतें. व तेवढी फौज पुरेशीही झाली असती. पण भटाला ओसरी दिल्याबरोबर भटानें सर्व घरभर हातपाय पसरावे, त्याप्रमाणें इंग्लिशांना सहा हजार फौजेची परवानगी तहाच्या अन्वये मिळालेली असतांना त्यांनीं पुण्यामध्ये एकदम ३०।३५ हजार फौज आणून सोडली. या कृत्यांतील त्यांचा हेतु अगदी स्पष्ट होता. बाजी-रावाचें संरक्षण हा त्यांतील केवळ एक अंगभूत हेतु असून मराठा संघाची जूट फोडून दौलतराव शिंदे याचें जय्यत लष्कर आणि अजिंक्य तोफा यांचा नाश करावयाचा आणि त्याच्या आश्रयाखाली जी फ्रेंचांची सत्ता बळावत चाललेली होती ती नामशेष करावयाची, असे त्यांचे यांत अनेक अंतःस्थ हेतु होते. म्हणून त्यांनीं ते साधण्याला आतां उघड रीतीनें सुरवात केली. व त्यासाठीं आम्ही पेशव्यांच्यापाशीं जो वसईचा तह लेलेला आहे, त्याला तुमची मान्यता असावी, अशाविषयी इंग्लिशांनीं दौलतराव शिंदे यांच्यापाशीं बोलणें सुरू केलें. वसईच्या तहाची बातमी दौलतरावाला समजली, तेव्हां त्याला ती गोष्ट फारशी आवडली, असें नाहीं. महादजी शिंद्याच्या वेळेपासून पुण्याच्या दरबारामध्ये आपलें ज वजन होतें, तें या वसईच्या तहानें इंग्लिश लोक मध्ये घुसल्यामुळें आतां जाणार, ही गोष्ट शिंद्याच्या लक्षांत येऊन चुकली. तरी पण तो इंग्लिशांच्या विरुद्ध होता, असें नाहीं. व ही गोष्ट इंग्लिश इतिहासकारांनींही कबूल केली आहे. तरी पण या वसईच्या तहाच्या बाबतींत काय धोरण ठरवावयाचें, हें रघोजी भोसले यांच्याशीं विचारविनिमय करून ठरवावें, असें त्यानें ठरविलें. व त्या हेतूनें आपल्याबरोबर आपलें कांहीं सैन्य घेऊन दौलतराव शिंदे उजनीहून निघाला, तो ता. २३ फेब्रुवारी १८०३ रोजी बऱ्हाणपूर मुक्कामीं येऊन दाखल झाला. पण वसईच्या तहाच्या बाबतींत दौलतराव काय धोरण स्वीकारणार, हें जाणण्याची इंग्लिशांना उत्कट इच्छा झालेली असणें स्वाभाविक होतें. म्हणून तें जाणण्याकरितां आणि शिवाय शिंद्याच्या काय हालचाली होतात याच्यावर वचक ठेवण्याकरितां शिंद्याच्या दरबाराचा इंग्लिशांचा रेसिडेंट, मि. कॉलिन्स, याला त्यांनीं दौलतरावाच्या पाठोपाठ पिटाळलें. आणि तो ता. २७ फेब्रुवारी १८०३ रोजी बऱ्हाणपुरास येऊन पोहोचला. व वसईच्या तहाबद्दल काय तें उत्तर देण्याविषयी तो शिंद्याला घाई करूं लागला.

पण दौलतरावाला या बाबतींत इतकी घाई नव्हती. शिंदे आणि होळकर यांच्या आपसांत लढाया चाललेल्या होत्या. त्यामुळें या बाबतींत होळकराचा सल्ला घेणें शिंद्याला अशक्य होतें. म्हणून स्वाभाविक रीतीनेंच शिंद्याचें लक्ष रघोजी भोसल्याच्या सल्लामसलतीकडे वळलें. शिंदे व होळकर हे दोघेही तरुण होते ! पण रघोजी भोसले हे वयानें पोक्त, पराक्रमानें शूर आणि व्यवहारज्ञानानें चतुर असे होते. शिवाय सातारच्या महाराजांच्या वंशातीलच ते असल्यामुळें त्यांचें वजन बाकीच्या सरदारांपेक्षा स्वाभाविकपणेंच जास्त होतें. म्हणून त्यांनीं सगळ्या मराठे सरदारांचा संघ फिरून एकत्र कसा जमवून आणावा याच्याबद्दल विचार चालविला होता; व त्या दृष्टीनें वसईच्या तहाबद्दल काय धोरण ठेवावयाचें, हें ठरविलें

ज्याच्याचें होतें. शिबाय या बाबतीत खुद्द बाजीरावसाहेब यांचें काय मत आहे, हेंही आपल्याला समजणें जरूर आहे, असें शिंदे आणि भोंसले यांना वाटत होतें. व तुम्हीं पुण्यास जावें, असा बाजीरावसाहेबांकडून शिंद्याकडे निरोपही गेलेला होता; व त्या कामाकरितां खुद्द बाळाबा कुंजर यांनाही बाजीरावसाहेबांनीं शिंदे आणि भोंसले यांच्याकडे पाठविले होतें. तेव्हां पेशवे, भोंसले, शिंदे, आणि होळकर, या सगळ्यांच्या खलबतामधून जें धोरण ठरेल, तें आपलें वसईच्या तहाबद्दलचें धोरण होय, असें दौलतराव शिंदे उत्तर देणार, हें अगदीं उघड झालें, व त्यासाठीं त्यांना कांहीं वेळ थांबणें जरूरच होतें. आणि म्हणून दौलतराव शिंदे, इंग्लिश रेसिडेंट, मि. कॉलिंग्स, यांना असें सांगत होते कीं, रघोजी भोंसले यांची आणि आपली गांठ पडल्यानंतर मग जें काय ठरेल त्याप्रमाणें तुम्हाला उत्तर सांगण्यात येईल. परंतु इंग्लिशांना अशी परिस्थिति उत्पन्न होऊं देणें इष्ट नव्हतें. पेशवे, भोंसले, शिंदे आणि होळकर, यांना नुसत्या सल्लामसलतीसाठीं एकत्र होऊं दिलें, तरी देखील त्यांना आपल्या कारस्थान ला अपायच आहे, हें इंग्लिश लोक जणून होते. व त्यामुळें या चौघांच्या सल्ला-असलतींमध्ये जितके व्यत्यय आणतां येतील, तितके आणण्याचा त्यांनीं प्रयत्न चालविला होता. होळकराला त्यांनीं आधींच बराचसा आपल्या बाजूला वळवून घेतलेला होता, हें पूर्वी सांगण्यांत आलेलेंच आहे. तरी पण या वसईच्या तहाच्या विरुद्ध आपण सर्व मराठे सरदारांनीं एकत्र झालें पाहिजे, ही कल्पना होळकराच्या डोक्यात नव्हती असे नाही. या बाबतीत यशवंतराव होळकरानें रघोजी भोंसल्यांकडे जे एक पत्र पाठविलेलें उपलब्ध आहे, तें पुढे देण्यांत येत आहे. तें असें—

श्रीमहाळसाकांत चंद्र १० जमादिलावल

सन १२१३ (इ. स. १८०३)

नजीक देऊळगांव राजा.

राजश्री रघुजी भोंसले सेनासाहेब सुभा गोसावी यांसी सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित यशवंतराव होळकर रामराम विनंति. उपरी येथील कुशल जणून स्वकीय लिहीत असावें. विशेष.....इंग्रजांस स्वराज्यचा लोभ उत्पन्न होऊन चालू करावी या इरायांत बहुत दिवस होतेच. प्रस्तुत श्रीमंत रा. बाजीरावसाहेब अनुकूल हे निमित्त्यास कारण होऊन पुण्यास येऊन अलीकडे चाल करून नगरचा किष्ठा घेतला. आपल्यापाशीं वकाल होता तो न पुसतां उठून गेला. नबाबाकडील फौज व दख येथें औरंगाबादेनजीक आहेत. त्यांची चाल पाहून आपण व राजश्री दौलतराव शिंदे सडे होऊन भांदोल्याचे घाटावर चढून त्याची आपली छेटी थोडी आहे म्हणून बर्तमान ऐकतां. त्यास आजपर्यंत फूट होती. याजमुळें त्यांचा इतका पसार झाला. अस्तुत आपला त्रिवर्गाची एकदिली झाली. तेव्हां स्वराज्यांतील सर्व लढानथोर सख्खदार मराठे मुसलमान सामने होतील. हिंदुस्थान प्रांतीचे राजेरजवाडे व राजश्री सख्खे बहादुर हुंदेले व समशेर बहादुर आदि करून छोटे मोठे अनुकूल होतील. स्वका भरणा पाहतां पांच सहा लाख फौजा दहा व कंफू होतील. दोन भाग करून चालू करी असतां कांहीं जड पडावें ऐसें नाही. कर्नाटक, बंगाला व अंतर्वेदी आदिकरून

त्यांचा मुख्य कोटयावधीचा आहे. इतका आपल्या पोटांत पडल्यावर आपलें हित किती. त्याजला इकडील मुलखांत येऊन नफा काय होणार. हे विचार लावून पाहिल्यानंतर बळा-बळ पक्ष इकडील पडून कायल होतील. आपण उतावळी करून गांठ घालून ते हावभरी होऊन चाल करतील ऐसें न करावें. धमकावून पोक्त विचारानें पाऊल पडल्यास सहजांत कायल होतील. त्यास त्याच बेतास लागावें. कांहीं अवघड नाही.....बहुत काय लिहिणें. हीं निंनिंत.

यशवंतराव होळकर यांचे विचार वरील पत्रावरून स्पष्ट दिसत आहेत. त्याचप्रमाणें बाजीरावाच्याही मनातील मनसुबा अशाच प्रकारचा होता, असें दिसतें, बाजीरावानें बाळोबा कुंजर यास ज्याप्रमाणें दौलतराव शिंद्याकडे पाठविलें होतें, त्याचप्रमाणें नारायणराव वैद्य यांना भोसल्याकडे पाठविलें होतें. व त्यांच्याबरोबर बाजीरावसाहेबांनीं शिंदे आणि भोसले यांना जें लिहून पाठविलें होतें, त्यावरून बाजीरावाचेंही असेंच मनोगत होतें, असें स्पष्ट दिसून येतें. अलिजा बहादूर शिंदे यांच्या घराण्याचा रा. सरंजामे यांनीं जो इतिहास प्रसिद्ध केला आहे, त्यांतील हकीकतीवरून असें दिसतें कीं, बाजीरावानें शिंदे आणि भोसले या दोघांनाही पुढीलप्रमाणें मजकूर लिहून कळविला होता. तो असा कीः—

“ तुम्ही उभयतां होळकराचे प्रसंगास पुण्यास नसल्यामुळें मला वसईस जाणें प्राप्त जाहलें. तेथें कंपनीसरकारचे शहास सांपडून त्यांनीं म्हटला तसा तहनामा मी त्यांस करून दिला आहे. हा तहनामा कायम राहील, तर आपले सर्वांचे नाशकास कारण होईल. याजकरितां तुम्ही एकत्र होऊन इंग्रज लोकांस दक्षिणेंतून काढण्याचा इलाज करावा. ” याप्रमाणें बाजीरावसाहेबाच्याही मनांतील विचार होते, हें सिद्ध होतें. याप्रमाणें होळकर आणि पेशवे यांची इच्छा होती; व होळकर आणि शिंदे यांचा जरी या पूर्वी कित्येक दिवस तंटा चाललेला होता, तरी या प्रसंगां हे आपसांतील तंटे मिटावेत आणि मराठ्यांच्या संघामध्यें येऊन मिळण्याला होळकराला प्रोत्साहन मिळावें म्हणून खंडेराव होळकर हा जो शिंद्याच्या कैदेत होता त्याला सोडण्यालाही दौलतराव तयार झाला. व त्याशिवाय दौलतरावानें होळकराचा माळव्यांतील काही मुख्य जिंकून घेतला होता, तोही सोडून दिला. एवंच या सर्वांचा हेतु काय कीं, आपण सगळ्यांनीं आपसांतील आपले तंटे मिटवून इंग्लिशांना दक्षिणेंतून हांकलून देण्याकरितां एकत्र व्हावें. पण हिंदुस्थानच्या दुर्दैवांमुळें तसा योग जुळून आला नाही. होळकराचें मन आतांच विघडवूं यावयाचें नाही व त्याला खुषांत ठेवावयाचें, असे इंग्रजांचे जे प्रयत्न चाललेले होते, त्या प्रयत्नांच्या जाळ्यांतच अखेरीस यशवंतराव होळकर फसून पडला. आणि बाजीरावाची कांहीही इच्छा असली, तरी तो बोलून चालूनच इंग्लिशांच्या हातांतील बाहुलें बनून गेलेला होता. त्यामुळें मराठा संघ कायम टिकवून इंग्लिशांशीं तोंड देण्याची सर्व जबाबदारी शिंदे आणि भोसले यांच्यावरच येऊन पडली. तेव्हा अशा स्थिती-मध्यें शिंदे आणि भोसले यांनीं एकत्र जमून कांहीं तरी विचार ठरविणें जरूर होतें. व त्यासाठीं रघोजी भोसले नागपुराहून निघून शिंद्याच्या छावणीकडे येत होता.

परंतु यावेळीं कॉलिन्सचा शिंद्याच्या मागे एकसारखा तगादा लागलेला होता. तेव्हा आमच्या उभयतांच्या गांठी पडून आणि पेशव्यांकडून आलेले बाळोबा कुंजर आणि

नारायणराव वैद्य यांचें म्हणणें ऐकून घेतल्यावांचून आम्हांला कांहीं एक करितां यावयाचें नाहीं, असें दौलतराव शिंदे यानें जेव्हां मि. कॉलिन्स याला निश्चून सांगितलें, तेव्हां मि. कॉलिन्स यांची दुरदूर थांबली. अखेरीस ता. ४ जून १८०३ रोजीं रघोजी भोसले शिंद्याकडे येऊन पोहोचले व त्यांचें बोलणें सुरू झालें. त्यानंतर कांहीं दिवस गेले, तरी शिंदे व भोसले यांनीं कांहीं जबाब सांगितला नाहीं, म्हणून ता. १२ जून १८०३ रोजीं मि. कॉलिन्स यानें शिंदे व भोसले यांना अशी धमकी दिली कीं, तुम्ही जर आपला निकाल ताबडतोब सांगितला नाहीं, तर मी तुमची छावणी सोडून निघून जाईन. इंग्लिशांचे शिंद्या-कडील वकील, मि. कॉलिन्स, यांनीं शिंद्यांची छावणी सोडून जाणें म्हणजे इंग्लिशांनीं शिंद्यांच्या विरुद्ध लढाई पुकारणें असाच त्याचा अर्थ व्हावयाचा होता. पण दक्षिणेंतील इंग्लिशांचे सेनापति जनरल वेलस्ली यांना आपल्या लढाईची तयारी परिपूर्ण करण्याला अद्यापि कांहीं अवकाश पाहिजे होता. आणि म्हणून मि. कॉलिन्स यांनीं इतक्यांतच शिंद्यांची छावणी सोडून निघून येणें हें जनरल वेलस्ली यांना इष्ट नव्हतें. शिवाय मि. कॉलिन्स हे शिंद्यांच्या लष्करांत जे होते, ते तेथें उर्गाच बसलेले नव्हते. शिंद्यांच्या लष्करांत फितुर करण्याच्या कामीं तेथें त्यांचा फार उपयोग होत असे. व शिवाय मि. कॉलिन्स हे शिंद्यांच्या छावणीत असल्यामुळें शिंद्यांच्या लोकांवर आणि त्यांच्या हालचालीवर मि. कॉलिन्स यांचा एक प्रकारचा वचक असे तो वचक कायम ठेवण्याचा फायदा एवढांशींच आपण घालवून बसावें, हें जनरल वेलस्ली यांना इष्ट वाटत नव्हतें. व म्हणून आपली लढाईची तयारी पुरी होईपर्यंत मि. कॉलिन्स यानें शिंद्यांच्या लष्करांतून निघून येण्याची घाई करू नये, असें ज. वेलस्ली यांचें मत होतें. त्यामुळें ता. १२ जून १८०३ रोजीं क. कॉलिन्स याने जरी शिंद्यांच्या लष्करांतून निघून जाण्याची पहिली धमकी शिंद्याला दिलेली होती, तरी ते ता. १ ऑगस्ट १८०३ पर्यंत शिंद्यांच्या छावणीत लोंचटपणानें चिकटून बसलेले होते. व या मुद्द्यांत शिंदे, भोसले, जनरल वेलस्ली व मार्क्स वेलस्ली, यांच्या दरम्यान वाटाघाटीचीं बोलणीं चाललेलीं होती. या वाटाघाटींमध्ये शिंद्यांचे असें म्हणणें होते की, वसईच्या तहाच्या पूर्वी पेशव्यांच्या सर्व कारभाराची जबाबदारी आपल्याकडे होती; त्याचप्रमाणें पहिल्या मराठा वारच्या नंतर जो साल-बाईचा तह झाला, त्या तहाला शिंदे हेच जामीन होते; अशा स्थितीमध्ये आपल्या संमती-शिवाय इंग्लिशांनीं पेशव्यांपाशीं वसईचा तह केला, हें नीतीच्या दृष्टीनें बरोबर केलें नाहीं. व शिंद्यांचें हें म्हणणें अगदीं बरोबरही होतें. तरी पण शिंद्यांच्या बाजूला जरी हें एक सबळ कारण होतें, तरी तेवढ्या कारणासाठीं इंग्लिशांशीं लढाई करण्याचा शिंदे किंवा भोसले यांपैकीं कोणाचाच विचार नव्हता, व तसें त्यांनीं इंग्लिशांना कळविलेंही होतें. परंतु शिंदे आणि भोसले यांचा जरी इंग्लिशांशीं लढाई करण्याचा विचार नसला, तरी इंग्लिशांचा त्यांच्याशीं लढाई करण्याचा विचार ठरलेला होता, त्याला ते काय करणार ? नदीच्या प्रवाहांतील खालच्या बाजूला मुकाब्यानें आणि शांतपणानें पाणी पिणाऱ्या बकऱ्यानें जरी त्या नदीच्या प्रवाहांतील वरचें पाणी गढूळ करणें केव्हांही शक्य नव्हतें, तरी त्या प्रवाहांतील वरचें स्वच्छ पाणी पिणाऱ्या सिंहाच्या मनांतून त्या बकऱ्याला कसें तरी करून खावयाचें होतें, याला तें विचारें बकरें काय करणार ? शिंदे आणि भोसले हे दोघेही आपापलीं सैन्ये

घेऊन आपल्या हद्दीमध्ये अजिंक्य्याच्या घाटाच्या पलीकडे होते. ते इंग्लिशांच्या संरक्षणाखालील पेशव्यांच्या किंवा निजामाच्या हद्दीत मुळीच नव्हते; व आम्ही अजिंक्य्याचा घाट चढून वर येणार नाही आणि इंग्लिशांशी लढाई करण्याचा आमचा विचार नाही, असेंही आश्वासन त्यांनी दिलें होतें.

असें असतां क. कॉलिन्स यानें त्यांच्यामार्गे असें एक ठुमणें लावलें कीं, शिंदे व भोसले या दोघांनीही आपापलीं सैन्ये घेऊन आपापल्या मुलखांत परत जावें. पण जनरल वेलस्ली व क. स्टीव्हनसन हे दोघे मिळून आपल्या हाताखाली ३०१३५ हजार सैन्य घेऊन मराठ्यांच्या मुलखांत घुसलेले असतांना त्यांनीं शिंदे आणि भोसले यांना मात्र आपापलीं सैन्ये काढून नेण्याला सांगावें, हा कोठला सभ्यपणाचा न्याय ! शिंदे आणि भोसले यांनी आपापलीं सैन्ये माघारो न्यावीं, ही अट ज. वेलस्ली यांच्या सूचनेवरून क. कॉलिन्स यानें घातलेली होती. ही अट अन्यायाची कशो होती आणि ती मानण्याला शिंदे व भोसले हे कसे बांधलेले नव्हते, हें वर दाखविलेलेंच आहे. पण ही अट न्यायाची होती आणि ती शिंदे व भोसले यांनी पाळावयाला पाहिजे होती, असें क्षणभर मानलें, तरी ज. वेलस्ली यांनी ही अट घालण्यामध्ये जीं एक गुप्त वस्तादगिरी करून ठेविलेली होती, तिचा त्यांनी आपण होऊनच उघड रीतीनें स्फोट करून ठेविलेला नसता, तर ती भोळसर स्वभावाच्या सामान्य इंडियन लोकांच्या लक्षांत येणें शक्य नव्हतें ! ती जनरल वेलस्ली यांची वस्तादगिरी अशी कीं, शिंदे आणि भोसले यांनी आपल्या फौजा घेऊन आपल्या मुलखांत परत जावें, अशी अट ज. वेलस्ली यांनी त्या दोघांना घातली होती; पण ह्या फौजा त्यांनीं किती दिवसांत परत नेल्या पाहिजे होत्या ? अट म्हटली म्हणजे तिला कांहीं तरी मुदत पाहिजे कीं नको ? पण अशी मुदत ज. वेलस्ली यांनी आपल्या अटीला कांहीं घातली होती काय ? नाही ! तर मग ही मुदत घालण्याचें त्यांच्या स्मरणांतून चुकीनें राहिलें काय ? तर नाही ! तसेही नाही ! ही मुदत घालण्याचें चुकून राहिलें नसून ती मुदत न घालण्यांत ज. वेलस्ली यांच्या मनांत एक कपटाचा डाव होता. आणि तो कपटाचा डाव त्यांनी आपल्या एका पत्रामध्ये कबूलही केलेला आहे ! ता. १७ जुलै १८०३ रोजी पुण्याचे रेसिडेंट, क. क्लॉज यांना पाठविलेल्या पत्रांत ज. वेलस्ली पुढीलप्रमाणें लिहितात:—“ I have not fixed when he (Dowlut Rao Scindhia) should withdraw; because I wish to keep in my own breast the period at which hostilities will be commenced; by which advantage it becomes more probable that I shall strike the first blow. ” या वाक्यांत ज. वेलस्ली स्पष्टपणानें असें कबूल करतात कीं, “ सैन्य माघारें नेण्याविषयीं दौलतराव शिंद्याला जी अट घातली होती, त्यांत त्याने सैन्य किती दिवसांच्या आंत माघारें न्यावें, ही मुदत मीं मुद्दामच घातलेली नव्हती. व तसें करण्यांत माझ्या मनांतील हेतु असा होता कीं, दौलतराव शिंद्याने ही अट पाळली नाही, अशी कुरापत लढाई सुरू करतांना आपल्या सोयीप्रमाणें आपल्याला पाहिजे तेव्हां काढतां यावी ! व असें झालें म्हणजे लढाई सुरू झाल्याबरोबर शिंद्यावर पाहिला हल्ला करण्याची संधि आपल्याला मिळावी ! हा माझा यांतील हेतु होता. ”

हा इंग्लिशांच्या बाजूचा कबूलीजबाब लुचेगिरीचें माप त्यांच्या पदरांत भरपूरपणें घालीत आहे. पण या वाटाघाटीमधील आणखीही एक इंग्रजां वस्तादागिरी लक्षांत घेण्यासारखी आहे. व त्यावरून इंग्लिश लोक हे बाह्यात्कारी जरी न्यायाचे ढोंग करीत असले, तरी आंतून त्यांच्या मनांत कपट असतें, ही गोष्ट चांगली सिद्ध होते. शिंदे आणि भोसले यांनी आपली सैन्ये आपापल्या मुलुखांत परत न्यावीं. म्हणजे इंग्लिशांनीं महाराष्ट्रामध्ये जीं सैन्ये आणिली आहेत, तींही ते माघारी नेतलि, असे इंग्लिशांच्या बाजूचे बाहेरून दिसण्यांत सरळपणाचें बोलणें इंग्लिशांच्या वतीनें क. कालिन्स यानें दौलतराव शिंदे यांना कळविलें होतें. पण शिंद्यानें आपली फौज माघारी नेली असती, तर मग तरी इंग्लिशांनीं आपली फौज खरोखरच महाराष्ट्रांतून काढून नेली असती काय ? परंतु इंग्लिशांचा तसा मुळीच विचार नव्हता. गव्हर्नर जनरलकडून पुण्याचे रेसिडेंट, क. क्लोज, यांच्याकडे आलेल्या एका पत्रामध्ये या बाबीसंबंधाचा पुढील मजकूर आढळतो:—In the event of Scindhia's return to the northward of the Nerbuddah, it may still be necessary to retain the army in the field for the purpose of preventing Holkar's troops to Poonah. शिंद्याचें लष्कर नर्मदेच्या उत्तरेस निघून गेलें, तरी होळकराच्या बंदेवस्ताकरितां आपलें सैन्य आपल्याला रणांगणावर कायम ठेवणें जरूरच आहे, असें या पत्रामध्ये स्पष्ट म्हणण्यांत आलेलें आहे. आणि असें जर होतें, तर तुम्हीं आपलें सैन्य माघारें नेलें, म्हणजे आम्ही आपलें सैन्यही माघारें नेऊं, ही शिंद्याच्यापुढें इंग्लिशांनीं मांडलेली अट निव्वळ लबाडीची आणि खोडसाळपणाची नव्हती काय ? सारांश, कांहीं तरी कुरापत काढून इंग्लिशांना शिंद्यापाशीं लढाई सुरू करावयाची होती. तेव्हां त्या घोरणाप्रमाणें इंग्लिशांच्या बाजूची लढाईची तयारी झाल्यानंतर क. कॅलिन्स हे ता. १ आगष्ट १८०३ रोजी शिंद्याची छावणी सोडून निघून आले. आणि अखेरीस ता. ६ आगष्ट १८०३ रोजी ज. वेलस्ली यांनीं शिंदे व भोसले यांच्याविरुद्ध लढाई पुकारली.

इंग्लिशांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत आणि दक्षिण महाराष्ट्रांत अशी दोहोंकडेही शिंद्यावर एकदम स्वारी करण्याची तयारी करून ठेविलेली होती. उत्तरेकडील सैन्याचें आधिपत्य लॉर्ड लेक यांच्याकडे देण्यांत आलेलें होतें आणि दक्षिणेंतील सैन्यावर जनरल वेलस्ली यांना नेमलेलें होतें. तेव्हां शिंद्याच्या विरुद्ध ता. ६ आगष्ट रोजी लढाई पुकारण्यांत आल्याबरोबर उत्तरेकडे आणि दक्षिणेकडे अशी दोहोंकडेही शिंद्याच्याविरुद्ध एकदम लढाई सुरू करण्यांत आली. यापैकी उत्तरेकडील अलीगड, दिल्ली, लासवारी, वगैरे ज्या मोठमोठ्या लढाया झाल्या, त्यांचें वर्णन पुढें निरालें देण्यांत येणार असून येथें फक्त दक्षिणेंतील असई, आरगांव वगैरे लढायांचीच हकीकत देण्याचें योजण्यांत आलेलें आहे. इ. स. १८०३ च्या मे महिन्यात बाजीरावसाहेबांना पुण्याच्या गादीवर बसवून झाल्यानंतर ज. वेलस्ली हे कांहीं दिवस पुण्यास राहिले होते. पण पुढें ता. ४ जून १८०३ रोजी त्यांनीं पुणें सोडलें. आणि आपल्या सैन्यासह ते अहमदनगरकडे जाण्याला निघाले. व अहमदनगरच्या अलीकडे कांहीं थोड्या अंतरावर वाळकी म्हणून एक गांव आहे, तेथें ता. १४ जून रोजी पोचून त्या ठिकाणीं ते आपल्या सैन्याचा तळ देऊन राहिले. नंतर ता. ६ आगष्ट १८०३ रोजी लढाई पुकारली

गेल्याबरोबर ते बाळकीहून अहमदनगरचा किड्या घेण्याकरितां ताबडतोब पुढें निघाले. परंतु त्या दिवशीं पाऊस फार पडलेला असल्यामुळें सर्व रस्ते बिघडून गेलेले होते. म्हणून त्या दिवशीं त्यांना कूच करितां आलें नाहीं. नंतर ता. ७ आगष्ट रोजीं त्यांची छावणी अहमदनगरच्या किड्याजवळ येऊन पडली. व त्यांनीं ताबडतोब ता. ८ रोजीं नगरच्या किड्याला वेढा घालण्याचें काम सुरू केलें; आणि ता. ११ आगष्ट रोजीं अहमदनगरचा किड्या इंग्लिशान्च्या ताब्यांत आला. ता. ६ आगष्ट रोजीं लढाई पुकारली गेली आणि ता. ७ आगष्टला ज. वेलस्ली अहमदनगरच्या किड्यापुढें येऊन दाखल झाले; व पुढें दोन चार दिवसांत त्यांनीं शिंद्याच्या ताब्यांत असलेला अहमदनगरचा किड्या घेतला. यावरून काय व्यक्त होतें ? शिंदे आणि भोसले यांनीं आपलें सैन्य अमुक मुदतींत माघारें न्यावें, अशी मुदत न घालण्यामध्ये ज. वेलस्ली यांना जो फायदा साधून ध्यावयाचा होता, तो हाच होय. लढाईतल्या पहिल्या जयावर पुढील पुष्कळ परिणाम अवलंबून असतात. कुस्ती करण्याकरितां दोन पहिलवान उभे राहिले, तर पहिला पेच आपल्या प्रतिपक्षावर आपला पडावा, यासाठीं प्रत्येक जण आपापल्यापरीनें निरनिराळ्या हिकमतीं करीत असतो; तशांतलीच ज. वेलस्ली यांची ही हिकमत होती. शिंदे आणि भोसले यांच्या मनांतून इंग्लिशांवर हज्रा करण्याचा इरादा आहे, असे आरोप त्यांच्यावर लढाईच्यापूर्वी लादण्यांत येत होते. परंतु हें जर खरें असतें, तर ६ आगष्टला लढाई पुकारली गेल्यानंतर लगेच एकदोन दिवसांत ज. वेलस्ली यांनीं ज्याप्रमाणें अहमदनगरच्या किड्याला वेढा घातला, त्याप्रमाणें शिंदे आणि भोसले यांनाही कांहीं करितां आलें असतें. पण तसें त्यांनीं कांहीं एक केलें नाहीं. यावरून लढाई करण्याचें कपट कोणाच्या मनांत वास्तविक होतें, हें दिसून येतें. शिंदे आणि भोसले यांनीं ताबडतोब कांहीं केलें नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर इंग्लिशांनीं ता. ६ आगष्ट रोजीं लढाई पुकारली तेव्हांपासून ता. २३ सप्टेंबर १८०३ रोजीं असईची लढाई झाली, तेथपर्यंत—म्हणजे जवळ जवळ दीड महिना—कांहीं किरकोळ हालचालीशिवाय विशेष कांहीं एक न करितां ते स्वस्थ बसले होते. परंतु इंग्लिशांच्या मनांत पहिल्यापासूनच कपट असल्यामुळें आपणच लढाई पुकारल्याचें निमित्त करून नगरच्या किड्याच्या रूपानें त्याचा पहिला फायदा घेण्याला ज. वेलस्ली हे तयार झाले. अहमदनगरचा किड्या हा पेशव्यांकडून शिंद्याला मिळलेला असून तो त्या केलीं शिंद्याच्या ताब्यांत होता, त्या किड्यावर ज. वेलस्ली यांचा बोळा होता; व यासाठीं ते नगरच्या जवळच्या बाळकी या नावाच्या एका गांवां टपून बसलेले होते. आणि लढाई पुकारल्याबरोबर त्या किड्यावर त्यांनीं झडप घातली !

अहमदनगरच्या किड्याला ज. वेलस्ली यांनीं वेढा घालण्याला सुरवात केली, त्या वेळीं त्यांनीं तेथें एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. त्या जाहीरनाम्यांतील मुख्य सारांश असा होता कीं, शिंदे आणि भोसले हे आपल्या सरहद्दीच्या जवळ मोठी फौज घेऊन आलेले आहेत; व तेथून ते आपली फौज हालवीत नाहींत. याकरितां केवळ शांतता राखण्याकरितां म्हणून ज. वेलस्ली यांना त्यांच्याविरुद्ध लढाई सुरू करणें भाग पडत आहे ! पण याच्याशिवाय त्या जाहीरनाम्यामध्ये आणखीही एक महत्त्वाची वस्तुादगिरी होती. त्या जाहीरनाम्यानें आसपासच्या सर्व रयत लोकांना असें फर्माविण्यांत आलेलें होतें कीं, आम्ही तुम्हां रयत

लोकांच्या विरुद्ध ही लढाई सुरू केलेली नाही ! आणि म्हणून सर्व रयत लोकांनी आणि त्यांच्या त्या त्या अंमलदारांनी आपापल्या जागी स्वस्थ असावे ! व त्यांना जे हुकूम देण्यांत येतील, ते त्यांनी पाळावे ! त्याचप्रमाणे त्यांच्या मुलखांतून जाणाऱ्या इंग्लिश सैन्याला जर त्यांनी काही त्रास दिला नाही, तर त्या रयत लोकांनाही काही त्रास न पोचेल अशी व्यवस्था करण्यांत येईल; पण रयत लोकांपैकीं आपलीं घरे सोडून कोणी बाहेर पडतील, किंवा इंग्रजी सैन्याला काही त्रास देतील, तर त्यांना शत्रूप्रमाणे समजून शासन करण्यांत येईल !

अशा प्रकारचे जाहीनामे इंग्लिशांनी हिंदुस्थानच्या इतिहासांत पुष्कळ वेळां प्रसिद्ध केल्याचें आढळून येतें; व या जाहीरनाम्यांनी हिंदुस्थानांतील लोक फसलेले असल्याचेंही पुष्कळ वेळां आढळून येतें. तेव्हां असल्या या जाहीरनाम्यांच्या योगानें हिंदुस्थानांतील लोकांनीं फसावें कीं काय, हा त्यांना विचार करण्यासारखा एक प्रश्न आहे. आणि म्हणून हल्लींच्या स्थितींतून निघून आपण त्या वेळच्या स्थितीमध्ये थोडा वेळपर्यंत जाऊं या. आपण १९२६ सालचे हिंदुस्थानचे रहिवासी नसून आपण १८०३ सालचे अहमदनगरच्या किल्ल्याच्या आसपासचे रहिवासी असे रयत लोक आहोत, अशी आपण कल्पना केला, तर या वर दिलेल्या जाहीरनाम्याच्यासारख्या फसवणुकीच्या जाहीरनाम्याकडे आपण कोणत्या दृष्टीने पाहिलें पाहिजे ? आपला अहमदनगरचा किल्ला आणि त्याच्या खालचा प्रांत हा शिंद्याचा प्रांत आहे. आणि त्या प्रांतांत रहाणारे आपण शिंद्याचा प्रजा आहों, आणि दौलतराव शिंदे हा आपला राजा आहे. त्या आपल्या राजाच्या अहमदनगरच्या किल्ल्यावर गनीम चालून येत आहे आणि ती आपल्याला असे सागत आहे की, तुम्ही आमच्या सैन्याला त्रास देऊं नका. तर अशा वेळीं आपण जे शिंद्याची रयत त्या आपलें कर्तव्यकर्म काय असलें पाहिजे ? आपल्या राजावर, आपल्या राज्यावर, आपल्या मुलखावर आणि आपल्या देशावर शत्रु चाल करून येत असतां तो जाहीरनामे काढून आपल्याला असें शिकवात आहे कीं, तुम्ही आपापल्या घरांत बसून रहा आणि जे हुकूम तुम्हांला पाठविण्यांत येतील, ते तुम्ही पाळा ! अशा वेळीं आपण घरांत बसून रहावें, हेंच आपलें कर्तव्यकर्म आहे काय ? आपण आपलीं अशा प्रसंगांचा कर्तव्यकर्म आपल्या स्वदेशाभिमानापासून शिकावी किंवा शत्रूंच्या खोडसाळ जाहीरनाम्यापासून तीं आपण घ्यावी ? वरील जाहीरनाम्यांत असें भासविण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं, ही लढाई रयत लोकांच्या विरुद्ध पुकारण्यांत आलेली नाही ! तर मग ही लढाई कोणाच्या विरुद्ध पुकारण्यांत आलेली आहे ? दौलतराव शिंद्याच्या ? मग जी लढाई शिंद्याच्या विरुद्ध पुकारली आहे, ती शिंद्याच्या रयतेच्याही विरुद्ध नाही काय ? अर्थात् आहे ! राजा आणि त्याची प्रजा हे दोन्ही मिळून राज्यरूपी संस्था एकजीव झालेली असते, असें असतां प्रजेचा सांगावयाचें कीं, ही लढाई तुमच्या विरुद्ध नाही, तर ती केवळ तुमच्या राजाच्या विरुद्ध आहे, ही निवळ लबाडी नव्हे काय ? एखाद्याला सांगावयाचें कीं, तुम्या हातापायांना धक्का लावण्याचा आमचा बिलकूल विचार नाही, तर केवळ तुमचा गळा दाबून आम्ही प्राण घेणार आहों, तेव्हां अशा वेळीं तुमचे हातपाय काही एक हालचाल न करितां स्तब्ध राहिले, तर

त्यांच्यावर आमची मोठी मेहेरनजर राहिल; याचा अर्थ काय ? असें कोणी दुसऱ्याला सांगितले, तर त्याचा गळा दाबला जात असतां त्याचे हातपाय स्वस्थ रहातील काय ? आणि त्याचप्रमाणें शिंघाच्या विरुद्ध हा जो हल्ला चाललेला आहे, त्यांना आपला कांहीं संबंध नाही, असें म्हणून शिंघाच्या रयतेने स्वस्थ बसावें काय ? पण असले हे इंग्लिशांचे फसवणुकीचे जाहीरनामे त्या वेळच्या मूर्ख लोकांना फसवोत होते; आणि राजावर संकट आलें असतां त्यांच्या प्रजेला घरांत स्वस्थ बसवावयाला लावून हे जाहीरनामे शिंघाच्या रयतेत शिंघाच्या विरुद्ध जाहीर रीतानें फितुरी उत्पन्न करीत होते ! असले जाहीरनामे इंग्लिशांच्या देशांत येऊन कोणी प्रसिद्ध केले, तर ते इंग्लिशांना पमंत पडतील काय ? गेल्या जर्मन लढाईमध्येच जर्मन लोक आपल्या ज्या विमानांनीं इंग्लंडवर स्वारी करण्याचा प्रयत्न करीत होते, त्या विमानांतून त्यांनी अशा हस्तत्रकें खाला टाकलीं असतीं कीं, हे इंग्लंडमधील लोकांनीं, आम्ही फक्त इंग्लंडच्या राजाच्या विरुद्ध ही लढाई सुरू केली आहे, व ही लढाई आम्ही तुमच्या विरुद्ध मुळीच पुकारलेली नाही, तेव्हां आमच्या विमानांवर तोफा न सोडतां तुम्ही आपापल्या घरी स्वस्थ बसावें, तर इंग्लिश लोकांच्या स्वदेशाभिमानाला ही गोष्ट पडला असती काय ? सारांश, असले हे जाहीरनामे मूर्ख लोकांना फसविण्यासाठीं कसे काढलेले असतात, हें या ठिकाणीं आपण शिकले पाहिजे. व जे आपल्या राजावर संकट, ते आपल्यावर संकट, अशा स्वदेशाभिमानाच्या भावनेने अशा प्रसंगां प्रत्येकानें वागण्याला तयार झाले पाहिजे !

ता. ७ आगष्ट १८०३ रोजी ज. वेलस्ली यांनी वरील जाहीरनामा काढला आणि त्याच्याच दुसऱ्या दिवशीं त्यांना अहमदनगरच्या किल्ल्याला वेढा घातला. किल्ल्यामध्ये शिंघाच्या पायदळाची एक पलटण होती, कांहीं घोडेस्वार होते, आणि किल्ल्याचे नेहमीचे संरक्षक असे कांहीं अरब शिपाई होते. या सैन्याकडून किल्ला इंग्लिशांच्या स्वाधीन करण्याचे नाकारण्यांत आल्यावरून अहमदनगरच्या शहरासमोर्बती जो तय होता, त्याच्यावर चढून शहरांत प्रवेश करण्याकरितां ज. वेलस्ली यांनी आपल्या कांहीं तुकड्या पाठविल्या. शहरासमोर्बतालच्या भिंती बऱ्याच उंच होत्या व मधून मधून उभारलेल्या बुरुजांच्या योगानें त्या भिंतीचें संरक्षण करतां येण्यासारखें होतें. शत्रूचे लोक शिंघ्या लावून या भिंतीवर चढले. परंतु भिंतीच्या माथ्यावर उभें रहाण्याला जागा नसल्यामुळे किल्ल्याच्या आंतून या वर चढून आलेल्या शत्रूच्या लोकांवर जो गोळ्याचा मारा होत होता व भिंतीच्या बुरुजावरून अरब लोकांनीं जो गोळीबार चालविला होता, त्यामुळे पुष्कळ वेळपर्यंत शत्रूचे कांहीं चालेना; आणि नंतर जेव्हां शत्रूचे लोक तटाच्या भिंतीवरून शहरांत शिरले, तेव्हांही शहराच्या घरांमधून आणि रस्त्यामधूनही शत्रूवर जोराचा गोळीबार करण्यांत येत होता. परंतु ही स्थिति फार वेळ टिकली नाही; आणि शिंघाचे लोक शहरांतून निघून किल्ल्यांत गेले. या झटापटीमध्ये इंग्लिशांचे ३० लोक मरण पावले आणि सुमारे शंभर सवाशे लोक जखमी झाले.

ता. ८ आगस्ट रोजी ही लढाई झाल्या नंतर ता. ९ रोजी अहमदनगरच्या खास किल्ल्यावर कोठून कसा हल्ला करावा, याच्याबद्दल इंग्लिशांची देडळणी सुरू झाली. पण शहराच्या समोर्बतालची भिंत जशी काबीज करतां आली, तशी किल्ल्याची भिंत सहज

काबीज करता येण्यासारखी नव्हती. या किल्ल्याची भिंत फार जाड असून मजबूत होती. पण किल्ल्याच्या भिंती कितीही मजबूत असल्या, तरी त्यांच्याजवळ येऊन त्या भिंतीच्या खाली मोठमोठाले सुरंग खणून त्या भिंती उडवून देता येतात; किंवा शत्रूला जवळ येतां आले नाही, तरी दुसरे मोठमोठ्या तोफांचे गोळे टाकून किल्ल्याच्या भिंतीत भगदाडे पाडतां येतात. व हॉविट्झर या नांवाच्या ज्या मोठमोठे गोळे फेकणाऱ्या तोफा असतात, त्यांच्या गोळ्यापुढे तर किल्ल्यांच्या भिंती टिकणे फारच जड जातें. या तोफा कोठें तरी एखाद्या आसपासच्या टेकडीच्या आड सुरक्षितपणें ठेवतां येतात. व त्यांचा मारा कोणत्या जागेवरून चाललेला आहे, हे किल्ल्यांतील लोकांना दिसणें शक्य नसल्यामुळे किल्ल्यांतून त्या तोफांवर नेमका मारा करणे अशक्य होतें. आणि जमिनीच्या पातळीशीं वाढेल तितका लहान किंवा मोठा कोन करून या हॉविट्झर तोफांना आकाशांतून अर्धवर्तुळाकार मार्गानें गोळा फेकण्याची सोय असल्यामुळे तो गोळा मात्र विवक्षित ठिकाणी नेमका मारतां येण्यासारखा असतो. सारांश, सुरंग आणि हॉविट्झर तोफा यांच्यामुळे जुन्या किल्ल्यांच्या मजबूत भिंतीही संरक्षणाच्या कामी कमकुवत होऊं लागल्या. तेव्हां या संकटापासून किल्ल्यांच्या भिंतींचें संरक्षण करण्याकरितां पुढे पुढें एक निराळी युक्ति योजण्यांत येऊं लागली. किल्ल्यांच्या मुख्य भिंतीच्या पुढें कांहीं अंतरावर मातीचे मोठमोठे ढांग रचण्यांत येऊं लागले. व या मातीच्या उंच उंच भिंती बऱ्याच लागल्या. या भिंतीची रचना अशी असे की, त्यांची किल्ल्याच्या अंगाकडील बाजू उंच असून दुसरी बाजू मात्र पुढील मैदानाच्या दिशेने उतरती उतरती होत गेल्ली असे. अशा प्रकारच्या या मातीच्या भिंतीपासून दोन प्रकारचे फायदे होतात. या मातीच्या भिंतीची तळाची रुंदी फार मोठी असल्यामुळे सुरंगाची भीति रहात नाही; व शत्रूकडून तोफांचे गोळे आले, तरी ते या मातीत गडप होऊन जातात; आणि एखाद्या किल्ल्याची दगडी किंवा विंदाची भिंत तोफेने कोसळून पडायची, तसा येथें कांहींच प्रकार होत नाही. व याच्याशिवाय आणखी एक मोठा फायदा आहे तो असा की, शत्रु या मातीच्या भिंतीच्या दरडीवरून वर चढून येऊं लागला असतां आंतील किल्ल्याच्या भिंतीवरील लोकांना आयताच समोरून मारा करण्याला फार सोईचें पडतें. अशा प्रकारच्या मातीच्या दरडी त्या वेळीं नगरच्या किल्ल्याच्या भोंवतीं चौफेर होत्या. त्यामुळे या किल्ल्यावर यशस्वी रीतीने हद्द करण्याचें काम फार अवघड होऊन बसलेलें होतें तरी पण अशा स्थितीतही ज. वेलस्ली यांनीं ईंग्रजी शौर्य दाखविण्याची एक युक्ति अखेरीस शोधून काढलीच ! ती युक्ति कोणती ? ती इंग्लिशांची नेहर्माचीच युक्ति आहे ! व ती वाचकांनीं न सांगतांही सहज ओळखली पाहिजे ! या वेळीं इंग्लिशांनीं अहमदनगरचा किल्ला कसा शौर्याने काबीज केला, याच्याबद्दलची अहमदनगर गॅझेटिअरमधील पुढील हकीकत सर्वांनीं लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ती अशी:-

When after capturing the town General Wellesly reconnoitred the fort on the 9th August, the complete protection which the glacis afforded to the wall, made it difficult to fix on a spot for bombardment. Raghurao Baba, the Desh-

mukh of Bhingar, received a bribe of £ 400 (Rs. 4000) and advised an attack on the east face."

यांतील तात्पर्य असे आहे कीं, अहमदनगर शहर ता. ८ आगष्ट रोजी तात्यांत आल्यानंतर ता. ९ आगष्ट रोजी ज. वेलस्ली यांनी अहमदनगरच्या किल्ल्याची जेव्हां पहाणी केली, तेव्हां त्या किल्ल्याच्या संरक्षणाकरितां केलेली मजबुती पाहून त्या किल्ल्याच्या भिंतीवर कोठून तोफाचा मारा करावा, हें त्यांना कांहींच समजेना. तेव्हा अहमदनगरच्या किल्ल्याच्या जवळच भिंगार म्हणून जे एक गांव आहे, तेथील रघुरावबाबा देशमुख यांनी ४०० पौंडांचा (म्हणजे ४००० रुपयांचा) लांच घेतला आणि किल्ल्याच्या पूर्व बाजूने हल्ला करण्याचा मार्ग दाखवून दिला !

हिंदुस्थान देश ! तुझें स्वातंत्र्य कसे टिकावें ? आपलें स्वातंत्र्य गेलें, म्हणून तूं रड-तोस ! पण तुझें स्वातंत्र्य काय म्हणून टिकावें ? जेथें तुझ्या पोटाचीच पोरे तुझ्या स्वातंत्र्याच्या इमास्तविर निखारे ठेवण्याला तयार होतात, तेथें तुझें स्वातंत्र्य टिकणार कसे ? देशमुख म्हणजे देशाचें मुख ! या देशमुखानींच जर आपलें मुख अशा प्रकारच्या ह्या ४००० रुपयांच्या लांचाच्या नरकामध्ये खुपसलें, तर, हे हिंदुस्थाना, तुझ्या देशाचें मुख गुलामगिरीच्या दुर्गंधीनें हल्लीं लडबडून गेलेलें असलें, तर त्यांत नवल तें काय ! देशमुख म्हणजे देशाचे मुख्य ! त्या देशांतील मुख्यांनींच जर अशीं हीं हरामखोरपणाचीं कामें करण्याला सुरवात केली तर, हे हिंदुस्थान देशा, तुझें स्वातंत्र्य टिकावयाचें कोणाच्या जोरावर ? देशमुखाना देशमुखीच्या सनदा दिलेल्या असतात, त्या अशा प्रकारचीं देश बुडवण्याचीं कामें करण्याकरितांच दिलेल्या असतात काय ? त्यांनीं देश वसवावा, लोकांना आबाद करावें आणि तेथें आपलें स्वराज्य उभारावें, यासाठीं त्यांना ह्या देशमुख्या मिळालेल्या असतात ना ? पण ज्यांनीं स्वराज्यें उभारावयाचीं, तेच जर आपल्या किल्ल्यांच्या माऱ्याच्या जागा शत्रूंना दाखवूं लागले, तर, हिंदुस्थाना, हे बिचाऱ्या दुर्दैवी हिंदुस्थाना, तुझ्या पायांमध्ये लोकांनीं लोखंडी गुलामगिरीच्या बिड्या कां ठोकूं नयेत, याबद्दल तूं कांहीं कारण दाखवूं शकशील काय ? हिंदुस्थान देशांतील देशमुखच जर आपल्या फितुरीनें किल्ल्यांच्या भिंती फोडूं लागतील, तर त्या हिंदुस्थान देशांतील निर्जीव अशा बिचाऱ्या विटा आणि निर्जीव असे बिचारें दगड हे हिंदुस्थानांतील स्वातंत्र्याचे किल्ले किती दिवस पडावयाचे थांबवून धरतील ? अरबस्थानांतील अरब शिपायांनीं अहमदनगरच्या किल्ल्याच्या बचावासाठीं आपले प्राण द्यावे आणि अहमदनगरच्या जवळील भिंगारच्या एका रघुराव बाबांनीं त्या किल्ल्यावर कोठून हल्ला करावा ती वाट दाखवून द्यावी, ही किती शरमेची गोष्ट आहे ! या रघुराव बाबांनीं जे ४००० रुपये घेऊन हें अधमपणाचें कृत्य केलें, ते ४००० रुपये केव्हांच नाहीसे झाले असतील ! पण त्या त्यांच्या पातकाचीं फळे अजून-अजून सवाशे वर्षेपर्यंतही—टिकून राहिलेली आहेत ! रघुराव बाबांनीं जर हा मार्ग दाखवून दिला नसता, तर कदाचित् अहमदनगरचा किल्ला पुष्कळ दिवस लढला असता. कदाचित् आर्थर वेलस्ली यांचे बरेच दिवस अहमदनगरच्या किल्ल्यासमोरच कुचंबून बसण्यांत फुकट गेले असते, आणि त्यामुळे कदाचित् शिंदे आणि भोसले यांना आपल्या तयारीला

आणि डावपेचाला जास्त अवकाश मिळून असई आणि आरगांव येथील लढायांचे परिणाम कांहीं निराळेच झाले असो ! पण रघुराव बाबांच्या द्रव्यतुष्णेचा खळगा भरण्याला ४००० रुपयांची जर जरूर असली, तर त्याच्यापुढे हिंदुस्थानच्या हिताहिताचा त्या थोर द्रव्यलोभी विभूतींना काय प्रश्न आहे ? असल्या लोकांनी—इंग्लिशांनी नव्हे—हिंदुस्थानांतील लोकांना गुलाम केले आहे ! असले लोक हिंदुस्थानांत किती तरी पसरलेले आहेत ! कलकत्त्याचे उर्माचंद, पुण्याचे बाळाजीपंत, प्रतापसिंग महाराजांच्या पदरचे बळवंत महार चिटणीस, रायगडचा रायनाक महार, मालेगांवचा नांव माहीत नसलेला न्हावी, सातारचा नरसु काकड्या, बुंदेलखंडचा हिमत बहादर, सहाराणपूरचा वेडंबूखान आणि भिंगास्वा रघुराव बाबा, अशीं कांहीं थोडीशीं नांवें इंग्लिश इतिहासकारांनी आपल्या गुलदस्तांतून बाहेर फोडलेली आहेत. पण यांच्याशिवाय त्यांच्या गुप्त कागदपत्रांत असल्या स्वदेशद्रोही लोकांची किती तरी नांवें झांकून ठेविलेलीं असतील. हिंदुस्थानांत कितीही निरनिराळ्या जाती असल्या, तरी त्या एक वेळ चालतील; पण ही स्वदेशद्रोही लोकांची जात हिंदुस्थानांत निर्माण झाल्यापासून हिने हिंदुस्थानचे अगणित अकल्याण केलेलें आहे ! महाभारतांतील वनपर्वीत कौरव आपल्याला वनवासाला धाडीत आहेत, याबद्दल भीमाला त्वेष आला नाही; तर ज्या द्यूताचा हा परिणाम तें द्यूत धर्म ज्या हातांनीं खेळला, ते हात जाळून टाकण्याकरितां, भीम त्वेषानें आपल्या धाकड्या भावांपाशी निखारे मार्ग लागला ! त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतील स्वदेशद्रोही लोकांचो ही जात आणि फितुरीचा पैसा घेण्यासाठी पुढें सरसावणारां त्यांचे ते हात-हे हिंदुस्थानांतून नामशेष झाले पाहिजेत ! हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या कामीं ज्यांनीं प्रयत्न केले आणि ज्यांनीं यश संपादिले, त्या थोर विभूतींचे उत्सव करण्याची आपल्यामध्ये हल्ली प्रवृत्ति उत्पन्न झाली आहे, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. व एकेका शिवाजीचे एकेका वर्षांतून तीन तीन चार चार वेळां महोत्सव साजरे करण्यांत येत आहेत, ही तर त्याच्याहिपेक्षा अभिनंदनीय गोष्ट आहे ! पण नुसते या स्वातंत्र्यप्रिय महात्मांचे उत्सव साजरे करून काय होणार आहे ? स्वातंत्र्यप्राप्तीकरितां एक महात्मा प्रयत्न करूं लागला, तर त्याचे पाय खड्यांत आणि खोड्यांत घालण्याकरितां शेंकडों फितुरी महात्मे ईंग्रजांच्यापुढे अहमहामिकेनें धावत येतात, अशी हिंदुस्थानची स्थिति आहे ! अशा स्थितीत नुसत्या स्वातंत्र्यप्रिय लोकांचे उत्सव करूनच भागावयाचें नाही ! तर त्यांच्याच बरोबर असले जे हे स्वदेशद्रोही आणि फितुरी लोक असतात, त्यांच्या निषेधाचेही दिवस साजरे करण्याची हिंदुस्थानानें सुरवात केली पाहिजे. आतां यांचे जन्मदिवस साजरे करावे किंवा मृत्यूचे दिवस साजरे करावे, असा साहजिकपणेंच इतिहाससंशोधकांच्यापुढें प्रश्न येईल. हे फितुरी आणि स्वदेशद्रोही लोक ज्या दिवशीं जन्मास येतात, तो दिवस हिंदुस्थानाला अतिशय अनिष्ट होय ! त्या दिवसापासून हिंदुस्थान देश भिडूं लागतो कीं, आतां हा स्वदेशद्रोही मनुष्य मोठा झाला म्हणजे हा काय काय लांच घेईल, काय काय आपलीं खासगीं कामें करून घेईल, काय काय पदव्या मिळवील आणि त्याच्या मोबदल्यामध्ये हा काय काय बातम्या फोडील, कोणकोणत्या गळ्याला तात लावील आणि कोणकोणत्या रीतींनीं आपल्या देशाच्या पारतंत्र्यामध्ये भर घालील कोण जाणें ! पण हा फितुरी महात्मा मरण पावला; म्हणजे हिंदुस्थान देशाचा जीव हायसा होतो !

त्याची धास्ती थांबते ! आणि आतां हा मेल्यामुळें यापुढें तरी हा स्वदेशाची फितुरी करू शकणार नाही, असें पाहून त्याची काळजी नाहीशी होते ! तेव्हां अशी परिस्थिति असल्यामुळे ह्या विश्वासघातकी लोकांचे मृत्यूचे दिवसच तीव्र निषेधाच्या जाहीरसमांनीं साजरे करणें हेंच योग्य होणार आहे. परंतु अमल्या या धुद्र आणि घाणेरड्या लोकांच्या मृत्युतिथि शोधून काढावयाच्या म्हटलें, तर तें चांगल्या चांगल्या इतिहाससंशोधकांलाही एक मोठें अवघडच काम होणार आहे. तेव्हां ज्यांच्या मरणाचा दिवस ठाऊक नाही, त्यांचा पक्ष करण्याकरितां जशी एक सर्वपित्री अमावास्या धर्मशास्त्रानें ठरवून टाकलेली आहे, त्याप्रमाणें वर्षांतील एखादा अतिशय वाईट फुयोगाचा दिवस पाहून तो असल्या या कृतघ्न लोकांच्या जाहीर निषेधासाठीं मुकर करण्यांत यावा ! व कोणी देशद्रोहाचें अधमपणाचें काम केलें असतां त्याचा लोकांना किती तिडकारा आहे हें त्या दिवशीं त्यांच्या फितुरीच्या कृत्याचे इतिहास सांगून आणि त्यांच्या दुष्परिणामाबद्दल व्याख्यानें देऊन व्यक्त करण्यांत यावें. स्तुति आणि निंदा हीं लोकांच्या हातांत अमोघ अर्भे आहेत. त्यांपैकीं सार्वजनिक निंदेचा प्रयोग असल्या देशद्रोही लोकांच्या विरुद्ध जाहीर निषेधाच्या रूपानें केल्याशिवाय हा रोग हिंदुस्थानांतून कर्धाही नाहीसा होणार नाही !

वर सांगितल्याप्रमाणें कपटानें आणि फितुरीनें अहमदनगरचा किष्ना हस्तगत करून घेतल्यानंतर ज. बेलस्ली यांचें सैन्य निजामच्या सहद्दीच्या रोखानें निघालें. शिंदे आणि भोसले यांचीं सैन्ये हीं अजिंक्याच्या घाटानें उत्तरेकडून खाली उतरून औरंगाबाद, जालना, हैद्राबाद, वगैरे शहरांवर हल्ले करावे, अशा हेतूनें निजामच्या सहद्दीवर येऊन दाखल झालेली होती, असें इंग्लिशांना वाटत होतें. म्हणून त्यांना अटकाव करण्याकरितां आणि त्यांना लडाई देण्याकरितां इंग्लिशांचें सैन्य तिकडे निघाले. ज. बेलस्ली यांच्या हाताखालील सैन्य नगरहून दक्षिणच्या अंगानें गोदावरीच्या डाव्या बाजूच्या कांठानें कूच करीत चालले होतें, परंतु याचवेळीं क. स्टीव्हन्सन यांच्या हाताखालील दुसरें एक सैन्य नगरच्या अलीकडे गारदौंड येथें जमा झालेलें होतें, या सैन्यानें उत्तरेच्या बाजूनें कूच करून औरंगाबादेकडे चाल करून यावें असा हुकूम देण्यांत आलेला होता. व अशा दोन निरनिराळ्या मार्गांनीं हीं इंग्लिशांचीं दोन सैन्ये शिंदे आणि भोसले यांच्यावर चाल करून चाललेलीं होती.

जेव्हां एकादें मोठें सैन्य अशा रीतीनें कूच करण्याकरितां निघतें, तेव्हां त्यासैन्याचे दोन विभाग करून—त्या दोन विभागांना जरी अखेरीस एकाच उद्दिष्ट ठिकाणावर एकत्र जमावयाचें असतें, तरी तेंपर्यंत मध्यंतरींच्या अवकाशांत—त्यांना दोन निरनिराळ्या रस्त्यांनीं बहुधा पाठविण्यांत येत असतें, हा लष्करी हालचालीचा एक ठराविक प्रघातच पडून गेलेला आहे. व याचें कारणही उघडच आहे. ज्यांत हजारों लोक एकत्र झालेले आहेत, असें एकादें मोठें सैन्य सगळेंच जर एकाच वाटेनें जाऊ लागेल, तर इतक्या लोकाना आणि त्यांच्या जनावरांना अन्नपाणी व दाणावैरण मिळण्याचीही पंचाईत पडते. व हे इतके लोक ज्या प्रांतांतून कूच करीत असतात, त्या प्रांतांत ते असा मोठा दुष्काळ उत्पन्न करतात की, त्या आपण उत्पन्न केलेल्या दुष्काळामध्येंच त्यांना मरणाची पाळी येते. शिवाय, एकाच रस्त्यानें इतकें मोठें सैन्य चालून जावयाचें झालें, तर त्या सैन्याची

रांग अनेक कोसच्या कोस लांब वाढते व त्यामुळे सैन्याला जलदीने कूच करता येत नाही व अशा स्थितीत सैन्याच्या ज्या हालचाली जलदीने व्हावयाला पाहिजे असतात, त्या होऊ शकत नाहीत. आणि सैन्याची अशी लांबव लांब रांग चाललेली असतां शत्रूने जर त्या रांगेला मध्येच गांठले, तर मात्र मग त्या रांगेतील सैन्याची दुर्दशा विचारावयालाच नको. त्या रांगेच्या तांडाशी पायदळ असले आणि त्या पायदळाची व शत्रूची लढाई जुंयली, तर त्या पायदळाचे घोडेस्वार आणि तोफखाना हीं मागे राहिल्यामुळे त्याचा कांही उपयोग होत नाही. व एक एक विभागावर जय मिळवीत मिळवीत शत्रूला सगळे सैन्य सहज जिंकतां येते. परंतु हेंच त्या सैन्याचे दोन विभाग करण्यांत येऊन तीं दोन्ही सैन्ये निरनिराळीं कूच करीत असलीं, तर निरनिराळ्या प्रांतांतून त्यांना अन्नपाण्याचा मुबलक पुरवठा होऊ शकतो, त्यांना कूच करण्याला ऐसपैस अवकाश मिळतो आणि त्यांतील एका विभागावर शत्रूने हल्ला केला असतां दुसऱ्या विभागांतील सैन्य त्या शत्रूवर दुसरीकडून येऊन हल्ला करू शकते, असे या विभागण्याच्या तत्त्वामध्ये अनेक फायदे आहेत.

हल्लीं रेल्वे आणि तारयंत्रे हीं नवीन उपयुक्त साधनें उपलब्ध झाल्यामुळे अलीकडच्या सैन्याच्या हालचालींचे शस्त्र फारच प्रगतीला जाऊन पोहोचलेले आहे. परंतु शंभर-सव्वानें वर्षांच्या पूर्वी तशी स्थिति नव्हती आगगाड्यांच्या अभावीं त्या वेळची सैन्ये पायांनींच कूच करीत असत. आणि तारयंत्राच्या अभावीं हेर, बातमीदार, हरकरे, वगैरे-च्या साधनांनींच सैन्याच्या हालचालींच्या बातम्या एकमेकांना कळविण्यांत येत असत. हल्लींचीं सुधारलेलीं साधनें पूर्वीं जरी नव्हतीं, तरी त्या वेळच्या मानानें त्या वेळच्या त्या सैन्यांमधून पुष्कळ प्रकारची शिस्त ठेवण्यांत येत असे. एकादे सैन्य कूच करून जावयाचें असलें, म्हणजे त्या वेळची पद्धत अशी होती कीं, सैन्याच्या तळावर पहाटेच्या वेळीं हत्तीवरून किंवा उंटावरून कूच करण्याची नौबद वाजविण्यांत येत असे. तीं झाल्याबरोबर बिनींवरचे लोक पुढें जाण्याकरिता निघत असत. त्यानीं पुढें जाऊन आपल्या लष्कराला पाण्याची आणि सावळाची वगैरे कोठें सोय होईल, हें पाहून त्याप्रमाणें त्यांच्याकडून मुक्कामाची जागा ठरविण्यांत येत असे. नंतर साधारण दिसू लागलें, म्हणजे सैन्याच्या तळावर दुसरी नौबद वाजून सर्व लष्कर आपापल्या सामानसुमानासुद्धां कूच करण्याला सुरवात करीत असे. हें लष्कर आपल्या नवीन मुक्कामाच्या ठिकाणीं येऊन पोचलें, म्हणजे कोणत्या पथकानें कोणत्या ठिकाणीं उतरावें, याच्या जागा बिनिवाल्यांनीं आधींच ठरवून ठेविलेल्या असत. व त्याप्रमाणें ज्यांचीं निशाणें जेथें उभारलेलीं असतील, त्या ठिकाणीं तीं पथकें जाऊन मोठ्या व्यवस्थेनें आपल्या डेरें राहुट्या देत असत.

अशा प्रकारच्या या सैन्यांतून खुद्द लढणारे म्हणून जितके शिपाई किंवा घोडेस्वार असत, त्यांच्या मानानें बिनलढव्ये अशा लोकांचीही संख्या त्यांच्या समोवतीं पुष्कळ जमा झालेली असे. घोडे, उंट, हत्ती, या जनावरांचा निगा राखून त्यांना संभाळणारे नोकर, तंबू, डेरे, राहुट्या ठोकणारे लोक, मेणेवाले आणि डोलीवाले मोई, तोफांच्या गाड्या ओढणाऱ्या बैलांची निगा राखणारे नोकर, असे कितीतरी अवांतर लोक सैन्यामध्ये जरूर लागत असत. शिवाय, इतक्या मोठ्या सैन्याला लागणारी अन्नसामग्री वाहून नेणाऱ्या वजारी

लोकांच्या हजारां बैलांचे तांडेच्या तांडे असत ने निरनिराळेच. आणि याशिवाय या लष्कराच्या बरोबर जो एक फिरता बाजार चालत असे, त्यांतील माणसांची संख्या तर याहून निराळाच असे. हे जे फिरते बाजार या लष्करांच्या बरोबर फिरत असत, त्यांचा तळही सैन्याच्या तळाच्या जवळच कोठे तरी आसपास पडत असे. या बाजारांत सर्व काहीं प्रकारचा माल मिळण्याची व्यवस्था असे. या लष्करी बाजारांतून केवळ जवळीचे तेवढेच शिधा सामग्रांचे जिनस मिळत असत असें नसून मोठमोठ्या स्थायिक शहरांतून मिळणाऱ्या सर्व प्रकारच्या चीजवस्तु या बाजारांतूनही विकल्या जात असत. अशी या बाजारांची आणि एकंदर छावणीची व्यवस्था फार उत्तम प्रकारची असे. त्या वेळच्या शिद्याच्या अशा प्रकारच्या एका छावणीचें एक उपलब्ध असलेलें चित्र जें पुढें दिलें आहे, त्यावरून वाचकांना त्या वेळच्या लष्करी परिस्थितीची कांहीं अंशी कल्पना येण्यासारखी आहे, व अशाच प्रकारची बहुतेक व्यवस्था इंग्रजांच्या हाताखालील लष्करांमध्ये असे. त्यांचें लष्कर जेव्हां एकाद्या ठिकाणी छावणी देऊन उतरत असे, तेव्हां एका बाजूला पायदळाचा तळ असे आणि दुसऱ्या बाजूला घोडेस्वारांच्या पागा असत. आणि या दोहोंच्या पोट्यांत तोफखाना, सामानसुमानाच्या गाड्या वगैरे असत. यांच्या छावणीत जो बाजार असे, त्यामध्येही सर्व जिनसा मिळत असून सर्व प्रकारचे लोक त्यांत सामील झालेले असत. यात उपयोगाच्या आणि चैनीच्या अशा सर्व वस्तूंची दुकाने असत तेथील सराफांच्या दुकानांतून चांदवडी, बाबाशाही, शिवराई, वगैरे सर्व प्रकारची नार्णा वटवर्ली जात असून सर्व ठिकाणच्या हुंड्या देण्यांत आणि घेण्यांत येत असत. सोने, चांदी, हिरे, मोती, वगैरेचे दुकानदारही या छावण्यांतून असत. आणि सामान्य वस्त्रांची तर गोष्ट राहोच, पण डाक्याची मलमल आणि काश्मीरच्या शाली, गजनी, मयू, मखमल वगैरेसारखे उंची कापडही येथें मिळूं शकत असे. कदाचित् एकाद्या शत्रूचा अकस्मात् छपा येऊन आणि एकादी मोठी लढाई जुंपून ज्या लष्करांतील हजारां लोक दुर्दैवाच्या अवकृपेनें माले जाण्याचा प्रतिकर्षण संभव आहे, अशा लष्करांतील या बाजारांमध्ये शिंशी उंची कपडे शिवांत आहेत आणि सोनार सोन्यामोत्याचे दागिने घडवीत आहेत हें पाहून दुःखांत सुख मनु घेण्याची जी ही मानवी प्रवृत्ति, तिच्याबद्दल कोणालाही आश्चर्य वाटल्यावांचून राहाणार नाही ! उद्यां हे कपडे आणि हे दागिने शत्रूच्या लुट्यांत लुटले जाणार नाहीत कशावरून आणि ते लुटले गेले नाहीत तरी ते कपडे आणि ते दागिने अंगावर घालण्याला उद्यां कोण जिवंत राहाणार आहे, याबद्दल काडीवीही शाश्वती नसताना शिंशी कापडाला टांकें घालीतच आहे आणि सोनार सोने ठोकतीतच आहे, हें पाहून मनुष्याच्या या अव्याहत व्यवहाराबद्दल आश्चर्यही वाटतें आणि उद्देगही वाटतो !

पूर्वीच्या काळच्या या लष्करी छावण्यांतून दुसरेही अनेक प्रकार दृष्टोत्पत्तीस येतात. हल्लींच्या किंवा त्या वेळच्या दिल्ली, आग्रा, काशी, कलकत्ता, ग्वालेर, इंदूर, हैद्राबाद, वगैरे शहरांच्या मोठमोठाल्या बाजारांतील रस्त्यावरून ज्या गोष्टी दिसत, त्या सगळ्या या लष्करी बाजारांतूनही दृष्टोत्पत्तीस येत असत. त्रागा करून पैसा मिळविणारे फकीर आणि वैरागी हे तेथें असत. दुपारची पोट्याची भ्रांत असतांही आपल्या पोतडींतून वाटतील तितके रुपये

काढणारे आणि आपल्या टोपल्यांतून वाटतील तितके साप काढणारे गारोडी आपली पुंगी बाजवीत तेथील रस्त्यांतून फिरत असत. जादुटोणा करणारे मांत्रिक आणि औषधें देणारे वैदु हे

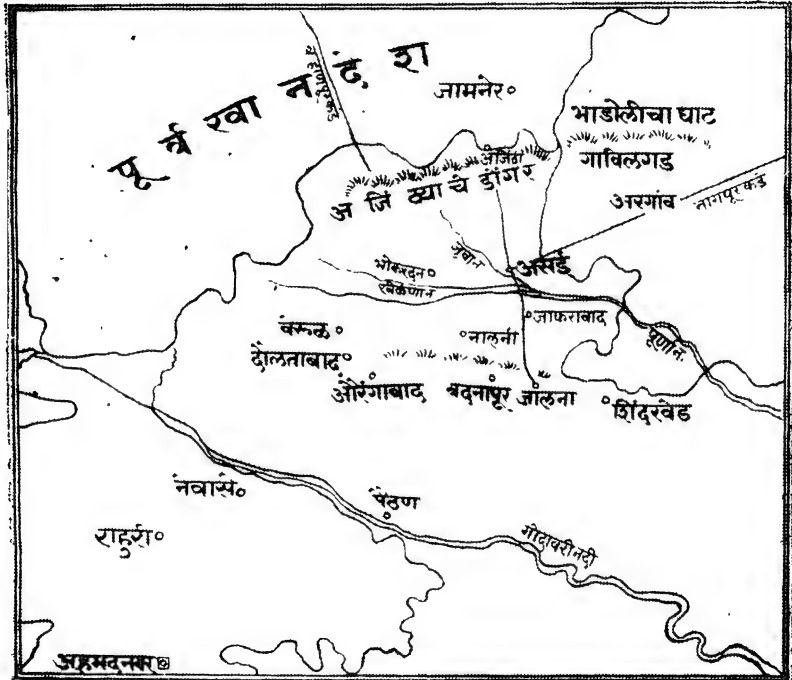
शिंद्यांच्या छावणीतील एक देखावा

तेथें होतें, त्याचप्रमाणें उंच काठीच्या टोकावर चढून तेथून कोलांच्या उड्या मारणारे कोल्हाटी दिवसास रस्त्यांतून आपलें ढोलकें बडवीत जात असत; आणि रात्री त्यांच्याच पैकी ज्या

कोल्हाटणी असत, त्यांचे डफतुणतुण्यावरील तमाशेही ठिकठिकाणी चालत असत. व या व्यसनाला ज्यास्त रंग आणून देण्याकरितां तेथें आसपास कलालांचीं दुकानेंही नसत असें नाहीं. शिवाजीमहाराजांच्या वेळेला सैन्यांच्या छावणींतील शिस्त फार कडक असे अशीं वर्णनें आढळतात. लष्करामध्ये बटीक किंवा कलावंतींण कोणाच्याही बरोबर असूं नये व त्याचप्रमाणें लष्करामध्ये कोणा कलालाचेंही दुकान असतां कामा नये, अशी सक्त ताकीद असे. पण तो धर्मभीरुपणा पुढें इंग्लिशांच्या छावण्यांमधून मुळांच टिकाविण्यांत आला नाहीं. आणि आपल्या शिपायांचें नैतिक वर्तन चांगलें असावें, अशी चाड इंग्लिशानी बाळगण्याचें तरी काय कारण होतें ? या हिंदी शिपायांनीं आपल्या हिंदी देशबांधवांवर बरोबर गोळीबार केला म्हणजे झालें; मग छावणींत गेल्यावर ते शिपायी वाटेल तें बदमाशपणाचे काम करिनात ! अशी त्या वेळची परिस्थिति होती.

ज. वेलस्ली हे स्वतः नगरहून दक्षिणच्या बाजूकडून औरंगाबादेकडे जाण्याकरितां निघाले. व गारदौंड येथें असलेलें सैन्य आपल्या बरोबर घेऊन क. स्टीव्हन्सन यांनीं उत्तरच्या बाजूनें यात्रें, अशी व्यवस्था ठरविण्यांत आली होती, हें वर सांगितलेंच आहे. त्याप्रमाणें हे दोघेहि सेनापति आपापल्या ठिकाणांहून निघाल्यानंतर ज. वेलस्ली यांनीं ता. २४ ऑगस्ट रोजी गोदावरी नदी ओलांडली, आणि ता. २९ ऑगस्ट रोजी ते औरंगाबाद येथें येऊन पोहोचले. इकडे क. स्टीव्हन्सन हे जे गारदौंडहून निघाले ते उत्तरच्या बाजूनें बराच वळसा घेऊन अजिंक्याच्या जवळच्या डोंगराळ मुळखातून कूच करून आगस्ट महिन्याच्या अखेरीच्या सुमाराला भाडोलीच्या घाटावर येऊन पोहोचले. याच्या आधीं थोडे दिवस शिंदे आणि भोसले यांचें लष्कर अजिंक्याचा घाट उतरून खाली आलें होतें. व तेथून येऊन त्यांनीं मोगलाईंतील जालना हें शहर हस्तगत केलें होतें; व तेथून पुढें गोदावरी उतरून हैद्राबादेकडे जाण्याचा त्यांचा विचार होता. परंतु औरंगाबाद येथें ज. वेलस्ली हे येऊन पोहोचले आहेत व दुसऱ्या बाजूला भाडोलीच्या घाटावर क. स्टीव्हन्सन यांचें सैन्य येऊन दाखल झालें आहे, असें कळल्यामुळें जालना शहर सोडून ते परत अजिंक्याच्या घाटाकडे वळले. व त्यांनीं रिकामा केलेला जालना येथील किष्ठा क. स्टीव्हन्सन यानें भाडोलीच्या घाटावरून तेथें येऊन ता. २ सप्टेंबर रोजी आपल्या कबजांत घेतला. अशा रीतीनें औरंगाबाद आणि जालना यांच्या दरम्यानच्या सुमारे ४० मैलांच्या अंतरामध्ये इंग्लिशांच्या फौजा फिरत असल्यामुळें शिंदे व भोसले यांचा गोदावरी उतरून दक्षिणेकडे जाण्याचा मार्ग बहुतेक बंद झाल्यासारखाच झाला होता. आणि म्हणून ते उत्तरेकडे वळले होते. परंतु ज. वेलस्ली हे त्यांच्यावर हल्ला करण्याकरितां न जातां औरंगाबादेसच थांबून राहिले होते. व त्याचें कारण असें होतें कीं, ले. ज. स्टुअर्ट यांनीं दक्षिणेंतून मुद्दल येथून मेजर हिल याच्याबरोबर जें धान्य आणि जो खजिना रवाना केला होता, तो आपल्याला सुरक्षितपणें येऊन पोचावा, यासाठीं ते वाट बघत बसलेले होते. ती कुमक त्यांना ता. २० सप्टेंबरपर्यंत येऊन मिळाली. व नंतर त्यांनीं आपल्या मुक्कामावरून निघण्याचा विचार ठरविला; पण या मुदतींत जशी इंग्लिशानी कुमक येऊन पोहोचली, त्याचप्रमाणें शिंध्यांच्या

मदतीलाही हिंदुस्थानातून बरेंच जास्त सैन्य येऊन पोहोचलें. पोलमन आणि ड्युपॉट हे दोन फ्रेंच अधिकारी आपल्या बरोबर १६ पलटणी आणि कित्येक चांगल्या तोफा घेऊन शिंद्याला येऊन मिळाले व त्यानंतर ता. २१ आगष्टच्या सुमाराला अजिंक्याच्या घाटाखाली जाफराबाद आणि भोकरदन या दोन गांवांच्या दरम्यान मराठ्यांच्या फौजेचा तळ पडला. इकडे ता. २० आगष्टपर्यंत सगळी कुमक येऊन पोहोचल्यानंतर इंग्लिशांच्या फौजाही पुढें चालून जाऊं लागल्या. क. स्टीव्हन्सन यांच्या हाताखालील सैन्य जें जालना येथें होतें, तें तेथून

अहमदनगरपासून असईपर्यंतचा मार्ग व असईच्या आसपासची लष्करी हालचालींची ठिकाणें दाखविणारा नकाशा.

सुमारें ११ मैलांवर असलेल्या बदनापूर या गांवीं ता. २१ सप्टेंबर रोजीं येऊन पोहोचलें. व तेथें त्या दिवशीं क. स्टीव्हन्सन आणि ज. वेलस्ली यांचीं सैन्यें एकत्र झालीं. त्यानंतर ज. वेलस्ली यांनीं पुढील लढाईची योजना अशी ठरविली कीं, या दोन्ही सैन्यांनीं ता. २२ सप्टेंबर रोजीं सकाळीं बदनापूर येथून निघावें. आणि बदनापूर व जालना यांच्या दरम्यान जे डोंगर आहेत, त्या डोंगराच्या पूर्वेच्या बाजूनें ज. वेलस्ली यांनीं जावें आणि पश्चिमेच्या बाजूनें क. स्टीव्हन्सन यांनीं जावें. आणि ता. २४ सप्टेंबर रोजीं सकाळीं भोकरदन आणि जाफराबाद यांच्या दरम्यान छावणी देऊन राहिलेल्या मराठ्यांच्या सैन्यावर दोघांनीं

मिळून हल्ला करावा. याप्रमाणें बेन ठरवून हे दांघेही सेनापति ता. २२ रोजीं सकाळीं आपापल्या रस्त्यानें कूच करून निघाले.

ज. वेलस्ली हे जे आपल्या ठरलेल्या रस्त्यानें ता. २२ सप्टेंबर रोजी निघाले, ते ता. २३ रोजीं सकाळीं नालनी या नांवाच्या गांवां येऊन पोचले. पण येथें आल्यावर त्यांना असें कळलें कीं, नालनीपासून सुमारे ६ मैलांच्या अंतरावर असलेल्या असई या नांवाच्या गांवाजवळ शिंदे आणि भोसले यांचीं सैन्यें तळ देऊन राहिलेलीं आहेत. ही बातमी कळल्याबरोबर ज. वेलस्ली यांनीं शत्रूच्या सैन्यावर ताबडतोब हल्ला करण्याचा निश्चय केला; व आपल्या जवळचीं अन्नसामग्री व इतर सामानसुमान हें नालनी येथेंच कांहीं नेटिव पलटणीच्या संरक्षणाखाली ठेवून त्यांनीं आपल्या पलटणींना ताबडतोब निघण्याचा हुकूम केला. ता. २३ सप्टेंबर रोजीं सकाळीं नालनीला येऊन पोचेंपर्यंत ब्रिटिश सैन्यानें आधींच १४ मैलांची मजल मारली होती. व आतां नालनीच्या मुकामापासून त्यांना आगखी पुढें ६ मैल चालून जावयाचें होतें. हें अंतर चालून जाऊन ते असईच्या रणक्षेत्रापर्यंत जाऊन पोचण्याला त्यांना दुपारचा एक वाजला. या वेळीं क. स्टीव्हन्सन यांचें सैन्य अगणि ज. वेलस्ली यांचें सैन्य यांच्यामध्ये आठ मैलांचें अंतर होतें. तेव्हां तें दुसरें सैन्य लढाईच्या वेळेवर येऊन पोचण्याचा मुळींच संभव नव्हता. तें सैन्य आपल्या मदतीला येईपर्यंत थांबावें, तर इकडे शिंदे आणि भोसले यांचें सैन्य जें आपल्या आटोक्यांत आलें आहे, तें दुसरीकडे निघून जाईल, अशी ज. वेलस्ली यांना भीति होती. आणि म्हणून क. स्टीव्हन्सन यांची वाट न पाहतां ज. वेलस्ली यांनीं शिंदे आणि भोसले यांच्या लष्कराशीं लढाई देण्याचें ठरविलें. या वेळीं ज. वेलस्ली यांच्या हाताखालीं सुमारे ४॥ हजार ब्रिटिश फौज होती व भईसूरचे आणि पुण्याचे मिळून जे घोडेस्वार त्यांच्या मदतीला देण्यांत आले होते त्यांची संख्या सुमारे ५ हजार होती. इतक्या सैन्यानिशीं ज. वेलस्ली यांनीं ताबडतोब हल्ला करण्याचें ठरविलें.

या असईच्या लढाईच्या जागेचा जो नकाशा दिलेला आहे, त्यावरून असें दिसून येईल कीं, खेळणा आणि जुवा या दोन नद्यांचा येथें पूर्वेच्या बाजूला संगम झाला आहे, आणि या दोन नद्यांच्या मध्ये जें मैदान आहे, त्या मैदानावर मराठ्यांचें लष्कर तळ देऊन राहिलें होतें. या मराठ्यांच्या लष्कराची उजवी बाजू भोकरदन या गांवाच्या नजीकपर्यंत पसरली असून या बाजूला घोडेस्वारांच्या पलटणी उभ्या करण्यांत आलेल्या होत्या; व त्या सैन्याच्या डाव्या बाजूला पायदळ आणि तोफखाना असून त्यांच्या रांगा पूर्वेकडे दूरवर पसरलेल्या होत्या. व या घोडेस्वारांच्या आणि पायदळाच्या पलटणींच्या रांगांच्या समोरून खेळणा नदीचा प्रवाह पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वहात चाललेला होता. या नदीचे पाणी बरेंच खोल असून हिच्या दरडी पुष्कळ उंच होत्या. त्यामुळें दक्षिणच्या बाजूनें येणाऱ्या शत्रूला या खोल पाण्यांतून उतरून आणि इतक्या उंच दरडी चढून वर येणें शक्य नव्हतें. ही जी मराठ्यांच्या सैन्याची छावणी खेळणा नदीच्या कांठीं अशा रीतीनें पडलेली होती, तिच्या संरक्षणाकरितां तिच्या समोर्वती हा पाण्यानें भरलेला आयताच एक खोल खंदक तिला मिळालेला होता. या सैन्याच्या पिछाडीच्या बाजूनें कांहीं अंतरावरून जुवा या नांवाची एक नदी वहात येत होती. व तिचा या खेळणा नदीशीं वरुड नांवाच्या

गांवाजवळ संगम झालेला आहे. या जुवा नदीच्या काठांच असई या नांवाचे खेडे आहे. व पहिल्यानें जरी मराठ्यांचीं सैन्ये शत्रूला लढाई देण्याकरितां खेळणा नदीच्या काठांच उभी राहिलेलीं होती, तरी पुढें लढाईचें तोंड बदलतां बदलतां अखेरीस पायदळ, घोडेस्वार आणि तोफखाना, या सगळ्यांचा मारा असईच्या गांवाच्या बाजूलाच फार होंऊ लागला. आणि त्यामुळें या लढाईला असईची लढाई असेंच नांव देण्यांत आलें आहे.

ज. वेलस्ली हे सकाळीं नालनीच्या मुक्कामावरून निघाले ते दुपारी १ वाजण्याच्या सुमारास खेळणा नदीपासून सुमारें एक मैलाच्या अंतरावर येऊन पांचले व तेथून त्यांना खेळणा नदीच्या पलीकडच्या काठावर उभी असलेलीं मराठ्यांचीं सैन्ये दिसलीं. ते जे प्रथम आले ते मराठ्यांच्या उजव्या बाजूच्या घोडेस्वाराच्या रांगांच्या (१) समोर आले. पण तेथून त्यांनीं जेव्हां शत्रूच्या सैन्याची सगळी रचना कशी केली आहे हें पाहिलें, तेव्हां या उजव्या बाजूच्या घोडेस्वारांच्या पलटणीवर हल्ला करण्यापेक्षां डाव्या बाजूकडे जेथें मराठ्यांचें पायदळ (२) उभें होतें, तिकडून हल्ला करणें जास्त फायदेशीर आहे, असें त्यांनीं ठरविलें. शिवाय, मराठ्यांच्या उजव्या बाजूवर हल्ला करावयाचा असें त्यांनीं ठरविलें असतें, तरी त्या बाजूनें खेळणा नदी उतरून पलीकडे जाण्याला त्यांना मुळींच मार्ग मिळाला नसता. परंतु डाव्या बाजूची स्थिति याच्यापेक्षां अगदीं निराळी होती. या बाजूला खेळणा आणि जुवा या नद्यांच्या संगमाजवळ अलीकडच्या काठावर पिंपळगांव आणि पलीकडच्या काठावर वरूड अशीं दोन गांवें होती. ज्या अर्थी येथें या दोन काठांवर हीं दोन गांवें आहेत, त्या अर्थी येथें नदीला बहुतकरून उतार असला पाहिजे, व या गांवच्या लोकांनीं आपल्या नेहमींच्या सोयीकरतां या नदीच्या उंच दरडीही तोडून काढून तेथून जाण्या-येण्यासारखा चांगला रस्ता केलेला असला पाहिजे, ही गोष्ट ज. वेलस्ली यांनीं अदमासानें जाणली; व या उताराच्या वाटेचें (३) संरक्षण करण्याकरितां मराठ्यांनीं तेथें काहीं सैन्यही ठेविलेलें नव्हतें, ही मराठ्यांची दोबळ चूकही त्यांच्या लक्षांत आली; आणि त्यामुळें त्यांनीं आपल्या सैन्याचा मोर्चा एकदम या उताराच्या वाटेकडे वळविला. या वेळीं इंग्लिशांचें पायदळ (४) या पायउताराच्या वाटेकडे कूच करून चाललें असतां इंग्लिशांचे घोडेस्वार (५) त्या पायदळाच्या पिछाडीचें संरक्षण करीत होते; आणि पुण्याच्या आणि म्हैसूरच्या घोडेस्वारांच्या पलटणी या सैन्याच्या उजव्या बाजूनें (६, ७, ८) चालल्या होत्या. खेळणा नदीच्या दक्षिणच्या बाजूच्या मैदानांत मधून मधून ज्या खोल घळी होत्या त्यांतून हें इंग्लिश सैन्य लपतछपत येत होते, व त्यामुळें तें बरेच जवळ येई-पर्यंत मराठ्यांच्या नजरेस पडूं शकलें नाहीं.

अशा रीतीनें चाललेलें हें जें इंग्रजी सैन्य, तें पिंपळगांवच्या पायउताऱ्यानें पलीकडे गेल्यानंतर ज. वेलस्ली यांनीं खेळणा आणि जुवा या दोन नद्यांच्या दरम्यान जें सुमारें एक मैल रुंदीचें मैदान होतें, त्या मैदानावरील सुमारें अर्धा मैलाच्या जागेत आपल्या पाय-दळाच्या दोन रांगा (१४) उभ्या केल्या व त्या पायदळाच्या पाठीमागे त्यांनीं आपल्या घोडेस्वारांचीं पलटणे (१५) उभी केलीं. इंग्लिश सैन्याच्या या हालचालींवरून मराठ्यांना हें आधींच उघड दिसून येऊं लागलें होतें कीं, आपल्या समोरून खेळणा नदी उतरून

इंग्लिश सैन्य आपल्यावर हल्ला करण्याकरितां येऊं शकत नसून आपल्या पायदळाच्या रांगेच्या (२) डाव्या बगलेवर हल्ला करण्याचा त्यांचा विचार असला पाहिजे. आपल्या पायदळाच्या रांगेच्या डाव्या बगलेवर अशा रीतीने इंग्लिशांच्या सगळ्या सैन्याचा आपण मारा होऊं दिला, तर आपल्या पायदळाच्या डाव्या बाजूची फार खराबी होईल, ही गोष्ट लक्षांत येऊन मराठे सरदारांनी आपल्या पायदळाची आणि तोफखान्याची पहिली रांग (२) बदलून त्यांनी आपले पायदळ ताबडतोब खेळणा नदीच्या डाव्या किनाऱ्यापासून तों जुवा नदीच्या उजव्या किनाऱ्यापर्यंत (१२) पसरविलें. ही मराठ्यांच्या पायदळाची रांग सुमारे एक मैलपर्यंत पसरली असून, त्याची डावी बाजू जुवा नदीच्या कांठच्या थेट असईच्या गांवापर्यंत जाऊन पोहोचलेली होती; व या असईच्या गांवाच्या आश्रयानेंच त्यांनी आपला मुख्य तोफखाना ठेविला होता. त्याशिवाय मराठ्यांनी आपल्या या पहिल्या रांगेच्या (१२) पिठाडीशीं काटकोन करून असईच्या गांवापासून जुवा नदीच्या उजव्या कांठाच्या बाजूने पश्चिमेकडे सुमारे एक मैलभर पसरलेली अशी आपल्या सैन्याची दुसरी एक रांग (१३) उभी केली होती. मराठ्यांनी आपल्या पायदळाच्या या ज्या दोन रांगा उभ्या केल्या होत्या, त्यांमध्ये पोलमन याच्या हाताखालील सहा हजार शिपायांची एक तुकडी होती. त्याचप्रमाणे ड्यूपॅट याच्या हाताखालील अडीच हजार निवडक सैन्यही येथेंच असून बेगम समरू हिच्याकडून मदतीकरितां आलेल्या चार पलटणी मिळून दोन हजार शिपायांही येथेंच होते. याप्रमाणें या फ्रेंच अंमलदारांच्या हाताखालील एकंदर सैन्याची संख्या सुमारे साडे-दहा हजार झाली होती. आणि याशिवाय शिंद्याच्या बाजूला तोफांची संख्या सुमारे शंभराच्या वर होती. व हा तोफखानाही फार चांगल्या रीतीने तयार करण्यांत आलेला होता. आणि या सगळ्यांच्या मदतीला सुमारे तीसवाळीस हजार घोडेस्वार असून शिवाय शिंदे आणि भोसले यांची पायदळाचीं जीं पलटणी होनीं, तीं निराळींच. मराठ्यांच्या या प्रचंड सैन्याच्या विरुद्ध लढण्याकरिता ज. वेलस्ली यांच्या हाताखाली जें सैन्य उलट बाजूला उभें राहिलें होतें, त्या इंग्रजी सैन्याची संख्या त्या मानानें पुष्कळच कमी होती, असें इंग्रजी इतिहासकारांचे म्हणणें आहे. त्यापैकी इंग्लिशांच्या पायदळामध्ये तेराशें युरोपियन शिपायां होते; आणि दोन हजार नेटिव शिपाई होते, व युरोपियन आणि इंडियन घोडेस्वार मिळून एकंदर घोडेस्वारांची संख्या सुमारे बाराशेपर्यंत होती. व याशिवाय कांहीं तोफखान्याचे लोक होते. म्हणजे सगळे मिळून एकंदर ज. वेलस्ली यांच्या हाताखाली साडेचार हजारपासून पांच हजारपर्यंत लोक होते, असें दिसतें. आणि यांच्या-शिवाय पुण्याच्या आणि म्हैसूरच्या घोडेस्वारांच्या ज्या पलटणी इंग्लिशांच्या बरोबर होत्या त्या त्यांनी खेळणा नदीच्या पलीकडेच (९, १०, ११) ठेविल्या असून इंग्लिश सैन्याच्या डाव्या बगलेवें नदीच्या पलीकडून संरक्षण करण्याचें काम त्यांच्याकडे देण्यांत आलें होतें. ज. वेलस्ली यांनी आपल्या पायदळाच्या दोन रांगा (१४) केल्या होत्या, हें पूर्वीच सांगितलें आहे. त्यांपैकी पहिल्या रांगेमध्ये ७८वी इंग्रजी पलटण व दोन नेटिव शिपायांच्या पलटणी असून दुसऱ्या रांगेमध्ये ७४ वी इंग्रजी पलटण असून तिच्या जोडीला दोन नेटिव शिपायांच्या पलटणी होत्या. आणि त्यांच्या पाठीमागे घोडेस्वारांची जी तिसरी रांग (१५)

होती, त्या रांगेमध्ये १९ व्या डगूनसच्या पलटणीतील इंग्लिश घोडेस्वार असून त्यांच्या-
शिवाय नेटिव घोडेस्वारांच्या आणखी तीन पलटणी होत्या. अशा रीतीने ज. वेलस्ली यांनी
आपल्या सैन्याच्या ज्या रांगा उभ्या केल्या होत्या त्यांच्या उजव्या बाजूला म्हणजे जुवा
नदीच्या बाजूला त्यांनी क. मॅक्सवेल यांची योजना केली होती; व ज. वेलस्ली हे स्वतः
त्या रांगांच्या डाव्या बाजूला म्हणजे खेळणा नदीच्या बाजूला उभे राहिले होते.

अशा रीतीने ही दोन्ही सैन्ये त्या खेळणा आणि जुवा ह्या दोन नद्यांच्या दरम्यानच्या
दुर्दैवी मैदानावर एकमेकांच्या समोरासमोर लढाईच्या उद्देशाने आणि तयारीने ता. २३
सप्टेंबर १८०३, शुक्रवार, रोजी तिसरे प्रहरी अदमासे तीन वाजण्याच्या सुमारास जेव्हां
उभी राहिली, त्यावेळी हिंदुस्थानचे स्वराज्य आपल्या अंतःकरणांमध्ये थरथर कांपत होतें !
स्वदेशभक्तीने प्रेरित होऊन आपल्या जिवावर उदार होऊन लढणाऱ्या लोकांचा विजय
होतो, किंवा फितुर झालेल्या लोकांच्या स्वदेशद्रोही गळ्यामध्ये व्यभिचारिणी विजयश्री माळ
घालते, याच्याबद्दल हिंदुस्थानची स्वातंत्र्यदेवता साशंक होऊन राहिली होती ! ह्मत्तीच्या
लढाईमध्येही इंग्लिशांच्या वाजूला असेच असईच्याप्रमाणे अगदी थोडे सैन्य होते, आणि
सुजाउद्दौलाच्या सैन्यातून तोफांचा भडिमार चालला असतां क्लाइव साहेबांचे सैन्य जव-
ळच्या एका आंबराईमध्ये सचित मुद्रेने उभे राहिलेले होतें. पूर्वी फितुरीचा बेत ठरल्याप्रमाणे
सुजाउद्दौलाचा वजीर, मिरजाफर, हा आपल्या धन्याशी निमकहरामपणा करून आपली
फौज घेऊन इंग्लिशांच्या छावणीत केव्हां येऊन मिळतो, इकडे क्लाइवसाहेबांच्या शौर्याचे
सगळे डोळे लागून राहिलेले होते ! त्याप्रमाणे अखेरीस मिरजाफर आपल्या धन्याला सोडून
इंग्लिशांना येऊन मिळाला; आणि इंग्लिशांच्या शौर्याने ह्मत्तीची लढाई जिंकली ! असईच्या
लढाईमध्ये असे जरी कांहीं प्रत्यक्ष झाले नाही, व ज. वेलस्ली यांना येथे जरी शिकस्तीची
लढाई करावी लागली, तरी मराठ्यांच्या सैन्यांत किती आणि कसकसा फितुर करण्यांत
आला होता, हें जे पूर्वी सांगण्यांत आले आहे, त्यावरून या लढाईचा असा शेवट कसा
झाला, हें कोणाच्याही लक्षात येण्यासारखे आहे.

दोन्ही सैन्ये समोरासमोर उभी राहिली, तेव्हां त्यांच्यामध्ये सुमारे पाच मैलांचे
अंतर होतें. इतक्या अंतरावरून ज. वेलस्ली यांनी मराठ्यांच्या सैन्यावर आपल्या तोफ-
खान्याचा मारा सुरू करण्याचा हुकूम दिला. त्या हुकूमप्रमाणे कांहीं वेळपर्यंत इंग्लिशांची
तोफ चालू राहिली. पण मराठ्यांचे सैन्य इतक्या शौर्याने आणि इतक्या स्फूर्तीने लढत
होतें की, इंग्लिश तोफांच्या मान्याचा त्यांच्या उस्तादावर कांहीं परिणाम झाला नाही.
फ्रेंच शिक्षणाखाली तयार झालेल्या शिद्याच्या तोफखान्यामधून इंग्लिशांच्यावर जे गोळे
फेकण्यांत येत होते, त्यांच्या योगाने इंग्लिशांच्या वाजूकडील पुष्कळच नुकसान झालें.
मराठ्यांच्या तोफखान्याच्या बिनचूक मान्यामुळे इंग्लिशांच्या तोफांचे गोलंदाज आणि
त्यांच्या तोफांच्या गाड्या ओढणारे बैल हे पुष्कळच मरून पडले. त्यामुळे शत्रूवर पुढें चाल
करून जाण्याकरितां आपल्या तोफा ज्या पुढे पुढे ढकलत न्यावयाला पाहिजे होत्या, त्या
ज. वेलस्ली यांना बैलांच्या अमावामुळे पुढे ओढून नेतां येईनात. त्यामुळे त्यांनी आपल्या

तोफा मागे टाकून दिल्या आणि आपल्या बाकीच्या सैन्याला मराठ्यांच्या अंगावर चालून जाऊन त्यांच्यावर हल्ला करण्याचा हुकूम केला.

या वेळी इंग्लिशांनी मराठ्यांच्या सैन्यावर जो हल्ला केला, तो फार जोराचा होता. पण तो हल्ला परतविण्यासाठी शिंद्याच्या सैन्याकडून जे प्रयत्न करण्यांत आले, तेही काहीं कमी चिकाटीचे होते, असे नाही. मराठ्यांनी आपल्या पराक्रमाची शिकस्त केली, व इंग्लिशांच्या सैन्याचे काहीं वेळपर्यंत त्यांनी काहीं चालू दिले नाही. आणि अगदीच्या बाजूला शिंद्यांचा जो तोफखाना होता, त्याने तर इंग्लिशांच्या सैन्याची इतकी खराबी केली की, त्यामुळे इंग्लिश सैन्याचे हातपायच गळून गेले. ज. वेलस्ली यांच्या पायदळाच्या ज्या दोन रांगा (१४) उभ्या होत्या, त्यांतील दुसऱ्या रांगेमध्ये उजव्या टोंकाला ७४ वी जी पलटण होती, तिच्यातील माणसं तर शिंद्यांच्या गोलंदाजीमुळे इतकीं मरून गेलीं होती की, त्या पलटणीच्या रांगेमध्ये फारच थोडीं माणसे शिक्क राहिलीं होती. आपल्या तोफखान्याने या ७४ व्या पलटणीची ही अशी स्थिति केलेली पाहून जुवा नदीच्या अलीकडच्या कांठावर जी मराठ्यांच्या घोडेस्वाराची एक रांग (१३) उभी होती, त्या रांगेतील काहीं घोडेस्वारांनी या पलटणीवर हल्ला केला. परंतु इंग्लिशांचे घोडेस्वार अगदीं आयत्या वेळीं या ७४ व्या पलटणीच्या मदतीला आले; आणि म्हणूनच त्यांतील बाकी उरलेल्या लोकांचा बचाव झाला.

पण शिंद्याच्या लष्करांतील तोफांचा मारा जरी अशा जोराने चालला होत, तरी इंग्लिशांच्या पायदळांतील शिपाई त्या माऱ्याला न जुमानतां आपल्या हातांत वागनेटें घेऊन मराठ्यांच्या फौजेवर तुटून पडले. तेव्हां अशी ही हातघाईची लढाई काहीं वेळपर्यंत चालली होती. मराठ्यांच्या तोफा चालू असताही इंग्लिशांचे शिपायी त्यांच्या तोफांवर चालून आले; व तेथील गोलंदाजांना त्यांनीं आपल्या बागनेटांनी मारून टाकून काहीं तोफा बंद पाडल्या. अशी निकराची आणि हातघाईची लढाई काहीं वेळ झाल्यानंतर मराठ्यांचे पायदळ थोडथोडे मागे हटू लागले. इंग्लिशांचे सैन्य आपल्यापेक्षा अगदीं थोडे आहे, हें त्यांना माहीत होतें; व अशा थोडक्याशा सैन्याच्या समोरून आपण मागे हटावें हें बरोबर नाही, असे वाटून मराठ्यांचे शिपायी फिरून आपल्या रांगा धरून शत्रूला तोंड देण्यासाठी उभे राहण्याचा प्रयत्न करीत होते. परंतु त्यांत त्यांना यश आलें नाही. इंग्लिशांच्या पायदळाने त्यांना मागे हटवीत नेले; आणि इंग्लिशांचे घोडेस्वार त्यांच्या रांगांमधून शिरून त्यांनीं मराठ्यांच्या सैन्याची शिस्त मोडून टाकली; त्यामुळे शिंद्यांच्या सैन्याला मागे हटण्याशिवाय दुसरा मार्गच उरला नाही. म्हणून शिंद्यांचे सर्व लष्कर मागे हटत हटत मोठ्या व्यवस्थेनें जुवा नदीच्या पलीकडे गेलें व तेथें त्यांनीं आपल्या सैन्याची फिरून एक रांग (१६) बनविली.

मराठ्यांचें सैन्य अशा रीतीनें मागे हटत चाललेलें आहे, असें जेव्हां इंग्लिशांनीं पाहिलें, तेव्हां आतां मराठ्यांचा खास पराजय झाला आणि आपला खात्रीनें जय होणार, असें वाटून इंग्लिशांचे शिपाई हुरळून गेले. व ते मराठ्यांच्या सैन्याचा मोठ्या जोराने पाठलाग करूं लागले (१७). या विजयाच्या आनंदामध्ये ते मराठ्यांचा पाठलाग करूं लागले

असतां या वेळीं आपण आपल्याला कोणत्या संकटांत घालून घेत आहों, याबद्दलची त्या हुरकूत गेलेल्या इंग्लिश शिपायांना क्वचितच कल्पना आली असेल. पण या त्यांच्या कृतीने त्यांनी आपल्याला ज्या एका भयंकर अवस्थेमध्ये घालून घेतलें, त्याचा प्रकार असा झाला. मराठ्यांच्या सैन्याची पहिली फळी (१२) जेव्हां फुटली आणि जेव्हां इंग्लिशांचे घोडे-स्वार त्या मराठ्यांच्या विस्कळीत झालेल्या पहिल्या रागेमधून पलीकडे जाऊ लागले, तेव्हां मराठ्यांच्या तोफा चालेनाशा झाल्या. आणि अशा वेळीं आपण उगीच उभे राहिलों, तर शत्रूच्या लोकांकडून आपण विनाकारण मारले जाण्याचा संभव आहे, ही गोष्ट लक्षांत आणून मराठ्यांच्या सैन्यापैकी पुष्कळ गोलंदाज आपापल्या तोफांच्या खाली मेल्याचें सोंग घेऊन पडले; व त्यांनीं इंग्लिश सैन्याला आपल्यावरून खुशाल पलीकडे जाऊ दिलें. अशा रीतीने इंग्लिशांचें जें सैन्य पहिल्यानें (१४ आणि १५) या ठिकाणीं उभें होतें, तें तेथून पुढें चाल करून (१७) या जागेकडे गेल्यानंतर हे जे मेल्याचें सोंग घेऊन पडलेले मराठ्यांच्या सैन्यातील गोलंदाज होते, ते फिरून जिवंत झाले ! आणि मागे ज्या तोफा शिक्क राहिल्या होत्या, त्या चालू करून त्यांनीं इंग्लिशांच्या पुढें गेलेल्या त्या सैन्याच्या (१७) पिछाडीवर जोराने हद्दा करण्याला सुरवात केली ! पण इंग्लिश शिपायांना या गोष्टीची खबरही नव्हती. आतां मागे कोणी शत्रु उरला नाही असें समजून ते जुवा नदीच्या पलीकडे गेलेल्या (१६) मराठ्यांच्या फौजेचा पाठलाग करित पुढें चालले होते. व आतां आपण विजयी होऊन मराठ्यांच्या फौजेचा पाठलाग करित आहों या कल्पनेमुळे हुरकूत गेल्या कारणानें इंग्लिशांचे शिपायी शत्रूचा पाठलाग करण्याकरितां म्हणून चार चोहोंकडे वाटतील तसे पांगत चाललेले होते; व त्यामुळे त्यांच्या लाईनीमध्ये शिस्त कशी ती मुळीच राहिली नव्हती.

अशा स्थितीत या विस्कळीत झालेल्या इंग्रजी सैन्यावर केवळ त्यांच्या पिछाडीकडूनच मराठ्यांच्या तोफांचा मारा होऊ लागला होता, असें नसून जुवा नदीच्या पलीकडे (१६) मराठ्यांच्या ज्या पलटणी मोठ्या शिस्तीनें मागे हटत गेल्या होत्या, त्यांनींही फिरून समोरून या इंग्लिशांच्या पलटणीवर गोळीबार करण्याला सुरवात केली; व त्यामुळे इंग्लिशांचें सैन्य मोठ्या कचाटीत सांपडलें. आणि त्या सैन्यावर दोहोंकडून मारा होऊ लागला. या वेळच्या या युद्धाच्या हालचालीमध्ये मराठ्यांनीं आपल्या शत्रूला दोहोंकडून गांठण्याची ही जी युक्ति काढली, ती खरोखरच फार वर्णनीय आहे. व असईच्या लढाईमध्ये मराठ्यांना विजय मिळाला असता, तर रणभेदानावरिल सैन्यांच्या हालचालीच्या बाबतीतील मराठ्यांच्या या कौशल्याची भावी लष्करी इतिहासकारांनीं किती तरी तारीफ केली असती; आणि ज. वेलस्लीसारखा पुढें अतिशय प्रसिद्धीस आलेला सेनापति या असईच्या लढाईमध्ये हजर असतांना त्यानें आपलें सैन्य दोन्हीकडच्या गोळीबारांच्या टप्प्यामध्ये येऊ दिलें, या त्यांच्या चुकीबद्दल लष्करी लेखकांनीं त्याला किती तरी दोष दिला असता. परंतु मराठ्यांनीं इंग्लिशांच्या सैन्याला जरी अशा रीतीनें दोहोंकडच्या पंचामध्ये धरले होतें, तरी त्यांचा अखेरीस पराभव घडवून आणणारी अनेक कारणे ह्या असईच्या रणक्षेत्रावर इंग्लिशांकडून चोहोंकडे तयार करवून ठेवण्यांत आली होती. त्यांच्यामुळे आपल्या

सैन्याच्या दोन रांगांमध्ये इंग्लिशांच्या पलटणी कोंडून धरण्याची मराठ्यांनी जरी युक्ति योजिली होती, तरी ती घडी विस्कटली. ज. वेलस्ली यांना जेव्हा असे दिसून आले की, आपले सैन्य मोठ्या अडचणीत सांपडले आहे, तेव्हा ७८ वी इंग्रजी पलटण आणि नेटिव घोडेस्वारांची पलटण, या पलटणी आपल्या हाताखाली घेऊन ज. वेलस्ली हे निघाले; व ज्या मराठ्यांच्या गोलंदाजांनी इंग्लिशांच्या पिछाडीवर आपल्या तोफांचा हल्ला चालविला होता, त्यांच्यावर ते चाल करून गेले. आणि त्यांनी त्या तोफांचा मारा बंद पाडला. या वेळी ते ज्या घोड्यावर बसले होते, त्या घोड्याला गोळी लागून तो मरण पावला; व खुद्द तेही यावेळी मोठ्या संकटात सांपडले होते. परंतु अखेरीस त्यांनी पिछाडीकडील मारा बंद पाडला. त्याचप्रमाणे इंग्लिश लाइनच्या उजव्या बाजूला असलेले क. मॅक्स्वेल यांनीहि आपल्या हाताखालील १९ व्या ड्रगूनसच्या पलटणीतील इंग्रजी घोडेस्वार आणि काहीं इतर नेटिव्ह घोडेस्वार घेऊन मराठ्यांच्या पायदळाच्या ज्या पलटणी जुवा नदीच्या पलीकडून समोरून मारा करित होत्या, त्यांच्यावर हल्ला केला. या हल्ल्याच्या योगाने जरी मराठ्यांना अखेरीस मार्गे हटवें लागले, तरी ते या प्रसंगी इतक्या निकाराने लढले की, या लढाईत खुद्द कर्नल मॅक्स्वेल हा मारला जाऊन शिवाय दुसरेहि पुष्कळ इंग्लिशांकडचे लोक मरण पावले.

ही लढाई दुपारी सुमारे तीन वाजतां सुरू होऊन संध्याकाळी ६ वाजेपर्यंत चाललेली होती. या लढाईत शिंयांचा प्रधान यादवराव हा मरण पावला. त्याचप्रमाणे इंग्लिशांकडील क. मॅक्स्वेल, कॅ. मॅके, वगैरे बरेच इंग्लिश ऑफिसर्स या लढाईत मरण पावले. या लढाईत आपल्याला मराठ्यांकडील ९० तोफा मिळाल्या व त्यांचीं बरीच निशानेही आपल्या हातीं लागलीं अशीं वर्णनें इंग्लिशांनीं दिली आहेत. या लढाईत ज. वेलस्ली यांच्या हाताखालीं सुमारे १० हजार सैन्य होते व मराठ्यांच्याकडील सैन्याची संख्या अदमासे ५० हजार होती. यांपैकी इंग्लिशांकडील मेलेल्या शिपायांचा एकंदर मिळून आंकडा ४०० पर्यंत येतो. व शिंयांकडील सुमारे १२०० शें लोक मेले असवेत, असा खुद्द ज. वेलस्ली यांचा अदमास आहे. आतां इंग्लिशांच्या १० हजार सैन्यापैकी जर ४०० लोक मरण पावले, तर त्या मानाने पाहता सरासरीच्या प्रमाणाने शिंयाच्या ५० हजार सैन्यापैकी फक्त बाराशेंच लोक मरण पावले, यावरून इंग्लिशांची या लढाईमध्ये किती खराबी झाली आणि मराठे लोक किती शौर्याने लढले, हें दिसून येण्यासारखे आहे.

या असईच्या लढाईत शिंयांचें सैन्य चांगल्या रीतीने तयार केले गेलेलें असतां व त्या सैन्याची संख्याहि इंग्लिशांच्या सैन्यापेक्षां पुष्कळ मोठी असतां अशा सैन्याचा पराभव कां व्हावा, हा एक मोठा प्रश्न आहे. पण या प्रश्नाचें उत्तर शोधण्याकरिता कोणालाही फार लांब जावयाला नको. फ्रेंच ऑफिसरांकडून चांगल्या रीतीने तयार करविलेल्या शिंयांच्या पलटणींमध्येच त्यांच्या पराभवाचें कारण होतें ! शिंयांच्या नोकरांतील बहुतेक फ्रेंच ऑफिसर इंग्लिशांनीं फितुर करून ठेविलेले होते, हें पूर्वी सांगितलेलेंच आहे. त्या-शिवाय शिंयांशी लढाई सुरू होण्याच्या पूर्वी इंग्लिशांकडून असा एक जाहिरनामा प्रसिद्ध करण्यांत आला होता की, कोणत्याही नेटिव संस्थानांतील मराठ्यांच्या फौजेमध्ये जे कोणी

इंग्लिश, फ्रेंच किंवा इतर युरोपियन ऑफिसर नोकरीवर असतील, ते मराठ्यांच्या लष्करातील, त्या आपापल्या जागा सोडून जर इंग्लिशांच्या लष्करांत येऊन मिळतील, तर त्यांचा बंदोबस्त चांगल्या रीतीने ठेवण्यांत येईल. या जाहिरनाम्याचा फायदा घेऊन पुष्कळ युरोपियन ऑफिसर शिंघाची नोकरी सोडून इंग्लिशांना जाऊन मिळाले. यांपैकी काहीं युरोपियन ऑफिसर असईच्या लढाईच्या पूर्वी शिंघाचें सैन्य सोडून गेले व काहीं असईच्या लढाईनंतर गेले. ता. २४ आक्टोबर १८०३ रोजी ज. वेलस्ली यांनीं गव्हर्नर जनरलला जें एक पत्र लिहिलें आहे, त्यांत ते स्पष्टपणें असें म्हणतात कीं:—Sixteen officers and sergeants belonging to the Campoos, have joined Colonel Stevenson under your Excellency's proclamation of the 29th August. I will hereafter send a list of their names, and an account of the pay each is to receive.” या इंग्रजी उताऱ्यामध्ये ज. वेलस्ली हे असें लिहीत आहेत कीं, शिंघाच्या लष्करी कंपूमधील एकंदर सोळा ऑफिसर आणि सार्जंट गव्हर्नर जनरलच्या ता. २९ ऑगस्टच्या जाहिरनाम्याप्रमाणें, क. स्टीव्हनसन यांच्या सैन्यांत येऊन दाखल झाले आहेत; त्यांचीं नांवें आणि त्यांच्यापैकीं प्रत्येकाला काय काय पगार दिला पाहिजे, याच्याबद्दलची यादी मी मागाहून पाठवीत आहे. या ज्या सोळा फ्रेंच ऑफिसरांनीं शिंघाची नोकरी सोडली, त्यांमध्ये ड्यूपाँट हा एक होता. व हा शिंघाची नोकरी सोडून बाकीच्या पंधरा ऑफिसरांवरून इंग्लिशांना येऊन मिळाला असतां, त्यांना इंग्लिशांकडून पगार मिळण्याची व्यवस्था होत होती, यावरून हे ऑफिसर पूर्वीपासूनच इंग्लिशांना फितुर झालेले असले पाहिजेत, आणि असईच्या लढाईमध्ये या ऑफिसरांनीं फितुरी केली असली पाहिजे, असें अनुमान करण्याला पुष्कळ जागा आहे. त्याचप्रमाणें बेगम समरू हिच्या पलटणीही असईच्या लढाईमध्ये शिंघाशीं फितुरी करून इंग्लिशांना जाऊन मिळाल्या असल्या पाहिजेत, असा संशय येण्यालाही कित्येक कारणें आहेत. बेगम समरू हिला फोडण्याचे इंग्लिशांचे प्रयत्न चाललेले होते व त्याप्रमाणें ती केवळ योग्य संधीचीच वाट पहात होती. तिच्या एकंदर चार पलटणी असईच्या लढाईच्या वेळीं शिंघाच्या लष्करांत होत्या. त्या पलटणींच्या संबंधानें ज. लेक हे आपल्या एका पत्रामध्ये गव्हर्नर जनरल यांना असें कळवितात कीं:—“Four of her battalions are now with Scindhia, and.....means might be contrived to enable those battalions to join General Wellesley.” यावरून बेगम समरूची पलटणें फितुर करून ती इंग्लिशांनीं आपल्या बाजूला वळवून घेतली असली पाहिजेत, असें स्पष्ट दिसते.

याच्याशिवाय ग्रेट डफ यानेही आपल्या इतिहासामध्ये या असईच्या लढाईसंबंधानें लिहितांना पुढीलप्रमाणें उद्गार काढलेले आहेत:—Most of Scindhia's battalions (at Assaye) laboured under disadvantages by the cessation of the British part of their European officers, who, in consequence of a proclamation by the British

Government quitted the Maratthas at the breaking out of the war.

या इंग्लिश वाक्यांत ग्रँट डफ असें लिहिता कीं, ब्रिटिश सरकारनें या वेळीं एक जाहिरनामा प्रसिद्ध केल्यामुळे शिंद्याच्या नोकरीमध्ये जे युरोपियन ऑफिसर होते, त्यांनीं आपल्या नोकऱ्या सोडल्या आणि ते इंग्लिशांच्या सैन्याला येऊन मिळाले; त्यामुळे असईच्या लढाईच्या वेळीं शिंद्याच्या लष्करामध्ये बराच घोटाळा उडून गेला.

इंग्लिशांनीं या वेळीं अंतस्थ रीतीनें तर अनेक प्रकारची फितुरी चालविली होतीच. पण ता. २९ ऑगस्ट १८०३ चा हा जो जाहिरनामा प्रसिद्ध करण्यांत आला होता, त्यामुळे तर फितुरी लोकांना उजळ माथ्यानें आणि राजरोसपणानें फितुरी करण्याला सबब सांपडली. इंग्लिशांनीं असले फितुरीला उत्तेजन देणारे जाहिरनामे प्रसिद्ध केले म्हणून काय झालें ? ज्यांनीं शिंद्याची नोकरी पत्कगली होती, त्यांनीं ती इमानेंस्तवारें बजावणें हें त्यांचें कर्तव्यकर्म होतें. परंतु जो फितुर होण्याला उद्युक्त झाला, त्याला आपल्या कर्तव्य-कर्माची ओळख कोटून रहाणार ? असईच्या लढाईच्या वेळीं इंग्लिशांच्या पलटणीमध्येही हिंदुस्थानांतील एतद्देशीय लोक थोडेथोडेके होते, असें नाहीं. त्यांना उद्देशून दौलतराव शिंद्यांनीं जर असाच एकादा जाहिरनामा काढला असता, तर कसें झालें असतें ? दुसरे बाजारावसाहेब अशा प्रकारचे कांहीं प्रयत्न खडकीच्या लढाईच्या आधीं करित होते. व जे एतद्देशीय लोक इंग्लिशांच्या नोकरींत असतील, त्यांनीं ती नोकरी सोडून आपल्या पक्षाला येऊन मिळावें, अशी त्यांची खटपट होती. याबद्दल त्यांच्यावर फितुरीचा आरोप जर करण्यांत येतो, तर असईच्या लढाईच्या वेळच्या इंग्लिशांच्या या कृत्याला फितुरीशिवाय दुसरे काय नांव द्यावयाचें ? पण परकीय लोकांची नोकरी धरून आपल्या स्वतःच्या राजाच्या विरुद्ध लढणें हें एक स्वदेशद्रोहाचें अत्यंत घोर पातक आहे, याबद्दलची कल्पनाही जेथें हिंदुस्थानांतील लोकांना नाहीं, तेथें इंग्लिशांनीं अमुक केलें आणि आपल्या लोकांनीं अमुक केलें नाहीं, असें म्हणण्यांत तरी काय अर्थ आहे ? स्वदेशभक्ति हा एक सद्गुण आहे आणि स्वदेशद्रोह, मग तो कोणत्याही सबबीखालीं असो, हा एक भयंकर गुन्हा आहे, या गोष्टी जेव्हां हिंदुस्थानांतील लोकांना समजू लागतील, तेव्हां तो सुदिन होईल !

या असईच्या लढाईमध्ये आणि त्यानंतरच्या दुसऱ्याही कित्येक लढायांमध्ये मराठ्यांचे जे लागोपाठ पराभव होत गेले, त्यांच्यासंबंधानें सर टॉमस मनरो यांनीं Rationals of Mahratta defeats या विषयाला अनुलभून आपल्या कांहीं पत्रांमधून विवेचन केलेलें आहे. त्यांत अर्थात् त्यांनीं इंग्लिशांच्या फितुरीचें कोठें नांवही काढलेलें नाहीं. पण हें मुख्य कारण झांकून ठेवून त्यांनीं ज्या अवांतर कारणांची आपल्या पत्रांतून मीमांसा केलेली आहे, त्यांत त्यांनीं मुख्य असें प्रतिपादन केले आहे कीं, फ्रेंच ऑफिसरांच्या नादीं लागून शिंद्यानें आपलें पायदळ व तोफखाना ज्यास्त वाढवून घोडेस्वारांची संख्या कमी केली, ही त्याची चूक झाली. त्याचे घोडेस्वार पुष्कळ असते, तर गनिमी काव्यानें लढून इंग्लिशांना जेरीस आणण्याचें काम त्याला यशस्वी रीतीनें पार पाडतां आलें असें. आतां त्याचें पायदळ व तोफखाना यांची जध्यत तयारी असल्यामुळे असईसारख्या

रणक्षेत्रावर शिंयाचीं सैन्ये इंग्लिशांच्या समोर उभीं राहून कांहीं वेळ लढू शकलीं हें खरें; पण त्या पायदळामध्ये जो एक प्रकारचा चिवटपणाचा गुण लागतो, तो त्यांत नव्हता. ते म्हणतात:—

His infantry was regular enough, but it wanted steadiness, in which it must always be greatly inferior to ours, from the want of a national spirit among its officers.....at the battle of Assaye, I do not recollect, among all our killed and wounded officers, one that suffered from a musket-ball or a bayonet, a convincing proof that the Mahratta infantry made very little serious opposition.....As long as his battalions are not under French influence, by being commanded by officers of that nation, it is more our interest that he should keep them up than that he should disband them and raise horse.

या वर दिलेल्या उताऱ्यामध्ये सांगितल्याप्रमाणें इंग्लिशांना शिंयाकडील फ्रेंच ऑफिसरांचीच काय ती भीति होती. आणि ते फ्रेंच ऑफिसर फितुर करून शिंयाच्या लष्करांतून काढून घेतल्यानंतर शिंयाच्या नुसत्या पायदळामध्ये कांहीं त्राण उरणार नाहीं, हें इंग्लिशांना माहीत होतें. प्राण गेला तरी आपल्या जागेवरून मागें हटावयाचें नाहीं, हा जो एक प्रकारचा सर टॉमस मनरो म्हणतात त्याप्रमाणें शिपायांच्या अंगामध्ये चिवटपणा आणि खंबीरपणा (steadiness) लागत असतो, तो गुण आपल्या मराठ्यांच्या पुढील पुढील सैन्यांतील शिपायांच्या अंगामध्ये राहिलेला नव्हता किंवा उत्पन्न झालेला नव्हता, असें मोठ्या कष्टाने म्हणावे लागतें. त्या वेळचीं मराठ्यांचीं सैन्ये दिसावयाला मात्र अर्धा लाख पाऊण लाख दिसावयाचा; पण इतके मोठे सैन्य असूनही प्रत्येक लढाई पहावी, तर दोन तीन तासांत खलास ! या सैन्यांची मोठी संख्या लढाईच्या वेळीं जय मिळविण्याला फारशी उपयोगी पडत नसून पराभवाच्या आणि पाठलागाच्या वेळीं घोटाळा उत्पन्न करण्याला मात्र चांगली उपयोगी पडत असे ! आपली इतकी मोठाली सैन्ये असून आणि त्या मानानें इंग्लिशांचीं सैन्ये अगदीं लहान असूनही जेथे तेथे आपला पराभव होतो, ही मागील इतिहासांतील गोष्ट पाहून भावी तरुण पिढीच्या मनावर फार वाईट परिणाम होतो, व असला हा धैर्य खचविणारा परिणाम कोणाही तरुण मनुष्याच्या मनावर होणें हें प्रस्तुतच्या राष्ट्रीय दृष्टीनें केव्हांही इष्ट नाहीं. व त्या दृष्टीनें पाहतां आपल्या देशांतील प्रत्येक भावी शिपायाच्या अंतःकरणामध्ये वर सांगितलेला चिवटपणाचा सद्गुण त्याच्या स्वदेश-प्रीतीबरोबर आणि त्याच्या शौर्याबरोबरच वृद्धिंगत होत गेला पाहिजे, हें अत्यंत जरूरीचें आहे.

शिवाय, या असईच्या लढाईमध्ये इंग्लिशांच्या बाजूला फक्त सुमारे दहा हजारच सैन्य असून एवढ्या लहानशा सैन्यानें शिंदे आणि भोंसले यांच्याकडील पन्नास हजार

सैन्याचा पराभव करून विजय मिळविला, अशी स्थूल मानानें इंग्लिश इतिहासकारांकडून जी एक प्रौढी मारण्यांत येत असते, तिच्यामध्येही कित्येक गोष्टी बाद करण्यासारख्या असतात, हें आपण इंडियन लोकांनीं लक्षांत घेतलें पाहिजे. नेटिव्ह राजांच्या सैन्यांतील बाजार आणि त्यांचे बाजारबुणगे नोकर चाकर लोक, वगैरे सगळे धरून नेटिव्ह सैन्याची संख्या इंग्लिश इतिहासकारांकडून बहुधा फुगवून दाखविण्यांत आलेली असते. पण असईच्या लढाईत शिंघाच्या बाजूला पन्नास हजार प्रत्यक्ष लढव्य लोक होते, असें जरी क्षणभर गृहीत धरले, तरी त्या लढाईत हे इतके सगळे शिपायी प्रत्यक्ष उपयोगांत आणले गेलेले नव्हते, ही गोष्ट आपण विसरतां कामा नये. दुसऱ्या बाजारावसहिबांच्या वेळीं पुढें पुण्यस प्रसिद्धीस आलेले पुण्याचे रॅसिडेंट, मि. एल्फिन्स्टन, हे या असईच्या लढाईच्या दिवशीं सकाळपासून रात्र पडेपर्यंत ज. वेल्स्ली यांच्याबरोबर घोड्यावर बसून फिरत होते. त्यांनीं या असईच्या लढाईचें आपल्या पत्रांतून बरेच तपशीलवार वर्णन दिलेलें आहे. त्यांचें मि. फॉरेस्ट यांनीं जें एक चरित्र प्रसिद्ध केलें आहे, त्यांत या असईच्या लढाईमध्ये इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढणाऱ्या शिंघाच्या सैन्याविषयी पुढीलप्रमाणें एक मुद्देसूद उल्लेख आढळतो:—

The narrow delta between the Kailna and its northern affluent, the Juah gave sufficient space for Wellesley to employ his small force, but the space was so confined as to restrict the enemy from bringing his immense superiority of numbers into action, and the decisive struggle was therefore limited to almost equal numbers of the two forces.

G. W. Forrest.

या वर दिलेल्या ईंग्रजी उताऱ्यावरून हें कोणाच्याही लक्षांत येईल कीं, एका बाजूला खेळणा नदी आणि दुसऱ्या बाजूला जुवा नदी यांच्या दरम्यानच्या आकृतिचित्र जागेमध्ये शिंघाकडील सगळें पन्नास हजार सैन्य उभें राहणेंच अशक्य होतें. अशा स्थितींत इंग्लिशांचें तितकें सैन्य तेथें उभें राहू शकलें होतें, तितकेंच जवळ जवळ सैन्य शिंघाच्या बाजूकडे उभें राहिलेलें होतें. व एल्फिन्स्टनसाहेबांच्या प्रत्यक्ष माहितीप्रमाणें असईची लढाई ही खरें बोलाव-याचें असल्यास दहा हजार इंग्लिश आणि पन्नास हजार मराठे यांच्या दरम्यान लढली गेली नसून दोन्ही बाजूंची प्रत्यक्ष लढणारी सैन्ये जवळ जवळ सारखीच होती, अशी जुनी माहिती आढळून येते.

नवीन प्रकारची यंत्रसामग्री आणि दाहूगोळा आपल्यापाशीं नसतो, म्हणून आपले शिपायी पराभव पावतात, असेही एक कारण देण्यांत येते; व त्यामध्येही सत्याचा अंश नाही, असें नाही. पण असईच्या लढाईच्या वेळीं हें कारण लागू पडण्यासारखें नव्हतें. त्या वेळची तोफखान्याची, बंदुकांची आणि दाहूगोळ्याची फ्रेंच अंमलदारांनीं शिंघाच्या कंपूंमध्ये करून दिलेली तयारी प्रतिपक्षाच्या अगदीं बरोबरीची होती. पण नुसत्या चांगल्या तोफा आणि नुसता चांगला दाहूगोळा यांनींच विजय मिळत नसून त्या तोफांच्या आणि दाहूगोळ्यांच्या पाठीमागे तितकाच चांगलीं माणसें असावीं लागतान. पण शिंघांच्या लष्करांतील फ्रेंच अंमल-

दार आणि त्यांच्या हाताखालील पलटणेंच्या पलटणें फितुर झालेलीं असल्यानंतर, तेथें त्या बिचाऱ्या चांगल्या तोफा असूनही काय करताल ? शत्रूच्या हातीं लूट म्हणून सांपडण्याच्या कामांच अशा स्थितीत त्या तोफांचा उपयोग व्हावयाचा, हें उघडच आहे. पण ही जर फितुरी नसती, तर शिस्त आणि शस्त्राब्रं यांच्या दृष्टीनें असईच्या रणांगणावर शिंघांच्या शिपायांना विजयश्री प्राप्त होण्याला कोणती कमतरता होती, असें नाहीं. कारण, इंग्लिशांचे असईच्या रणक्षेत्रावरील सेनापति, ज. वेलस्ली हे पुढें कितीहि नांवाला किकाला चढले असले, तरी निःपक्षपातबुद्धीनें बोलावयाचें झाल्यास असईच्या लढाईमध्ये त्यांनीं फारसें मोठें लष्करी कौशल्य दाखविलें, असें नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्यांनीं एकद्व्यांनीं जी असईची लढाई सुरू केली, त्याबद्दल सर टॉमस मनरो यांनीं आपल्या एका पत्रामध्ये ज. वेलस्ली यांच्या त्या वेळच्या लष्करी हालचालींविरुद्ध फार जोराचे आक्षेप उत्थापित केले आहेत.

सर टॉमस मनरो यांचें असें म्हणणें होतें कीं, क. स्टीव्हनसन यांचें सैन्य येऊन पोचण्याचे पूर्वी ज. वेलस्ली यांनीं आपला एकद्व्याच्याच सैन्यानिशीं शिंघाबरोबर लढाई सुरू केली, ही गोष्ट योग्य केली नाहीं. कारण, जर कदाचित् शिंघाच्या सैन्यानें त्या वेळीं ज. वेलस्ली यांचा आधीं पराभव केला असता आणि मग क. स्टीव्हनसन यांच्या सैन्याकडे वळून त्याचा मागाहून निराळा पराभव केला असता, तर इंग्लिशांचें त्या योगानें किती तरी नुकसान झालें असतें, व शिंघाचें वजन किती तरी पटीनें वाढलें असतें. दुर्दैवानें शिंघाच्या सैन्याकडून इंग्लिशांचा असई येथे पराभव झाला नाहीं व दैवगतीनें इंग्लिशांना विजय मिळाला, ही गोष्ट वेगळी; परंतु लष्करी सावधगिरीच्या दृष्टीनें ज. वेलस्ली यांच्या हातून ही चूकच झाली, असें सर टॉमस मनरो यांचें मत आहे. या बाबतीमध्ये सर टॉमस मनरो आणि ज. वेलस्ली यांच्या दरम्यान त्या वेळीं झालेला पत्रव्यवहार लष्करी हालचालींच्या धोरणाच्या दृष्टीनें मोठा महत्त्वाचा आणि मनोरंजक आहे. त्यांत ज. वेलस्ली यांनीं क. स्टीव्हनसन यांच्याकरितां न थांबतां आपण एकद्व्यानेंच कां लढाई दिली याचीं समर्थनें दिलीं आहेत. पण जर दैव प्रतिकूल झालें असतें, तर हीं सगळीं समर्थनें निरुपयोगी आहेत, असेंच इतिहासकारांनीं आपलें मत दिलें असतें. परंतु एकदां जय झाला, म्हणजे त्याच्याखालीं सर्व चुका झांकून जातात. व त्याप्रमाणें येथेही स्थिति होऊन अखेरीस सर टॉमस मनरो यांनींही ज. वेलस्ली यांचें अभिनंदनच केलें आहे. तरी पण त्यामुळें ज. वेलस्ली यांच्या हातून झालेली गैरसावधगिरीची चूक इतिहासामध्ये जी नमूद केली गेली आहे, ती अद्यापि तशीच कायम आहे.

असो; अशा प्रकारच्या या असईच्या लढाईच्या इतिहासापासून हल्लींच्या व भावी पिढींतील लोकांनीं पुष्कळ गोष्टी शिकण्यासारख्या आहेत. तिकडे त्यांचें लक्ष गेलें, तर त्यांत आपल्या देशाचा पुष्कळ फायदा आहे.

अरगांवची लढाई.

२३ सप्टेंबर १८०३ रोजी असईची लढाई झाल्यानंतर शिंदे आणि भोंसले यांची सैन्ये अजिंठ्याचा घाट उतरून पलीकडे खानदेशांत गेली. त्या सैन्याचा पाठलाग करण्याच्या कामावर क. स्टीव्हनसन यांची नेमणूक करून देऊन ज. वेलस्ली हे कांहीं दिवसपर्यंत असई येथेच राहिले होते. असईच्या लढाईची हकीकत लिहून तयार करून ती त्यांना गव्हर्नर जनरल वगैरेच्याकडे पाठवा-याची होती. व त्याचप्रमाणे असईच्या लढाईत जखमी झालेल्या लोकांचीही त्यांना कांहीं तरी तजवीज करावयाची होती. व शिवाय हैदराबादेहून कित्येक वंजारी लोक

आपल्याबरोबर धान्याने भरलेले चौदा हजार बैल घेऊन इंग्लिशांच्या छावणीत येऊन मिळण्या-करिता निघाले होते. तेव्हा ही अन्नसामग्री घेऊन येणारा बैलांचा तांडा आपल्या छावणीत सुरक्षितपणे येऊन पोहोचेल, अशी तजवीज करणे हेही ज. वेलस्ली यांना जबर होते. या अन्नसामग्रीच्या तांड्यावर छापा घालण्याचा भोसल्याच्या घोडेस्वारांनीं बेत केलेला होता. त्यामुळे ज. वेलस्ली यांचे तिकडे लक्ष लागून राहिलेले होते. आणि म्हणून आपण स्वतः असई येथे आणि असईच्या आसपास राहून क. स्टीव्हनसन यांच्याकडे त्यांनीं शत्रूचा पाठ-लाग करण्याची कामगिरी सोपविली होती.

असईच्या लढाईनंतर अजिंठ्याचा घाट उतरून शिंदे आणि भोंसले यांचे सैन्य खान-देशांत खाली उतरल्यावर तीं दोन्ही सैन्ये निरनिराळ्या मार्गांनीं आपआपल्या मुलखाकडे वळली. त्या दोन्ही सैन्यांच्यामध्ये भांडणे सुरू झालीं होती, असे इंग्लिश इतिहासकारांनीं कित्येक ठिकाणीं उद्गार काढले आहेत. परंतु वस्तुस्थिति तशी नसून तीं दोन्ही सैन्ये स्वाभाविकपणेच आपापल्या हद्दीकडे वळली. त्यांपैकी शिंद्याच्या सैन्याचा पाठलाग क. स्टीव्हनसन यांनीं सुरू केला व भोसल्यांच्या सैन्याचा पाठलाग करण्याचे काम पुढे कांहीं दिवसांनीं ज. वेलस्ली यांनीं आपलेकडे घेतले. क. स्टीव्हनसन हा जरी शिंद्याचा पाठलाग करण्याकरितां ता. २४ सप्टेंबरपासून निघालेला होता, तरी पहिले कित्येक दिवसपर्यंत त्याला शिंद्याचे विरुद्ध कांहीं एक करतां आले नाही. असईच्या लढाईनंतरही शिंद्याचे घोडेस्वार आणि पायदळ हीं दोन्ही प्रकारचीं सैन्ये इतक्या जग्यत तयारीमध्ये

होतीं की, त्यांचा पाठलाग करण्याकरितां त्यांच्यावर चालून जाण्याचें क. स्टीव्हनसन याला धैर्य होईना. शिवाय अजिंक्याचा घाट उतरल्यानंतर तापी नदीच्या कांठा-कांठांनं जरी शिंघाचें लष्कर चाललें होतें, तरी त्याचा पुढील रोंख कोणीकडे आहे, हें इंग्लि-शांना कांहीं एक कळेंना. एकदां तें सैन्य नर्मदेकडे जात आहे, असें इंग्लिशांना वाटे; तर फिरून तें सैन्य कासाऱ्याचे घाटांनं उतरून दक्षिणेंत अहमदनगर, पुणें, वगैरे प्रांतांकडे वळेल कीं काय, अशी इंग्लिशांना भीति वाटत होती. अशा अनिश्चित स्थितींत हळुहळू पाठलाग करतां करतां क. स्टीव्हनसन हे बऱ्हाणपूर येथें येऊन पोचले. व ता. १६ आक्टोबर १८०३ रोजीं त्यांनीं तें शहर हस्तगत केले. व तेथून अशीरगडच्या किल्ल्यावर हल्ला करून तो किल्लाही त्यांनीं ता. २१ आक्टोबर रोजीं आपल्या स्वाधीन करून घेतला.

इंग्लिशांच्या या विजयाच्या मुळार्शांही विश्वासघाताचें बीज दिसून येतें. असईच्या लढाईमध्ये कित्येक युरोपियन ऑफिसरांनीं शिंघाला ज्याप्रमाणें दगा दिला, त्याचप्रमाणें बऱ्हाणपूर आणि अशीरगड येथेंही फितुरी आणि विश्वासघात हीं दोन बऱ्हाणभावंडे इंग्लि-शांच्या वतीनें गुप्त रीतीनें काम करीत होतीच. अशीरगडचा किल्ला स्वाधीन होण्याच्या-पूर्वीं तीन दिवस शिंघाच्या लष्करांतील नऊ युरोपियन ऑफिसर ब्रिटिश कमांडरच्या छावणींत येऊन दाखल झाले; व गव्हर्नर जनरलनें काढलेल्या जाहिरनाम्याप्रमाणें आम्हांला इंग्लि-शांनीं आपल्या संरक्षणाखालीं घ्यावें, असें त्यांनीं सांगितलें. अशा प्रकारची फंदफितुरी ज्या किल्ल्यांतून चाललेली आहे, ते किल्ले टिकाव धरून कसले राहू शकणार आहेत !

इकडे शिंघाच्या लष्कराशीं बऱ्हाणपूर, अशीरगड, वगैरे ठिकाणीं क. स्टीव्हनसन यांच्या लढाया चालल्या असतां दुसरीकडे भोसल्याच्या सैन्याच्या विरुद्ध ज. वेलस्ली यांनींही कांहीं किरकोळ हालचाली चालविल्या होत्या. परंतु त्यांत त्यांना फारसें यश कोठेंही आले नाहीं. पण शिंदे यांचा अशीरगडचा किल्ला सर करून घेतल्यानंतर भोसल्यांचा जो गाविलगडचा एक अवघड किल्ला होता, तो हस्तगत करून घेण्याकडे क. स्टीव्हनसन यांनीं आपला मोर्चा वळाविला.

आपल्या सैन्यांतलें फितुरीमुळें बऱ्हाणपूर आणि अशीरगड हीं दोन ठिकाणें शत्रूच्या स्वाधीन झालेलीं पाहून अशा वेळीं शत्रूपाशीं आपण तूर्त तद्द करणें हेंच जास्त श्रेयस्कर आहे, असा विचार दौलतराव शिंदे यांनीं आपल्या मनामध्ये आणिला; व बाळोबा कुंजर यांच्या मार्फतीनें त्यांनीं इंग्लिशांशीं तहाचें बोलणें सुरू केलें. या वेळीं इंग्लिशांच्याकडूनही शिंदे आणि भोसले यांचें फारसें मोठें पारित्य होत होतें, असें नाहीं. ज. वेलस्ली हे रघोजी भोसल्याचे विरुद्ध फारसें कांहींच करूं शकले नाहींत; आणि क. स्टीव्हनसन यांनीं बऱ्हाणपूर आणि अशीरगड हीं जरी शिंघाचीं दोन ठिकाणें विश्वासघाताच्या बळावर आपल्या स्वाधीन करून घेतलीं होती, तरी त्यामुळें शिंघाचें सामर्थ्य फारसें कमी झालेलें होतें असें नाहीं. तेव्हां अशा स्थितींत दौलतराव शिंघाकडून जे हें आयतेंच तहाचें बोलणें सुरू करण्यांत आलें आहे, त्याचा आपण फायदा घ्यावा, असें ज. वेलस्ली यांना वाटूं लागलें. व शिंघांकडून तहाचें बोलणें सुरू करण्याकरितां जे कोणी वकील येताल, त्यांचें स्वागत करून आम्ही त्यांच्याशीं तहाचें बोलणें करतो, असें ज. वेलस्ली यांनीं अखेरीस

बालोबा कुंजर यांजला कळविलें. व त्याप्रमाणें ता. ११ नोव्हेंबर १८०३ रोजीं यशवंतराव घोरपडे हे वकील म्हणून येऊन त्यांच्या मार्फतीनें दौलतराव शिंदे आणि ज. वेलस्ली यांच्या दरम्यान ता. २३ नोव्हेंबर १८०३ रोजीं एक तात्पुरता करारनामा ठरविण्यांत आला. या करारनाम्याच्या अन्वये शिंदे आणि इंग्लिश यांच्या दरम्यानची लढाई तात्पुरती बंद ठेविण्यांत आली. पण ही लढाई बंद ठेवतांना उभय पक्षांमध्ये जो मुख्य करार ठरलेला होता, तो असा की, एलिचपूरच्या पुर्वेस वीस कोसांवर शिंद्यानें आपलें लष्कर ठेवावें व इंग्लिशांनीं शिंद्याच्या मुलुखामध्ये आपलें सैन्य न आणतां शिंदे आणि इंग्लिश यांच्या सैन्याच्या दरम्यान वीस कोसांचें अंतर कायमचें ठेवण्यांत आलें पाहिजे.

शिंदे आणि भोसले या दोघांच्या मनांत या वेळीं इंग्लिशांशीं तह करण्याची इच्छा न्होती. परंतु आपण दोघे जोपर्यंत एकत्र आहों, तोपर्यंत धूर्त इंग्लिश आपल्याशीं तह करणार नाहींत, हें इंग्रजीं मुसद्दयांचें धोरण कदाचित् त्यांच्या लक्षांत येऊन शिंदे आणि भोसले यांनीं आपलीं सैन्ये एकमेकांपासून या वेळीं विभक्त केलीं होती. व इतकेंच नव्हे, तर शिंदे आणि भोसले यांच्या दरम्यान हल्लीं भांडणें सुरू झालीं आहेत, अशाही बातम्या त्या वेळीं बऱ्याच ठिकाणीं पसरलेल्या होत्या. या बातम्यासंबंधानें ज. वेलस्ली यांनीं ता. २४ आक्टोबर १८०३ रोजीं गव्हर्नर जनरलला जें एक पत्र लिहिलें अह्ने, त्यांत पुढीलप्रमाणें उल्लेख आहे.

“ It is reported that Dowlut Rao Scindhia and the Rajah of Berar have quarrelled, that the latter intends to endeavour to obtain a peace through the mediation of Amrut Rao, and the former through that of the Peishwa or by secret negotiation. Excepting that these chiefs have separated their armies, I have no reason to believe that they have quarrelled, and I can give your Excellency no information to enable you to form judgment of the truth of remainder of the report.

शिंदे आणि भोसले यांनीं आपापलीं सैन्ये एकमेकांपासून विभक्त करण्यांत, व त्यांच्यामध्ये भांडणें चाललीं आहेत अशा बातम्या पसरविल्या जाण्यांत, कोणाचा काय हेतु होता, हें आज सांगणें कठिण आहे. परंतु या दोन राजांचीं सैन्ये आपोआपच विभक्त झालेलीं पाहिल्यानंतर त्यांपैकीं प्रत्येक सैन्याशीं निरनिराळ्या लढाया करून त्यांना जेरीस आणावें, ही कल्पना साहजिकपणेंच इंग्लिशांच्या डोक्यांत शिरली; व ते नागपूरच्या भोसल्यांचा जो गाविलगडचा अवघड किल्ला तो हस्तगत करून घेऊन भोसल्यांच्या सैन्याचा पाडाव करण्याच्या प्रयत्नाला लागले. शिंदे आणि भोसले यांच्यामध्ये भांडण सुरू झाल्याच्या बातम्या जरी पसरल्या होत्या, तरी यशवंतराव घोरपडे हे जनरल वेलस्ली यांच्यापाशीं जेव्हां तहाचें बोलणें सुरू करूं लागले, तेव्हां शिंदे आणि भोसले या दोघांशींही इंग्लिशांनीं तह करावा, असेंच त्यांचें म्हणणें होतें. परंतु भोसल्यांच्या सैन्याचा नाश केल्याशिवाय

भोंसल्याशीं तह करूं नये, असें इंग्लिशांचें धोरण असल्यामुळें शिंदे आणि भोसले याची जूट मोडून त्यांच्यापैकीं इंग्लिशांनीं भोसल्याशीं गाविलगडच्या बाजूला लढाई सुरू ठेविली आणि शिंद्याशीं मात्र तह करण्याचा आव आणला.

परंतु शिंद्याशीं देखील तह करण्याची इंग्लिशांची खरोखरीची इच्छा फारशी नव्हतीच. यशवंतराव घोरपडे यांच्याशीं दहा दिवसपर्यंत तात्पुरती लढाई बंद करण्याचा जो करारनामा करण्यांत आला, त्याबद्दलचा वर उल्लेख आला आहे. पण त्या करारनाम्याच्या मूळाशीं इंग्लिशांचे हेतु अगदीं निराळे होते. शिंद्याच्या हाताखालीं जें सैन्य शिल्लक उरलेंलें होतें, त्यांत बहुतेक सर्व घोडेस्वाराच होते. या घोडेस्वारांच्या पलटणींशीं इंग्लिशांनीं आणखी पुढें लढाई चालू ठेविली असती, तरी त्या लढाईचा त्यांच्यावर कांहीं एक परिणाम झाला नसता. कारण, त्या घोडेस्वारांनीं गनिमी काव्यानेंच लढाई चालविली असती; आणि त्यांचा पाठलाग करावयाचा म्हणजे तर आपल्या अन्नसामग्रीच्या पुरवठ्याचीं साधनें सोडून इंग्लिशांना त्यांच्या पाठीमागे कोठें तरी भटकन फिरावें लागलें असतें. हे आपले सगळे गुप्त हेतु ज. वेलस्ली यांनीं ता. २४ नोव्हेंबर १८०३ रोजीं क. क्लोज यांना लिहिलेल्या एका पत्रामध्यें पुढीलप्रमाणें नमूद केले आहेत:—

“ I have agreed to the cessation of hostilities on the ground of my incapability to do Scindhia further injury, as stated in my dispatch to the Governor General of the 24th. October; on that of it being impossible to injure his army of horse; on that of the injury he may do me in the operations against Gawilghur and in Guzerat, to which quarter he has sent Bappoojee Scindhia; and on the political ground of dividing his interests from those of the Raja of Berar, and thereby, in fact, dissolving the confederacy.”

ज. वेलस्ली यांच्या पोंटांतिल कपट वर दिलेल्या प्रकारचें असल्यामुळें त्यांनीं आपल्याला लढाईची तयारी करण्याला फुरसत मिळावी या मुख्य हेतूनें यशवंतराव घोरपडे यांच्याशीं लढाईच्या तात्पुरत्या तहकुर्बीचा तह केला होता. पण तो तह देखील त्यांनीं टिकविला नाही; आणि ता. २३ नोव्हेंबर १८०३ रोजीं हा तात्पुरता तहनामा झाल्यापासून फक्त पांच दिवसांमध्येच इंग्लिशांनीं शिंद्याच्या लष्कराशीं अरगांव येथें लढाई केली !

यशवंतराव घोरपडे यांच्याशीं केलेल्या तहनाम्यामध्ये अशी एक अट होती कीं, या तहनाम्यावर दौलतराव शिंदे यांचा सहीशिक्रा वगैरे होऊन त्याची प्रत यशवंतराव घोरपडे यांनीं ज. वेलस्ली यांचेकडे ता. २३ नोव्हेंबरपासून १० दिवसांचे आंत आणून द्यावी. पण अशा रीतीनें शिंद्याला १० दिवसांची मुदत दिली असतां ती मुदत संपण्याच्या आंतच ज. वेलस्ली यांनीं शिंद्याशीं लढाई सुरू केली.

बरील करारनाम्यांत अशी एक शर्त होती कीं, दौलतराव शिंदे यांनीं आपलें सैन्य एलिचपूरच्या पूर्वेकडे न्यावें, व इंग्लिशांच्या सैन्यामध्ये व आपल्या सैन्यामध्ये वीस

कोसांचें अंतर कायम ठेवावें. या कराराप्रमाणें दौलतराव शिंदे आपलें लष्कर दहा दिवसांच्या ठरलेल्या मुदतीच्या आंत एलिचपूरच्या पूर्वेला नेण्याची तजवजि करूं लागले होते. व ही गोष्ट घडवून आणण्याला जर १० दिवसांची मुदत उभयपक्षांनी ठरविण्यांत आली होती, तर त्या १० दिवसांच्या आंत तरी निदान इंग्लिशांनी शिंयांच्या लष्करावर हल्ला करणें अन्यायाचें होतें. परंतु इंग्लिशांच्या सैन्याची लढाई देण्याला तयारी झाल्यानंतर मग न्याय-अन्यायाकडे त्यांना पहाण्याची काय जरूरी आहे ?

याशिवाय दुसरीही एक गोष्ट अशी होती की, अशीगडचा किल्ला काबीज करून झाल्यानंतर गाविलगडचा किल्ला हस्तगत करून घेण्यासाठी क. स्टीव्हनसन हे नोव्हेंबरच्या १५ तारखेच्या सुमारास आपल्या सैन्यासह गाविलगडकडे जाण्याकरिता बऱ्हाणपुराहून निघालेले होते. व त्या सैन्याला मदत करण्याकरितां ज. वेलस्ली यांच्या हाताखालीलही काहीं सैन्य त्या दिशेकडे चालून जात होतें. त्यामुळें शिंयांचें सैन्य जरी एलिचपूरच्या पूर्वेकडे आपल्या ठरलेल्या कराराप्रमाणें जात चालले होतें, तरी ज. वेलस्ली यांचेही सैन्य त्याच दिशेने पुढे चाल करून जात असल्यामुळें त्या दोन्हीं सैन्यांच्या दरम्यान २० वीस कोसांचें अंतर कायम ठेविलें पाहिजे ही अट एकट्या शिंयालाच कशी पाळतां येणें शक्य होतें ? शिवाय हें दोन्हीं सैन्यांमधील २० कोसांचें अंतर किती दिवसांनी कायम झालें पाहिजे, याच्याबद्दलचा उलगडा त्या तहाच्या अटीमध्ये कांहींच केलेला नव्हता. तेव्हां त्या तहावर शिंयांचें शिकामोर्तब होण्याला जी दहा दिवसांची मुदत ठरविण्यांत आलेली होती, तेथपर्यंत तरी निदान इंग्लिशांनी वाट पहावयाला पाहिजे होती. परंतु इंग्लिशांच्या प्रामाणिकपणाला तसें कांहीं एक करण्याची जरूरी भासली नाहीं. आणि ठरलेल्या मुदतीच्या आंत-तुम्ही शिंयांच्या सैन्यावर हल्ला करणें न्याय्य होणार नाहीं, असें शिंयांचे वकील ज. वेलस्ली यांना बजावून सांगत असतां, तिकडे दुर्लक्ष करून-ता. २३ नोव्हेंबर रोजी केलेला तह ता. २९ नोव्हेंबर रोजी अरगांव येथें सत्यवादी इंग्लिशांकडून मोडला गेला !

दौलतराव शिंयांच्या वतीनें यशवंतराव घोरपडे यांनी ज. वेलस्ली यांच्याशीं जो करार केला होता, तो करार शिंयांकडून कोठें आणि कसा मोडला गेला हें आपल्यासारख्या सामान्य वाचकांना तर समजत नाहींच; पण हिंदुस्थानचे त्या वेळेचे गव्हर्नर-जनरल आणि ज. वेलस्ली यांचे बंधु, खुद्द मार्क्स वेलस्ली, यांनाही हें समजेना की, दौलतराव शिंदे यांच्याकडून त्या तात्पुरत्या तहाच्या अटी पाळण्यामध्ये काय चूक झाली आहे, की, ज्याच्यासाठी त्यांच्याशीं अरगांव येथें लढाई करूनच त्यांचें पारिपत्य करणें जरूर होतें ! कारण याच आपल्या शंका मार्क्स वेलस्ली यांनी अरगांवच्या लढाईनंतर ता. २३ डिसेंबर १८०३ रोजी लिहिलेल्या आपल्या एका पत्रामध्ये ज. वेलस्ली यांना पुढीलप्रमाणें विचारलेल्या आहेत. त्या अशाः—I have not yet discovered whether the battle was occasioned by a rupture of the truce on the part of Scindhia; or by Scindhia's refusal to grant to his vakeels the powers which you most properly have required, for the purpose of founding the basis of the negoti-

ation, on the admission of our retention of a part of our conquests; or by Scindhia's re-disavowal of his avowal of Jeswunt Rao Ghoorpareh; or by an accidental rencontre of the armies before the truce had commenced; or by a treacherous junction between Scindhia and the Rajah of Berar.

अशा रीतीने अरगांवच्या लढाईला शिंयांच्याकडून काय कारण घडून आलें हें खुद्द गव्हर्नर जनरलला देखील जेथें समजलें नाहीं, तेथें तें इतरांना कोठून समजणार ? तरी पण तें कारण ज. वेलस्ली यांना मात्र समजलें ! आणि शिंयांनीं बीस कोस अंतर ठेवण्याची तहांतील अट मोडली, या सबबीवर अरगांवच्या लढाईला ता. २९ नोव्हेंबर रोजीं तिसरे प्रहरां त्यांनीं सुरवात केली.

गाविलगडचा किल्ला भोसल्यांच्या ताब्यांत होता. तो किल्ला हस्तगत करून घेण्याच्या इराद्यानें क. स्टीव्हनसन हा बऱ्हाणपूर येथून नोव्हेंबर महिन्याच्या पंधरा तारखेच्या नंतर निघाल्याचें पूर्वांच सांगितलें आहे. त्यानंतर ता. २४ नोव्हेंबरला बाळापूर अकोला येथें बाटेंत त्याचा तळ येऊन पडला. क. स्टीव्हनसन याच्या सैन्याला मदत करण्यासाठीं ज. वेलस्ली हेर्हां आपल्या हाताखालील काहीं लष्कर घेऊन राज्याच्या घाटांनं खाली उतरले व अशा रीतीनें एकत्र होऊन हीं दोन्ही सैन्ये गाविलगडकडे चाल करून निघालीं. या वेळीं रघोजी भोसले आपल्या मुलखांत परत जाण्याकरितां माघारे वळलेले असल्यामुळे नागपुराकडे परत जाणाऱ्या त्यांच्या सैन्याची छावणी पाथरडी येथें पडलेली होती. या सैन्यावर मन्याबापू हे मुख्य अधिकारी होते. व एलिचपूरपासून २० कोस अंतरावर पूर्वेस दौलतराव शिंदे यांनीं आपलें लष्कर न्यावें असें तहाच्या अटीप्रमाणें ठरलें असल्यामुळे शिंयांचें लष्करही त्या वेळीं त्याच बाजूनें एलिचपूरकडे चाल करून जात होतें. व या शिंयांच्या लष्कराची छावणी मन्याबापूच्या छावणीपासून सुमारे चार मैलांच्या अंतरावर शिरसोली येथें होती. शिंयांच्या लष्करात बहुतेक सगळा घोडेस्वारांचाच भरणा होता. पण मन्याबापू याच्या हाताखालील भोसल्यांच्या लष्करामध्ये पायदळ, घोडेस्वार आणि तोफखाना, असें तिन्ही प्रकारचें लढाऊ सैन्य होतें. अशा रीतीनें शिंदे आणि भोसले यांच्या लष्करांच्या छावण्या पडलेल्या असतांना त्यांच्या जवळपासच्याच वाटेनें क. स्टीव्हनसन आणि ज. वेलस्ली यांची संयुक्त सैन्ये गाविलगडकडे कूच करून चाललेलीं होती. आतां आपण नकाशाकडे पाहिलें, तर एलिचपूर आणि गाविलगड हीं दोन्हीही ठिकाणें जवळ जवळ एकाच दिशेला आणि एकमेकांच्या जवळजवळ असल्याचें आपल्याला आढळून येईल. अशा स्थितांत तहाच्या अटीप्रमाणें एलिचपूरकडे जावयाला निघालेलें शिंयांचें लष्कर आणि गाविलगडचा किल्ला घ्यावयाला निघालेलें इंग्लिशांचें लष्कर, हीं दोन्ही जवळजवळ एकाच दिशेनें चाललीं असल्यामुळे त्या दोन सैन्यांच्यामध्यें बीस कोसांचें अंतर कायम टिकविणें हें एकट्या शिंयांच्याच हातांत कसें असूं शकणार ? या ठरलेल्या तहाच्या अटींतील नंबर दोनची अट अशी होती कीं, शिंयांनीं एलिचपूरच्या पूर्वेस २१ कोसावर आपलें सैन्य न्यावें, पण तें नेतानाही

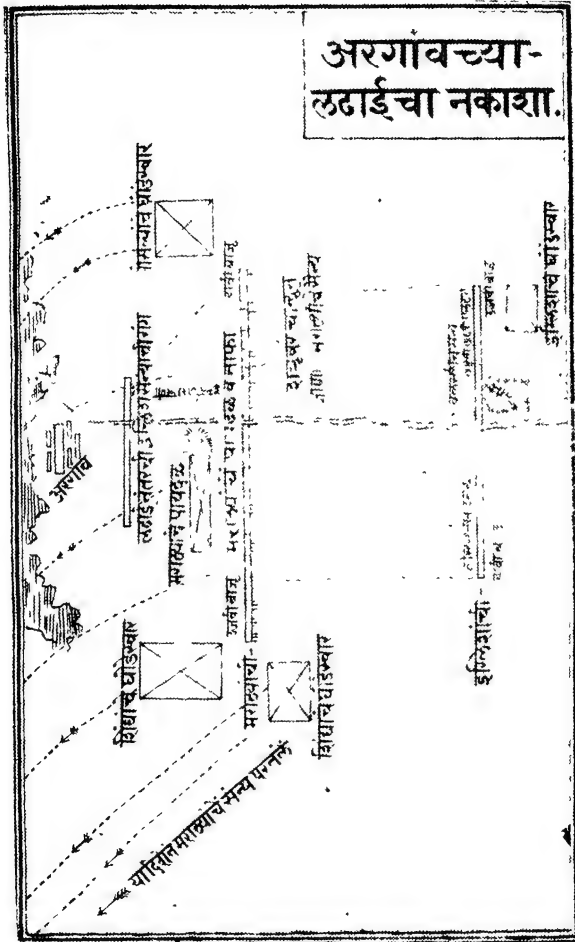

आपलें सैन्य आणि इंग्लिशांचें सैन्य यांच्या दरम्यान बीस कोसांचें अंतर ठेविण्याची खबरदारी शिंयानें घेतली पाहिजे. (To prevent accidents, and in order to ensure the execution of the 1st article, it is agreed that there shall be an interval of twenty coss between the different British and allied armies, and that the Maharajah will march with his army, and take up a position twenty coss to the eastward of Ellichpoor, and he will forage still further to the eastward.) पण ही अट एकटया शिंयानेंच कशी पाळावयाची ? ही अट दोघांच्याकडून मिळून पाठली गेली पाहिजे. जी टाळी दोन हातांनीं मिळूनच वाजवावयाची, ती टाळी वाजली गेल्या-बद्दलचा अपराध एकाच हातावर लादणे हें योग्य होईल काय ? ज्या दिशेनें शिंयांचें लष्कर एलिचपूरकडे जात आहे, त्याच दिशेकडे गाविलगडच्या किल्ल्यावर चाल करून जाणारें इंग्लिशांचें सैन्य मागाहून कूच करून आलें आणि त्या दोन्ही सैन्यांत बीस कोसांभेक्षां कमी अंतर एखादे वेळीं राहिलें तर त्याचा दोष शिंयांवर कसा यावा ? पण हा विचार कोण करणार ? ज. वेलस्ली यांनीं जगाला असें जाहीर करून टाकलें कीं, या बाबतींत शिंयानें तह मोडला आणि म्हणून मला निरुपायास्तव शिंयांवर हल्ला करणे भाग पडत आहे ! आणि शिंयानें अशा रीतीनें तह मोडल्यानंतर गरीब बिचारे ज. वेलस्लीसाहेब हे लढाईशिवाय दुसरें काय करणार ?

पाथरडी येथें भोसल्यांच्या लष्कराची जी छावणी होती, ती तथैव हलविण्यांत येऊन भोसल्यांचें आणि शिंयांचें अशीं दोन्हीही लष्करें शिरसोलीच्या पलीकडे चालून गेलीं होती. पाथरडीची छावणी मराठ्यांच्या लष्करानें सोडल्यानंतर त्याच ठिकाणीं ज. वेलस्ली हे आपल्या सैन्यासह येऊन दाखल झाले व क. स्ट्रॉहनसन हेही त्यांना तेथें येऊन मिळाले. त्या वेळीं पाथरडी येथील एका उंच जागेवरून जेव्हां ज. वेलस्ली हे पाहूं लागले, तेव्हां शिंदे आणि भोसले यांचीं सैन्ये आपल्यापासून पुढें जवळच ४१५ मैलांवर असल्याचें त्यांना दिसून आलें. तरी पण इंग्लिशांचें सैन्य बऱ्याच लांबवरून कूच करून आलेलें असल्या-मुळें त्याच वेळीं शत्रूशीं सामना करणें बरोबर नाहीं, असें ज. वेलस्ली यांना वाटत होतें. परंतु इंग्लिश सैन्याच्या आघाडीवर म्हैसूरच्या घोडेस्वारांच्या ज्या कांहीं पलटणी होत्या, त्यांच्याशीं शिंदे आणि भोसले यांच्याकडील घोडेस्वारांच्या झटापटी सुरू झालेल्या ज. वेलस्ली यांना आढळून आल्या, तेव्हां म्हैसूरच्या त्या घोडेस्वारांच्या मदतीला कांहीं पायदळ पाठविण्यासाठीं आणि आपल्या छावणीची जागा मुकर करण्यासाठीं ज. वेलस्ली हे पुढे गेले, त्या वेळीं अरगांवच्या मैदानावर शिंदे आणि भोसले यांचें सैन्य लढाईच्या तयारीनें उभें राहिलेलें त्यांना दिसलें. तेव्हां दिवस जरी बराच खालीं गेलेला होता, तरी त्याच वेळीं ताबडतोब लढाई सुरू करण्याचा ज. वेलस्ली यांनीं निश्चय केला.

अरगांव (अडगांव) हें एक लहानसें खेडें असून त्या खेड्यापासून कांहीं अंतरावर मराठ्यांचें सैन्य एका सरळ रेषेमध्ये शत्रूवर हल्ला करण्याकरितां उभें करण्यांत आलेलें होतें. मराठ्यांच्या सैन्याची जी रांग शत्रूवर हल्ला करण्याकरितां उभी राहिली होती,

तिच्या जवळ जवळ मध्यभागांतून एक लहानसा ओढा वहात चाललेला होता. व त्या ओढ्याने मराठ्यांच्या रांगेचे दोन विभाग केलेले होते. त्यापैकी डाव्या बाजूला मराठ्यांचे पायदळ आणि तोफा असून त्या तोफांच्या पुढे डाव्या बाजूला भोसल्यांचे कांही घोडेस्वार उभे होते. आणि त्या ओढ्याच्या उजव्या बाजूला शिंद्यांचे लष्कर उभे असून

त्याच्या पलीकडे शिंद्यांच्या घोडेस्वारांचा पल्लण उभी होती. मराठ्यांच्या सैन्याची ही एकंदर रांग सुमारे पांच मैलपर्यंत पसरलेली होती. अशा रीतीने उभे राहिलेल्या मराठ्यांच्या सैन्याला तोंड देण्याकरिता इंग्लिशांनी आपले सैन्य दोन रांगांमध्ये त्यांच्या समोर उभे केले. त्यापैकी पहिल्या रांगेमध्ये पायदळ होते व दुसऱ्या रांगेत घोडेस्वार होते. इंग्लिशांच्या

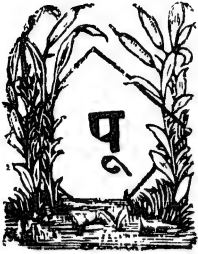
उजव्या बाजूला ७४ वी आणि ७८ वी अशा दोन पलटणी मुख्य असून त्यांच्या पाठीमागे घोडेस्वारांच्या पलटणी होत्या. डाव्या हाताच्या बाजूला क. स्टीव्हनसन यांचें सैन्य असून त्यांच्या पिछाडीचें संरक्षण निजामच्या आणि म्हैसूरच्या घोडेस्वारांकडून करण्यांत येत होतें. इंग्लिशांच्या सैन्याच्या या रांगा अशा रीतीने उभ्या करण्यांत येत असतांनाच त्यांच्यावर मराठ्यांच्याकडून तोफांचा मारा सुरू झाल्यामुळे इंग्लिशांच्या सैन्यांत बरीच गडबड उडाली. परंतु ते सैन्य एकदां व्यवस्थित रीतीने उभें करण्यांत आल्यावर मग ते मराठ्यांवर चाल करून जाऊ लागले. त्या वेळीं इंग्लिशांच्या उजव्या बाजूला ७४ वी आणि ७८ वी अशा ज्या दोन पलटणी होत्या त्यांच्यावर मराठ्यांच्या डाव्या बाजूकडील पठाणांच्या पलटणींनी हल्ला करून त्या दोन्ही पलटणींना बरेंच जेरीस आणिलें. त्याचप्रमाणें इंग्लिशांच्या डाव्या बाजूकडे क. स्टीव्हनसन यांच्या हाताखाली ६ व्या रेजिमेंटपैकी जी पहिली बॅटेलियन उभी होती, तिच्यावर समोरून मराठ्यांच्या उजव्या बाजूकडून शिंघांच्या घोडेस्वारांनी मोठ्या जोराचा हल्ला केला. परंतु या हल्ल्यामध्ये इंग्लिशांकडील सैन्य टिकाव धरून राहिलें; व त्यामुळे मराठ्यांच्या सैन्याचें काहीं चालेनामें झालें. व इंग्लिशांच्या सैन्याने जेव्हां उलट हल्ला केला, तेव्हां मराठ्यांचें सर्व सैन्य मागे हटून रणांगणावरून निघून गेलें.

यानंतर इंग्लिशांकडील घोडेस्वारांनी बऱ्याच दूरपर्यंत आणि रात्रीच्या बऱ्याच वेळपर्यंत चांदण्यामधून मराठ्यांचा पाठलाग केला. व त्यामुळे मराठ्यांचें बरेंच नुकसान झालें. या लढाईत मराठ्यांच्याकडील ३८ तोफा आणि पुष्कळ दारूगोळा, याचप्रमाणें हत्ती, उंट, आणि इतर पुष्कळ सामानसुमान इंग्लिशांच्या हातीं लागलें. तरीपण या लढाईत इंग्लिशांचेही कमी नुकसान झालें असें नाहीं. कारण अरगांव येथे इंग्लिशांकडील सुमारे नऊ दहा युरोपियन ऑफिसर जखमी होऊन सुमारे साडेतीनशें शिपायी मारले गेले.

या अरगांवच्या लढाईनंतर इंग्लिशांचें सैन्य पुढें गाविलगडचा किळा हस्तगत करून घेण्याकरितां लगेच दुसरे दिवशीं निघालें. व तो किळा पुढें ता. १४ डिसेंबर रोजीं हस्तगत करून झाल्यानंतर ता. १७ डिसेंबर रोजीं रघोजी भोसले यांच्याबरोबर देवगांव येथें तह करण्यांत आला. आणि त्यानंतर ता. ३० डिसेंबर १८०३ रोजीं सुर्जा अंजनगांव येथें शिंदे आणि इंग्लिश यांच्यामध्ये तह होऊन ही दक्षिणेंतील लढाई इ. स. १८०३ या वर्षाच्या समाप्तीबरोबर समाप्त झाली.

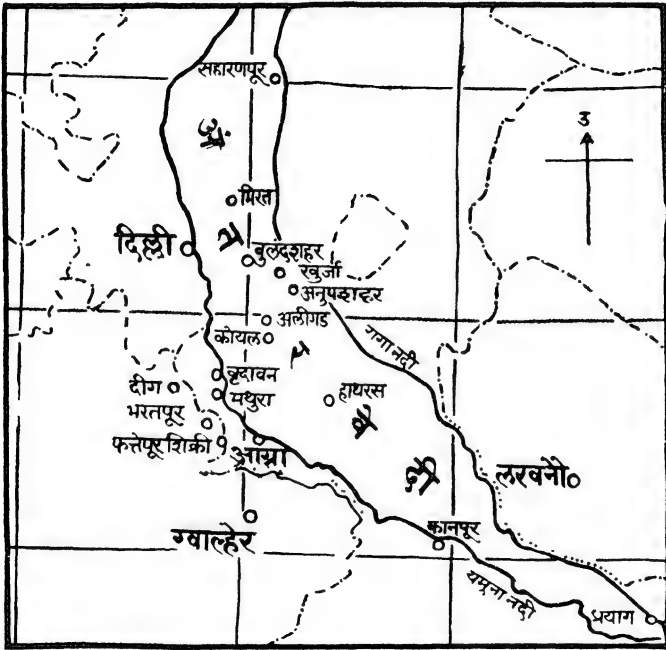

उत्तर हिंदुस्थानांतील लढाया. कोइलची लढाई.

वीं असईच्या आणि अरगांवच्या लढायांची जीं वर्णनें देण्यांत आलीं आहेत, तीं फक्त दौलतराव शिंदे यांच्याशीं झालेल्या दक्षिणेंतील लढायांचीं वर्णनें होत. दक्षिणेकडे या लढाया चालल्या असतां उत्तर हिंदुस्थानामध्येही शिंदे आणि इंग्लिश यांच्या दरम्यान याच सुमाराला लढाया चाललेल्या होत्या. त्या उत्तर हिंदुस्थानांतील लढायांकडे आतां आपल्याला वळावयाचें आहे. दक्षिणेंतील पेशवे आणि निजाम या दोन बलाढ्य राजांचीं राज्यें इंग्लिशांनीं आपल्या अनेक प्रकारच्या युक्त्यांनीं बहुतेक आपल्या कबजांत आणल्यासारखीं केलीं होती, व त्यांच्यापासून आतां त्यांना फारशी भीति उरलेली नव्हती. त्या वेळीं इंग्लिशांना जी भीति होती, ती मध्यहिंदुस्थानांतील शिंदे, होळकर आणि भोंसले, या तीन राजांचीच काय ती होती. त्यांपैकीं होळकर याचें शिंयाशीं ठीक नसल्यामुळें तो यावेळीं मराठ्यांच्या बनल्या जाणाऱ्या राष्ट्रसंधामध्ये सामील न होतां अलग राहिला होता. आणि त्यामुळें इंग्लिशांचें एक काम आयतेंच झालें होतें. परंतु यशवंतराव होळकर हा जरी या जुटीत सामील झाला नाहीं, तरी शिंदे आणि भोंसले यांच्या जुटीची इंग्लिशांना कमी भीति होती, असें नाहीं. शिवाय, उत्तर हिंदुस्थानांत इंग्लिशांना आणखीही एक जे मोठे प्रबळ शत्रु होते, ते म्हणजे फ्रेंच लोक हे होत. या फ्रेंच लोकांचें आणि इंग्लिशांचें यूरोपखंडामध्यच मूळचें हाडवैर जुंपलेलें होतें, व त्याचे परिणाम हिंदुस्थानामध्येही उद्भवत होते. महादजी शिंदे यांनीं आपल्या सैन्यांत फ्रेंच लष्करी अंमलदार नेमून त्यांच्याकडून युरोपिअन धर्तावर आपलीं पलटणे तयार केलीं होती. व तीचपद्धत महादजीच्या पाठीमागें दौलतराव शिंयानेंही चालू ठेविली होती. ज्या वेळची ही हकीकत लिहिण्यांत येत आहे, त्या वेळीं अंबाजी इंगळे या नांवाचा शिंयांचा एक मोठा सेनापति होता, व त्याच्या हाताखालीं शिंयांची बरीच मोठी फौज होती. पण त्याच्याशिवाय शिंयांची बाकीची बहुतेक फौज फिलोज, ड्यूपांट, ब्राऊनरिंग, हेसिंग, बोरकिन्, ड्यूडरनेग, पेरन, डी बॉयनी, वगैरेंसारख्या मोठमोठ्या फ्रेंच अंमलदारांच्या ताब्यांत देण्यांत आलेली होती. व त्या फौजेच्या बंदोबस्ताकरितां दौलतराव शिंयानें गंगा आणि यमुना यांच्यामधील दुआबाचा प्रांत या फ्रेंच अंमलदारांकडे तोडून दिलेला होता त्यामुळें उत्तर हिंदुस्थानांत फ्रेंच लोकांचें जें वर्चस्व वाढलेलें होतें, तें इंग्लिशांना पहावत नव्हतें. आणि त्यामुळें दौलतराव शिंयाच्या बरोबरच या फ्रेंच सेनापतींचाही इंग्लिश लोक मोठा द्वेष करीत असत.

पण या द्वेषाला आणखीही एक अंतःस्थ कारण होतें. हिंदुस्थानचे त्या वळचे गव्हर्नर जनरल, मार्किस् वेलस्ली, हे मोठे महत्त्वाकांक्षी होते. आणि त्यांची महत्त्वाकांक्षा अशी होती की, सगळ्या हिंदुस्थानची बादशाही आपणां इंग्लिश लोकांच्या हातांत यावी. पण पूर्वीची हिंदुस्थानची बादशाही मुसलमान लोकांच्या हातांत होती; आणि त्या बादशाहीचा नामधारी मालक, बादशहा शहाआलम, हा होता. हा शहाआलम बादशहा हल्लीं दौलतराव शिंदे याच्या ताब्यांत होता. व त्याच्या राज्यकारभाराची जी व्यवस्था महादजी शिंद्यापासून दौलतराव शिंद्याकडे आली होती, ती त्यानें एम्. पेरेन या फ्रेंच सेनापतीकडे सोंपविलेली होती. सारांश, हिंदुस्थानच्या मुसलमानी बादशाहीची सत्ता या वेळीं दौलतराव

अंतरवेदीचा मुलुख

शिंदे यांच्या हातांत आणि त्यांच्या मार्फतीनें एम्. पेरेन ह्या नांवाच्या एका फ्रेंच मनुष्याच्या हातांत होती. ही गोष्ट मार्किस् वेलस्ली यांच्या महत्त्वाकांक्षेला सहन होत नव्हती. आणि म्हणून शहाआलम बादशहा आणि त्याच्या त्या नामधारी बादशाहीचा अधिकार हा आपल्या हातांत यावा यासाठीं इंग्लिशांची धडपड चाललेली होती. या बादशाहीपणाच्या महत्त्वाकांक्षेनें इंग्लिशांच्या सामान्यतः दगडी अंतःकरणांत दयेचे झरे उत्पन्न केले ! व शहाआलम बादशहाबद्दल त्यांच्या मनांत एकदम कळकळ उत्पन्न होऊं लागली ! दौलतराव शिंदे आणि एम्. पेरेन हे शहाआलम बादशहाला अतिशय निर्दयपणानें वागवीत आहेत, असें

इंग्लिशांना वाटू लागले ! आणि त्या शहाआलम बादशहाला त्याच्या त्या संकटावस्थेमधून सोडविल्यावाचून आणि त्याची ती बादशाही हुकमत आपल्या हातांत घेतल्यावाचून पर-
मेश्वराने आपल्यावर टाकलेल्या जबाबदारीतून आपण मुक्त होणार नाही, आणि त्यामुळे
देवाच्या घरा आपण अन्यायी ठरू, या जबरदस्त धार्मिक भीतीमुळे इंग्लिश मुस्लिमांना
रात्रीची झोप येईनाशी झाली ! व अशी परिस्थिति उत्पन्न झाल्यामुळे मराठे आणि फ्रेंच या
दोघांच्याही सामर्थ्याचा नायनाट करण्याच्या कार्याला मार्क्स वेलस्ली हे लागले.

वर सांगितलेल्या अंतःस्थ हेतूसाठी गव्हर्नर जनरल, मार्क्स वेलस्ली, यांनी मरा-
ठ्यांशी जे युद्ध या वेळी उकलून काढिले, त्याची पूर्वतयारी त्यांनी गुप्त रीतीने कशी केली
होती आणि शिंद्याच्याविरुद्ध त्याच्या सभोवती लांचलुचपतीने त्यांनी चौफेर फंदफितुरीचे
जाळे कसे निर्माण केले होते, हे पूर्वीच्या असईच्या लढाईच्या प्रसंगामध्ये सविस्तर
रीतीने विशद करून दाखविण्यांत आलेले आहे. त्याच्याशिवाय उघड रीतीने त्यांनी
जी तयारी केली होती, तिचे स्वरूप असे होते की, शिंदे भोंसले आणि शिंद्याच्या हाता-
खालील फ्रेंच सरदारांची पलटणे, यांची बहुतेक सर्व ठिकाणे हिंदुस्थानच्या मध्यभागांत अस-
ल्यामुळे त्यांच्या सभोवतार चारी बाजूंनी ठिकठिकाणी सैन्याच्या चौक्या बसवून मरा-
ठ्यांच्या सभोवती इंग्लिशांनी आपल्या सैन्याचा एक प्रकारे गराडाच घातला होता !
पश्चिमेकडे सुरत, बडोदे, खंबायत वगैरे ठिकाणे रोखून धरण्याकरितां कर्नल मरे यांच्या
हाताखाली सुमारे ८ हजार फौज देऊन त्यांना तिकडच्या बंदोबस्ताकरितां ठेवण्यांत आलेले
होते. त्यानंतर आपण दक्षिणेकडे वळून पाहिले, तर पुणे, म्हैसूर आणि हैद्राबाद, या तिन्ही
ठिकाणांची राज्ये इंग्लिशांनी नुकतीच आपल्या दडपशाहीखाली आणलेली असल्यामुळे
त्यांच्याबद्दलही त्यांना भीति होतीच आणि मध्य हिंदुस्थानांत व उत्तर हिंदुस्थानांत शिंद्याच्या
विरुद्ध आपण लढाई सुरू केली असतां पुणे, म्हैसूर आणि हैद्राबाद, येथील असंतुष्ट असलेले
लोक कदाचित् उठून आपल्या पाठीमागून येऊन आपल्यावर हल्ला करतील, अशी इंग्लि-
शांच्या मनांत शंका असणे स्वाभाविक होते. आणि म्हणून त्यांनी पेशव्याच्या संरक्षणाच्या
नांवाखाली वास्तविक आपल्या स्वतःच्याच संरक्षणासाठी पुण्यास सुमारे दोन हजार सैन्य
ठेविले होते. आणि त्यानंतर पुण्याच्या दक्षिणेस कृष्णा नदीच्या कांठच्या मुद्दल येथील
छावणीमध्ये मेजर जनरल कॅवेल यांच्या हाताखाली सुमारे ४ हजार लोक ठेव-
ण्यांत आलेले होते. दक्षिण महाराष्ट्रातील कोणी सरदार किंवा जहागिरदार कदा-
चित् चुकून स्वदेशभक्तीने प्रेरित होऊन शिंद्याच्या मदतीला जाण्याला उद्युक्त होतील, तर
त्यांना तसे करितां येऊं नये, यासाठी कॅवेल साहेब ही जागा धरून बसले होते. आणि
त्याच्याशिवाय म्हैसूरच्या मुलुखांत कांहीं गडबड होऊं नये, म्हणून मुद्दलच्या खाली
म्हैसूरच्या सरहद्दीवरही कांहीं सैन्य ठेवण्यांत आले होते. त्याचप्रमाणे निजामसरकारची
राजधानी, हैद्राबाद, येथेही दोन हजार सैन्य जय्यत तयार होते, त्यानंतर पूर्व-किनाऱ्या-
वरील भागांत कटकच्या बाजूला भोंसल्याचे बरेच मुलूख होते; म्हणून त्या बाजूला कर्नल
हारकोर्ट याच्या हाताखाली सुमारे ५ हजार सैन्य देऊन त्याची तिकडील बंदोबस्ताकरितां
नेमणूक करण्यांत आली होती. अशा रीतीने पश्चिम, दक्षिण आणि पूर्व या बाजूंकडील

बंदोबस्त करण्यांत आल्यानंतर उत्तरच्या बाजूला बंगाल, बहार, बनारस, बुंदेलखंड, वगैरे ठिकाणीही सैन्याचे चौकीपहारे बसविणें जरूर होतें; व म्हणून बंगालच्या संरक्षणाकरितां मिदनापूर येथें कर्नल फेनवुडक याच्या हाताखालीं तैराशें लोक ठेवण्यांत आलेले होते. तसेंच शोणभद्र नदीच्या कांठीं कर्नल ब्राऊटन याच्या हाताखालीं कांहीं सैन्य ठेवण्यांत आलें होतें. आणि चुनार व मिर्झापूर या दोन ठिकाणी मिळून बनारसच्या संरक्षणासाठीं सुमारे दोन हजार सैन्य मेजर जनरल डियर हे आपल्या हाताखाली घेऊन राहिले होते. त्याचप्रमाणें वायव्य दिशेकडील रजपूत लोकांचीं आणि शीख लोकांचीं संस्थानें आपल्याला वचकून रहावीत आणि त्यांनीं मराठ्यांच्या मदतीला येऊं नये, यासाठीं तिकडेही थोडें थोडें सैन्य ठेवण्याची व्यवस्था करण्यांत आलेली होती. अशा रीतीनें सुमारे २५।३० हजार सैन्याचा चौफेर गराडा इंग्लिशांनीं मराठ्यांच्या सभोवतीं या वेळीं घातलेला होता. यावरून इंग्लिशांच्या दूरदृष्टीच्या धोरणाची आणि अवाढव्य तयारीची वाचकांना बरीच कल्पना येण्यासारखी आहे. असा हा सैन्याचा चौफेर गराडा मराठ्यांच्या लष्कराला पडलेला असल्यामुळें हा त्यांच्या सभोवतालचा चक्रव्यूह फोडून त्यांना बाहेर जाणें शक्य नव्हतें; किंवा बाहेरून त्यांच्या मदतीला दुसरा कोणी येऊं म्हणेल तर तेंही कोणाला शक्य नव्हते. आपल्या हिंदुस्थान देशाच्या स्वतंत्र्याच्या संरक्षणाकरितां जिवान्तर उदार होऊन लढण्याला तयार झालेले जे शिंदे आणि भोंसले, यांच्या मदतीला स्वदेशभक्तीच्या प्रेरणेनें धांवून जाण्याची इच्छा त्या वेळींही लोकांच्या स्वार्थां प्रवृत्तीमुळे आणि लांचखाऊ हलकटपणांमुळें आधींच उत्तरोत्तर कमी होत चाललेली होती. व त्यांतून कदाचित् कोणा प्रामाणिक सरदाराच्या मनांत अशी बुद्धि उत्पन्न झाली, तरी या ठिकाठिकाणीं ठेवलेल्या इंग्लिशांच्या सैन्याच्या भीतीमुळें ती जागच्या जागीच जिरून जात होती; इतकेच नव्हे, तर एखाद्या जमिनी-खालून वहात असणाऱ्या नदीप्रमाणें गुप्त रीतीनें पाण्यासारख्या वहाणाच्या लांचाच्या पैशानें त्या वेळच्या लोकांचीं मनें इतकीं कृतघ्न बनून गेलेलीं होती की, आपला देश, आपला धर्म, आपलें राज्य किंवा आपलें स्वातंत्र्य, यांपैकीं त्यांच्या डोळ्यांला कांहीं एक दिसत नसून निमकहरामपणा हा त्यांचा त्या वेळीं एक धंदाच बनून गेलेला होता; व त्यासाठीं ते वाटतील तीं लज्जास्पद कृत्यें करण्याला तयार होत असत. यामुळे उत्तरहिंदुस्थानांत बुंदेलखंडच्या बाजूला या वेळीं कित्येक स्वर्गी असे प्रसंग झालेले आहेत की, जीं सैन्यें शिंद्याच्या मदतीकरितां म्हणून तयार होत होती, त्याच सैन्यांना शिंद्याच्या विरुद्ध लढण्याला इंग्लिशांच्या पैशानें उद्युक्त केलें.

बाहेरून अशा या राजरोसपणाच्या चौफेर सैन्याच्या नाकेबंदीनें आणि अंतःस्थ रीतीनें लांचलुचपतीच्या नाकेबंदीनें सभोवार कडेकोट बंदोबस्त करून झाल्यानंतर या दुहेरी चक्रव्यूहाच्या आंतमध्ये आपल्या बाकी राहिलेल्या सैन्याचे जनरल वेलस्ली आणि लॉर्ड लेक या दोन सेनापतींच्या हाताखालीं एक दक्षिणेकडे आणि एक उत्तरेकडे असे दोन विभाग करून दोहोंकडेहि मार्क्स वेलस्ली यांनीं शिंद्यांशीं एकदम लढण्याला सुरवात केली. यापैकीं दक्षिणेकडील लढायांचा शेवट कसा झाला आणि त्यात सत्याला आणि स्वदेशभक्तीला अपयश येऊन लांचखाऊपणाला आणि पारतंत्र्यप्रीतीलाच अखेरीस विजयश्रीनें कशी माळ

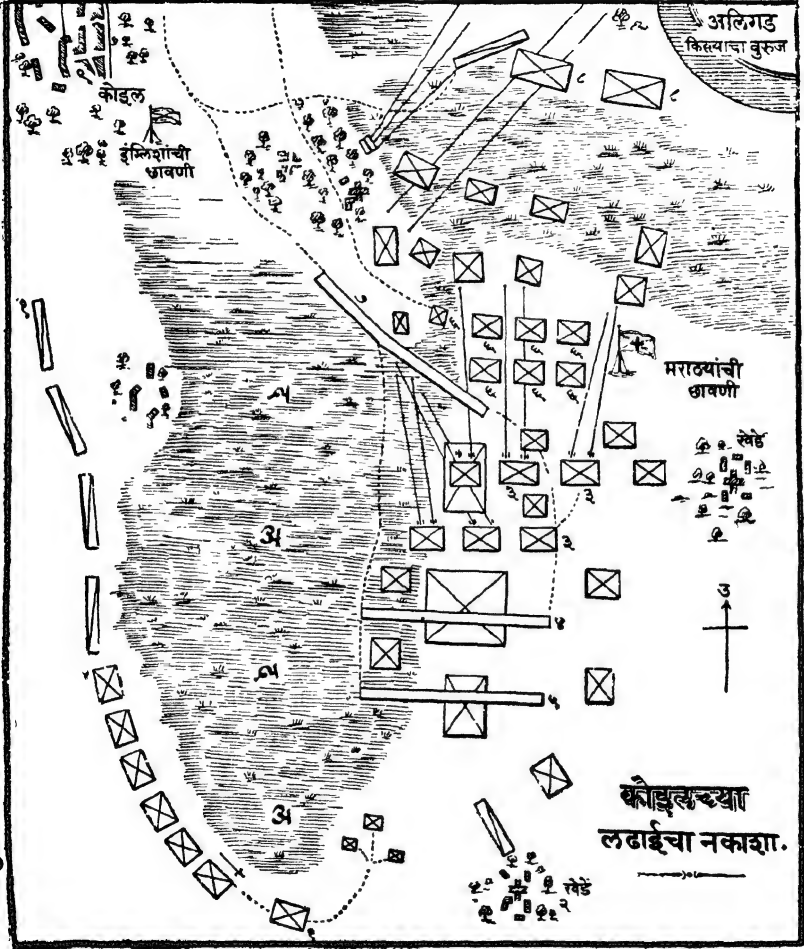
घातली, यांचें वर्णन पूर्वी करण्यांत आलें आहे. आतां त्याच दुर्दैवी इतिहासाचा उतर-कडील प्रसंग कसा घडून आला, इकडे आपल्याला वळावयाचें आहे.

दक्षिणेंत ज. वेल्स्ली यांनीं शिंघाशीं इ. स. १८०३ च्या ऑगस्ट महिन्याच्या ६ तारखेला लढाई पुकारली. ही नक्की बातमी उत्तर हिंदुस्थानांत इंग्लिशांच्या फौजेचा सेनापति लॉर्ड लेक यांना गव्हर्नर जनरलकडून कळण्याच्या पूर्वीच ता. ७ ऑगस्ट रोजी लॉर्ड लेक हे आपली कानपूरची छावणी सोडून शिंघाच्या सरहद्दीकडे आधीच चाल करून निघाले होते. दक्षिणेकडे आणि उत्तरेकडे अशा दोन्ही बाजूंकडे एकदम लढाया सुरू करून शिंघाच्या सैन्याला दोहोंकडून दोघांनीं गुंतवून ठेवावयाचें, हा इंग्लिशांचा बेत पूर्वीच ठरलेला असल्यामुळे लॉर्ड लेक हे आपल्या हाताखालील सर्व सैन्यासह कानपूर येथून निघून ता. २८ ऑगस्ट रोजी ते शिंघाच्या सरहद्दीवरील कोइल या गांवाजवळ येऊन दाखल झाले. या वेळी त्यांच्या हाताखाली प्रत्यक्ष फौज सुमारे ११ हजारपर्यंत होती. व सुमारे ३॥ हजारपर्यंत फौज त्यांनीं बुंदेलखंडच्या माच्यावर ठेविली होती. ज. लेक यांच्या हाताखालील सैन्यामध्ये तिन इंग्रजी घोडेस्वारांच्या पलटणी आणि पांच नेटिव्ह घोडेस्वारांच्या पलटणी असून पायदल पलटणीमध्ये एक युरोपियन पलटण होती. व बाकीच्या अकरा पलटणी नेटिव्ह पायदळाच्या होत्या. या वेळीं अयोध्येच्या नवाबाचें जें राज्य इंग्लिशांनीं आधीच आपल्या ताब्यांत घेतलेलें होतें, त्या राज्यांतून इंग्लिशांना घोड्यांचा व इतर लढाऊ सामानसुमानाचा पुष्कळ पुरवठा झाला. असलीं हीं नेटिव्ह संस्थानें असल्या वेळीं इंग्लिशांच्या कशीं उपयोगीं पडतात, हें सर्वांना माहीतच आहे. अशा रीतीनें सर्व तयारीनिशीं ता. २८ ऑगस्ट रोजी आपल्या ब्रिटिश हद्दीच्या अगदीं टोंकपर्यंत येऊन ता. २९ ऑगस्ट रोजी लॉर्ड लेक यांनीं कोइल येथून लागणाऱ्या मराठ्यांच्या हद्दीमध्ये पहाटे ४ वाजतां प्रवेश केला.

अलीगड या नांवाचा दिर्घापासून सुमारे १४।१५ कोसांवर जो एक अतिशय मजबूत असा सुप्रसिद्ध किल्ला आहे, त्याच्या समोरच्या मैदानांत किल्ल्याच्या जवळच कोइल हें गांव वसलेलें आहे. अलीगडचा किल्ला या वेळीं एम्. पेरेन यांच्या ताब्यांत होता. व सेनापति एम्. पेरेन यांनीं आपल्या हाताखालील शिपायांना राहाण्याकरितां कोइलच्या गांवाजवळील उंचवट्याच्या एका मैदानावर वऱ्याच बराकी बांधल्या होत्या. व त्यांच्यावरील ऑफिसर लोकांकरितांही त्यांनीं तेथें बंगले उभारले होते. त्याचप्रमाणें त्यांनीं आपल्या स्वतःला राहाण्याकरितां जी एक जागा अलीगडचा किल्ला आणि कोइल गांव यांच्या दरम्यानच्या वाटेवर मध्यभागाच्या सुमाराला तयार केली होती, तीही फार रमणीय होती. या ठिकाणीं या वेळीं ज. एम्. पेरेन यांच्या हाताखाली २००० शिपाई, ८००० घोडेस्वार आणि बराच मोठा तोफखाना इतकें सैन्य होतें. व याशिवाय अलीगडच्या किल्ल्याच्या संरक्षणाकरितां किल्ल्यांत जें कांहीं सैन्य होतें तें निराळेंच. अशा सैन्यासह एम्. पेरेन हा कोइल येथें रहात असतां, ता. २९ आगष्ट रोजी सकाळीं इंग्लिशांचें सैन्य त्याच्यावर हल्ला करण्याकरितां पहाटे ४ वाजतां निघालें. व मध्यंतरीचें ४।५ मैलांचें अंतर चालून आल्यानंतर या इंग्लिशांच्या सैन्यानें सकाळीं ७ वाजतां फेचांच्या छावणीवर हल्ला करण्याला सुरुवात केली. अलीगडचा किल्ला आणि कोइल येथील फेंच लोकांची छावणी

यांच्या दक्षिणेला एक मोठी दलदल होती. व त्यामुळे त्या दलदलापासून अलीगडच्या किल्ल्याला एक प्रकारचा सुरक्षितपणा प्राप्त झालेला होता, तो इतका की, पावसाळ्यांत तर त्या बाजूने कोणी शत्रु चालून येणे अशक्यच होते. तेव्हा या दलदलीच्या जागेला दक्षिणेच्या बाजूने वळसा घालून मगच कोइलच्या छावणीवर हल्ला करण्याकरितां जाणे इंग्लि-

शांना जरूर होते. म्हणून इंग्लिशांचे घोडेस्वार आणि पायदळ असे सैन्य त्या दलदलीच्या बाजूबाजूने (१, १) कूच करून जाऊ लागले. ते दुरून दृष्टीस पडताक्षणीच मराठ्यांचे सैन्य त्या दलदलीच्या पूर्वेच्या बाजूने शत्रूला तोंड देण्याकरितां आणि अडवून धरण्याकरितां पुढे आले. या मराठ्यांच्या सैन्याच्या रांगा उत्तरेस अलीगडच्या किल्ल्यापासून तो दक्षिणेस

असलेल्या दलदलीच्या शेवटच्या टोंकापर्यंत ताबडतोब पसरल्या. या सैन्यांत सुमारे २०,००० लोक असावे, असा इंग्लिश इतिहासकारांनी केलेला अजमास आहे. दलदलीच्या दक्षिणच्या टोंकाला एक खेडेगांव (२) आहे, त्या खेडेगांवापर्यंत मराठ्यांच्या सैन्याची डावी बाजू येऊन पोचलेली होती. आणि त्या सैन्याच्या उजव्या बाजूचे टोंक थेट अली-डच्या किळ्यापर्यंत जाऊन पोचले होते. दुसऱ्या बाजूने दलदलीच्या काठाकाठांने येणारे जे इंग्लिशांचे सैन्य त्याच्या उजव्या बाजूला वर सांगितलेले खेडेगांव (२) आणि डाव्या बाजूला असलेली चिखलाने भरलेली खोल दलदल यांच्या मधूनच त्या सैन्याला वाट काढून येणे जरूर होते. तेव्हा त्या इंग्लिश सैन्याला या जागी अडाविणे आपल्याला सोईस्कर आहे, हें पाहून मराठ्यांच्या घोडेस्वारांनी ती नाक्याची जागा अडवून धरली. व या जागेवर हल्ला करून आपली वाट मोकळी करून घेण्यावांचून आपल्याला पुढे जातां येणार नाही, ही गोष्ट ज. लेक यांच्या जेव्हा लक्षांत आली, तेव्हा याच जागेवर जोराचा हल्ला करण्याला ज. लेक यांनी आपल्या सैन्याला हुकूम केला. येथे बरीच निकराची लढाई झाली. परंतु त्यांत अखेरीस मराठ्यांच्या सैन्याला मागे हटवें लागलें. तरी पण मागे हटतां हटतांही ते सैन्य इंग्लिशांवर हल्ले करीतच होते. परंतु एका बाजूला दलदल आणि दुसऱ्या बाजूला असलेल्या खेडेगावाजवळ उभे राहिलेले मराठ्यांचे डाव्या टोंकाकडील सैन्य यांच्यामधून वाट काढून इंग्लिशांचे लष्कर पुढील मोकळ्या मैदानावर गेल्यानंतर इंग्लिश सेनापतींनी हल्ला करण्याच्या शिस्तीने आपल्या घोड्यावरील तोफखान्याच्या आणि घोडेस्वारांच्या रांगा (३, ३, ३) बनविल्या. व त्यांच्या पाठीमागे त्या घोडेस्वारांच्या संरक्षणाकरितां इंग्लिशांचे पायदळ (४ आणि ५ अशा) दोन रांगामध्ये उभे राहिले. अशा रीतीने उभे राहिलेले इंग्रजाकडील सैन्य पुढे कूच करून जाऊं लागलें, त्या वेळीं त्याच्या पाठीमागच्या खेडेगांवा (२) तून त्याच्यावर मराठ्यांच्या काही शिपायाकडून बंदुकांची फैर झडूं लागली. व त्या इंग्रजी लष्कराच्या ममेर ज्या मराठ्यांच्या फौजा होत्या त्यांच्याही बंदुकीच्या गोळ्या त्याच्यावर येऊन पडूं लागल्या. अशा रीतीने दोहोंकडच्या माऱ्यांत या वेळीं इंग्लिशांचे सैन्य सांपडलें. परंतु पाठीमागच्या ज्या खेड्या (२) तून गोळीबार चाललेला होता, त्याच्यावर इंग्लिशांच्या एका पलटणीने हल्ला करून तो गोळीबार थांबविला. आणि नंतर इंग्लिशांचे घोडेस्वार आणि पायदळ असे सैन्य नेटाने चाल करून पुढे जाऊं लागलें. त्यावेळीं मराठ्यांचे सैन्य जरी थोडथोडे मागे हटत चाललें होतें, तरी त्यांनी आपल्या बंदुकीचा मारा इंग्रजांच्या फौजेवर एकसारखा चालू ठेविला होता. अशा रीतीने आपल्या बंदुकीचा मारा चालू ठेवून मराठ्यांचे सैन्य इंग्लिश शिपायाना पुढे पुढे ओढून आणीत होतें. यांत त्यांचा आणखीही एक डाव उघड उघड असला पाहिजे, असें दिसतें. या वेळपर्यंत इंग्लिशांचे घोडेस्वार (६) व पायदळ (७) यांना मराठ्यांच्या शिपायांनी किळ्याच्या बरेच जवळ जवळ ओढून आणिलें होतें. आणि इतक्या सुमाराला ते इंग्लिशांचे सैन्य येऊन पोचल्यानंतर किळ्याच्या बुरुजांवरील तोफांना सरबती देण्याची सुरवात करण्यांत आली. यावेळीं मराठ्यांच्या घोडेस्वारांच्या पलटणी (८) किळ्याच्या बऱ्याच जवळ जाऊन पोचलेल्या होत्या. त्यामुळे किळ्याच्या बुरुजांवरील तोफांचे गोळे त्यांना लागणे

शक्यच नव्हतें. तेव्हां अशा रीतीने त्यांचें संरक्षण होऊन किल्ल्याकडे चालून येणाऱ्या इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांवर आणि पायदळावर त्या तोफांचे गोळे पडावे आणि त्या शत्रूच्या सैन्याचा नाश व्हावा, असा त्या गोलंदाजीचा इरादा होता. व त्याप्रमाणें या गोलंदाजीने इंग्लिशांचें कांहीं नुकसान झालेंही. पण या किल्ल्यावरील तोफांच्या गोळ्यांना पहिल्या-पहिल्यानें गनीम आपल्यापासून किती अंतरावर आहे याचा अदमास कळेंना. त्यामुळें कांहीं गोळे इंग्रजी सैन्यातील शिपायांच्या डोक्यांच्या पलकडे पडून फुकट जाऊं लागले. परंतु यावेळीं आपण हळु हळु मार्गे हटत गेल्यासारखें दाखवून शत्रूला आपल्या पाठीमागच्या किल्ल्यावरील तोफांच्या मान्यांत नेमकें आणून सोडावयाचें, ही जी युक्ति मराठे शिपायांनीं या प्रसंगीं योजिली, ती खरोखर लष्करी कौशल्याच्या दृष्टीनें अतिशय वर्णन कण्यासारखी आहे. परंतु हें असें कौशल्य जरी मराठ्यांनीं या स्थळीं उपयोगांत आणिले होतें, तरी देव अनुकूल नसल्यामुळें तें फुकट गेलें. कांहीं तोफांचे नेम चुकूं लागले आणि कांहीं तोफांचे मारे इंग्लिशांच्या सैन्यानें सहनही केले. आणि त्यांतूनच वाट काढीत काढीत इंग्लिशांचें सैन्य पुढें सरसावलें. व इंग्लिशांचा घोड्यांवरील जो तोफखाना होता, त्यानेही त्यांना कांहीं मदत केली. आणि अशा रीतीनें अखेरीस इंग्लिशांचें सैन्य पुढे सरसावत किल्ल्याच्या समोर (९) गेलें. येथे खरोखर पाहिलें असतां त्यांच्यावर शिंघाच्या सैन्यातील मुख्य सेनापति, एम्. पेरन, यानें हत्ताच करावयाला पाहिजे होता; व त्यानें तसें केले असतें, तर तें मराठ्यांच्या इश्र्ताला प्रेयस्कर असेंच झालें असतें. व बहुधा या दह्यांत त्याला जयंती मिळाला असता; परंतु यावेळीं फ्रेंच सेनापति, एम्. पेरन, याला मलताच मार्ग अवलंबिण्याची दुर्बुद्धि उत्पन्न झाली. आपल्या हाताखालील कर्नल पेडून याच्याकडे अलिगडच्या किल्ल्याच्या संरक्षणाचें काम सोंपवून देऊन ज. पेरन हा आपल्या हाताखालील इतर कांहीं सैन्यानिशीं त्या रणांगणावरून निघून मुकाट्यानें हथरसकडे निघून गेला. त्यामुळें कोइलच्या लडाईत अखेरीस जय मिळविण्याचें प्रेय इंग्लिशांना आयतेंच मिळाले.

त्यानंतर अनायासाने आपल्या हातीं लागलेले जें कोइलचे लष्करी ठाणें तेथेंच इंग्लिशांच्या सैन्यानें आपला तळ देऊन मुकाम केला. ही कोइलची एक लहानशी लडाई होती व ज. पेरन हा या लडाईत मनापासून लढला असता, तर त्यांत खात्रीनें त्याचा जय झाला असता. पण तो या लडाईत मुळीं लढलाच नाही. व त्यानें आपल्या सैन्यालाही लढण्याचा हुकूम दिला नाही. त्याची फौज ज. पेरन आपल्याला लडाईचा कांहीं तरी हुकूम देईल म्हणून वाट बघत बसली होती. परंतु कोइल येथील त्या त्याच्या फौजेवर इंग्लिशांचे गोळे येऊन पडूं लागले, तरी त्यांच्या सेनापतीकडून त्यांना कांहीं हुकूम मिळेंना. तेव्हां अखेरीस इंग्लिशांच्या गोळ्यांखालीं मरून जाण्याच्या ऐवजीं त्यांनीं मार्गे हटण्याचा मार्ग पत्करला. व अखेरीस ज. पेरन हाही स्वतः निघून हथरसला गेला. प्रत्यक्ष लडाईच्या रणांगणावर जेथें सेनापतींची अशीं वर्तणूक, तेथें मराठ्यांच्या पक्षाला यश कसे मिळणार ? या युद्धांत इंग्लिशांचा जय झाला, असें इंग्रजी फौजेचे गोडवे इंग्रजी इतिहासांतून गायिले जातात; आणि आपल्याकडून ते वाचविले जातात, पण या लढायांतून आपले पराभव कसे करविण्यांत आले, याच्याबद्दलचा विचार आपल्यापैकीं कोण करतो ? विचारा दौलतराव शिंदे आपली

उत्तरेकडील बाजू फ्रेंच सेनापति, ज. पेरन, आणि त्याचे बाकीचे युरोपियन साथीदार सुरक्षित रीतीने संभाळतील अशा भरंवशावर दक्षिणेकडे युद्ध करण्याकरितां गेला. पण ज्या इंग्लिशांना दक्षिणेंत फितुरी उत्पन्न करितां येते, त्यांना ती काय उत्तरेस करितां येणार नाही ? हिंदुस्थानांतल्यासारखे स्वार्थासाठीं हपापलेले आणि स्वदेशाच्या कल्याणाबद्दल सदोदित बेपर्वा असलेले लोक जोंपर्यंत आहेत, तोपर्यंत फितुरी करणारांना हिंदुस्थानांतल्या कोणत्याही भागा-मध्ये वाटेल तितका अवसर आहे ! दक्षिणेंतल्याप्रमाणें उत्तर हिंदुस्थानांतही इंग्लिशांनी या फितुरीचें बीज पूर्णपणें पेरून ठेविलें होतें. ता. २९ ऑगस्ट रोजीं इंग्रजी सैन्यानें कोइलचें ठाणें आपल्या ताब्यांत घेतलें, त्याच दिवशीं ज. लेक यांनीं मार्किस् वेलस्ली यांना जें एक पत्र लिहिलें आहे, त्यांत पुढीलप्रमाणें मजकूर आहे.

I am convinced the day has had a most wonderful effect upon the minds of the natives who always thought M. Perron invincible; indeed I have every reason to believe that some of his confederates left him the moment they heard of our approach, particularly the Jauts, and few Sikhs who were reported to have been with him; and I think most of the others have gone to their homes, and never will encounter us again.....Six officers of Perron's second brigade are just come in, having resigned the Service.

वरील उताऱ्यातील तात्पर्य असें आहे कीं, इंग्लिशांचें सैन्य चाल करून येत आहे, असें कळल्याबरोबर एम्. पेरन याच्याजवळ जे काहीं जाट आणि शीख लोक होते, ते त्याला सोडून गेले. त्याचप्रमाणें पेरनच्या हाताखालील एका पलटणीतील सहा अंमलदार आपल्या जागेचे राजीनामे देऊन कोइलच्या लढाईनंतर लगेच ज. लेक याच्या स्वाधीन झाले. अशी जेथें सैन्यात फाटाफूट आणि फंदफितुरी आहे, तेथें त्या सैन्याला जय कोटून मिळणार ? ज्या जाट आणि शीख लोकांनीं शिंद्याच्या लष्करामध्ये नेहमीं नोकरी धरून रहावें, त्यांनीं फितुर होऊन गनीम आपल्यावर चालून येत आहे अशी बातमी ऐकल्याबरोबर शिंद्याचें लष्कर सोडवें, आणि आपल्या घरां जाऊन बसावें, ही शिपाईगिरीची, स्वदेशभक्तीची आणि स्वाभिनिष्ठेची शिस्त झाली काय ? पण या अडाणी आणि अशिक्षित शिपायांची गोष्ट एक वेळ राहो. पण जे इंग्लिशांना आपले हाडवैर म्हणून समजत होते आणि इंग्लिशांना हिंदुस्थानांतून हाकलून लावण्याच्या इश्यानें ज्यांनीं अखेरीस शिंद्याचा आश्रय घेतला होता, त्या फ्रेंच अंमलदारांनीं तरी निदान आपल्या पलटणी सोडून लॉर्ड लेक यांना शरण जावयाला नको होतें. परंतु त्यांनाही तशीच दुर्बुद्धि हिंदुस्थानच्या कमनशिबामुळें आठवली ! पण याहीपेक्षा जी जास्त आश्चर्यकारक गोष्ट आहे, ती खुद्द एम्. पेरन याच्याच बाबतीतील होय. हा सेनापति ता. २९ ऑगस्ट रोजीं कोइलचें रणांगण आणि त्यावरील लढाई सोडून निघून गेला; व पुढें सहा सात दिवसांनीं ता. ४ सप्टेंबर १८०३ रोजीं अलीगडचा किल्ला इंग्लिशांच्या हस्तगत झाल्यानंतर हाही स्वतः इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाला ! लॉर्ड लेक हा शिंद्याच्या मुलखावर स्वारी करून येणार

असे समजल्यासून एम्. पेरेन यानें त्याला तोंड देण्याकरितां आपल्या सैन्याची चांगली तयारी केली होती. तसेच त्यानें क. पेडून याला अलीगडच्या किल्ल्याच्या संरक्षणाच्या बाबतींत जें एक अत्यंत प्रोत्साहनपर असे पत्र (हे पत्र पुढें देण्यांत येत आहे.) लिहिलें, त्यावरूनही त्याचा उत्साह कमी झालेला असल्याचें यत्किंचित्ही दिसून येत नाहीं. तरी पण काय असेल तें असो, कोड्लच्या लढाईतील व त्यानंतरचें त्याचें वर्तन योग्य प्रकारचें झालें नाहीं, यांत संशय नाहीं. आपल्या सभोवतीं सर्वत्र फितुरी पसरलेली आहे आणि आपल्या हाताखालचे युरोपियन अंमलदार हे देखील कृतघ्न बनून आपला पक्ष सोडून जात आहेत, हें पाहून त्याच्या मनावर निराशेचा असह्य परिणाम झाला असला पाहिजे, असें दिसतें. (M. Perron also observed, that the treachery and ingratitude of his European officers convinced him that further resistance to the British arms was useless.) एम्. पेरेन यांच्या जागीं अंबाजी इंगळे या सेनापतीची नेमणूक या वेळीं करण्यांत आली होती. आणि म्हणूनही पेरेनचें डोकें विघडून गेलें होतें, असे म्हणतात. व ईस्ट इंडिया कंपनीच्या बँकामधून त्याचे जे बरेच पैसे ठेविलेले होते, ते बुडतील, या भीतीचाही त्याच्या मनावर परिणाम झाला असावा, असा कित्येकांचा तर्क आहे. परंतु यांपैकीं कोणतीही निमित्तें कारणीभूत झालीं असलीं, तरी त्यामुळें एकंदरीत अखेरीस शिंद्याच्या पक्षाला पराभव प्राप्त झाला, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. आणि त्यामुळें पेरेन गेठे आणि त्याचे युरोपियन अंमलदारही गेले. पण या सगळ्या निरनिराळ्या कारणपरंपरेमुळें हिंदुस्थानच्या मानेवर जें पारतंत्र्याचें जोखड येऊन बसलें आहे, तें मात्र अजून गेलेले नाहीं !

हे फ्रेंच अंमलदार आयत्या वेळीं असा दगा देतांल असें दौलतराव शिंद्याला आधीं कळतें, तर त्याने या लोकांना इतक्या मोठ्या अधिकाराच्या जागेवर कधीं नेमलेही नसतें. दौलतराव शिंद्याच्या पदरीं दुसरे कोणी यांच्याबरोवरीचे शूर मराठे सरदार नव्हते, म्हणून त्यानें यांना आपल्या फौजिवर नेमिले होतें, अशी वस्तुस्थिति नव्हती. परंतु आपल्याला इंग्लिशांशीं लढावयाचे आहे, तेव्हां त्यांच्या बरोवरीचे आणि त्यांच्याइकडील परिस्थितीच्या माहितीचे असे आपल्या पक्षाकडे कोणी फ्रेंच अंमलदार असले तर ते बरे, अशा धोरणानेंच या लोकांना ठेवण्यांत आलेलें असलें पाहिजे. या फ्रेंच लोकांचें मूळचेंच इंग्लिशांशीं युरोप-खंडांतील वैर होतें. या वेळीं, म्हणजे इ. स. १८०३-४ च्या सुमारास युरोपखंडांत नेपोलियनच्या अद्वितीय पराक्रमामुळें फ्रान्स आणि इंग्लंड यांच्यामध्ये किती मोठा द्वेषाग्नि भडकलेला होता, हे इतिहासाच्या सर्व वाचकांना माहीतच आहे. व त्याच द्वेषाग्नीच्या ज्वाला फ्रेंच लोक हिंदुस्थानांतही इंग्लिशांच्या विरुद्ध प्रज्वलित करीत होते. हिंदुस्थानांतील राजेरजवाड्यांचीं मनं इंग्लिशांच्या विरुद्ध चेताविण्याकरितां फ्रेंच लोकांकडून जे अनेक उपाय योजण्यांत येत होते, त्यांत त्यांनीं प्रसिद्ध केलेला एक जाहीरनामा या बाबतींत येथें उदाहरणादाखल घेतां येण्यासारखा आहे. हा जाहीरनामा मॉरिशस बेटाच्या गव्हर्नरकडून हिंदुस्थानांतील राजांच्याकरितां प्रसिद्ध करण्यांत आलेला असून त्यांत त्यांना उद्देशून असें सांगण्यांत आलेंलें होतें कीं:—

हिंदुस्थानांत इंग्लिशांनीं आपलें वर्तन कसें चालविलें आहे, हें, हे हिंदुस्थानांतलिं राजेरजवाड्यांनीं, तुम्ही पहातच आहां. बंगाल आणि बहार हे प्रांत त्यांनीं विश्वासघातांनं कसें काबीज केले, हें तुम्हांला माहीत आहे. तुमच्या बनारस शहरामधून तुमचा राजा चेत-सिंग याला घालवून लावण्याच्या कार्मां त्यांनीं किती जुलूम आणि किती क्रूरपणा केला, हें तुम्हांला सांगितलें पाहिजे असेंही नाही. त्याचप्रमाणें फैजाबाद येथें अयोध्येच्या बेगमाच्या बाबतींत त्यांच्या हातून घडलें नामदर्पणाचें आणि रानटीपणाचें वर्तन तुमच्या नजरेस आणून दिलें पाहिजे, असेंही नाही. अयोध्या, अर्काट आणि सुरत, येथील खऱ्या वारसदार नबाबांचे वारसाचे हक्क त्यांच्याकडून कसे बळकावून घेण्यांत आले, हें तुम्हांला निवेदन केलें पाहिजे काय ? टिपू सुलतानाचा मुख्य त्यांनीं आपल्या घशांत कसा टाकला, हें आज प्रत्यक्ष तुमच्या डोळ्यांसमोर आहे. त्याचप्रमाणें हल्लीं त्यांनीं मराठ्यांच्या विरुद्ध जी चढाईची आणि अन्यायाची लढाई चालविलेली आहे, तिचेही परिणाम तुम्हांला मासू लागलेले आहेत. या सगळ्या प्रकारांच्या विरुद्ध आमच्या प्रमाणेंच तुम्हीं पहिल्यापासून खबरदारी घेतली असती, तर त्यांचा आज जो तुमच्यावर अंमल बसला आहे, तसा तो त्यांना बसवितां आला नसता. पण याला उपाय नाही, असें नाही. तुमचे शत्रु संस्थेनें फार आहेत, असें नाही. सगळ्या हिंदुस्थानांत पाहिलें, तरी कांहीं थोड्याशा हजारांपेक्षां त्यांची संख्या जास्त भरणार नाही. बाकी त्यांच्या लष्करांत जे शिपाई आहेत, ते सगळे हिंदुस्थानचेच राहिवारी असून ते तुमचेच प्रजाजन आहेत. हे हिंदुस्थानचेच प्रजाजन त्यांच्या नोकरीला राहून तुम्हा हिंदुस्थानच्या राजांच्या विरुद्ध आपल्या तरवारी म्यानांतून बाहेर कढीत आहेत, याबद्दल परलोकां परमेश्वरासमोर त्यांना शासन भोगाचें लागेल, हें तुम्हीं त्यांना समजून सांगितलें पाहिजे. हिंदुस्थानच्या थोर थोर प्राचीन राजघराण्यांमध्ये उत्पन्न झालेल्या हे हिंदुस्थानच्या राजांनीं, तुम्हांला हें समजलें पाहिजे कीं, तुमच्या हातांत सत्ता आहे, तुमच्यापाशीं खाजिने आहेत, तुमच्यापाशीं शिपाई आहेत, आणि तुमच्या अंतःकरणामध्ये शौर्य आहे ! तुमच्या जवळच्या सिलोनच्या लहानशा बेटांनं कसें वर्तन केलें आहे, ते पहा. आणि त्याप्रमाणें तुम्हीं वर्तन केलें, तर तुमचा हिंदुस्थान देश तुम्हांलाही स्वतंत्र करितां येईल !

असल्या जाहीरनाम्यांच्या सारखे अनेक उपाय योजून ज्या फ्रेंच लोकांनीं हिंदुस्थान-मधील राजेरजवाड्यांमध्ये प्रेरणा उत्पन्न केली, त्यांच्या पैकींच एम्. पेरन वगैरेसारख्या लोकांनीं ऐन आणीबाणीच्या वेळीं शिष्टांचा पक्ष सोडून इंग्लिशांच्या स्वाधीन व्हावें, ही मोठ्या आश्चर्याची आणि खेदाची गोष्ट आहे. तरी पण एम्. पेरन हा धैर्याच्या अभावामुळें इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाला असें नसून, इंग्लिशांनीं आपल्या पैशाच्या बळावर चौफेर पसरलेल्या फितुरीमुळें तो हुताश झाला असावा, असें जें एक मत आहे, त्यांत बरेच तथ्य असलें पाहिजे. कारण, गुप्त रीतीनें फितुरी उत्पन्न करण्याचें शास्त्र इंग्लिशांना फार चांगल्या रीतीनें साधतें, हे त्या वेळच्या युरोपच्या इतिहासावरूनही दिसून येतें. फ्रान्सचा बादशहा नेपोलियन हा पराक्रमानें कोणालाही हार जाण्यासारखा नव्हता, परंतु इंग्लंडमधील पैशानें खुद्द त्याच्या स्वतःच्या फ्रान्स देशामध्येही त्याच्या सर्वावती फंदाफितुरीचें इतकें भयंकर जालें इंग्लिशांकडून पसरवून ठेवण्यांत आलें होतें कीं, त्यांतून आपली सुटका करून घेणें अखेरीस नेपोलियनलाही अशक्य झालें !

अलीगडची लढाई.

सो. तारीख २९ ऑगस्ट रोजी कोईलच्या लढाईत जय मिळवून लॅर्ड लेक यांच्या सैन्याने त्या ठिकाणी मुकाम केला, ही गोष्ट पूर्वी सांगण्यांत आलेलीच आहे. व त्यानंतर ता. ४ सप्टेंबर रोजी पहाटेस ज. लेक यांच्या सैन्याने अलीगडच्या किल्ल्यावर हल्ला करण्याला सुरवात केली. कोईलच्या लढाईत इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढलेले शिंयांचे सैन्य अलीगडच्या किल्ल्यांत आश्रय धरून राहिले आहे, हे लॅर्ड लेक यांना माहीत होतें. व कोईलच्या त्यांच्या छावणीपासून अलीगडचा

किल्ला एकदोन मैलापेक्षा लांब होता, असेही नाहीं. असे असतां ता. २९ ऑगस्ट-पासून ता. ४ सप्टेंबरपर्यंत मध्यंतरीचे सहा सात दिवस लॅर्ड लेक यांनी अलीगडच्या किल्ल्यावर ताबडतोब हल्ला कां केला नाही ? विजयी झालेला कोणीतरी सेनापति आपल्या नजरेसमोरच्या किल्ल्यांत आपले गनीम द्या धरून राहिलेले दिसत असतां, त्यांच्यावर ताबडतोब हल्ला केल्यावांचून आणि त्यांना तेथून हुसकून लाविल्यावांचून कधी तरी थांबेल काय ? मग लॅर्ड लेक यांनी तसे कां केलें नाहीं ? याचें उत्तर इंग्रजी इतिहासकारांच्या मताप्रमाणे असे आहे कीं, लॅर्ड लेक हे पडले कृपाळु ! आपण किल्ल्यावर एकदम हल्ला केला, तर कदाचित् विनाकारण जी प्राणहानि होईल ती न व्हावी, हा त्या सद्य सेनापतींचा उदात्त हेतु होता ! लढाईत माणसे मारण्याचा धंदा करीत असतांही पायाखालीं मुंगी न चिरडण्याबद्दलची केवढी ही कळकळ ! परंतु इंग्लिश इतिहासकारांनीं जरी ही सबब पुढें केलेली असली, तरी तिच्या आंतील वर्म अगदीं निराळें होतें. व ते वर्म ता. १ सप्टेंबर १८०३ रोजी कोईलच्या छावणीमधून ज. लेक यांनीं मार्क्स वेलस्ली यांना लिहिलेल्या एका खासगी पत्रामध्ये पुढीलप्रमाणें परिस्पष्ट झालेलें आहेः—

I have not yet moved from hence, nor am I in possession of the fort of Allyghur; my object is to get the troops out of the fort by bribery, which I flatter myself will be done.

या इंग्रजी मजकुरांत ज. लेक यांनीं स्वच्छपणें असें लिहिलें आहे कीं, अलीगडच्या किल्ल्यांतील लोकांना लांचबुचपतीनें फितुर करून किल्ला हस्तगत करून घेण्याचा

माझा उद्देश आहे; आणि त्यांत यश येईल, अशी मला आशाही वाटत आहे. शिवाय अलीगडचा किल्ला अतिशय मजबूत होता. त्याच्यावर शहाजोंगपणें आणि सरळ सरळ रीतीनें हल्ला करून केवळ आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर तो आपल्याला जिंकून घेतां येईल, असें इंग्लिशांना वाटत नव्हतें, आणि किल्ल्याला नुसता वेढा घालून बसावें, तर त्यांत पुष्कळ दिवस फुकट जाणार, आणि तडकाफडकीनें एकामागून एक जय मिळवीत जाऊन इंडियन लोकांवर ब्रिटिश पराक्रमाची छाप बसवावयाची, हाही हेतु साधत नाहीं; आणि दिल्लीचा बादशहा शहाआलम याला लवकर आपल्या ताब्यांत घेऊन शिद्याच्यार विरुद्ध पुढील नवीन शह घावयाचे, ही मसलतही जमणार नाहीं, असे अनेक विचार मनात आणून लॉर्ड लेक यांनीं अलीगडच्या किल्ल्याच्या खालीं द्रव्याच्या दारुगोळ्यानें भरलेले हे लांचलुचपतीचे सुईंग खोदण्याला सुरवात केली होती. बिचाऱ्या इंग्लिशांनीं जीवापाड भेडूनत करून ईश्वराच्या इच्छेनुसार हिंदुस्थानाच्या हितासाठीं स्वतःच्या प्रामाणिकपणानें आणि पराक्रमानेंच हिंदुस्थानाचें राज्य कमाविलें असून कित्येक दुष्ट लोक त्यांच्या सदाचरणाला विनाकारण दूषण देत असतात, असें मानणारे आपल्यामध्ये कित्येक बावळट लोक अद्यापिही आहेत. त्यांनीं लॉर्ड लेक यांच्या पत्रांतील लांचलुचपतीसंबंधींचा वरील उतारा अवश्य सदादित लक्षांत ठेवावा. कारण, असल्या गोष्टी जरी चोरून पुष्कळ करण्यांत येत असतात, तरी याच्यासारखे त्यांच्याबद्दलचे प्रत्यक्ष पुरावे पुष्कळ प्रमाणांत आढळून येत असतात, असें नाहीं. आणि लॉर्ड लेक हे स्वतःच नुसते लांचलुचपतीनें फितुरी उत्पन्न करीत होते असें नसून, या आपल्या प्रामाणिकपणाच्या व्यवसायामध्ये आपले प्रामाणिक गव्हर्नर जनरलही आपल्या प्रामाणिकपणाच्या निःसीम बुद्धीनें आपल्या या प्रामाणिकपणाच्या कृत्याकडे पूर्णपणें कानाडोळा करतील, अशी त्यांना खात्री होती व ती त्यांची खात्री खोटी ठरली नाहीं. कारण, वर उल्लेखित केलेल्या ता. १ सप्टेंबरच्या पत्रामध्ये लॉर्ड लेक हे आपल्या ख्रिस्ती धर्मानुयायी गव्हर्नर जनरलला लिहितात कीं, जर थोड्याशा पैशानें या मेल्यावान लोकांचे प्राण मला वाचवितां आले, तर त्यांना मी काहीं एखादा गुन्हा करीत आहे किंवा पैशाची उघळष्टी माडली आहे, असें आपल्याला वाटणार नाहीं. (If by a little money, I can save the lives of these valuable men, your Lordship will not think I have acted wrong, or been too lavish of cash.)

हे चोरून लांचलुचपतीचे पैसे देऊन हिंदुस्थानांतील लष्करी ठाणीं विकत घेण्याचे सौदे या इंग्रजी सौदागरांनीं अनेक ठिकाणीं चालविले होते, याचें आणखी एक प्रत्यंतर लॉर्ड लेक यांच्याच पुराव्यानिशीं पकडतां येण्यासारखें आहे. अलीगड येथून ता. ७ सप्टेंबर १८०३ रोजीं लॉर्ड लेक हे दिल्लीकडे जाण्याकरितां निघाले असतां सुमारे ३० मैलांची मजल मारून गेल्यानंतर वाटेंत ता. ८ सप्टेंबर रोजीं कुर्जार या नांवाच्या एका गांवीं त्यांचा मुकाम पडला. या ठिकाणींही एक मजबूत किल्ला असून त्यांत पुष्कळ अन्नसामग्री सांठविलेली होती. या किल्ल्याची मजबुती इतकी चांगली होती कीं, तो सहसा शत्रूला जिंकतां येणें शक्य नव्हतें. अशी जरी वस्तुस्थिति होती, तरी तो किल्ला ता. ६ सप्टेंबर

रोजींच मराठ्यांच्या सैन्यानें खालीं करून टाकला होता. या गोष्टीसंबंधानें इतिहासाचें भपकेदार आणि डोळे दिपवून टाकणारें वर्णन असें आहे कीं, “ अलीगडच्या किल्ल्याचा पाडाव झाल्यामुळें चोहोंकडे इतकी भीति उत्पन्न झाली होती कीं, आमचें इंग्लिश सैन्य या कुर्जाच्या किल्ल्याजवळ येण्याच्या आधींच दोन दिवस तो किल्ला घाईघाईनें सोडून देण्यांत आलेला होता ! ” (Such was the terror, produced by the fate of Allyghur, that the fort here was precipitately abandoned two days before our arrival.) हा इंग्रजी पराक्रमाचा बाह्यात्कारी आणि ऐतिहासिक भपका झाला ! पण आतां याच्या आंतील खरी हकीकत काय आहे ती पहा ! या ठिकाणाहून ता. ८ सप्टेंबर १८०३ रोजी लॉर्ड लेक यांनीं गव्हर्नर जनरलला जें एक खासगी पत्र लिहिलें आहे, त्यांत पुढील मजकूर आढळतो.

We arrived here this morning, and found a very strong little fort, which would have caused delay and trouble, had not the troops evacuated it the day after the fall of Allighur. I think when you hear the secret manner, in which things have been conducted, you will be much pleased; it is quite a new work in the army, and has succeeded hitherto wonderfully well.

या पत्रांतील या उताऱ्यामध्ये वरील किल्ला हस्तगत केल्याचें सांगून नंतर तो किल्ला खरोखर कोणत्या उपायानें हस्तगत झाला, याच्याबद्दल लॉर्ड लेक असें लिहितात कीं, “ येथें ज्या गुप्त कारस्थानांनीं असल्या गोष्टी घडवून आणण्यांत येत आहेत, त्यांच्याबद्दलची हकीकत तुम्हीं समक्ष ऐकली, म्हणजे तुम्हांला खरोखरच समाधान वाटेल, अशी मला खात्री आहे. आमच्या लष्करामध्ये स्वकार्यसिद्धीचा हा अगदीं एक नवीनच उपाय निघालेला आहे, व या उपायाला आतांपर्यंत फार आश्चर्यकारक प्रकारानें यश येत चाललेलें आहे. ” हा यशस्वी होत चाललेला उपाय कोणता आणि हीं गुप्त कारस्थानें कोणतीं, हें याच्यापेक्षां जास्त स्पष्ट शब्दांनीं कोणाला सांगितलें पाहिजे, असें नाही. आपल्या सैन्यांतील शिपायांना लढण्याच्या कामावरून काढून मराठ्यांच्याकडील सैन्यामध्ये फितुरी माजविण्याच्या कामावरच लॉर्ड लेक यांनीं या वेळीं लाविलें होतें कीं काय, असा भास होतो. पण यांत इंग्लिश लोकांना तरी दोष देण्यांत काय अर्थ आहे ? जेथें आपल्या देशांतलें लोक लांच घेऊन आपल्याच देशाच्या विरुद्ध फितुरी करण्याला तयार होतात, तेथें फितूर करविणारापेक्षां स्वदेशाच्या विरुद्ध फितूर होणारेच ज्यास्त गुन्हेगार होत, या गोष्टी हिंदुस्थानांतील लोकांना समजतील तो सुदिन !

वर दिलेल्या एकंदर इंग्रजी धोरणाच्या आणि पद्धतीच्या विस्तृत वर्णनावरून लॉर्ड लेक हे ता. २९ आगस्ट पासून ता. ४ सप्टेंबर पर्यंत कोइलच्या छावणीमधून अलीगडच्या किल्ल्याच्या बुर्जांकडे पहात स्वस्थ कां बसले होते, या प्रश्नाचा उलगडा होण्यासारखा आहे. परंतु आपल्या फितुरीचा प्रयोग अलीगडच्या किल्ल्यांतील लोकांवर लागू होत नाही, असें

जेव्हां त्यांना आढळून आले, तेव्हां निहायानें अखेरीस त्यांनीं अलीगडच्या किल्ल्यावर चालून जाण्याचें ठरविलें. पण हें ठरवितांना देखील त्यांची भिस्त, या नाहीं तर त्या, पण अखेरीस कणेत्या तरी, फितुरीवरच होती, हें आपण विसरतां कामा नये. ती फितुरी अशी की, लडाईच्या आयत्या वेळीं शिद्याची नोकरी सोडून जे युरोपियन लोक निघाले, त्यांत मि. ल्यूकन या नांवाचा एक इंग्लिश लष्करी अंमलदार होता. हा शिद्याची नोकरी सोडून लॉर्ड लेक यांच्या नोकरीमध्ये राहिला होता. पण हा पूर्वी शिद्याच्या नोकरींत असल्यामुळे अलीगडच्या किल्ल्यांतोळ चोरवाटा आणि माऱ्याच्या वगैरे सर्व जागा त्याला माहीत होत्या. व त्या त्यानें किल्ल्यावर हल्ला करणाऱ्या लोकांना दाखवून दिल्या, म्हणूनच अखेरीस इंग्लिशांना तो किल्ला काबीज करून घेतां आला. याप्रमाणें मि. ल्यूकन याच्या फितुरीच्या जोरावर अलीगडच्या किल्ल्यावर हल्ला चढविण्याला लॉर्ड लेक हे अखेरीस तयार झाले.

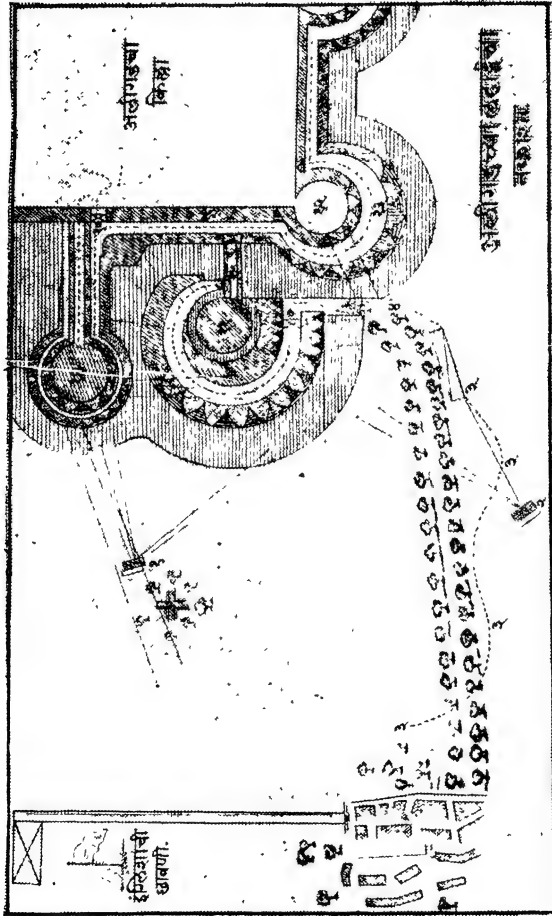
किल्ल्यावर हल्ला करणाऱ्याच्या पूर्वी किल्ल्यांतोळ फ्रेंच सरदार, क. पेडून, यांच्याकडे किल्ला गोडीगुलाबनें आपल्या स्वाग्रान करण्याविषयी लॉर्ड लेक यांनीं आपल्या ईप्रजीं भूतदयेच्या पद्धतीप्रमाणें निरोप पाठविला होता. परंतु किल्लेदार, क. पेडून, यानें निक्षून नकाराचा जबाब पाठविला. किल्लेदार, क. पेडून, याची तर हा किल्ला लढविण्याची तयारी होतीच; पण त्याचा वरिष्ठ अधिकारी, एम्. पेरन, यानें त्याला या वेळीं जें एक अतिशय उदात्त आणि उत्साहजनक पत्र लिहिलें, त्याचा त्याच्या व इतरांच्याही मनावर फारच चांगला परिणाम झाला असला पाहिजे. एम्. पेरन याच्या स्वतःच्या या वेळच्या वर्तनावद्दल जरी योग्य मीमांसा करितां येत नाहीं, तरी त्यानें क. पेडून याला या प्रसंगीं जें पत्र लिहिलें आहे, त्यांत त्याचें खळवळून गेलेलें सर्व महत्त्वाकांक्षी अंतःकरण ओतप्रोत ओतलें गेलेलें आहे, यांत संशय नाहीं. हें पत्र लहानसेंच आहे, पण त्यांत समाविष्ट केलेलीं तत्त्वे इतकीं मोठीं आहेत कीं, प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या स्वदेशाभिमानासाठीं तीं आपल्या अंतःकरणा-मध्ये कोरून ठेविलीं पाहिजेत. तें पत्र येणेंप्रमाणें:—

ज. लेक यांना काय उत्तर द्यावयाचें तें तुम्हांला कळविण्यांत आलेलेंच आहे. आपण शरण जावें, अशी कल्पना तुमच्या मनाला एक क्षणभरही शिवणार नाहीं, हें मला माहीत आहे. तुम्ही हें लक्षांत ठेवा कीं, तुम्ही फ्रान्सचे एक नागरिक आहां, आणि म्हणून आपल्या राष्ट्राच्या उज्वल कीर्तीला कलंङ लागेल असें कोणतेंही कृत्य तुमच्या हातून होतां कामा नये. हा इंग्लिश सेनापति, लॉर्ड लेक, जो आपल्या मुमुखांत चालून आला आहे, त्याला मी थोडक्याच दिवसांत येथून घालवून लावीन, अशी मला उमेद आहे. व याच्याबद्दल तुम्हांलाही पक्की खात्री असू या. या अलीगडच्या किल्ल्याच्या समोर एक बादशहाच्या सैन्याचा, नाहीं तर लॉर्ड लेक याच्या सैन्याचा तरी, पुरा फत्ता उडाला पाहिजे; त्याच्याशिवाय हा किल्ला सुटणार नाहीं. तेव्हां तुम्ही आपलें कर्तव्यकर्म करा आणि या किल्ल्याच्या भिंतीमधील एक दगड दुसऱ्या दगडावर उभा आहें, तोंपर्यंत या किल्ल्याचें संरक्षण केल्यावांचून तुम्ही राहूं नका. मला तुम्हांला शेवटीं आणखी एकदां हेंच सांगा-वयाचें आहे कीं, तुम्ही आपल्या राष्ट्राचा नावलौकिक लक्षांत ठेवा. लाखों लोकांचे डोळे तुमच्या कर्तव्यगारीकडे लागून राहिलेले आहेत !

अलीगडच्या किल्ल्यांतील किल्लेदारला पाठविलेल्या या पत्रांतील विचार जसे मध्य आणि अमेथ आहेत, त्याचप्रमाणे तो अलीगडचा किल्लाही मध्य आणि अमेथ होता. वरील पत्रांत प्रकट केली गेलेली जी अलोट वीरश्रुति तिच्याप्रमाणेच अलीगडच्या किल्ल्याची तट-बंदीही हजारों हातांनी तिच्यावर घाव घातले तरी कधीही भंगून जाणार नाही, इतकी बळकट होती. या किल्ल्याच्या आंतील क्षेत्रफळ फार मोठे असून याच्या भोंवतालच्या भिंती फार उंच व मजबूत होत्या व त्याच्या सर्व बाजूंनी मोठमोठाले बुरूज असून त्यांच्यावरून चौफेर मारा करणाऱ्या तोफांच्या आणि बंदुकांच्या करिता बंदोबस्ताच्या जागा केलेल्या होत्या. किल्ल्याच्या या बाकीच्या मजबुतीप्रमाणेच किल्ल्याच्या भोंवतालचा खंदकही फार मोठा होता. याची रुंदी सुमारे २०० फूट असून तो बहुतेक ठिकाणी पांच पुष्पांच्या वर खोल होता. व याच्या शिवाय त्या किल्ल्याच्या आंत प्रवेश करावयाचा म्हणजे चांगल्या बंदोबस्ताचे आणि मजबूत असे चार मोठमोठाले दरवाजे फोडावे, तेव्हां शत्रूला आंत प्रवेश करिता येईल, अशी व्यवस्था केलेली होती. त्याचप्रमाणे एका दरवाजातून कदाचित् शत्रूचा प्रवेश झाला, तर त्याच्या पुढच्या दरवाज्याशी जाण्याला असलेली वाट अगदी अरुंद असून त्यातून शत्रूचे थोडे थोडे लोक जाऊ लागले, तर त्यांच्यावर आजूबाजूच्या बुरूजांवरून आणि भिंतीमधील भोकांमधून गोळ्यांचा वर्षाव करिता यावा, अशी तजवीज करून ठेविलेली होती. शिवाय, या किल्ल्याच्या आजूबाजूच्या दलदलीच्या प्रदेशाने या किल्ल्याला जी नैसर्गिक दुर्गमता आलेली होती, तिच्यामध्ये फ्रेंच इंजिनिअरांनी आपल्या कृत्रिम कौशल्यानेही अनेक प्रकारची भर घातली होती. असा हा किल्ला मजबूत असल्यामुळे तो इंग्लिशांना घेता येणार नाही, अशी क. पेडून याची कल्पना होती. पण ही त्याची कल्पना चुकीची होती. कारण, फितुरीला आणि विश्वासघाताला जो किल्ला कार्बाज करून घेता यावयाचा नाही, असा किल्ला अद्यापि जगामध्ये कोठे कोणाकडून बांधलाच गेलेला नाही ! मि. ल्युकन हा पूर्वी शिंयाच्या नोकरीत असतांना त्याला या किल्ल्यांतील सर्व बारीक सारीक गोष्टींची पूर्ण माहिती झालेली होती. त्याने वाट दाखविण्याचे आपल्या अंगावर घेतल्यामुळेच या हल्ल्याचे काम फार सोंपे झाले, हे लॉर्ड लेक यांच्या पत्रांतील (He gallantly undertook to lead Colonel Monson to the gate, and point out the road through the fort, which he effected in a most gallant manner, and Colonel Monson has reported having received infinite benefit from his services.) उल्लेखावरून स्पष्ट होत आहे. किल्ल्याच्या उंच भिंती आणि किल्ल्याच्या भोंवतालचे खोल खंदक, किल्ल्याची नैसर्गिक बळकटी आणि फ्रेंच इंजिनीअरांचे कृत्रिम कौशल्य, किल्ल्यावरील तोफा आणि किल्ल्यांतील शस्त्रे शिपाई, या सगळ्या गोष्टी इंजनांच्या फितुरीपुढे कमकुवत झाल्या !

या अलीगडच्या किल्ल्यावर हल्ला करण्याचे काम ता. ४ सप्टेंबर १८०३ रोजी पहाटे ३ वाजता सुरू करण्यांत आले. या कामावर ज्या सैन्याची नेमणूक करण्यांत आली होती, त्या सैन्याचे आधिपत्य ले. कर्नल मॉनसन् यांच्याकडे देण्यांत आलेले होते. या सैन्यातील लोकांच्या हल्ल्याच्या आदल्या दिवशी रात्रीच दोन मोर्चे बांधून तयार केले

होते व त्यांच्यावर तोफा डागण्यांत आलेल्या होत्या. यांपैकी पहिला मोर्चा (१) एम्. पेरेन यांच्या बंगल्याच्या जागेवर उभारला असून त्याच्या उजव्या हाताकडे कांहीं अंतरावर जें एक लहानसें खेडे आहे, तेथें दुसरा मोर्चा (२) उभारला होता; किल्ल्यावर हल्ला करण्याकरितां पहाटेस जें सैन्य जावयाचें त्याच्या संरक्षणाकरितां येथील तोफा रोखून ठेविल्या होत्या. अवशेस ही तयारी झाल्यानंतर पहाटेस तीन वाजतां किल्ल्यावर छाप घालणाऱ्या

पलटणी आपल्या छावणीतून निघून वळणावळणाच्या रस्त्याने (३) किल्ल्याकडे चालू लागल्या. सबंध किल्ल्याच्या समोवतीं जो एक मोठा खोल खंदक होता, त्याच्यावरून किल्ल्यांत जाण्याला फक्त एकच काय तो रस्ता (४) होता, व हाहि रस्ता अडविण्यासाठी त्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूनीं दोन नवीन भिंती (५, ६) एकापुढें एक आडव्या अशा

मजबूत रीतानें नुकत्याच उभारण्यांत आलेल्या होत्या, व त्या दोन भिंतींच्या नागमोडी वळणांच्या मधून एक फक्त अगदी चिंचोळी अशी वाट ठेवण्यांत आलेली होती व या दोन्हीहि भिंतींवर तोफा डागण्यांत आल्या असून त्यांच्या पाठीमागे कांहीं अंतरावर मुख्य बुरजाच्या वळणांत किल्ल्याचा पहिला दरवाजा (७) होता. किल्ल्याच्या या पहिल्या मुख्य दरवाज्यावर इतकी जरी दुहेरीतिहेरी मजबुती करण्यांत आलेली होती, तरी याच्याहि पेशां किल्ल्याच्या दुर्गमतेसाठीं आणखीहि एक उपाय योजण्याच्या उद्योगांत मराठ्यांची फौज होती. खंदकावरून किल्ल्यांत जाण्याला जो फक्त एकच रस्ता (४) होता म्हणून पूर्वी सांगितलें आहे, तो रस्ता सुहंग लावून अजिबात उडवून टाकावा आणि त्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंचे खंदकाचे पाणी एक करून टाकावे व अशा रीतीने शत्रूची वाट अजिबातच बंद करून टाकावी, असा प्रयत्न किल्ल्यांतलिल लोकांकडून चाललेला होता. परंतु तो सुहंग पुरा होण्याला पुरेसा अवकाश मिळाला नाहीं; आणि त्याच्या आधींच शत्रूचे सैन्य किल्ल्याच्या या रस्त्यापासून सुमारे ३०० कदमांच्या अंतरावर (४) ता. ४ सप्टेंबर रोजी पहाटेच्या काळीखांत येऊन बसले होते. पुढें सकाळीं दिसू लागल्यानंतर हल्ल्याला सुरवात करण्याची इशारातीची तोफ कोइलच्या छावणीमधून झाली आणि त्याबरोबरच पूर्वी सांगितलेल्या १ आणि २ या मोठ्यांवरील तोफांमधून गोळीबार चालू झाला; आणि इकडे क. मॅन्सन यांच्या हाताखालील जे सैन्य किल्ल्याच्या जवळ दबा धरून बसले होते, त्यानेहि पुढें चाल करून जाण्याला सुरवात केली. या इंग्लिश सैन्याच्या माच्यामुळें रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंच्या दोन आडव्या भिंतींवर (५, ६) ज्या दोन सिक्स पाउंडरच्या तोफा ठेवण्यांत आलेल्या होत्या, त्या कांहीं वेळानें बंद पडल्या व त्या तोफांवरील गोळीदाज आणि इतर माणसे त्या तोफा टाकून किल्ल्याच्या पहिल्या (७) दरवाजाच्या आंत निघून गेलीं. या माणसांच्या पाठोपाठ आपण जावे आणि तीं (७) दरवाजाच्या आत शिरत आहेत, तांच त्यांच्या बरोबर आपणहि आंत शिरावे, असा विचार मनांत आणून क. मॅन्सन हे आपल्या हाताखालील लोकांसह पहिल्या (७) दरवाज्यापाशीं आले. पण ते तेथें येऊन पाहतात, तों तेथें कोणीहि मनुष्य नसून किल्ल्याचा दरवाजा बंद आहे, असे त्यांना आढळून आलें. इतकेच नव्हे, तर किल्ल्याच्या रस्त्याच्या या असेंद भागामध्ये सांपडलेल्या या इंग्रजांच्या शिपायांवर किल्ल्याच्या आजूबाजूच्या बुरुजांवरून (११, १२) आणि त्यांच्या खालच्या भिंतींवरून (१३) तोफांचा आणि बंदुकांचा अतिशय जोराचा गोळीबार होऊं लागला. अशा अडचणींत सांपडलेल्या इंग्लिश शिपायांकडून दरवाज्याजवळ दोन शिड्या लावून किल्ल्याच्या भिंतींवर चढण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला. परंतु अशा रीतीने शिड्यांवरून वर चढून येणाऱ्या लोकांना किल्ल्याच्या भिंतींवरील शिपायांनीं आपल्या लांब भाल्यांनीं भोसकून खाली पाडण्याला सुरवात केल्यामुळें इंग्लिशांच्या फौजेतील लोकांनीं तो प्रयत्न सोडून दिला. व त्या दरवाज्यापुढें एक सिक्स पाउंडरची तोफ लावून तो दरवाजा तोफेच्या गोळ्यांनीं उडवून टाकण्याच्या उद्योगाचा ते लागले. परंतु तो दरवाजा इतका भक्कम होता की, त्याच्यावर त्या तोफेचाहि कांहीं परिणाम होईना. तेव्हां इंग्लिशांकडून पहिल्यापेक्षां दुप्पट मोठी अशी एक ब्रेव्ह पाउंडरची तोफ तेथे आणून डागण्यांत आली.

या ठिकाणावर शेजारच्या बुरुजांवरून आणि भिंतींवरून एकसारखा गोळीबाराचा भडिमार चाललेला असल्यामुळे ही तोफ डागण्यालाहि बराच वेळ लागला. व ती डागून झाल्या-
नंतरहि तिच्या मधून सुटणारे गोळे ताबडतोब तो दरवाजा फोडू शकले, असेहि नाही. ती
तोफ लागू होऊन दरवाजातून वाट पडेपर्यंत सुमारे अर्धा तास लागला, या अवधीत मरा-
ठ्यांचे शिपाई इंग्लिशांवर फारच निकराचे हल्ले करीत होते. आणि मराठ्यांचा तोफखाना फारच
जोराने इंग्लिशांवर गोळ्यांचा वर्षाव करीत होता. इंग्लिश शिपायांनी वर चढण्याकरितां
ज्या शिब्या लाविल्या होत्या, त्यांच्यावरून मराठ्यांचे शिपाई खाली उतरून इंग्लिशांचे लोक
दरवाज्यांतून आंत शिरत असतां त्यांना कापून काढूं लागले. व त्यावेळीं मराठ्यांच्या शिपा-
यांनी जें शौर्य दाखविलें, त्यामुळे इंग्लिशांचे पुष्कळ लोक या ठिकाणी मृत्यूच्या मुखी पडले
आणि लढाईला फारच भयंकर स्वरूप प्राप्त झालें. खुद्द क. मॅन्सन यांना या ठिकाणीं
आल्याची एक जखम झाली, आणि याच ठिकाणी इंग्लिशांकडील दुसरे पांचसहा अंमल-
दार ठार मारले गेले. व शिवाय इंग्लिशांकडील दुसरेहि पुष्कळ शिपाई लोक या ठिकाणीं
मरून पडले. इतक्या लोकांचा आणि इतक्या अंमलदारांचा बळी द्यावा लागला, तेव्हांच
इंग्लिशांना या अलीगडच्या किल्ल्याच्या पहिल्या दरवाजातून आंत मोठया मुष्किलीने प्रवेश
करणें शक्य झालें. या दरवाजातून आंत प्रवेश झाल्यानंतर इंग्लिशांचें सैन्य त्याच दरवा-
जाला लागून असलेल्या थोरल्या वर्तुळाकृति (११) बुरुजाच्या बाजूखालून असलेल्या
अरुंद रस्त्याने किल्ल्याच्या आंतील दुसऱ्या (८) दरवाजाकडे (११) बुरुजाच्या
भिंतीला वळसा घालून जाऊं लागले. त्या वेळीं त्या बुरुजाच्या भिंतीमध्ये असलेल्या असंख्य
भोंकांमधून आणि त्या बुरुजाच्या समोर असलेल्या दुसऱ्या एका (१४) बुरुजावरून या
लोकांवर फिरून जोराचा गोळीबार होऊं लागला. तरी पण त्यांतून जाऊन इंग्लिश शिपा-
यांनी दुसरा दरवाजा (८) काबीज केला. या दुसऱ्या दरवाज्यामधून तिसऱ्या (९)
दरवाज्याकडे जातांना मध्यंतरी फिरून एकदां किल्ल्याचा खंदक ओलांडावा लागतो; व
त्यांकरितां येथें या दोन दरवाज्यांच्या दरम्यान एक लहानसा अरुंद रस्ता (१५) होता.
त्या रस्त्यावरून दुसरा दरवाजा शत्रूने काबीज केलेला पाहिल्यानंतर मराठ्यांचे लोक तिसऱ्या
दरवाजातून आत जाऊं लागले असतां इंग्लिशांचेहि काहीं शिपाई त्यांच्या बरोबर आंत
घुसले आणि त्यामुळे तो तिसरा दरवाजा बंद करितां येईना. आणि मग त्या कारणाने
इंग्लिशांचे सर्वच शिपाई तिसऱ्या दरवाज्यातून आंत शिरून ते (१०) चवथ्या दरवाज्या-
वर हल्ला करण्याकरितां धांवत चालले. परंतु दुसऱ्या आणि तिसऱ्या दरवाज्याइतक्या सुलभ-
तेनें हा चवथा दरवाजा मराठ्यांनीं इंग्लिशांच्या स्वाधीन होऊं दिला नाही. हाहि दरवाजा
फार मजबूत होता. व तोफ लावून तो फोडल्यावांचून इंग्लिशांचा किल्ल्यांत प्रवेश होणें
शक्य नव्हतें. म्हणून पहिल्या दरवाज्याच्या समोर जी दख्खन पाउंडर तोफ लाविली होती
तीच याहि दरवाज्यावर आणून लावणें जरूर झालें. परंतु ती तोफ या चवथ्या दरवाज्यासमोर
आणण्याला बराच उशीर लागला. कारण, त्या तोफेवरील मुख्य अधिकारी, कॅप्टन शिप्टन,
याला आधींच या वेळीं एक जखम झालेली होती. आणि शिवाय ती तोफ त्या अरुंद
रस्त्यातून आणतांना वाटेत अनेक अडचणी उत्पन्न होत होत्या. आणि इतकेंहि करून ही

तोफ इंग्लिशांनीं या चवथ्या दरवाज्यासमोर आणून जेव्हां ती त्याच्यावर चालवून पाहिली, तेव्हां या दरवाज्याची मजबुती फारच बळकट रीतीनें केलेली असल्यामुळें या दरवाज्यावर या तोफेचा कांहीं एक परिणाम होणें शक्य नाहीं असें त्यांना आढळून आले. परंतु कांहीं वेळानें या चवथ्या दरवाज्याच्या दिंडीदरवाजांतून मेजर मॅक्लिअड यांनीं कसाबसा प्रवेश करून घेतला. व तेथून ते तेथील भिंतीच्या तटावर (१६) चढले. व त्यामुळें इंग्लिशांचा हलुहळू किल्ल्याच्या मुख्य भागांत प्रवेश होऊं लागला. व अखेरीस किल्ला इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाला.

किल्ल्यांतील दुय्यम किल्लेदार एक मराठा सरदार होता, तो या वेळीं मरण पावला; व किल्ल्याचा मुख्य किल्लेदार, क. पेडून, याला कैद करण्यांत आले. किल्ला हस्तगत झाल्यावर दोनतीनशें तोफा, पुष्कळ दाहगोळा आणि बरेच सेन्याचें नाणें इंग्लिशांच्या हातीं लागलें. या लढाईत मेलेल्या इंग्लिश अंमलदारांना त्याच दिवशीं संध्याकाळीं त्याच किल्ल्याच्या समोर मोठ्या सन्मानानें बँड लावून मूठमाती देण्यांत आली. पण इंग्लिशांच्या बाजूच्या सन्मान्य नेटिव्ह शिपायांचीं प्रेतें मात्र तशींच जागच्या जागीं पडून राहिलीं असतील. त्या विचाऱ्यांना कोण मूठमाती देणार ? आणि त्यांच्या सन्मानार्थ कोण बँड वाजविणार ? पण ज्यांनीं आपल्या देशांतलिं किल्ले दुसऱ्यांना मिळवून देण्याचा अशम्य आणि भयंकर देशद्रोह केला, त्यांचा सन्मान तरी कशाबद्दल व्हावयाचा ? आणि त्यांच्याकरितां बँडमधील कोणती तुतारी आपल्या तोंडांतून कोणता स्तुतीचा स्वर बाहेर काढूं शकणार आहे ? त्यांच्या हातून स्वदेशद्रोहाच्या पातकाचें कृत्य पुढें करून घेण्यांत येईपर्यंत त्यांच्या पोटापुरता त्यांना पगार देण्यांत येत होता, ही काय त्यांच्यावर थोडी मेहेरबानी झाली ? असल्या देशद्रोही लोकांना कोणी आणखी मूठमाती ती काय द्यावयाची ? हिंदुस्थानांत जिवंत असतांना हिंदुस्थानच्या मूठभर मातविरही ज्यांची सत्ता नाहीं, त्यांना मेल्यावर मूठभरच मानी कशाला द्यावयाला पाहिजे ! मूठभर काय, पण ते मेल्यावर सगळीं हिंदुस्थानची माती त्यांचीच आहे ! असल्या राजनिष्ठ लोकांनीं आपल्या मरणानंतर हिंदुस्थानच्या सगळ्या मातीवरही आपला हक्क सांगितला, तरी तसें करण्याला त्यांना पूर्ण सुभा आहे ! हे विचारे नेटिव्ह शिपाई त्या अलीगडच्या किल्ल्यासमोर तसेच पडून राहिले असतील ! आणि त्या पतितांच्याबद्दल कोणाही मानवी प्राण्याला दया येत नाहीं असें पाहिल्यावर अखेरीस त्या अलीगडच्या आसपासच्या जंगलांतील निर्दय स्वाभावाच्या अशा फुत्रे, कोव्हे, लांडगे, गिधाडे, वैगरे हिंस्र पशुपक्ष्यांना त्यांची दया येऊन रात्रीचा काळोख पडल्यानंतर त्यांनीं आपल्या पोटाच्या कबरस्थानामध्यें त्यांना पुरून टाकण्याची बहुतकरून व्यवस्था केली असेल ! कोणी खंदकाच्या पाण्यांत बुडून मेले असतील, तर कोणी तोफगोळ्यांच्या आगीनें जळून खाक झाले असतील ! आणि ज्या कोणाला इतकाही लाभ मिळाला नसेल, त्यांच्याकरिता लष्करातल्या भंग्यांनीं अखेरीस जिवंत माणसांच्या आरोग्यासाठीं या मेलेल्या माणसांचे उरलेले हातपाय ओढून एखाद्या चरांत पुरून टाकले असतील !

या लढाईत इंग्लिशांच्या पक्षाला विजय मिळाला म्हणून त्याचा जिकडे तिकडे बोलबाला झाला, जे मेले त्यांच्याबद्दल सरकारी रीतीनें दुःख प्रदर्शित करण्यांत आलें; आणि

जे जिज्ञात राहिले, त्यांचे ईप्रजसरकाराकडून आभार मानण्यांत आले ! पण ज्या बाजूचा पराभव झाला, त्यांची काय वाट झाली असेल ? त्यांपैकी कांहीं जागच्या जागी लढाईत मेले असतील आणि कांहीं तुरुंगांत खितपत पडून मरण पावले असतील ! त्यांच्या तुरुंगांत समाधानाच्या दोन गोष्टी सांगण्याला किंवा प्रोत्साहनपर असे दोन शब्द त्यांच्यापाशी बोलण्याला कोण आहे ? स्वदेशाच्या स्वातंत्र्याकरितां लढणे आणि मरणें हें आपलें कर्तव्य-कर्म आहे, अशा उदात्त हेतूनें ज्यांनी आपल्या किड्यांचीं संरक्षणें करितां करितां देह ठेविले, त्यांच्याबद्दल “ जरी या लढाईत आपला पराभव झाला, तरी तुम्ही फार पराक्रम केला आणि तुम्ही आपला प्रामाणिकपणा शेवटपर्यंत कायम राखिला ! ” असे उत्तेजनाचे उद्गारही कोणाच्या तोंडून निघाले नसतील ! ते ज्या आपल्या शिंदे सरकाराकरितां लढत होते, त्या शिंदेसरकारांनीं यांचा परामर्श घेतला नसता, असें नाहीं. पण जेथें खुद्द दौलतराव शिंद्याचेच आसन कित्येक लोकांच्या कृतघ्नपणामुळे ढळमळूं लागलेलें होतें, तेथें त्या बिचाऱ्याच्याकडून असली ही अशक्य कृत्यें कशीं होऊं शकणार ? आपल्याला कोणी बरें म्हणणार नाहीं, आपलेच लोक आपल्या देशाच्या विरुद्ध उठलेले, जो तो निमकहरामपणा-मध्येंच निमग्न झालेला, पारंगत्याचें संपादन हाच खरा पुरुषार्थ असें ज्याला त्याला वाटूं लागलेलें, स्वामिनिष्ठा आणि स्वदेशभक्ती यांना कोणाच्याही दृष्टीनें किंमत उरलेली नाहीं, अशी आपल्या समोवतालची बदलत चाललेली परिस्थिति आपल्या डोळ्यांपुढें दिसत असतांही जे आपले मराठे सरदार आणि शिपाई त्या अलीगडच्या तटावरून स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं लढले आणि मेले, त्या सगळ्यांचे देह जरी आज त्या अलीगडच्या किड्याच्या आसपास कोठेही आतां दिसणे शक्य नसले, तरी त्यांचे स्वातंत्र्यासाठीं आणि स्वामिनिष्ठेसाठीं तळमळणारे आत्मे अजून खात्रीनें तेथून हालले नसतील. स्वर्गातील देवदूत रोजच्या रोज स्वर्गाचीं दारे उघडून त्यांना स्वर्गांत येण्याविषयी मोठ्या प्रेमानें बोलावीत असतील ! पण स्वदेशाच्या स्वातंत्र्याच्या पुढें ते स्वर्गातील सुख तुच्छ मानून ते त्या अलीगडच्या किड्यांत मेलेल्या त्या हुतात्म्यांचे आणि महात्म्यांचे आत्मे अजूनही कोणाची वाट पहात न कळे !—तेथें बसलेले असले पाहिजेत ! एका इंग्लिश लेखकानें या लढाईच्या स्मरणाच्या संबंधानें असे एक वर्णन लिहिलें आहे कीं :—

“ Local tradition says—and solemnly the chowkidar, the solitary householder there, will assert it—that the boom of guns is often heard at night.”

यांतील सारांश असा कीं, जो हा अलीगडचा किल्ला पूर्वीं एके वेळीं इतका गजबजून गेला होता, तेथें आतां कोणीही माणूस उरलेले नाहीं. जिरडे तिकडे सर्व भयाण आणि भग्नभंगीत झालेले आहे. त्या शून्य आणि निर्जन प्रदेशामध्यें त्या किड्याच्या दाराशीं रखवालीकरितां एक चौकीदार मात्र असतो, आणि त्याच्या शिवाय दुसरे कोणीही मनुष्य बहुधा तेथें नसतें. तो चौकीदार कोणी एखादा प्रवाशी तो किल्ला पहाण्याकरितां गेला असतां त्याला त्या किड्याची जी माहिती सांगतो, त्यांत तो अशीही एक गोष्ट सांगतो कीं, या किल्लाच्या आंतून कधीं कधीं रात्रीच्या वेळीं तोफांचे आवाज ऐकूं येतात !

काय ! तोफांचे आवाज ! आणि हे आवाज आतां कोठून उत्पन्न होतात ! या तोफा कोणाकडून उडविल्या जातात ! त्या किड्यांच्या सगळ्या पूर्व इतिहास माहीत असलेल्या त्या अलीगडच्या चौकीदाराला रात्रीच्या काळोखांत भेदरून गेल्यामुळे आपण तोफांचे आवाज ऐकत आहो, असा हा भ्रम होतो किंवा, हे अलीगडच्या किड्यावरील हुतात्म्यांनी, तुम्हीच खरोखर या तोफा अजून उडवीत असतां कीं काय ? पण असें असेल, तर तुम्ही मेल्यानंतरही तुमच्यामधील स्वाभिमान अजून जिवंत रहावा, आणि तुमच्या हल्लीं जिवंत असलेल्या वंशजांमध्ये त्यांच्या जिवंतपणींही तो पूर्णपणें मरून गेलेला असावा, ही केवढी दुःखाची गोष्ट आहे ! आणि ही स्थिति पाहून तुम्हांला काय वाटत असेल ! आपल्या अतृप्त राहिलेल्या आशा केव्हां आणि कोणत्या रीतीनें तृप्त होतील, याच्याबद्दल या निराशेच्या परिस्थितीमध्ये तुमच्या मनांत सदैव विवंचना चाललेल्या असतील ! या अलीगडच्या किड्यांच्या लढाईत तुम्ही मरण पावल्याचा वृत्तांत तुमच्या मुलबाळांना कळल्यानंतर तुमच्या दहाव्या दिवशीं स्मशानांत तुमच्याकरितां ठेविलेल्या पिंडाला बहुधा दर्माचा कावळा करूनच त्यांना स्पर्श करवावा लागला असेल ! आणि तुमच्या मृत्यु-तिथीच्या दिवशीं प्रत्येक वर्षी सांवत्सरिक श्राद्धाच्या प्रसंगां जेव्हां जेव्हां तुमचे नातू आणि पणतू तुमचें आवाहन करीत असतील, तेव्हा तेव्हां त्या प्रत्येक वेळां पिंडाकरितां केलेले ते केवळ भाताचे गोळे पाहून तुम्ही हिरमुसलेले होऊन परत निघून येत असाल ! त्याचप्रमाणें हल्लींच्या हिंदुस्थानांतील कोणी प्रवासी चुकून कधीं तुमच्या त्या अलीगडच्या किड्यांत आला, तर बहुतकरून तुम्ही सगळे मृतात्मे त्याच्या भोंवतीं गोळा होत असाल आणि मोठ्या उत्सुकतेनें ' तुम्ही आपल्या ह्या हिंदुस्थानांतील किड्यांच्या स्वातंत्र्याकरितां काय करीत आहा ? ' असे त्याला विचारूं लागत असाल ! पण, हे हिंदुस्थानांतील हल्लींच्या प्रवाश्यांनीं, तुमच्यांपैकीं कोणी कदाचित् अशा प्रसंगामध्ये कधीं सांपडला, तर त्यांनीं विचारलेल्या प्रश्नाकरितां, आपण हल्लीं काय बरीत आहो, याच्याबद्दल त्यांना कांहीं एक उत्तर देऊं नका ! कारण, तें ऐकून त्यांची किती निराशा होईल आणि त्यांना किती दुःख वाटेल याची तुम्हांला कल्पनाही असणें शक्य नाहीं !

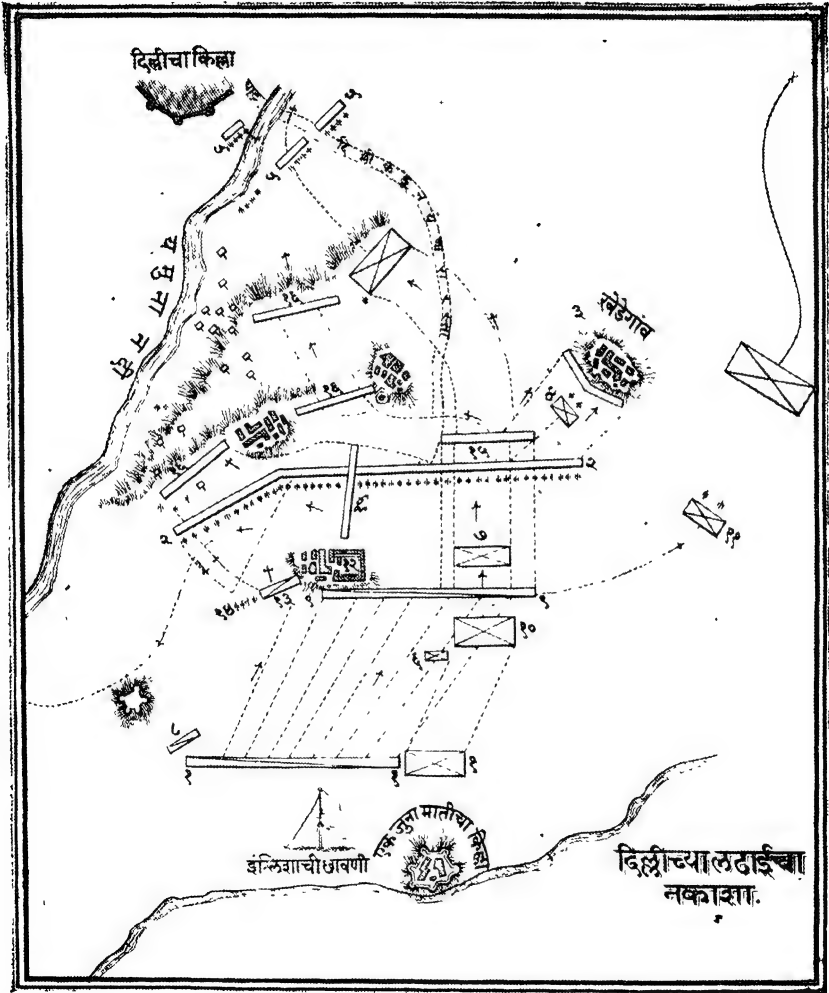

दिल्लीची लढाई.

वीं वर्णन केल्याप्रमाणें ता. ४ सप्टेंबर १८०३ रोजीं अलीगडचा किल्ला हस्तगत झाल्यानंतर सदर किल्ल्याच्या संरक्षणाची वगैरे व्यवस्था लावून ज. लेक हे ता. ७ सप्टेंबर रोजीं आपल्या सैन्यासह दिल्लीकडे जाण्याकरितां निघाले. लॉर्ड लेक यांनीं दिल्लीकडे न जातां ग्वालोरकडे जावें आणि दौलतराव शिंद्याची जी मुख्य राजधानी तिच्यावर हल्ला करून तीच त्यांनीं प्रथम काबीज करून घ्यावी, म्हणजे दौलतराव शिंद्याचा जोर कमी पडेल, अशी मार्क्स वेलस्ली यांची इच्छा होती. परंतु शिंद्याच्या राजधानीवर आपण चाल करून गेलों, तर तेथे आपल्याला जय मिळेलच, अशी लॉर्ड लेक यांना खात्री नव्हती. आणि दिल्लीला जाऊन शहाआलम बादशहाला आपण आपल्या हस्तगत करून घेतलें, तर त्याच्यापासून आपला जास्त फायदा होईल, असें त्यांना वाटत होते. मार्क्स वेलस्ली यांनीं दिल्लीचा बादशहा शहाआलम याच्याकडे आधीपासूनच फितुरीचीं संधानें बांधून ठेविलेलीं होती. व ज. लेक याचा मुकाम कोईल येथें असतांना ता. २९ आगष्ट रोजींच शहाआलम बादशहाकडून ज. लेक यांच्याकडे एक गुप्त पत्र आलेलें होतें. अशा रीतीनें या उभय पक्षांच्या दरम्यान फितुरीचीं खलबतें चालूं झालेलीं असून खुद्द दिल्लीच्या लढाईच्या आधीं एक दोन दिवसांच्यापूर्वी बादशहाकडील जासूद इंग्लिशांच्या छावणीकडे आलेले होते. या सगळ्या प्रकारावरून दिल्लीची परिस्थिति शहाआलम बादशहानें आपल्याकरितां बरीच पोखरून ठेविलेली असली पाहिजे, अशी लॉर्ड लेक यांची खात्री झालेली होती. व त्यामुळें ते कूच दरकूच मजल करीत दिल्लीकडे चालले होते. याप्रमाणें कूच करतां करतां ता. २९ सप्टेंबर १८०३ रोजीं सुराजपूर येथून पहाटे तीन वाजतां निघून आणि सुमारे ९ कोसांची मजल मारून इंग्लिशांचें सैन्य दुपारी ११ वाजण्याच्या सुमारास दिल्लीपासून ३ कोसांच्या अंतरावर असलेल्या जेहना नांवाच्या एका लहानशा नदीच्या काठां आपल्या मुक्कामाच्या ठरलेल्या जागीं (१-१) येऊन पोहोचलें. तेथें येऊन शिवाईलोक आपआपले तंबू वगैरे ठोकीत आहेत, तोंच त्यांना अशी बातमी लागली कीं, आपल्यापुढें अगदीं थोडक्याच अंतरावर मराठ्यांचें सैन्य लढाईच्या तयारीनें सज्ज होऊन उभें राहिलें आहे. व ज. पेरेन यानें दिल्लीची व्यवस्था आपल्या हाताखालील फ्रेंच अंमलदार, मि. लुई बोरकिन, याच्याकडे सोंपविली होती. व त्याप्रमाणें लुईनं दिल्लीमध्ये आपल्या सैन्याची चांगली तयारी करून ठेविली होती. दिल्लीचा बादशहा शहाआलम हा जरी आंतून इंग्लिशांना फितूर झालेला होता तरी बाहेरून तो मराठ्यांशीं सलोख्यानेच वागत होता. व लुई बोरकिन हाही त्याचा फायदा

घेऊन लोकांना असे सांगत होता की, तुम्ही बादशहाच्या संरक्षणाच्या कामी मदत करणे हे तुमचे कर्तव्यकर्म आहे. आणि अशा रीतीने त्याने लोकांकडून पुष्कळ मदत मिळविली होती. शिवाय दिल्लीच्या पलीकडील पंजाबांतील शीख लोकांशीही त्याचे बरेच संबंध असल्यामुळे शीख लोकांकडूनही त्याला कांहीं मदत मिळाली होती. आणि रोहिलखंडांतील

सहाराणपूरचा प्रांत त्याच्या ताब्यांत असल्यामुळे रोहिले लोकांचीही त्याला मदत होती. अशा अनेक साधनांनी मि. लुई बोरकिन याने आपल्याजवळ बरीच फौज जमा केली होती. त्याच्या सैन्यांत या वेळी ५ हजार घोडेस्वार असून त्याच्या तोफखान्यांत सुमारे ७०

तोफा होत्या. आणि त्याच्या पायदळामध्ये सुमारे १२।१३ हजार शिपाई होते. अशा सैन्यानिशी तो इंग्लिशांशी टक्कर देण्याच्या तयारीत होता. व दिळीवर चालून येणाऱ्या लॉर्ड लेकचे मुक्काम कसकसे पडत आहेत, याची बातमी काढून इंग्लिश सैन्य दिळीजवळ केव्हा येईल, याची त्याने अटकळ बांधून ठेविली होती. व त्या अटकळीप्रमाणे त्याने आपले सैन्य ता. ११ सप्टेंबर रोजी सकाळी आपल्या छावणीतून काढून दिशी शहराबाहेर यमुना नदीच्या पलीकडील एका उंच दऱ्याच्या आणि सुरक्षित अशा जागे (२-२) नेऊन लढाईच्या शिस्ताने उभे करून ठेविले होते. त्याशिवाय या रांगेच्या डाव्या बाजूच्या पिछाडीला एक लहानसे खेडे (३) होते, तेथेहि लुई बोरकिन याने आपले काही रिक्षवर्ड सैन्य ठेविले होते. व त्याच्या डाव्या बाजूला काही अंतरावर शीख लोकांच्या घोडे-स्वारांच्या पलटणी (४) उभ्या करण्यांत आल्या होत्या; व त्याच्या पलीकडे दऱदल होती. अशा रीतीने त्याने आपल्या डाव्या बाजूचा बंदोबस्त केला होता. आणि त्याच्या उजव्या बाजूकडील बंदोबस्त करण्याचे काम खुद्द यमुना नदीकडेच सोंपविण्यांत आलेले होते. कारण या बाजूला यमुना नदीचे खोल पाण्याचे विस्तृत पात्र असून त्या नदीच्या कांठच्या उंच दऱ्या आणि उंच टेकाडे ही बोरकिनच्या उजव्या बाजूच्या टोंकाला अगदी येऊन लागली होती. त्यामुळे तिकडून शत्रूचा शिरकाव होणे शक्यच नव्हते. यमुना नदी ओलांडून शहरांत जाण्याला बोरकिनच्या पिछाडीला फक्त एकच वाट होती. आणि त्या वाटेचे संरक्षण करण्याकरिता आणि येथेहि शत्रूला अडवून धरण्याकरिता बोरकिनने आपले काही लष्कर व तोफा (५, ५, ५) नदीच्या दोन्ही बाजूला ठेवून दिलेल्या होत्या. असा सर्व बाजूनी बंदोबस्त करून लुई बोरकिन याने आपल्या मुख्य सैन्याच्या रांगेसमोर आपल्या तोफा लावून ठेविल्या होत्या. आणि या सगळ्या सैन्याचे संरक्षण करण्याकरिता या रांगेच्यापुढे एक मोठा लांबच लांब खंदक खोदून ठेवण्यांत आलेला होता. आणि या शिवाय या सगळ्या सैन्याच्या रांगेच्यापुढे उंच उंच गवन वाढलेले असल्यामुळे त्या गवताच्या आडोशामुळे हे सैन्य किती आहे व त्याने कसकसा माऱ्याच्या जागा रोखून ठेविल्या आहेत, हेहि शत्रूला समजणे शक्य नव्हते. अशा फुशळतेने आपल्या सैन्याची मांडणी करून इंग्लिशांचे सैन्य थकून आपल्या छावणीवर मुक्कामाला आले म्हणजे त्याच्यावर आपण हल्ला करावयाचा, अशी योजना लुई बोरकिन याने योजून ठेविलेली होती.

त्या योजनेप्रमाणे इंग्लिशांचे सैन्य ता. ११ सप्टेंबर रोजी दुपारी आपल्या ठरलेल्या मुक्कामाच्या जागेवर (१) येऊन ठेपले. व त्याच्या अघाडीवर पहाऱ्याची चौकी (६) बसविण्यांत आली. परंतु या चौकीच्या समोवती मराठ्यांचे घोडेस्वार घिरव्या घाळे लागल्यामुळे तेथील शिपायांना आपल्या मुख्य सैन्याकडे माघारे परतावे लागले. ही बातमी लॉर्ड लेक यांना कळली, तेव्हा एकंदर परिस्थिति काय आहे, याची देहळणी करण्याकरिता आपल्या बरोबरचे सर्व घोडेस्वार घेऊन ते पुढे (७) चालून गेले. त्या वेळी त्यांना असे आढळून आले की, आपल्या समोरील उंच दऱ्याच्या जागेवर मराठ्यांच्या फौजा व त्यांच्या पाठीमागे त्यांच्या घोडेस्वारांच्या पलटणी लढाईच्या तयारीने उभ्या असून त्यांच्या रांगेच्या पुढे त्यांच्या तोफा डागलेल्या आहेत; व या सगळ्या समोरच्या रांगेचे एका

खंदकानें संरक्षण करण्यांत आलेलें असून डाव्या बाजूकडे दलदल आणि उजव्या बाजूकडे यमुना नदी असल्यामुळें या दोहोंपैकीं कोणत्याहि बाजूनें मराठ्यांच्या पिछाडीकडे जाण्याला मार्ग नसल्याकारणानें त्यांच्यावर समोरून हल्ला करण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, हीही गोष्ट त्याच वेळीं लॉर्ड लेक यांच्या लक्षांत आली. तेव्हां आपल्या छावणीच्या आणि सामानसुमानाच्या संरक्षणाकरितां कांहीं लोक (८) मागे ठेवून बाकी सर्व पायदळ आणि तोफखाना यांनीं पुढें चाल करून येण्याविषयीं लॉर्ड लेक यांचेकडून ताबडतोब हुकूम पाठविण्यांत आले. तरी पण हें मागील लष्कर येऊन पोचण्याला सुमारे एक तासभर अवकाश लागला. आणि तेवढ्या अवधीत लॉर्ड लेक आणि त्यांच्याबरोबर पुढें गेलेल्या घोडेस्वारांच्या पलटणी (७) यांची फारच तारबळ उडाली. हे लोक आपली छावणी सोडून एकट्याच पुढें एक कोसभर चालून गेलेले होते. तेव्हां या नुसत्याच घोडेस्वारांच्या पलटणी आहेत आणि यांच्याबरोबर तोफांचें किंवा पायदळाचें कांहीं संरक्षण नाहीं, ही गोष्ट समोरील मराठ्यांच्या ध्यानांत येऊन त्यांनीं आपल्या तोफांचा भडिमार या घोडेस्वारांच्या पलटणीवर सुरू केला. त्यामुळें इंग्लिशांचें फार नुकसान झालें. व त्यांचे पुष्कळ घोडे आणि त्या घोड्यांवरील घोडेस्वार या प्रसंगीं मृत्युमुखीं पडले. खुद्द लॉर्ड लेक हे ज्या घोड्यावर बसले होते, त्याला गोळी लागून तोही मरण पावला. त्या वेळीं त्यांचा मुलगा, भेजर लेक, हा त्यांच्याजवळ होता; त्यानें आपला घोडा लॉर्ड लेक यांना दिला व आपल्याकरितां त्यानें दुसरा घोडा आणविला. यावरून या वेळीं इंग्लिशांचे घोडेस्वार मराठ्यांच्या तोफखान्याच्या कसे कचाटींत सांपडले होते, याची कोणालाही कल्पना करितां येण्यासारखी आहे. मागून इंग्रजी पायदळ आणि तोफखाना लॉर्ड लेक यांच्या मदतीला लौकर येईना आणि समोरून चालूं असलेल्या मराठ्यांच्या तोफखान्याच्या माच्यापुढें लॉर्ड लेक यांना टिकाव धरून उभें रहातां येईना. अशा दुहेरी पंचांत सांपडल्यामुळें लॉर्ड लेक हे निरुपाय होऊन आणि पराभव पावून बहुतकरून माघारे वळले असले पाहिजेत. त्यांनीं आपल्या हाताखालच्या सर्व घोडेस्वारांच्या पलटणींना परत फिरण्याविषयीं हुकूम दिला. व त्याप्रमाणें हे इंग्लिशांचे घोडेस्वार पराभव पावून माघारे वळले. शत्रूचे घोडेस्वार पराभव पावून आणि माघार खाऊन परत चालले आहेत, ही गोष्ट जेव्हां मराठ्यांच्या फौजेतील शिपायांनीं पाहिली, तेव्हां त्यांना मोठा आनंद झाला. व विजयाच्या आरोळ्या मारीत ते या परत चाललेल्या घोडेस्वारांच्या पलटणींचा पाठलाग करण्याकरितां आपल्या जागेपासून पुढें सरसावले.

वर वर्णन केल्याप्रमाणेंच बहुतकरून त्या वेळीं खरी स्थिति झालेली असली पाहिजे, हेंच एकंदर आजुबाजूच्या लढाईच्या परिस्थितीवरून कोणालाही संभवनीय आणि सत्य वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं. परंतु अशा रीतीनें इंग्लिशांचा या वेळीं तात्पुरता कां होईना पण पराभव झाला, ही गोष्ट जरी उघड उघड सिद्ध होत असली, तरी इंग्लिश इतिहासकार त्याला आपली संमति कशी देणार ? त्यांनीं या हकीकतीवर आपल्या पक्षाला अनुकूल अशी दुसरीच एक कल्पना बसविलेली आहे. या बाबतींत ते असें प्रतिपादन करतात कीं, या वेळीं आमचा पराभव झाला, असें मुळींच नाहीं. तर मराठ्यांच्या फौजेची जागा फार मज-

ब्रूत असल्यामुळे व त्या जागेवर ते असतांना त्यांच्यावर समोरून हल्ला करतां येणें अशक्य असल्यामुळे त्यांना त्या जागेवरून हलवण्याकरितां आपला पराभव झाला आहे आणि आपण पळून चाललों आहों, अशी लॉर्ड लेक यांनीं मराठ्यांना नुसती हुलकावणी दाखविली ! (The British General resolved upon a feint to draw them from their intrenchments.) त्रैलोक्यविजयी ब्रिटिश सेनापति पराभव कसे पावणार ! त्यांचा पराभव ही अशक्य गोष्ट असल्यामुळे त्यांनीं मराठ्यांना फसवण्याकरितां आपण पराभव पावण्याचें फक्त सांग केलें, असें इंग्लिश इतिहासकारांनीं लिहांवें आणि इंडियन वाचकांनीं तें सत्य मानावें, हें उचितच आहे. पण इंग्लिशांनीं पराभव पावल्याचें निवळ ढोंग केलें होतें, ही गोष्ट खोटी असण्याला आणखीही एक प्रमाण असें दिसतें कीं, ही दिव्शीची लढाई झाल्यानंतर ता. ११, १२ आणि १३ सप्टेंबर या दिवशीं खुद्द लॉर्ड लेक यांनीं मार्किस वेल्स्ली यांना लागोपाठ जीं तीन पत्रें लिहिलीं आहेत, त्यांमध्ये या हुलकावणीचा त्यांनीं कोठेंही उल्लेख केलेला नाहीं.

असो. याप्रमाणें मराठ्यांच्या तोंफखान्यापुढें पराभव पावून इंग्लिशांचे घोडेस्वार माघारे पळून येत असतां अखेरीस छावणीवरून येणाऱ्या पायदळाची आणि त्यांची कांहीं अंतरावर गांठ पडली. त्या वेळीं मराठ्यांच्या तोंफखान्याचा मार खाऊन जेरीस अलिल्या त्या घोडेस्वारांच्या रांगा दोन बाजूला निरनिराळ्या होऊन त्यांनीं आपल्यामधून त्या पायदळाला पुढें जाण्याला वाट करून दिली. नंतर या पुढें घातलेल्या पायदळाची रांग (९-९) लडाईच्या शिस्तीनें बनविण्यांत आली. व त्यांच्या उजव्या बाजूच्या पिछाडीला सुमार शंभर कदमांच्या अंतरावर घोडेस्वारांच्या पलटणी (१०-१०) उभ्या राहिल्या. यांपैकीच कांहीं घोडेस्वार मराठ्यांच्या डाव्या बाजूकडून हल्ला करणाऱ्या शीख लोकांच्या घोडेस्वारांच्या पलटणींना रोखून धरण्याकरितां त्या बाजूला (११) पाठविण्यांत आले होते, व त्यांच्याबरोबर कांहीं घोड्यांवरील तोफाही देण्यांत आल्या होत्या. इंग्लिश सैन्याच्या पायदळाची ही जी रांग उभी करण्यांत आली होती, तिच्या डाव्या हातच्या बाजूला एक लहानसें खंडे (१२) होतें. तेथून आपल्या रांगेच्या डाव्या बाजूचा बचाव व्हावा म्हणून एक नेटिवांची पायदळ पलटण (१३) व चार तोफा (१४) तेथें ठेवण्यांत आल्या होत्या. अशा रीतीनें इंग्लिशांकडची तयारी झाल्यानंतर तें सैन्य मराठ्यांच्या रांगेवर हल्ला करण्याकरितां पुढें चाल करून निघालें, त्या वेळीं लॉर्ड लेक हेही त्या सैन्याबरोबर पुढें चालले होते. इंग्लिशांचें हें सैन्य आपल्यावर चाल करून येत आहे असें पाहून मराठ्यांच्या (२-२) रांगेमधून फिरून तोफांची सरबती इंग्लिश सैन्याच्या विरुद्ध अतिशय जेरानें सुरू झाली.

या वेळीं मराठी शिपायांची अंतःकरणे किती तरी उदात्त विचारांनीं उंचबळून आलीं असतील ! त्यांना आपल्या पूर्व इतिहासाचें स्मरण झालें असेल ! आणि आपल्या पूज्य पूर्वजांच्या मूर्ति प्रत्यक्ष त्यांच्या डोळ्यांपुढें दिसूं लागल्या असतील. आपल्या सदाशिवराव भाऊंनीं ज्या दिल्लीचें तत्काल फोडून तेथें आपला अंमल बसविला, ती दिल्ली आपण या इंग्लिशांच्या ताब्यांत केव्हांही जाऊं देणार नाहीं, असें त्यांना वाटलें असेल ! ज्या महादजी

शिंध्यांनी या दिल्लीची मसनद आपल्या मराठ्यांच्या ताब्यांत आणिली, त्या महादजी शिंध्यांच्या-त्या पाटीलबुवांच्या-दिल्लीमध्ये आम्हीं जर आज या इंग्लिशांना येऊ दिलें, तर ते पाटीलबुवा आम्हांला काय म्हणतील, अशी त्यांच्या मनामध्ये जाणीव उत्पन्न झाली असेल ! आम्ही दौलतराव शिंध्यांचे स्वामिनिष्ठ शिपाई आहों, आम्ही येथें मल्लं पण मागें हटणार नाही, अशी त्यांच्या मनामध्ये त्या वेळीं महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली असेल. त्यांनीं शिवाजीचें स्मरण केलें असेल ! त्यांनीं आपली जन्मभूमि आठविली असेल ! आणि त्या योगानें उत्पन्न होणाऱ्या आवेशाच्या भरांत त्यांच्या पुढील तोफांच्या आवाजापेक्षांही जास्त मोठ्यानें त्यांनीं आपल्या “ हरहर महादेव ! ” च्या गर्जना आकाशामध्ये उसळवून दिल्या असतील !

अशा प्रकारच्या उज्वल भावनांनीं प्रज्वलित झालेल्या त्या वेळच्या त्या मराठ्यांच्या शिपायांनीं आपलें गोलंदाजीचें काम फारच उत्कृष्ट रीतीनें केलें व त्यामुळें इंग्लिशांकडील लोकांचें नुकसानही फार झालें. तरी पण ते सगळें नुकसान सोशीत आणि आपल्या डोक्यावर पडणाऱ्या गोळ्यांचा मारा सहन करीत इंग्लिशांचें सैन्य तसेंच पुढें चाललें होतें. तोंपर्यंत इंग्लिश शिपायांनीं आपल्या खांद्यावरील बंदूक आपल्या खांद्यावरून हालविली नाही, किंवा त्यांतून त्यांनीं मराठ्यांवर एकही गोळी झाडली नाही. अशा रीतीनें चाल करून जातां जातां जेव्हां त्या दोन सैन्यांच्या दरम्यान सुमारे शंभर कदमांचें अंतर राहिलें, तेव्हां बंदुकांना बागेनेटें लावून हल्ला करण्याविषयी त्यांना हुकूम सुटला. तेव्हां इंग्लिश सैन्यानें (१५-१५) मराठ्यांच्या रांगा फोडून त्यांच्यावर मोठ्या जोरानें हल्ला केला. आणि त्यापुढें मराठ्यांच्या रांगा टिकाव धरूं शकल्या नाहींत. आणि एकदां रांग फुटल्यानंतर मराठ्यांच्या सैन्यांतील लोक चार चोहोंकडे निघून जाऊ लागले. अशा रीतीनें मराठ्यांची रांग मोडल्यानंतर ज. लेक यांनीं आपल्या घोडेस्वारांना मराठ्यांचा पाठलाग करण्याचा हुकूम दिला. त्याप्रमाणें त्या घोडेस्वारांच्या निरनिराळ्या टोळ्या (१६-१६-१६) मराठ्यांच्या पाठीस लागून त्यांनीं त्यांना थेट यमुनेच्या कांठापर्यंत पिटाळीत नेलें. त्यामुळें मराठ्यांचे बरेच लोक यमुनेच्या पाण्यांत बुडून मरण पावले. या लढाईत सुमारे ६८ तोफा व इतर सामान इंग्लिशांच्या हातीं लागलें. या लढाईला दुपारी १२ वाजण्याच्या सुमारास तोंड लागून ती लढाई संपेपर्यंत बहुतेक संध्याकाळ होऊन गेलेली होती. या लढाईत मराठ्यांच्या वाजूच्या लोकांनीं फारच चांगली कामगिरी बजाविली, हें लॉर्ड लेक यांच्याच एका पत्रातील The enemy opposed to us a tremendous fire from a numerous artillery, which was uncommonly well served, and caused us considerable loss in officers and men, या उताऱ्यावरून स्पष्ट होत आहे. यामुळें इंग्लिशांकडील ६ अंमलदार ठार होऊन ७८ जण जखमी झाले. शिवाय सामान्य शिपायांची संख्याही जवळ जवळ हजारपर्यंत गेली. ता ११ सप्टेंबर १८०३ रोजीं संध्याकाळीं ही लढाई संपल्यावर इंग्लिशांच्या फौजेनें त्या दिवशीं रात्री त्याच मैदानावर आपला तळ दिला.

लासवारीची लढाई.

दि. लोच्या लढाईत इंग्लिशांनीं फितुरीच्या जोरावर आपल्याला विजय मिळवून घेतल्यानंतर इंग्लिशांचे मुख्य सेनापति लॉर्ड लेक यांनीं दिल्लीमध्ये दिल्लीच्या रस्त्यांतून आपली एक जंगी मिरवणूक काढून घेण्याचा समारंभ जुळवून आणिला. शहाआलम बादशहापाशीं इंग्लिशांचीं आंतून चोरून कारस्थानें चाललेलींच होती. दिल्ली येथील रोसिडेंटच्या खास विश्वासांतील एक इसम, सय्यद रेशाखान, हे इंग्लिशांचे निरोप शहाआलम बादशहाकडे पांचविण्यांत गर्क झालेले होते; व त्यांच्या मध्यस्थीनें बादशहाकडील फितुरीचें भांडें शिजून तयार झालेलें होते. व त्या जोरावर अखेरीस इंग्लिशांना जयही मिळाला. मग काय विचारावयाला पाहिजे ! गुप्त फितुरीच्या जोरावर इतका मोठा दिग्विजय मिळाल्यानंतर दिल्लीच्या रस्त्यांतून मिरवणूकही निघालीच पाहिजे ! दिल्ली हें हिंदुस्थानच्या बादशाही वैभवानें अगदीं आगर ! तेथें कसें तरी करून आपले पाय लागले पाहिजेत, ही इंग्लिशांची मनापासूनची किती तरी दिवसांची महत्त्वाकांक्षा ! ती महत्त्वाकांक्षा पुरी होण्याची संधि दिल्लीच्या जयानें प्राप्त झाली असतां त्या संधीचा फायदा न घेण्याइतके त्या वेळचे राज्यलोभी इंग्लिश उदासीन कसे असूं शकतील ! शहाआलमला संकटांतून सोडविण्याकरितां तर दिल्लीच्या लढाईची येवढी खटपट ! मग त्या लढाईत फितुरीच्या ईश्वर-कृपेनें जय मिळाल्यानंतर शहाआलम बादशहाला भेटल्यावांचून इंग्लिशांच्या सेनापतीनें कसें रहावयाचें ? ता. ११ सप्टेंबर रोजीं लढाई झाल्यानंतर ता. १६ सप्टेंबर हा बादशहाच्या भेटीचा दिवस ठरला. व त्या दिवशीं दुपारीं तीन वाजतां शहाआलम बादशहाचा मुलगा मिर्झा अकबरशहा, हा लॉर्ड लेक यांच्या छावणीमध्ये त्यांना बादशहाच्या भेटीसाठीं दिल्लीस नेण्याकरितां हत्तीवर बसून दाखल झाला. व नंतर लॉर्ड लेक यांची स्वारी मोठ्या थाटानें निघून दिल्लीच्या राजवाड्यांत अस्तमानीं येऊन पांचली, या स्वारीचा आणि मिरवणुकीचा समारंभ पाहण्याकरितां दिल्लीच्या रस्त्यामध्ये आणि दिल्लीच्या राजवाड्यामध्येहि आनंदित झालेल्या लोकांची अतिशय गर्दी जमली होती, अशीं वर्णनें आढळतात. हिंदुस्थानातील लोक खरे वेदान्ती आहेत. त्यांना आपपर भाव मुळींच नाही. कोणाचाही जय झाला, तरी त्या बिचान्यांना आनंद होतो; आणि आपला स्वतःचा पराजय झालेला असला, तरी त्या पराजयाचे दुःख दुसऱ्याच्या विजयाच्या आनंदामध्ये ते विसरून जातात; इतकी समता आणि इतकी विश्वबंधुता दुसऱ्या लोकांमध्ये क्वचितच सांपडेल. ज. वेलस्ली हे कांहीं महिन्यांपूर्वी दुसऱ्या बाजीराव साहेबांना पुण्याच्या गादीवर बसविण्याकरितां पुण्याच्या रस्त्यांतून मिरवत गेले, तेव्हां पुण्याच्या लोकांनीं असाव आनंद व्यक्त केला, आणि इ. स. १८०३ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या १६ व्या तारखेला लॉर्ड लेक हे शहाआलम बादशहाच्या

भेटीला दिल्लीच्या रस्त्यातून गेले, तेव्हा दिल्लीतील लोकांनाही तसाच आनंद झाला. पण यांत दिल्लीच्या लोकांनी आनंद व्यक्त करण्यासारखे काय होतें ? दिल्लीच्या लढाईत परकीय लोकांनी येऊन आपल्या लोकांचा पराभव केला, याबद्दल दिल्लीच्या लोकांना आनंद होत होता ? आणि फितुरीच्या कामांतील ज्या महापराक्रमी पुरुषानें आपल्या देशबांधवांचा पराभव केला, त्याचें दर्शन घेण्याकरितां त्या दिल्लीच्या लोकांचे डोळे उत्कंठित झालेले होते ? या वेळीं ज्या शहाआलम बादशहाचें डोळे गेलेले होते, तोच धन्य होय, असें म्हटलें पाहिजे. ज्या गुलाम कादरनें शहाआलमचे डोळे काढिले, तसले आणखी काहीं गुलाम कादर आपल्या पराजयाचे आणि आपल्या गुलामगिरीचे सोडाळे पहाण्याकरितां उत्सुक झालेल्या लोकांची दृष्टि बंद करण्याला पुढें आले असते, तर त्यांचे हिंदुस्थानच्या नैतिक इतिहासावर खात्रीनें उपकारच झाले असते !

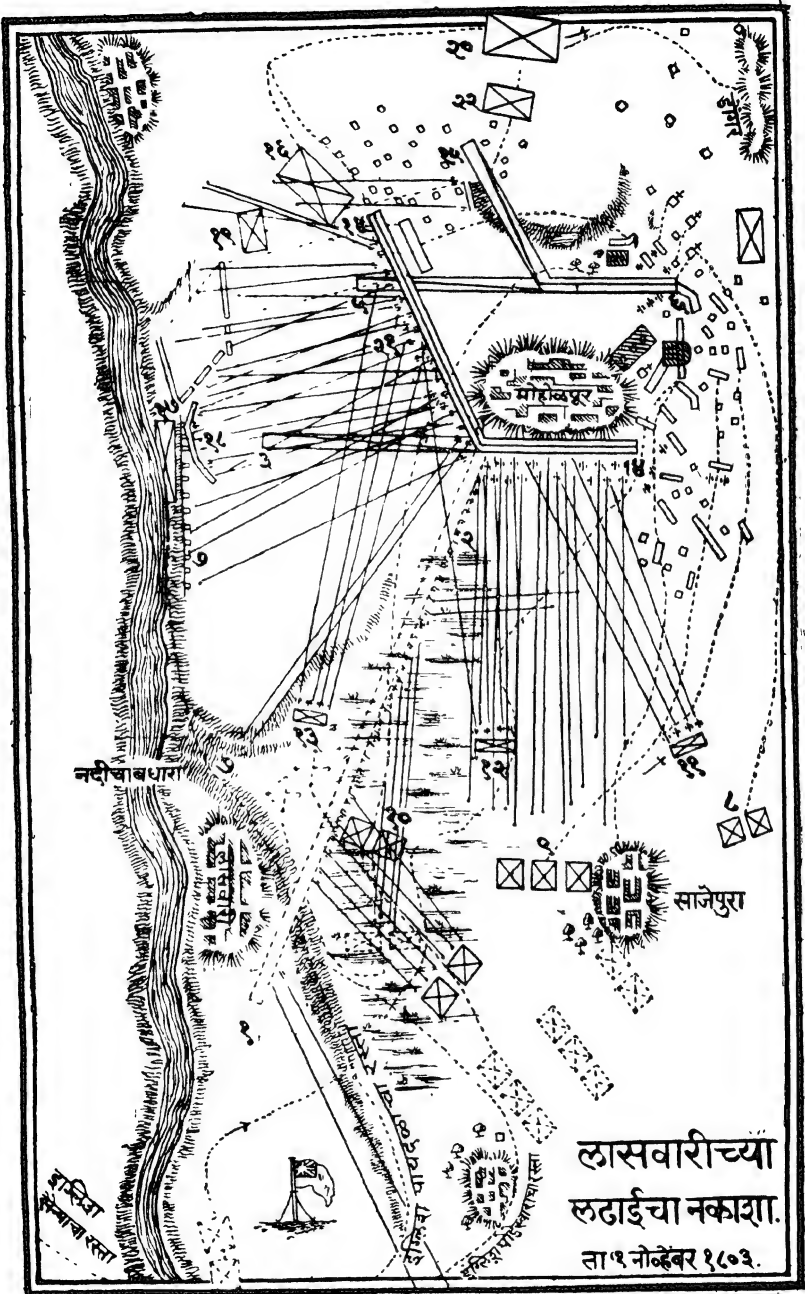
शहाआलमचे डोळे आपली गुलामगिरी पाहूं शकत नव्हते, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे खरी. पण त्याचें मन गुलामगिरीच्या शृंखलांनीं पूर्णपणें निगडित झालेले होतें. लॉर्ड लेक यांना आणण्याकरितां त्यानें आपल्या मुलाला पाठविलें; आणि आपल्या राजवाड्यातील किल्ल्यांत आणून लॉर्ड लेक यांना त्यानें “ खान, दौनखान, फतें जंग, ” इत्यादि पदव्या दिल्या. पूर्वी गुलाम कादरच्या जुलुमांतून महादजी शिंदे यांनीं शहाआलमला सोडविलें, त्या वेळीं शहाआलम महादजी शिंद्यांची स्तुति करावयाला तयार; आणि आतां लॉर्ड लेक यांना दिल्लीच्या लढाईत जय मिळाल्याबरोबर शिंद्यांच्या विरुद्ध इंग्लिशांची स्तुति करण्यालाहि शहाआलम तयार ! असले शहाआलम काय कामाचे ? प्रत्येक वाऱ्याच्या लहरीबरोबर आपली गति बदलणारे एखाद्या गवताच्या काडीसारखे हे बलाढ्य बादशहा आपल्या असल्या कमकुवतपणाच्या बलाढ्यतेनें आपल्या देशाचें आणि आपल्या लोकांचें काय कल्याण करूं शकणार आहेत ? बाबर, हुमायून, अकबर, अवरंगजेब, वगैरेंसारख्या अभिमानी बादशहांच्या वंशमालिकेमधून उत्पन्न झालेल्या बादशहांनीं जो प्रत्येक नवीन जिंकणारा येईल, त्याच्यापुढें आपली मान वांकवावी आणि त्याच्या स्तुतिपाठाला आपलें मन उद्युक्त करावें, ही गोष्ट केव्हाही योग्य नव्हे. डोळ्यांतील पहाण्याची शक्ति एखादा गुलाम कादर काढून घेऊं शकेल; पण मनुष्याच्या मनाच्या डोळ्यांतील जी विचार करण्याची शक्ति आहे, ती परमेश्वरानें इतकी खोल आणि इतकी सुरक्षित ठेविली आहे की, तेथें कोणत्याहि गुलाम कादरचे हात पोहोचू शकत नाहीं ! पण दुर्दैवाची गोष्ट ही आहे की, तेथें गुलाम कादरांचेही हात पोचूं शकूं नयेत, अशी परमेश्वरानें योजना केलेली आहे, त्या मनाच्या डोळ्यावर गुलामगिरीचीं वैभवें आपलें भुरळ पाडूं शकतात !

गुलामगिरीच्या वैभवामध्येहि वैभव आहे, असें हिंदुस्थानांतील राजांना आणि लोकांना वाटावें, हें मोठें आश्चर्य आहे !—नव्हे, हें आपल्या देशाचें दुर्भाग्य आहे ! आपल्या देशांतील लोक या बाबतींत वेडसर आणि धर्मभोळेच आहेत ! त्यांच्या या आत्मघातकी सद्गुणांना पारावारच नाहीं ! दिल्लीच्या लढाईत इंग्लिशांना जय मिळाला आणि लॉर्ड लेक व शहाआलम बादशहा यांच्या गांठी पडल्या, त्या वेळीं शहाआलम बादशहाला इतका आनंद झाला की, त्यामुळे त्याच्या फुटलेल्या डोळ्यांना फिरून दिसू लागले, अशी एक त्या

वेळीं अफवा उठली होती ! व ती पुष्कळ भोळसर लोकांकडून काहीं दिवस खरीहि मान-
ण्यांत येत होती ! अरेरे ! गेलेकडे डोळे फिरून यावेत, इतकें गुलामगिरीमध्ये सामर्थ्य
आहे, असें हिंदुस्थानांतील लोकांना वाटावें ना ! असें असतें, तर मग जगांतील बाकीच्या
लोकांनीं स्वतंत्रतेचे एवढे पोवाडे कशाला गाइले असते ? आणि गुलामगिरीमध्ये फुटलेले डोळे
धड करण्याचें तेज असतें, तर इंग्लिशांच्या गुलामगिरीच्या प्रत्येक अंमलाखालील सर्व दवा-
खाने बंदच करण्याची पाळी आली नसती काय !—शहाआलमला फिरून डोळे आले ?
आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याचे महोत्सव पद्मण्याकरितां मला फिरून दृष्टि दे, अशी आंधळ्या
माणसांनीं देवापाशीं प्रार्थना करणें हें अगदीं साहजिक आहे. आणि शिवाजीमहाराज राय-
गडावर आपल्या स्वातंत्र्याचा भगवा झेंडा उभारीत होते व रघुनाथराव पेशवे अटक नदीच्या
पलीकडच्या किनाऱ्यावर आपलें जरीपटक्याचें निशाण घेऊन रोवांत होते, त्या वेळीं तीं
निशाणें पहाण्याकरितां आपल्याला डोळे नाहींत म्हणून त्या वेळचे हिंदुस्थानांतील सर्व
स्वातंत्र्याभिमानी आंधळे लोक ढळढळां रडले असतील ! आणि इ. स. १८१८ मध्ये
बाळाजीपंत नातूंनीं पेशव्यांच्या शनवारच्या वाड्यावर जें निशाण नेऊन उभारलें, तें न
पहाण्याकरितां परमेश्वरानें आपल्याला आंधळे केलें नाहीं, याबद्दल इंग्लिशांना फितूर न
झालेल्या पुण्यांतील सर्व स्वराज्यप्रेमी लोकांनीं ईश्वराला दोष दिला असेल ! आणि असें
असतां गुलामगिरीच्या आनंदानें शहाआलमला डोळे आले ? त्या आलेल्या डोळ्यांनीं
काय पहावयाचें ? आपल्या स्वतःच्या पायांनील बदललेल्याच बिड्या पहावयाच्या कीं
नाहींत ? त्याच्यापेक्षां डोळे नसलेलेच काय वाईट ? त्या गुलामगिरीच्या शृंखळांतील
आवाय बहिऱ्या न झालेल्या आपल्या हतभाग्य कानांना ऐकवे लागत आहेत, हें काय
थोडें झालें ? त्यांच्याबरोबर त्या शृंखलांचें तें हिडिस स्वरूप प्रत्यक्ष पाहण्याकरितां आपल्या
आयत्या आंधळ्या झालेल्या डोळ्यांमध्ये डोळसपणा उत्पन्न करून घेण्याची कोणता सुज्ञ
मनुष्य इच्छा धारण करील ?

असो. दिल्लीच्या लढाईनंतर दिल्लीमधील व्यवस्था करण्याकरितां ले. कर्नल आक्टरलोनी
यांची नेमणूक करून ज. लेफ्टिनेंट आपल्या सैन्यासह आग्राकडे जाण्याकरितां ता. २४ सप्टें-
बर १८०३ रोजी दिल्लीहून निघाले; व आक्टोबर महिन्यांत त्यांनीं आग्र्याचा किल्ला सर
करून घेतला. त्यानंतर ज. लेफ्टिनेंट यांची छावणी आग्र्यामध्ये असतांना त्यांना मराठ्यांच्या
आणखी एका फौजेच्या हालचालीची बातमी येऊन पोचली. दौलतराव शिंदे यांच्याबरोबर
असईच्या लढाईच्या वेळीं ज्या पलटणी दक्षिणेमध्ये गेलेल्या होत्या, त्यांपैकीं सुमारे १५,१७
पलटणी दक्षिणेंतून वर उत्तर हिंदुस्थानांत येण्याकरितां निघालेल्या होत्या. हें दक्षिणेंतून
येणारें सैन्य आणि उत्तर हिंदुस्थानांत दिल्ली, आग्रा वगैरे ठिकाणी ज. पेरन यांच्या हाता-
खालीं असलेलें सैन्य, अशा या दोन्ही सैन्यांनीं एकत्र व्हावें आणि उत्तर हिंदुस्थानांतील
ज. लेफ्टिनेंट यांच्या हाताखालील इंग्लिश सैन्याच्या हालचालींना शह द्यावा, असा मराठ्यांचा
हेतु होता. व त्यासाठीं या दक्षिणेंतील फौजा नर्मदा ओलांडून वर येत होत्या. परंतु
शिंद्याच्या या दक्षिणेकडील आणि उत्तरेकडील सैन्याचा मिलाफ होण्याच्या आधींच दुई-
वानें दिल्ली आणि आग्रा येथील लढाया होऊन ही दोन्हीहि शहरे इंग्लिशांच्या ताब्यांत

गेलीं. आणि ज्या उत्तरेकडील आणि दक्षिणेकडील शिंयांच्या सैन्याने मिळून इंग्लिशांचा भुव्वा उडवून दिला असता, त्यापैकी प्रत्येक सैन्याबरोबर वेगवेगळी लढाई करण्याची संधि इंग्लिशांना मिळून त्यांचा फायदा झाला. उत्तरेकडील सैन्याला आधीच उद्ध्वस्त करून टाकून दिलेलं असल्यामुळं दक्षिणेकडून येणाऱ्या शिंयांच्या या १५/१७ पलटणींना एकटें गांठून आणि त्यांच्याशी वेगळी लढाई देऊन त्यांचा लासवारीच्या लढाईमध्ये पराभव करण्याला इंग्लिशांना फार सोपें गेलें. लढाईत पुष्कळ गोष्टी नशिबावर अवलंबून असतात, त्या ह्या अशा ! हीं दोन सैन्ये एकत्र झालीं असतीं, तर कदाचित् इंग्लिशांचा नाश झाला असता. परंतु दुर्दैवानें तीं इंग्लिशांकडून निरनिराळीं गांठलीं गेल्यामुळें अपयशानें शिंयांच्या या दोन्हीहि लष्करांना घेरलें. उत्तरेकडील सैन्याशीं आपला मिलाफ होऊं शकत नसून त्या उत्तरेकडील सैन्याचा पराजय झाला आहे व दिल्ली शहर शत्रूच्या हातांत गेलें आहे, ही बातमी जेव्हां या दक्षिणेकडील सैन्याला समजली, तेव्हां त्या सैन्याची अर्थातच मोठी निराशा झाली. परंतु इंग्लिशांचें सैन्य दिल्लीपासून दूर गेलें असतां आपण अचानक रीतीनें जाऊन दिल्लीवर छापा घालावा आणि तें बादशहाच्या राजधानीचें मुख्य शहर फिरून आपल्या हस्तगत करून घ्यावें, असा ह्या दक्षिणेच्या सैन्याच्या सेनापतीनें विचार चालविला होता. व त्यासाठीं तें सैन्य दिल्लीच्या आसपासच्या प्रांतांत घिरव्या घालीत होतें. दिल्ली शहर फिरून आपल्या ताब्यांत आल्यावांचून उत्तर हिंदुस्थानांतील आपलें वजन कायम राहणार नाहीं, ही गोष्ट मराठ्यांना कळून चुकलेली होती; व दिल्ली आपल्या हातांतून जातां कामा नये, असें इंग्लिशांनाहि वाटत होतें. त्यामुळें मराठ्यांच्या या अवशिष्ट राहिलेल्या सैन्याचा पराभव करणें इंग्लिशांना जरूर झालें. व त्या उद्देशानें ज. लेक हे ता. २७ आक्टोबर रोजी आग्राहून या मराठी सैन्यापाशीं लढाई देण्याला निघाले. परंतु वाटेंत फार पाऊस लागल्यामुळें करोली या गांवांचे त्यांना एक दिवस मुकाम करावा लागला. त्यानंतर दुसरे दिवशीं इंग्लिश सैन्य फत्तेपूरशिक्री येथें येऊन पोहोंचलें. आणि त्यानंतर फिरून दुसरे दिवशीं फत्तेपूरशिक्री येथें आपलें सामानसुमान आणि मोठमोठाल्या तोंफा ठेवून बाकीचें लष्कर १० कोसांची मजल मारून पुढें कूच करून गेलें. तेव्हां ता. ३१ आक्टोबर रोजी हें इंग्लिशांचें सैन्य मराठ्यांच्या लष्करापासून थोड्या अंतरावर येऊन पोहोंचलें. तरी या दोन सैन्यांच्यामध्ये अद्यापि सुमारे २५ मैलांचें अंतर असून मराठ्यांचें सैन्य लासवारी या गांवाजवळ एका नदीच्या कांठां आपला तळ देऊन राहिलें होतें. या सैन्यावर ताबडतोब हल्ला करावा असा निश्चय करून लॉर्ड लेक हे ता. ३१ आक्टोबर रोजी रात्री आपल्याबरोबर आपलें घोडेस्वार घेऊन निघाले. व ता. १ नोव्हेंबर रोजी सकाळीं ते मराठ्यांच्या सैन्याजवळ येऊन पोहोंचलें. या वेळीं त्यांचा तोफखाना व पायदळ मार्गेच राहिलेलें होतें. परंतु आपण शत्रूशीं लढाई सुरू करावी तों इतक्यांत दोन प्रहरपर्यंत आपला तोफखाना व आपलें पायदळ मागाहून येऊन पोहोंचेल, असा त्यांचा अजमास होता. व म्हणून त्यांनीं सूर्योदयाच्याबरोबर लढाईला सुरुवात केली. या वेळीं मराठ्यांचें सैन्य लासवारी आणि मोहोळ-पूर या दोन गांवांच्या दरम्यान उभें राहिलें होतें. या सैन्याची उजवी बाजू (१) लासवारीच्या गांवापासून सुरू होऊन तिच्या डाव्या बाजूचें टोंक (२) येथे मोहोळपूरच्या

गांवाजवळ जाऊन पोहोचले होते. या लष्करामध्ये एकंदर १७ कवायती कंपू असून त्यांतील शिपायांची संख्या सुमारे ९ हजार होती. घोडेस्वारांची संख्या सुमारे ५ हजार होती. आणि या लष्कराजवळ एकंदर ७२ तोफा होत्या. या सैन्यावर कित्यक फ्रेंच अंमलदार मुख्य हेति. परंतु ते आयत्या वेळीं फितूर होऊन निघून गेल्यामुळे या सगळ्या सैन्याची हुकमत सरदार अंबाजी इंगळे यांच्याकडेच आलेली होती. व ते स्वतः या लढाईमध्ये मोठ्या शौर्याने लढत होते. या वेळीं दौलतराव शिंदे हे दक्षिणेंतच होते. परंतु ते नसतांना त्यांच्या पाठीमागे अंबाजी इंगळे हे आपल्या धन्याची कामगिरी मोठ्या इमानेंतवारें बजावीत होते. लासवारी या गांवाच्या पाठमागून एक नदी वहात होती. व त्या नदीच्या पलीकडे इंग्लिशांचे घोडे-स्वार येऊन पोहोचले होते. ते आतां आपल्यावर हल्ला करण्याकरितां येणार, असे पाहून त्यांच्या येण्याला कांहीं तरी अडथळा करण्याकरितां मराठ्यांनीं या वेळीं एक युक्ति योजिली. लासवारीच्या नदीच्या जवळच एक मोठा बंधारा घालून तेथें पुष्कळ पाणी अडविलेलें होतें. तो बंधारा मराठ्यांनीं फोडला. तेव्हां त्यांचें पाणी चोहोंकडे पसरून इंग्लिश लष्कराच्या वाटेत जिकडे तिकडे पाणीच पाणी होऊन गेलें. त्यामुळे त्या पाण्यांतून आणि चिखलांतून येण्याला इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांना साहजिकच पुष्कळ वेळ लागला. व तेवढ्या अवघात मराठ्यांना आपल्या जागेचा जास्त वचाव करण्याला संधि मिळाली. मराठ्यांचें पायदळ एका खंदकाच्या मागे उभें राहिलेलें होतें, आणि त्याच्यापुढें उंच गवत उगवलेलें असल्यामुळे त्यांचें सैन्य किती आहे याची शत्रूला कल्पना येणें अशक्य होतें. शिवाय त्या गवतामधूनच मराठ्यांनीं आपल्या तोफा दडवून ठेवलेल्या असल्यामुळे त्यावद्दलही शत्रूला माहिती कळणें कठीण झालेलें होतें. इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांच्या पलटणी ज्या नदीच्या पलीकडे होत्या, त्या तिकडून लासवारीच्या गांवासमोर येऊन जेव्हां आपल्या रांगा बनवूं लागल्या, तेव्हां त्यामुळे धुळीचे लोट आकाशांत उंच उडूं लागले. आणि त्या कारणानेहि मराठ्यांची फौज कोठें आणि कशी उभी राहिली आहे, हें लॉर्ड लेक यांना नक्की कांहींच कळेंना. इतक्यांत मोहळपूरच्या डाव्या टोंकाच्या बाजूला जें कांहीं मराठ्यांचें सैन्य आपल्या लढाईच्या रांगेमध्ये उभें राहण्याकरितां चाललें होते, त्या सैन्याच्या हाल-चाली लॉर्ड लेक यांच्या दृष्टीपत्तास आल्या. तेव्हां मराठ्यांची फौज पळ काढून मेवाडच्या डोंगरांतून जयपूरकडे निघून चालली असली पाहिजे, असा त्यांच्या मनाचा ग्रह झाला; व त्यामुळे त्यांनीं आपल्या घोडेस्वारांच्या पहिल्या ब्रिगेडला मोहळपूरच्या बाजूनें हल्ला करण्याचा हुकूम दिला. व बाकीच्या घोडेस्वारांच्या पलटणी जसजशा नदी ओलांडून येतील, त्या त्या मानानें त्या सैन्यालाही पहिल्या सैन्याच्या मदतीला पाठविण्याची त्यांनीं योजना केली. या वेळीं इंग्लिशांच्या ज्या घोडेस्वारांनीं पहिल्यानें हल्ला केला, त्यांत ड्यून्सची २९ वी आणि ८ वी अशा दोन पलटणी मुख्य होत्या. त्यांनीं मराठ्यांवर हल्ला करून त्यांची रांग तोडली व दोन तोफा हस्तगत करून घेऊन लासवारीच्या गांवांत प्रवेश केला. परंतु या झटापटीमध्ये पहिल्या ब्रिगेडमधील क. व्हॅडेलूर यांना जखम लागून ते मरग पावले. त्यानंतर इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांच्या दुसऱ्याहि पलटणीनें जोराचे हल्ले केले. परंतु त्यांचा मराठ्यांच्या लाइनीवर फारसा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. शत्रूला आपली लाईन

मोडून पलीकडे जातां येऊं नये, म्हणून मराठ्यांनी आपल्या सर्व तोफांच्या मधून एकमेकांना साखळदंड बांधून ठेविले होते. शिवाय हा सगळा तोफखाना उंच गवतामध्ये झांकून ठेविलेला असल्यामुळे मराठ्यांच्या तोफा कोठे आहेत, हेहि इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांना कळत नव्हते. त्यामुळे इंग्लिशांचे घोडेस्वार दौड करीत करीत आपल्या गोळ्यांच्या माऱ्यांत ४०-५० कदमांच्या अंतरावर आल्यानंतर त्यांच्यावर मराठ्यांचे गोळंदाज आपल्या तोफांचा मारा सुरू करीत. त्यामुळे इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांच्या पलटणीचे फार नुकसान झाले. तरी पण हा तोफांचा भयंकर मारा सोसूनहि इंग्लिशांचे घोडेस्वार त्यांतून मराठ्यांची लाईन तोडून पलीकडे गेले. पण ते पलीकडे गेल्यावर मराठ्यांचे गोळंदाज आपल्या तोफा फिरवून त्यांच्या पिछाडीवर हडा कळू लागले. असा प्रकार तीन चार वेळां झाला. इंग्लिशांचे घोडेस्वार मराठ्यांच्या रांगेतून तीनचार वेळां पलीकडे गेले आणि तितके वेळां मराठ्यांच्या गोळंदाजांनी त्यांना माघारें फिरविलें. असा हा प्रकार आणखी वरचेवर चालविला, तर कांहीं वेळानें आपल्या घोडेस्वारांपैकीं कोणाचि जाग्यावर शिक्क राहणार नाहींत, हें लक्षांत आणून ज. लेक यांनीं आपल्या सर्व घोडेस्वारांच्या पलटणींना मराठ्यांच्या तोफांच्या टापूच्या बाहेर मागे निघून येण्याचा हुकूम केला. व मागे राहिलेले आपले पायदळ आपल्या मदतीला येईपर्यंत आपण मराठ्यांवर हडा करण्यापासून आपल्याला जय मिळण्याची कांहीं एक आशा नाहीं, असा त्यांच्या मनाचा ग्रह कायम झाला.

अशा रीतीनें ता. १ नोव्हेंबर रोजी सकाळपासून दुपारपर्यंत मराठे आणि इंग्रज यांच्या दरम्यान जी लढाई झाली, त्या लढाईमध्ये मराठ्यांच्या तोफखान्याचाच विजय होऊन इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांना अखेरीस माघार घ्यावी लागली, हें वरील हकीकतीवरून स्पष्ट होत आहे. त्यानंतर इंग्लिशांचें जें पायदळ मागे राहिलें होतें, तें अखेरीस एकदाचें दोन प्रहरच्या सुमाराला लासवारीच्या पिछाडीकडील नदीच्या पलीकडे येऊन ठेपलें. हें सैन्य भर उन्हांतून सुमारे २५ मैलांची मजल माहून आलेले असल्यामुळे त्या सैन्याला थोड्या तरी विश्रांतीची फार जरूर होती. त्यामुळे त्या सैन्याला थोडा वेळ विश्रांति घेण्याचा हुकूम देण्यांत आला. हें पायदळ लढाईच्या जागेवर पोहोचून थोडा वेळ विश्रांति घेत असता, येथें इंग्लिश इतिहासकार असे लिहितात की, कांहीं अटीवर आम्ही तुम्हांला शरण येण्याला तयार आहों, असा एक निरोप मराठ्यांच्या सैन्यांतून इंग्लिशांच्या सेनापतीकडे आला. पण इंग्रजी इतिहासकारांचें हें लिहिणें मोठें आश्चर्यकारक आणि अगदीं विसंगत दिसते. मराठ्यांच्या सैन्यांतून असा निरोप काय म्हणून यावा ? सकाळच्या लढाईत मराठ्यांच्या तोफखान्यानें आपल्या शौर्याची शिकस्त करून इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांना पिछेहाट करावयाला लाविलें असतां मराठ्यांकडून आम्ही तुम्हांला शरण येतो असा इंग्लिशांकडे निरोप यावा, ही गोष्ट फक्त एका इंग्लिश इतिहासकाराशिवाय दुसऱ्या कोणाला कशी संभवनीय वाटावी ? तरी पण अशी असंभवनीय गोष्टही इंग्लिश इतिहासकारांनीं आपल्या इतिहासामध्ये सत्य म्हणून लिहून ठेविली आहे, हें खरें. आमच्या घोडेस्वारांना माघार घ्यावी लागली, हें तेच लिहितात; आणि आम्ही तुम्हांला कांहीं अटीवर शरण येऊन आमच्या तोफा आम्ही तुमच्या हवालीं करितों, असा मराठ्यांकडून इंग्लिशांकडे निरोप

आला, असेंहि तेच लिहितात ! तेव्हां या लिहिण्याला काय म्हणावें ! असो, असा शत्रू-कडून शरणागतीचा निरोप आल्यावर मग कोणता सकाळीं नामोहरम झालेला सेनापति पुढें लढाई चालविण्याला उद्युक्त होणार आहे ? आणि त्यांतून इंग्लिश सेनापति तर केव्हांच उद्युक्त होणार नाहीत ! कारण, ते पडले दयाळू ! लॉर्ड लेक यांनीं एकदम मराठ्यांकडील या निरोपाला आपली संमति प्रदर्शित केली. कारण, फिरून लढाई जुंपून त्यामध्ये मराठ्यांच्याकडील हजारों लोकांच्या प्राणांची आहुति पडावी, ही गोष्ट त्यांना केव्हाहि संमत नव्हती ! म्हणून त्यांनीं एकदम रुकार दिला. आणि एक तासपर्यंत लढाई तहकूब ठेवण्यांत आली. मराठ्यांच्या बाजूचे कांहीं कागदपत्र उपलब्ध होण्याची आशा नसल्यामुळे मराठे आम्हांला या वेळीं शरण आले अशी धडधडीत असंभाव्य गोष्ट इंग्लिश इतिहासकारांनीं लिहिली, तरी ती निमूटपणें सहन करणें आज जडूर आहे. कारण, आपल्या बाजूचीं लढायांचीं वर्णनें, त्यांत आपलीं सैन्ये कशीं उभीं होतीं, शत्रूनें कसे हल्ले केले, आपण ते कसे परतविले आणि आपण शत्रूचा कसा पराभव केला, वगैरेबद्दलच्या हकीकती जोपर्यंत आपल्यापाशीं नाहीत, तोपर्यंत इंग्लिशांचें म्हणणें इंग्लिशांच्याच लिहिण्यावरून जेथें खोटें पडत असेल तेथें तें खोटें आहे म्हणून अनुमानानें उघडकीस आणून देणें याच्याशिवाय आपल्या हातांत आज या बाबतींत दुसरें कांहीं साधन नाही.

ज्या मराठ्यांनीं आपण शरण येत असल्याबद्दल इंग्लिश इतिहासकारांच्या म्हणण्याप्रमाणें इंग्लिशांकडे निरोप पाठविले होते, ते मराठे लासवारी येथील सकाळच्या लढाईनंतर दुपारच्या वेळीं कोणत्या कामांत गुंतले होते ? इंग्लिशांना शरण जाण्याकरितां आपण काय काय तयारी केली पाहिजे, या कामांत ते गुंतले होते ? मुळांचि नाही ! पण उलट ते इंग्लिशांशीं लढाई देण्याची तयारी करण्याच्या कामांत गुंतलेले होते ! इंग्लिशांनीं सकाळीं जरी आपले जिवंत उरलेले घोडेस्वार आपल्या तोफखान्याच्या माच्यांतून बाहेर काढून माघारे नेले, तरी त्यांना त्यांच्या पायदळाची कुमक येऊन पोहोचल्यानंतर फिरून ते आपल्यावर कदाचित् चाल करून येतील, असा सरदार अंबाजी इंगळे यांना संशय वाटत होता. व म्हणून तसा प्रसंग आला, तर शत्रूला तोंड देण्याकरितां सकाळची जागा बदलून त्यांनीं आपल्या सैन्याची नवीन ठिकाणीं नवीन रचना करण्याला सुरवात केली. या वेळीं मोहोळपूर हें गांव आपल्या-मध्ये घेऊन त्याच्या पुढील बाजूला आपली पहिली रांग (३-४) आणि त्याच्या पिछाडीला आपली दुसरी रांग (५-६), अशा रीतीनें त्यांनीं आपलें सैन्य उभें केलें. या दोन्ही रांगांचें डावें टोंक (४ व ६) मोहोळपूरच्या बाजूला असून त्यांचें उजवें टोंक (३ व ५) ओढ्याच्या बाजूला होतें; व पहिल्या (३-४) रांगेच्या पुढें मराठ्यांनीं आपल्या तोफा डागून ठेविलेल्या होत्या. अशा रीतीनें मराठ्यांचें सैन्य इंग्लिशांशीं तोंड देण्याकरितां लढाईच्या तयारीनें मोहोळपूरच्या पुढें मार्गे उभें राहिलेलें होतें. अशी ही मराठ्यांची इंग्लिशांना शरण जाण्याची तयारी होती !

परंतु मराठे आपल्याला शरण येणें अशक्य आहे, ही गोष्ट इंग्लिशहि बहुतकरून आपल्या मनांत जाणून असले पाहिजेत. कारण, आपल्या सैन्याला विश्रांति देण्याकरितां म्हणून दुपा-

रचा एक तासपर्यंत जी लढाई थांबविण्यांत आली होती, त्या एक तासाच्या अवधीमध्ये आपण मराठ्यांवर कसा हल्ला करावयाचा याबद्दलची इंग्लिशांकडून ही योजना मुक्तर करण्यांत आली होती. या योजनेप्रमाणे इंग्लिशांच्या पायदळाच्या पलटणीने (७-७) लासवारीच्या खेड्यावरून त्या खेड्याला लागून असलेल्या नदीच्या कांठाकांठांने वर जाऊन मोहोळपूरच्या पुढे उभ्या असलेल्या मराठ्यांच्या पहिल्या रांगेच्या उजव्या बाजूवर (३) हल्ला करावा, असे ठरले होते. ही पहिली पाठी मेजर जनरल वेअर यांच्या हाताखाली असून त्यांच्या पाठीमागून मेजर जनरल सेट जॉन यांच्या हाताखालील दुसऱ्या पायदळाच्या पलटणीने त्यांना मदत करावी, असे ठरले होते. व त्याशिवाय २७ वी ड्रगूनसची पलटण (८) ८ वी ड्रगूनसची पलटण (९), आणि इनर कांहीं ड्रगूनसच्या पलटणी (१०), या व दुसऱ्या कांहीं घोडेस्वारांच्या पलटणी आणि घोडयावरील तोफखाना (११, १२, १३) यांनीं समोरून मराठ्यांच्या फौजेवर हल्ला करण्याचा प्रयत्न करावा व मराठ्यांचे लक्ष आपल्याकडे गुंतवून घ्यावे, म्हणजे त्या संघर्शात तिकडे नदीच्या बाजूने मराठ्यांच्या उजव्या बगलेवर [३] हल्ला करण्याकरितां गेलेल्या इंग्लिशांच्या पायदळ पलटणीला [७-७] आपले काम फत्ते करण्याला अवसर सांपडेल; आणि तिकडे इंग्लिशांच्या पायदळ पलटणी [७-७] मराठ्यांना मागे हटवू लागल्या, म्हणजे इकडे मराठ्यांच्या डाव्या बगलेवर [४] मोहोळपूरच्या बाजूने या घोडेस्वारांच्या सगळ्या पलटणींनीं हल्ला करून मराठ्यांचे सैन्य उधळून लावावे, असे त्यांना हुकूम देण्यांत आलेले होते.

याप्रमाणे हल्ला कसा करावयाचा याबद्दलचे सवे बेत निश्चित झाल्यानंतर व मराठ्यांकडून कोणी अजून शरण येत नाहीत असे पाहून पूर्ण निराशा झाल्यानंतर इंग्लिशांनीं मराठ्यांच्या जागेवर चाल करून जाण्याला सुरवात केली. हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या आणि इंडियन लोकांच्या ज्या ज्या लढाया झालेल्या आपण पहातो, त्या त्या बहुतेक लढायांतून आपल्याला असेच आढळून येते की, पहिल्याने आपण होऊन शत्रूवर चाल करून जाण्याचा प्रयोग मराठ्यांनीं क्वचितच अंमलात आणलेला आहे. आपण होऊन शत्रूवर चाल करून जाण्यांत एक प्रकारचा उत्साह असतो. आणि तो उत्साह आपल्या शिपायांच्या नसांनसामधून नाचू लागला, म्हणजे त्याच्या योगानेच आपल्या पक्षाला जय मिळण्याचे निम्मे कार्य घडून येते आणि एकाद्या जागेमोवतीं खंदक खणून त्या खंदकाच्या आंतमध्ये आपल्याला कोंडून घेऊन बसणे या स्थानदोषाच्या दुर्गुणामुळे शिपायांच्या अंगांतल मर्दमकी निम्मी कमी होते. स्वसंरक्षण ही बोलून चालून कमकुवतपणाची आणि कमी दर्जाची परिस्थिति होय. त्याच्यापेक्षां आपण होऊन दुसऱ्यावर हल्ला करून जाणे यामध्ये पराक्रमाला किती तरी धडाडी येते. परंतु दुर्दैवाने मागील लढायांतून आपल्या लोकांनीं केवळ स्वसंरक्षणाचीच बाजू उचललेली होती; त्यामुळे आपल्या शिपायांच्या पराक्रमाला तेज चढेना. आणि जेथे तेथे आपल्याला अपयश यावयाचे, हें अगदीं ठरूनच गेल्यासारखे झाले होते.

दुपारीं सुमारे १ वाजतां लासवारी येथील मुख्य लढाईला सुरवात झाली. पूर्वीं ठरल्याप्रमाणे नदीच्या कांठाकांठांने इंग्लिशांच्या पायदळ पलटणी [७-७] मराठ्यांच्या

ठिकाणावर चाल करून जाण्याकरितां निघाल्या. त्यांच्या वाटेसमोवतीं उंच गवत उगवलेलें असल्यामुळें कांहीं वेळपर्यंत या इंग्रजी पलटणी मराठ्यांच्या दृष्टीतपत्तीस आल्या नाहींत. पण त्या जवळ येऊन मराठ्यांच्या फौजेला हळूहळू दिसूं लागल्या, तेव्हां त्यांच्यावर मराठ्यांच्याकडून तोफांचा भडिमार सुरू करण्यांत आला. व आपल्या रांगेच्या उजव्या बाजूवर इंग्लिशांचा हल्ला करण्याचा विचार आहे असें दिसून आल्याबरोबर मराठ्यांनीं आपल्या फौजेच्या उजव्या बाजूच्या दोन्ही रांगा [३ व ५] मार्गे हटवून निराळ्या जागीं [१४ व १५] उभ्या केल्या. मराठ्यांच्या तोफांमुळें पुढें चालून येणाऱ्या इंग्लिशांच्या पायदळ पलटणीमध्ये पुष्कळच नुकसान होत होतें. या हल्ला करणाऱ्या पलटणीमध्ये ७६ वी पायदळ पलटण मुख्य होती. व ती सर्वांच्या पुढें होती. त्यामुळें त्या पलटणीतील लोक मराठ्यांच्या तोफांच्या मान्यानें पुष्कळच मारले गेले. इंग्लिशांचें पायदळ नदीच्या कांठाकांठानें ज्या वाटेनें येत होतें, ती वाट लहान आणि अडचणीची होती. त्यामुळें एका पाठीमागून एक अशा रीतीनें चालत येणाऱ्या या पलटणींना एकदम मराठ्यांच्या पुढें आपल्या रांगा बनवून त्यांच्यावर हल्ला करणें शक्य होत नव्हतें. त्यामुळें जी ७६ वी पलटण सगळ्यांच्या पुढें आलेली होती, तिलाच मराठ्यांच्या तोफखान्याचा सगळा मारा सहन करावा लागत होता. अशा स्थितीत इंग्लिश सैन्याचे कमांडर-इन्-चीफ, ज. लेक, यांना मोठी पंचाईत येऊन पडली. मागच्या सगळ्या पलटणी येईपर्यंत थांबावें, तर तोंडाशीं एकट्याच सांपडलेल्या ७६ व्या पलटणीचे लोक मरण पावणार; आणि मागच्या पलटणी येईपर्यंत न थांबावें आणि एकट्या ७६ व्या पलटणीकडूनच मराठ्यांवर हल्ला करण्याला सुरवात करावी, तर त्यांतहि त्या एकाच पलटणीतील लोकांवर सगळा भार पडून ते मारले जाणार; अशी दोहोंकडून अडचण उत्पन्न झालेली होती. व अशा अडचणींत कोणता मार्ग स्वीकारावा, हें थोडा वेळपर्यंत ज. लेक यांना सुचेंनासें झालें होतें; परंतु अखेरीस त्यांनीं त्या ७६ व्या पलटणीतील लोकांकडूनच हल्ला करविण्याला सुरवात केली. तेव्हां या लोकांवर मराठ्यांकडून तोफांची भयंकर फौरे सुरू झाली. शेकडों लोक मरून पडले. आणि मराठ्यांवर पुढे चाल करून जाणें बहुतेक अशक्य होऊन गेले. याच सुमाराला मराठ्यांच्या उजव्या बाजूच्या (१४) टोंकापासून जवळच मराठ्यांच्या घोडेस्वारांचें एक पथक (१६) उभें होतें. त्या पथकांतील घोडेस्वारांनीं इंग्लिशांच्या या पायदळ पलटणीमध्ये प्रवेश केला; व मराठ्यांचा तोफखाना आणि मराठ्यांचे घोडेस्वार या दोघांनीं मिळून या ७६ व्या पलटणीची फारच खराबी केली. तेव्हां या पलटणीच्या मदतीकरितां इंग्लिश घोडेस्वारांच्या २९ व्या ड्रगूनसच्या पलटणीला पुढे चाल करून येण्याविषयीं हुकूम सोडणें भाग पडलें. ही ड्रगूनसची पलटण ७६ व्या पायदळ पलटणीच्या मदतीकरितां म्हणून त्या पलटणीच्या पाठीमागे नदीकांठाच्या एका अडचणीच्या जागेत (१७) उभी करून ठेवण्यांत आली होती. व या ड्रगूनसच्या पलटणीच्या पुढेंच इंग्लिशांनीं आपला तोफखाना (१८) उभा केला होता. त्यामुळें येथील इंग्लिशांच्या तोफांवर मराठ्यांच्या तोफखान्याकडून जे गोळे फेकले जात, त्यापैकी कांहीं गोळे स्वाभाविकपणेंच या ड्रगूनसच्या पलटणीवर येऊन पडत असत. व अशा एका गोळ्यानें मेजर ग्रिफिथ या नांवाचा एक इंग्रजी ऑफिसर

मरणहि पावला. या घोडेस्वारांच्या पलटणीचें अशा रीतीनें इनकें नुकसान होत होतें, तरी हुकूम नसल्यामुळें त्यांना आपली ही अडचणीची जागा सोडतां येत नव्हती. परंतु आतां ज. लेक यांच्याकडून हुकूम मिळाल्यामुळें या पलटणीतील लोक आपली अडचणीची जागा सोडून ७६ व्या पायदळ पलटणीला मदत करण्याकरितां पुढें गेले. व ७६ व्या पलटणीच्या डाव्या बाजूच्या टोंकापलीकडे जाऊन त्यांनीं आपली रांग मराठ्यांच्या घोडेस्वारांच्या (१६) समोर उभी करण्याला सुरवात केली (१९). मराठ्यांचे घोडेस्वार इंग्लिशांच्या ७६ व्या पायदळ पलटणीवर भयंकर हल्ले करीत होते; व मराठ्यांच्या तोफखान्यापुढें इंग्लिशांचा अगदीं निरुधाय होऊन गेला होता. या प्रसंगीं इंग्लिशांच्या फौजेवर मराठ्यांकडून गोळ्यांचा इतका वर्षाव होत होता कीं, त्यांना पुढें पाऊल टाकणें अगदीं अशक्यच होऊन गेलेलें होतें. याच गर्दीमध्ये आणखी एक भयंकर गोष्ट अशी घडून आली कीं, इंग्लिश सेनापति, ज. लेक, हे खुद्द ज्या घोड्यावर बसले होते, त्या घोड्याला गोळी लागून तो मरण पावला. त्या वेळीं ज. लेक यांचा मुलगा, मेजर जॉर्ज लेक, हा त्यांचे जवळ होता. तो आपला घोडा ज. लेक यांना देण्याच्या तजविजीत असतां त्यालाहि एक गोळी लागून तो खाली पडला. या वेळीं इंग्लिशांच्या सैन्याची फारच भयंकर आणि निराशाजनक स्थिति झाली होती. परंतु इतक्यांत २९ व्या ड्रगूनसच्या स्वारांची जी पलटण आपल्या नवीन जागेवर (१९) येऊन आपली रांग उभी करीत होती, तिची हल्ल्याची तयारी होऊन तिचें बिगूल वाजू लागलें. व या घोडेस्वारांनीं मोठ्या जोरांनं हल्ला करण्याला सुरवात केली. त्या वेळीं मराठ्यांचे घोडेस्वार मागे हटले. व ते तेथून आपल्या सैन्याच्या पिछाडीकडे (२०) वळून जाऊं लागले. मराठ्यांचे घोडेस्वार अशा रीतीनें बाजूला निघून गेल्यानंतरहि मराठ्यांच्या तोफखान्याकडून जरी जोराचा भडिमार एकसारखा चालला होता, तरी त्याला न जुमानतां या २९ व्या पलटणीतील घोडेस्वार मराठ्यांच्या उजव्या बाजूच्या दोन्ही टोंकांवर (१४ व १५) हल्ला करून पुढें गेले. व त्या दोन्ही रांगा उद्ध्वस्त करून ते पलीकडे गेले. इकडे ही घोडेस्वारांची पलटण अशा रीतीनें आपली कामगिरी बजावीत असतांना दुसरीकडे पाठीमागून आणखी काहीं पायदळ पलटणी ७६ व्या पायदळ पलटणीच्या मदतीला आल्या. तेव्हां त्यांना घेऊन ज. लेक यांनींही त्याच सुमाराला मराठ्यांच्या रांगेवर हल्ला केला. व त्या रांगेच्या पुढें ज्या तोफा (२१) होत्या, त्या त्यांनीं हस्तगत करून घेतल्या. या कारणामुळें मराठ्यांच्या पायदळाचा जोर कमी पडत चालला. तरी पण मराठ्यांचे जे घोडेस्वार पिछाडीकडे (२०) निघून गेल्याचें पूर्वी सांगितलें, ते घोडेस्वार फिरून या वेळीं आपल्या पायदळाच्या मदतीला येण्याच्या तयारीत होते. परंतु इतक्यांत २९ व्या ड्रगूनसच्या घोडेस्वारांनीं त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांना पुढें येऊं दिलें नाहीं व त्यांना मेवाडच्या डोंगराच्या बाजूला पळवून लाविलें. व तेथून त्या इंग्लिशांच्या घोडेस्वारांनीं मराठ्यांच्या पिछाडीकडे वळून पिछाडीकडून त्यांच्यावर हल्ला केला. हे घोडेस्वार पिछाडीकडून हल्ला करण्याकरितां येत आहेत, इतक्यांत समोरून ७६ व्या पायदळ पलटणीनें जोर करून मराठ्यांच्या पायदळाला मागे हटवीत हटवीत आणिलें. अशा रीतीनें पुढून इंग्लिशांचें पायदळ आणि मागून इंग्लिशांचे घोडेस्वार अशा दोघांच्या दरम्यान मराठ्यांचें

सैन्य सांपडून त्याची अगदी वाताहत उडून गेली. तरी देखील मराठ्यांचे शिपाई अखेरपर्यंत शौर्याने लढत होते. व त्यांनी आपल्या तोफेच्या एका गोळ्याने इंग्लिशांकडील एक ऑफिसर मेजर, ज. वेबर याचा बळी घेतला; व त्याचे डोकें आपल्या तोफेच्या गोळ्याने त्याच्या धडापासून दूर उडवून दिलें. या लढाईत मराठ्यांचें सैन्य अगदी अखेरपर्यंत अत्यंत निकरानें लढत होतें. व प्रत्येक पावला पावलाच्या जागेकरिता मराठ्यांचे शिपाई आपल्या जिवावर उदार होऊन लढत होते. त्यांनी या वेळेस फारच चिकाटी दाखविली. परंतु त्यांच्या हातांतून जेव्हां सगळ्या तोफा नाहीशा झाल्या, तेव्हां त्यांचा निरुपाय झाला. पण मराठ्यांच्या रांगेच्या उजव्या बाजूची जरी अशा रीतीने वाताहत झाली, तरी त्यांच्या रांगेच्या डाव्या बाजूची स्थिति अजून फारशी अस्ताव्यस्त झालेली नव्हती. त्या बाजूवर समोरून २७ व्या ड्यून्सची घोडेस्वारांची पलटण व इतरही कित्येक पलटणी हल्ला करीत होत्या. परंतु त्यांतूनही या डाव्या बाजूकडील मराठ्यांचे शिपाई आपली रांग न मोडून देतां व्यवस्थेनें मार्गें हटत होते. परंतु ही स्थिति फार वेळ टिकली नाही. व अखेरीस इंग्लिश घोडेस्वार याही रांगेमध्ये घुसले आणि त्यांनी पुष्कळ शिपायांना कैद करून मराठ्यांचे बरेच सामानसुमान आपल्या ताब्यांत घेतलें.

या लढाईमध्ये मराठ्यांचे पुष्कळ लोक मारले गेले. दक्षिणेंतून ज्या १७ पलटणी आल्या होत्या, त्या फार नामांकित होत्या. परंतु त्यांच्यापैकीं सुमारे २ हजार लोक कैद करण्यांत आले; आणि बाकीचे बहुतेक लोक लासवारीच्या रणांगणावर मरून पडले. व त्यांच्यावरील मुख्य सरदार, अंबाजी इंगळे, हा एका हत्तीवर बसून रणांगणांतून निघून गेला. ही लढाई सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत चाललेली होती. लासवारीची लढाई ही दौलतराव शिंद्याची इंग्लिशांशी शेवटची लढाई होय. फ्रेंच लोकांच्यापासून जें लष्करी शिक्षण मिळविण्यांत आलेले होतें, त्याच्या योगानें शिंद्याच्या लष्करांतील शिपाई फार चांगले तयार झाले होते. व शिस्त, सुव्यवस्था, धडाडी, पराक्रम, इत्यादि बाबतींमध्ये शिंद्याचें सैन्य हें एखाद्या युरोपियन सैन्याच्या बरोबरीचें म्हणून गणलें जात होतें. तरी पण इंडियन सैन्यामध्ये आणखी जे कित्येक गुण असावयाला पाहिजे होते, ते स्वदेशभक्तीचे, प्रामाणिकपणाचे आणि करारीपणाचे गुण त्यांच्यामध्ये उत्पन्न झालेले नसल्यामुळे त्यांनी फ्रेंचांपासून मिळविलेलें सगळें लष्करी शिक्षण त्यांच्या देशाचें स्वातंत्र्य कायम राखण्याला समर्थ झालें नाहीं।

होळकराशीं युद्ध.

सवारीच्या लढाईबरोबर इंग्लिशांच्या शिंघाशीं चाललेल्या लढाया संपल्या. परंतु लासवारीच्या लढाईबरोबर इंग्लिशांना ज्या दुसऱ्या कित्येक लढाया लढावयाच्या होत्या, त्या मात्र संपल्या नाहीत. कारण, हिंदुस्थानांतील सगळे राजे नाहीसे होईपर्यंत आणि त्यांचीं सगळीं राज्ये इंग्लिशांच्या ताब्यांत येईपर्यंत इंग्लिशांच्या हिंदुस्थानांतील लढाया संपाव्यात कशा ? बिचारे शिंदे आणि भोसले हे आपल्या ताब्यांतील मुलखाच्या आणि रयतेच्या संरक्षणासाठीं असई, अलिगड, दिल्ली, लासवारी, वगैरे ठिकाणीं लढाया लढले. परंतु अंतःस्थ फितुरीपुढे त्यांना जय

मिळवितां न आल्यामुळे अखेरीस मुर्जा अंजनगांव आणि देवगांव येथें तह करून त्यांना स्वस्थ बसावें लागलें. पण हे स्वस्थ बसले म्हणून इंग्रजांच्यानें कसें स्वस्थ बसवणार ? शिंदे आणि भोसले यांच्याशीं जेव्हां लढाई सुरू झाली, तेव्हांच त्यांनीं बनविलेल्या ' मराठा कॉन्फेडरसीमध्ये ' यशवंतराव होळकर हा देखील सामील व्हावयाचा; परंतु इंग्लिशांनीं आपल्या कपटनीतीनें यशवंतराव होळकराला त्या मराठे राजांच्या राष्ट्रसंघामधून मुद्दाम फोडून अलग ठेविलें होतें. यशवंतराव होळकर आणि दौलतराव शिंदे या दोघांचें वैमनस्य होतें, व हे दोघे आपसांत एकमेकांपाशीं इ. स. १८०२ सालच्या अखेरीपर्यंत लढत होते. या दोन सरदारांच्या दरम्यान असलेल्या वैमनस्याचा फायदा घेऊन इंग्लिशांनीं यशवंतराव होळकराला आपल्या भुलथापांनीं कसें भारून टाकलें, आणि स्वदेशसंरक्षणासाठीं संस्थापित झालेल्या आपल्या मराठ्यांच्या राष्ट्रसंघामध्ये सामील होण्याच्या आपल्या पवित्र कर्तव्यकर्मापासून इंग्लिशांनीं यशवंतराव होळकराला भुरळ घालून कसें परावृत्त केलें, याबद्दलची हकीकत पूर्वी असईच्या लढाईच्या प्रकरणामध्ये सविस्तर रीतीनें देण्यांत आलेलीच आहे. इंग्लिशांच्या त्या वेळेच्या त्या भुलथापांना फसून यशवंतराव होळकर शिंदे आणि भोसले यांच्या सैन्यांचा इंग्लिशांकडून होत असलेला नाश पहात तटस्थपणें स्वस्थ बसला. आणि आरगांवच्या आणि लासवारीच्या लढायांमधून आपल्या स्वदेशबांधवांचा पूर्णपणें फत्ता उडवून झाल्यानंतर आपल्या या तटस्थपणानें आपल्या परदेशी इंग्रज मित्रांना आपण जी हवीं विनमोल मदत केली, तिच्याबद्दल आतां आपले दोस्त—ते प्रामाणिक इंग्लिश लोक—

आपल्याला योग्य बशीस देतील, अशी वाट बघत यशवंतराव होळकर बसला होता. परंतु जो कोणी आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी निमकहराम झाला, त्याला परिणामी कधी तरी चांगले फळ प्राप्त होणे शक्य आहे काय ? यशवंतराव होळकरांनी शिंदे आणि भोसले यांच्या संघामध्ये सामील होऊ नये, म्हणून इंग्लिशानी त्याला खोटी लालच दाखविली होती. पण असली खोटी दाखविलेली लालच खरी करण्याचा इंग्लिशंचा केव्हांच रिवाज नसतो ! निदान हिंदुस्थानच्या इतिहासात तरी अशी उदाहरणे क्वचितच सांपडतील. इंग्लिशचें काम झाल्याबरोबर ते होळकरावरही उलटले आणि शिंदे व भोसले यांच्या बरोबरची लढाई संपल्यानंतर लगेच त्यांनी होळकराबरोबर लढाई सुरू केली. होळकराने आपल्या तटस्थपणाने आपल्याला मदन केली आहे, शिंदे आणि भोसले यांच्या कटामध्ये जर यशवंतराव होळकर सामील झाला असना तर असईचा जय आपल्याला मिळाला नसता, आणि दिल्लीची राजधानी तिच्यातील शहाआलम बादशहासह आपल्या हातांत आली नसती, तेव्हा होळकराचा हा उपकार आपण स्मरला पाहिजे, आणि त्याचें आपण काहीं तरी कल्याण करून दिलें पाहिजे, असे वास्तविक इंग्लिशाना वाटावयाला पाहिजे होतें. पण असल्या ह्या कृतज्ञपणाच्या व्यसनाच्या नादीं जर इंग्लिश लोक त्या वेळी लागले असते, तर त्यांना हिंदुस्थानातील इतकी राज्ये मिळकत कशी बरे करितां आली असती ? दौलतराव शिंदे आणि रघोजीराव भोसले हे इ. स. १८०३ मध्ये आपल्या स्वातंत्र्याच्या आणि स्वराज्याच्या संरक्षणासाठी मराठ्यांचा जो एक जमीन राष्ट्रसंघ इंग्लिशंच्या विरुद्ध प्रस्थापित करित होते, त्यांत यशवंतराव होळकरानें सामील होऊ नये, म्हणून त्यापासून त्याला परावृत्त करण्याचें काम फुटिल नीतीतील कुशल असे जे मार्क्स वेलस्ली त्यांनी आपले धेनु, ज. वेलस्ली, यांच्याकडे सांपविलें होतें. व त्यांनी इ. स. १८०३ मध्ये यशवंतराव होळकराकडे त्यासाठी काहीं पत्रे पाठविलीं असलीं पाहिजेत. त्यापैकीं ता. १६ जुलै १८०३ च्या एका पत्रामध्ये ज. वेलस्ली यांनी यशवंतराव होळकराला पुढील मजकूर लिहिलेला आढळतो.

Whatever others may do, I have little doubt but that you will conduct yourself in the manner which your own interests will dictate, and that you will continue in peace with the Company.

I send this letter in charge of Kawder Nawaz Khan, a respectable officer, who enjoys my confidence, and who will explain anything you desire to know respecting my wishes.

या पत्राच्या द्वारानें यशवंतराव होळकराच्या मनांत ज. वेलस्ली हे असें फितुरीचें विष ओतीत होतें कीं, दौलतराव शिंदे, रघोजीराव भोसले व तुमचे दुसरे हजारों वेडगळ स्वदेशबांधव आपल्या स्वदेशाच्या आणि स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाकरितां मराठा कॉन्फिडरसीसारखे कोणतेही वेडगळ राष्ट्रीय संघ निर्माण करण्यांत गुंतलेले असले, तरी या देशकल्याणाच्या वगैरे वेडगळ कल्पनांकडे न पाहतां तुमचें स्वतःचे पूर्ण कल्याण कशानें होईल इक-

जेच फक्त लक्ष देऊन ईप्रज लोकांच्या कंपनी सरकारपाशी होणाऱ्या लढाईमध्ये सामील ना होतां तुम्ही आपली दोस्ती कायम ठिकवावी. स्वदेशकल्याणापेक्षां स्वतःचें कल्याणच जास्त फलदायक आहे, हें हिंदुस्थानांतील लोकांकरितां इंग्लिशांनीं बनविलेलें नवीन नीतिरसायण येणेंप्रमाणें पत्रांमध्ये नमूद करून बाकीच्या ज्या गोष्टी पत्रांमध्ये लिहिण्यासारख्या नव्हत्या, अशा गोष्टी तोंडीं सांगण्याकरितां कादर नवाजखान या एका ऑफिसरला ज. वेलस्ली यांनीं यशवंतराव होळकराकडे पाठविलें होतें.

या तोंडीं सांगवयाच्या निरोपामध्ये काय काय गोष्टी यशवंतराव होळकराला सांगण्यांत आल्या, हें जरी प्रत्यक्ष लेखी पुराव्यानें बाहेर येणें शक्य नाहीं, तरी अशा प्रकारच्या पत्रांमुळे आणि निरोपामुळे यशवंतराव होळकर आपले देशबांधव आपल्या देशासाठीं अस-ईच्या, आरगांवच्या, अलीगडच्या, दिल्लीच्या आणि लासवारीच्या लढायांमधून मरण पावत असतां एकही शत्रू उचलल्यावांचून स्वस्थ बसला, यावरून काय अनुमान निघतें ? यावरून हेंच अनुमान निघतें कीं, इंग्लिशांनीं यशवंतराव होळकराला कांहीं तरी लालूच दाखवून त्या वेळीं गण बसविलें होतें. आणि याच अनुमानाला जास्त बळकटी येते ती अशी कीं, शिंदे आणि भोसले यांच्याशीं चालू असलेल्या इंग्लिशांच्या लढाया १८०३ च्या अखेरीस संपल्या-नंतर इ. स. १८०४ च्या प्रारंभीं यशवंतराव होळकर याने पुढें दिलेल्या आपल्या मागण्या आपल्या वकिलांच्या मार्फत इंग्लिशांच्यापुढें सादर केल्या. त्या मागण्या येणेंप्रमाणें:—

(१) आपल्या वाडवडिलांपासून चौथ गोळा करण्याचा आपला जो हक्क आहे, तो आपला आपल्याकडे कायम करण्यांत यावा.

(२) गंगा आणि यमुना यांच्या दुआबामधील बारा परगण्यांचा मुलख, इटावा वगैरे इतर ठाणीं आणि बुंदेलखंडांतील कांहीं माग, इतका प्रांत आपल्याला मिळावा.

(३) हरियानाचा प्रांत जो आपल्या पूर्वेजांकडे पूर्वीपासून चालत आलेला आहे, तो आपल्याला मिळावा.

(४) त्याचप्रमाणें हर्षी जिनका मुलख आपल्या अमलाखाली आहे, तितक्या सगळ्या मुलखावरील आपली हुकमत मान्य करण्यांत यावी.

अशा ह्या चार गोष्टींची मागणी ता. १८ मार्च १८०४ रोजी होळकराकडून इंग्लिशांकडे करण्यांत आली. यावरून काय बरें दिसून येतें ? दुआबमधील बारा परगणे, बुंदेलखंडांतील एक जिल्हा, हरियाना प्रांत, चौथ गोळा करण्याचा होळकराचा हक्क, वगैरे बाबतींत यशवंतराव होळकर आणि इंग्लिश यांच्या दरम्यान पूर्वी इ. स. १८०३ मध्ये कधीं कांहीं लढा चाललेला होता काय ? इ. स. १८०३ सालच्या किंवा त्याच्या पूर्वीच्या इतिहासामध्ये असा लढा तर कोठें आढळून येत नाहीं. मग शिंदे आणि भोसले यांच्या लढाया संपल्याबरोबर यशवंतराव होळकर एकदम अशा प्रकारची विशिष्ट मागणी करतो, याचा अर्थ काय ? आणि तो जरी अरेरावीनें, गैरहक्काने आणि निराधार रीतीनें कांहीं तरी मागतो असें मानावयाचें झालें, तरी तो दुसऱ्या कोठील प्रांत न मागतां दुआबमधील आणि बुंदेलखंडांतीलच प्रांत इंग्लिशांपाशीं मागतो, याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ उघडउघडपणें असा होतो कीं, यशवंतराव होळकराच्या फितुरीबद्दलचें बक्षीस म्हणून इंग्लिशांनीं त्याच्याशीं कबूल केलेल्या या अटी असल्या पाहि-

जेत. होळकरांनं वरील चार अटींमध्ये जी मागणी केली आहे, तिच्यामध्ये दोन विभाग सहजासहजी दिसण्यासारखे आहेत. एका मागणीने तो आपल्या वाडिलार्जिा मुलखावरील आपला हक्क प्रस्थापित करून घेत आहे; आणि दुसऱ्या मागणीने तो दुआब आणि बुंदेलखंड यांच्यामधील कांहीं नवीन प्रांत मागत आहे. आतां येथें हें लक्षांत आणिलें पाहिजे कीं, दुआब आणि बुंदेलखंड हे दोन प्रांत पूर्वी शिंयाच्या ताब्यांत होते, आणि इंग्लिशांनीं आपल्या फितुरीनें आणि लढाईनें ते दोन्ही प्रांत आपल्या ताब्यांत आणून घेतले होते. तेव्हां नेमक्या त्याच दोन प्रांतांकरितां काहीं भाग यशवंतराव होळकर मागत आहे, यावरून शिंयापासून दुआब आणि बुंदेलखंड हे प्रांत आम्हीं जिंकून घेतले, म्हणजे त्यांतील कांहीं भाग आम्ही तुम्हांला देऊं, असें इंग्लिशांनीं होळकरापाशीं पूर्वी कबूळ केलेलें असलें पाहिजे, असें उघड रीतीनें निष्पन्न होते व अशी कांहीं तरी लालूच दाखवून ठेवावयाची, ही इंग्लिशांची त्या वेळची नेहमींचीच पद्धत दिसते. टिपूवर स्वारी करावयाची होती, तेव्हां परस्पर त्याच्या मुलखांतील कांहीं भाग आम्ही तुम्हांला देऊं, अशी लालूच पेशवे आणि निजाम यांना इंग्लिशांनीं दाखविली होती, ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. तशीच कांहीं तरी लालूच दाखवून इंग्लिशांनीं या वेळीं होळकराला फितूर करून ठेवलेलें असलें पाहिजे. प्लासीच्या लढाईन आम्हांला जय मिळाला म्हणजे आम्ही तुला अमुक अमुक बक्षीस देऊं, असें क्लाइव् साहेबांनीं कलकत्त्याच्या उमीचंदालाहि अभिवचन दिलें तें नव्हतें काय ? पण प्रस्तुतच्या बाबतीत इंग्लिशांनीं होळकराला त्याच्या फितुरीच्या बाक्षिसादाखल काय काय अभिवचनें दिलीं होती, याबद्दलचा कागदोपत्री पुरावा हल्लीं उपलब्ध नाही. परंतु यशवंतराव होळकरापाशीं या बाक्षिसाबद्दलचीं त्या वेळीं कांहीं तरी पत्रे असावीत, असें दिसतें. त्या पत्रांच्या नकला यशवंतराव होळकरानें लॉर्ड लेक यांच्याकडे पाठविल्यावरून त्यासंबंधानें लॉर्ड लेक यांनीं मार्किस् वेलस्ली यांच्याकडे ता. १९, २८ व २९ डिसेंबर १८०३ या तीन दिवशीं तीन पत्रे पाठविलीं असलीं पाहिजेत. परंतु हीं पत्रे फार मोठीं आहेत अशा सबबीवर तीं मार्किस् वेलस्लीच्या डिस्पॅचेसमध्ये छापिलेलीं नाहींत. तरी पण त्या तीन पत्रांच्या संबंधानें आपल्या ता. १७ जानेवारी १८०४च्या उलट जबाबामध्ये मार्किस् वेलस्ली पुढीलप्रमाणे उल्लेख करितात.

The letters, of which Jeswunt Rao Holkar has transmitted copies to your Excellency, must have been forwarded to Holkar by Major-General Wellesley in his own name. I have not addressed any letter to Jeswunt Rao Holkar, but Major General Wellesley was authorized by my instructions of the 26th June 1803 to open an amicable negotiation with that chieftain.

या इंग्रजी उताऱ्यावरून असें दिसतें कीं, मार्किस् वेलस्ली यांनीं आपला स्वतःचा हात गुंतवून न घेण्यासाठीं परस्पर ज. वेलस्ली यांच्याकडून यशवंतराव होळकराला पत्रे लिहविलीं असलीं पाहिजेत. व त्या पत्रांतून ज. वेलस्ली यांनीं यशवंतराव होळकर याच्याशीं

सलोख्याचीं बोलणीं लावून कांहीं तरी अभिवचने दिलेलीं असलीं पाहिजेत. आणि त्या अभिवचनांप्रमाणें यशवंतराव होळकरांनं वर दिलेल्या चार गोष्टींची मागणी केली असली पाहिजे.

पण शिंदे आणि भोंसले यांच्या कटामध्ये यशवंतरावांनं सामील होऊं नये, म्हणून त्याला इंग्लिशांनीं कांहींही अभिवचने दिलेलीं असलीं, तरी शिंदे आणि भोंसले यांचा पराजय झाल्यानंतर मग तीं पूर्वीचीं अभिवचने पाळण्याचें इंग्लिशांना कांहीं एक कारण उरलेलें नव्हतें. त्यामुळें अर्थातच त्यांनीं पगडी फिरविली. इंदूरच्या गादीसंबंधानें यशवंतराव होळकराची अशी स्थिति होती कीं, तों दासीपुत्र असल्यामुळें गादीचा खरा वारस नसून तुकोजीराव होळकराचा औरस पुत्र काशीराव होळकर हा गादीचा खरा मालक होता. ही गोष्ट इंग्लिशांना आतां आठवली ! आणि आपल्या पिढीजात मालकीच्या मुलखावरील हक्कांची मागणी वरील अटींच्या द्वारानें यशवंतराव होळकर जेव्हां कलं लागला, तेव्हां इंग्लिश मुत्सद्दी त्याला असें म्हणूं लागले कीं, पिढीजाद वारसाचा हक्क तुमचा नसून काशीराव होळकराचा आहे. तेव्हां न्यायाच्या दृष्टीनें तुमची त्या प्रांतावरील मालकी आम्हांला कशी कबूल करतां येईल ? जे मार्क्स वेलस्ली एक वर्षाच्या पूर्वी ज. वेलस्लीकडून सलोख्याचीं आणि लालूच दाखविण्याचीं पत्रें लिहवून यशवंतराव होळकराची मनधरणी करण्याचा आणि त्याला फितूर करण्याचा प्रयत्न करित होते, तेच मार्क्स वेलस्ली त्याच यशवंतराव होळकराच्या संबंधानें शिंद्याच्या मराठा कॉन्फिडरसीचा वीमोड झाल्याबरोबर पुढीलप्रमाणें लिहिण्याला उद्युक्त झाले ! ते लॉर्ड लेक यांना असें लिहितात कीं:—

The authority, exercised by Jeswunt Rao Holkar over the possessions of Holkar family, is manifestly an usurpation of the rights of Kashi Rao Holkar, the legitimate heir and successor of Tuckojee Holkar. Consistently, therefore, with the principles of justice, no arrangement can be proposed between the British Government and Jeswunt Rao Holkar, involving a sanction of the exclusion of Kashi Rao Holkar from his hereditary dominions.

या उताऱ्यावरून न्यायाच्या नांवाखालीं इंग्लिशांनीं जो खोडसाळपणा सुरू केला, तो कोणाच्याहि लक्षांत येण्यासारखा आहे. काशीराव हा तुकोजीराव होळकराचा औरसपुत्र असला आणि त्यामुळें त्याचा जरी पिढीजाद मुलखावर न्यायानें हक्क असला, तरी तुम्ही इंग्लिशांनीं यशवंतराव होळकराला जीं अभिवचने दिलेलीं होतीं, तीं परिपूर्ण करणें हींही गोष्ट तितकीच न्यायाची आणि जहरीची नव्हती काय ? व एका न्यायाची काळजी करण्याच्या नांवाखालीं दुसरा अन्याय करणें हें केव्हां तरी वाजवी होईल काय ? जेव्हां यशवंतराव होळकराला फितूर करण्यासाठीं वाटतील तीं अभिवचनें गुप्त रीतीनें इंग्लिशांकडून देण्यांत आलीं, तेव्हां काशीराव होळकर हा इंदूरच्या गादीचा खरा वारस आहे, हें इंग्लिशांना माहीत नव्हतें काय ? बरें, ज्या काशीरावाबद्दल इंग्लिशांना या वेळीं अकस्मात् इतकी कळकळ वाटूं लागली, त्या काशीरावाला तरी त्यांनीं पुढें गादी-

वर बसवून त्याचे मुख्य त्याला परत दिले काय ? तसें काहींच नाही ! काशीरावाची सबब ही केवळ यशवंतरावाच्या तोंडाला पानें पुसण्यापुरतीच होती. इंग्लिशांच्या पोटांतील या वेळचा खरा उद्देश हा कीं, यशवंतराव होळकराला कांहीं एक न देतां त्याचा पाडाव करून टाकावयाचा; कारण, मार्क्स वेलस्ली हे आपल्या एका पत्रामध्ये स्पष्टपणें असें लिहितात कीं:-

The enterprising spirit, military character and ambitious views of Jeswunt Rao Holkar render the reduction of his power a desirable object with reference to the complete establishment of tranquility in India.

यशवंतराव होळकर हा मोठा धाडसी, रणशूर आणि महत्वाकांक्षी असल्यामुळे त्याचें सामर्थ्य नष्ट करून टाकणें हें आपल्याला असंत आवश्यक आहे, हा इंग्लिशांच्या पोटांतील हेतु या पत्रांतील उल्लेखावरून स्पष्ट होत आहे. आणि म्हणून तदनुसार इंग्लिशांनीं शिंद्याची लढाई संपल्यानंतर होळकराशीं लढाई सुरू करण्याचा निश्चय केला.

इंग्लिशांनीं एकाद्याशीं लढाई सुरू करण्याचा निश्चय केला कीं, लगेच त्याचीं गुप्त पत्रें यांच्या दृष्टेस्पतीस येऊं लागतात ! त्याप्रमाणें यशवंतराव होळकराचींही कांहीं पत्रें इंग्लिशांच्या हातीं लागलीं. व त्यावरून यशवंतराव होळकर हा हिंदुस्थानांतील बाकीच्या काहीं राजांना आपल्या विरुद्ध उठवीत आहे, असें लॉर्ड लेक यांना आढळून आलें. हा पत्र-व्यवहार खराच असेल किंवा बनावट असेल, याच्याबद्दल कित्येकांनीं जबरदस्त शंका व्यक्त केलेली आहे. व ज. लेक यांच्या आयलंडमधील पूर्वीच्या वर्तणुकीवरून पाहिले असतां हा पत्रव्यवहार बनावटच असला पाहिजे. हा संशय दड होण्याला पुष्कळ जागा आहे. परंतु तो खरा असेल, तर त्यावरून असें दिसतें कीं, मीरसिंग, रावसिंग, गुरुपालसिंग, बंदगासिंग, वगैरे शीख सरदार आणि गुलाम भईमद वगैरे कांहीं रोहिले सरदार, यांच्या आणि यशवंतराव होळकराच्या दरम्यान असें ठरलें होतें कीं, होळकराकडील सरदार पंडितराव याच्या हाताखालील दहा हजार घोडेस्वार आणि वरील शीख व रोहिले सरदार यांच्या हाताखालील सहा हजार घोडेस्वार यांनीं मिळून हरिद्वारापासून तों थेट प्रयागपर्यंत गंगा आणि यमुना यांच्यामधील दुआबाच्या प्रांतांतून इंग्लिशाना घालवून लावून तो सगळा मुख्य कार्बाज करून ध्यावयाचा. या शीख आणि रोहिले लोकांच्या पत्रव्यवहारा-शिवाय बेगम समरू हिच्या नांवाचाहि एक पत्रव्यवहार आपल्या हातीं लागला असल्याचें इंग्लिशांनीं जाहीर केले होतें. या पत्रव्यवहारामध्ये बेगम समरू हिनें यशवंतराव होळकरासंबंधानें आपला स्नेहभाव व्यक्त केला होता, व त्याला यश मिळवें अशी इच्छा तिनें प्रकट केली होती. त्याचप्रमाणें तुम्हीं इंग्लिशांच्या विरुद्ध जे प्रयत्न चालविले आहेत, त्या बाबतीत तुम्हीं फार दक्षतेनें वागावें, असा बेगम समरू हिनें यशवंतराव होळकराला इशारा दिलेला असून या कामांत मी स्वतः तुम्हांला मदत करीन व माझ्या राज्यामध्ये जे शीख आणि जाट लोक आहेत, त्यांचीही तुम्हांला मदत होईल, असें तिनें विश्वासपूर्वक आश्वासन दिलें होतें.

अशा रीतीनें एक शीख आणि रोहिल्यांचा आणि दुसरा बेगम समरूचा, असे दोन पत्रव्यवहार इंग्लिशांनीं यशवंतराव होळकराच्या विरुद्ध पुरावे म्हणून पुढें आणिले होते. हे

पत्रव्यवहार बनावट तयार केलेले असले पाहिजेत, असा कित्येक लेखकांच्या मनांत उत्पन्न झालेला संशय पूर्वी नमूद करण्यांत आलेलाच आहे. आणि हा संशय या दोन पत्रव्यवहारांपैकी निदान दुसऱ्या पत्रव्यवहाराच्या बाबतीत तरी खरा असल्याचें उघडकीस आलेलें आहे. कारण आपण यशवंतराव होळकराला सामील झाल्याबद्दलचा कांहीं तरी पत्रव्यवहार लॉर्ड लेक यांनी पुढे आणिलेला आहे, असे जेव्हां बेगम समरू हिला कळलें, तेव्हां तिनें ताबडतोब हा सगळा पत्रव्यवहार बनावट असल्याबद्दलची तक्रार केली. व हा बनावट पत्रव्यवहार कोणी तयार केला आहे, हें तुम्ही शोधून काढावें, अशी तिनें दिल्लीचे रेसिडेंट, कर्नल ऑक्टरलोनी, यांना विनंति केली. बेगम समरू ही मूळची शिवाच्या अंमलाखालील एक मांडलिक असून नुकतीच तिला इंग्लिशानीं आपल्या बाजूला फिर करून घेतली होती. व त्यामुळे तिचीं जीं पलटणें दक्षिणेंत शिवाच्या मदतीला गेली होती, तीं असईच्या लढाईमधून शिवाचा पक्ष सोडून निघून गेली होती. ही असईच्या लढाईतील हकीकत वाचकाना स्मरणच असेल. अशीं जिचीं पूर्वीकठिका आहे, ती बेगम समरू इंग्लिशान्यांविरुद्ध खटपटी सुरू करून यशवंतराव होळकराशीं पत्रव्यवहार करील, हें मुळांच संभवनीय नाहीं. व हा पत्रव्यवहार कोणी तरी बनावट तयार केलेला असला पाहिजे, अशी ती खुद्द इंग्लिशंकडेच उघडपणें तक्रार करिते. यावरून हे दोन्हीहि पत्रव्यवहार बनावट तयार करून यशवंतराव होळकराच्या विरुद्ध कांहीं तरी पुरावा पुढे आणावा या उद्देशानें ही क्लृप्ति इंग्लिशंकडीलच कोणी तरी बुद्धिमान मनुष्यानें काढलेली असली पाहिजे, हे उघडपणें सिद्ध होतें.

पण जरी हे विवक्षित पत्रव्यवहार इंग्लिशकडील कोणी तरी कुशल कारागिरांनें बनावट बनविलेले असले, तरी इंग्लिशानीं आपल्याला दिलेल्या अभिवचनाप्रमाणें आपण त्यांच्यापार्शी मागितलेल्या वरील चार कलमी मागण्या इंग्लिश लोक देत नाहींत, आणि उलट तीं अभिवचनें टाळण्याकरितां ते आपल्याशीं लडाईं केल्याशिवाय रहात नाहींत, असें जेव्हां यशवंतराव होळकराला पश्रपणे दिसून आलें, तेव्हां त्यानें आपल्या मदतीला येण्यासाठीं दुसऱ्या कोणा राजांना पत्रें पाठविलीं नाहींत, असें मात्र मुळांच नाहीं. आणि त्यानें अशीं पत्रें कां पाठवूं नयेत ? इंग्लिशानीं हिंदुस्थानांतील राजांचीं राज्यें एका पाठीमागून एक आपल्या घशाखालीं उतरावीं आणि हिंदुस्थानांतील राजांनीं मात्र हे दुःखाचे देखावे पहात हात जोडून स्वस्थ बसावें, अशी इंग्लिशानीं तरी त्यांच्याबद्दल काय म्हणून अपेक्षा करावी ? या राजांच्या जवळ हृदय म्हणून कांहीं पदार्थच नाहीं कीं काय ? प्रसंग येऊन ठेपला, तेव्हां यशवंतराव होळकरानें आपल्या मदतीला येण्यासाठीं हिंदुस्थानांतील अनेक राजांना जरूर पत्रें लिहिलीं. अशा प्रसंगां हिंदुस्थानांतील राजांनीं एकमेकांना लिहिलेलीं सगळीं पत्रे जर उपलब्ध असतीं, तर स्वदेशभक्तीचे आणि स्वातंत्र्य-प्रेमाचें तें एक अर्वाचीन महाभारतच झालें असतें. त्यापैकीं परशुरामपंत प्रतिनिधि यांना होळकरानें लिहिलेलें एकच पत्र पुढें देण्यांत येत आहे. त्यावरून असल्या पत्रांतील विचारांचा जावत्यपणा कोणाच्याहि लक्षांत येईल. यशवंतराव होळकर परशुरामभाऊंना लिहितात कीं:—

“ आजपर्यंत हिंदु राज्य सर्वत्रांनीं एकदिल राहून चालविलें. अलीकडे ज्याचे त्याचे

दौलतीत गृहकलह होऊन राज्यास विपर्यास पडून हिंदुधर्म नाहींसा होण्यास मूळ झालें. याचें छेदन करण्यास सर्वत्र एकदिल झालें पाहिजे. तरच मूळाचें छेदन होऊन स्वधर्माचार पूर्ववत्प्रमाणें चालून हिंदूंची कायमी राहील. इकडील कम जो आरंभिला आहे, हाच यावद्देह चालवावा, असें मनांत आहे. यांत परमेश्वर अनुकूळ होऊन जें घडतील तें खरें. परंतु एकानेंच असा प्रकार करून सर्वत्रांनीं तमासे पाहून आपापली दौलत संभाळून असावें, यांतील परिणाम कसा, हें मनीं विचारून ज्यांत हिंदुधर्माची कायमी व परिणामास नीट तें करावें. याचा विचार तुम्हांसारख्यांनीं न केला, तरी दुसरे कोण करतील ? ”

पण यशवंतराव होळकर याना हे विचार फार उशिरानें सुचले; या विचारांची योग्य वेळ आधींच निघून गेलेली होती. नदीतील पाणी निघून गेल्यानंतर मग पूल बांधून त्याचा काय उपयोग ? आणि शेग्याचा प्राण निघून गेल्यानंतर कोणतीहि औषधें केलीं, तरी त्यांनीं काय व्हावयाचें आहे ? यशवंतराव होळकर परशुरामभाऊंना लिहितात कीं, एकानें लढाई सुरू करावी आणि बाकीच्यांनीं तमाशा पहात बसावें, हें बरें नाहीं. पण खुद्द यशवंतराव होळकरानें काय केलें ? शिंदे आणि भोसले इंग्लिशांच्या विरुद्ध आपल्या मराठ्यांचा संघ तयार करून त्यांच्याशीं लढत होते. त्या वेळीं यशवंतराव होळकर त्यांचा तमाशाच पहात बसला नव्हता, तर दुसरे काय करीत होता ? या वेळीं जर यशवंतराव होळकर असईच्या आणि लासवारीच्या लढाईचा तमाशा पहात तटस्थ बसला नसता, तर या वेळीं त्याच्यावर परशुरामभाऊंच्या पुढें असें तोंड वेंगाडण्याची पाळी खात्रीनें आली नसती ! आणि ज्यांच्यापार्शी यशवंतराव होळकर तोंड वेंगाडूं लागला, त्या दक्षिणेतील सरदारांची तरी स्थिति काय होती ? सगळे सारखेच. उदाहरणार्थ, बाजीरावाला पुण्याच्या गादीवर बसविण्याच्या मिषानें ज. वेलस्ली १८०३ च्या सुरुवातीला जेव्हां आपल्याबरोबर मोठें सैन्य घेऊन पुण्यामध्ये शिरला, तेव्हां दक्षिणेमध्ये परशुरामभाऊ पटवर्धन इंग्लिशांकडे वळून तटस्थ राहिले; आणि १८०३ च्या उत्तर भागांत ज. वेलस्ली आणि लॉर्ड लेक हे जेव्हां शिंद्यांच्या कवायती लष्कराचा निःपात करीत होते, तेव्हां यशवंतराव होळकर हे इंग्लिशांच्या फितुरीच्या बोलण्यांनीं फसून उत्तर हिंदुस्थानांत तमाशा पहात स्वस्थ बसले ! अशानें आपल्या देशाची स्वातंत्र्ये आणि स्वराज्ये टिकत असतात काय ? परंतु आपल्या आर्य लोकांना हें पिढीजातच वळण लागून राहिलें आहे. फार काय, आपल्या वाङ्मयांतील अत्यंत श्रेष्ठ असा जो महाभारताचा ग्रंथ त्यांच्याकडे आपण पाहिलें, तर त्यातहि आपल्याला हेच दुःखदायक धडे दिसून येतात. आधीं मावाभावांमधील लढाई ही तर महाभारतातील मुख्य गोष्ट अतिशय वाईट आहेच. पण त्यांतहि आणखी खेददायक गोष्ट अशी कीं, भीष्म दहा दिवस लढाई करीत जिवंत होता, तोंपर्यंत मी हातांत शस्त्र धरणार नाहीं, अशी कर्णाने प्रतिज्ञा केली होती. आणि कर्णप्रभृति बहुतेक कौरव मरून गेल्यानंतर मग अश्वत्थाम्याला त्यांचा सूड घेण्याची स्फूर्ति उत्पन्न झाली ! असल्या मार्गांनीं शत्रूवर जय कसा मिळणार ? इ. स. १८०३ सालामध्ये आपल्या आर्यावर्तातील सगळे भीष्म, कर्ण आणि अश्वत्थामे एकत्र झाले असते, आणि एकाच वेळीं आपल्या देशाच्या शत्रूविरुद्ध लढण्याला सज्ज झाले असते, तर त्यांच्या अविभक्त पराक्रमानें काय काय चमत्कार घडवून

आणले नसते ! परंतु तें सर्व जाऊन त्यांच्या परामर्शाचे इतिहास लिहिण्याचें आणि त्यांच्यावर अशु ढाळण्याचें दुःसह कार्य आज त्यांच्या वंशजांवर येऊन पडलें आहे !

असो. यशवंतराव होळकराच्या हातून या वेळीं अशा प्रकारची ही चूक झाली खरी. परंतु आपल्या हातून ही चूक झाली आहे, असे त्यांच्या लक्षांत आल्याबरोबर त्याचे डोळे उघडले, व इंग्लिशांच्या लडाईला तोंड देणें हे जर अपरिहार्यच आहे, तर आतां त्या लडाई-मध्ये आपल्याला यश कसे मिळेल, या गोष्टीच्या विचाराकडे त्याचें लक्ष लागले. त्या कामीं इतर राजांकडून मदत मिळण्याकरितां त्यानें कसे प्रयत्न सुरू केले, हें वर सांगितलेंच आहे; पण त्याशिवाय त्यानें आणखीहि एका दृष्टीनें विचार केला. दौलतराव शिंदे यांच्या सैन्याच्या अमई, आरगांव, अलिगड, दिल्ली, लासवारी, वगैरे लढायांतून नुकत्याच झालेल्या परामर्शांचीं चित्रे यशवंतराव होळकराच्या डोळ्यांसमोर प्रत्यक्ष दिसत होती. आणि दौलतराव शिंद्याचे कवायती कॅप्टेन अंमलदारांच्या हाताखाली कवाईत शिकून उत्तम तयार झालेले असतांनाहि त्यांचा परामर्श कां झाला, याची कारणे जेव्हां यशवंतराव होळकर आपल्या मनाशीं शोधूं लागला, तेव्हां युरोपियन अंमलदारांनीं आयत्या वेळीं दौलतराव शिंद्याशीं केलेला विश्वासघात हें ह्या सगळ्या परामर्शांचें कारण आहे, ही गोष्ट यशवंतराव होळकराच्या ध्यानांत येऊन चुकली. आणि आपण इंग्लिशांशीं लढाई सुरू केली, तर आपल्या लष्करामध्येहि जे युरोपियन अंमलदार आपल्या नोकरीला येऊन राहिलेले आहेत, तेहि ऐन प्रसंगीं आपल्याला असाच दगा देतील, अमा संशय त्याच्या मनामध्ये उत्पन्न झाला; व हा संशय अस्यार्थी होता असेहि नाहीं. मार्किस् वेलस्ली आणि लॉर्ड लेक हे दोघेहि मुत्सद्दी आपल्या शत्रूच्या पक्षांमध्ये फितुरी उत्पन्न करण्याच्या कामांत फार वाकबगार होते; व त्यांनीं त्याप्रमाणें होळकराच्या सैन्यातील युरोपियन अंमलदारांना फोडण्याचे प्रयत्न चालूहि केलेले होते. या वेळीं होळकराच्या नोकरीमध्ये व्हिक्टर्स, टॉड आणि रायन, असे तीन ब्रिटिश अंमलदार होते. व गव्हर्नर जनरल, मार्किस् वेलस्ली, यांनीं जाहीर रीतीने प्रसिद्ध केलेल्या एका जाहीरनाम्याप्रमाणें हे ऐन वेळीं आपली नोकरी सोडून इंग्लिशांकडे जाण्याच्या विचारांत होते. व त्यांपैकी कॅप्टन टॉड याचा ज. लेक यांच्याशीं कांहीं गुप्त पत्रव्यवहारहि सुरू झालेला होता. हे लष्करी अंमलदार आयत्या वेळीं होळकराला सोडून इंग्लिशांकडे गेले असते, तर दौलतराव शिंद्यावर जो प्रसंग आला, तोच प्रसंग यशवंतराव होळकरावरहि आल्यावांचून राहिला नसता. म्हणून त्यांच्याबद्दल संशय आल्याबरोबर यशवंतराव होळकराने त्यांना कैद केलें. आणि नंतर त्यांचा शिरच्छेद करून फितुरी लोकांना फितुरीच्या पातकाबद्दल काय शासन योग्य आहे हें सर्व लोकांना समजण्याकरितां त्यांचीं डोकें भाल्याच्या टोकावर खोंचून ठेवण्यांत आली. आणि कॅप्टन टॉड यानें लिहिलेलें जें फितुरीचें पत्र पकडण्यांत आले होतें, तें त्याच्या डोक्याच्या खाली लावून ठेवण्यांत आलें होतें. या कृत्याबद्दल इंग्लिश इतिहासकारांनीं होळकराला नांवें ठेविलीं, तर त्यांत कांहीं आश्चर्य आहे, असें नाहीं. पण या कडक शासनानें होळकराच्या छावणींत जे कोणी भावी फितुरी होते, त्यांना चांगलीच दहशत बसली. व त्यामुळें यशवंतराव होळकराला दौलतराव शिंद्यासारखें अपयश न येतां कर्नल मॉन्सनबरोबरच्या लढाईत यश आलें. आणि यशवंत-

राव होळकराला हे यश आलिले पाहून आपणाहि जर वेळीच अशी सावधगिरी घेतली असती, तर आपल्यालाहि असेई वगैरे ठिकाणच्या लढायांतून अपयश आले नसते, असे दौलतराव शिंद्याला वाटसे असेल ! पण मागाहून सुचलेल्या शहाणपणाचा कांहीं एक उपयोग नसतो !

होळकराने लॉर्ड लेककडे जे वकील पाठविले होते, त्यांनीं जयपूरच्या वाटेवरील रामगड या ठिकाणां ता. १८ मार्च १८०४ रोजी लॉर्ड लेक यांची गांठ घेतली. व त्यांच्या-पुढे आपल्या धन्याची पूर्वी सांगितलेली चार कलमी मागणी सादर केली. व त्याच्याच-बरोबर होळकराचा तोंडी निरोप म्हणून त्यांनीं लॉर्ड लेक यांना असे बनाविले कीं, “ तुम्हां होळकराशीं सल्ला करणे हेंच श्रेयस्कर आहे. कारण, होळकरानें रोहिले लोकांपाशीं व या प्रांतांतील इतर राजे लोकांपाशीं करारमदार केले असून फक्त एका जयपूरच्या राजा-शिवाय बाकीचे सर्व राजे त्याच्या बाजूनें लढण्याला तयार झाले आहेत. त्याचप्रमाणे खुद्द शिंदेहि आमच्या बाजूनें लढण्याला तयार होईल, असा संभव आहे. तसेंच होळकराच्या हाताखाली ४० हजार रोहिले तयार असून होळकराचे दीड लाख घोडेस्वार आज वाटेला त्या ठिकाणीं हल्ला करून जाण्याला सिद्ध आहेत. शिवाय यशवंतराव होळकर याला कशाचीही पर्वा नाही. आपला देश आणि आपली दौलत या सगळ्याबद्दलची भिस्त त्यानें आपल्या घोड्यांच्या एका खोगिरावर ठेविली आहे. तो आपल्या घोड्याचा लगाम ज्या दिशेकडे खेचील, तिकडे त्याच्या सगळ्या दीड लाख घोडेस्वारांची धाड जाऊन पडेल, आणि त्या योगाने तो सर्व मुख्य पादाकांन करून टाकील.” होळकराच्या वकिलांनीं अशा अर्थाचा हा जो निरोप लॉर्ड लेक यांना कळविला, त्यांन यशवंतराव होळकराचा वाणेदारपणा स्पष्ट दिसून येत आहे. व या निरोपामध्ये त्याच्या वकिलांनीं जीं विधाने केलीं होती, तीं यशवंतराव होळकरानें कर्नल मॅन्सनच्या बाबतींत लवकरच खरीहि करून दाखविली. होळकरापाशीं लाख दीड लाख घोडा या वेळीं खरोखरच जप्यत तयार होता. व मराठ्यांची गनिमी काव्यानें लढण्याची इतिहासप्रासिद्ध पद्धतीहि यशवंतराव होळकराने अद्यापि सोडलेली नव्हती. नुसत्या घोडेस्वारांचें गनिमी पेशानें लुटलूट करणारें सैन्य असले, म्हणजे तें शत्रूचें नुकसान वाटेला तेव्हां करूं शकतें. परंतु त्याच्यावर हल्ला करण्याकरितां कोणी शत्रु येतो असे दिसल्याबरोबर हे घोडेस्वार चार चोर्हो कडे पसार होऊन शत्रूचा हल्ला निष्फळ करितात, आणि फिरून शत्रूवर हल्ला चढविण्याकरितां दुसरोकडेच कोठे तरी एकत्र होऊन तयारी करितात. घोडेस्वारांच्या सैन्याच्या या सुटसुटीतपणापासून आणि चपळपणापासून मराठ्यांना जो फायदा झाला, तो त्याच्या पायदळ पलटणी आणि त्याचे तोफखाने यांच्यापासून त्यांना कधीही झाला नाही. महादजी शिंदे आणि दौलतराव शिंदे यांनीं पुष्कळ युरोपियन ऑफिसर नेमून त्यांच्या हाताखालीं आपल्या पायदळ पलटणी आणि आपले तोफखाने तयार करविले होते. व या युरोपियन पद्धतीच्या नादी लागल्यामुळेच शिंद्याला अखेरीस फसावें लागलें. परंतु यशवंतराव होळकर याची सारी भिस्त आपल्या गनिमी काव्याच्या दीड लाख घोडेस्वारांवरच होती. आणि त्यानें कनायती कंपू आणि तोफखाने यांच्यावर कधीच फारशी भिस्त ठेविली नव्हती. शिंद्याच्यासारखे नेटिव्ह राजे युरोपियन धर्तीवर

आपली पायदळ पलटणे तयार करून लागले आहेत, हें पाहून ज. वेलस्ली यांच्यासारख्या इंग्लिश सेनापतींना एक प्रकारानें बरे वाटत असे. कारण, पायदळ आणि तोफखाना यांच्या योगानें मराठ्यांच्या फौजेमध्ये एक प्रकारचा अवजडपणा येऊं लागला होता. व त्यामुळे आज येथें तर उद्यां तेथें ही जी मराठ्यांची धावत्या लढाईची पद्धत ती नामशेष होऊं लागली होती. या बदलत चाललेल्या ल करी परिस्थितीसंबंधानें ज. वेलस्ली यांनीं व्यक्त केलेले पुढील उद्गार विचार करण्यासारखे आहेत. ते म्हणतात कीं :—

“ The military spirit of the Marathas has been destroyed by their establishment of infantry and artillery; at all events it is certain that those establishments, however formidable, afford us a good object of attack in a war with the Marathas and that the destruction of them contributes to the success of the contest.”

“ If there were no infantry in a Maratha army, their cavalry would commence those predatory operations for which they were formerly so famous.”

“ On this ground, therefore, I think that they should be encouraged to have infantry rather than otherwise.”

वरील उताऱ्यांत ज. वेलस्ली हे साष्टपणें असें म्हणत आहेत कीं, मराठ्यांच्या सैन्यांत जर पायदळ नसेल आणि नुसते घोडेस्वारच असतील, तर आम्ही त्यांचा केव्हांच पराभव करूं शकणार नाहीं. कारण, आम्ही त्या घोडेस्वारांचा पराभव करावयाला एके ठिकाणीं जावें, तों ते तेथून निघून दुसरीकडेच लुटलुट करण्यासाठीं निघून चालते होतात. तेव्हां अशा सैन्याचा पराभव करावयाचा तरी कसा ? म्हणून असल्या लुटलुट आणि गनिमी काव्यानें लढणाऱ्या घोडेस्वारांच्या ऐवजीं मराठ्यांनीं पायदळ पलटणी उभाराव्या आणि त्या कार्मी आपण त्यांना प्रोत्साहन द्यावें, यांतच आपलें हित आहे.

परंतु ज. वेलस्ली यांच्या मताच्या अगदीं विरुद्ध यशवंतराव होळकरांचें वर्तन होतें. त्यांच्या लष्करांत पायदळ कमी असून बहुतेक सगळा भरणा घोडेस्वारांचाच होता. आणि त्यामुळे त्यांच्या बहुतेक लढायांतून त्याला यश आलें.

यशवंतराव होळकर यांच्याशीं लढाई सुरू करावी, किंवा न करावी, याच्याबद्दल लॉर्ड लेक आणि मॉर्क्विज वेलस्ली यांच्या दरम्यान बरेच दिवसपर्यंत पत्रव्यवहार चालला होता. परंतु अखेरीस होळकरांच्या विरुद्ध लढाई पुकारण्याचा बेत मुकर झाला. व त्याप्रमाणें मार्किंस वेलस्ली यांच्याकडून निरनिराळ्या ठिकाणच्या सैन्यांना हुकूम सुटले. नर्मदेच्या दक्षिणेला ज. वेलस्ली यांचें सैन्य होतें. त्या सैन्यानें होळकराचा दक्षिणेकडील चांदोरचा किला व इतर मुख्य हस्तगत करून घ्यावा, असें फर्माविण्यांत आलें. त्याचप्रमाणें शिवाच्या विरुद्ध जेव्हां पूर्वी लढाई सुरू करण्यांत आली, त्यावेळीं त्याला चौहोंकडून शह देण्याकरितां कर्नल मरे यांचें सैन्य गुजराथेमध्ये पाठविण्यांत आलें होतें; तेथून त्या सैन्यानें पश्चिमे-

कडून होळकराच्या ताब्यांतील माळव्याच्या मुखावर चाल करून इंदूर वगैरे होळकराचीं मुख्य मुख्य शहरें काबीज करावीं, असें ठरलें. आणि उत्तरेकडून होळकराच्या सैन्यावर हल्ला करण्याचें काम खुद्द लॉर्ड लेक यांनीं आपल्या अंगावर घेतलें. दक्षिण, पश्चिम आणि उत्तर, अशा या तीन दिशांची अशा रीतीनें व्यवस्था लावण्यांत आली. परंतु पूर्वेकडची चौथी बाजू मोकळी राहिली होती. व त्या बाजूकडून होळकराला कोंडण्याकरितां इंग्लिशांना आणखी कोणी तरी एखादें सैन्य पाहिजे होतें. तें सैन्य त्यांनीं कोणतें गांठलें ? या प्रसंगी आपल्या सैन्यानें इंग्लिशांना मदत करणारा कोण दोस्त त्यांना मिळाला ? या दोस्त राजाचें नांव वाचकांना कळलें, तर ते चकित होऊन जाताल ! आणि हिंदुस्थानच्या राजकारणामध्ये नरडीचा घोट घेणाऱ्या शत्रुत्वाचें, गळ्यांत मिठ्या मारणाऱ्या मित्रत्वामध्ये, एकाएकीं रूपांतर होतें तरी कसें, याच्याबद्दल त्यांना आश्चर्य वाटल्यावांचून राहणार नाहीं ! हा इंग्लिशांचा दोस्त दुसरा तिसरा कोणा नसून जो थोडे दिवसापूर्वी इंग्लिशांशीं लडत होता, तो दौलतराव शिंदेच हा दोस्त होता ! दौलतराव शिंयांनीं इंग्लिशांना मदत करण्याच्या कामावर आपले सरदार बापूसाहेब शिंदे आणि जॉन बॅण्टिस्ट फिलोज यांची नेमणूक केली होती. व त्यांपैकीं बॅण्टिस्ट फिलोज यांनीं अष्टें, सिहोर, मिल्वा, वगैरे माळव्यांतील होळकराच्या ताब्यांतील कांहीं मुख्य जिंकून घेतले.

हे जे दोन सरदार शिंयांनीं इंग्लिशांच्या मदतीला दिले होते, त्या दोघांच्या दोन हकीकती होत्या. जॉन बॅण्टिस्ट फिलोज याला जरी होळकराच्या विरुद्ध म्हणून पाठाविण्यांत आलेलें होतें, तरी त्याच्यावर दौलतराव शिंयाचा फारच थोडा विश्वास होता. आपल्या हाताखालील बाकीचे युरोपियन लष्करी ऑफिसर इंग्लिशांना फिदूर होऊन ज्याप्रमाणें आयत्या वेळीं आपल्याला सोडून गेले, त्याचप्रमाणें हाहि आपल्याशीं विश्वासघात करील, अशी शिंयाला भीति होती. आणि असल्या विश्वासघाताबद्दल यशवंतराव होळकरानें आपल्या हाताखालील फिदुरी लोकांना जसे शासन केलें, तसे परिणामकारक शासन करण्याचें कार्य जरी दौलतराव शिंयाच्या हातून घडूं शकलें नाहीं, तरी त्यानें फिलोजला कांहीं दिवसपर्यंत तुरुंगामध्ये कोंडून ठेविले होतें. आतां आपण बापूजी शिंदे यांच्याकडे वळून त्यांची हकीकत पाहूं लागलों तर बापूजी शिंदे हे मात्र मनापासून इंग्लिशांच्या बाजूने कितपत लडत होते, याच्याबद्दल शंकाच आहे. इतकेंच नव्हे, तर पुढें क. मॉन्सन याचा एके ठिकाणीं जेव्हां होळकराकडून सपशेल पराभव करण्यांत आला, त्या वेळीं बापूजी शिंदे यांनीं दिलेला सल्ला कांहीं अंशीं त्या पराभवाला कारणीभूत झाला, असा इंग्लिश इतिहासकारांचा एक आक्षेप आहे. व त्यावरून बापूजी शिंदे हे जरी इंग्लिशांच्या बाजूला साहाय्य करण्याकरितां आलेले होते, तरी त्यांच्या मनाचा खरा ओढा होळकराकडेच होता, असा त्यांच्याबद्दल इंग्लिशांचा संशय होता. आणि बापूजी शिंयांचा ओढा होळकराकडे असणें हेंच साहजिक होते. त्यांचा ओढा होळकराकडे नसेल, तर तो काय इंग्लिशांकडे असेल ?

पण मुख्य प्रश्न बापूजी शिंयाबद्दल नसून दौलतराव शिंयाबद्दलचा आहे. १८०३ च्या डेसेंबर महिन्यापर्यंत जे दौलतराव शिंदे इंग्लिशांशीं लडत होते, त्यांनीं १८०४ च्या फेब्रु-

बारी महिन्यामध्ये आपली सैन्ये होळकराच्या विरुद्ध इंग्लिशांना मदत करण्याकरितां पाठवावीं, हें संभवलें तरी कसे ? आणि ही गोष्ट अशक्यतेच्या कोटींतून शक्यतेच्या कोटी-मध्ये आली तरी कशी ? शत्रुत्वाच्या तरवारीमध्ये तिखटपणा म्हणून कांहीं पदार्थ नसतोच कीं काय ? आणि वैरभाव म्हणजे जर इतकी मिळमिळीत आणि गुळचट गोष्ट असेल, तर त्यासाठीं इतक्या लढाया तरी कशाला लढाविल्या गेल्या ? इतक्या रक्ताच्या नद्या तरी कशाला वाहविल्या ? आणि इतक्या गरीब शिमायांच्या प्राणांच्या आहुति तरी कशाला दिल्या ? मानवी स्वभावाच्या आणि कल्पनेच्या पलीकडची ही गोष्ट आहे. परंतु या दुर्दैवी जगामध्ये असे कांहीं दुर्घट योगायोग येतात कीं, त्यांच्या पुढें मनुष्यांच्या स्वभावानाहि बदलावें लागतें; आणि मनुष्यांच्या कल्पनांनाहि थक होऊन बसवें लागतें ! दौलतराव शिंदे इंग्लिशांच्या लढाईच्या पेचांतून सुटले नाहीत, तोंच त्यांना इंग्लिशांनी आपल्या तहाच्या पेचामध्ये अडकवून धरिलें. त्या तहांनील सगळेंच कलमें दौलतराव शिंथाला मनापासून मान्य झालेलीं होती, असे मुळींच नव्हतें. गोहद व ग्वालेरचा किल्ला आपल्याला मिळावा, असे शिंथांचें म्हणणें होतें. पण मार्क्स वेलस्ली ती गोष्ट मान्य करीनात. बरें, त्याकरितां तह मोडून फिरून इंग्लिशांशीं लढाई करावी, तर तितकी ताकद दौलतराव शिंथाच्या सैन्यामध्ये इतक्या पराभवानंतर आतां उरलेली नव्हती. आणि शिवाय फिरून लढाई सुरू करावी, तर त्यांत देखील शिंथांना फितुरीची भीति होतीच. आतांपर्यंत झालेल्या लढायांतून शिंथांचे इमानी नोकर तेवढे मरून गेलेले होते. पण शिंथांच्या भोंवतीं गराडा घालून बसलेले फितुरी लोक बहुतेक सगळे अजून जिवंतच होते. कारण, त्यांना जर फितुरीपासूनच मुबलक पैसा मिळतो, तर ते लढाईत मरावयाला जाणार कशाला ? शिंथांच्या सभोवतालच्या फितुरी लोकांपैकीं जीन बॅण्डर्स फिलोत्र यांची हकीकत वर सांगितलीच आहे. पण त्याच्याशिवायहि शिंथांच्या दरबारांत बाकीच्या फितुरी लोकांचा किती बुजबुजाट झालेला होता, याची कांहीशी कल्पना ता. २६ फेब्रुवारी १८०४ रोजी जे. वेल्स्ली यांनीं मेजर शॉ. यांना लिहिलेल्या एका पत्रातील पुढील वाक्यावरून येण्यासारखी आहे:—

Even if Scindha should not come into the defensive alliance, we have got such a hold in his Durbar, that if ever he goes to war with Company, one half of his chiefs and of his army will be on our side.

या वाक्यामध्ये जे. वेल्स्ली हे असे म्हणतात कीं, शिंथानें आमच्याशीं तह न करतां तो कंपनी सरकारापाशीं लढाई पुकारण्याला तयार झाला, तरी त्याची आम्हाला पर्वा नाही. कारण, त्यानें लढाई पुकारली, तर त्याच्या दरबारावर आतां आमचा इतका शह बसलेला आहे कीं, त्याच्या सरदारांपैकीं निम्मे सरदार आणि त्याच्या सैन्यापैकीं निम्में सैन्य आमच्या बाजूनें लढेल ! इतके फितुरी लोक ज्याच्या दरबारामध्ये मरलेले होते, तो बिचारा दौलतराव शिंदे इंग्लिशांच्या विरुद्ध फिरून लढाई कोणाच्या जोरावर करणार ? तेव्हां अशा स्थितीत तहाशिवाय दुसरा मार्गच नव्हता. आणि त्या तहाच्या अटींमध्ये एकमेकांना मदत करण्याची अट असल्यामुळे शिंथानें इंग्लिशांना मदत करण्याचें नाकारणें शक्य नव्हतें.

शिवाय मार्किंस बेलस्ली यांनी या प्रसंगी आणखीहि एक नवीन युक्ति भोळ्या लोकांच्या डोळ्यांत धूळ टाकण्याकरितां काढली होती. ती अशीः—यशवंतराव होळकर हा होळकराच्या गादीचा खरा मालक नव्हता, या गोष्टीचा उल्लेख पूर्वी करण्यांत आलेलाच आहे. इंदूरच्या गादीचा खरा मालक तुकोजीराव होळकर हा मरण पावल्यानंतर त्याचा औरस पुत्र जो काशीराव होळकर त्याच्या मालकीचा होळकराचा मुलूख दासीपुत्र यशवंतराव होळकर याला कसा घेऊं यावयाचा ? असें करणे हा अन्याय आहे ! तेव्हां निःस्पृह, निलोभी आणि निराकांक्ष, असे जे महान् विरक्त मार्किंस बेलस्ली त्यांनीं पहिल्यानें अशी तोड काढिली कीं, हा मुलूख यशवंतराव होळकराला पचूं यावयाचा नाही; आणि म्हणून तो त्याच्यापासून लढाई करून जिंकून घेतला पाहिजे. पण तो लढाईत जिंकून घेतला, तरी आपण इंग्लिशांनीं त्या दुसऱ्याच्या मुलखाला स्पर्श करावयाचा नाही ! तर तो परस्पर पेशवे, निजाम, शिंदे इत्यादि अधार्मिक आणि अपापमीरू अशा लोकांना वांटून यावयाचा ! हे मार्किंस बेलस्ली यांनीं या वेळीं केलेले ढोंग पुढील इंग्रजी मजकुरावरून कोणाच्याहि लक्षांत येण्यासारखे आहे. तो मजकूर येणेप्रमाणेंः—

It was not the Governor-General's intention, in the event of the reduction of Holkar's power, to take any share of the possessions of the Holkar family for the Company. Chandore and its dependencies will probably be given to the Peishawa; and the other possessions of Holkar, situated to the south of the Godavary, to the Subedar of the Deccan; all the remainder of the possessions of Holkar will accrue to Scindhia, provided he shall exert himself in the reduction of Jeswunt Rao Holkar.

होळकराचा मुलूख स्वतः न घेतां पेशवे, निजाम, शिंदे, वगैरे लोकांना वांटून टाकावयाचा, हा इंग्रजी उद्देश शेवट्यास गेला असता तर तो स्तुत्य होता, यांत शंका नाही. पण अशा रीतीनें होळकराचा हा मुलूख कोणाला तरी वांटून टाकून परस्पर हलवायाच्या घरावर तुळशीपत्र ठेवून आपलें स्वतःचें औदार्य दाखविण्याची ही जी मार्किंस बेलस्ली यांनीं अजब इंग्रजी युक्ति काढली होती, त्यामध्ये काशीराव होळकराची वाट काय ? ज्या काशीराव होळकराच्या हक्काबद्दल आणि न्यायाबद्दल इंग्लिशांना इतके दिवस इतकी तळमळ लागून राहिलेली होती, त्याच्या त्या हक्कांचा आणि न्यायांचा पुढें इंग्लिशांना एकाएकीं विसरच पडला कीं काय, आणि अखेरीस नाग्याला नागवून तुक्याला उजविणें हाच इंग्लिशांच्या दृष्टीनें न्याय ठरला कीं काय ? पण ज्यांना हा होळकराचा मुलूख वांटून यावयाचा म्हणून इंग्लिश मुत्सद्दी या वेळीं बोलत होते, त्यांना तरी तो इंग्लिशांनीं फार दिवस पचूं दिला असता, असें मुळींच नाही. दुसऱ्याचें एक तोड मध्यें घालून त्याच्या पोटांतून अखेरीस तो मुलूख आपल्याच घशांत आणण्याची ही एक इंग्रजी निःस्पृहपणाची युक्ति होती. अशीच युक्ति इंग्लिशांनीं टिपू सुलतानाचें राज्य खाण्याचे वेळींही उपयोगामध्यें

आणिलेली होती. टिपूच्या राज्यांतला कांहीं भाग प्रथमतः निजामाला देण्यांत आला होता; आणि नंतर आपल्या सरंजामी फौजेच्या खर्चाकरितां म्हणून तोच प्रांत इंग्लिशांनीं निजामापासून उपटला !

शिवाय, या बाबतींत शिंद्याला होळकराचा कांहीं मुलख देण्याची लालच दाखविण्यामध्ये आणखीहि एक अंतःस्थ इंग्रजी हेतु होताच. All the remainder of the possessions of Holkar will accrue to Scindhia, provided he shall exert himself in the reduction of Jeswunt Rao Holkar. या वर दिलेल्या उताऱ्यांतील वाक्यावरून हें स्पष्ट होत आहे कीं, यशवंतराव होळकराला जमीन-दोस्त करण्याचे कामां शिंदे सटून मेहनत करतील, तरच त्यांना हा होळकराच्या मुलखांतील लांबाचा तुकडा प्राप्त व्हावयाचा होता. इंग्लिशांचा जरी असा हेतु असला, तरी दौलतराव शिंदे हे या लांबाच्या तुकड्याच्या ललसेने होळकरावर हल्ला करण्याला उद्युक्त झाले, असें नसून वर सांगितलेल्या कारणांमुळे तसें करण्यावांचून त्यांना गत्यंतग्न नव्हतें. परंतु कांहीं असलें, तरी एका इंडियन राजानें दुसऱ्या इंडियन राजावर उठाव्याचें आणि त्यांत इंग्रजांसारख्या तिसऱ्या लोकांचा फायदा करून द्यावयाचा, ही एक मोठी वार्डपद्धत पूर्वीपासून आपल्या इतिहासामध्ये पडून गेली आहे. टिपू सुलतानाच्या वेळींहि असेंच झालें. पेशव्यांनीं पाहिजे तर टिपू सुलतानाच्या विरुद्ध लढावयाचें होतें. परंतु टिपू सुलतानाच्या विरुद्ध त्यांनीं इंग्लिशांना काय म्हणून मदत करावी ? परंतु या सगळ्या पूर्वीच्या राजकीय पातकांचे परिणाम अजूनपर्यंतहि भोगावयाचे सरत नाहींत.

असो, येथपर्यंत वर सांगितल्याप्रमाणें यशवंतराव होळकराला दक्षिण, पश्चिम, उत्तर आणि पूर्व, अशा चारही दिशांनीं कोंडण्याचा इंग्रजांकडून कसा प्रयत्न करण्यांत आला होता, हें वर्णन करण्यांत आलें. इंग्रजी फौजेची हल्ला करण्याची पद्धत कशी असते, हें पहाण्याच्या दृष्टीनें आपण जर इंग्रजांच्या निरनिराळ्या मोहिमांचें परीक्षण करूं लागलों, तर आपल्याला असें दिसून येतें कीं, ते आपली सगळी फौज एका ठिकाणीं कधीं जमा करित नाहींत; तर निरनिराळ्या ठिकाणीं माऱ्याच्या जागा पाहून आपली निरनिराळी सैन्ये ते ठेवितात; आणि चोहोंकडून शत्रूवर मारा सुरू करितात; आणि त्यामुळे शत्रु स्वाभाविकपणेंच गोंधळून जातो व शत्रूचें कोठें किती सैन्य आहे, व त्या मानानें आपल्या सैन्याचे आपण कसे विभाग केले पाहिजेत, हें समजणें शक्य न झाल्यानें त्याची फारच त्रधा होते. असईच्या लढाईच्या वेळीं शिंदे आणि भोसले या दोघांच्या हाताखाली मिळून अर्धा पाऊण लाख सैन्य होतें. पण ते सगळें एका ठिकाणीं जमा झालेलें असल्यामुळे त्याचा व्हावा तसा उपयोग झाला नाहीं. याच सैन्याचे त्यांनीं दोन चार विभाग करून निरनिराळ्या बाजूंनीं निरनिराळ्या ठिकाणीं इंग्रजांवर हल्ले केले असते, तर त्याचा खात्रीनें जास्त चांगला परिणाम झाला असता. परंतु हें शक्य होण्याला निरनिराळ्या सैन्यांच्या विभागांवर ज्यांची स्वतंत्रपणें नेमणूक करितां येईल असे बुद्धिमान् सेनापति पाहिजेत. परंतु आपल्या जुन्या लष्करी पद्धतीमध्ये जेथें एक मुख्य सेनापतिहि चांगला मिळण्याची मारामार, तेथें अनेक कुशल सेनापति कोटून मिळणार ? बुद्धिबळाच्या ढावामध्ये दोन्ही बाजूला ज्याची त्याची प्यादां सरळ रेषेमध्ये.

मांडून शाल्यानंतर ज्याप्रमाणे चारपांच मोहरीं निरनिराळ्या बाजूने पुढे टाकण्यांत येतात, त्याप्रमाणे लढाईच्या सुरवातीला सैन्याचे चार पांच निरनिराळे विभाग करून निरनिराळ्या बाजूनीं शत्रूवर चालून जाणे जरूरीचें असतें. सगळ्यांनीं एका ठिकाणीं कोंडून घेण्यांत आणि एकत्र पराभव पावण्यांत कांहीं हांशील नसतें. निरनिराळे विभाग केल्यानें सैन्याला कूच करून जाण्याला वाटेंत गर्दी होत नाही; निरनिराळ्या ठिकाणांहून गेल्यामुळे घास, दाणा, वैरण, पाणी, यांचा पुरवठा होऊं शकतो; आणि यदाकदाचित् एखाद्या तुकडीचा पराभव झाला, तरी दुसऱ्या तुकड्यांना फिरून दुसरा प्रयत्न करण्याला अवकाश शिक्क राहतो.

हें धोरण इतर कोणी मराठे सरदारांनीं फारसें उपयोगांत आणिलें नव्हतें. तरी पण यशवंतराव होळकर हा युद्धकलेंतील एक कुशल सेनापति असल्यामुळे त्याने या पद्धतीचा या वेळीं फायदा करून घेतला. अमीरखान या नांवाचा त्याच्याजवळ एक शूर आणि धाडसी असा पठाण सरदार होता. या सरदारानें आपल्या हाताखालीं कांहीं फौज घेऊन इंग्रजांच्या ताब्यांतील बुंदेलखंडामध्ये प्रवेश केला व तिकडे त्यानें पुष्कळ ठिकाणीं लूटफाट आणि जाळपोळ करून इंग्लिशांना बराच त्रास दिला. अशा रीतीने एका बाजूनें बुंदेलखंडामध्ये अमीरखान इंग्लिशांना सतावून सोडीत असतां खुद्द यशवंतराव होळकर हा जयपूरच्या रोखानें चाल करून निघाला होता. यशवंतराव होळकरानें लढाईपूर्वीच्या वाटाघाटीमध्ये लॉर्ड लेक यांना एका पत्राच्या द्वारे असें बजाविलें होतें कीं, “ माझे म्हणणे तुम्हीं मान्य केलें नाही, तर शेंकडों कोसांचे मुलूख मी लुटून उद्ध्वस्त करून टाकीन. आणि मी लढाई सुरू केलीं असतां, ज. लेकसाहेब, तुम्हांला श्वासोच्छ्वास करण्यालाहि मी सवड सापडूं देणार नाही. माझ्या सैन्यांत लाखों लोक भरलेले आहेत. ते तुमच्या मुलखावर एखाद्या समुद्राप्रमाणे चोहोंकडे पसरतील. आणि त्याच्या योगानें तुमच्या लोकांना मी ‘ त्राहि भगवान् ’ असें करून सोडीन ! याचा तुम्हीं लढाई सुरू करण्याच्या पूर्वी नीट विचार करा. ” यशवंतराव होळकरानें या पत्राच्या द्वारानें लॉर्ड लेक यांना जी धमकी दिली होती, ती त्यानें आपल्या पुढील युद्धचातुर्यानें खरोखरच खरी करून दाखविली. जयपूरकडील रजपुतांचा मुलूख हा पूर्वी शिंध्याच्या ताब्यांत होता. त्यामुळे शिंदे आणि इंग्लिश यांच्या दरम्यान लढाई चालू असतांना जेव्हां होळकर शिंध्याच्या ताब्यांतील या रजपूत लोकांच्या संस्थानावर हल्ले करीत होता, तेव्हां होळकर अप्रत्यक्ष रीतीनें शिंध्याच्या मुलखावर हल्ले करून पर्यायानें आपल्यालाच मदत करीत आदि, असें इंग्लिशांना वाटत होते. व म्हणून ते त्या गोष्टीकडे कानाडोळा करीत होते. परंतु पुढें शिंदे आणि इंग्लिश यांच्यामध्ये तह होऊन त्या तहानें तो जयपूरच्या आसपासचा रजपुतांचा मुलूख जेव्हां इंग्लिशांच्या ताब्यांत आला, तेव्हां इतउत्तर तेथील होळकराच्या दळ्यांकडे इंग्लिशांनीं कानाडोळा करणें अशक्य झालें, व होळकराच्याविरुद्ध इंग्लिशांना कांहीं तरी तजवीज करणें भाग झालें व त्यासाठीं आपल्या हाताखालीं कांहीं सैन्य घेऊन लॉर्ड लेक जयपूरकडे दरकूच दरमजल येत चालले होते. सिकंदरा, बियाना, हिंदोन, रामगड, बालाहिरा, करोली, वगैरे जयपूरच्या वाटेकडील निरनिराळ्या ठिकाणीं मुकाम करीत करीत ज. लेक यांचें लष्कर ता.

१७ एप्रिल १८०४ रोजी देवसरच्या मुक्कामावर येऊन पोहोचले. येथून पुढे ज. लेक यांनी आपल्या सैन्यांतून दोन तुकड्या निराळ्या काढून होळकराच्या विरुद्ध पाठविल्या. त्यापैकी पहिली तुकडी लेफ्टेनंट कर्नल मॉन्सन यांच्या हाताखाली होती. व दुसरी लेफ्टेनंट कर्नल डॅन यांच्या हुकूमतीखाली होती. पहिली तुकडी ता. १८ एप्रिल १८०४ रोजी देवसर येथून जयपूरकडे जाण्याकरिता निघाली. व दुसरी तुकडी ता. १० मे १८०४ रोजी नरगडच्या मुक्कामाहून टोंकरामपुरा या शहराकडे पाठविण्यांत आली. टोंकरामपुरा हे शहर मूळचे जय-पूरच्या राजांच्या मालकीचेच होते. परंतु १७९१ पासून ते तुकोजीराव होळकराच्या ताब्यांत आलेले होते. ते शहर या वेळी यशवंतराव होळकराच्या हातांत असल्यामुळे तेथून आसपासच्या रजपुतांच्या मुलुखांत आणि खुद्द जयपुरावरहि स्वाभ्या करण्याला यशवंतराव होळकराला फार सोईचे पडत होते. म्हणून हे ठिकाण होळकराच्या ताब्यांतून घ्यावे या हेतूने क. डॅन याची तिकडे स्वाभ्या करण्यांत आलेली होती. त्याप्रमाणे क. डॅन याने ता. १५ मे १८०४ रोजी टोंकरामपुराच्या किल्ल्यावर हल्ला करून तो किल्ला व शहर हस्तगत केले. अशा रीतीने त्या मुलुखांत टोंकरामपुरा हे जे होळकराचे एकच मालकीचे ठिकाण होते, ते त्याच्या ताब्यांतून गेले. व उत्तरेकडे जयपूरच्या बाजूला क. मॉन्सन यांच्या हाताखालचे सैन्य असल्यामुळे तिकडेही होळकराला हल्ले करिता येईनात. त्यामुळे तो टोंकरामपुरा शहराच्या दक्षिणेकडे वळून तेथून चंबळा नदी उतरून तेथून खाली दक्षिणेकडे वळला. तरी पण त्यामुळे तो इंग्लिश सैन्याच्या कचाटीतून सुटला असे झाले नाही. कारण, उत्तरेकडून क. मॉन्सन यांचे सैन्य त्याच्या पाठीमागून येत होते. व दक्षिणेकडून गुजराथेमधून क. मरे यांचे सैन्य इंदुरावर चाल करून येत होते. आणि या दोन सैन्यांच्या कोंडमाऱ्यांमध्ये होळकराचे सैन्य सापडलेले होते. तरी पण होळकराच्या अलोट धैर्याला आपल्या कोंडमाऱ्यांमध्ये कोंडून ठेवण्याला कोणीहि शत्रु समर्थ नव्हता. ते त्याचे धैर्य पूर्णपणे मोकळे होते. आणि त्यामुळेच ते क. मॉन्सनच्या हाताखालील सैन्याचा अतिशय विरक्षण रीतीने धुव्वा उडवून देण्याला समर्थ झाले.

आपल्या सैन्यापैकी ज्या दोन तुकड्या क. मॉन्सन आणि क. डॅन यांच्या हाताखाली देऊन होळकराच्या विरुद्ध पाठविण्यांत आलेल्या होत्या, तेवढ्या उत्तरच्या बाजूने होळकराला ताब्यांत ठेवण्याला आणि रोखून धरण्याला पुरेशा आहेत, असे वाटून पावसाळा जवळ आलेला असल्यामुळे ज. लेक हे आपल्या हाताखालचे बाकीचे सैन्य घेऊन आग्राच्या छावणीवर मुक्कामाला गेले. याप्रमाणे ज. लेक यांच्या हाताखालचे एक मोठे सैन्य दूर निघून गेल्यामुळे व ते पावसाळ्याचे चार महिने तरी निदान परत येणे शक्य नसल्यामुळे त्या बाजूची यशवंतराव होळकराची एक मोठी भीति नाहीशी झाली. त्याचप्रमाणे गुजराथेतून जरी क. मरे यांचे सैन्य इंदुरावर चाल करून यावयाचे होते, तरी ते अद्यापि बरेच दूर होते, त्यामुळे पिछाडीकडून त्या सैन्याचीही त्याला फारशी मोठी भीति होती, असे नाही. अशा स्थितीत क. मॉन्सन यांच्या हाताखाली जे सैन्य होते, त्याचा आता आपण चांगला समा-चार घेऊं आणि मराठ्यांचा गनिमी कावा कसा असतो, याचा हात आपण इंग्लिशांना आतां बिनधोकपणाने दाखवूं, अशी महत्वाकांक्षा होळकराच्या मनांत या परिस्थितीमुळे या

वेळीं साहजिकपणेंच उत्पन्न झाली. या वेळीं क. मॉन्सन याच्या हाताखालीं १२ व्या रेजिमेंटपैकीं दोन पलटणी आणि दुसऱ्या रेजिमेंटपैकीं दुसरी पलटण इतकें पायदळ असून शिवाय तोफखाना आणि घोडेस्वार यांच्याहि कांहीं पलटणी होत्या. तसेंच दीलतराव शिंद्यानें होळकराच्या विरुद्ध इंग्लिशांना मदत करण्यासाठीं म्हणून आपले सरदार बापूजी शिंदे यांच्या हाताखालीं जे घोडेस्वार पाठविले होते, त्या घोडेस्वारांचाहि एक रिमाला क. मॉन्सन याच्या सैन्याबरोबर होता. त्याचप्रमाणें क. डॅन याच्या हाताखालीं ७ पायदळ-कंपन्या व एक घोडेस्वारांची पलटण आणि तोफखाना इतकें सैन्य होते. यापैकीं क. डॅन यानें क. मॉन्सन यांच्या सैन्याला जाऊन मिळावें आणि हें सगळें संयुक्त सैन्य घेऊन क. मॉन्सन यानें कोटा येथें राहून तेथून जयपूरच्या आसपासच्या सर्व मुलुखांचें संरक्षण करावें, असा ज. लेक यांचा क. मॉन्सन याला हुकूम होता. परंतु त्याप्रमाणें तो वागला नाहीं. त्याला असें वाटलें कीं, होळकराचा पाठलाग करीत आपण माळव्यांत खालीं उतरलों, तर होळकरावर आपल्याला जास्त चांगली जरब बसवितां येईल. आणि त्यामुळें तो अखेरीस आपल्या सगळ्या सैन्यासह गोऱ्यात पडला. यशवंतराव होळकरापाशीं पैसा नाहीं व त्याच्या-जवळ शिपाई लोकही पुरेसे नाहींत, अशा बातम्या इंग्लिश सेनापतींच्या कानावर आलेल्या होत्या. त्याच्या सैन्यांत फार दुर्दशा झालेली आहे आणि तेथें सगळीं अवयवस्थी आहेत, शिपाई लोकांना देण्याला होळकराजवळ पुरेसे पैसे नाहींत, तेव्हां तो सैन्याची जमवाजमव करून आपल्यावर उलट ह्हा करण्याला कोठून समर्थ होणार, अशाही भ्रमामध्ये इंग्लिश सेनापति होते. शिवाय यशवंतराव होळकराच्या सैन्यांतील शिपायांना लांच देऊन त्यांना फोडण्याचें कामहि इंग्लिशांकडून चाललेलेंच होतें. विलायतेंतील कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सच्या सीक्रेट कमिटीला गव्हर्नर जनरलनें ता. २४ मार्च १८०५ रोजीं जो एक खलिता पाठविला, त्यामध्ये शिंदे आणि होळकरांच्या लष्करांतील लोकांना फोडण्याविषयीं गुजराथच्या सैन्या-वरील मुख्य क. मरे आणि गव्हर्नर जनरल मार्किंस वेलस्ली यांच्या दरम्यान जीं कांहीं प्रश्नोत्तरें चाललेलीं होती, त्यांच्याबद्दलचा ढळढळीत उल्लेख पुढील उताऱ्यामध्ये आढळून येतो. तो उतारा असाः—

Colonel Murray having submitted to the Governor-General several questions relative to the extent to which he might be permitted to encourage desertion among the adherents of Jeswant Rao Holkar, and to offer to them employment in the service of the Allies, and to what extent he might make pecuniary advances to the servants of Doulat Rao Scindhiah for the purpose of enabling them to act with vigour and exertion, the Governor-General in Council deemed it to be advisable to furnish Colonel Murray with instructions on those several questions.

परंतु इंग्लिशांची आंतून होळकराचे लोक फौडण्याविषयीं जरी अशीं कारवाई चाललेली होती तरी ईश्वराच्या कृपेनें या वेळीं होळकराला कांहीं कमी पडलें नाहीं. त्यानें पैसा कोठून जमविला, हें त्यानें क. मॉन्सन, लॉर्ड लेक किंवा मार्क्स वेलस्ली, यांना सांगितलें नाहीं, हे खरे; पण इंग्लिशांशीं लढण्याकरितां आणि आपलें स्वातंत्र्य सुरक्षित ठेवण्याकरितां त्यानें कोठून तरी, पण पुष्कळ पैसा जमा केला. आणि त्यानें लागतांल तितके लोक आपल्याभोवतीं जमा केले. लढवय्ये लोकांना त्या वेळीं कांहीं तोटा नव्हता, जो कोणी पगार देऊन शिपाईगिरीच्या कामावर बोलविल त्याच्याकडे जाण्याकरितां त्या वेळीं देशामध्ये लाखों लोक तयार होते. व शिवाय शिपायांच्या लढाया संपून त्याच्याशीं तह झालेला असल्यामुळे दौलतराव शिंद्यानें आपल्या पलटणींतून जे शिपाई कमी केले, तेच वस्तुतेक शिपाई होळकराच्या पलटणींतून येऊन दाखल झाले; आणि अशा रीतीनें होळकराच्या लष्कराची तयारी झाली. व शिवाय आधींच त्यांचे लष्कर फार मोठें होतें. पण त्याचें मन त्याच्या लष्कराहूनहि मोठें होतें. आणि युद्धामध्ये जे विजय मिळत असतात, ते लष्कराच्या मोठेपणावर अवलंबून नसून मनाच्या मोठेपणावर नहमीं अवलंबून असतात. मी शत्रूशीं लढाई करून शत्रूला जिंकून, ही महत्त्वाकांक्षा ज्याच्या मनामध्ये असे, तोच शत्रूशीं लढाई करण्याला उद्युक्त होतो. आणि त्यालाच परमेश्वर लढाईत विजय देतो. आणि हें जे सर्व वळापेक्षां जास्त मोठें असें मान्यिक बळ, ते यशवंतराव होळकराच्यापाशीं फार मोठ्या प्रमाणात असल्याकारणानें त्याच्या हातून या वेळीं हिंदुस्थानच्या सर्व इतिहासामधील अत्यंत अद्वितीय अशीं घडसाचीं कृत्ये घडून आलीं.

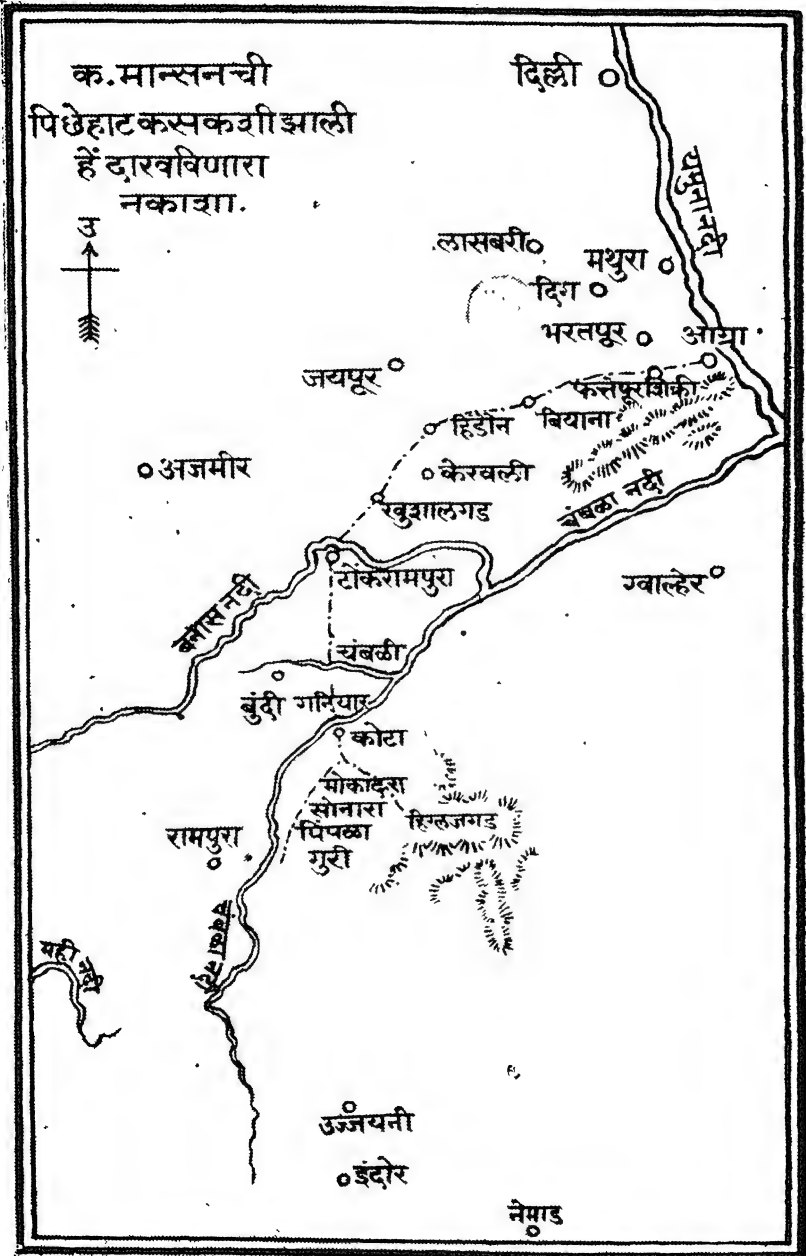
अजमीर, जयपूर, बगैरे ठिकाणावर यशवंतराव होळकर स्वान्या करीत असतां तिकडून त्याला माळव्यामध्ये हुसकून लावून मॉन्सन यानें उत्तरेकडून आणि क. मरे यानें दक्षिणेकडून मध्ये त्याला कोंडण्याचा विचार केला होता. परंतु त्याची ती मसकत यशवंतराव होळकरानें चालूं दिली नाहीं. या दोन सैन्यांच्या मध्ये सापडल्यानगर त्या सैन्यापैकीं कोणत्या तरी एका सैन्याची फळी फोडून बाहेर पडण्याशिवाय यशवंतराव होळकराला दुसरा मार्गच नव्हता. व उत्तरेकडे त्याचें खरं रणक्षेत्र असल्यामुळे तिकडेच जाण्याचा त्याचा खरा इरादा होता. परंतु जिकडे खरोखर जावयाचें असेल तिकडची बातमी मुळीच बाहेर फुटून देतां जिकडे जावयाचें नाहीं तिकडची खोटीच हूल उठवून शत्रूला फसवण्याचें आणि आपला कार्यभाग सहजासहजी साधून घ्यावयाचा, ही जी राजकारणांतील गनिमी काव्याची एक नेहमींची साधी युक्ति, ती यशवंतराव होळकर यानें या वेळीं मोठ्या शिताफीनें उपयोगामध्ये आणिली. त्याला जरी वास्तविक उत्तरेकडे मथुरा, आग्रा, दिल्ली, या शहरांवरच चाल करून जावयाचें होतें, तरी त्यानें अशी हूल उठविली कीं, गुजराथेंतून क. मरे हा जो उज्जनीवर चाल करून येत आहे, त्याच्यावर आपल्या सगळ्या सैन्यानिशीं जाऊन हल्ला करावयाचा ! ही बातमी क. मरे याला समजली, तेव्हां तो अगदीं घाबरून गेला. त्याच्यापाशीं नुसतें पायदळच होतें; व गायकवाडकडून जे घोडेस्वार त्याच्या मदतीला येणार होते, ते अद्यापि त्याला येऊन मिळाले नव्हते. त्यामुळे होळकराच्या सगळ्या सैन्यासमोर आपल्या या थोड्याशा पायदळ पलटणींचा निभाव लागणें शक्य नाहीं, असें जाणून क. मरे हा अगदीं गांगरून गेला. गोद्रा,

दोहद, वगैरेच्या वाटेनें वडनगरपर्यंत या वेळीं क. मरे हा येऊन पोहोचला होता; परंतु तेथे त्याला ही यशवंतराव होळकराच्या हळद्याची बातमी कळल्यावरून तो तेथून माघारा वळला आणि महीनदीच्या पाठीमागे जाऊन तेथें एक सुरक्षित जागा धरून तो राहिला. अशा रीतीनें आपल्या बंदुकीचा एकहि बार फुकट न जाऊं देतां यशवंतराव होळकराने केवळ आपल्या बुद्धिकौशल्यानें इंग्लिशाच्या एका सरदाराला मागे वळविलें. क. मरे हा आपल्या हळद्याच्या भीतीनें मही नदीच्या पाठीमागे माघारा वळून गेला, ही बातमी ऐकून दक्षिण बाजूच्या बाबतींत यशवंतराव होळकर निर्धास्त झाला. व अशा युक्तीनें आपली पिछाडी सुरक्षित करून घेऊन मग यशवंतराव होळकर उत्तरेकडील आपला शत्रु क. मॉन्सन याचा समाचार घेण्याला सिद्ध झाला.

क. डोन याने टोंकरामपुरा हें होळकराचें ठिकाण हस्तगत करून घेतल्यानंतर होळकर उत्तरेकडून दक्षिणेकडे आला, हे पूर्वी सांगितलेंच आहे. तो वरून खालीं येतां येतां वडुतेक अगदीं उज्जनीच्या जवळ जवळ आला. तेव्हां क. मॉन्सन याला असें वाटलें की, यशवंतराव होळकर आपल्या सैन्याच्या पराक्रमासुद्धें पुढें पळत मुश्या आहे, आणि आपण त्याच्या पाठोपाठ तिनके जाऊं, तिनका त्याचा सगळा मुखस सहजगत्या आपल्या ताब्यांत येईल. असें त्याला वाटले; पण यात तो फयला. कोठ्यास रहाण्याविषयी त्याला हुकूम होता. पण कोठ्याच्या दक्षिणेस सुमारे ३० मैलावर मोकंदऱ्याची खिड या नांवाचें एक ठिकाण होतें. त्या खिडीच्या आजूबाजूला उंच डोंगर असून उज्जनीकडून उत्तर दिवसुनानांत मथुरा, आग्रा, दिल्ली, वगैरे ठिकाणाकडे येण्याला या खिडीतूनच काय ती एक वाट होती. तेव्हा ही खिड आपण आपल्या ताब्यांत घेतली, तर यशवंतराव होळकराचे अगदीं नाकच आपल्या मुठींत आल्यासारखें होईल असें वाटून तो १८०४ च्या जून महिन्यांत कोठ्याहून निघून मोकंदऱ्याच्या खिडींत आला. त्या खिडींत आल्यावर तेथें तरी त्यानें थांबावें, पण तसें न करितां तो अधिक अधिकच मोहाला बळी पडत चालला. मोकंदऱ्याच्या खिडीपासून २० मैलांवर सोनारा म्हणून एक गाव आहे, तेथें जाण्याकरिता त्यानें ता. २८ जून रोजीं मुकंदऱ्याचा घाट सोडला; आणि तो सोनारा या गावीं येऊन पोहोचला. या सोनारा गावापासून जवळच हिंगलजगड या नांवाचा होळकराचा एक मजबूत किल्ला आहे. मोकंदरा घाटापासून हा किल्ला सुमारे ५० मैल अंतरावर आहे. या किल्ल्याच्या डोंगरावर हिंगलस या नांवाच्या देवीचें एक स्थान आहे. व त्यावरूनच या जिल्ह्याला हिंगलजगड असें नांव पडलेलें आहे. हें ठिकाण ईश्ट्या उत्तरेस १४० मैलांवर आहे. हा किल्ला मजबूत असून यशवंतराव होळकराकडील ८०० शिपाई आणि ३०० घोडेस्वार त्या किल्ल्यावर संरक्षणाकरितां होते. परंतु यशवंतराव होळकर हा स्वतः तेथें नव्हता. तो तेथून ४४ मैल अंतरावर दूर होता. ही संधि साधून तो किल्ला आपल्या ताब्यांत घ्यावा या हेतूनें क. मॉन्सन यानें आपल्या सैन्यापैकी कांहीं पलटणी मेजर सिंकेअर याच्या हाताखालीं देऊन पाठविल्या. व त्या लोकांनीं तो किल्ला ता. २ जुलै १८०४ रोजीं संध्याकाळीं हस्तगत केला. हा किल्ला हस्तगत झाल्यानंतर क. मॉन्सन हा पुढें पिंपळा या नांवाच्या घाटांतील एका गांवापर्यंत चाल करून गेला. हें गांवही मोकंदऱ्याच्या खिडीपासून सुमारे ५० मैल

अंतरावर आहे. म्हणजे ज्या क. मॉन्सनला लॉर्ड लेफ्ट यांनी कोटयास राहण्याला सांगितलें होतें, तो कोट्यापासून ३० मैल मोकंदरा घाट आणि मोकंदरा-यापासून ५० मैल पिंप-
 ब्याचा घाट, असे मिळून एकंदर ८० मैल आपण होऊन यशवंतराव होळकराच्या घशामध्ये
 उतरला. या त्याच्या सर्व हालचाली होईपर्यंत यशवंतराव होळकर अगदी स्वस्थ होता. व क.
 मॉन्सन काय काय करीत आहे, हें तो मुकाब्याने पहात होता. एका लहानशा युक्तीने
 त्याने क. मरे याला तर मागे महीनदीच्या पलीकडे पळवून लाविलेंच होतें, व आतां या
 ईप्रजांच्या दुसऱ्या कर्नलला आपल्या राज्यांतून कसे हांकलून लावावयाचें याच्याबद्दलच्या
 योग्य संघोची तो कर्तृत्ववान् यशवंतराव होळकर वाट पहात बसला होता. व या दृष्टीनें
 पहातां अतिशय अडचणीच्या घाटांतून आणि डोंगरांतून पावसाळ्यांतील पाण्यानें भरलेले
 लहानमोठे नदीनाले ओलांडून-क. मॉन्सन हा जितका जितका आंत आंत आणि खोल
 खोल खड्ड्यांत येईल, तितकें तितकें तें यशवंतराव होळकराला पाहिजेच होतें. त्याप्रमाणें
 त्यानें त्याला भरपूर आंत येऊं दिलें. आणि मग यशवंतराव होळकर त्याच्यावर सापा-
 सारखा उलटला ! आता हा चांगलाच अडचणींत सांपडला आहे आणि आतां याची लांडगे-
 तोड करण्याला आपल्याला आयतीच चांगली संधि सांपडली आहे, असें पाहून यशवंत-
 राव होळकर आपल्या प्रचंड सैन्यानिशी त्याच्यावर तुटून पडण्याकरितां निघाला. या
 वेळीं यशवंतराव होळकर हा चंबळा नदीच्या पश्चिमेकडील बाजूला रामपुऱ्यापासून सुमारे
 २५ मैलांच्या अंतरावर होता. तेथून निघून रामपुऱ्याच्या जवळ चंबळा नदी उतरून तो
 आपल्या सर्व सैन्यासह आणि तोफखान्यासह अलीकडच्या बाजूला आला. हें जें रामपुऱ्याचें
 शहर आहे, तें इंदूरच्या राज्यांतील एक जिल्ह्याचें मोठें ठिकाण असून पूर्वी रामपुरा म्हणून
 जें एक नांव वर आलेलें आहे, त्याच्यापासून हें निराळें आहे. त्याला टोंकरामपुरा असें
 म्हणतात. जयपूरच्या दक्षिणेस जें टोंक संस्थान आहे, त्या संस्थानांतील टोंकरामपुरा हें
 एक शहर असून तें बनास नांवाच्या एका नदीच्या जवळ आहे. व इंदूर संस्थानांत चंबळा
 नदीच्या जवळ असलेला रामपुरा आणि टोंक संस्थानांत बनास नदीच्या जवळ असलेला
 रामपुरा यांच्यामध्ये सुमारे १२५ मैलांचें अंतर आहे. हीं दोन्हीहि गांवे या प्रकरणांमध्ये आलेलीं
 आहेत. त्यांमध्ये घोटाळा होऊं नये म्हणून त्यांच्यांतील हा फरक लक्षांत ठेवणे जरूर आहे.
 पूर्वी क. डॅन यानें टोंकरामपुरा येथील होळकराचा किल्ला ता. १५ मे रोजी सर करून
 घेतला. व तेथून होळकराचा पाठलाग करीत निघालेलें इंग्लिशांचें सैन्य सुमारे पावणेदोन
 महिन्यांच्या अवधीमध्ये ता. ७ जुलै १८०४ पर्यंत होळकराच्या राज्यांतील चंबळा नदीच्या
 कांठचें जें रामपुऱ्याचें दुसरें शहर त्याच्या जवळ येऊन ठेपलें होतें. या सैन्याचा समाचार
 घेण्याकरितां होळकरहि आपलें सैन्य घेऊन चंबळा नदीच्या पूर्वेच्या बाजूला आला. इतके
 दिवस आणि इतक्या लांबपर्यंत आपण होळकराच्या राज्यांत चाल करून येत असतां त्यानें
 आपल्याला कोठेंच अडथळा केला नाही, तेव्हां आपल्या प्रचंड आणि अजिंक्य अशा ईप्रजी
 सामर्थ्यापुढें होळकर दबून गेला, असें ज्या क० मॉन्सन याला इतका वेळपर्यंत वाटत होतें,
 त्यानें होळकराच्या हालचालींची ही बातमी जेव्हां ऐकली, तेव्हां तो अगदीं घाबरून गेला.
 त्याच्या जवळची अन्नसामग्री संपून गेलेली होती. व त्याच्या सैन्याला फक्त दोन किंवा

तीन दिवस पुरेऊ इन्केच धान्य काय तें शिक्क होतें. तेव्हां आपण रामपुऱ्यास जाऊन पोहोचलो, तर तेथें आपल्याला धान्याचा पुरवठा करून घेतां येईल, असें त्याला वाटले; आणि म्हणून ता. ७ जुलै रोजीं सकाळीं पिंपळ्याच्या घाटांतून निघून रामपुऱ्यापासून ७ मैलांवर असलेल्या गुरी या नांवाच्या एका खेडेगांवामध्ये त्याने त्या रात्री मुकाम केला.

रामपुऱ्याजवळील गुरी हें क. मॉन्सन याच्या प्रगतीचें शेवटचें ठिकाण होय. याच्या पुढें तो जाऊं शकला नाहीं. येथून यशवंतराव होळकर यानें केलेल्या पाठलागापुढे त्याला पिछेहाट करावी लागली. ही त्याची पिछेहाट गुरीपासून तों मोकंदरा, कोटा, टोंकरामपुरा, खुशालगड, या मार्गानें थेट आग्र्यापर्यंत सुमारे दोन सव्वादोनशें मैलांपर्यंत ता. ८ जुलै १८०४ पासून तों ता. ३१ आगस्टपर्यंत सुमारे पावणेदोन महिने एकसारखी चाललेली होती. या अवधीमध्ये यशवंतराव होळकरानें जो पराक्रम गाजविला, तो हिंदुस्थानच्या इतिहासामध्ये अवर्णनीय होऊन राहिलेला आहे. असई, आरगाव, अलीगड, दिश्री, लासवारी, वगैरे ठिकाणच्या विजयांनीं इंग्लिश लोक या वेळी चहून गेलेले होते. परंतु यशवंतराव होळकरानें आपल्या अतुल पराक्रमानें त्यांचा चांगलाच नशा उतरला. आणि दौलतराव शिंद्याच्या पराभवांनीं हिंदुस्थानी लोकांच्या पराक्रमाला जो एक प्रकारचा कलंक लागला होता, तो यशवंतराव होळकरानें आपल्या या गनिमी काव्याच्या कर्तवगारीनें पूर्णरुपेनें धुवून काढिला. क. मॉन्सन याच्या हाताखालच्या इंग्रजी सैन्याची आणि सामानसुमानाची पूर्णपणे नासाडी करून यशवंतराव होळकरानें इंग्लिशांना वर तोड काढण्याला कोठें जागाच ठेविली नाहीं. त्यानें इंग्लिशांची घमेड उतहून टाकली. आणि या त्याच्या कृत्यामुळें हिंदुस्थानांत चोहोकडे त्याचा बोलबाला सुरू झाला. हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील प्रत्येक लढाईमध्ये पहावें तर, जेथें तेथें इंग्लिशांचा जय आणि इंडियन लोकांचा पराजय, हा निकाल ठरलेला; पण हे ठराविक निकाल यशवंतराव होळकरानें आपल्या शौर्यानें या वेळी मोडून टाकिले. यशवंतरावानें सर्व इंडियन लोकांच्या आणि राजांच्या मनांत नवीन स्फूर्ति उत्पन्न केली. आणि अजूनहि आपण इंडियन लोक आपलीं राज्ये परत जिंकून घेऊं शकूं, असें प्रत्येकाला वाटूं लागलें. यशवंतराव होळकरानें क. मॉन्सन याच्या सैन्याचे हालहाल करून आणि त्याच्या शिपायांचे बळी घेऊन त्याला आपल्या मुलखांतून बाहेर घालविले, या गोष्टींशीं तुलना करण्याला यूरोपच्या अर्वाचीन इतिहासामध्ये इतक्याच पराक्रमाचें असें फक्त रशियाचें एकच उदाहरण आहे. इकडे हिंदुस्थानांत इ. स. १८०४ मध्ये क. मॉन्सन हा जसा होळकराच्या मुलखामध्ये जबरदस्तीनें शिरला होता, त्याचप्रमाणें पुढें अणखी सुमारे १११० वर्षांनीं नेपोलियन आपल्या हाताखालीं एक प्रचंड सैन्य घेऊन रशियामध्ये शिरला होता. त्याला रशियन लोकांनीं ज्याप्रमाणें आपल्या मुलखांतून घालवून लाविलें, त्याचप्रमाणें यशवंतराव होळकरानें क. मॉन्सन याची वाट लाविली. नेपोलियनला रशियांतून घालवून लावण्याच्या कामीं रशियन लोकांना ज्याप्रमाणें रशियांतील हिवाळ्याने मदत केली, त्याप्रमाणेंच क. मॉन्सन याला माळव्यामधून हांकलून लावण्याच्या कामीं हिंदुस्थानांतील पावसाळ्यानें आपल्या हिंदुस्थानांतील लोकांना मदत केली. हिंदुस्थानांतील पावसाळा मोठा जबर असतो व त्या ऋतूमध्ये सर्व सैन्याच्या हालचाली बहुधा बंद ठेवण्यांत येतात.

व त्या कारणामुळेच तुम्ही चार महिने कोठ्याला सुकाम करून तेथून होळकराचा वर येण्याचा मार्ग अडवून ठेवावा, अशी ज. लेक याने क. मॉन्सन याला ताकीद दिली होती. परंतु ती न जुमानतां जुलैच्या, म्हणजे भर आषाढश्रावणाच्या, महिन्यांत क. मॉन्सन हा माळव्यांतील मोठमोठे डोंगर, घाट, नद्या आणि नाले उतरून होळकरावर हल्ला करण्याकरितां गेला. परंतु भर पावसाळ्यामध्येही आपले जे हे उद्घन आणि अतिक्रमण झाले, त्याचा अपमान माळव्यांतील लहान लहान नद्यांनाही सहन झाला नाही. आणि त्यांनी ठिकठिकाणी क. मॉन्सनच्या सैन्याला वाट न देण्याच्या आणि अडवण्यांत अडवून धरण्याच्या कामी यशवंतराव होळकराला मदत केली. या मोहिमेंत चंबळ्या, चंबली आणि बनस, या तीन नद्यांनी तर इंग्लिशांचे जितकें नुकसान केलें, तितकें त्यांचे नुकसान मोठमोठ्या सेनापतींनाही करतां आले नसतें. या नद्यांनीं एकहि तोफ इंग्लिशांच्या सैन्यावर न उडवितां इंग्लिशांच्या किती तरी तोफा आपल्या चिखलांत आणि पाण्यांत बुडवून निरुपयोगी करून टाकल्या. आणि या नद्यांनीं इंग्लिशांच्या एकाहि शिपायावर बंदूक न झाडतां त्यांच्या कितीतरी शिपायांना आपल्या प्रवाहामधून वाहवून थेट यमुना नदीच्या पाण्यामध्ये नेऊन सोडिलें. क. मॉन्सन याच्या सैन्याची या वेळीं जी पिछेहाट चालली होती, त्यात त्या सैन्यातील शिपायांना यशवंतराव होळकराच्या लष्करांतील बंदुकांच्या गोळ्या आणि पावसाच्या धारा या दोन्हीहि सारखाच मार देत होत्या. अशा प्रकारच्या या पावसाळी हवेचा फायदा घेऊन तर यशवंतराव होळकराने इंग्लिशांच्या फौजेला जेरीस आणलेंच होतें. पण त्याशिवाय त्यानें अणखीहि कारणें उपस्थित केलीं होती. नेपोलियनच्या सैन्याला कोठेंहि दाणा-वैरण मिळूं नये, म्हणून रशियन लोकांनीं ज्याप्रमाणें आपले गांवचे गांव जाळून टाकिले होते, त्याप्रमाणे इंग्लिशांचे सैन्य ज्या मुलखांतून जावयाचें त्याच्या आसपासचीं गांवे होळकरानें आपल्या लूटफाटीनें उजाड करून टाकिलेलीं होती. त्यामुळें इंग्लिशांना अन्नसामग्री मिळण्याचीही अतिशय पंचाईत पडूं लागली. आणि त्यामुळें पावसांत भिजून थंडीनें कुडकुडावें आणि अन्नावांचून भुकेनें तडफडावें, असा इंग्लिश सैन्यांतील शिपायांवर यशवंतरावानें प्रसंग अणून सोडिला होता. इंग्रजांचा दाहगोळा पावसांत भिजून गेला. तोफा चिखलांत रतून राहिल्या त्या बाहेर निघेनात. आणि त्यांचें सामानसुमान नद्याच्या पुरांनीं किती तरी ठिकाणीं वाहून गेलें. अशा स्थितींत होळकराच्या सैन्यांतील शिपाई तर इंग्लिशांना सडकून चोप देतच होते, पण त्याशिवाय होळकराच्या सैन्यातील नव्हेत असे आजूबाजूच्या डोंगराळ प्रदेशांतील भिल्ल वगैरे रानटी लोकहि इंग्लिशांच्या सैन्यावर हल्ले करूं लागले व त्यांचें सामानसुमान पळवून नेऊं लागले. अशी इंग्लिशांची या वेळीं फारच दुर्दशा झालेली होती. अशा स्थितींत त्यांच्या मदतीला दुसरा कोणी येईल, तर तीहि आशा उरलेली नव्हती. पूर्वी जेव्हां इंग्लिशांची चलती होती, तेव्हां आजूबाजूचा जो तो नेटिव्ह राजा इंग्लिशांना मदत करण्याकरितां पुढें येत होता. कोठ्याच्या राजानें पूर्वी क. मॉन्सन याच्या मदतीला आपलें कांहीं सैन्य दिलें होतें, व मी कांहीं सैन्य पाठवितों असें जयपूरच्या राजाचेंहि आश्वासन होतें. पण क. मॉन्सन चंबळ्या नदीपासून माधारा वळून मागे पळत सुटला, त्या वेळीं त्याचा पाठलाग करतांना यशवंतराव होळकरानें आजूबाजूच्या

राजावर आपली इतकी जरब बसविली की, त्यापैकी एकहि राजा इंग्लिशांना मदत करण्याकरिता पुढे आला नाही. ज्या कोठ्याच्या राजाने क. मॉन्सनला पूर्वी सैन्याचा पुरवठा केला होता, त्याच कोठ्याला ता. १२ जुलै १८०४ रोजी क. मॉन्सन हा ज्या वेळी पळता पळता मुक्कामाला आला, त्या वेळी कोठ्याच्या राजाने यशवंतराव होळकराच्या भीतीने इंग्लिशांना आपल्या शहरामध्ये आश्रयाला येऊ दिले नाही; इतकेच नव्हे तर त्याने त्यांना अबसामग्रीचा पुरवठा करण्याचेहि साफ नाकारले. त्याचप्रमाणे जयपूरच्या राजाचीहि तीच वाट लागली. आमच्या जयपूरच्या राज्यांतील खुशालगड या ठिकाणी तुम्ही येऊन पोहोचला असता, आमच्या ५ पलटणी आणि २० तोफा तुम्हांला तेथे येऊन मिळतील, असा जयपूरच्या राजाचा क. मॉन्सन याला निरोप आलेला होता; परंतु क. मॉन्सन हा पळ काढता काढता जेव्हा खुशालगड येथे अत्यंत हालअपेष्टांच्या स्थितीमध्ये प्रत्यक्ष येऊन पोहोचला, तेव्हा तेथे त्याला काय दिसले ? तेथे त्या पलटणीहि नव्हत्या आणि त्या तोफाहि नव्हत्या. त्या तेथे येऊन आर्धाच निघून गेल्या होत्या, असे मॉन्सनला कळले. असो. खुशालगड येथे जयपूरच्या राजाची मदत तर मॉन्सनला मिळाली नाहीच, पण दुसऱ्या एका नेटिव्ह संस्थानिकाच्या लष्कराकडून त्याच्यावर एक जबरदस्त संकट मात्र खुशालगड येथे ओढवले. दौलतराव शिंदे हा जो इंग्लिशांचा कालचा शत्रु होता. तो मुर्जी-अंजनगांवच्या तहाने आज इंग्लिशांचा मित्र झालेला होता; व ज्या दौलतराव शिंद्याचे सैन्य काल इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढत होते, ते त्याने आज इंग्लिशांच्या बाजूने होळकराच्या विरुद्ध लढण्याकरिता पाठविले होते, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. परंतु हद्दयाला भिनलेली शत्रुते ही तहांच्या तकलादी अटींनी खऱ्या मित्रत्वामध्ये केव्हाहि परिणत होत नसतात. दौलतराव शिंद्याकडून क. मॉन्सनच्या सैन्याबरोबर आलेले बापूजी शिंदे हे आर्धाच इंग्लिशांची बाजू सोडून होळकराला जाऊन मिळाले होते. परंतु खुशालगड येथे दौलतराव शिंद्याचे दुसरे सरदार, सदाशिव भाऊ बक्षी, यांच्या हाताखाली शिंद्याचे एक बरेच मोठे लष्कर येऊन उतरले होते. व ते आपल्या मदतीकरिताच शिंद्याने पाठविले असले पाहिजे, अशी क. मॉन्सन याची समजूत होती. पण तीहि चुकीची ठरली. आणि तेही सैन्य इंग्लिशांवरच उलटले. या अनेक उदाहरणांवरून यशवंतराव होळकराने त्या वेळी सगळीकडे आपली किती जरब बसविली होती, याची चांगलीच कल्पना येण्यासारखी आहे. नेटिव्ह राजे हे आपले दोस्त आहेत आणि ते आपल्याशी नेहमी इमानाने वागतील, अशी इंग्लिश राज्यकर्ते पुष्कळ वेळां फुशारकी मारीत असतात. परंतु हे म्हणणे व्यर्थ आहे. नेटिव्ह राजे झाले काय किंवा दुसरे कोणी झाले काय, या सगळ्या ताज्या घोड्याच्या गोमाशा आहेत. यांत इमानदारीचा अगदी थोडा अंश असून हे सगळे राजे सत्तेचे आणि जबरदस्तीचे गुलाम आहेत. क. मॉन्सन जोरांत होता, तेव्हा हे त्याला मदत करण्याला धांवत होते, आणि आतां यशवंतराव होळकराने आपली मर्दुमकी गाजविली, त्या वेळी तेच सगळे नेटिव्ह राजे यशवंतरावाला वचकू लागले. व त्याला मदत करण्याकरिता पुढे सरसावू लागले. सारांश, हा सगळा कर्तबगारीचा आणि मनुष्यकीचा खेळ आहे.

या वेळी यशवंतराव होळकराने आपल्या बहादरीने इंग्लिशांच्या बाजूच्या नेटिव्ह

राजांनाच फक्त आपल्याकडे ओढून घेतलें होते असें नसून, इंग्लिशांच्या हाताखालील नेटिव्ह पलटणींतील शिपायांचींहि अंतःकरणें त्यानें आपल्या पराक्रमानें आपल्याकडे आकर्षण करून घेतलीं होती. ता. १४ आगष्ट १८०४ रोजीं टोंकरामपुऱ्याहून आम्हांकडे पिछेहाट करण्याला क. मॉन्सन यानें सुखात केली, त्याच्या आधींच बापूजो शिंदे वगैरे सरदार आपल्या हाताखालील शिपायांसह होळकराला जाऊन मिळाले होते. पण टोंकरामपुऱ्याच्या मुक्त मानंतर इंग्लिशांच्या पलटणींतील शिपाई लोकहि इंग्लिशांचा पक्ष सोडून होळकराला येऊन मिळू लागले. मेजर फ्रिय याच्या हाताखालील पुष्कळ घोडेस्वार मुक्कामामुक्कामाला होळकराच्या छावणींत येऊन दाखल होऊं लागले होते. आणि खुशालगड येथें तर जे शिपाये सदशिवराव भाऊ वक्षीच्या हाताखालील लोक मॉन्सनला मिळावयाचे होते, ते तर त्याला मिळाले नाहींतच; पण खुद्द मॉन्सनच्या हाताखालील चौदाव्या पलटणींतील शिपाई मात्र त्याची नोकरी सोडून यशवंतरावाच्या पक्षाला येऊन मिळाले. असई, अलीगड, वगैरे ठिकाणाच्या लढायांतून आपण असें पाहिलें कीं, शिपायांच्या पलटणींना इंग्लिशांनीं लांच दिले आणि त्यामुळें शिपायांच्या पलटणी इंग्लिशांना जाऊन मिळाल्या. पण येथें आपण त्याच्या अगदीं उलट देखावा पहात आहों. येथें होळकरानें इंग्लिशांच्या पलटणी फितबिण्याकरितां एक कवडीहि खर्च केली नाहीं; आणि तरीहि इंग्लिशांच्या पलटणींतील शिपाई लोक आपण होऊन होळकराच्या सैन्यांत सामील होऊं लागले, हा कशाचा परिणाम आहे ? हा सगळा केवळ यशवंतराव होळकराच्या एका पराक्रमाचा परिणाम आहे. हा राजा आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याकरितां मोठ्या हिंमतीनें लढत आहे, असें पाहिल्यानंतर कोणाचीं अंतःकरणें त्याच्या पक्षाकडे धांव घेतल्यावांचून राहाणार आहेत ? देशांतील सर्व लोक आणि सर्व पैसा आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं लढण्याकरितां जो जीवावर उदार होऊन उभा रहातो, त्याचाच आहे. त्याला कशाचीही उणीव नाहीं. सर्व लोक आपली भक्ति आणि आपली शक्ति त्याच्या चरणां वाहून त्याच्या जीवाला जीव देण्याकरितां तयार होतात. यशवंतराव होळकर हा त्या वेळीं अशा प्रकारचा एक पराक्रमी पुरुष निघाला. आणि त्यामुळें सर्व शिपाई त्याच्या पक्षाकडे वळू लागले. नेपोलियन बोनापार्ट हा आपल्या शिपायांना जो इतका प्राणप्रिय झाला होता, तो देखील त्याच्या अंगच्या याच गुणामुळें होय. चंबळानदीपासून बनासनदीपर्यंत आणि मोकंदच्याच्या खिंडीपासून तों विद्यानाच्या खिंडीपर्यंत ता. ८ जुलैपासून ता. २८ आगष्टपर्यंत एकसारखा सुमारे पावणेदोन महिने मॉन्सनचा यशवंतराव होळकरानें जो पाठलाग केला, त्या सगळ्या पाठलागामध्यें यशवंतराव हा आपल्या सैन्याबरोबर हजर होता; आणि प्रत्येक लढाईत आपल्या सैन्याबरोबर तो लढत होता. आपण खुशाल मखमालीच्या गाथांवर लोळत राहून आणि सेनापतीच्या कामावर दुसरे सरदार नेमून वाऱ्यावर वरात आणि भुसावर चिठी अशा रीतीनें त्यानें हा पाठलाग केला नाहीं. जेथून तोफेंतून गोळे फेकले जात होते, तेथें यशवंतराव हजर होता आणि जेथें इंग्लिशांच्या तोफांचे गोळे येऊन पडत होते तेथेही यशवंतराव हजर होता. तो घोड्यावर बसून आपल्या घोडेस्वारांबरोबर दौड करीत होता; आणि आपल्या पायदळाबरोबर पायांन शत्रूच्या गोटांत घुसून त्यांच्या पलटणी कापून काढीत होता. तो पावसांत भिजत होता, चिखलांत

रुतत होता आणि थंडीने कुडकुडत होता; पण इतक्याहि संकटांतून तो शत्रूला जेरीस आणीत होता. क. मॉन्सन पुढे आणि यशवंतराव होळकर त्याच्या पाठीमागे, अशी ही लांडगेतोड यशवंतरावाने एकसारखी सुमारे २०० मैलपर्यंत चालविली होती. इंग्लिशांचे सैन्य दमून-भागून विश्रांतीसाठी कोठे तळ देऊ लागले, की तेथून त्यांना हुसकून लावण्याकरिता होळकराचे घोडेस्वार तेथे आलेच. इंग्लिशांचे शिपाई एखादी पाण्याने दुथडी भरून चाललेली नदी उतरून जाण्याचा प्रयत्न करू लागले, की त्यांना त्या नदीमध्ये जलसमाधि देण्याकरिता होळकर आपल्या शिपायांसह त्या नदीच्या कांठी नेमका हजर. इंग्रजांना मागे पळतांना आधी कोठे रसद मिळतच नव्हती, पण यदाकदाचित् कोठे मिळालीच, तर ती त्यांच्यापासून लुटून घेण्याला यशवंतरावाच्या घोडेस्वारांनी त्यांना गराडा दिलाच. अशा दक्षनेने यशवंतराव होळकर या वेळी लढत होता. बुंदेलखंडांत याच सुमाराला यशवंतरावाने आपला सरदार अमीरखान याला पाठविले होते, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. तो अमीरखान बुंदेलखंडांत आणि यशवंतराव होळकर माळव्यात, अशा दोघांनी दोहोकडून मिळून या वेळी इंग्लिशांच्या तोंडचे पाणी पळविले होते. व हिंदुस्थानातील सर्व मुत्सदी आणि राजकारणी लोक यशवंतरावाकडे मोठ्या कौतुकांने आणि मोठ्या आशेने पाहू लागले होते. दक्षिणेकडून येणारा क. मरे याला त्याने एका साध्या युक्तीनेच भेवडावून माघारें लाविले होते. आणि क. मॉन्सन याच्याशी तर प्रत्यक्ष लढाया करूनच त्याने त्याला इतकी दशहत बसविली होती की, त्यामुळे क. मॉन्सन हा एकदां जो पळू लागला, तो होळकराशी तोंडाला तोंड देऊन लढण्याकरिता फारच थोडा उभा राहिला. पाठीवर होळकर आला की, मॉन्सनसाहेब पुढे निघालाच. असे शौर्य क. मॉन्सन याने या लढाईत ठिकठिकाणी दाखविले ! यशवंतराव होळकराने या वेळी इंग्लिशांच्या विरुद्ध जो पराक्रम गाजविला, तशा प्रकारच्या पराक्रमाचे वर्णन करण्याचे प्रसंग इंडियन इतिहासकारांना फारच थोडे सांपडतात, व त्यामुळे अशा वीर पुरुषांचे जितके वर्णन करावे तितके थोडेच होईल, असे कोणालाहि वाटणे अगदी सहाजिक आहे. आपल्या पूर्वीच्या इतिहासांत यशवंतराव होळकराच्या तोडीचे फक्त एकच उदाहरण आहे; आणि ते धनाजी जाधव आणि संताजी घोरपडे यांचे होय. अवरंगजेब बादशाहा आपले मोठे थोरले सैन्य घेऊन महाराष्ट्रामध्ये आला व त्याने संभाजीचा खून केला, या शोकजनक गोष्टीनंतर धनाजी आणि संताजी या दोघां वीर पुरुषांनी मिळून अवरंगजेबाच्या अवाढव्य सैन्याची मराठ्यांच्या गनिमी काव्याच्या लढाईने जी दुर्दशा उडविली ती आणि क. मॉन्सन यांच्या सैन्याची यशवंतराव होळकराने जी दुर्दशा उडविली ती, अशी ही हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील दोन उदाहरणे अत्यंत स्फूर्तिदायक आणि वीर्योत्पादक आहेत, यांत संशय नाही.

यशवंतरावाने या वेळी अलोट धैर्याची जी अनेक कृत्ये केली, त्यांचे हे सामान्य वर्णन याप्रमाणे येथपर्यंत देण्यांत आले आहे. आतां त्या गोष्टीच्या विशेष वर्णनाकडे आपण वळू. क. मॉन्सन हा कोठ्याहून निघून चंबळा नदीच्या कांठच्या रामपुऱ्याच्या जवळ येऊन पोंचेपर्यंत त्याच्या ज्या हालचाली झाल्या, त्या पुढील कोष्टकावरून थोडक्यांत चांगल्या लक्षांत घेण्यासारख्या आहेत.

सेनापतीचें नांव	ठिकाणाचें नांव	दोन ठिकाणां-मधील अंतराचें मैल	तारीख	वर्णन
क. मॉन्सन	कोटा		जून	
व. क. डॉन	मोकंदरा	कोटा ते मोकंदरा ३० मैल	२८ जून	मोकंदरा सोडतो
	सोनारा	मोकंदरा ते सोनारा २० मैल		
सिक्रेअर	हिंमलजगड	मोकंदरा ते हिंमलजगड ५० मैल	२ जुलै	हस्तगत करतो
क. मॉन्सन	पिंपळा			
	गुरी	पिंपळा ते गुरी १८ मैल	७ जुलै	येथून क. मॉन्सन ता. ८ जुलै रोजी परत फिरतो
	रामपुरा	गुरी ते रामपुरा ७ मैल		

या वरील कोष्टकांत दाखविल्याप्रमाणें क. मॉन्सन हा ता. ७ जुलै रोजी गुरी येथें येऊन पोचल्यानंतर होळकर चंबळा नदी उतरून अलीकडच्या काठावर आल्याची बातमी त्याला रात्री ९ वाजतां कळली. याच ठिकाणी त्याला दुसरीहि अशी बातमी कळली की, क. मरे हा जो आपल्या मदतीला दक्षिणेकडून येणार होता, तो पुढें येऊं शकत नसून त्यानें आपला मोर्चा मही नदीच्या पाठीमागे वळविला आहे. याशिवाय आणखी एक अशी स्थिति होती की, क. मॉन्सन याच्या जवळची अन्नसामग्री फक्त दोन दिवसांपुरतीच उरलेली होती. रामपुराला आपण गेलों म्हणजे आपल्याला तेथें अन्नसामग्री पुष्कळ मिळवितां येईल, असा त्याचा अंदाज होता. परंतु रामपुरा मागे टाकून आणि चंबळा नदी उतरून होळकर आपल्यावर स्वारी करण्याकरितां येत आहे, असें जेव्हां त्यानें पाहिलें, तेव्हां त्याचा धीर खचून गेला. क. मरे मदतीला येत नाही; हिंमलजगड घेण्याकरितां गेलेलें सैन्य येऊन मिळणार होतें तें मिळालें नाहीं; अन्नसामग्री जवळ नाहीं; आणि होळकराचे सैन्य फार मोठे असल्यामुळे त्याच्याशीं तोंड देण्याची ताकद आपल्यामध्ये नाहीं;

या भयंकर स्थितीचे चित्र क. मॉन्सन याच्या डोळ्यांपुढे उभे राहून त्याने परत फिरण्याचा निश्चय केला. त्याच्या सैन्याबरोबर शिंद्यांचे सरदार बापूजी शिंदे हे होते. त्यांनी परत फिरण्याचा सल्ला दिला, म्हणून क. मॉन्सन हा माघारा फिरला, असे कित्येक इंग्रजी ग्रंथकारांचे म्हणणे आहे. बापूजी शिंदे हा आतून यशवंतराव होळकराला फितुर होता आणि म्हणून त्याने मॉन्सनला मुद्दाम असा सल्ला दिला, असा इंग्लिशांचा आक्षेप आहे. दौलतराव शिंदे हा होळकराच्या विरुद्ध इंग्लिशांना मदत करण्याला तहाच्या अटीपलीकडे मनापासून फारसा उत्सुक होता असे नाही, व ही गोष्ट त्याच्या सरदारांच्या वर्तनावरूनहि दिसून येते. शिंद्यांचे एक सरदार सदाशिवराव भाऊ बक्षी हे खुशालगड येथे असूनहि त्यांनी ता. २५ आगष्ट १८०४ रोजी क. मॉन्सन याला बिलकूल मदत केली नाही. त्याचप्रमाणे ता. १२ जुलै १८०४ रोजी खुद्द बापूजी शिंदे हेहि क. मॉन्सनचा पक्ष सोडून कोठ्याच्या मुक्कामी होळकराला जाऊन मिळाले. या सगळ्या पुढे झालेल्या हकीकतीवरून ता. ७ जुलै रोजी तुम्ही मागे फिरावे असा सल्ला बापूजी शिंद्यांनी क. मॉन्सन याला दिला नसेलच, असे नाही. पण त्या वेळची तशी परिस्थिति पाहून बापूजी शिंद्यांनी परत फिरण्याबद्दल आपला सल्ला दिला असला, तर त्यांत गैर ते काय केले ! खुद्द क. मॉन्सनला जे वाटन होतं, तेच बापूजी शिंद्यांना वाटलं, तर त्यांत बापूजी शिंद्यांचा गुन्हा तो काय झाला ? बरे, बापूजी शिंदे होळकराला फितूर होऊन त्यांनी असा सल्ला दिला अशी क्षणभर कल्पना केली, तरी असईच्या लढाईच्या वेळी शिंद्यांची संबंध पलटणेच्या पलटणे फितूर करणाऱ्या इंग्लिशांनी याबद्दल आतां कोणत्या तोंडाने तक्रार करावी बरे ? शिवाय बापूजी शिंद्यांनी लाख सत्ते दिले, तरी क. मॉन्सनने ते ऐकले काय म्हणून, हा प्रश्न शिक्क रहातोच. सारांश, या पिछेहाटीचे खापर इंग्लिश इतिहासकार दुसऱ्या कोणाच्या तरी डोक्यावर फोडण्याचा कितीहि प्रयत्न करीत असले, तरी क. मॉन्सन हा या वेळी होळकराच्या पुढे गर्भगळीत होऊन गेला, या खऱ्या गोष्टीवर त्यांना पांघरूण घालतां येणे शक्य नाही.

येथपर्यंत इंग्रजी इतिहासकारांनी बापूजी शिंदे यांच्या या वेळच्या वर्तनाच्या संबंधाने जी हकीकत लिहिली आहे, ती क्षणभर खरी धरून तिच्या संबंधाचा ऊहापोह करण्यांत आलेला आहे. परंतु ही इंग्रजी इतिहासकारांची हकीकतच मुळांत खरी नाही. वस्तुस्थिति त्याच्या अगदी उलट आहे. ता. १८ आक्टोबर १८०४ रोजी दौलतराव शिंदे यांनी मार्क्स वेलस्ली यांना जे एक पत्र लिहिले आहे, त्या पत्रांत इतर अनेक गोष्टींच्या उल्लेखाबरोबर या बापूजी शिंद्यांच्या फितूरीचाहि उल्लेख आलेला आहे. त्यासंबंधाने दौलतराव शिंदे पुढीलप्रमाणे लिहितातः—

“ मी बापूजी शिंदे आणि सदाशिवराव भाऊ बक्षी यांना असे हुकूम पाठविले कीं, तुम्ही आपत्याबरोबर १० हजार घोडेस्वार आणि ६७ पायदळाच्या पलटणी घेऊन ज. लेक यांना जाऊन मिळावे. त्या वेळी त्यांच्या हाताखालील लष्कराला पगार पोंचलेला नसल्यामुळे त्यांतोळ शिपायांची पैशावांचून जरी फार ओढाताण झाली होती, तरी ज. लेक यांच्या इंग्रजी सैन्याला आपण जाऊन मिळालों, म्हणजे इंग्लिश सेनापती पैशाची कांहीं तरी तजवीज करतील, अशा अदमासाने एक क्षणाचाहि विलंब न लावितां ते कोठ्यास

जाण्याकरितां निघाले. परंतु पुढें बापूजी शिंदे यांना असें आढळून आलें कीं, इंग्लिशांकडून पैशाची मदत होत नसल्यामुळें पैशावांचून इतकें लष्कर आपल्याजवळ ठेवणें शक्य नाहीं. तेव्हां सगळे घोडेस्वार आणि बरेंचसें पायदळ आपल्याबरोबर घेऊन तुम्हीं दुसरीकडे कोठें तरी जावें आणि या लोकांच्या पोंटापाण्याची सोय पहावी, असा सदाशिवराव भाऊ बक्षी यांना बापूजी शिंदे यांनीं हुकूम केला. त्याप्रमाणें ते दुसरीकडे कोठें तरी आपलें सैन्य घेऊन निघून गेल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं एकदां (ता. ८ जुलै १८०४) यशवंतराव होळकराशीं लढाई देण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला. त्या वेळीं क. मॉन्सन हा आपल्या जवळच्या पायदळासह मागे राहिला; आणि बापूजी शिंदे व मि. ल्यूकन यांना होळकराशीं तोंड देणें भाग पडले. या लढाईत बापूजी शिंदे यांच्याकडील ७०० लोक मरण पावले व त्यांचें पुष्कळ सामानसुमान छुटले गेले. या लढाईत क. मॉन्सन यानें मुळींच भाग घेतला नाहीं आणि उलट आपल्या जवळच्या पायदळानिशीं धांदलीधांदलीनें तो कोठ्याला पळून गेला. पुढें कोठ्यास आल्यावर तेथेहि त्याच्यानें दम धरवेंना. तेव्हां कांहीं नावा गोळा करून तो चंबळा नदी उतरून पलीकडे गेला. त्या वेळीं बापूजी शिंदे यांनीं असें सांगितलें कीं, तुमचें सैन्य उतरून पलीकडे गेलें म्हणजे त्या नावा आम्हाला या, म्हणजे आमचेंही सैन्य त्यातून उतरून पलीकडे येईल. परंतु क. मॉन्सन यानें त्या नावा परत पाठविल्या नाहींत. त्यामुळें बापूजी शिंदे यांना कोटा येथेंच राहणें भाग पडलें. इतक्यांत होळकराचें सैन्य पाठीमागून आलेंच; व बापूजी शिंद्याच्या लष्कराला वेढून टाकण्याचा त्यांचा विचार चालला होता. त्या वेळीं कोठ्याचा राजा जालिमसिंग यानें बापूजी शिंद्यांना असा निरोप पाठविला कीं, तुम्ही यशवंतराव होळकराकडे जाऊन त्याची मुलाखत घेतली नाहीं, तर तुमच्या प्राणावर प्रसंग बेतण्याची पाळी आहे. त्यामुळें बापूजी शिंदे मोठ्या चिंतेत पडले; ज्या इंग्रजांच्या मदतीला आपण आलों, त्यांच्याकडून आपल्याला कांहीं एक मदत मिळत नाहीं; आणि उलट होळकर तर आपल्या सैन्याचा नाश करण्याकरितां आपल्याजवळ येऊन ठेपला आहे. अशा अडचणीत सांपडल्यामुळें निरुपाय होऊन अखेरीस बापूजी शिंदे यांना होळकराच्या स्वाधीन होणें भाग पडलें. ”

अशी खुद्द दौलतराव शिंदे यांनीं या प्रकरणाची दिलेली खरी हकीकत आहे. इंग्लिशांनीं बापूजी शिंद्यांना पैशाची मदत केली नाहीं ती नाहींच, पण नुसत्या नावा पाठवून त्यांचें सैन्य चंबळेच्या अलीकडे उतरवून आणावयाचें एवढेहि सत्कृत्य त्यांच्या हातून झालें नाहीं. आणि फिरून बापूजी शिंदे हे होळकराला फितूर झालेले होणे, असा त्यांच्यावर आरोप करावयाचा, या विचारसरणीला काय म्हणावयाचें ! बापूजी शिंदे हे जर पहिल्यापासूनच होळकराला फितूर होते आणि म्हणूनच त्यांनीं क. मॉन्सनला गुरीच्या मुकामावरून परत फिरण्याचा सल्ला दिला होता, असें असतें, तर गुरीच्या लढाईत बापूजी शिंदे यांनीं आपलें इतकें नुकसान कां करून घेतलें असतें ? सारांश, दौलतराव शिंदे यांच्या या पत्रावरून हें उघड दिसून येतें कीं, बापूजी शिंदे यांच्याकडे या प्रकरणांत कांहीं एक दोष येत नसून क. मॉन्सन यानें आपल्याच भित्रेपणामुळें आणि घाबरटपणामुळें हा प्रसंग आपणावर ओढवून घेतला. पण ही गोष्ट आपल्याला जी स्पष्टपणें सिद्ध करतां येत आहे,

ती दौलतराव शिंदे यांच्या पत्रामुळेच होय. यावरून या सगळ्या लढायांच्या बाबतीत आपल्या बाजूच्या खऱ्या हकिकतीची किती आवश्यकता आहे, हे कोणाच्याहि लक्षांत येण्याजोगे आहे. परंतु त्याच्या अभावी, आज इंग्लिश ग्रंथकार लिहितील तेच खरे, अशी दुर्दैवाने स्थिति झालेली आहे.

असो, अशा रीतीने परत फिरण्याचा निश्चय कायम झाला. व ता. ८ जुलैच्या पहाटे ४ वाजतांच सर्व सामानसुमान सोनारा या गांवीं माघारे रवाना करण्यांत आले. व सकाळीं ९ वाजल्यानंतर खुद्द क. मॉन्सन हाहि आपल्या मुख्य सैन्यासह परत जाण्याकरितां निघाला. परंतु होळकर पाठीमागून केव्हां येईल आणि आपल्या मुख्य सैन्याच्या पिछाडीवर केव्हां घाला घालील, याचा काहीं नेम नव्हता. म्हणून बापूजी शिंदे आणि ले. ल्यूकन यांच्या हाताखाली काहीं घोडेस्वार मात्र आपल्या पिछाडीच्या संरक्षणासाठीं क. मॉन्सनकडून मागे ठेवण्यांत आले होते; व आपले मुख्य सैन्य पुढें निघून गेल्यानंतर अर्ध्या तासानें या मार्गे ठेविलेल्या सैन्यानें त्या छावणीवरून निघावें, असा त्यांना हुकूम देण्यांत आलेला होता. अशी व्यवस्था करून क. मॉन्सन पुढें निघून गेला नाही, तोच होळकराचे २० हजार घोडेस्वार येऊन त्यांनीं ले. ल्यूकनच्या तुकडीवर हल्ला केला, व त्या तुकडीतील सगळ्या घोडेस्वारांना यशवंतरावानें कापून काढिलें. या लढाईत खुद्द ले. ल्यूकन यालाहि जखमा लागून त्याला होळकरानें कैदी म्हणून पकडलें. या ले. ल्यूकनचा पूर्व इतिहास असा आहे की, हा पूर्वी दौलतराव शिंद्याच्या नोकरीला होता. पुढें तो फितूर होऊन त्यानें शिंद्याची नोकरी सोडली आणि तो इंग्लिशांच्या पक्षाला येऊन मिळाला. हा शिंद्याच्या नोकरीत असतांना त्याला अलीगडच्या किल्ल्याच्या आतील वाटांची वगैरे सर्व बारीक-सारीक माहिती झालेली होती. तिचा सर्व फायदा त्यानें विश्वासघातानें इंग्लिशांना दिल्यामुळेच त्यांना अलीगडचा किल्ला हस्तगत करून घेतां आला. ले. ल्यूकन यानें हें जे विश्वासघाताचें पातक केलें होतें, त्याचे प्रायश्चित्त त्याला या ठिकाणीं मिळालें. ल्यूकननें शिंद्याशीं केलेल्या फितुरीचें शासन परमेश्वरानें त्याला होळकराच्या हातून ताबडतोब देवविलें. ल्यूकन हा ता. ८ रोजीं गुरी येथे कैद झाल्यानंतर कोठ्याच्या मुकामावर आपल्या जखमांच्या वेदनांनीं मरण पावला. परंतु त्याला विषप्रयोग करून कदाचित् मारण्यांत आलें असावें, असा एक अपवाद इंग्लिश ग्रंथकारांकडून उल्लेखिला जातो. यशवंतरावानें इंग्लिशांना या वेळीं इतकें नामोहरम केल्यामुळे संतापून जाऊन ज्या लेखकांनीं त्याला Plunderer, Murderer, Monster, अशीं विशेषणें लावण्याला कमी केलें नाहीं, त्यांच्या दृष्टीनें विषप्रयोगाचा आरोप करणें यांत काहीं मोठेसें आहे असें नाहीं. शिवाजीला खुनी, डाकू, दरबडेखोर, हीं विशेषणें जशीं लावण्यांत येतात, तशींच तीं यशवंतरावालाहि लावण्यांत येऊं लागलीं होती, यावरून यशवंतराव होळकर हा इंग्लिशांना किती जाचक झाला होता, याची कोणालाहि योग्य कल्पना करतां येण्यासारखी आहे. जो ले. ल्यूकन आपल्या स्वतःच्या जखमांनींच मरणोन्मुख झालेला होता, त्याला मारण्यासाठीं दुसऱ्यानें विष देण्याची अवश्यकता असेल, असें दिसत नाहीं. तरी पण इंग्लिश ग्रंथकारांनीं या गोष्टीचा जो उल्लेख केलेला आहे, त्यावरून त्यांच्या मनाचा अनुदारपणा मात्र चांगला दिसून येतो.

क. मॉन्सन हा गुरी येथून सुमारे १२ मैल माघारा गेला असेल नसेल, तोंच त्याला ले. ल्यूकनच्या पराभवाची बातमी समजली, व या बातमीच्या पाठीमागून थोड्याच वेळामध्ये खुद्द वापूजी शिंदे हेहि येऊन दाखल झाले, व गुरीच्या लढाईत आपल्या मागे ठेविलेल्या लष्कराचा कसा पराभव झाला, याची इत्थंभूत हकीकत क. मॉन्सन याला त्यांचेकडून समजली. ही बातमी जेथे समजली, तेथे त्यानंतर पुढे जास्त वेळ थांबण्यांत कांहीं फायदा नव्हता. उलट होळकर मागून येऊन ले० ल्यूकनप्रमाणे आपल्यावरहि धाड घालील कीं काय, अशा भीती होती. त्यामुळे क. मॉन्सनने सोनारा येथे पळून जाण्याचा निश्चय केला. तेथे पुढे पाठविलेले सामानसुमान आधीच सुरक्षित जाऊन पोहोचले होते. आणि मागून थोड्या वेळाने क. मॉन्सन हाहि सोनारा येथे ता. ८ जुलै रोजी संध्याकाळी जाऊन पोहोचला व दुसऱ्या दिवशीं पहाटेस ४ वाजतां तेथून निघून ता. ९ जुलै रोजी दुपारी त्यानें मोकंदऱ्याची खिड गांठली. येथे आपल्याला अन्नमामग्री मिळेपर्यंत ही खिड अडवून ठेवण्याचा त्याचा विचार होता. पण तेथे तो असताना त्याच्या मागोमाग ता. १० जुलैच्या सकाळीं होळकराची कांहीं फौज तेथे येऊन पोचली. व ती दुसऱ्या दिवसाच्या म्हणजे ता. ११ जुलैच्या दुपारपर्यंत एकसारखी वाढतच चालली होती. अशा रीतीने सगळी फौज येऊन पोहोचल्यानंतर होळकराने मॉन्सनला असे एक पत्र दिले की, तुम्ही आपल्या हातांतिल शस्त्रे खाली ठेवून सगळ्या सैन्यानिशीं शरण या ! परंतु ही गोष्ट क. मॉन्सन याला मान्य न होऊन लगेच लढाईला सुरवात झाली. होळकराने आपल्या सैन्याचे तीन विभाग केले व इंद्रजाच्या सैन्यावर डावीकडून, उजवीकडून आणि पुढून असे तीन वाजूंनीं हजे मुरू केले. या वेळीं क. मॉन्सनचे सैन्य मोकंदऱ्याच्या खिडीमध्ये सापडलेलें होतें. अशा कच्चाटीत सापडलेल्या सैन्याच्या पिछाडीकडे कांहीं सैन्य पाठविण्यांत आले असतें आणि खिडांतून पलीकडे जाण्याचा क. मॉन्सनचा रस्ता अडवून टाकण्यांत आला असता, तर त्या हालचालीचा जास्त परिणाम झाला असता; व असे कदाचित् करण्यांत येईल, अशी क. मॉन्सनलाहि भीति वाटत होती आणि यशवंतराव होळकराने कदाचित् तसें केलेहि असते. परंतु त्याच्या तोफा आणि पायदळ हीं अद्यापि येऊन पोंचावयाची होती. तीं येईपर्यंत थांबावे, तर कदाचित् क. मॉन्सन हा आपल्या हातून निसटून पळून जाईल, म्हणून आपल्या जवळच्या घोडेस्वरांनिशींच लढाई सुरू करणे यशवंतरावाला भाग पडले. ही लढाई त्या दिवशीं संध्याकाळपर्यंत चालली होती. पण पुढे काळोख पडल्यानंतर लढाईचे काम चालू शकेना. म्हणून त्यानें आपली फौज रणांगणावरून काढून पाठीमागे छावणीवर नेली. तेथे त्याचा मागे राहिलेला तोफखाना आणि पायदळ हीं रात्रीं येऊन पोंचलीं. त्यांच्या साहाय्यानें यशवंतराव दुसऱ्या दिवशीं फिहून इंग्लिशांच्या सैन्यावर हल्ला करणार, तो रात्रीच इंग्लिशांच्या सैन्यानें तेथून पोबारा केलेला होता. हें मोकंदऱ्याच्या घाटांतून निघालेले सैन्य दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे ता. १२ जुलै रोजी कसेंयसें कोटयाला जाऊन पोहोचले. या वेळीं पाऊस अतिशय पडत होता. आणि वाटेनें जिकडेतिकडे चिखल झालेला होता आणि पाणी तुंबलेलें होतें. त्यामुळे कोटयाला पोंचेपर्यंत या सैन्याला वाटेनें त्रास तर झालाच, पण कोटयाला पोंचल्यावरहि त्यांचा त्रास कमी झाला असें नाहीं. आपण कोटयाला पोंचलीं, म्हणजे तेथे

कोटयाचा राजा आपल्याला आश्रय देईल व आपल्याला अन्नसामग्रीचाहि पुरवठा लागेल अतिका करून देईल, अशी इंग्लिशांना आशा वाटत होती. पण ती सगळी निष्फळ झाली. कोटयाचा राजा होळकराच्या भीतीने इतका भेदरून गेला होता की, त्याने इंग्लिशांना आश्रय किंवा अन्नसामग्री देण्याचे बिलकुल नाकारले. कोटयास जेव्हां रसद मिळेल अशी झाली तेव्हां सगळ्याचीच पंचाईत पडली; व सैन्यांत पांगापांग सुरू झाली. सरदार बापूजी शिंदे हा कोटयापर्यंत क. मॉन्सनच्या सैन्याबरोबर सर्व हालअपेष्टा सोशीत इमाने इतबारे चालला होता. पण त्याच्या सैन्यांतील लोकांना इंग्रजांकडून पगारहि मिळेल व अन्नसामग्रीचीहि तजवीज होईना, तेव्हां आपल्या सैन्यांतील लोक उपाशी मरू नयेत म्हणून त्यांच्यासह बापूजी शिंदे याला होळकराच्या सैन्याला जाऊन मिळणे भाग पडले. इंग्लिश ग्रंथकार बापूजी शिंदे फितूर होऊन यशवंतरावाला मिळाला असे लिहितात; आणि इंग्लिशांपाशी त्याच्या शिपायाना देण्याला अन्नसामग्री नव्हती, हें खरें कारण ते दडवून ठेवितात; या प्रामाणिकपणाला काय म्हणावे ? कोटयास रहावयास जागा नाही आणि खावयाला अन्न नाही, अशी स्वतः ज्या इंग्लिशांचीच स्थिति, ते बापूजी शिंद्याच्या शिपायांना खावयाला काय देणार हें दिसतंच आहे.

कोटयास अशी स्थिति झाल्यामुळे क. मॉन्सन ताबडतोब तेथून ता. १२ रोजी सकाळी कोटयाच्या पुढील चंबळी नदीच्या काठां असलेल्या गनियान या नांवाच्या गांवां जाण्याकरिता निघाला. कोटयाहून हें गांव जरी फक्त सुमारे ६।७ मैलच दूर होतें, तरी पावसामुळे आणि वादळामुळे मोठ्या प्रयासानें तो तेथें ता. १३ जुलै रोजी जाऊन पोहोचला. या ठिकाणी हें सैन्य येऊन पोचतें, तों नदी तुडुंब भरून चाललेली होती. म्हणून तें पाणी ओसरेपर्यंत आणि आजूबाजूच्या खेड्यांतून कांहीं रसद गोळा करीपर्यंत त्या सैन्यानें तेथें मुकाम केला. व ता. १४ रोजी ती नदी उतरून सैन्य पलीकडे गेलें. परंतु रस्त्यांत चिखल फार झाल्यामुळे तोफा चिखलांत रुतून गेल्या. व कितीहि प्रयत्न केले तरी त्या बाहेर निघेनात. त्या वेळी त्या तोफांच्या कान्यांत खिळे मारून त्या तोफा वाटेंतच टाकून देणें भाग पडलें. अशा रीतीने पाण्यानें आणि चिखलानें भरलेल्या प्रदेशांतून प्रवास करितां करितां ता. १७ जुलै रोजी हें लष्कर चंबळी नांवाच्या एका नदीच्या काठां येऊन पोहोचलें.

पाऊस, वादळ, पाणी, चिखल, नद्या आणि नाले, ही सगळी प्रक्षुब्ध झालेल्या सृष्टिदेवतेचीं सैन्ये या वेळी होळकराच्या बाजूनें आणि इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढण्याकरितां उभी राहिलेलीं होती. तदनुरोधानें या चंबळीच्या लहानशा ओढ्यानें हि मागून होळकराचें सैन्य येऊन पोचेंपर्यंत इंग्लिशांना अडवून धरलें. या चंबळी नदींतून पलीकडे जाण्याला उतार मिळेल, म्हणून अलीकडच्या काठावरच क. मॉन्सन याच्या सैन्यानें ता. १५ रोजी तळ दिला. पुढें दुसरे दिवशीहि नदीचें पाणी कमी होईना. तेव्हां कांहीं युरोपियन गोलंदाज हत्तीवर बसून नदीच्या पलीकडे गेले. तेथून टोंकरामपुरा हें शहर जवळच असल्यामुळे ते ता. १८ जुलै रोजी तेथें जाऊन पोचले. परंतु बाकीचें सैन्य मात्र अलीकडच्या काठावरच अडकून राहिलें. तों इतक्यांत पाठीमागून होळकराची फौज येऊन दाखल झालीच. इंग्र-

जांच्या फौजेपाशीं खावयाला अन्न नव्हतें; आणि त्यांतच होळकराच्या घोडेस्वारांनीं त्यांच्या भोंवतीं घिरव्या घालून त्यांच्यावर हल्ले करण्याला सुरवात केली. त्यामुळें इंग्रजी फौजेचें फारच नुकसान होऊं लागलें. रोज थोडे थोडे लोक लांकडांचे तराफे बांधून त्यावरून पलीकडे उतरत होते; परंतु अशा अडचणींत त्यांच्यावर हल्ले करून होळकरानें त्यांचें सामान लुटलें, सैन्य मारलें, आणि हत्ती, उंट, बैल वगैरे नदींत बुडविले. अशा संकटांतून शिक्क राहिलेले लोक ता. २७ जुलैपर्यंत कसेबसे टोंकरामपुण्याला जाऊन पोचले. कोठ्यापासून टोंकरामपुण्यापर्यंतचें अंतर सुमारें ५० मैल आहे. पण हें इतकें थोडें अंतर चालून जाण्याला ता. १२ जुलैपासून ता. २७ जुलैपर्यंत इंग्लिशांना १५ दिवस लागले. यावरून या अवकाशांत भयंकर पावसाळा आणि त्याच्याहि पेशां जास्त भयंकर असा यशवंतराव होळकर या हिंदुस्थानांतील दोन सेनापतींनीं मिळून इंग्लिशांची किती हलाखी करून सोडली होती, याची कोणालाहि कल्पना करता येण्यासारखी आहे.

ता. २७ जुलै रोजी टोंकरामपुण्याला येऊन पोचल्यानंतर मॉन्सननें तेथें बरेच दिवस मुकाम केला. मॉन्सनच्या या पळापळीची आणि पिछेहाटीची बातमी आग्र्यास ज. लेक यांना आधीच कळली होती. त्यामुळें मे. फ्रिथ आणि क. मॅक्क्यूलक यांच्या हाताखालीं बरेच सैन्य आणि दाणवैरण देऊन त्यांना क. मॉन्सनच्या मदतीला पाठविण्यांत आलें होतें. ही मदत त्याला ता. १४ ऑगस्ट रोजी येऊन पोचली. परंतु इतकी मदत पोचली, तरी होळकराशीं तोंड देण्याचें त्याला धैर्य होईना. यशवंतराव होळकर आणि बापूजी शिंदे यांच्या फौजा त्याच्या मागोमाग येऊन दाखल झाल्या होत्या. व त्या इंग्लिशांना सर्व बाजूंनीं हैराण करून सोडीत होत्या. त्यांचा या नवीन आलेल्या मदतीनें प्रतिकार करण्याचें टाकून फिरून क. मॉन्सननें भीतीनें गांगरून जाऊन टोंकरामपुण्याहून निघून जयपूरच्या राज्यांतील खुशालगडपर्यंत आणखी मागे हटण्याचें ठरविलें. खुशालगड येथें सदाशिवरावभाऊ बक्षी यांच्या सैन्याचा तळ पडलेला होता. तें सैन्य आपल्याला मिळेल व जयपूरच्या राजाचें सैन्यहि आपल्या मदतीला घांवून येईल आणि अन्नसामग्री मिळण्याची तर मुळांच पंचाईत पडणार नाही, असें वाटून त्यानें ता. २१ आगष्ट रोजी रामपुण्याचें शहर सोडलें. रामपुण्याहून खुशालगडला जाऊन तेथून पुढें आग्र्याला जावें, असा त्याचा विचार होता. टोंकरामपुण्यापासून आग्रा एकंदर सुमारें १०० मैल लांब आहे. हें अंतर चालून जाण्याला त्याला १० दिवस लागले. रामपुण्याहून तो निघाला, तों दुसऱ्या दिवशींच त्याला वाटेत बनास नदी आडवी आली. या नदीला ता. २२ आगष्ट रोजी इतका मोठा पूर आला होता की, पूर्वीच्या चंबळी नदीतून हत्तीवर बसून तरी कांहीं युरोपियन शिपायांना पलीकडे जातां आलें. पण या वेळीं या नदींत हत्तीहि जाण्याची सोय नव्हती. परंतु तेथें मोठ्या संकटांनं तीन होड्या मिळाल्या. त्या होड्यांतून कें. निकोलस याच्या हाताखालीं लष्कराचा खजिना आणि कांहीं शिपाई देऊन त्यांना पलीकडे पोचवें करण्यांत आलें, व तेथून त्यांनीं पुढें एकदम खुशालगडला कूच करून जावें, असा त्यांना हुकूम देण्यांत आला. परंतु नदीचें पाणी उतरेपर्यंत बाकीचें सैन्य बनास नदीच्या अलीकडच्या किनाऱ्यावरच अड-

कूच पडलें. हें सैन्य येथें अडकून पडलें आहे, असें पहातांच होळकराचे घोडेस्वार त्यांच्या भोंवतीं घिरट्या घालूं लागले, व हल्ले करूं लागले. पुढें ता. २४ आगष्ट रोजी नदीचें पाणी ओसरून नदीतून उतार मिळू लागल्यानंतर इंग्लिशांचें सैन्य जेव्हां नदीतून पलीकडे जाऊं लागलें, तेव्हां तर होळकराच्या सैन्यानें शिकस्त करून सोडली. होळकराचे काहीं घोडेस्वार इंग्लिश सैन्याच्या दोन्ही बाजूनीं नदी उतरून पलीकडे गेले व त्यांनीं इंग्लिश सैन्यावर सभोवून हल्ला करण्याला सुरवात केली. या वेळीं इंग्रजी फौजेत फारच गोंधळ उडून गेला, पुष्कळ अंमलदार मारले गेले. आणि एक संबंध पलटणच्या पलटण येथें कापून टाकण्यांत आली. होळकराचे घोडेस्वार इंग्लिशांच्या फौजेत त्या बनास नदीमध्ये असा कहर उडवून देत आहेत, इतक्यांत होळकराचा तोफखाना मागाहून येऊन पोहोंचला. आणि जेव्हां होळकराची तोफ सुरू झाली, तेव्हां तर फारच भयंकर प्रकार घडून आले. व या ठिकाणीं एकंदर इंग्लिशांचे पुष्कळच लोक मारले गेले. तेव्हां त्यांतून जे बाकी शिल्लक राहिले, त्यांना घेऊन क. मॉन्सन ता. २४ रोजी रात्री कसाबसा खुशालगड येथें आपला जीव घेऊन आला. परंतु त्याला आपल्या बरोबरचें सगळें सामानसुमान बनास नदीच्या कांठीच टाकून थावें लागलें.

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें खुशालगड येथें सदाशिवराव भाऊ बक्षी यांच्या हाताखालील शिंद्याची फौज होती. पण ही फौज मॉन्सनला न मिळतां ती त्याच्या विरुद्धच लढूं लागली. त्यामुळें खुशालगडबद्दल त्याला जी आशा वाटत होती, तिचीहि निराशा झाली. जयपूरच्या राजांकडील मदत तेथें मिळण्याची होनी, ती आशाहि निष्फळ ठरली. शिवाय खुशालगड येथें दुसऱ्यांची फौज येऊन मिळणें तर लांबच राहिलें, पण खुद्द मॉन्सनच्या हाताखालीं जें हिंदुस्थानी सैन्य होतें, त्याच्यांतच फाटाफूट आणि फंदफितुरी जोरानें चालू असल्याचें उघडकीस आलें. क. मॉन्सनच्या सैन्यांतलें नेटिव अंमलदार आणि यशवंतराव होळकर यांच्या दरम्यान सुरू असलेला काहीं पत्रव्यवहार पकडला जाऊन तो क. मॉन्सनच्या पुढें मांडण्यांत आला. तेव्हां त्या बाबतींत जरी कडक उपाय योजण्यांत आले, तरीदेखील हिंदुस्थानी घोडेस्वारपैकी आणि पायदळपैकी पुष्कळ शिपाई इंग्रजांची नोकरी सोडून होळकराला येऊन मिळाले. अशा रीतीनें ही संकटपरंपरा वाढत जाऊं लागल्यामुळें मॉन्सनचा धीर अगदींच सुटला. व ता. २६ आगष्ट रोजी संध्याकाळीं ७ वाजण्याच्या सारख्या आडवेळेलाच त्याला खुशालगड सोडून निघणें भाग पडलें. जवळचें सामानसुमान आधींच बनास नदीत टाकून देण्यांत आलें (होतें, आणि आतां ज्या काहीं जड जड तोफा बरोबर होत्या त्यांच्याहि कान्यांत खिले मारून त्या येथें टाकून देण्यांत आल्या. व आपल्या फौजेचा एक लांबट चौकोन करून तो बंदोबस्तानें कूच करूं लागला. ही बातमी मराठ्यांना कळतांच होळकराचे वीस हजार घोडेस्वार त्याच्या पिछाडीवर येऊन पडले व त्यांनीं कापाकापी सुरू केली; आणि इंग्रजांच्या सैन्याला फारच हैराण करून सोडलें. मराठ्यांनीं हा पाठलाग दुसऱ्या दिवशींही तितक्याच जोरानें चालविला होता. तशाच स्थितीत कूच करतां करतां क. मॉन्सन ता. २७ आगष्ट रोजी संध्याकाळीं हिंदौन शहराला येऊन पोहोंचला.

परंतु ते शहर मराठ्यांनीं आधींच आपल्या ताब्यांत घेऊन ठेविलेलें होतें. त्यामुळें क. मॉन्सन याला कोंठें राहाण्यालाहि जागा मिळेंना. तो एका जुन्या गडांत थोडा वेळ राहिला. व तो रातारात तेथून निघाला. मराठे त्याच्या पाठीमागें होतेंच. रात्रीच्या काळोखांतहि जरी ते इंग्रजांवर हल्ले करीत होते, तरी दिसूं लागल्यानंतर त्यांचा जोर जास्त वाढला. ता. २८ रोजी सकाळीं इंग्लिशांचें सैन्य एका ओढ्यांतून पलीकडे जात असतां होळकराच्या फौजेनें त्यांना चारहि बाजूंनीं गांठलें. आणि उंटांवरील तोफा, बंदुका व जेजाला यांचा मारा होळकरानें सुरू केला. त्यामुळें इंग्लिशांचें सैन्य अगदीं जेरीस आलें. व या हल्ल्यांतून आपले प्राण वाचणें कठिण आहे, असें त्यांना वाटूं लागले. तरी पण त्यांतूनच ते वाट काढीत चालले होते; व होळकराचे लोक त्यांच्यावर हल्ले करीत पाठीमागून चालले होते. अशा रीतीनें जातां जातां क. मॉन्सन बियानाच्या खिंडीमध्ये ता. २८ आगष्ट रोजी संध्याकाळीं येऊन पोहोंचला. येथें आपल्या सैन्याला विसावा द्यावा, अशी मॉन्सनची इच्छा होती. पण तशी व्यवस्था तो करणार, इतक्यांत होळकराचे घोडेस्वार कांहीं तोफा घेऊन बियानाच्या खिंडीत येऊन दाखल झाले. तेव्हां विश्रांति वाजूलाच राहून इंग्रजी सैन्याला तेथूनहि पळ काढावा लागला. तें सैन्य पळतां पळतां रात्री ९ वाजता बियानाच्या शहरांत येऊन पोहोंचलें. पण तेथें रात्रीच्या काळोखामुळें इंग्रजी सैन्यांत इतका घोटाळा माजला कीं, पलटणींतील शिपाई आणि वाजारवुणगे हे एकमेकांत मिसळून गेले, व त्यांच्यांत कांहीं लष्करी शिस्त म्हणून, उरलीच नाही. खायला नाही, विश्रांति नाही, झोंप नाही, आणि क्षणोक्षणी मरणाची भीति; अशा स्थितीत जे कांहीं थोडेसे शिपाई शिळक राहिले होते, ते सगळी शिस्त सोडून ज्याला जिकडे वाट सापडेल तिकडे पळूं लागले. या लोकांची मुख्य छावणी आध्याला होती. तेव्हां तेथें पोचल्याशिवाय आपले हे हाल संपणार नाहीत, हें लक्षांत आणून सगळे शिपाई आध्याकडे पळत सुटले. वाटेत फतेपूर शिकी लागली. पण तेथंहि कोणी त्यांना आश्रय दिला नाही. यशवंतराव होळकराच्याबद्दल त्या वेळीं सगळीकडे इतकी सहासुभूति उत्पन्न झालेली होती कीं, फतेपूर शिकी येथील सामान्य जनतेनेंच परस्पर त्यांना दगडांचा मार देऊन आपल्या गांवांतून ता. २९ आगष्ट रोजी पिटाळून लाविलें. अशा रीतीनें वाटेनें सर्व प्रकारच्या हालोपेष्टा आणि अपमान सोशीत हे शिळक उरलेले बाकीचे शिपाई कसेंवेसां ता. ३१ आगष्ट रोजी एकदांचे आध्यास येऊन पोहोंचले.

ता. ८ जुलै १८०४ रोजी गुरी येथून क. मॉन्सन हा जो निघाला, तो अशा रीतीनें ता. ३१ आगष्ट रोजी आध्यास येऊन पोहोंचला. या दरम्यानच्या सुदृतीत त्यानें जो सुमारे २२५ मैलांची पिछेहाट केली, त्याबद्दलची माहिती पुढील कोष्टकावरून थोडक्यांत चांगल्या रीतीनें लक्षांत घेण्यासारखी आहे.

सेनापतीचें नांव.	ठिकाणाचें नांव.	दोन ठिकाणां-मधोळ अंतराचे मैल.	तारीख.	वर्णन.

ले. ल्यूकन.	गुरी.		८ जुलै सकाळीं.	होलकर हल्ला करतो.
क. मॉन्सन.	सोनारा.	गुरी ते सोनारा २० मैल.	८ जुलै संध्याकाळीं.	मॉन्सन पोंचतो.
	मोकंदरा.	सोनारा ते मोकं दरा २० मैल.	९ जुलै दुपारीं.	मॉन्सन पोंचतो.
	मोकंदन्याची लढाई.		११ जुलै.	
	कोटा.	मोकंदरा ते कोटा ३० मैल.	१२ जुलै.	कोट्याला पोंचतो.
	गनियास.	कोटा ते गनियास ७ मैल.	१३ जुलै.	
	गनियास जवळील नदी.		१४ जुलै.	
	चंबळी नदी.		१७ जुलै.	
	टोंकरामपुरा.	कोटा ते टोंकराम- पुरा ५० मैल.	२७ जुलै.	
मे. फ्रिथ व क. मॅक्- क्यूलॉक.	टोंकरामपुरा	टोंकरामपुरा ते आग्रा सुमारे १०० मैल.	१४ आगष्ट	कुमक व रसद आणतात.
	रामपुरा.		२७ जुलै ते २१ आगष्ट.	रामपुरा येथें सुक्काम.
क. मॉन्सन.	रामपुरा.		२१ आगष्ट.	रामपुरा सोडतो.

(२६१)

	बनास नदी.		२२ आगष्ट.	येऊन पोंचतो.
	"		२४ आगष्ट.	नदी उतरतो.
	खुशालगड.		२४ आगष्ट रात्री.	येऊन पोंचतो.
	खुशालगड.		२४ आगष्ट रात्री.	सोडतो.
	हिंदौन		२७ आगष्ट रात्री.	पोंचतो.
	बियानाची खिड.		२८ आगष्ट संध्याकाळी.	
	फत्तेपूर शिक्री.		२९ आगष्ट.	
	आप्रा.		३१ आगष्ट.	

— — —

दीगची लढाई.

ता. ३१ आगष्ट इ. स. १८०४ पर्यंत क. मॉन्सनच्या सैन्याचा पाठलाग करीत करीत त्या सैन्याला यशवंतराव होळकराने आध्यापर्यंत शोडीत आणल्यानंतर आणि त्या अवधीत त्या सैन्याला बहुतेक नामशेष करून टाकल्यानंतर यशवंतराव होळकराचा उत्तर हिंदुस्थानांतील दिल्लीकडचा मार्ग मोकळा झाला. त्याची वाट अडवून धरण्याला आतां कोणतेंहि इंग्रजी सैन्य त्याच्या समोर नसल्यामुळे यशवंतराव होळकराचे घाडेस्वार पुढे चाल करून निघाले आणि सप्टेंबर महिन्याच्या सुरवातीच्या सुमाराला त्यांनी मथुरा शहर इंग्रजांपासून आपल्या ताब्यांत घेतलें. मथुरा येथें इंग्लिशांचें कांहीं सैन्य होतें. परंतु यशवंतराव होळकराच्या लष्करापुढें क. मॉन्सनच्या सैन्यानें जो मार्ग स्विकारला, त्याच मार्गाचें अवलंबन करणें मथुरा येथील इंग्रजी सैन्याला भाग पडलें. पांथदळ शिपायांच्या चार पलटणी, नेटिव्ह घोडेस्वारांच्या दोन पलटणी आणि कांहा तोफा, इतकें सैन्य बरोबर घेऊन आणि बाकीचें सर्व धान्य आणि सामानसुमान तेथेंच टाकून देऊन इंग्लिश अधिकारी मथुरेहून आध्याला पळून गेले. इंग्लिश लोक मथुरेमधून पळून गेले आणि यशवंतराव होळकराच्या हातांत मथुरा शहर लागलें, याबद्दल मथुरेंतील लोकांना अतिशय आनंद झाला. यशवंतराव होळकरानें गेल्या दोन महिनेपर्यंत इंग्लिशांच्या सैन्याविरुद्ध जे पराक्रम गाजविले होते, त्यांची कीर्ति हिंदुस्थानांतील इतर ठिकाणच्या प्रमाणें मथुरेंतील लोकांच्याहि कानांवर आलेली होती व त्यामुळे त्यांना आपला राजा यशवंतराव होळकर याच्याबद्दल मोठा अभिमान वाटत होता. हा आपला राजा आतां आपल्याला इंग्लिशांच्या जुलमांतून सोडवील आणि आपल्या धर्माची सर्व हिंदुस्थानभर पुनरपि संस्थापना करील, अशीहि मथुरेच्या लोकांना फार आशा वाटत होती. पूर्वी गंगा आणि यमुना यांच्या आसपासचा हा बहुतेक मुख्य शिंयाच्या ताब्यात होता. पण शिंयाच्या पराभवानंतर तो मुख्य इंग्लिशांच्या ताब्यांत गेल्यापासून तेथील रयतेला परकीय अमलाचीं दुःखें काय असतात, याची हळूहळू कल्पना येऊं लागली होती. जिकडे तिकडे जमीनमहसूल जास्त वाढूं लागला होता; आणि मीठ वगैरेसारखे जे पदार्थ हिंदुस्थानांतील लोकांना बिनकरावांचून अगदीं अल्पस्वल्प किंमतीमध्ये खावयाला मिळत होते, त्यांच्यावरहि नवीन इंग्रजी अमदानीमध्ये आतां कर बसूं लागले होते. पण याच्याहि-पेक्षां हिंदु लोकांना जास्त चीड आणणारे असे कांहीं कांहीं प्रकार इंग्लिशांकडून निरनिराळ्या ठिकाणीं होऊं लागले होते. जेथें जेथें इंग्रजी सोजिरांच्या छावण्या या नवीन संपादन केलेल्या मुलखांत बसविण्यांत आल्या, त्या त्या ठिकाणीं या गोऱ्या सोजिरांच्या खाण्यासाठीं गोवध सुरू होऊं लागले. अकबराच्या वेळेपासून सर्वत्र गोवधाला बंदी करण्यांत आली असतां इंग्लिशांनीं फेरून गोहत्येला अशा रीतीनें सुरवात केलेली पाहून हिंदूंचीं मनं इंग्लिशांच्या

विरुद्ध फार बिथरली होती. आणि त्यांतल्या त्यांत मथुरेंतील लोकांच्या मनावर या गोव-
धाचा विशेषच परिणाम झालेला होता. गाय ही भगवान् श्रीकृष्णाला अत्यंत प्रिय, आणि
त्याच गाईचा त्याच भगवान् श्रीकृष्णाच्या मथुरा नगरीमध्ये राजरोस वध केला जावा, ही
गोष्ट मथुरेंतील धार्मिक लोकांना सहन होईनाशी झाली होती. अशा वेळीं ईंग्रजी शिपायांना
तेथून पिटाळून लावून यशवंतराव होळकरानें आपली छावणी तेथें दिली, हें पाहून कोणत्या
हिंदूच्या मनांत आनंद उत्पन्न न होणें शक्य होते ? सर्वांना आनंद झाला व आतां हा
पराक्रमी आणि वैभवशाली यशवंतराव होळकर इंग्लिशांना हिंदुस्थानांतून हांकलून देऊन
फिरून आपलें राज्य प्रस्थापित करील, असा सर्वांना संभव दिसूं लागला.

परंतु यशवंतरावाच्या पराक्रमाच्या आणि क. मॉन्सनच्या पराभवाच्या बातम्या लॉर्ड
लेक आणि मार्क्स वेलस्ली यांच्या कानांवर येऊं लागल्यापासून आतां पुढें होळकराचा
आपण कसा बंदोबस्त केला पाहिजे, या विचाराला ते लागले होते. त्या दोघांच्या दरम्यान
खालिते सुरु झाले होते व होळकराला कोंडण्याकरितां चोहोंबाजूनीं सैन्य कसकसे उभे
करावयाचें आणि होळकराच्या विरुद्ध काय काय गुप्त कपटाच्या युक्त्या करावयाच्या, या-
बद्दल खलबतांचा खल चालला होता. दुसरा कोणी एखादा प्रामाणिक मनुष्य असता, आणि
त्याला जर यशवंतराव होळकराचा पराजय करावयाचा असता, तर त्यानें प्रामाणिकपणानें
१० हजार शिपायांच्या जागीं २० हजार शिपाई जमवून होळकरावर विजय मिळविला
असता. पण मार्क्स वेलस्ली हा अशा जातीचा मनुष्य नव्हता. व इंग्लिशांचे विजय हेहि
बहुधा अशा प्रामाणिकपणानें मिळविलेले विजय नसतात. मार्क्स वेलस्ली आणि लॉर्ड लेक
यांच्या गुप्त खलबतांतील विचारसरणी होळकराच्या सैन्यांत फितुरी कशी उत्पन्न करितां
येईल, इकडे मुख्यत्वेकरून वळली. क. मॉन्सन याच्या पळापळाची पहिली बातमी कळल्या-
नंतर ता. १७ आगष्ट १८०४ च्या पत्रांत मार्क्स वेलस्ली हे ज. लेक यांच्याशीं
होळकराच्या सैन्याच्या संबंधानें पुढीलप्रमाणें मीमांसा करितातः—

“ Holkar's army is not paid; it depends for its subsi-
stence entirely upon plunder, and its means must be very
precarious. No principle of union can exist in such a body
as that commanded by Holkar. The Pathans and Mussal-
mans can have no attachment to Holkar and must probably
have no knowledge of each other, and the whole force must
have collected about Holkar as a chief of note, and with the
sole object of gaining a subsistence.”

होळकराच्या सैन्यांत पठाण आणि मुसलमान यांचीच बहुतेक भरती असून त्यांची
एकमेकांना ओळख देखील नसली पाहिजे, आणि हे सगळे लोक केवळ आपल्या उदर-
निर्वाहाच्या आशेनें होळकराच्या समोबतीं जमलेले असले पाहिजेत, वगैरे गोष्टींचा उल्लेख वरील
ईंग्रजी मजकुरांत करण्यांत आलेला आहे. यावरून अशा प्रकारानें एकत्र जमलेल्या शिपायांना

फोडण्याचा प्रयत्न केल्यास तो सफळ होण्याचा पुष्कळ संभव आहे, हा मार्क्स वेलस्ली यांचा हेतु या लिहिण्यावरून स्पष्ट होत आहे. पण अशी सैन्याची भरती कोणाची नसते ? खुद्द इंग्लिशांच्या नेटिव्ह पलटणीतून जे पठाण, मुसलमान, इतकेंच नव्हे, तर बाकीच्याहि सगळ्या अद्रापगड जातींतील लोक, भरलेले असतात, ते काय इंग्लिशांनीं इंग्लंडांतून आणिलेले असतात, किंवा ते त्यांनीं येथें उत्पन्न केले असतात ? आणि ते तरी जे इंग्लिशांच्या सभोवतीं गोळा झालेले असतात ते आपल्या पोटासाठीं नाहींत, तर काय त्यांच्या पोटाचे असतात म्हणून ते त्यांच्या सभोवतीं जमा होतात ? जेथें हजारों आणि लाखों लोकांना एखाद्या विशिष्ट हेतूसाठीं एकत्र जमवावयाचें असतें, तेथें होळकराच्या काय किंवा इंग्लिशांच्या काय, सगळ्यांच्या सैन्याची अशीच घटना झालेली असावयाची. आणि एवढ्याच कारणासाठीं होळकराच्या सैन्यांत जर फितुरी करणें शक्य असेल, तर तितकीच शक्यता आपल्याहि सैन्याच्या संबंधाने आहे, हें इंग्लिशांनीं केव्हाहि विसरतां कामा नये. जे स्वतः काचेच्या घरांत रहातात, त्यांनीं दुसऱ्यांच्या घरावर धोंडे मारण्याच्या भरीस पडूं नये, या इंग्रजीं म्हाणीमध्ये पुष्कळ शहाणपणा भरलेला आहे. व इ. स. १८५७ सालामध्ये तो इंग्लिशांच्या प्रत्ययालाहि आलेला आहे.

होळकराच्या सैन्यांत फितुरी उत्पन्न करण्यासंबंधाचा उल्लेख बरील इंग्रजी उताऱ्यामध्ये थोडा पडद्याआडून केलेला असला, तर तो पडदा पुढील उताऱ्यामध्ये अजिबात झुगारून देण्यांत आला आहे. व लज्जा, संकोच, किंवा प्रामाणिकपणाची चाड, यांपैकी कोणताहि मनोविकार आड येऊं न देतां मार्क्स वेलस्ली हे ता. ११ सप्टेंबर १८०४ च्या आपल्या पत्रांत ज. लेक यांना उघडपणें असे लिहितात कीं:—

“You will also take every step for confirming our allies and for encouraging desertion from Holkar by renewing the proclamations of last year or by other encouragements.” आपल्या बाजूचे जे लोक आहेत, त्यांची भक्ति आपल्या पक्षावर दड करण्याकरितां तुम्हीं प्रयत्न करावे; त्याचप्रमाणें गुदस्त सालीं तुम्हीं जसे जाहीरनामे काढले होते, तसे जाहीरनामे प्रसिद्ध करून किंवा दुसऱ्या कांहीं प्रकारचीं उत्तेजनें दाखवून होळकराच्या शिपायांना फितूर करण्याचा तुम्हीं प्रयत्न करावा.

या पत्राला ता. २२ सप्टेंबर १८०४ रोजी उत्तर लिहून ज. लेक यांनीं मार्क्स वेलस्ली यांना जें कळविलें आहे, त्यातील सारांश असा आहे कीं, आपण या गोष्टी माझ्या सारख्याला सांगावयाला कशाला पाहिजे आहेत ? त्या मीं आधींच केल्या आहेत, व आणखी पुढेंहि करितच आहों. या उत्तरांतील इंग्रजी मजकूर पुढीलप्रमाणें आहे:—

“His (Holkar's) troops are in a strange state; some of them are again making proposals to come over; they shall be received if they come; but I have little faith in anything they say; however, anything like disaffection among them has its weight and may be of use; therefore, it shall be encouraged.”

होळकराच्या सैन्यांत आंतून फितुरी उत्पन्न करण्याचे हे जसे प्रयत्न चाललेले होते, त्याचप्रमाणे होळकराच्या सैन्याचा बाहेरून पाडाव करण्याचेहि व्यूह इंग्लिशांनीं रचले. एखाद्या शत्रूवर हल्ला करावयाचा म्हणजे त्याच्यावर फक्त एकाच सेनापतीनें आणि फक्त एकाच बाजूनें हल्ला करावयाचा, असला व्यूह पश्चिमात्य युद्धकलेच्या नियमाप्रमाणे केव्हांहि रचण्यांत येत नाहीं. इंडियन राजांच्या लढायांमध्ये मात्र सुशिक्षित सैन्य थोडे आणि सुशिक्षित सेनानायक तर त्याहूनहि थोडे, अशी स्थिति असल्यामुळे त्यांच्या लढाया किंवा त्यांचे हल्ले हे मात्र असे एकांगी होत असल्याचें दिसून येतें. व त्यामुळेच बहुतेक प्रसंगां त्यांचे पराजय झालेले आहेत. परंतु इंग्लिशांच्या हातून ही चूक सहसा केव्हांहि झालेली नाहीं. या वेळीं क. मॉन्सनच्या पराभवानंतर त्यांनीं होळकराच्या विरुद्ध जी मोहीम सुरू केली, तिच्यामध्येसुद्धा त्यांनीं चार पांच ठिकाणांहून होळकराच्या विरुद्ध हालचाली एकदम सुरू केल्या. क. मरे हा गुजराथेंतून होळकरावर चालून येत असतां पूर्वी महीनदीच्यापर्यंत मागे हटून गेला होता; परंतु तो फिरून उलटून उज्जनीवर चाल करून आला. दौलतराव शिंद्याचें कांहीं सैन्य इंग्लिशांनीं माळव्यावर हल्ला करण्याकरितां नेवाविलें. दक्षिणेंत क. वॅलेस यांच्या हाताखालील सैन्यानें होळकराच्या ताब्यांतील चांदोरच्या किल्ल्याला शह देण्याला सुरुवात केली. दुंदेलखंडामध्ये इंग्लिशांनीं आपलें एक सैन्य होळकराच्या हालचाली बंद करण्याकरितां पाठविलें. आणि या सगळ्या व्यवस्थेशिवाय खुद्द ज. लेक हे आपल्या हाताखालीं मुख्य सैन्य घेऊन होळकराचें पारिपत्य करण्याकरितां आग्राजवळच्या शिकंदऱ्यापासून ता. १ आक्टोबर १८०४ रोजीं निघाले. अशा रीतीनें इंग्लिशांनीं होळकराच्या विरुद्ध एकदम चौहोंकडून धामधूस सुरू केली.

होळकराचा मुकाम काहीं दिवस मथुरेस होता. परंतु त्याची मुख्य महत्त्वा कांक्षा दिल्लीस जाऊन तें राजधानीचें शहर हस्तगत करावें व तेथील शहाआलम बादशहाला आपल्या ताब्यामध्ये घ्यावें, अशी होती. दिल्लीची बादशहा आणि दिल्लीचे बादशहा यांच्या वैभवानें पेशवे, महादजी शिंदे, दौलतराव शिंदे, यांना जसे भाळून टाकले होते, त्याचप्रमाणे यशवंतराव होळकराच्या मनावरहि दिल्लीनें आपलें मुरळ घातलें होतें, त्यामुळे मथुरेच्या आसपास इंग्लिशांचें सैन्य येऊं लागल्याचें पाहून यशवंतरावानें मथुरा एकदम सोडली आणि अतिशय त्वरेनें चाल करून त्यानें दिल्लीजवळ मुकाम केला. दिल्लीवर यशवंतराव होळकराची धाड येऊन पडणार असें दिल्ली येथील इंग्लिशांचे रेसिडेंट क. अक्टरलोनी, यांना आधींच वाटलें होतें; व त्यामुळे आसपासचे शिपाई गोळा करून त्यांनीं दिल्लीच्या संरक्षणाची आधीपासूनच थोडीबहुत तजवीज करून ठेविली होती. तरी पण दिल्लीच्या सभोवतालची बहुतेक तटबंदी अहमदशहा अबदाली याच्या वेळेपासून जी उद्ध्वस्त करून टाकण्यांत आली होती, ती पुढें कोणीहि दुरुस्त केलेली नसल्यामुळे अशा स्थितीत दिल्लीचें संरक्षण करणें कठिण होतें. तरी पण अजमीर दरवाजा, लाहोर दरवाजा, काश्मीर दरवाजा, वगैरे ठिकाणांच्या कांहीं कांहीं तटबंदीच्या भितीवरून तोफा डागून इंग्लिशांनीं दिल्लीच्या संरक्षणाची साधारणपणें तजवीज केली होती. दिल्ली शहराला यशवंतराव होळकरानें येऊन वेढा दिला, त्या वेळीं दिल्लीतीलहि परिस्थिति मथुरेप्रमाणेच होळकराला धार्मिक दृष्ट्या अनुकूल होती.

ब होळकराला आतांपर्यंत जय मिळाले, तसाच त्याला दिल्लीलाही जय मिळाला, अशी तेथील लोकांचा इच्छा होती. इतकेंच नव्हे, तर ईंग्लिशांच्या सैन्यांतील कित्येक लोक दिल्ली येथे आपल्या ऑफिसरांचे हुकूम ऐकेनासे झाले होते; व ते कदाचित् होळकराला जाऊन मिळतील, अशाहि कित्येक ईंग्लिश अधिकाऱ्यांना भीति पडली होती. त्यामुळे क. अक्टरलोनी याने त्यांना निरनिराळ्या प्रकारची प्रोत्साहने देण्याला सुरवात केली होती. इंडियन शिपायांना खाण्याकरितां दररोज मेवामिठाई वांटण्यांत येत होती. व तुम्हीं होळकराचा पराभव केला असतां तुम्हांला एक एक माहिण्याचा जास्त पगार देण्यांत येईल, असेंहि सांगण्यांत येत होतें. याशिवाय क. अक्टरलोनी यांच्या हातांत दिश्री शहरांत आणखी एक मोठें शस्त्र होतें, असें म्हणतात, तें शस्त्र म्हणजे त्यांनीं आपल्याजवळ बाळगलेला त्यांचा जनानखाना हें होय. जनानखाने बाळगण्याबद्दल ईंग्लिश लोक मुसलमान बादशहांना नांवें ठेवीत असतात. परंतु ईंग्लिशांच्यापाशीं तसले जनानखाने नसतात, असें नाहीं; कदाचित् तसले नसले, तर कदाचित् दुसऱ्या कांहीं प्रकारचे असतील. निदान दिल्लीमध्ये क. अक्टरलोनी यांच्यापाशीं तरी असला एक जनानखाना होता. ह्या जनानखान्यांत स्वाभाविकपणेच दिल्लीतील हलकट जातींच्या अनेक ब्रिया गोळा झालेल्या होता. यांच्यापासून सुखोत्पत्ति काय होत असेल, तो प्रश्न निराळा; परंतु त्या वेळच्या ईंग्लिश लोकांना या साधनापासून जो मुख्य फायदा होत असे, तो राजकीय स्वरूपाचा होता. कारण, या द्वारानें शहरांतील कोण लोक काय बोलतात वगैरे सर्व प्रकारच्या गुप्त बातम्या त्यांना कळत असत. या जनानखान्यांतील बायकांचा अर्थातच शहाआलम बादशहाच्या जनानखान्यामध्येहि प्रवेश होत असे. व त्यामुळे तेथीलहि गुप्त बातम्या क. अक्टरलोनीला समजण्याची या योगानें चांगली सोय झाली होती. या व अशाच दुसऱ्याहि कित्येक युक्त्यानीं क. अक्टरलोनी यानें दिल्लीच्या बादशहाचें मन ईंग्लिशांकडे ओढून घेतलें होतें. आणि बादशहाला दौलतराव शिवाच्या हातून ईंग्लिशांनीं आपल्या ताब्यांत घेतल्यानंतर त्याच्या व्यवस्थेमध्ये ईंग्लिशांनीं जरी फारशी कोणतीच सुधारणा केलेली नव्हती, तरी यशवंतराव होळकराचा हा हल्ला दिल्लीवर आला, त्या वेळीं वरील अनेक कारणांच्या योगानें शहाआलम बादशहाचा कल होळकराच्यापेक्षां अक्टरलोनीकडे दुर्दैवानें जास्त होता. होळकरानें दिल्ली सर करण्याकरितां जें सैन्य पाठविलें होतें, त्याच्यावर जे मुख्य सरदार होते, त्यांनीं नऊ दिवसपर्यंत दिल्लीच्या वेढ्याचें काम मोठ्या नेटानें चालविलें. परंतु मथुरेच्या बाजूनें आपल्याबरोबर मोठी फौज घेऊन लॉर्ड लेक हा दिल्लीचा वेढा उठविण्याकरितां येत आहे, अशी बातमी समजल्यानंतर यशवंतराव होळकर हा आपल्या सैन्यासह दिल्लीहून निघाला; व पानिपतच्या जवळ यमुना नदी उतरून तो अंतर्वर्दीतील ईंग्लिशांच्या मुलखाचा विध्वंस करण्याच्या उद्देशानें उत्तरेस सहा णपुराकडे वळला. या वेळीं आपल्या गानिमी काव्यानें फक्त धावती लढाई करून ईंग्लिशांच्या मुलखांत जळपोळ करावी व उत्तर हिंदुस्थानांत कोठें आपल्याला मदत मिळते किंवा नाहीं हें पहावें, हाच होळकराचा मुख्य हेतु असल्यामुळे त्यानें आपल्याबरोबर आपले फक्त घोडेस्वारच घेतले; आणि आपलें पायदळ व आपला तोफखाना हा त्यानें भरत-पूरच्या राजाच्या मुलखांत पाठवून दिला.

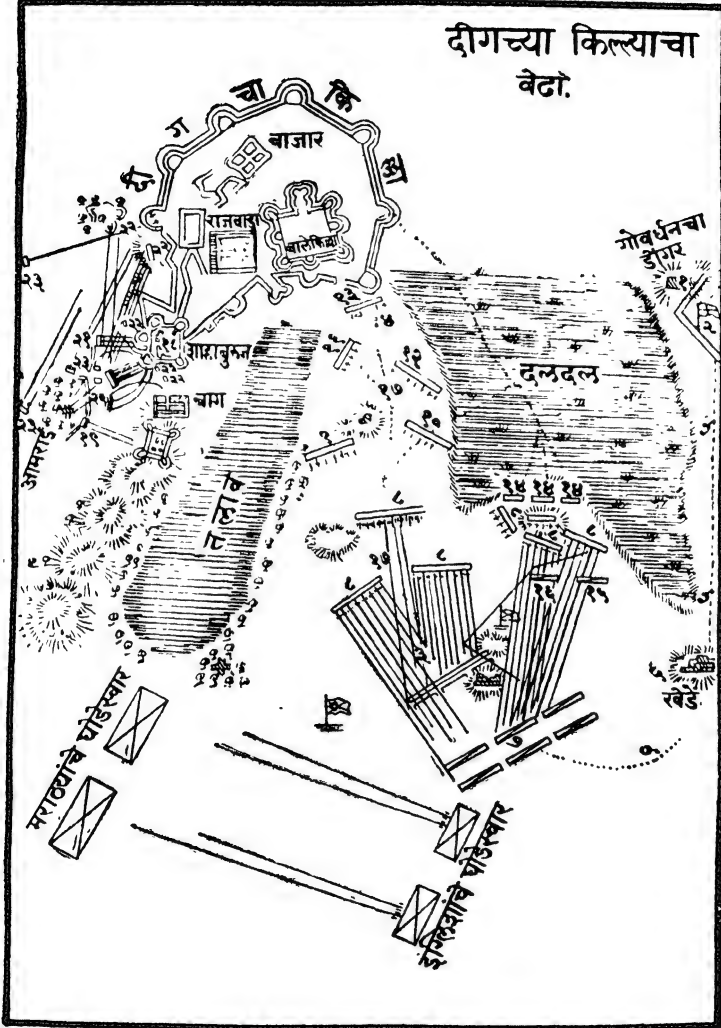
आपल्या घोडेस्वारांनिशीं होळकर पानिपताहून निघाला, तो थेट सहाराणपुराकडे वळला. तिकडच्या शीख लोकांकडून वगैरे आपल्याला कांहीं मदत मिळेल, अशी त्याला आशा होती. परंतु डोलचासिंग या नांवाचा एक शीख लोकांचा सरदार इंग्लिशांनीं आपल्या पैशाने आपल्या बाजूला फिरवून घेतलेला होता. त्यामुळे व इतरहि कित्येक कारणांमुळे अंतर्वेदीत होळकराचा जम बसला नाही. होळकर अंतर्वेदीत शिरला आहे, असे पाहून खुद्द ज. लेक याने त्याचा पाठलाग करण्याचें काम आपल्याकडे घेतलें. व आपल्या हाताखालील मे. ज. फ्रेजर याच्याकडे त्यानें दुसरें एक काम सोपविलें. पायदळ तोफखाना आणि नेटिव्ह घोडेस्वारांच्या दोन पलटणी, इतकें सैन्य मे. ज. फ्रेजर याच्या हाताखालीं देण्यांत आलें; व होळकरानें आपलें पायदळ व तोफखाना दिल्लीहून मागे कोठें तरी परत पाठविला आहे, ही बातमी ज. लेक याला कळलेला असल्यामुळे तें होळकराचें सैन्य कोठें गेलें आहे तें शोधून काढावें; व त्या सैन्याचा होळकराच्या गैरहजेरीत नाश करावा, ही कामगिरी मे. ज. फ्रेजर याजकडे सोपविण्यांत आली होती. या कामगिरीवर मे. ज. फ्रेजर हा ता. ५ नोव्हेंबर रोजीं दिल्लीहून निघाला आणि ता. १२ नोव्हेंबर रोजीं दीगच्याजवळ तो येऊन पोहोचला. होळकराचें सैन्य भरतपूरच्या राजाच्या मुलखामध्ये कोठेंतरी असलें पाहिजे, असा इंग्लिशांना संशय होता. व त्याप्रमाणें तें सैन्य भरतपूरच्या राज्यांतील दीगच्या किल्ल्याजवळ छावणी देऊन राहिलेलें असल्याचें इंग्लिशांना आढळून आलें. दीगच्या किल्ल्यापासून सुमारे १४ मैलांच्या अंतरावर गोवर्धन या नांवाची एक टेकडी (१) आहे; तेथें इंग्लिशांनीं ता. १२ रोजीं संध्याकाळीं आपले तंबू ठोकून छावणी (२) दिली. या गोवर्धनच्या डांगरावरून इंग्लिशांना मराठ्यांची छावणी दिसत होती. या छावणीच्या एका बाजूला पाण्याचा एक मोठा तलाव होता. आणि दुसऱ्या बाजूला एक मोठी दलदल होती. आणि या दोहोंच्यामध्ये मराठ्यांचें लष्कर पसरलेलें होतें. या लष्कराची उजवी बाजू एका तटबंदीच्या खेड्याला (३) लागलेली असून डावी बाजू (४) थेट दीगच्या किल्ल्याच्या तटापर्यंत जाऊन पोचलेली होती. या मराठी सैन्याच्या जागेची देहळणी करून झाल्यानंतर ता. १३ नोव्हेंबर इ. स. १८०४ रोजीं पहाटे तीन वाजतां मे. ज. फ्रेजर हा आपल्या हाताखालीं ७६ वी पलटण आणि कंपनीच्या युरोपियन रेजिमेंट्स व ४ नेटिव्ह शिपायांच्या पलटणी इतकें सैन्य घेऊन गेला; व २ नेटिव्ह पलटणी आणि कांहीं घोडेस्वार एवढेंच काय तें सैन्य ले. क. बॉल याच्या हाताखालीं पाठीमागे सामानसुमानाचें संरक्षण करणा- कारितां ठेवण्यांत आलें. त्या वेळीं मे. ज. फ्रेजरचें सैन्य दलदलीच्या बाजूबाजूनें (५-५) चालूं लागलें. व त्या दलदलीच्या टोकाशीं जें एक लहानसें खेडें (६) होतें, याला वळसा घालून तें सैन्य मराठ्यांच्या रांगेच्या उजव्या टोकाजवळ जें एक तटबंदीचें खेडें (३) होतें, त्याच्याजवळ (७) म्हणजे दीगच्या किल्ल्यापासून सुमारे ६ मैलांवर येऊन पोहोचलें. या ठिकाणीं (७) इंग्लिशांनीं आपल्या सैन्याच्या दोन रांगा लढाईच्या तयारीनें उभ्या केल्या. पहिल्या रांगेमध्ये ७६ वी रेजिमेंट आणि दुसऱ्या दोन पलटणी होत्या, आणि बाकीचें सैन्य दुसऱ्या रांगेत उभें राहिलें होतें.

या ईंग्रजी पलटणींना तोंड देण्याकरितां उलट बाजूने मराठ्यांचें जें सैन्य तयार झालें होतें, त्यांत पायदळाच्या सुमारे २४ पलटणी होत्या; आणि त्याशिवाय बरेच घोडेस्वार असून तोफांची संख्या सुमारे १६० पर्यंत होती. व त्याशिवाय भरतपूरच्या राजाच्या ३ पायदळ पलटणी व कांहीं घोडेस्वार हेहि होळकराच्या बाजूनें येथें लढत होते. या सगळ्या सैन्याचें आधिपत्य हरनाथ दादा या नांवाच्या होळकराच्या एका मुख्य सेनापतीकडे होतें. व त्याशिवाय महंमदशहाखान व अबदुल्लाखान असे दोन मुसलमान सरदार त्याच्या हाताखाली होते. ह्या सगळ्या सरदारांनीं मिळून आपल्या मराठ्यांच्या सैन्याची शत्रूला अटकवून धरण्याकरितां पुढीलप्रमाणें योजना केली होती. अंक ३ यानें नकाशांत दाखविलें जाणारें एका लहानशा टेकडीवर जें एक लहानसें तटबंदीचें खेंडेगांव होतें, तेथें मराठ्यांनीं आपल्या पिकेटचे कांहीं लोक ठेविले होते. व त्या टेकडीवरून किल्ल्याच्या बाजूला खालीं उतरून गेल्यानंतर कांहीं अंतरावर त्यांनीं आपल्या तोफखान्याची पहिली रांग (८-८) उभी केली होती. व त्याच्या पाठीमागे किल्ल्याच्या बाजूला कांहीं अंतरावर मराठ्यांच्या तोफखान्याच्या दुसऱ्या रांगा (९, १०, ११, १२, १३) निरनिराळ्या ठिकाणीं उभ्या करण्यांत आल्या होत्या. क. मॅन्सनच्या पिछेहाटीच्या वेळीं त्याच्यापासून होळकरां जया तोफा हिरावून घेतल्या होत्या, त्या इंग्लिशांच्या तोफाहि इंग्लिशांच्याच विरुद्ध मारा करण्याकरितां येथें कांहीं ठिकाणीं डागून ठेवण्यांत आलेल्या होत्या. मराठ्यांच्या या एकंदर तोफखान्यांच्या रांगा एकापाठीमागे एक अशा सुमारे २ मैलपर्यंत पसरलेल्या होत्या. त्या-शिवाय दलदलीच्या दक्षिणच्या अंगालाहि मराठ्यांनीं आपला तोफखाना आणि इतर सैन्य उभें केलें होतें.

ही जी जागा मराठ्यांनीं पसंत केली होती, ती छावणी देऊन उतरण्याला सोईची होती, पण लढाईच्या कामाला तिच्यासारखी अत्यंत गैरसोईची जागा दुसरी कोणतीहि असू शकणार नाही. उजव्या हातला दलदल, डाव्या हाताला तलाव आणि पाठीमागे किल्ला अशा रीतीनें मराठ्यांचें सैन्य या जागेंत तिन्ही बाजूंनीं कोंडलें गेलेलें होतें. व चौथ्या बाजूचें तोंड हें इंग्लिशांच्या पलटणींनीं रोखून धरलें होतें आणि त्यामुळें इंग्लिशांचें काम फार सोपें झालें होतें. अशा अडचणीच्या जागेंत मराठ्यांनीं आपल्याला चाऱ्ही बाजूंनीं कोंडून घेतलें, हें ठीक झालें नाही. याच्यापेक्षां दलदल, किल्ला आणि तलाव या तीन बाजूंच्या कोंडमाऱ्यामधून निघून आणि बाहेरच्या मोकळ्या मैदानावर येऊन मराठ्यांनीं आपण होऊन इंग्लिशांवर हल्ला केला असता तर फार चांगलें झालें असतें. आपण पाहिल्यानें हल्ला करण्याची संधि केव्हांहि घालवितां कामा नये. या गोष्टीवर लढाईतील जय नेहमींच पुष्कळ अंशीं अवलंबून असतो. पण अशा अडचणीच्या जागीं सांपडल्यानंतर त्यांतून बाहेर पडण्याची संधि साधणें यांत तर अतिशय फायदा आहे. या प्रसंगीं मराठ्यांनीं मोकळ्या मैदानावर येऊन इंग्लिशांच्या पलटणींवर त्यांच्या पिछाडीकडून हल्ला केला असता, तर त्यांत मराठ्यांचा खात्रांनीं पुष्कळ फायदा झाला असता. किंवा इंग्लिशांना फसविण्याकरितां आणि मराठ्यांचें सगळें सैन्य दलदल, किल्ला आणि तलाव यांच्या कोंडीमध्येंच कोंडून राहिलेलें

आहे असे भासविण्याकरिता या तिन्ही बाजूंच्या कोडीच्या तोंडाशी थोडेसे सैन्य ठेवून बाकीचे आपले समजें सैन्य तलाव आणि किल्ला यांच्यामधोल, वाटेने गोपालगडच्या बाजूने बाहेर काढून त्या सैन्याकडून मराठ्यांनी ईंग्लिशांच्या पिछाडीवर हल्ला केला असता, तर त्यांना

ढकलीत ढकलीत किल्ल्याकडे पुढे नेऊन किल्ल्यावरील तोफांच्या माऱ्याखाली त्यांना दलदलीच्या चिखलांत किंवा तलावाच्या पाण्यांत बुडविण्याचा प्रयत्न केला असता, तर याहि लष्करी डावाने वाईट जागेपासून मराठ्यांना आपले चांगले हित सहज साधतां आले असतें. परंतु

तसें काहीं एक न करितां आणि चढाईचें धोरण न स्वीकारतां आहे त्या जागेंत आपला बचाव कसा करतां येईल, एवढीच कोर्ता दृष्टि मराठ्यांनीं या वेळीं ठेविली आणि त्यामुळे किल्ल्यावरील तोफांखालीं आणि दलदलीच्या चिखलांत इंग्लिशांना मारण्याच्या ऐवजीं त्यांच्या स्वतःवरच मरणाची पाळी आली. आपल्या युद्धाकरितां आपण कोणतें युद्धक्षेत्र स्वीकारावें आणि शत्रूला कोणत्या ठिकाणीं आणून खड्ड्यांत घालावें, हें आगाऊ ठरवून त्याप्रमाणें आपल्या सैन्याच्या हालचाली करणें आणि आपल्याला पाहिजे तशा हालचाली करण्याला शत्रूला भाग पाडणें, यालाच युद्धशास्त्रांतील फार नैपुण्य लागतें. नेपोलियन वगैरेसारखे शास्त्रीय पद्धतीनें आपल्या लढाया लढणारे पाश्चिमात्य सेनापति हे अशा धोरणावरच आपली लढाईची रणांगणें आगाऊ ठरवून ठेवीत असत. आणि शत्रूनें योजिलेल्या रणांगणावर आपण जाऊन तेथें त्याच्याशीं कधीं लढाई घावयाचीच नाही, असा तर नेपोलियनचा मुख्य बाणाच होता. आणि अशा अनेक कारणांमुळेच त्याला इतके विजय संपादन करितां आले.

सकाळीं उजाडल्याबरोबर इंग्लिशांनीं लढाईला सुरुवात केली. इंग्लिशांकडील ७६ व्या पलटणीतील लोकानीं प्रथमतः आपल्या समोरच्या टेकडीवरील तटवर्दीचें तें लहानसें खेडेगांव (३) हस्तगत केलें. व तेथून खालीं उतरून त्यांनीं आपल्या समोरील मराठ्यांच्या तोफखान्याच्या पहिल्या (८-८) रांगेवर हल्ला केला; व मराठ्यांकडून गोळ्यांचा वर्षाव चालला असतांहि त्यांनीं त्या पहिल्या रांगेंतील तोफा पाडाव करून घेतल्या. ही पहिली रांग जरी इंग्लिशांच्या हातांत गेली, तरी त्याच्या पाठीमागे (९, १०, ११, १२, १३.) मराठ्यांच्या तोफांच्या आणि सैन्याच्या दुसऱ्या रांगा तयार होत्याच. त्या रांगांमधून या पुढें येणाऱ्या ७६ व्या पलटणींतील इंग्लिश शिपायांवर मराठ्यांनीं गोळीबार सुरू केला. त्याचप्रमाणें दलदलीच्या दक्षिणच्या बाजूला जो मराठ्यांचा तोफखाना आणि जें मराठ्यांचें सैन्य उभें होतें, त्याच्याजवळहि पुढें जाणाऱ्या या ७६ व्या पलटणींतील शिपायांवर त्यांच्या उजव्या बगलेकडून मारा सुरू झाला. अशा रीतीनें हे इंग्लिशांचें पुढें चाल करून जाणारे शिपाई समोरच्या आणि बाजूच्या अशा दोन गोळीबाराच्या मध्यें येऊं लागले. ही परिस्थिति पाहल्यानंतर त्यांना प्रतिबंध करण्याकरितां मे. हॅमंड हा आपल्या हाताखालील दुसऱ्या रेजिमेंटची पहिली पलटण (१५) आणि १५ व्या रेजिमेंटची दुसरी पलटण (१६) अशा दोन पलटणी घेऊन एका लहानशा टेकडीच्या आश्रयानें पुढें चाल करून गेला. व त्यानें आपल्या समोरील मराठ्यांच्या सैन्याच्या तुकडीच्या हालचाली रोखून धरल्या.

या एका संकटाचें निवारण झालें नाहीं, तोंच इंग्लिशांवर आणखी एक संकट आलें. मराठ्यांच्या तोफखान्याच्या पहिल्या रांगेचा पाडाव करून दुसऱ्या रांगेंतील तोफखान्यावर हल्ला करण्याकरितां इंग्लिशांचें सैन्य पुढें चालून गेलें, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. तें इंग्लिशांचें सैन्य पुढें चालून गेल्यानंतर फिहान मराठ्यांनीं मध्येंच एका युक्तीचा फार चांगल्या रीतीनें उपयोग केला. मराठ्यांचे काहीं घोडेस्वार त्या पहिल्या रांगेंतील तोफखान्याजवळ आले आणि त्यांनीं त्या तोफा फिरून आपल्या हस्तगत करून

घेतल्या व त्याच तोफा फिरवून पुढे दुसऱ्या रांगेवर चालून गेलेल्या इंग्लिश शिपायांच्या पिछाडीवर त्यांनी त्या तोफांचा मारा सुरू केला व अशा रीतीने पहिल्या रांगेतील तोफा आणि दुसऱ्या रांगेतील तोफा यांच्या दुहेरी मान्यामध्ये त्यांनी इंग्लिश शिपायांना घेरून धरले. मराठ्यांची ही युक्ति फार प्रशंसनीय आहे. याच युक्तीचा उपयोग असईच्या लढाई-मध्ये शिपायांच्या शिपायांकडूनहि करण्यांत आलेला होता. परंतु प्रस्तुत प्रसंगी मराठे लोकांनी उपयोगांत आणिलेली ही युक्ति पाहून ७६ व्या पलटणीतील कॅ. नॉर्फर्ड याने आपल्या हाताखाली काहीं थोडेसे लोक घेऊन फिरून या पहिल्या रांगेतील तोफांवर हल्ला केला व त्या तोफा उडविणाऱ्या गोलेदाजांना त्याने तेथून हुसकून लाविले. हे कार्य करीत असतांना जरी तो स्वतः मारला गेला, तरी त्याने आपल्या मरणाने इंग्रजी पलटणीतील दुसऱ्या शिपायांचे जीव मराठ्यांच्या मागील तोफखान्याच्या मान्यापासून वाचविले, यांत संशय नाही.

मराठ्यांच्या दुसऱ्या रांगेतील तोफांवर जेव्हा इंग्लिशांनी हल्ला केला, तेव्हा तेथे इंग्लिशांना फारच जोराचा मारा खावा लागला. इंग्लिशांच्या बाजूचा हा हल्ला खुद्द मे. ज. फ्रेजरच्या देखरेखीखाली चाललेला होता, परंतु त्याच्या पायाला तोफेचा एक गोळा लागून त्याचा पाय तुटून पडला. तो अशा रीतीने जखमी झाला, तरी कांही वेळपर्यंत तो आपल्या शब्दांनी आणि हातांनी आपल्या सैन्याला उत्तेजन देतच होता. परंतु कांही वेळाने हेहि अशक्य झाले. इतक्यांत त्याची जागा क. मॉन्सन याने घेतली. व मे. ज. फ्रेजरने या लढाईचे पूर्वी जे धोरण ठरविले होते, त्या धोरणाप्रमाणे क. मॉन्सनने हल्ल्याचे काम पुढे चालविले. मे. ज. फ्रेजर याला पुढे तेथून मथुरा येथे पाठविण्यांत आले आणि त्या ठिकाणी तो ता. २४ नोव्हेंबर रोजी मरण पावला. इंग्लिशांच्या लष्करी खाल्यामध्ये सैन्याची अशी रचना केलेली असते की, एकाखाली एक अधिकारी ठरलेले असतात. त्यामुळे लढाईत वरचा अधिकारी मरण पावला, तर त्याचा खालचा अधिकारी लगेच त्याची जागा घेतो आणि त्याचे लढाईचे धोरण पुढे चालवू लागतो. त्यामुळे सैन्यातील शिस्त मोडत नाही. लढाईत कोणी ना कोणी तरी अधिकारी जखमी होऊन किंवा मरून पडावयाचेच. पण असे कांही झाले, तरी तेवढ्यासाठी सगळ्या लढाईची शिस्त बिघडता कामा नये, आणि ज्याला जे काम नेमून देण्यांत आले असेल, ते काम आपले कर्तव्यकर्म म्हणून प्रत्येकाने करीत राहिले पाहिजे, ही गोष्ट लष्करी व्यवस्थेमध्ये अत्यंत आवश्यक आहे. या गोष्टीकडे आपल्या मराठी फौजांमधून फार दुर्लक्ष केले जाते. आधी एकाखाली एक अशी शेवटपर्यंत अंमलदारांची योजना पूर्वीच्या आपल्या लष्करातून फारच क्वचित् असे. आणि एक मुख्य अधिकारी पडला म्हणजे सगळ्या सैन्यांत गोंधळ उडून जावयाचा आणि सगळे सैन्य पळू लागायचे, ही दुसरी गोष्ट होय. पानिपतच्या लढाईतील सदाशिवराव भाऊंचा मृत्यु आणि त्यामुळे मराठी सैन्यांत झालेला गोंधळ या गोष्टी इतिहासप्रासिद्ध आहेत. हे आपल्या स्वभावांतील दुर्गुण नाहीसे होण्याकरिता इंग्लिश लोकांच्या शिस्तवार पद्धतीचा अभ्यास आपण काळजीपूर्वक रीतीने करणे आवश्यक आहे.

मे. ज. फेजर जखमी होऊन पडल्यानंतर त्याची जागा क. मॉन्सन याने घेतली; आणि जणू काय कांहीं एक झाले नाही इतक्या व्यवस्थेने हल्ल्याचे काम पुढे चालू करून इंग्लिशानी मराठ्यांच्या तोफखान्याच्या मागोल सर्व रांगा (१७-१७-१७) एका पाठी-मागून एक याप्रमाणे कार्बीज केल्या. या तोफांच्या रांगा एकामागे एक अशा एकंदर दोन मैलपर्यंत पसरल्या होत्या, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. इतक्या दोन मैलपर्यंत मागे हटत असतानाहि मराठ्यांचे शिपाई प्रत्येक बॅटरीजवळ अतिशय निकराने लढत होते; आणि जेव्हा अगदी निरुपाय होई, तेव्हाच ते मागे हटत असत. पण अशा रीतीने मागे हटत असताना सुद्धा त्यांनी इंग्लिशांवर आपल्या तोफांचा मारा एकसारखा चालू ठेविला होता. आणि त्यांतच इंग्लिशांचे सैन्य जेव्हा किल्ल्याच्या टापूमध्ये आले, तेव्हा तर दगिच्या किल्ल्यावरूनहि त्यांच्यावर तोफांचा मारा सुरू करण्यांत आला. पण असा दुहेरी तोफांचा मारा सुरू असताना त्यांतूनहि इंग्लिशांचे सैन्य मराठ्यांना मागे रेटात चालले होते. असा क्रम चालला असता मराठ्यांच्या पैकीं कित्येक शिपाई इंग्लिशांच्या गोळीबाराला बळी पडले, कित्येक दलदलीच्या चिखलांत सांपडले, कित्येक किल्ल्यासमोरच्या खंदकाच्या पाण्यामध्ये पडून मेले आणि बाकी राहिलेल्या बहुतेक सैन्याने किल्ल्यामध्ये शिरून आपला बचाव करून घेतला.

अशा रीतीने तोफखान्यावरील लोकांना किल्ल्यांत घालवून इंग्लिशानी मराठ्यांचा तोफखाना जरी कार्बीज केला, तरी अद्यापि दलदलीच्या दक्षिणेस मे. हॅमंड याने रोखून धरलेले मराठ्यांचे कांहीं सैन्य (१४) शिल्लक होतेच, व या सैन्यामधूनही क. हॅमंडच्या पलटणीवर तोफांचा मारा चाललेलाच होता. परंतु किल्ल्यासमोरील तोफखान्याच्या सर्व रांगा कार्बीज करून झाल्यानंतर क. मॉन्सन हा आपले शिल्लक उरलेले सैन्य घेऊन क. हॅमंडच्या मदतीला आला; व त्या दोघांनी मिळून या मराठ्यांच्या अडचणीत सांपडलेल्या सैन्यावर दोन बाजूंनी हल्ला सुरू केला, या वेळींही मराठ्यांच्या सैन्याची ही तुकडी एका कोपऱ्यांत अगदी वाईट जागेत सांपडली होती, त्यामुळे इंग्लिशांच्या पक्षां या दलदलीच्या वाईट जागेनेच या तुकडीचा नाश केला, असे म्हटले असता ते अन्यथा होणार नाही. क. हॅमंड याने समोरून आणि क. मॉन्सन याने बाजूने हल्ला केल्यानंतर येथील मराठे शिपायांना आपल्या पाठीमागच्या दलदलीशिवाय दुसरी जागाच नव्हती. त्यामुळे ते सगळे सैन्य दलदलीत सांपडून नाश पावले. या ठिकाणीच पूर्वी सांगितलेले महंमदशहाखान आणि अब्दुलखान हे जे दोन होळकरांच्या पायदलावरील मुसलमान सरदार होते, तेही आपल्या सैन्याबरोबर या दलदलीत सांपडून नाश पावले.

ता० १३ नोव्हेंबर १८०४ रोजी याप्रमाणे या दगिच्या लढाईत होळकरांच्या सैन्याचा जो पराभव झाला, त्याची बातमी होळकराला तो अंतर्वेदिमध्ये फरुकाबादच्या सुकामावर असताना तारीख १६ नोव्हेंबर रोजी रात्री समजली. दिल्लीचा वेढा उठवून नोव्हेंबरच्या सुरवातीच्या सुमारापासून होळकराने अंतर्वेदि शिरून ठिकांठाणीं जाळपोळ करण्याला सुरवात केली होती. क. बर्न या एका इंग्लिश अधिकाऱ्याला त्याने शामलीच्या

एका जुन्या गढीमध्ये तीन दिवस वेदा देऊन कोडून ठेविले होते. परंतु त्याच्या मदतीला लॉर्ड लेक यांचे सैन्य येत आहे असे समजल्याबरोबर तो तेथून निघाला; व महमदाबाद, सालढाणा, वगैरे मुक्कामावरून पुढे तो मेरठ येथे गेला. या वर दिलेल्या मुक्कामांपैकी सालढाणा हे बेगम समरू हिच्या राजधानीचे शहर होय. ही बेगम समरू होळकराला फितूर झालेली आहे, आणि तिच्याशी चाललेला होळकराचा कांहीं पत्रव्यवहार आपल्या हातीं लागला आहे, अशी एक खोटीच कंडी इंग्लिशांनीं होळकराच्या विरुद्ध जी उठविलेली होती, तिच्याबद्दलचा उल्लेख या होळकरांच्या प्रकरणांत पूर्वी येऊन गेलेला आहे. व इंग्लिशांनीं या बाबतींत पुढे आणलेलीं पत्रे बनावटच कां व कशीं असलीं पाहिजेत, हेहि त्या ठिकाणीं दाखविले आहे. व त्याच गोष्टीला आणखी येथेही एक जास्त प्रत्यंतर मिळते, ते असें कीं, बेगम समरू ही जर होळकराला फितूर झालेली असती, तर तिच्या राजधानीच्या शहरामध्ये होळकरानें मुक्काम केला असता, व तिनेहि त्याला या वेळीं कांहीं सदन केली असती. परंतु तसें कांहीं एक झाले नाही. यावरून लॉर्ड लेक यांनीं यशवंतराव होळकराच्या विरुद्ध पुरावा म्हणून जीं बेगम समरूचीं पत्रे पुढे आणलीं होती, तीं निव्वळ बनावटच असलीं पाहिजेत, हें उघड होते. मेरठहून यशवंतराव होळकर निघाला, तो मल्हारगड, कोरिया, गंज, खासगंज, अल्लिगंज, वगैरे इंग्लिशांच्या ताब्यातील ठिकाणे उद्ध्वस्त करीत ता. १५ नोव्हेंबर १८०४ चे सुमारास फरुकाबाद येथें येऊन पोहोचला. या ठिकाणीं ता. १६ नोव्हेंबर रोजीं रात्री यशवंतराव होळकर आपल्या छावणीमध्ये नाच पहात आणि गाणें ऐकत बसला असतांना तेथें त्याला त्याच्या जासुदांकडून दीगच्या लढाईत आपला पराभव झाल्याची बातमी समजली. तेव्हां त्याबद्दल आपल्या सरदारांपैकीं दुसऱ्या कोणापाशीं न बोलतां तो एकटाच त्या बैठकीतून उठून आपल्या तंबूकडे गेला; व पुढें कसें करावयाचें आणि इंग्लिशांवर जय कसा मिळवावयाचा, या गोष्टीच्या विवेचनेमध्ये तो असतांना त्याच रोजीं पहाटेस त्याला इंग्लिशांच्या तोफांचे आवाज ऐकूं आले. ज. लेक हा यशवंतराव होळकराचा पाठलाग करीत पाठीमागून येतच होता. त्याच्या आणि होळकराच्या सैन्यामध्ये बहुतेककरून २५१३० मैलांचें अंतर असे. परंतु अल्लिगंजच्या मुक्कामावरून रात्रीचा कूच करून ज. लेकनें हें अंतर तोडलें व ता. १७ नोव्हेंबर रोजीं उजाडतांना त्याचें सैन्य फरुकाबादच्या जवळ येऊन पोहोचलें. त्या वेळीं आपापले घोडे मेखाना बांधून त्यांच्या जवळ घोंगड्या पांघरून होळकराचे सुमारे साठ हजार घोडेस्वार झोपों गेलेले होते. त्यांच्यावर इंग्लिशांच्या तोफांचे आणि बंदुकांचे गोळे येऊन पडूं लागले, तेव्हां ते जागे झाले. यशवंतरावाच्या गुप्त हेरांकडून त्याला जी बातमी मिळालेली होती, त्या बातमीप्रमाणें इंग्लिशांची फौज आपल्यापासून २५१३० मैलांच्या पाठीमागे असल्याचें त्याला कळलें होतें व त्यामुळे ते इतक्या लवकर येऊन आपल्याला गांठतील अशी यशवंतरावाला कल्पनाही नव्हती. परंतु जेव्हां प्रत्यक्ष तोफांचे आवाज ऐकूं येऊं लागले आणि गोळे पडूं लागले, तेव्हां आपल्या घोड्यावर स्वार होऊन आपल्या घोडेस्वारांसह तो कालिंदी नदी उतरून भैनपुरीला निघून गेला व तेथून पुढें त्यानें आपला मोर्चा दीगच्या किल्ल्याकडे वळाविला.

त्यानंतर ज. लेक हाही दीगकडेच वळून ता. २८ नोव्हेंबर रोजी दीगच्या किल्ल्या-जवळ छावणी देऊन राहिलेल्या क. मॉन्सनच्या फौजेला येऊन मिळाला. परंतु ता. १३ नोव्हेंबरच्या दीगच्या लढाईतून शिक्क राहिलेले होळकराचे शिपाई दीगच्या किल्ल्यामध्ये आश्रय घेऊन राहिले आहेत, हे जरी इंग्लिशांना माहीत होतें, तरी ता. १३ डिसेंबर १८०४ पर्यंत ते त्या किल्ल्यावर हल्ला करण्याकरितां जाऊं शकले नाहींत. कारण, मोठमोठाल्या तोफा आणि मदतीला येणारें सैन्य यांची वाट बघत त्यांना इतके दिवस थांबावें लागलें. दीगचा किल्ला हा त्या वेळीं एक फार मजबूत किल्ला म्हणून प्रसिद्ध होता. त्या किल्ल्याच्या समोवतीं मोठमोठाल्या दलदली पसरलेल्या असत. त्याशिवाय त्या किल्ल्याच्या समोवतीं मातीच्या उंच आणि मजबूत भितीं असून त्या भितींच्या बाहेरून चौफेर एक मोठा खोल खंदक सदोदित पाण्याने भरलेला असे. फक्त नैर्ऋत्य दिशेच्या कोपऱ्याच्या बाजूलाच काय तो या खंदकाचा वेढा नव्हता, पण तेथे खंदकाची जरूरीही नव्हती. कारण या दिशेचें किल्ल्याचें टोंक एका उंच टेकडीवर चढलेलें होतें. ही टेकडी अवघड असून त्या टेकडीवरच या किल्ल्याचा एक मजबूत बुरूज बांधण्यांत आलेला होता. यालाच शहाबुरूज (१८) असे म्हणत असत. या बुरूजामध्ये सुमारे ७५ हात औरस चौरस लांबीसुंदीचा एक चौक असून त्याच्या कोपऱ्यांवरील चारी दिशांना चार माऱ्याच्या जागा होत्या; व त्यांपैकी एका कोपऱ्यांत एका मोठ्या गाड्यावर चढविलेली अशी ७४ पोंड्यांचा गोळा फेकणारी अशी एक मोठी थोरली तोफ ठेवण्यांत आली होती. याशिवाय या बाहेरच्या किल्ल्याच्या आंत दुसरा एक लहानसा बालेकिल्ला असून तोहि मजबूत होता. अशा किल्ल्यावर चांगली तयारी असल्या-वांचून हल्ला करणें शक्य नव्हतें. म्हणून सैन्याची आणि सामानाची जमवाजमव होईपर्यंत किल्ल्यावर हल्ला करणें शक्य नव्हतें. किल्ल्यावर प्रत्यक्ष हल्ला करण्याच्या पूर्वी ८१० दिवस ज० लेक हा किल्ल्याच्या समोवतीं चारी बाजूंनी स्वतः फिरून माऱ्याच्या जागा कोठे कशा काय आहेत, वगैरेबद्दल बारकाईने पहाणी करित होता. अशा प्रसंगी एकदा खुद्द यशवंतराव होळकरानें आपल्या कांहीं घोडेस्वारांसह ज० लेकच्या सैन्याच्या टोळीला गांठले. त्या वेळीं दोघांची थोडीशी चकमक झाली. परंतु याच्यापेक्षां त्यांत जास्त कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं.

इंग्लिशांच्या बाजूची तयारी झाल्यानंतर ता. १३ रोजी इंग्लिशांच्या सैन्याने किल्ल्याच्या समोर पश्चिमेच्या बाजूला आपल्या सैन्याचा तळ दिला. त्या ठिकाणी पूर्वी मराठ्यांचे कांहीं लोक होते. परंतु ही इंग्लिशांची छावणी तेथें पडल्यामुळें ते तेथून निघून किल्ल्यांत गेले. त्याच दिवशीं रात्री इंग्लिशांची छावणी आणि किल्ला यांच्या दरम्यान एका आबराईमध्ये एक खेडें (१९) होतें, तीं जागा क० डॅन यानें आपल्या ताब्यांत घेतली, आणि तेथून किल्ल्याच्या जवळजवळ जाण्याकरितां सुमारे ६०० हात लांबीचा एक चर खणण्यांत आला, व तोफा ठेवण्याकरितां एक मोर्चा बांधण्यांत आला. हीं इतकीं कामें इंग्रजांच्या शिपायांनीं उजाडण्याच्या पूर्वी उरकून घेतलीं. आणि त्यानंतर ता. १४ रोजी संध्याकाळीं काळोख पडल्यानंतर शहाबुरूजापासून सुमारे १५०० कदमांच्या अंतरावर तोफा डागण्याकरितां आणखी एक मोर्चा (२०) बांधण्याला सुरवात करण्यांत आली. परंतु शहाबुरूजाच्या

पासून जवळच दाक्षिणेच्या अंगाला जी एक गोपाळगड नांवाची लहानशी मातीच्या भिंतीची गढी होती, तिच्यामध्ये मराठ्यांचे बरेच शिपाई होते, त्यांच्याकडून या तोफांचे मोर्चे बांधण्यांत इंग्लिशांच्या शिपायांवर एकसारखा बंदुकीचा मारा चालू असल्यामुळे इंग्लिशांचे फार नुकसान झाले. व त्यामुळे त्यांना त्या मोर्चाचे काम ता. १६ पर्यंत पुरे करता आले नाही. अखेरीस ते काम कसेबसे पुरे करून त्यांनी १७ तारखेला त्या दुसऱ्या (२०) बंदरी-मधून शहाबुसजावर गोळे टाकण्याला सुरवात केली. या बंदरीतून दोन तीन दिवस गोळे फेकण्यांत येत होते. पण त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाही. तेव्हा ता. २० रोजी रात्री इंग्लिश सैन्याच्या डाव्या बाजूला किल्ल्याच्या जवळ आणखी एक तिसरी बंदरी (२१) उभी करण्यांत आली. परंतु इंग्लिशांच्या तोफखान्याच्या या हालचाली चालू असतांना मराठे शिपाई स्वस्थ बसले होते, असे नाही. त्यांनीही किल्ल्यांतून आपल्या तोफा बाहेर आणल्या व इंग्लिशांच्या तिन्ही बंदरींवर जेथून मारा करिता येईल, अशा निरनिराळ्या ठिकाणी त्यांनी त्या डागल्या. या तोफांच्या पुढे स्वसंरक्षणाकरिता त्यांनी मोठमोठाले धके उभारलेले असल्यामुळे समोरून मारल्या जाणाऱ्या इंग्लिशांच्या तोफांचा त्यांच्यावर कांहीं एक परिणाम होऊ शकत नव्हता. परंतु मराठ्यांच्या तोफांचे गोळे मात्र बाजूबाजूने मारले जात असल्यामुळे त्यांच्या योगाने इंग्लिशांचे पुष्कळच नुकसान होत होतें. तेव्हा मराठ्यांच्या या तोफा बंद पाडण्याकरिता इंग्लिशांनी आपल्या दुसऱ्या कांहीं तोफा (२३-२३) मागच्या मोकळ्या मैदानावरून सुरू केल्या. अशी ही एकीकडे तोफांची झटपट एकमेकांच्या विरुद्ध चाललेली असतांना दुसऱ्या बाजूला खुद्द शहाबुसजाच्या भिंतीवर इंग्लिशांच्या तोफांचा मारा चाललेलाच होता. त्यामुळे ता. २३ डिसेंबर रोजी शहाबुसजाच्या भिंतीस खिंडार पडले. तेव्हा त्या खिंडारांतून किल्ल्यांत प्रवेश करण्याचा इंग्लिशांनी निश्चय केला. व त्याप्रमाणे त्या दिवशी रात्री ११ वाजता इंग्लिशांचे सैन्य लपतछपत आपआपल्या खंदकांतून जाऊन बसले. व १२ वाजता ते सैन्य किल्ल्यावर चाल करून गेले. या सैन्याचे ३ विभाग करण्यांत आले होते. इंग्लिशांच्या सैन्यापैकी उजव्या बाजूच्या तुकडीने शहाबुसजाच्या डाव्या बाजूकडील उंच खडकावर असलेल्या तोफावर हल्ला करून त्या काबीज कराव्या; व डाव्या बाजूकडील तुकडीने मराठ्यांच्या उजव्या बाजूकडील तोफा हस्तगत करून बंद पाडाव्या; आणि या दोहोंच्या मधल्या तुकडीने किल्ल्यांत जेथे खिंडार पडले होते, तेथून किल्ल्यांत शिरण्याचा प्रयत्न करावा; असे ठरले होते. या ठरलेल्या बेताप्रमाणे इंग्लिशांचे सैन्य ता. २३ डिसेंबर रोजी मध्यरात्री जेव्हा दगिच्या किल्ल्यावर चालून येऊ लागले, त्या वेळी मराठ्यांच्या तोफखान्याने आणि बंदुकांनी त्यांच्यावर निरनिराळ्या बाजूंनी गोळी-बाराचा भयंकर वर्षाव सुरू केला. त्यामुळे इंग्लिशांचे पुष्कळ लोक मरण पावले. तरी पण त्यांतूनहि कांहीं इंग्लिश शिपाई मराठ्यांच्या तोफांजवळ जाऊन पोहोचले आणि त्यांनी त्या हस्तगत केल्या. मराठ्यांच्या तोफखान्यावरलि गोलंदाज अगदी शेवटपर्यंत आपले काम इमानेइतबारें करीत होते. आणि जेव्हा त्यांच्या तोफा चलेनाशा झाल्या, तेव्हा त्यांनी आपल्या म्यानांतील तरबारी उपसून बाहेर काढल्या. व त्या तरबारींनी त्यांनी इंग्लिश शिपायांना कापून काढिले. व आपल्या हातून गेलेल्या तोफाहि परत आपल्या हस्तगत कर-

ण्याचा किचेकांनीं प्रयत्न केला. पण त्यांत त्यांना यश आलें नाहीं. अशा प्रकारच्या निक-
 रानें मराठ्यांचे शिपाई या लढाईमध्ये लढत होते. अखेरीस रात्री २ वाजतां लढाई संपली.
 आणि दांगच्या किल्ल्यावरील शहाबुख ह्म इंग्लिशांच्या हातीं गेला. त्यानंतर मराठ्यांचें
 शिक्क उरलेलें सैन्य दांगच्या किल्ल्याच्या आंत जो बालेकिल्ला होता, त्यांत शिरलें. परंतु
 तेथेंहि तें फार वेळ न राहतां ता. २४ डिसेंबर १८०४ रोजीं रात्री तें सर्व सैन्य तेथून
 भरतपूरकडे निघून गेलें. व ता. २५ डिसेंबर रोजीं सकाळीं इंग्लिशांनीं दांगचें शहर व किल्ला
 आपल्या ताब्यांत घेतला. या ठिकाणीं होळकरानें टाकून दिलेल्या पुष्कळ तोफा, पुष्कळ
 धान्य आणि दोन लाख रोकड रुपये इंग्लिशांच्या हातीं लागले.

भरतपूरचा किल्ला

आणि

इंग्लिशांचे तेथील चार पराभव.

गच्या लढाईनंतर यशवंतराव होळकर व त्यांचे सैन्य भरतपूरच्या आश्रयाला येऊन राहिले, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. भरतपूरवर हल्ला करण्याला इंग्लिशांना यावेळीं हे एक मुख्य आणि ताबडतोबाचे कारण झाले, हे तर उघडच आहे. पण याच्या-शिवाय आणखी दुसरीही कारणे याच्या पाठीमागे होती. व त्याकरिता भरतपूरच्या पूर्व इतिहासाकडे वळणे जरूर आहे.

हल्लीं भरतपूरचे संस्थान राजपुताना एजन्सीमध्ये मोडते. याचे क्षेत्रफळ सुमारे २ हजार चौरस मैल असून येथील हल्लींची लोकसंख्या सहा सात लक्षांच्या वर आहे. व या संस्थानचे हल्लींचे उत्पन्न सुमारे ३० लक्षांपर्यंत आहे. हे संस्थान दिल्लीच्या दक्षिणेस आणि मथुरेच्या पश्चिमेस वसलेले आहे. श्रीरामचंद्राचा अत्यंत एकनिष्ठ बंधु जो भरत, त्याने हे वसविलेले असल्यामुळे याला भरतपूर असे म्हणतात, अशी याच्या नांवाबद्दलची एक जुनी उपपत्ति सांगण्यांत येते. हा प्रांत पूर्वी दिल्लीच्या मोगलांच्या ताब्यांत होता. परंतु या प्रांतांतील डोंगरी मुलखांत राहणारे जे जाट लोक ते अवतरंगजेबाच्या मरणानंतर हळुहळु मुसलमानांच्या लष्करावर हल्ले करू लागले व त्यांच्यावर विजयही मिळवू लागले. पुढे त्यांच्या-मध्ये सुरजमल जाट हा आपल्या पराक्रमाने प्रसिद्धीला आला व तो आपल्याला राजा असे म्हणवू लागला. या सुरजमल जाटाचे नांव पानिपतच्या लढाईमध्येही पुष्कळ प्रामुख्याने प्रसिद्धीला आलेले आहे. त्याचा नातु राजा रणजितसिंग हा इ.स. १८०४ मध्ये भरतपूरच्या गादीवर होता. इ.स. १८०३ मध्ये जेव्हां इंग्लिशांच्या दौलतराव शिंद्याशी लढाया चालल्या होत्या, तेव्हां हा रणजितसिंग इंग्लिशांच्या बाजूला होता. परंतु त्यावेळीं देखील जरी असले कित्येक राजे इंग्लिशांनी आपल्या तहानां आपल्या जाळ्यामध्ये गुंतवून ठेविले होते, तरी त्यांची अंतःकरणे खरोखर केव्हाहि आपल्या राजांच्या विरुद्ध आणि इंग्लिशांच्या बाजूची असणे शक्य नव्हते. निरुपाय म्हणून भरतपूरचा रणजितसिंग हा जरी बाह्यात्कारी इंग्लिशांच्या बाजूला त्या वेळीं झालेला असला, तरी आंतून दौलतराव शिंद्याच्या पराभवा-

बद्दल त्याला हळूहळू वाटल्यावांचून राहिली नसावी, असें दिसतें. परंतु शिंयाचा परामभव होऊन गेल्यानंतर पाठीमागून ही हळूहळू वाटण्यापासून कांहीं उपयोग नव्हता. पण दौलतराव शिंयांचा जरी १८०३ मध्ये परामभव झाला, तरी १८०४ मध्ये यशवंतराव होळकर क० मॉन्सनविरुद्ध एका पाठीमागून एक विजय मिळवीत चालला आहे, हें पाहून भरतपूरच्या राजाच्या मनामध्ये स्वदेशाभिमानाची ऊर्मि उत्पन्न होणें अशक्य होतें, असें नाहीं. हिंदुस्थानांतील सगळेच लोक असे आहेत कीं, निरुपायामुळें जरी ते गुलामगिरीलाहि खूष झाल्यासारखे दिसत असले, तरी आशेचा संभव दिसू लागला असतां पूर्वीची त्यांची मनोवृत्ति पालटून त्यांच्यापैकीं प्रत्येक जणाच्या मनामध्ये स्वातंत्र्याचा अभिमान उत्पन्न होतो. तशी कदाचित् भरतपूरच्या राजाची स्थिति झाली असेल. यशवंतराव होळकराचे विजय पाहून हिंदुस्थानांतील पुष्कळ लोकांना असे वाटूं लागलें होतें कीं, हा शूर पुरुष इंग्लिशांना हिंदुस्थानांतून बाहेर हांकलून लावील; आणि म्हणून ते त्याला स्वाभाविकपणेंच प्रोत्साहनपर पत्रें पाठवीत असले पाहिजेत, व आपल्याला अशा लोकांचें साह्य मिळावें, अशी यशवंतराव होळकरांचीही इच्छा असल्यामुळें तोहि हिंदुस्थानांतील राजांना आणि इतर लोकांना आपल्या मदतीसाठीं पत्रें लिहीत असे, अशा विचारसरणीच्या ओघामध्ये कदाचित् यशवंतराव होळकर आणि भरतपूरचा राजा रणजितसिंग, यांच्या दरम्यान कांहीं पत्रव्यवहार सुरू झालेला असणें अगदींच अशक्य होतें, असें नाहीं. किंवा या दोघांच्या दरम्यान अशा स्वरूपाचा प्रत्यक्ष पत्रव्यवहार सुरू झालेला नसला, तरी एखादा बनावट पत्रव्यवहार तयार करण्याचें कौशल्य त्या वेळीं कोणामध्ये नव्हतें, असेंही नाहीं. कारण अशी बनावट कागदांचीं कित्येक उदाहरणें पूर्वीपासून हिंदुस्थानच्या इतिहासामध्ये प्रसिद्ध आहेत. पण तें कसेंही असलें, तरी ही गोष्ट येथें नमूद करणें जरूर आहे कीं, या वेळीं भरतपूरच्या राजानें यशवंतराव होळकराला लिहिलेलीं कांहीं पत्रें इंग्लिशांकडून भरतपूरच्या राजाच्या विरुद्ध पुरावा म्हणून पुढें काढण्यांत आलेलीं होती, व त्या कारणासाठीं भरतपूरच्या राजाच्या विरुद्ध लढाई पुकारणें जरूर आहे, असें या वेळीं प्रतिपादन करण्यांत येऊं लागलें होतें. या वेळीं इंग्लिशांचे होळकराकडून अनेक परामभव झालेले होते; व त्यामुळें त्यांची हिंदुस्थानमध्ये अगदीं नापत होऊन गेली होती आणि होळकराच्या विरुद्ध तर क. मॉन्सन याचें माळव्यामध्ये कांहीं चालू शकेनासे झालेलें असल्यामुळें वज्याचें तेल वांग्यावर काढण्याच्या न्यायानें दुसऱ्या कोणा तरी इंडियन राजावर आपला पराक्रम गाजवून दाखविणें इंग्लिशांना जरूर झालेलें होतें. व त्या हेतूनें कदाचित् या कार्याकरितां भरतपूरच्या राजाची निवड करण्यांत आलेली असणें शक्य आहे. ज्याचा नाश करावयाचा असतो, त्याच्या डोक्यांतून परमेश्वर आधीं त्याची बुद्धि काढून घेत असतो, हें जसें एक धार्मिक व्यवहारांतील वचन आहे, त्याप्रमाणें इंग्लिशांच्या राजकीय व्यवहारासंबंधानेंहि असें एक वचन तयार करतां येण्यासारखें आहे कीं, इंग्लिशांना ज्याच्या विरुद्ध पुढें लढाई सुरू करावयाची असते, त्याच्या हातचे कांहीं तरी पत्रव्यवहार इंग्लिशांना आधीं सांपडतत ! यशवंतराव होळकर आणि भरतपूरचा राजा यांच्या दरम्यान चाललेला हा पत्रव्यवहार पहिल्यानें कोणाला सांपडला ? तर यशवंतरावाच्या हातून परामभव

पावून मागे मागे हटत चाललेल्या क. मॉन्सनच्या हातीं हा पत्रव्यवहार प्रथम राम-पुन्याच्या मुक्कामावर लागला ! त्यानें तो लॉर्ड लेक यांच्याकडे पाठविला. त्यानंतर लॉर्ड लेक यांनीं त्याच्याबद्दल विशेष बारकाईनें पुढें आणखी शोध चालविला. टॉमस मर्सर या नांवाचा एक पोलिस ऑफिसर मथुरा येथें होता. त्याला भरतपूरचा राजा आणि होळकर यांच्या दरम्यानच्या पत्रव्यवहारावर नजर ठेवण्याची कामगिरी सांगण्यांत आली. त्यावरून त्यानें आपल्या इंडियन लोकॉपैकींच कांहीं लोकांना गुप्त हेराच्या कामावर नेमलें. आणि त्यांनीं अशी गुप्त बातमी काढून टॉमस मर्सर याला कळविली कीं, निरंजन लाल या नांवाचा एक यशवंतराव होळकराच्या तर्फेचा वकील मथुरेमध्ये रहात असतो; आणि त्याच्या मार्फत भरतपूरचा राजा आणि यशवंतराव होळकर यांच्यामधील पत्रव्यवहार चालत असतो. ही बातमी मिळाल्यानंतर निरंजनलाल याला पकडण्यांत आलें. तेव्हां त्याच्या जबानीवरून असा निष्कर्ष काढण्यांत आला कीं, इंग्लिशाना हिंदुस्थानच्या बाहेर घालवून देण्याच्या उद्देशानें भरतपूरच्या राजाचाच नव्हे, तर अंतर्वेदींतील दुसऱ्याहि अनेक राजांचा निरंजनलालच्या मार्फत होळकरांशीं पत्रव्यवहार चाललेला होता.

ही माहिती सांगणारा मथुरेचा निरंजनलाल हा खोटी जबानी देत होता किंवा भरतपूरच्या राजाचीं खरोखरच अशीं कांहीं पत्रे यशवंतराव होळकराला गेलेलीं होती, याच्याबद्दलचा निर्णय करण्याला आज निश्चयात्मक असें कांहीं साधन आपल्यापाशीं नाहीं. पण रणजितसिंग आणि यशवंतराव यांच्या दरम्यान असा कांहीं गुप्त मनसुबा चाललेला असला, तरी त्यांत गैर तें कय आहे ? भरतपूरच्या राजानें आपल्या स्वदेशाच्या स्वातंत्र्याकरितां कांहीं प्रयत्न करूं नये कीं काय ? इंग्लिश ग्रंथकार म्हणतात कीं, त्यानें नुकताच आमच्याशीं जो तह केला होता, तो त्यानें मोडावा काय ? त्यानें इंग्लिशानीं नुकताच १८०३ मध्ये तह केला असेल; पण त्याच्या पूर्वी कित्येक वर्षे जेव्हां तो जन्माला आला, तेव्हां त्यानें आपल्या जन्मभूमीपाशीं असा एक तह केलेला होता कीं, “ हे माते, मी तुझ्याशीं सदोदित इमानानें रहाण्याचा प्रयत्न करीन ! प्रत्येक मनुष्य जन्माला येतो तेव्हां तो आपल्या देशाशीं असा करार करतो, हें इंग्लिशाना माहीत नाहीं काय ? तो आपला पहिला जन्मकालीन करार भरतपूरच्या राजानें काय म्हणून मोडावा ? इंग्लिश ग्रंथकार म्हणतात कीं, आम्ही भरतपूरच्या राजाला या तहामध्ये कित्येक नवीन मुलख दिला होता; व मराठ्यांना तो जी खंडणी देत असे, तीहि आम्हीं त्याला माफ केली होती ! पण ही मुलखाची देणगी आणि ही खंडणीची माफी यांचा काय अर्थ होतो ? भरतपूरच्या राजानें आपल्या देशाशीं आणि देशबांधवांशीं बेइमानी करून दुसऱ्यांना फिरवून घेतले, यासाठीं त्याला हा एक प्रकारचा लांच देण्यांत आलेला नव्हता काय ? आणि हें या देणगीचें खरें स्वरूप त्याच्या लक्षांत आल्यानंतर असल्या लांचाचा धिक्कार करून तो जर फिरून आपल्या देशाच्या इमानाला जागूं लागला, तर एखाद्याच्या लाचापेक्षा त्याच्या जन्मभूमीचाच त्याच्या इमानावर परमेश्वराच्या घरीं रुजू होणारा असा जास्त हक्क नाहीं काय ?

पण भरतपूरच्या रणजितसिंगाच्या या पत्रव्यवहाराच्या प्रकरणामध्ये खरेखोटे-पणाचा अंश काय असेल तो असो; परंतु ही गोष्ट निर्विवाद आहे की, होळकर अंतर्वैदी-मध्ये आपल्या घोडेस्वारांनिशी इंग्लिशांच्या मुलखांत लुटालूट करीत असतां त्याचें पायदळ आणि त्याचा तोफखाना भरतपूरच्या राजाच्या मुलखांत दीगच्या किल्ल्याच्या जवळ आश्रयाला येऊन राहिला होता. आणि दीगच्या लढाईत होळकराच्या या सैन्याचा पराभव झाल्यानंतर तें सगळें सैन्य दीगच्या किल्ल्यांतून निघून खुद्द भरतपूरच्या किल्ल्यामध्ये जाऊन राहिलें व दीग आणि भरतपूर या दोन्हीही ठिकाणीं होळकराच्या सैन्याबरोबर भरतपूरच्या राजाचें लष्करहि इंग्लिशांच्या विरुद्ध लढत होतें. या सगळ्या गोष्टींवरून भरतपूरच्या राजाहि हा यशवंतराव होळकराच्या बाजूला त्या वेळीं पूर्णपणें वळलेला असला पाहिजे, असें म्हणावें लागतें. व या काणामुळे इंग्लिशांनीं भरतपूरच्या राजाशीं लढाई सुरू करण्याचें ठरविलें व त्याकरितां दीगच्या किल्ल्याच्या संरक्षणाची तजवीज करून ता. २८ डिसेंबर १८०४ रोजीं ज. लेक हा तेंथून निघाला. वाटेंत त्याला दुसऱ्या कित्येक इंग्रजी पलटणींची मदत येऊन मिळाली. व अखेरीस ता. २ जानेवारी १८०५ रोजीं त्यानें भरतपूरच्या किल्ल्यासमोर येऊन तळ दिला.

हिंदुस्थानामध्ये अनेक किल्ले आहेत. परंतु त्यांपैकीं भरतपूरच्या किल्ल्याचें नांव हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासामध्ये जितकें सुप्रसिद्ध आणि संस्मरणीय झालेलें आहे, तितका मान दुसऱ्या कोणत्याहि किल्ल्याला मिळालेला नाही. आणि याचें कारणहि तसेंच महत्त्वाचें आहे. हा किल्ला सर करून घेण्याकरितां इंग्लिश लोक प्रयत्न करीत असतां मराठ्यांच्या शिपायांनीं चार वेळां इंग्लिशांचे हल्ले माघारे परतविले. इंग्लिशांची इतकी नामुष्की आणि इतकी फजिती हिंदुस्थानांतल दुसऱ्या कोणत्याहि किल्ल्यानें पाहिलेली नाही. हा किल्ला मागाहून कोणाच्याहि ताब्यांत जावो; परंतु जोपर्यंत हिंदुस्थानचा इतिहास वाचला जात आहे, तोपर्यंत या किल्ल्यावरील मराठ्यांच्या मर्दुमकीचें निशाण प्रत्येक इंडियन मनुष्याच्या अंतःकरणामध्ये सदोदित फडकत रहाण्याचें केव्हांहि थांबणार नाही ! आणि कोणीहि इंग्लिश लोक आपल्या पराक्रमाची कितीहि बढाई मारीत असले आणि त्यांना हल्लीं भरतपूरच्या संस्थानांत कितीहि सन्मान मिळत असले, तरी त्यांनीं तो भरतपूरचा किल्ला पाहिला म्हणजे “ अरे ! याच किल्ल्यानें चार वेळां आमची नामुष्की केली ! ” अशी आठवण होऊन त्यांना लज्जेनें खालीच मान घालावी लागत असली पाहिजे. या किल्ल्याच्या प्रत्येक भित्तिवर मराठ्यांचे पराक्रम अजूनहि लिहिलेले आहेत आणि या किल्ल्याच्या खंदकाच्या पाण्यामध्ये अजूनहि मराठ्यांच्या मर्दुमकीचीं प्रतिबिंबें दिसत आहेत. बाकीच्या कोणत्याहि किल्ल्यांचे बुरुज आपआपल्या पायांवर अजूनहि उभे असोत; परंतु ज्यानें चार वेळां इंग्लिशांचे हल्ले माघारे परतविले, तो फक्त भरतपूरचा एकच काय तो किल्ला आपली मान वर करून आपल्या पायावर उभा राहण्याला योग्य आहे !

भरतपूर हें शहर त्यावेळीं फार मरभराटीस आलेलें होतें. तेथील लोक शस्त्र आणि श्रामंत असल्याबद्दल त्यांचा लौकिक होता. येथें चवऱ्यांचीं कामें अद्यापिहि अप्रतिम रीतीनें

करण्यांत येतात. या शहराचा विस्तार सुमारे ८ मैलांचा असून त्याच्या भोंवतीं एक मातीची जाड भित आहे, आणि त्याच्या सभोवतीं पाण्याने भरलेला एक मोठा खंदक आहे. आणि या शहराच्या पूर्वे बाजूच्या टोंकाला भरतपूरचा तो सुप्रसिद्ध किल्ला बांधण्यांत आलेला आहे. हा किल्ला एका उंच डोंगरावर असून त्याच्या भोंवतालचा खंदक १५० फूट रुंद आणि ६० फूट खोल होता. या खंदकाच्या पाठीमागे सुमारे ८० फूट उंचीची दगडाची तटबंदी असून त्याच्यावर आणखी सुमारे तितक्याच उंचीची दुसरी एक दगडी भित चौफेर बांधलेली आहे. या किल्ल्याला एकंदर नऊ दरवाजे आहेत. व किल्ल्याच्या आतमध्ये एक मोठा तलाव आहे. त्याचे पाणी बाहेर सोडले, म्हणजे किल्ल्याच्या सभोवतालचा खंदक त्या पाण्याने भरून जातो. अशी व्यवस्था असल्यामुळे हा किल्ला दुर्भेद्य झालेला आहे. अशा मजबूत किल्ल्यावर त्याचे संरक्षण करण्याकरितां जाट आणि मराठे यांच्यासारखे शूर लोक हातांत शस्त्रे घेऊन उभे राहिले असतां, इंग्लिशांना चार वेळां मार्गे परतावे लागले आणि या किल्ल्याने आपला अजिंक्यपणाचा अलौकिक मान कायम राखला, यांत कांहीं आश्चर्य नाही. खुद्द इंग्लिशांनी आपल्या मोडलेल्या बागनेटांच्या टोकांनी या किल्ल्याच्या भिंतीवर “ अजिंक्य ” अशी ठळक सुवर्णाक्षरे लिहून ठेवलेली इतिहास अद्यापिही प्रत्येकाला दाखवीत आहे !

अशा या किल्ल्याच्या समोर ता. २ जानेवारी १८०५ रोजी जेव्हां ज. लेक यांचे सैन्य येऊन पोहोचले, तेव्हां या ठिकाणी पुढल्या दोन महिन्यांत आपले चार वेळां पराभव झोणार आहेत, याची त्या इंग्लिश सैन्याला काचितच कल्पना आली असेल. क. मॉन्सनच्या पराजयाचा सूड उगविण्याकरितां इतक्या प्रयासाने घडपडणारा ज. लेक याला येथे होळकरावर सूड तर उगवितां आला नाहीच, पण उलट चार वेळां ज. लेक याच्या सैन्याचा पराभव झाला. इंग्लिशांच्या अभिमानाची येथे जमिनीला पाठ लागली; इंग्लिशांचीं सर्व कपटकारस्थाने येथे चिखलांत लोळविलीं गेलीं; आणि इंग्लिशांच्या गर्वाचा शिरपेंच येथे मराठ्यांच्याकडून खाली उतरविला गेला ! या ठिकाणी एकामागून एक इंग्लिशांचे जसजे पराभव होऊं लागले, तसतसें इंग्लिशांनीं आतांपर्यंत जिंकलेल्या हिंदुस्थानांतील सर्व राजांचे लक्ष या भरतपूरच्या वेळ्याकडे जास्तच वेधले ज. लेक लागले. आणि आमच्या जिंकलेल्या किल्ल्यांचे फुटलेले बुरुज हा भरतपूरचा किल्ला फिरून बांधणार आणि आमच्या परतन्त्र किल्ल्यांवर हा भरतपूरचा किल्ला फिरून स्वातंत्र्याचीं निशाणे आणून रोंवणार, असें गुलामगिरीनें गिळलेल्या सर्व लोकांना वाटू लागले ! कारण, भरतपूरच्या किल्ल्यावरील जाट आणि मराठे शिपाई अशीच अद्भुत पराक्रमाचीं कामें त्यावेळीं करीत होते !

इंग्लिशांचा पहिला पराभव.

ता. २ जानेवारी १८०५ रोजी इंग्लिशांची फौज भरतपूरच्या किल्ल्यासमोर येऊन दाखल झाल्यानंतर लगेच ता. ३ रोजी हल्ल्याच्या तयारीला सुरुवात झाली. किल्ल्याच्या समोरच इंग्लिशांची छावणी होती व ती छावणी आणि किल्ला यांच्या दरम्यान, पण किल्ल्याच्या बरीच जवळ, एक मोठी आंबराई (१) होती. या आंबराईच्या आश्रयाने किल्ल्या-

च्या जवळ जवळ खंदक खणीत खणीन जाण्याची सोय होती; म्हणून ता. ४ जानेवारी रोजी ले. क. मेटलंड यानें आपल्या हाताखालील एका टोळीच्या साहाय्यानें ती आंबराई आपल्या हस्तगत करून घेतली. नंतर ता. ५ रोजी रात्री या आंबराईच्या पुढें १८ पाउंडरच्या सहा तोफांकरितां पहिली बॅटरी (२) उभारण्यांत आली. आणि तिची बाकीची सर्व तयारी झाल्यानंतर ता. ७ च्या सकाळपासून त्या तोफांमधून शहरच्या भिंतीवर गोळे फेकण्याचें काम सुरू झालें, व त्याच दिवशीं दुपारीं पहिल्या बॅटरीच्या शेजारीच उजव्या हाताला दुसरी एक बॅटरी (३) तयार करण्यांत आली व तेथून एकंदर आठ तोफांचा मारा किल्ल्यावर आणि शहरावर सुरू करण्यांत आला. इंग्लिशांच्या या तोफांवर किल्ल्यांतून तितक्याच जोराचा उलट मारा सुरू करण्यांत आला होता. व अशी ही दुतर्फा तोफांची लढाई ता. ७ पासून ता. ९ जानेवारीपर्यंत एकसारखी चालली होती. या लढाईत इंग्लिशांच्या एखाद्या गोळ्यानें भिंतीला कोठें भोंक पाडलें, तर तें ताबडतोब बुजवून टाकण्यांत येत असे. त्यामुळें किल्ल्याला किंवा किल्ल्यांतील लोकांना फारसें नुकसान न पांचतां खालच्या उघड्या मैदानावरील इंग्रजी शिपायांचा मात्र किल्ल्यावरील गोळीबाराने पुष्कळ संहार होत होता. अशी लढाई दोन दिवस एकसारखी चालली असतांना ता. ९ रोजी तिसरे प्रदूर् शहराच्या भिंतीच्या एका भागाला गोळा लागून तेथील कांहीं थोडासा भाग (४) ढासळला. तोफांचे गोळे लागून रोज जसे भिंतीचे कांहीं भाग ढासळत होते, तशांतलाच हाही एक होता. पण इंग्लिशांच्या गोळंदाजांना असें वाटलें कीं, भरतपूरच्या भिंतीला आपण हें खरोखरच एक मोठें भगदाड पाडलेलें आहे ! इंग्लिश अधिकारी दीगच्या लढाईतील विजयामुळें गर्वानें फुगून गेलेले होते; मराठे आणि जाट यांच्या पराक्रमाची आणि भरतपूरच्या भिंतीच्या मजबुतीची त्यांना योग्य कल्पना नव्हती, व त्यामुळें ही जी थोडीशी भिंत ढासळली आहे, तेवढ्यामधूनही आपण भरतपूरच्या शहरांत सहज प्रवेश करूं शकूं, असें त्यांना वाटलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं हें खिंडार पाडल्याची बातमी मोठ्या हर्षाने ज. लेक यांना ताबडतोब कळविली, व हें खिंडार किती मोठें आहे वगैरेबद्दल नीटसा तपास न करितां तितक्याच हर्षाने त्याच म्हणजे ता. ९ च्या रात्री त्यांनीं हि हल्ला करण्याचा हुकूम दिला. परंतु हें भिंतीला पडलेले खिंडार फारसें मोठें मुळीच नव्हतें, व तें लहान असल्यामुळेंच इंग्लिशांच्या सैन्याला त्यांतून प्रवेश करितां येईना, व अखेरीस यांना तेथून पराभव पावून साधारें यावें लागलें. हें खिंडार इतकें लहान होतें कीं, ते मराठ्यांनीं रातोरात बुजवून दुसऱ्या दिवसाला त्यांनीं तेथील भिंत जशीच्या तशी तयार केली असती. परंतु त्यांना तसें करण्याला अवकाश सांपडूं देऊं नये या हेतूने त्याच रात्री इंग्लिशांनीं तेथून आंत शिरण्याची घाई केली. या चुकीचें प्रायश्चित्त त्यांना त्याच रात्री ताबडतोब मिळालें !

शहराच्या तटावर हल्ला करण्याकरितां ले. क. रायन, मे. हॉक्स आणि ले. क. मेटलंड अशा तीन अधिकाऱ्यांचा नेमणूक करण्यांत आली. यापैकी ले. क. रायन यानें इंग्लिश तोफखान्याच्या समोर ड. व्हा. बाजूला मराठ्यांनीं तटाच्या बाहेर मोर्चा बांधून ज्या तोफा (५) सुरू केल्या होत्या, त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांचा पाडावा करावा आणि

नंतर तिकडून निमडा नांवाच्या दरवाजानें तटाच्या आंत शिरावें, असा त्याला हुकूम होता. त्याचप्रमाणें मं. हॅक्स यानें उजव्या बाजूवर हल्ला करून तिकडील तोफा हस्तगत कराव्या आणि तटाबाहेर आलेले मराठे लोक तटाच्या दरवाजांतून आंत पडून जातील त्या वेळीं त्यांच्याबरोबर त्यांच्यामध्ये मिसळून इंग्लिशांच्या शिपायांना आंतमध्ये आपला प्रवेश करून ध्यावा, अशी कामागिरी या दुसऱ्या तुकडीकडे सोंपविण्यांत आली होती. अशा दोन बाजूच्या या दोन तुकड्यांनीं तटावरील मराठ्यांचें लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतलें असतां, मध्यभागीं पडलेल्या खिंडाराच्या वाटेनें ले. क. मैटलंड यानें आपल्या हाताखालील शिपायांसह शहरांत शिरण्याचा प्रयत्न करावा, असें ठरलें होतें. त्याप्रमाणें ता. ९ रोजीं रात्री ७ वाजतां किल्लाजवळ जाण्याकरितां खणलेल्या खंदकामध्ये या तिन्हीही तुकड्यांतील लोक मुकाट्यानें जाऊन बसले. व बरोबर आठ वाजतां ते आपल्या खंदकांतून बाहेर पडून तटावर चाल करण्याकरितां निघाले. हे इंग्रजांचे शिपाई पहिल्या हल्ल्याकरितां ता. ९ रोजीं रात्री ज्या रस्त्यानें तटाच्या खंदकाजवळ गेले, तो रस्ता नकाशामध्ये (६-६-६) या आंकड्यांनीं दाखविलेला आहे. हा रस्ता कित्येक ठिकाणीं फार अवघड होता व बहुतेक ठिकाणीं या वाटेत दलदली होत्या. त्यामुळें काळोखांतून या रस्त्यानें जाताना इंग्लिशांच्या शिपायांना फार त्रास पडला. शिवाय वाटेतील दलदलींच्या वेगळे अडचणींमुळें त्या तिन्ही तुकड्यांतील लोकांना निरनिराळ्या आणि व्यवस्थित रीतीनें चालतां येईना. त्यामुळें सहजच त्यांच्या रांगा मोडल्या, आणि अखेरीस उजव्या बाजूकडे जावयाचे त्यांच्यांतील काहीं डाव्या बाजूकडे गेले आणि जे डाव्या बाजूकडे जावयाचे ते उजव्या बाजूकडे गेले. आणि अशा रीतीनें शिस्त मोडून त्यांच्यांत सगळा गोंधळ उत्पन्न झाला. तरी पण त्या गोंधळांतूनही आणि मराठ्यांच्या तोफाच्या माऱ्यांतूनही उजव्या आणि डाव्या बाजूच्या तुकड्यांनीं तटाबाहेरच्या तोफा हस्तगत करून घेण्याचीं आपलीं कामें कशीबशीं पार पाडलीं. परंतु त्यांना तटाच्या आंतमध्ये काहीं केल्यानें जातां आलें नाहीं तें नाहींच. पण तटाच्या आंत प्रवेश करण्याचें मुख्य काम ले. क. मैटलंड यांच्या हाताखालील मधल्या तुकडीकडे मुख्यत्वेन करून सोंपविण्यांत आले होतें; परंतु या रात्रीच्या हल्ल्यांत सर्वांपेक्षां या मुख्य तुकडीचीच जास्त गाळण उडून गेलेली होती. या तुकडीतील लोक तटाच्या खिंडारांतून आंत प्रवेश करणार हेतें. पण आधीं ते त्या तटाच्या भिंतीजवळ जाणार कसे ? हे इंग्रजी शिपाई आणि तटाची भिंत यांच्यामध्ये एक मोठा खंदक होता. व त्या खंदकांतून पलीकडे गेल्याशिवाय त्यांना तटाच्या खिंडारावर चढून जाणें शक्य नव्हतें. या पहिल्या खिंडाराच्या (४) समोरच्या बाजूनें जव्हां क. मैटलंडचे लोक खंदकामध्ये उतरूं लागले, तेव्हां त्यांच्यावर दोन्ही बाजूंच्या बुरुजांवरून तोफांचा भयंकर मारा होऊं लागला. तरी पण अशा खंदकांतूनही त्या संकटांतून गळाभर पाण्यांतून काहीं लोक पलीकडे गेले, व जेथें खिंडार पडलें होतें, तेथपर्यंत वर चढले. पण या शिपायांची संख्या फक्त काय ती २०१२२च होती. आपल्याप्रमाणेंच आपल्या मागून आणखी पुष्कळ शिपाई वर चढून येतील, असें त्यांना वाटत होतें. परंतु दुसरे कोणीही येऊं शकले नाहींत; आणि जे लोक वर खिंडारांत

येऊन बसले होते, त्यांच्यावर उजव्या बाजूच्या बुरुजामधून एकसारखा गोळीबार चालला होता. अशा स्थितीत ले. स्वीटनहॅम आणि केसवेल यांना जखमा लागून ते पडले; व ले. क. मेटलंड यांच्याही डांब्याला गोळी लागून ते मरण पावले. त्यामुळे सगळ्याच इंग्रजी सैन्यामध्ये गोंधळ उत्पन्न होऊन मध्यरात्रीनंतर ते सैन्य माघार घेऊन वेढी इंग्लिशान्यांकडील पुष्कळ शिपाई व त्याचे अधिकारी किल्ल्यावरील तोफांच्या माऱ्याखाली मरण पावले. इंग्लिशाने सैन्य याप्रमाणे पराभव पावून आपल्या छावणीकडे परत पळत चालले असता कशाचा तरी आश्रय घेत घेत परत जावे ही शिस्त त्याच्यामध्ये न राहिल्यामुळे त्या उघड्या मैदानावर उघड्या सांपडलेल्या शिपायांवर किल्ल्यातील लोकांनी नेमक्या तोफा मारून त्यांना तेथल्याथेथे पाडले. त्यांपैकी जे जखमी होऊन अर्धवट स्थितीमध्ये कणूत पडलेले होते, त्यांना उचलून नेण्याचीही कोणी काळजी घेतली नाही. जो तो आपापला जीव घेऊन छावणीकडे परत आला. या हल्ल्यामध्ये एका रात्रीत इंग्लिशान्या बाजूकडील जखमी आणि मेलेल्या लोकांची निळून संख्या साडेचारशेच्या वर गेली होती, व यामध्ये जखमी व मेलेल्या दुरोपयुक्त लोकांचा संख्या अडीचशे होती. या एकंदर वर्णनावरून भरतपूरच्या या पहिल्या हल्ल्याचे स्वरूप किती भयंकर आणि किती नाशकारक होते, हे लक्षांत घेण्यासारखे आहे.

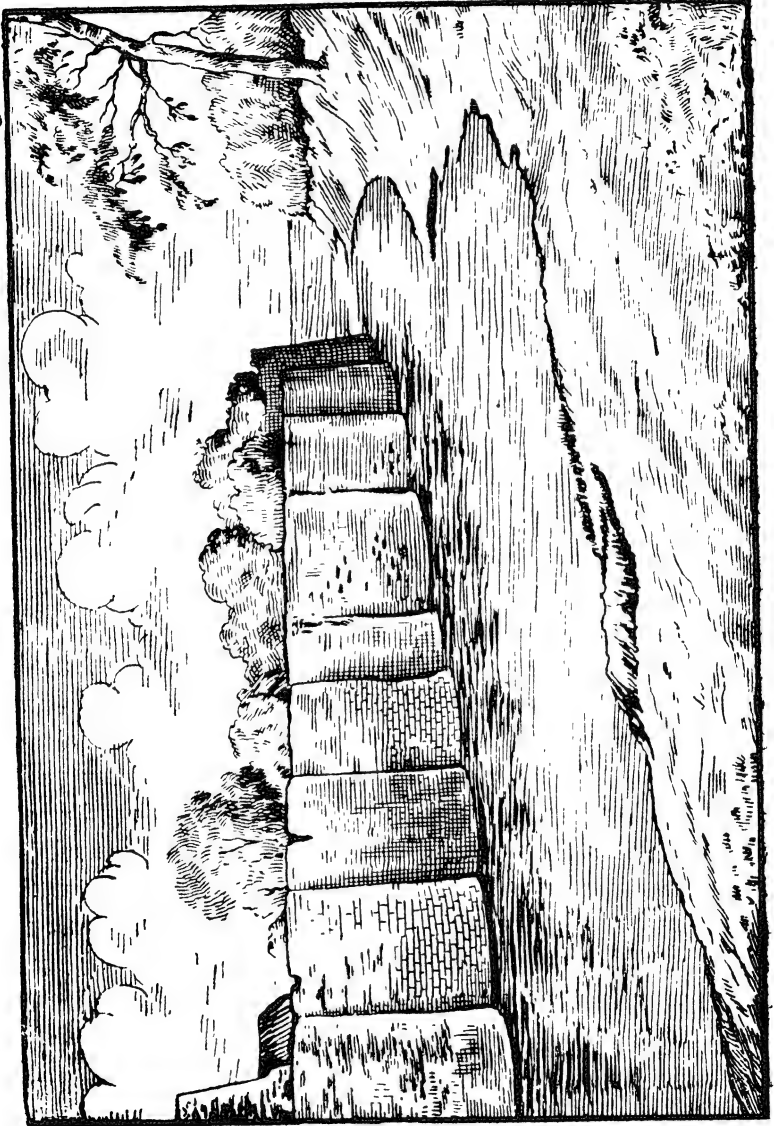
इंग्लिशानांचा दुसरा पराभव.

याप्रमाणे ता. ९ जानेवारी रोजी इंग्लिशानांचा पहिला प्रयत्न निष्फळ झाला; पण त्यामुळे त्यांचा पुढील प्रयत्न थांबला, असे मात्र झाले नाही. त्यांनी फिरून दुसऱ्या खेपेला तटावर हल्ला करण्याची तयारी सुरू केली. व पहिल्या पराभवानंतर ता. १० जानेवारी १८०५ रोजी भरतपूरच्या किल्ल्यासमोरील छावणीमधून लॉर्ड लेक यांनी मार्क्स वेलस्लीला जे पत्र लिहिले, त्यात आपले अधिकारी थोडक्याच दिवसांत तो किल्ला हस्तगत करून घेतील, अशी आशा (I hope in a very few days their excellent conduct will be rewarded by the possession of the place) व्यक्त करण्यात आली होती. परंतु लॉर्ड लेक हे जरी मार्क्स वेलस्ली यांच्या संतोषासाठी आपल्या पत्रातून अशा आशा व्यक्त करीत होते, तरी त्या आशा परिपूर्ण व्हावयाच्या नव्हत्या ! कारण, भरतपूरचा वेढा यशस्वी होऊन थांबवयाचाच नाही, असा इंग्लिशाने दुदैव आणि मराठ्यांचा पराक्रम या दोघांनी मिळून निश्चयात्मकरीतीने निश्चय करून ठेविलेला होता ! परंतु पुढे काय होणार, हे मनुष्याला आधी समजत नसल्यामुळे इंग्लिशानी दुसऱ्या हल्ल्याची तयारी फिरून पहिल्या इतक्या जोराने सुरू केली. पहिल्या हल्ल्याचे वेळी भितीला जे भगदाड पडले होते, ते मराठ्यांनी रात्रीच्या युद्धानंतर दुसऱ्या दिवसाला ताबडतोब बंद करून टाकले तेव्हा इंग्लिशानी ती अपेक्षा झालेली जागा सोडून दिली. आणि त्याच्या उजव्या हाताला कांही अंतरावर भितीला भोंक पाडण्याला त्यांनी दुसरी एक जागा पसंत केली. व त्या जागेच्या समोर त्यांनी पहिल्या दोन बंदीच्या शेजारीच थोडी उजव्या हाताला अशी तिसरी एक बंदीची जागा (७) तयार केली व

तेथून त्यांनीं ६ तोफा चालू केल्या. व त्याशिवाय त्याच्या आसपास कांहीं निगनिराळ्या ठिकाणीं (८-९-१०-११) त्यांनीं आणखी २१ तोफाकरितां मोर्चे बांधले व हें सगळें काम पुरें झाल्यानंतर तटाच्या भिंतीला जेथें भोंक पाडावयाचें होतें, त्या ठिकाणीं ता. १६ जानेवारी रोजीं या एकंदर २६ नवीन तोफांचा भडिमार त्यांनीं सुरू केला. इतक्या तोफांच्या गोळीबारापुढें बिचाऱ्या मातीनें बांधलेल्या भिंतीच काय चालणार आहे ? त्यामुळे त्या दिवशीं संध्याकाळीं भिंतीला थोडे भोंक पडले. परंतु रातारात मराठ्यांनीं तेथें मेढेकोट बांधून त्या पडलेल्या भिंतीची वाट बुजवून टाकली. हें जेव्हां दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं इंग्लिशांनीं पाहिले. तेव्हां त्यांनीं फिरून त्याच मेढेकोटावर आपल्या गोळ्यांचा वर्षाव सुरू केला व तेथील खिंडार आणखी थोडे मोठे केलें व नंतर ता. २१ जानेवारी १८०५ रोजीं इंग्लिशांनीं भरतपूरच्या तटावर दुसरा हल्ला करण्याचें ठरविलें.

जानेवारीच्या ९ तारखेला इंग्लिशांचा पहिला हल्ला अयशस्वी झाला आणि २१ तारखेला त्यांनीं दुसरा हल्ला करण्याचें ठरविलें. या १०।११ दिवसांच्या अवकाशामध्ये इंग्लिशांच्या तोफांचा जसा शहराच्या तटावर मारा चाललेला होता, तसाच उलट मारा तटाच्या भिंतीवरून जाट आणि मराठे यांच्याकडूनही इंग्लिशांच्या सैन्यावर तितक्याच जोरानें करण्यांत येत होता. शत्रूच्या खालच्या सैन्यावर मारा करावयाचा आणि तटाच्या भिंतीवर जेथें कांहीं मोडतोड होईल तेथील डागडुजी करावयाची, अशीं दुहेरी कामें तटावरील शिपायांना करावीं लागत होती. आणि हीं कामे भरतपूरच्या तटावर भरतपूरचे शिपाई करीत असतांना भरतपूरच्या राजघराण्यांतील योद्धेही त्यांना धीर आणि प्रोत्साहन देण्याला त्यांच्या जवळ उभे असत. अशा एका प्रसंगीं भरतपूरचा राजा रणजितसिंग याचा थोरला मुलगा रणधीरसिंग, हा तटावरील आपल्या शिपायांच्या बरोबर काम करीत असतांना त्याच्या हाताला गोळा लागून त्याचा हात तुटून पडला. त्याचप्रमाणें त्याच्या चुलत्याला लागून तोही तटाच्या भिंतीवर मरण पावला. हा चुलता ता. ९ च्या रात्रीच्या हल्ल्यामध्ये तटाच्या खालीं जे इंग्लिश शिपाई मरून पडले होते, त्यांना पहाण्याकरितां तटावर आला होता आणि त्यावेळीं इंग्रजी तोफखान्यावरील एक गोलेदाज, कॅ. नेली, यानें त्याच्यावर नेम धरून आपला गोळा टाकला आणि त्यानें तो नेमका मारला गेला, असें हरक्यांच्या सांगण्यावरून इंग्रजी इतिहासामध्ये लिहिण्यांत आले आहे. परंतु हा हेतु संभवनीय दिसत नाही. भरतपूरच्या राजघराण्यांतील लोक हे जातीनें जाट असून पराक्रमानें मोठे शूर होते. आपल्या शहराच्या तटावर शत्रूचे हल्ले होत असतांना त्या तटावर जाऊन आपल्या शिपायांच्या कामावर देखरेख करणें, त्यांना योग्य हुकूम देणें, त्यांना मदत करणें, इत्यादि महत्त्वाचीं कामें पार पाडण्यासाठींच हे भरतपूरच्या राजघराण्यांतील पुरुष तटावर गेलेले असले पाहिजेत, हें अगदीं उघड आहे. त्यांच्या या कृत्यांना हलके हेतु लावणें हें हलकेपणाचें कृत्य आहे. ज्या वीर पुरुषांचे देह आपल्या शहरांच्या तटबंदीचें संरक्षण करण्याच्या पवित्र कार्यामध्ये पतन पावले, त्यांची स्मृति सदोदित पवित्र राखली जावी असें त्यांच्या देशबांधवांना वाटणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे.

भरतपूरच्या तटाला इंग्लिश लोक वेढा देऊन बसले होते आणि त्यांच्या वेढ्याच्या आंत भरतपूरच्या राजाचे सैन्य सांघडलेलें होतें. अशा स्थितीत भरतपूरचे शिपाई भरतपूरचें

भरतपूरचा किला.

संरक्षण शक्य तितक्या शौर्यानें आंतून करीतच होते; परंतु जेव्हां असे वेढे पडतात, तेव्हां वेढा घालणाऱ्या लोकांचा जोर कमी पाडण्याकरितां त्यांच्यावर कोणी तरी बाहेरूनही हल्ले करावे लागतात. म्हणजे बाहेरच्या शिपायांचा हल्ला आणि तटाच्या आंतील शिपायांचा हल्ला अशा दोन हल्ल्यांच्यामध्ये वेढा घालणारे लोक सांपडले असतां, साहजिकपणेच ते जेरीस येतात. तेव्हां अशा प्रकारचा कांहीं तरी युक्ति आपणही या ठिकाणीं योजिली पाहिजे, अशा कल्पना भरतपूरच्या राजाच्या मनामध्ये येऊं लागल्या. भरतपूरचे सैन्य वेढलेलें होतें; पण इंग्लिशांचें जे सैन्य भरतपूरला वेढा घालून बसलें होतें, त्यांना बाहेरच्या चारी बाजू मोकळ्या होत्या व त्यामुळें ते बाहेरून वाटेल तिकडून सैन्याची मदत आणि अन्नाची सामग्री वाटेल तितकी आणू शकत असत. ता. १८ जानेवारी रोजी ज. स्मिथ हा आम्ब्या-हून सुमारे १६०० लोकांची मदत घेऊन वेढा घालणाऱ्या इंग्लिशांच्या छावणींत येऊन दाखल झाला. त्याचप्रमाणे कॅ. वॉल्श हा एक अन्नसामग्रीचा पुरवठा १० हजार बैलांवर घालून मथुरेहून भरतपूरला आणीत होता त्याशिवाय आम्ब्याहून धान्यानें भरलेले ५० हजार बैल, दारूनें भरलेल्या ८०० गाड्या, मोठमोठ्या तोफांचे ८ हजार गोळे आणि ६ लाख रुपयांच्या पैत्या, असे सामान भरतपूर येथील इंग्रजी सैन्याच्या मदतीला पाठविण्यांत येत होतें. तेव्हां वेढा घालणाऱ्या सैन्याला बाहेरून अशी वाटेल तितकी मदत मिळत गेली आणि त्याचा बाहेरून कांहीं प्रतिकार झाला नाही, तर तटबंदीच्या आंत सांपडलेलें सैन्य कितीही शौर्यानें लढत असलें, तरी त्याचा कितीसा निभाव लागणार आहे ? ही गोष्ट लक्षांत आणून वेढा घालणाऱ्या इंग्लिशांवर बाहेरून हल्ले करविण्याची भरतपूरच्या राजाने अशी योजना केली की, त्या वेळीं होळकराचा बाजूचा प्रसिद्ध पठाण सेनापति, मीरखान, हा जो बुंदेलखंडामध्ये आपल्या हाताखालील हजारों पेंढाऱ्यांसह इंग्लिशांच्या मुलखांत लुटालुट करीत होता, त्याच्याकडे राजानें सहा लाख रुपये पाठवून भरतपूरला वेढा घालणाऱ्या इंग्लिशांची रसद तोडण्याकरितां आणि त्यांच्यावर बाहेरून हल्ले करण्याकरितां त्याला अतिशय त्वरेनें बोलाविलें व त्याप्रमाणें मीरखानाचें घोडेस्वार लोकरच दाखल होऊन भरतपूरला वेढा देणाऱ्या इंग्लिश सैन्याच्या समोर्वाती घिरट्या घालूं लागलें, व त्यांच्याकरितां मथुरेहून आणि आम्ब्याहून जी मदत येणार होती, म्हणून वर सांगितलें आहे, त्यांच्यावरही त्यानें हल्ले करून त्यांना जेरीस आणलें आणि बाहेरच्या सैन्याला यशवंतराव होळकर, बापूजी शिंदे, मीरखान, वगैरे लोकांकडून अशी दहशत पोचूं लागल्यामुळें तटाच्या आंतील लोकांचें काम थोडें हलकें झालें आणि त्यांना यशाची जास्त उमेद वाटूं लागली. व त्यामुळें ते आपल्या तोफांचा मारा बाहेरच्या इंग्रज शिपायांवर जास्त जोराने चालवूं लागले.

अशा रीतीनें मराठ्यांच्या सैन्याचा मारा इंग्लिशांवर चालला असतां आणि इंग्लिशांच्या तोफांचे गोळे उलट तटावर येऊन पडत असतां ता. २१ जानेवारी रोजी तटाच्या भिंतीला दुसरे खिंडार (१२) पडलें. परंतु तटाच्या भिंतीला जरी हें खिंडार पडलें, तरी इंग्लिशांनीं एकदम त्या खिंडारावर चालून जाण्याची धाई केली नाही. कारण, मागच्या

अनुभवानें त्यांना पुष्कळ दहशत बसली होती. ता. ९ जानेवारीच्या पहिल्या हल्ल्याच्या रात्री इंग्लिश शिपाई खंदकाजवळ गेले, परंतु त्यांना खंदकांतून पलीकडे जातां येईना. तसा असंग फिरून दुसऱ्या खेपेला येऊं नये, म्हणून ज्या ठिकाणीं हें दुसरें खिंडार (१२) पडलें होतें, त्याच्या खालच्या खंदकाची स्थिति कशी काय आहे हें आधीं पाहून येण्याचें त्यांनीं योजिलें. व त्याकरितां इंग्लिशांनीं एक नवीनच कृति काढली. नेटिव्ह घोडेस्वारांच्या तिसऱ्या पलटणींतील एक हवालदार आणि दोन शिपाई अशा तिघांना त्यांनीं तेथील खंदकाची लांबीरुंदी आणि पाण्याची खोली पाहून येण्यासाठीं धाडण्याला तयार केलें. पण ते तिघे जण राजरोसपणें ही माहिती काढण्यासाठीं खंदकाच्या जवळ गेले असते, तर तटाच्या भिंतीवरील शिपायांनीं त्यांना ताबडतोब गोळ्या घालून मारून टाकलें असतें व आपल्या खंदकाची लांबीरुंदी सांगण्याकरितां त्यांना त्यांनीं परत जाऊंच दिलें नसतें ! तेव्हां तटावरच्या शिपायांना फसविण्याकरितां इंग्लिशांनीं आपल्या कल्पक डोक्यांतून एक कपटाची युक्ति काढली. व त्या युक्तीप्रमाणें या तीन शिपायांनीं आपल्या अंगावरचे इंग्रजी पलटणीचे पोशाख काढून टाकले, साधे कपडे घातले आणि घोड्यावर बसून ते खंदकाकडे दौडत चालले ! व हे आपली पलटण सोडून आणि फितुरी करून मराठ्यांना मिळण्याला जात आहेत असें भासविण्याकरितां दुसरे कांहीं शिपाई त्यांचा पाठलाग करीत बऱ्याच अंतरावरून पाठीमागून जाऊं लागले ! व या लबाडीची पुरी बतावणी करण्याकरितां ते त्यांच्यावर आपल्या बंदुकाही झाडूं लागले ! मात्र त्या बंदुकांमध्ये गोळी घातलेली नसून ते सगळे बायबार होते ! असा खोटा पाठलाग मागून कांहीं अंतरावरून चालला असतां पुढले ते तीन नेटिव्ह शिपाई तटाच्या खंदकाजवळ येऊन पोहोंचले. व त्या तटावरील शिपायांना हाक मारून त्या तिघांपैकीं जो हवालदार होता तो म्हणूं लागला कीं “ आम्हांला या बहांचोद फिरंग्यांचा (मि. थॉर्न यानें असेच शब्द आपल्या हकीकतीमध्ये घातले आहेत.) अगदीं वीट आला आहे ! त्यांची चाकरी सोडून आम्हांला तुमच्यांत येऊन मिळावयाचें आहे ! तेव्हां आंत येण्याला वाट कोटून आहे ती आम्हांला चटकन् दाखवा ! ” तटावरच्या शिपायांना हें खरेच वाटलें. या बतावणींत इंग्लिशांचें कांहीं तरी कपट असावें, असा संशय त्या शूर आणि निष्कपटी शिपायांना मुळींच आला नाहीं. त्या वेळीं स्वदेशभक्ति जागृत झाल्यामुळें पश्चात्ताप पावलेले पुष्कळ शिपाई जसे नेहमीं इंग्रजांची नोकरी सोडून मराठ्यांना येऊन मिळत असत, त्यांच्यासारखेच हेहि कोणी तरी असले पाहिजेत, असें समजून तटावरच्या शिपायांनीं त्यांना एक दरवाजा दाखविला. तेव्हां ते तिघे शिपाई त्या खंदकाच्या कांठाकांठांनं जेथें तें दुसरें खिंडार (१२) पडलें होतें, त्याच्याजवळून त्या दरवाज्याकडे जाऊं लागले. व जातां जातां त्यांनीं त्या खंदकाची सर्व परिस्थिति बारकाईनें पाहून घेतली. हें त्यांचें काम झाल्याबरोबर त्यांनीं आपले घोडे बळविले आणि ते भरधांव पळत इंग्रजी छावणीकडे निघून गेले ! हें पाहिल्यानंतर त्यांची लुच्चेगिरी तटावरील लोकांच्या लक्षांत आली व त्यांनीं लगेच त्यांच्या घोड्यांच्या

पाठोपाठ आपल्या बंदुकीच्या गोळ्या पाठविल्या. परंतु ते गोळीच्या टप्प्याच्या पलीकडे गेलेले असल्यामुळे गोळीचा परिणाम त्यांच्यावर होऊ शकला नाही. आणि ते सुरक्षितपणे आपल्या छावणीत जाऊन पोहोचले. व तेथे गेल्यावर त्यांनी आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना अशी माहिती सांगितली की, खंदक फारसा रुंद नाही व फारसा खोलही दिसत नाही; व भिंतीला जे खिडार पडले आहे, तेही बरेच खाली असून तेथपर्यंत वर चढून जाणे फारसे कठिण होणार नाही. ही माहिती त्यांनी कळविल्यानंतर त्यांच्या या विश्वासघाताच्या कामगिरीबद्दल त्यांना ताबडतोब ५०० रुपयांचे बक्षीस देण्यांत आले. व त्यांना नोकरीमध्यें कायमची बढतीहि मिळाली.

आधीं आपल्या देशाचें स्वातंत्र्य नष्ट करण्याकरितां दुसऱ्याची नोकरी पतकरणे हें अधमपणाचें ! आणि त्यांतून आपले स्वदेशबांधव आपल्या स्वराज्याच्या वैभवासाठीं आपापल्या किड्यांचें आणि इतर ठिकाणचें संरक्षण करीत असतां त्यांना अशा विश्वासघातानें फसविणें हें तर त्याहूनही अधमपणाचें काम होय ! हा विश्वासघात करून त्या निघां नराधमांनीं आपल्या नोकरीमध्यें कायमची बढती करवून घेतली असेल; पण असल्या या विश्वासघातकी नराधमांच्या विश्वासघातानें त्यांच्या देशाच्या स्वातंत्र्याची कायमची हानि होते, हे कोणाच्या लक्षांत येऊं नये काय ? हे तिथे इसम कोणत्या देशांत जन्मलेले होते ? तर हिंदुस्थानांत ! आणि भरतपूरचा किड्या हा कोणत्या देशांतील होता ? तर हिंदुस्थानांतीलच ! आणि मग हिंदुस्थानांतील लोकांनीं हिंदुस्थानांतील किड्या दुसऱ्यांच्या हातीं देण्याकरितां असलीं विश्वासघाताचीं कामे करावीत काय ? हे हिंदुस्थानांतील सुक्या किड्यांनीं, जर तुमच्या देशांतील लोकच तुमच्या स्वातंत्र्यावर निलांजली देण्याकरितां उठले, तर मग दुसरे कोण तुमचें संरक्षण करूं शकणार आहेत ! आपल्या जन्मभूमीवरील किड्या दुसऱ्यांच्या हातीं देण्याकरितां कपटाचरण करावें आणि त्याबद्दल बक्षीस मिळवावें, हा जो मातृविक्रयाचा धंदा हिंदुस्थानांतील काहीं लोकांनीं पुष्कळ दिवसांपासून शोधून काढिला आहे, त्याच्या पारिपत्याकरितां देवालाही काहीं तरी नवीनच शासनाची जागा निर्माण करावी लागणार आहे ! कारण, असल्या या मात्रागमनीपणाला सीमाच उरलेली नाही ! पांचपांचशें रुपयांच्या लिलावानें आपले किड्या विकले जावेत, इतकीच आपल्या देशांतील किड्यांची, त्यांच्या मजबूत तटांची, त्यांच्या वरील स्वातंत्र्याच्या निशाणांची आणि त्यांच्यावरील स्वराज्याची किंमत आहे काय ? ता. २१ जानेवारी १८०५ रोजी ज्या वेळीं ही या विश्वासघाताच्या युक्तीची कल्पना कोणा इंग्लिश अंमलदाराच्या डोक्यांत आली असेल, त्या वेळीं तेथे कशी वस्तुस्थिति घडून आली असेल, याचें चित्र आपल्या डोळ्यांपुढें उभें राहिलें, तर त्या चित्रानेहि आपली अंतःकरणे फाटून जातील, इतका तो देखावा भयंकर असला पाहिजे ! त्यावेळीं कसे झाले असेल ? तर कोणी तरी एका कपटी इंग्लिश अधिकाऱ्यानें काहीं निवडक नेटिव्ह शिपायांना आपल्यासमोर बोलाविलें असेल ! आणि त्यानें त्यांना चढवून देऊन असें सांगितलें असेल कीं, जो कोणी तुमच्या या तटाच्या खंदकाची माहिती काढून आणील, त्याला त्याच्या या शस्त्र-

पणाच्या कृत्याबद्दल आम्ही ५०० रुपये बक्षीस देऊ ! इंग्लिशांनी जरी याला शूर कृत्य असें म्हटलें असलें, तरी वास्तविक तें शूरपणाचें कृत्य नव्हतें, तर तें अत्यंत नीचपणाचें आणि नामर्दपणाचें कृत्य होतें. आपल्या जन्मभूमिरूपी पवित्र मातेच्या पातिव्रत्याच्या किंमतीबद्दलचा हा लिलाव जेव्हां तेथें ता. ९ रोजी भर दिवसां पुकारला गेला, तेव्हां तेथील कित्येक इंडियन शिपायांच्या अंगावर शहारे उभे राहिले असतील. आणि त्यांच्या डोळ्यांतून खळखळा अश्रु वाहिले असतील ! आणि आम्हीं पोटांत काटे भरूं, पण आपल्याच जन्मभूमी-संबंधानें आणि आपल्याच देशबांधवांसंबंधानें असलें फसवणुकीचें कृत्य आम्ही कधींहि करणार नाहीं, असे उद्गार त्यांच्या तोंडांतून बाहेर पडलेले जरी कोणी ऐकिले नसतील, तरी त्यांच्या मनांतून ते बाहेर निघाले असले पाहिजेत हें खास ! पण बाकीच्यांनीं जरी माघार घेतली असली, तरी हे हिंदुस्थानचे तीन सुपुत्र—हे इंग्रजांच्या नोकरींतील तीन इमानी नोकर आणि इंग्रजांनीं लिहिलेल्या इतिहासांतिल हे तीन सुप्रसिद्ध वीर पुरुष आणि हे तीन हिंदुस्थानचे खरे हितचिंतक !—मोठ्या गौर्यानें मुजरा करीत आपल्या साहेबाच्यापुढें आले असतील आणि म्हणाले असतील कीं, “ साहेब, हें मात्रागमनीपणाचें काम करण्याला आम्ही तयार आहों; आम्हांला हुकूम मिळावा ! ” हें त्यांचे शब्द त्यांच्या तोंडून निघाले असतील, तेव्हां आसपासच्या किती तरी लोकांनीं आपल्या कानांत बोटें घातलीं असतील ! त्यांच्या स्वर्गातील मेलेल्या बापांनीं आपल्या माना लाजेनें खालीं घातल्या असतील ! आणि त्यांच्या आयांनीं आपण बांझ कां राहिलों नाहीं असें म्हणून डोळ्यांतून टिपें टाकलीं असतील !

परंतु या तीन अधमांनीं जरी असलें अधमपणाचें आणि विश्वासघाताचें कृत्य केलेलें असलें, तरी जोंपर्यंत परमेश्वर भरतपूरच्या बाजूला होता, तोंपर्यंत असल्या इंग्रजी अधमपणाचें तेथें काहीं एक चाललें नाही ! अयोध्येचें सगळें राज्य आपल्याला मिळालें असूनहि तें श्रीरामचंद्राला देण्याकरितां जों अयोध्यानगराला सोडून चित्रकूट पर्वताजवळच्या अरण्यांत रामाला शोधित गेला, त्या भरतानें आपल्या बंधुप्रीतीनें आणि आपल्या अलौकिक भरतभावानें रामावतारी जें पुण्य संपादन केलें, तें सगळें त्यानें या आपल्या भरतपूरच्या नगरामध्यें साठवून ठेविलें होतें. आणि तें यावेळीं भरतपूरच्या बचावाच्या उपयोगाला येत होतें ! मथुरेच्या आसपासचीं भरतपूर, दांगच्या किल्लाजवळचा गोवर्धनपर्वत, वगैरे सर्व ठिकाणें हीं भगवान् श्रीकृष्णाच्या बालपणींच्या बालक्रीडेनें आणि पदसंचारांन पवित्र झालेलीं पवित्र तीर्थें होतीं. व त्यांच्यावर भगवंताच्या कृपादृष्टीचा वरदहस्त होता. अशा मालिकेंतील जें भरतपूर, त्याच्यावर त्यावेळीं जर कोणाच्याहि विश्वासघाताचे प्रयोग लागू पडले नाहीत, तर त्यांत काहीं आश्चर्य आहे असें नाही. भरतपूरच्या तटावरून लढणाऱ्या प्रत्येक जाट आणि मराठा शिपायाची अशी समजूत झालेली होती कीं, भरतपूर हें भगवान् श्रीकृष्णाच्या कृपेंतील एक शहर असल्यामुळें त्या शहराच्या संरक्षणाकरितां तो आपल्याबरोबर या ठिकाणीं अदृश्यरीतीनें लढत आहे ! आणि भगवान् आपला पाठीराखा आहे, अशी जेथें दृढ भावना आहे, तेथें “ यत्र योगेश्वरः कृष्णः ” इत्यादि भगवंताच्या उत्कीर्ण सांगितल्या-

प्रमाणें आपल्या विजयाची खात्री कोणाला वाटणार नाही ! याशिवाय या भरतपूरच्या किल्ल्याच्या संबंधानें कोणी असें एक भविष्य करून ठेविलेलें होतें कीं, जोंपर्यंत कुंभार जातीचा एक नक्र येऊन या भरतपूरच्या खंदकांतील पाणी त्यानें शोषण केलें नाही, तोंपर्यंत हा किल्ला शत्रूला केव्हांहि घेतां येणार नाही ! या ईश्वरी भवितव्यतेवरहि तटांतील शिपायांचा पूर्ण विश्वास होता. आणि त्यामुळें त्यांच्या अंगांतील शौर्य दुप्पट वाढलें होतें.

तरी पण इंद्रजांना असें वाटलें कीं, आतां आपण या खंदकाच्या लांबीरुंदीचा मोठया शिताफीनें शोध काढून आणिला आहे, तेव्हां आतां पूर्वीच्यासारखी आपल्याला पराभवाची भीति नाही. आणि अशा कल्पनेवर मिस्त ठेवून यांनीं ता. २१ जानेवारी १८०५ रोजी भरतपूरच्या तटावरील दुसऱ्या हल्ल्याची तयारी केली. खंदकाच्या रुंदीचीं मापें त्यांना आधींच मिळालीं होती. त्या मापांप्रमाणें खंदकाच्या अलीकडच्या कांठावरून पलीकडच्या कांठापर्यंत टाकतां येतील अशा पुलासारख्या लांबलांब लांकडी शिब्या तयार करून त्यांच्यावर लाकडाच्या आडव्या फळ्या ठोकण्यांत आल्या होत्या. व त्यावरून शिपायांना पलीकडे चालत जातां याचें अशी योजना करण्यांत आली होती. या शिब्या खंदकापर्यंत कशा उचलून न्यावयाच्या व तेथें गेल्यानंतर त्या खंदकावर कशा बसवावयाच्या, हें एका तुकडींतील शिपायांना आधीं शिकवून ठेविलें होतें, व या शिब्या खंदकावरून टाकण्यांत येत असतां आणि त्या शिब्यावरून सैन्य पलीकडे चालून जात असतां त्यांच्यावर तटाच्या भिंतीवरून कोणाला गोळीबार करितां येऊं नये म्हणून तटाच्या त्या भागावर खालून एकसारखा गोळ्यांचा वर्षाव चालूं ठेवण्याचें काम कोणत्या तुकडीनें करीत रहावयाचें, याही सर्व गोष्टी आगाऊ ठरवून ठेवण्यांत आल्या होत्या. व अशी सर्व कडेकोट तयारी झाल्यानंतर ता. २१ रोजी तिसरे प्रहरां तीन वाजण्याचे सुमारांला ले. क. मेकराय, कॅ. लिंडसे, वगैरे अनेक इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखाली इंग्लिशांचें सैन्य आपल्या खंदकांतून बाहेर पडून तटावर चाल करून जाण्याकरितां निघालें.

इंग्लिशांच्या बाजूला चाललेल्या या हालचाली तटावरच्या भोकांतून तटावरचे मराठ्यांचे शिपाई लक्षपूर्वक पहातच होते. त्यांनीं हा हल्ला करण्याकरितां येणाऱ्या इंग्लिशांचा समाचार घेण्याची तटाच्या आंतून तर सर्व सिद्धता ताबडतोब केलीच, पण त्याशिवाय तटाच्या बाहेर जे मराठ्यांचे घोडेस्वार होते, त्यांनींहि त्याच वेळीं आपल्या घोड्यांवर खोगीर कसलें. यशवंतराव होळकराचें पायदळ भरतपूरच्या तटाच्या आंत गेलें होतें. पण होळकराचे बहुतेक घोडेस्वार तटाच्या बाहेरच मोकळे होते. व होळकराचें सगळें मुख्य काय तें सामर्थ्य त्याच्या घोडदळामध्येंच होतें. व एखाद्या किल्ल्याच्या आंतमध्यें अडकून पडण्यापेक्षां बाहेर वाटेल तिकडे लूटफाट करण्याकरितां मोकळें असण्यामध्येंच त्या स्वैर-संचारी यशवंतरावाला समाधान वाटत असे, त्याला किल्ल्यांत येण्याविषयीं भरतपूरच्या राजाकडून आग्रह करण्यांत येत असतां त्यानें असें सांगितलें कीं, ' माझी गादी माझ्या घोड्याच्या पाठीवर आहे, ती मी सहसा सोडणार नाही ! ' अशा बाणेदारपणामुळें आणि अशा नैसर्गिक प्रवृत्तीमुळें यशवंतराव होळकराचें आणि भरतपूरच्या राजाचें मिळून सुमारे

आठ हजार सैन्य किल्ल्याच्या आंतून लढत असतां यशवंतराव होळकर हा आपल्या सर्व घोडेस्वारानिशीं तटाच्या बाहेरून त्यांना मदत करीत होता. त्यांतच पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे मीरखानहि आपल्या हजारों घोडेस्वारांसह त्याच दिवशीं अंतर्वेदीतून येऊन यशवंतरावाला मिळाला होता. तेव्हां ले. क. मॅक्राय यांचें सैन्य ता. २१ जानेवारी रोजीं निमरे प्रहरीं तटावर चाल करून निघालें त्याच वेळीं यशवंतराव होळकर आणि मीरखान पठाण यांनीं बाहेरून इंग्लिशांच्या छावणीवर हल्ले करून त्यांना अगदीं सळो कीं पळो करून सोडलें. या मराठ्यांच्या घोडेस्वारांनीं इंग्लिश कॅव्हालराला या वेळीं कसें वेढून आणिं रोखून ठेविलें होतें, हें नकाशांत दाखविलेल्या परिस्थितीवरून चांगलें लक्षांत येण्याजोगें आहे. अशा रीतीनें तटाच्या भिंतीवरील शिपायांच्या आणि घोड्यांच्या पाठीवरील घोडेस्वारांच्या अशा दुहेरी मान्यामध्ये सांपडलेल्या इंग्रजी फौजेची त्या दिवशीं अखेरीस दुर्यक्षा उडून गेली, हें सांगावयाला पाहिजे असें नाहीं.

ले. क. मॅक्राय यांनीं ता. २१ जानेवारी रोजीं आपल्या सैन्याचे उजवीकडची तुकडी आणि डावीकडची तुकडी असे दोन विभाग केले. व या दोन तुकड्या ज्या दोन निरनिगळ्या वाटांनीं दुसऱ्या खिंडाराच्या (१२) जवळ गेल्या, ती वाट नकाशामध्ये (१२-१४) या आंकड्यांनीं दाखविली आहे. या वाटेनें जातांना इंग्लिशांचें सैन्य विजयाच्या पूर्ण खात्रीनें आपली वाट चालत होतें; परंतु ती वाट संपून ते त्या खंदका-जवळ जाऊन पोहोचले. तेव्हां त्यांची विजयाची आशा बरीच नष्ट झाली. नवीन पडलेल्या दुसऱ्या खिंडाराजवळ खंदक फारसा रुंदही नाहीं व फारसा खोलहि दिसत नाहीं अशी जरी इंग्लिशांनीं विश्वासघातानें मिळविलेली बातमी होती, तरी ते जेव्हां प्रत्यक्ष त्या खंदकाच्या कांठावर जाऊन उभे राहिले, तेव्हां तेथें त्यांना निराळाच प्रकार आढळून आला. खंदकाची जिनका रुंदी त्यांना सांगण्यांत आलेली होती, त्याच्यापेक्षां खंदकांतिल पाणी या वेळीं किती तरी रुंद झालेलें होतें. पाहिल्या मापाप्रमाणें केलेले लांकडी शिड्यांचे फिरते पूल त्या रुंदावलेल्या पाण्यावर अरुंद पडूं लागले. सगळ्या आगाऊ तयारच्या फुकट गेल्या. दूरदर्शी इंग्रजी तजविजी अदूरदर्शी ठरल्या. विश्वासघाताचाहि कोणी तरी विश्वासघात केला. फसवणुकीलाहि कोणी तरी फसवले. चोरावर मोर झाला, आणि एवढ्या धूर्तपणाच्या लबाडीच्याहि कोणी तरी तोंडांत मारल्यासारखे झालें. हें कसें झालें ? हें कोणी केले ? हें जात आणि मराठे शिपायांच्या कलकत्तेनें केलें ! इंग्लिशांच्या नोकरीला राहिलेले आपल्याच देशातील काहीं निमकहराम लोक तटाजवळ येऊन विश्वासघातानें खंदकाची लांबी-रुंदी पाहून गेले, ही बातमी जेव्हां मराठ्यांच्या सैन्यामध्ये पसरली, तेव्हां तटावरील लोकांनीं या फसवणाऱ्या लोकांचे दांत त्यांच्याच घशांत घालविण्याकरितां एक उलट युक्ति योजिली. युक्त्या इंग्रजांनाच सुचनात असें नसून काहीं शहाणूग परमेश्वरानें इंडियन लोकांच्या बांध्यालाहि दिलें आहे ! मराठ्यांनीं या वेळीं अशी युक्ति केली कीं, जेथें खिंडार पडलें होतें, आणि जेथें खंदकांतून उतरून त्या खिंडारावर हल्ला करण्याकरितां इंग्लिश शिपाई येण्याचा संभव होता, तेथून काहीं अंतरावर खालीं त्या खंदकामध्ये

मराठ्यांनीं एक मातीचा उंच आणि मजबूत असा बांध घातला; व वरून सडकून पाणी सोडून तें त्या बांधानें अडविलें. त्यामुळें त्या खंदकाच्या बाहेर जिकडेतिकडे पाणीचपाणी होऊन खंदकाची हंदी वाढली, इंग्रजांच्या शिब्या आंखूड झाल्या, आणि त्यांचे सगळे बेत या एका लहानशा युक्तीनें फिसकटून गेले !

तेव्हां तें पाणी किती खोल आहे, हें पहाण्याकरितां एक शिपाई पाण्यांत उतरला. त्या वेळीं तेथें आठ फुटांच्या वर पाणी झाले आहे, असें आढळून आलें. तरी पण त्या पाण्यांतूनहि कांहीं शिपाई पोहून पलांऊडे गेले. पण बाकीच्यांना तसें करितां येईना. शिवाय जे पोहून तटाजवळ येत होते, त्यांच्यावर तटावरून गोळ्यांचा भडिमार चाललेलाच होता. आणि त्यांतून जे कोणी बचावून तटाच्या भिंतींत पडलेल्या खिंडारावर चढून येतील, त्यांचा संहार करण्याकरितां त्या खिंडाराच्या आंतल्या बाजूलाच शत्रूला न दिसतील अशा रीतीनें दोन तोफा डागून ठेविल्या होत्या. इतक्या अडचणींतून जाऊन तटाच्या आंत प्रवेश करणे शक्य नाहीं, असें पाहून ले. क. मॅक्राय यानें आपल्या हाताखालील जिवंत राहिलेल्या सैन्याला मोठ्या दूरदर्शपिणानें माघारें फिरण्याचा हुकूम केला. पण इंग्लिश सैन्य तटावर चालून येत असतां आणि तटापासून माघारें फिरून परत जात असतां तटाच्या भिंतीवरून जाट आणि मराठे शिपायांनीं त्यांच्यावर तोफांचा आणि बंदुकांचा जो एकसारखा भडिमार चालविला होता, त्यामुळें इंग्लिशांच्या बाजूचे किती तरी लोक मरण पावले. ले. क. मॅक्राय, कॅ. लिंडसे, वगैरे नुसत्या मेलेल्या युरोपियन अधिकाऱ्यांची संख्या घेतली, तरी ती १८ च्या वर गेली होती. व मेलेल्या शिपायांची संख्या ५०० च्या वर होती.

भरतपूरच्या पहिल्या हल्ल्याच्या वेळीं पराभव झाल्यानंतर लॉर्ड लेक यांनीं गव्हर्नर जनरलला जें पत्र लिहिलें होतें, त्यांतील एक महत्त्वाचें वाक्य पूर्वी दिलें आहे. त्यांत पहिल्या खेपेला जरी पराभव झाला असला तरी दुसऱ्या खेपेला आपलें इंग्रजी सैन्य खात्रीनें जय मिळवील, अशी बढाई मारण्यांत आली होती. पण आतां दुसऱ्याहि खेपेला पराभव झाला; आणि पहिली बढाई सफळ झाली नाहीं. तेव्हां आतां प्रत्यक्ष विजय मिळेपर्यंत समंजसपणानें फिरून बढाई न मारणें हें शहाणपणाचें झालें असतें. पण कित्येकांना बढाया मारण्यांतच भूषण वाटत असतें ! भरतपूरच्या तटासमोर हा दुसरा पराभव झाल्यानंतरही त्या पराभवाच्या दुसऱ्या दिवशीं लॉर्ड लेक यांनीं जो एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला, त्यामध्ये फिरून पूर्वाच्या सारख्याच बढायांची रेलचेल कशी करून सोडली होती, हें पुढील उताऱ्यावरून लक्षांत येण्यासारखें आहे.

The Commander-in-Chief trusts that in a very few days those obstacles, which have hitherto rendered all attempts fruitless, will be completely surmounted; and that the good conduct and bravery of this army will be rewarded by the possession of the place and by the opportunity of proving to

the enemy and the country, that although hitherto from unforeseen difficulties success has not crowned their attempts, their spirit is undaunted, and that their gallantry and discipline must ultimately triumph.

यांत अशी बढाई मारण्यांत आली आहे की, आतांपर्यंत ज्या अडथळ्यांच्या कारणांमुळे आमच्या प्रयत्नांना यश आलें नाहीं, ते सर्व अडथळे थोडक्याच दिवसांत दूर करण्यांत येतील. आणि मग लगेच हे भरतपूरचे ठाणे आमचे शूर शिपाई आपल्या ताब्यांत घेतल्या-बांचून केव्हांहि रहाणार नाहींत. आतांपर्यंत आमच्या वाटेमध्ये पूर्वी लक्षांत न आलेल्या अशा कांहीं आकस्मिक अडचणी एकाएकी आल्यामुळे जरी आम्हांला विजय मिळाला नाही, तरी अखेरीस आमच्या शिस्तीने आणि पराक्रमाने आम्हाला विजय मिळालाच पाहिजे, हें आम्ही लवकरच आमच्या शत्रूंच्या आणि सर्व हिंदुस्थान देशाच्या दृष्टीपत्तीस आणून देऊं !

ज्यांनी मराठ्यांच्या कडून लागोपाठ दोनदां मार खाऊ, त्यांनीं फिहन विजय मिळविण्याचा आधींच असल्या बढाया मारण्याला उद्युक्त व्हावें, हें एक बडाईखोर इंग्लिशांच्याच ठिकाणीं संभवतें. हे म्हणतात, की, कांहीं अडचणी पूर्वी लक्षांत आल्या नव्हत्या. पण अशा कोणत्या अडचणी होत्या, कीं ज्या आधीं यांच्या लक्षांत आल्या नाहींत ? तटाच्या उंचीचे अजमास यांना होतें; तटाच्या भिंतीला पडलेल्या खिडाराचा चड यांना माहीत होता; तटाच्या भोंवतालच्या खंदकाची लांबीरुंदी आणि खोली यांच्यापासून मराठ्यांनीं झांकून ठेविली होती, असेंहि नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्या खंदकाची अगदीं बितंबातमी काढून आणण्याकरितां यांनीं पूर्वी वर्णन केल्याप्रमाणें आपले हेरही पाठविले नव्हते काय ? या सगळ्या अडचणी तर यांनीं पूर्वी पाहून आणि अजमावून ठेविलेल्या होत्या. आणि त्यांतूनहि आयत्या वेळीं कांहीं थोड्या कमीजास्त अडचणी उत्पन्न झाल्या, तर त्यांतूनहि या शूर म्हणविल्या जाणाऱ्या इंग्रजी शिपायांनीं वाट करून जावयाला नको होतें काय ? पण तसें घडून न येतां या इंग्लिश शिपायांना अखेर माघारेच फिहन यावें लागलें. आणि तरी पण शिवाय वरती या रिकाम्या बढाया आहेत त्या आहेतच.

पण या पराभवानंतर नुसत्या बढायाच मारून थांबण्यांत आलें असे नाहीं, तर जणू काय हा पराभव झाल्याबद्दल बक्षीस म्हणूनच त्या पराभवाच्या दुसऱ्या दिवशीं युरोपियन शिपायांना एकम्हटा भत्ता देण्यांत आला; आणि घोडेस्वार, पायदळ, तोफखाना, आणि पायोनियर्स यांच्यापैकीं प्रत्येक नेटिव्ह पलष्णीला दोन दोनशें रुपये द्यावे, असें जाहीर करण्यांत आलें ! (Extra batta is to be served out to the Europeans to-day and two hundred rupees are to be given to each native corps of cavalry, infantry, gun lascars and Pioneers. नेहमींची अशी साधारण वहिवाट आहे की, ज्या सैनिकांनीं विजय मिळविला असेल, त्यांना बक्षिसे देण्यांत येतात. मग ज्यांच्यापैकीं १८ अधिकारी आणि ५०० शिपाई मेले

आणि जे खंदकासून पराभव पावून माघारे आले, त्यांना ही बक्षिसे कशाबद्दल ? पण अशी बक्षिसे वांटली, म्हणून पराजयाचा विजय होतो असे नाही; परंतु आपल्या सैन्यामध्ये तात्पुरती उमेद उत्पन्न करण्याच्या या केवळ इंग्रजी युक्त्या आहेत !

इंग्लिशांचा तिसरा पराभव.

ता. २१ जानेवारी १८०५ रोजी इंग्लिशांचा भरतपूरच्या भिंतीपुढे दुसरा पराभव झाल्यानंतर आम्ही लवकरच थोडक्याच दिवसांत विजय संपादन करून दाखवू अशी ज. लेक यांनी जरी वर सांगितल्याप्रमाणे बढाई मारली होती, तरी भरतपूरच्या तटावर विजय मिळविण्याचे तर लांबच राहिले, परंतु नुसता हल्ला करण्यालाही त्यांना मध्ये एक महिना घालवावा लागला. ता. २१ जानेवारी रोजी जो दुसरा पराभव झाला, त्यानंतर पुढच्या फेब्रुवारी महिन्याच्या २० तारखेपर्यंत मधल सगळा एक महिना त्यांना भरतपूरच्या किल्ल्यापुढे बसून फुकट घालवावा लागला. व त्याला तशी कारणेही होती. मीरखान हा आपल्या हजारों घोडेस्वारांनिशी भरतपूरला येऊन तटाबाहेरच्या इंग्रजी सैन्याला त्रास देऊ लागला होता व त्या इंग्रजी सैन्याच्या मदतीसाठी बाहेरून येणारे दुसरे सैन्य आणि अन्नसामग्री यांच्यावरही तो छापे घालू लागला होता, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. मीरखानाचे बाहेरून पडणारे हे छापे आणि मराठ्यांचे तटाच्या भिंतीवरून होणारे गोळीबार या दोघांना एकदम तोंड देणे इंग्लिशांना अशक्य होते व त्यासाठी मीरखानाला भरतपूरपासून दूर घालवून लावण्याचे काम इंग्लिशांना पहिल्याने करावे लागले. म्हणून भरतपूरच्या भिंतीसमोवती जमलेल्या इंग्लिश सैन्यापैकी मे. ज. स्मिथ याची त्या कामावर ता. ८ फेब्रुवारी रोजी योजना करण्यांत आली. ता. २१ जानेवारीपासून ता. ७ फेब्रुवारीपर्यंत मीरखानाच्या घोडेस्वारांनी आसपास बाहेर जी लुटालूट चालविली होती तिचा प्रतिकार करण्यातच इंग्लिशांचे हे दिवस गेले. त्यामुळे या मुदतीत त्यांना भरतपूरच्या भिंतीवर हल्ला करण्याच्या कामाकडे लक्ष देणे अशक्यच झाले होते, व अशाच रीतीने इंग्लिशांचे लक्ष आपल्याकडे जास्त वेधून घेतले, तर साहजिकपणेच त्यांचा भरतपूरवरील जोर कमी पडेल, या हेतूने इंग्लिशांचे सैन्य आपल्या पाठीमागून ओढीत आणण्याकरिता मीरखानाने ता. ७ फेब्रुवारी रोजी यमुना नदी उतरून अंतर्वेदीमध्ये फिरून प्रवेश केला. व तेथील इंग्लिशांच्या मुलखांत फिरून त्याने जाळपोळ आणि लुटालूट करण्याला सुरवात केली. आपल्या लुटालुटीने अंतर्वेदीत इंग्लिशांचे नुकसान व्हावे आणि आपल्या पारिपत्यासाठी म्हणून आपल्या पाठीवर येणारे इंग्लिश सैन्य भरतपूरपासून हलविले गेल्याने भरतपूर येथेही इंग्लिशांचे नुकसान व्हावे असा दुहेरी हेतु मनांत धरून मीरखान हा अंतर्वेदीमध्ये शिरला होता व तो त्याचा हेतु सफळही झाला. कारण, भरतपूरच्या वेढ्यासाठी तेथे जमा झालेल्या सैन्यापैकी बरेचसे सैन्य मे. ज. स्मिथ याला मीरखानाचा पाठलाग करण्यासाठी तेथून हलवावे लागले. आणि त्यामुळे भरतपूरच्या वेढ्याचे काम थंड पडले. सारांश, मीरखानाचे घोडेस्वार भरतपूरच्या

जवळ होते म्हणून आणि ते तेथून निघून गेले म्हणून, अशा या दोन्ही कारणांचा भरत-
पूरच्या वेळ्याचें तातडीचें काम दिरंगाईवर पडण्याच्या कामी परिणाम झाला.

हें सैन्य कमी झालें असतां बाकी उरलेल्या थोड्याशा सैन्याच्या जोरावर भरत-
पूरच्या तटावर इंग्लिशांनीं हल्ला करणें शक्य नव्हते. म्हणून लवकरच विजय मिळवून
दाखविणाऱ्या ज. लेकला आणखीही कांहीं दिवस थांबावें लागलें. याच्या पूर्वी म्हणजे
ता. ६ फेब्रुवारीच्या सुमाराला आपली छावणीची पहिली जागा सोडून सैन्याच्या सुरक्षित-
तेसाठीं भरतपूरच्या दक्षिणच्या बाजूला इंग्लिशांना आपली छावणी हलवावी लागली
होती. त्या छावणीवर. ता. १० फेब्रुवारी रोजीं मे. ज. जोन्स याच्या हाताखाली मुंबईचें
एक बरेंच मोठें सैन्य ज. लेक यांना येऊन मिळालें; आणि त्यानंतर मग फिरून तटावर
हल्ला करण्याचा विचार सुरू झाला. पण तो विचार ता. २० फेब्रुवारीपर्यंत अंमलांत
आणतां आला नाहीं. तोंपर्यंत हल्ल्याची पूर्वतयारी चाललेली होती. या तयारीपैकीं मुख्य
भाग म्हटला म्हणजे तटाच्या नजीकपर्यंत जाऊन पांचणारे खंदक खणणें आणि सोईस्कर
ठिकाणीं तोफांचे मोर्चे बांधणें हा होय. पूर्वीच्या हल्ल्याच्या वेळचे इंग्लिशांच्या बाजूचे
खंदक तटापासून फार दूर अंतरावर होते. व त्या खंदकातून तटाच्या भिंतीपर्यंत बरेंच
अंतर उघड्यावरून इंग्लिश शिपायांना चालून जावें लागत असल्यामुळें त्या अवधीत तटा-
वरील गोळीबारानें इंग्लिश सैन्याचें फार नुकसान होत होतें. म्हणून तटाच्या जवळ
जाऊन पांचणारा असा एक खंदक (१५-१६) इंग्लिशांनीं खणला व तटापासून सुमारे
४०० याडांच्या अंतरावर त्यांनीं आपल्या तोफांकरितां निरनिराळ्या ठिकाणीं (१७-
१८-१९) मोर्चे उभे केले. व या मोर्च्यावरून त्यांनीं ता. ११ फेब्रुवारी रोजीं एकंदर
१६ तोफा सुरू केल्या. यांपैकीं सतराव्या बॅटरीनें सुमारे ४०० याडांच्या अंतरावरून
तटावर समोरून मारा करून कांहीं दिवसांनीं तटाला तिसरें खिंडार (२०) पाडलें. व या
खिंडारांतून तटावर हल्ला करण्याचें घाटूं लागलें. परंतु या खिंडाराच्या शेजारींच जो एक
मोठा बुरूज (२१) होता, त्याच्यावरील मान्याच्या टाप्मध्ये हें खिंडार असल्यामुळें त्या
खिंडारांतून हल्ला करून जाणें अशक्य झालें असतें. म्हणून त्या बुरुजावरील तोफा बंद
पाडण्यासाठीं १९ या आंकड्याच्या ठिकाणीं जो तोफांचा मोर्चा बांधलेला होता, तेथून
या (२१) बुरुजावर तोफांचा भडिमार सुरू ठेवण्यांत आला. आणि त्यामुळें नवीन
पडलें जें तिसरें खिंडार (२०) तिकडे जाणें कांहीं तरी शक्य झालें. या (२१) बुरुजा-
वरील तोफा बंद पाडण्याची इंग्लिशांनीं ही जी तजवीज केली होती, त्याच्याशिवाय त्यांनीं
आणखी अशीही एक युक्ति केली होती कीं, त्यांनीं तटाच्या खंदकाजवळ जाऊन पांचेल
असा जो (१५-१६) एक खंदक खणून ठेविलेला असल्याबद्दल पूर्वी सांगितले आहे, त्या
खंदकाच्या किल्ल्याजवळील टोंकाच्यापुढें ता. १९ फेब्रुवारी रोजीं त्यांनीं एक सुरंग (२२)
खणून ठेविला होता. तटाच्या समोवतालच्या पाण्यानें भरलेल्या खंदकाच्या दोन्ही बाजू
लंबरेपेधेमध्ये तोडलेल्या असल्यामुळें त्यांच्यावरून चढून तटाजवळ जाणें अगदीं अशक्य
होतें. त्यामुळें त्या पाण्यानें भरलेल्या खंदकाच्या जवळ हा सुरंग नेऊन उडविल्याच्या

योगानें त्याच्या दरडी डांसळतील आणि मग तेथून वर चढून जाण्याला सोईचें होईल, अशा हेतूनें हा सुरंग खणून ठेविला होता, व तो ता. २० रोजीं हल्ला करावयाच्या अगदीं आयल्या वेळीं उडवून धावयाचा होता.

परंतु दुसऱ्या हल्लाच्या प्रसंगां आयल्या वेळीं खंदकामध्ये बांध घालून आणि खंदकाचें पाणी अफाट वाढवून मराठ्यांनीं इंग्लिशांना जसें तोंडघशीं पाडलें, त्याचप्रमाणें त्यांनीं या तिसऱ्या हल्लाच्या वेळींही इंग्लिशांचे सगळे बेत बिघडवून टाकले. ता. २० फेब्रुवारी १८०५ रोजीं भरतपूरच्या तटावर तिसरा हल्ला करण्याचें ठरलें होतें. त्याच्या आदल्या दिवशीं म्हणजे ता. १९ फेब्रुवारी रोजीं संध्याकाळीं आपल्या खंदकातील सुरंग खणण्याचें वगैरे सर्व काम संपवून इंग्लिशांचे शिपाई रात्री आपल्या छावणीत परत आले होते. व ता. २० रोजीं सकाळीं ते आपल्या त्या खंदकातील उरलेंसुरलेलें कांहीं काम पुरें करण्याकरितां तेथें गेले. पण ते तेथें जाऊन पाहतात, तों इंग्लिशांचा तो सगळा खंदक मराठ्यांच्या शिपायांनीं गजबजून गेलेला त्यांना दिसला; व त्यामुळें आपले सगळे बेत फसलेले पाहून इंग्लिशांची फारच नाउमेद झाली. पहाटेच्या काळोखामध्येच मराठ्यांचे लोक किल्ल्यांतून हळूच बाहेर पडून कोणाला न दिसतां त्या इंग्लिशांच्या खंदकामध्ये शिरले व त्यांनीं जो सुरंग खणून तयार करून ठेविला होता, तो त्यांच्याच हत्यारांनीं त्यांनीं सबंध उद्ध्वस्त करून टाकला. हे त्यांचें काम संपतें आहे न संपतें आहे, तोंच इंग्लिशांचे शिपाई त्या खंदकांत आपआपल्या जागा धरून बसण्यासाठीं तेथें येऊन ठेपले. परंतु मराठ्यांच्या शिपायांनीं त्यांच्यापैकीं पुष्कळांना त्या खंदकांत दडून बसून न देतां आपल्या भाल्यानें आणि तरवारीनें मोसकून खंदकाच्या बाहेर फेकून दिलें. आणि इंग्लिशांची जास्त मदत आली, तेव्हां हे मराठ्यांचे शिपाई परत निघून आपल्या तटाच्या आंत गेले !

तटाच्या भिंतीला जरी हें एक तिसरें खिंडार (२०) पडलें होतें, तरी तें मराठ्यांनीं तात्पुरतें बुजवून टाकलें होतें. ती नवीन केलेली दुरुस्ती उडवून टाकण्याकरितां इंग्लिशांनीं ता. २० रोजीं सकाळपासून आपल्या तोफांचा त्या जागेवर एकसासारखा भडिमार सुरू केला होता. व तें खिंडार जेव्हां फिरून पहिल्याइतकें मोठें झालें, तेव्हां त्या दिवशीं दुपारीं सुमारे ३ वाजतां इंग्लिशांचें सैन्य तटावर हल्ला करण्याकरितां निघालें. नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें इंग्लिश सैन्याच्या ३ तुकड्या करण्यांत आल्या. त्यापैकीं मुख्य तुकडी ले. क. डॅन यांच्या हाताखालीं देण्यांत आली होती. व ले. क. डॅन यानें तटाला नवीन पडलेलें जें (२०) खिंडार त्याच्यावर हल्ला करून तेथून आत प्रवेश करावा, असा हुकूम होता. ले. क. डॅन यांच्या उजव्या बाजूने शत्रूवर हल्ला करण्याकरितां कॅ. ग्रॅट यांची नेमणूक करण्यांत आली होती. मराठ्यांच्या शिपायांनींही आपल्या तटाच्या खंदकाच्या पुढें येऊन शत्रूला जास्त जवळून अडथळा करण्याकरितां आपल्या बाजूनेंही कांहीं खंदक (२३) खणले होते. व त्याच्या आंतून त्यांनीं किल्ल्याच्या बाहेरूनही आपल्या कांहीं तोफा (२४) इंग्लिशांच्या (१७-१८) बॅटरीवर सुरू केल्या होत्या. त्यामुळें तटाच्या

खिंडारावर चालून जाणाऱ्या ले. क. डॅनच्या सैन्यालाही त्यापासून अपाय होण्याचा संभव होता, म्हणून कॅ. ग्रँट याने उजवीकडच्या बाजूने जाऊन मराठ्यांचे खंदक (२३) आणि त्यांमधील त्यांच्या तोफा (२४) हस्तगत कराव्या, अशी कामगिरी त्याच्याकडे सोपविण्यांत आली होती. व ले. क. डॅनच्या डाव्या बाजूला तटाच्या भिंतीमध्ये भीमनारायण या नांवाचा जो एक दरवाजा होता, तो फारसां मजबूत नसून तेथून तटाच्या आंत सहज प्रवेश करितां येईल, अशी बातमी इंग्लिशांना समजलेली होती, म्हणून कॅ. टेलर याच्या हाताखाली तिसरी तुकडी देऊन त्या तुकडीने डाव्या बाजूने प्रवेश करण्याचा प्रयत्न करावा, अशी तजवीज करण्यांत आलेली होती.

याप्रमाणें सगळी तयारी झाल्यावर संध्याकाळी ४ वाजण्याच्या सुमारास इंग्लिशांचे सैन्य हल्ला करण्याकरितां निघालें. ले. क. डॅन याच्या हाताखालील लोकांनीं या वेळीं खंदकाच्या पाण्यातील खड्डा भरून काढण्याकरितां आपल्याबरोबर पुष्कळ लांकडाच्या मोळ्या वगैरे सामान घेतले होते; परंतु लढाईच्या वेळीं शिपायांनीं आपल्याबरोबर धैर्य हें जें मुख्य सामान ध्यावयाचें, तें या वेळीं ले. क. डॅन याच्या हाताखालील शिपायांनीं आपल्याबरोबर मुळीच घेतलें नव्हतें ! तटावर हल्ला करण्याकरितां जाण्याची वाट अर्थातच इंग्लिशांच्या त्या अरुंद खंदकांतून होती. त्या खंदकामध्ये आज सकाळीं मराठ्यांचे शिपाई शिरले होते, ही बातमी या वेळीं या सैन्यांतील सर्व शिपायांना समजलेली होती. तेव्हा त्या खंदकांतून चालून पुढें जाण्याचा त्यांना धीर होईना. आपण जसा मराठ्यांचा खंदक कोसळविण्याकरितां सुरंग तयार करणार होतो, त्याचप्रमाणें मराठ्यांनीं आपल्या खंदकामध्ये ही कोठें तरी सुरंग पुरून ठेविले असतील, व आपण तेथें गेलों म्हणजे आपण त्या जागेवरून न चालतां कदाचित् आकाशांतून चालूं लागूं, अशा भीतीनें ते शिपाई घेहून गेले होते. शिवाय त्याच खंदकांत सकाळीं झालेल्या लढाईत जे लोक मरून किंवा जखमी होऊन पडले होते, त्यांचीं शरीरें अद्यापि त्या खंदकांत तशींच पडलेलीं होती. त्या बिचाऱ्यांना तेथून उचलून नेण्याकडे कोणाचेंच लक्ष गेलें नव्हतें. तेव्हां हे नवीन शिपाई हल्ला करण्याकरितां ज्या वेळीं त्या खंदकांतून जाऊ लागलें, तेव्हां मराठ्यांनीं पुरलेल्या सुरंगांच्या भीतीनें आधींच भेदहून गेलेल्या या शिपायांना ती त्यांच्या मेलेल्या सोबत्यांचीं प्रेतें आणि जखमी झालेल्या सोबत्यांचीं करुणाजनक विवळणीं अधिकच गर्भगळीत करून टाकूं लागली. अशा स्थितीत कोणत्या शिपायाचें पाऊल पुढें पडणार आहे ? त्यामुळें पुढचे शिपाई पुढें पाऊल टाकीनात. आणि खंदक अरुंद असल्यामुळें पुढचे शिपाई पुढें गेल्यावाचून मागच्या शिपायांना पुढें चालण्याला वाव मिळेना. आणि त्यामुळें येथून तेथून सगळा खंदक शिपायांनीं भरून राहिला. क. डॅन. याने त्यांची पुष्कळ समजूत घातली व पुष्कळ विनवण्या केल्या, परंतु मराठ्यांच्या विरुद्ध गुप्त रीतीनें सुरंग पुरण्याचें पाप या वेळीं इंग्लिशांना इतकें नडलें कीं, त्यापुढें क. डॅन यांच्या प्रयत्नाचे कांहींएक चालूं शकलें नाहीं. तेव्हां अखेरीस ले. क. डॅन यानें पाठीमागच्या कांहीं पलटणी खंदकांतून उघड्या मैदानावर बाहेर काढल्या. व दोन सिकस पाऊंडरच्या तोफा उघड्या मैदानावर उभ्या करून

त्यांचा मारा तटाच्या बुरजावर सुरू करण्यांत आला, आणि त्या तोफांच्या आश्रयाखालीं अखेरीस मराठ्यांचा गोळीबार सहन करीत क. डॅनचे हे थोडेसे शिपाई पाण्यानें भरलेल्या खंदकाच्या जवळ जाऊन पोहोचले. त्यांतील एका उंच शिपायानें खंदकांत बुडी मारून पाहिली, तो पाणी पुष्कळ खोल असल्याचें आढळून आलें, व त्यामुळें खंदकामधून पलीकडे जाणें अशक्य झालें. तेव्हां ते शिपाई आजुबाजूला दुसरी कोणती जागा आहे कीं काय म्हणून पाहूं लागले. त्या वेळीं त्यांना एक खडबडीत बुरुज (२१) जवळच उजव्या हाताला दिसला. व त्यावरून आपल्याला भिंतीवर चढून जातां येईल, असें त्यांना वाटलें. त्यामुळें खंदकाच्या पाण्यांतून कसेबसे पलीकडे जाऊन कांहीं लोक त्या बुरजावरून चढून जाण्याचा प्रयत्न करूं लागले. तेव्हां त्यांच्यावर तटाच्या भिंतींतील भोकांमधून फारच जोराचा गोळीबार होऊं लागला, व खालून बुरुज चढून त्या तटाच्या भोकाशीं जो ते शिपाई येत तोच ते नेमके आंतील तोफांच्या गोळ्यांनीं धाडकन खालीं फेकून दिले जात. व त्या भिंतीची चढण इतकी अवघड आणि इतकी अशुद्ध होती कीं, एका वेळीं एकापेक्षां जास्त शिपाई वर चढूं शकत नव्हतें. अशी भयंकर स्थिति होती, तरी त्यांतूनही १२ व्या नेटिव्ह पायदळ पलटणीतील कांहीं शिपायांनीं तटावर चढून तेथें आपलें निशाण उभारण्याचे प्रयत्न केले. व त्यांच्या शिवाय आणखी दुसरेही १४ ऑफिसर वर चढून गेलें. परंतु तेथे जास्त शिपाई त्यांच्या मदतीला जाणें शक्य नसल्यामुळें ते त्यांचे प्रयत्न सफल झाले नाहींत. आणि अखेरीस आता आपले जास्त लोक विनाकारण मराठ्यांच्या तोफांखालीं मरूं देणें बरोबर नाहीं, असें वाटून क. डॅन यानें आपल्या लोकांना परत फिरण्याचा हुकूम केला. व याप्रमाणें ले. क. डॅन यांची मुख्य आणि मधली तुकडी सध्माकाळच्या सुमाराला माघार खाऊन परत फिरली.

क. डॅन यांच्या तुकडीची अशी दुर्दशा चालली असतां कॅ. ग्रॅंट हे जे आपल्या हाताखालील शिपाई घेऊन उजव्या बाजूनें मराठ्यांवर हल्ला करण्याकरितां गेले होते. त्यांची स्थिति क. डॅनच्या इतकी वाईट झाली नाहीं. त्यांनीं आपल्या बाजूचें मराठ्यांचें खंदक (२३) हस्तगत केले. व तेथें असलेल्या मराठ्यांच्या ११ तोफाहि (२४) त्यांनीं जिकून आपल्या छावणीकडे पाठविल्या. परंतु कॅ. ग्रॅंट यांना जरी इतपत यश मिळवितां आलें, तरी इंग्लिश सैन्याची जी डाव्या बाजूची तुकडी लें. क. टेलर यांच्या हाताखालीं भीमनारायण दरवाज्याकडे पाठविण्यांत आली होती, तिची अवस्था बहुतेक क. डॅन यांच्या सारखीच झाली. त्यांचे जे वाटाडे होते, त्यांनीं त्यांना भलत्याच वाटेनें नेलें. शिवाय वाटेंत मराठ्यांच्या घोडेस्वारांनीं अडवून त्यांना बरेंच घोटाळ्यांत घातलें, आणि या गोष्टी खालीं उघड्या मैदानावर चाललेल्या असतांना वरून तटाच्या भोकांमधून इंग्लिशच्या या तुकडीवर मराठ्यांचा एकसारखा गोळीबार होत होता, तो निराळाच. अशा संकटांनीं चोहों बाजूंनीं या तुकडीला घेरल्यामुळें त्यांनीं भीमनारायण दरवाजा गांठण्याचें लांबच राहून त्यांना माघार खाऊन आपली छावणी मात्र गांठणें भाग पडलें. अशा रीतीनें या तिसऱ्या हल्ल्यामध्ये कॅ. ग्रॅंट यांना जरी थोडासा जय मिळाला, तरी तो केवळ

तटाच्या बाहेरचाच होता. परंतु तटाच्या भिंतीच्या आंत प्रवेश होण्याच्या दृष्टीने पाहिले, तर इंग्लिशांच्या या तीन तुकड्यांपैकीं एकीलाहि यश आलें नाहीं. आणि ले. क. डॅन व ले. क. टेलर यांचा तर पूर्णच पराभव झाला. आणि इंग्लिशांचें तुकडानाहि फार झालें. या लढाईंत युरोपियन लोकांपैकीं सुमारे ५० लोक मरण पावले आणि पावणे दोनशे लोक जखमी झाले; व या लढाईंतल एकंदर मेलेले आणि जखमी झालेले यांची संख्या सुमारे ९०० पर्यंत जाऊन पोचली. यावरून या तिसऱ्या हल्ल्यामध्येहि इंग्लिशांची किती भयंकर हानि झाली, हें लक्षांत येण्यासारखें आहे.

इंग्लिशांचा चवथा पराभव.

ता. २० फेब्रुवारी १८०५ रोजी इंग्लिशांच्या भरतपूरच्या तटापुढें वर सांगितल्या-प्रमाणें तिसरा पराभव झाल्यानंतर लगेच दुसऱ्या दिवशीं, म्हणजे ता. २१ फेब्रुवारी रोजी इंग्लिशांनीं त्या तटावर चवथा आणि शेवटचा हल्ला केला. ता. २० रोजी इंग्लिशांच्या बाजूकडील खंदकांतील शिपायांनीं ले. क. डॅन याचा हुकूम ऐकला नाहीं व आपल्या भिन्नेप्रणानें पुढें जाण्याचें नाकारलें, ही त्या शिपायांच्या हातून इंग्लिशांच्या लष्करी शिस्तीच्या दृष्टीनें अतिशय लज्जास्पद गोष्ट झालेली होती. अशी गोष्ट इतर एखाद्या वेळीं झाली असती, तर लगेच ती पलटण तोडून टाकण्यांत आली असती आणि त्यांतील शिपायांना कडक शिक्षा करण्यांत आल्या असत्या. पण ही वेळ तशी नव्हती. आतांपर्यंत झालेल्या तीन हल्ल्यांमध्ये इंग्लिशांचे पुष्कळ शिपाई मरून गेले होते; त्यांच्या बऱ्याच तोफा नादुरुस्त होऊन पडल्या होत्या; त्यांच्या जवळचा दाख्खोळा बहुतेक खलास होत आला होता; आणि त्यांची अन्नसामग्रीहि बहुतेक संपुष्टांत येत चालली होती. अशा स्थितीत आणखी जास्त दिवसपर्यंत येथें वेढा घालून बसणें शक्य नसत्या कारणानें जे थोडेसे शिपाई लॉर्ड लेक यांच्या हाताखाली शिल्लक राहिले होते, त्यांना या वेळीं नाखुष करण्याची सोय नव्हती. म्हणून ताबडतोब हल्ला करण्याचें ठरवून लॉर्ड लेक यांनीं ता. २१ फेब्रुवारी रोजी सकाळीं आपलें सर्व सैन्य परेडच्या मैदानावर जमा करण्याचा हुकूम केला. आतां परेडीच्या वेळीं आदल्या दिवशींच्या गैरवर्तनाबद्दल आपल्याला कांहीं तरी कडक शासन होणार, अशी कित्येकांना भीति वाटणें स्वाभाविक होतें. परंतु तसें कांहीं एक झालें नाहीं. उलट लॉर्ड लेक हे आपल्या सैन्यापाशीं त्या दिवशीं सौम्यतेनेंच वागले. परेड ग्राउंडवर आपल्या शिपायांना उद्देशून त्यांनीं असें उद्गार काढलें कीं, काल तुम्ही आपल्या अधिकाऱ्यांचे हुकूम ऐकले नाहींत, याबद्दल मला वाईट वाटत आहे. व त्यामुळें आतांपर्यंत तुम्ही निरनिराळ्या ठिकाणीं जी कीर्ति मिळविली होती, ती पूर्णपणें घालविली आहे. परंतु तें गेलेलें यश फिरून मिळविण्याची मी तुम्हांला संधि देत आहे. म्हणून ज्यांची इच्छा असेल त्यांनीं आजच्या हल्ल्यामध्ये सामील होण्याकरितां पुढें यावें. अशा गोडीगुलावीच्या बोलण्यानें शिपायांच्या मनांत उत्साह उत्पन्न करण्यांत आला. आणि त्या योगानें सर्व शिपाई ता. २१ फेब्रुवारीच्या या चवथ्या हल्ल्यामध्ये काम करण्याला मोठ्या उत्सुकतेनें तयार झाले.

ता. २१ फेब्रुवारी रोजी सकाळीं आपल्या शिपायांचीं मनं अशा रीतीनें अनु-
कूल करून घेतल्यानंतर लॉर्ड लेक यांनीं तटावर तोफखान्याचा मारा कोठें सुरू
करावयाचा, याच्याबद्दलची तजवीज लाविली. आदल्या दिवशींच्या तिसऱ्या हल्ल्याच्या
वेळीं तिसऱ्या (२०) खिंडाराच्या जवळ जो (२१) बुरुज होता, त्याच्यावर कित्येक
शिपाई चढून जाण्याचा प्रयत्न करीत होते, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. त्याच बुरुजावर
आणखी गोळे टाकून तेथें कांही थोडीशी वाट करितां आली, तर तेथून तटाच्या
भिंतीच्या आंत प्रवेश करितां येईल, असें वाटून त्या धोरणानें तोफांच्या जागा थोड-
थोड्या बदलून घेऊन त्या बुरुजावर तोफांचा मारा सकाळपासून सुरू करण्यांत आला.
त्या योगाने त्या बुरुजाच्या बुंधाजवळचा एक बराच मोठा तुकडा उडून गेला. व त्या-
मुळें त्याच्यावरच्या भारानें तो सगळाच बुरुज कदाचित् खाली कोसळून पडेल असें वाटूं
लागलें. परंतु त्या तटाच्या इतर भागांप्रमाणें तो बुरुजही इतक्या बळकट रीतीनें बांधला
गेला होता की, त्याच्या तळाशीं जरी हें एक खबदाड पडलें होतें, तरी त्याच्या बाकीच्या
भागाला कांहीं एक भंग झाला नाहीं.

इंग्लिशांच्या तोफांनीं अशी पूर्व तयारी करून दिल्यानंतर इंग्लिशांचें सैन्य ता. २१
रोजी दुपारी ३ वाजतां तटावर हल्ला करण्याकरितां निघाले. या सैन्यावर ब्रिगेडियर ज.
मॉन्सन यांची नेमणूक करण्यांत आली होती, व त्यांच्या हाताखाली निरनिराळे अधि-
कारी काम करीत होते. हें सैन्य हल्ला करण्याकरितां चाल करून निघालें, त्या वेळीं ज.
लेक हे जवळ उभे होते. व ते आपल्या या लष्कराची सलामी घेत होते, त्यामुळें सैन्यांतलि
शिपायांच्या अंगांत एक प्रकारचा उत्साह उत्पन्न झालेला दिसत होता. पण तो उत्साह फार
वेळ टिकला नाहीं. कारण, ज्या (२१) बुरुजावरून चढून आपण तटाच्या आंत जाऊं, असें
या शिपायांना वाटत होतें, त्या बुरुजाला आज कित्येक नवीन जखमा झालेल्या असतांनाहि
तो बुरुज आदल्या दिवशींच्या इतकाच आजहि अभेद्य आणि अनुग्रहणीय आहे, असेंच त्यांना
आढळून आलें. ते शिपाई जेव्हां त्या बुरुजाच्या पायथ्याशीं येऊन पोहोचले, तेव्हां तेथें
त्या बुरुजाला पडलेल्या खबदाडामध्यें त्यांना आश्रय घेण्याला थोडीशी जागा मिळाली
एवढें खरें; परंतु याच्यापेक्षा दुसरी सोय त्यांना तेथें कांहीं आढळून आली नाहीं. बुरुजाचें
बांधकाम बहुतेक अगदीं लंबरूपेमध्ये असल्यामुळें त्या बुरुजावर चढून जाणें अशक्य होतें.
तरी पण त्या बुरुजाच्या भिंतीमधून आपल्या संगिनी खोंचून आणि त्यांच्यावर पाय देऊन
कित्येक शिपाई वर चढण्याचा प्रयत्न करूं लागले. तसेंच तोफांचे गोळे लागून त्या बुरु-
जाला मधून मधून जां कांहीं भोके पडली होती, त्यांचाहि थोडासा त्या वर चढणाऱ्या
शिपायांच्या हाताला आणि पायाला आधार सांपडत होता. पण इतक्या अडचणींतून एका
वेळीं एकेक दोनदोन शिपाई जरी वर चढूं लागले, तरी ते कितीसे चढणार ? आणि या-
शिवाय हे इंग्लिशांचे शिपाई वर चढत असतां तटावरचे जाट आणि मराठे कांहीं स्वस्थ
बसलेले नव्हते. आजूबाजूच्या दुसऱ्या बुरुजांवरून त्यांनीं या बुरुजावर तोफांचा एकसारखा

भडिमार चालू ठेविला होता. शिवाय खालून वर चढून येणाऱ्या शिपायांच्या डोक्यांत वरून लाकडाचे मोठमोठे ओंडे, दगडधोडे, वगैरे फेकण्यांत येत होते. त्यामुळे वर चढणारा शिपाई तेव्हांच ठार होऊन जात असे. व तो वरून पडतांना एकटाच पडत नसून आपल्या खालच्या शिपायांच्या अंगावर पडून त्यालाहि खाली नेत असे. अशा कारणांमुळे त्या बुरुजावर चढणें बहुतेक अशक्यच झालें होतें. तरी पण त्यांतूनहि ले. टेंपल्टन हा एक इंग्लिश अधिकारी वर चढण्याचा प्रयत्न करीतच होता. हा फार शूर आणि उत्साही असून त्यानें आपण होऊन या कामावर आपली योजना करून घेतली होती. तो आपल्या हातामध्ये निशाण घेऊन तें त्या बुरुजावर लावण्यासाठी वर चढत होता. पण जाट आणि मराठे यांनीं चालविलेल्या भडिमारांपुढें बुरुजाच्या शिखरापर्यंत जाणें कोणालाहि अशक्य होतें. तेव्हां ले. टेंपल्टन यानें एवढ्या मोठ्या उत्सुकतेनें आपल्याबरोबर आणलेलें तें निशाण तो बुरुजावर जेथपर्यंत चढला होता, तेथें मध्येच कोठें तरी त्यानें रोविलें. पण हें कृत्य तो करीत आहे, इतक्यांत मराठ्यांच्या गोळ्यांनीं तो मारला गेला. मे. मॅन्सीस हा ज. लेक याचा एडिकॅप होता. व हा आपल्या कमांडर-इन्-चीफची परवानगी घेऊन मुद्दाम या हल्ल्यांत भाग घेण्याकरितां आला होता. त्यानें ले. टेंपल्टन याचा अयशस्वी झालेला प्रयत्न पाहिला, तेव्हां तो मोठ्या उमेदीनें पुढें सरसावला. व ले. टेंपल्टनपेक्षा त्या बुरुजावर जास्त उंचीपर्यंत चढून तो शिखराच्या अगदीं जवळ आला; पण इतक्यांत मराठ्यांनीं त्यालाहि गोळी घालून खाली पाडलें. अशा रीतीने या बुरुजावर चढण्याचे प्रयत्न एकीकडे चालले असतांना त्या बुरुजाच्या आसपासच्या भिंतीवरूनहि चढण्याचा आपापल्या शक्यतेप्रमाणें इतर शिपाईसुद्धा प्रयत्न करीत होते. परंतु या कामांत इंग्लिश शिपायांना कोठेंहि यश आलें नाहीं. कारण, तटावरील लोक या वेळीं अतिशय निकरानें लढत होते; व वरून जें सामान हातीं लागेल, ते खालच्या शिपायांच्या डोक्यावर टाकलून देण्याला या वेळीं सुरवात झाली होती; आणि त्वेषाला सीमा उरलेली नव्हती; तेलांत भिजविलेल्या कापसाचे बोळे पेटवून तें खालीं फेकण्यांत येत होते; आणि मोठमोठ्या कढयांतून तापलेलें तेल घेऊन त्याच्या पिचकाच्या खालच्या लोकांच्या अंगावर नेम धरून मारण्यांत येत होत्या. त्याचप्रमाणें मडक्यांत दारू भरून आणि ती पेटवून तीं मडकीं खालच्या लोकांवर टाकण्यांत येत होती. आणि या निरनिराळ्या प्रकारच्या भडिमारांमुळे इंग्लिश सैन्यांतील शिपाई लांकडांच्या ओंब्यांनीं ठेचले जात होते; कढत तेलाच्या पिचकाच्यांनीं भाजले जात होते; आणि दारूच्या मडक्यांनीं पेट घेत होते. अशा अवस्थेमध्ये इंग्लिशांचा हल्ला फार वेळ चालणें शक्य नव्हतें. तेव्हां आतां यशाची कांहीं एक आशा नाहीं, असें पाहून संख्याकाळी ५ वाजण्याच्या सुमारास ब्रिगेडियर ज. मॉन्सन यानें आपल्या सैन्याला माघारें फिरण्याचा हुकूम केला. या हल्ल्यामध्ये ६९ युरोपियन आणि ५६ नेटिव्ह शिपाई मरण पावले. व ४१० युरोपियन आणि ४५२ नेटिव्ह शिपाई जखमी झाले; म्हणजे सरासरीनें मेलेले आणि जखमी झालेले अशा लोकांची या हल्ल्यांतील एकंदर संख्या हजाराला जवळ गेली.

क. मॉन्सनचा यशवंतराव होळकरानें केलेला पराभव आणि त्यामधून उत्पन्न

झालेला भरतपूरचा वेढा यांच्या संबंधाची ही समग्र हकीकत येथपर्यंत देण्यांत आली आहे. या दोन्हीहि बाबतींत त्या वेळीं इंग्लिशांची किती मोठी नाचकी झाली होती, हें कोणालाहि कळून येण्यासारखें आहे. इंग्लिश इतिहासकारांनीं या दोन गोष्टींवर आपल्या कल्पनेनें कितीहि पांघरूण घातलें, तरी त्यांतून त्या वेळचा इंग्लिशांचा कमकुवतपणा आणि त्यामुळें त्यांचा झालेला पराभव स्पष्टपणें दिसून येतो. पण तें आपल्या इंडियन लोकांनाच असें वाटतें असें नसून त्या वेळचे प्रसिद्ध सेनापति, ज. वेलस्ली, यांनीं या बाबतींत जें आपलें मत प्रदर्शित केलें आहे, त्यावरूनहि हाच निर्णय सिद्ध होतो. ज. वेलस्ली हेच पुढें लॉर्ड वेलिंग्टन या नांवानें प्रसिद्ध झाले. त्यांनीं वेळोवेळीं केलेले पत्रव्यवहार Wellington Despatches म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांत मॉन्सनची पिछेहाट आणि भरतपूरचा वेढा या विषयासंबंधानें ज. वेलस्ली यांनीं जे उद्गार काढलेले आहेत, ते पुढीलप्रमाणें आहेत.

MONSON'S RETREAT.

Monson's disasters are really the greatest and the most disgraceful to our military character of any that have ever occurred. The detachment had not two days' provisions, was cut off from its resources by many rivers, on which we had neither bridge nor boat; and all measures to supply with provisions the only fort (Rampoor) to which, in case of emergency, he might have recourse, were omitted. To employ the detachment at all was an error; but the common modes of securing its safety have been omitted.

You will have heard of Colonel Monson's retreat, defeat, disgraces and disasters. He is, however, at last arrived at Agra, he and his detachment, woeful examples of the risk to be incurred by advancing too far without competent supplies and of the danger of attempting to retreat before such an army as Holkar's is. He would have done much better to attack Holkar at once, and he would probably have put an end to the war. At all events, he might have made a better retreat. This is between ourselves, as I am very unwilling to circulate my opinion of the late transactions to the northward. I only hope that they will not induce our late enemies to break out again.

After Colonel Monson's defeat I acknowledge that I considered the peace with the Mahrattas very precarious;

and indeed if the success of Holkar had continued, I consider that we should have had to fight over again not only our battles with the Mahrattas, but those with all the other powers of India, whether considered as our dependants or our allies. I also believe that the Rajah of Berar, in particular, and very possibly Scindiah, considered the advantages gained by Holkar to have been much greater than they really were; that they anticipated further successes and the former prepared to take advantage of them.

ASSAULTS OF BHURTPoor.

The 4th and 5th failures before Bhurtpoor are disastrous events, of which I apprehend the worst consequences. They must have blundered that siege terribly, for it is certain that, with adequate means, every place can be taken; and having been so long before the place adequate means must have been provided or in his power. The fault lies therefore in the misapplication of them, or, most probably, in the omission to employ all those which were necessary to accomplish the object in view, either through the ignorance of the engineers, or the impetuosity of ———'s temper, which could not brook the necessary delay.

हा उत्तरा थोडा लांब झाला आहे; परंतु त्यांत ज. वेलस्ली यांचा अभिप्राय समाविष्ट झाला असल्यामुळे त्याला एक प्रकारचे विशेष महत्त्व आहे. आणि म्हणूनच तो इतका लांब असूनही मुद्दाम येथे देण्यांत आला आहे या अभिप्रायांतील मुख्य तात्पर्य असे आहे कीं, ज. वेलस्ली यांच्या मताप्रमाणे क. मॉन्सन यांचे हे पराभव इंग्लिशांच्या लष्करी नावलौकिकाला अत्यंत लांछनास्पद आहेत. क. मॉन्सनच्या तुकडीची या कामावर योजना करणे हीच मोठी चूक होती. व त्या तुकडीच्या संरक्षणाची कांहींच काळजी घेण्यांत आली नव्हती, ही त्याहूनहि विशेष वाईट गोष्ट होय. ज. वेलस्ली यांनी हा जो अभिप्राय व्यक्त केला आहे, तो गुप्त रहावा, आणि तो बाहेर कोठेहि फुटूं नये, अशी त्यांची त्या वेळीं इच्छा होती. कारण इंग्लिशांच्या या कमकुवतपणाची बातमी ऐकून इंग्लिशांचे पूर्वीचे शत्रु फिरून इंग्लिशांच्या विरुद्ध बंड करून उठतील कीं काय, अशी त्या वेळीं त्यांना या पराभवाच्यामुळे खरोखर भीति वाटूं लागली होती! पेशवे, भोसले, शिंदे वगैरे मराठे राजांच्यापाशीं आपण पूर्वी केलेले तह या क. मॉन्सनच्या पराभवामुळे डळमळूं लागतील, अशी त्यांना प्रत्यक्ष दहशत बसली होती. आणि होळकराला जर असेच एका पाठीमागून एक आणखी जय मिळूं लागले, तर मराठ्यांपाशीं आपण नुकत्याच ज्या असई, आरगांव वगैरे ठिकाणी लढाया लढलों, त्या लढाया आपल्याला फिरून छडाव्या लागतील; इतकेंच नव्हे, तर बाकीच्या राजांशींहि आपल्याला फिरून युद्ध करावीं

लागतील; असें ज. वेलस्ली यांना या वेळीं वादं लागलें होतें. त्याप्रमाणें भरतपूरच्या वेढ्यामध्ये इंग्लिशांना जे एकामागून एक असे लागोपाठ पराभव सहन करावे लागले, त्यांचे दुष्परिणाम किती दूरवर जाऊन पोहोचतील, याच्याबद्दलहि त्यांना त्या वेळीं कल्पना करतां येत नव्हती. अशा प्रकारचा आपला स्पष्ट अभिप्राय ज. वेलस्ली यांच्यासारख्या सेनापतीनें जो व्यक्त केला आहे, त्यावरूनहि या वेळीं यशवंतराव होळकर आणि भरतपूरचा राजा रणजितसिंग यांनीं हिंदुस्थानच्या इतिहासामध्ये किती मोठे पराक्रम केले होते आणि इंग्लिशांवर आपला किती वचक बसविला होता, याची कोणालाहि कल्पना येण्याजोगी आहे.

भरतपूरच्या तटावरील एकंदर चार हल्ल्यांची हकीकत ही अशा प्रकारची आहे. इ. स. १८०५ या सालचे जानेवारी आणि फेब्रुवारी हें पाहिले जवळ जवळ दोन महिने इंग्लिशांनीं भरतपूरच्या तटासमोर आपली तपश्र्चर्या खर्च करून पाहिली. या सुमारे दोन महिन्यांच्या अवधीमध्ये त्यांचे एकंदर ३ हजारांच्या वर लोक मेलेले आणि जखमी झालेले होते. व यांपैकीं १०० च्या वर नुसते युरोपियन ऑफिसर होते. तटाच्या सभोवतालच्या खंदकामध्ये इंग्लिशांचे इतके लोक मरून पडले होते कीं, तो खंदक जरी पुष्कळ खोल होता, तरी या इंग्रजी पलटणीतील मेलेल्या शिपायांच्या प्रेतांनीं तो इतका भरून गेला होता कीं, पाण्यांत पाय न बुडवतां त्या प्रेतावर पाय देऊन किन्न्याच्या आंतबाहेर जाणें अगदीं सोपें झालें होतें. यग्वरून इंग्लिशांच्या नुकसानीची कल्पना येण्याजोगी आहे. ता. २१ फेब्रुवारीच्या या चौथ्या पराभवानंतर ता. २४ फेब्रुवारी रोजीं इंग्लिशांनीं आपल्या छावणीची दुसरी जागा बदलून ती त्यांनीं भरतपूरच्या ईशान्येच्या बाजूला नेली. व तेथून त्यांनीं पुढील पांचव्या हल्ल्याची तयारी सुरू केली. पण आतां पांचवा हल्ला करण्याजोगा खरोखर दम इंग्रजी सैन्याच्या अंगामध्ये आतां न्यैतच्या पराभवांच्या योगानें मुळाव राहिला नव्हता. आणि सर्व बाजूंनीं त्यांची हलाखीची स्थिति झाली होती. अशा स्थितींत बाह्यात्कारी रीतीनें जरी त्यांनीं पांचव्या हल्ल्याची भाषा सुरू केली होती, तरी अंतःस्थ रीतीनें त्यांचे निरालेच प्रयत्न चाललेले होते. बाहेरच्या लढाईला आंतील फितुरीची जोड देण्याची इंग्लिशांची नेहमींचीच पद्धत आहे. त्याप्रमाणें या बाबतींतहि यशवंतराव होळकर, मीरखान आणि भरतपूरचा राजा, हे जे तिघेजण इंग्लिशांच्या विरुद्ध एकत्र झाले होते, त्यांच्या आपसांत फूट पाडण्याचे इंग्लिशांचे प्रयत्न जारिनें चाललेले होते. मार्क्स वेलस्ली हे आपल्या पत्रांतून लॉर्ड लेक यांना पुढीलप्रमाणें गुप्त रीतीनें सूचना करित होते.

While the commander-in chief is preparing for the siege of Bhuratpoor, or actually engaged in it, might it not be advisable to endeavour to detach Runjeet Sing from Holkar ? Although Bhuratpoor has not fallen, Runjeet Sing is certainly much reduced and alarmed; and Holkar would be hopeless if abandoned by Runjeet Sing.

Might it not be stated to Runjeet Sing that although his fate has been delayed, he must know it to be inevitable that a few weeks more must destroy him altogether; that his

only certainty of escape is to throw himself upon the clemency of the British Government, and renounce Holkar altogether, in which case he will be admitted to pardon, and restored to his possessions ?

व या मजकुराला लॉर्ड लेक यांनी जें उत्तर लिहिलें आहे, त्यामध्ये वरील सूचना अमलांत आणण्याचा प्रयत्न चालू असल्याचा त्यांचा कबूलीजबाब आपल्याला पहावयाला सांपडतो. तें उत्तर असें:—

A correspondence is now going on between me and Runjeet Sing, which I am in hopes will lead to an accommodation sufficiently favourable to the British Government, and prevent any future union of interests between that chief and Jaswantrao Holkar.

ह्या वर दिलेल्या दोन तीन उताऱ्यांवरून हें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे कीं, भरतपूरचा राजा आणि यशवंतराव होळकर यांच्यामध्ये बेबनाव उत्पन्न व्हावा आणि भरतपूरच्या राजानें होळकराला आपल्या मुलखांतून घालवून देऊन इंग्लिशांशी तह करण्याला तयार व्हावें, अशाबद्दल इंग्लिशांकडून गुप्त रीतीनें खटपटी चाललेल्या होत्या.

त्याचप्रमाणें मीरखानाला होळकरापासून फोडण्यासाठीं इंग्लिशांचे कसे प्रयत्न चालले होते, हें गव्हर्नर जनरल आणि लॉर्ड लेक यांच्या दरम्यानच्या पुढील पत्रव्यवहारावरून व्यक्त होण्यासारखें आहे. गव्हर्नर जनरल, मः किंग वेलस्ली, हे लॉर्ड लेक यांना लिहितात कीं:—

Mr. Seton and General Smith should be authorized to offer a settlement of land to such of Ameer Khan's followers as would quit him. Even Ameer Khan himself might be offered a jagheer, if he will quit Holkar's cause, submit to the British Government, and come into General Smith's camp within a stated period of time.

या लिहिण्यांतील तात्पर्य असें आहे कीं, अमीरखानाच्या सैन्यांतील शिपायांना कायमच्या जमिनी तोडून देण्याचा लालच दाखवावी व त्या आभिषानें त्याच्या सैन्यांतील जितके लोक फोडतां येतील, तितक्यांना फोडण्याचा प्रयत्न करावा; इतकेंच नव्हे, तर खुद्द अमीरखान हाहि जर होळकराचा पक्ष सोडून इंग्लिशांच्या बाजूला येण्याला तयार असेल, तर त्यालाहि एक जहागिर तोडून देण्याविषयीची योजना करावी.

हे जे पत्रव्यवहार वर दिलेले आहेत, त्यांवरून इंग्लिशांचीं गुप्त कारस्थानें आंतून कशीं चाललेली असतात, हें लक्षांत येण्यासारखें आहे. दुसऱ्याच्या सैन्यांतील शिपायांना आणि सरदारांना फितूर करण्यामध्ये गैरशिस्तपणा आणि नीचपणा आहे, ही कल्पनाहि कधीं त्यांच्या मनाला शिवत नाहीं. इंग्लिशांच्या विरुद्ध एखादा संघ बनलेला असेल, तर त्यांतून कोण फितूर होण्यासारखा आहे, हें त्यांना मनुष्यस्वभावाच्या धोरणावरून बरोबर ताडतां येतें, व लटपटीत आणि डळमळीत स्वभावाचे जे लोक असतात, त्यांनाच ते आपल्या

फितुरीच्या प्रयोगासाठी पसंत करतात. प्रस्तुत उदाहरणांत यशवंतराव होळकर, भरतपूरचा राजा आणि अमीरखान, या तिघांचा मिळून या वेळीं इंग्लिशांच्या विरुद्ध जो संघ बनलेला होतो, त्यांपैकीं यशवंतराव होळकराला फोडण्याचा इंग्लिशांनीं कधीं प्रयत्न केला नाहीं. हा पराक्रमी आणि पाणीदार आहे, हा तेजस्वी आणि तिखट स्वभावाचा आहे, हा आपल्या फितुरीच्या मोहपाशामध्यें सांपडण्याला कबूल होणार नाहीं, हें इंग्लिश मुत्सद्द्यांनीं पक्कें जाणलें होतें. म्हणून त्यांनीं त्याच्यापार्शीं फितुरीचें एक अवधरहि काढलें नाहीं. पण बाकींचे दोघे हे तशा स्वभावाचे नसल्यामुळे इंग्लिशांनीं त्यांना लालूच दाखविण्याला सुरुवात केली; आणि त्यांत त्यांना यशहि आलें. इंग्लिशांच्या अंदाजाप्रमाणें या तीन राजांमध्ये फाटाकूट उत्पन्न झाली; आणि अखेरीस भरतपूरचा राजा आणि इंग्लिश यांच्यामध्ये तहही झाला ! इंग्लिशांशीं आपला तह व्हावा म्हणून भरतपूरचा राजा या वेळीं उत्सुक झाला होता, असें इंग्लिश इतिहासकार लिहितात. पण हें त्यांचें लिहिणें थोडें विसंगत दिसतें. भरतपूरच्या तटासमोर इंग्लिशांचा चार वेळां पराभव झाल्यानंतर तहाची जास्त आवश्यकता स्वाभाविकपणेंच कोणाला बरें वाटेल ? ज्यांचा चार वेळां पराभव झाला आहे त्यांना, किंवा ज्यांच्या सैन्यानें चार वेळां विजय मिळविला आहे त्याला ? वास्तविक तहाची आवश्यकता इंग्लिशांनाच जास्त होती, हें कोणीहि सांगू शकेल. पण असें असतानाहि तहाची उत्सुकता रणजितसिंगाच्या ठिकाणीं उत्पन्न झाली होती, असें इंग्लिश इतिहासकार या ठिकाणीं भासवितात. पण त्याच्या ठिकाणीं अशी उत्सुकता कां उत्पन्न व्हावी ? तर याच्या मुळाशीं वर दिलेल्या पत्रव्यवहारांत दिसून येणारी इंग्लिशांनीं गुप्त रीतीनें चालविलेली कारवाईच कारणीभूत झालेली असली पाहिजे, हें उघड आहे अशा रीतीनें ज्याचा चार वेळां विजय झाला, तोच आमच्याशीं तहाची याचना करित आहे असें भासवून इंग्लिशांनीं आपल्या चार पराभवानंतर अखेरीस भरतपूरच्या राजापार्शीं ता. ९ एप्रिल १८०५ रोजीं तह केला. या तहाच्या अटींतील मुख्य भाग असा होता कीं, भरतपूरच्या राजानें इंग्लिशांना वीस लाख रुपये द्यावे. व दीगचा किष्ठा इंग्लिशांच्या स्वाधीन करावा. या वीस लाखांपैकीं भरतपूरच्या राजानें सतरा लाख रुपये मुळींच दिले नाहींत; व तीन लाख रुपये दिले म्हणून जें इतिहासांत लिहिण्यांत आलें आहे, ते तीन लाख रुपये तरी भरतपूरच्या राजानें इंग्लिशांना प्रत्यक्ष दिले असतील किंवा नाहींत, याच्याबद्दल शंकाच आहे. कारण, त्या वेळीं त्याच्यापार्शीं लढाईच्या खर्चांमुळे इतके रुपये शिक्क असणेंच अशक्य होतें, असें म्हणतात. शिवाय दीगचा किष्ठा हाहि तहानंतर पुढे लवकरच इंग्लिशांकडून राजाच्या ताब्यांत परत आला, ही जी या तहाच्या अटीची अंमलबजावणी झाली, त्यावरूनमुद्दां इंग्लिश ग्रंथकार दाखवितात त्याप्रमाणें या तहामध्ये खरोखर इंग्लिशांचा वरचष्मा झालेला नमून केवळ आपल्या लौकिकाच्या बाह्यात्कारी बवावासाठीं त्यांनीं या तहाच्या अटी भरतपूरच्या राजाकडून कबूल करवून घेतल्या होत्या, असेंच म्हणावें लागतें. अशा रीतीनें भरतपूरच्या तटासमोर चार वेळां झालेल्या आपल्या पराभवावर इंग्लिशांनीं जरी या तहाचें पांचवें घालून घेतलें, तरी त्यांतून इंग्लिशांचें पराभव आणि मराठ्यांची मर्दुमकी ह्या गोष्टी स्वष्टपणें सर्व लोकांच्या निदर्शनाला येत आहेत,

